

श्रीः

श्रीगणेशाय नमः

नागेशगूढार्थदीपिका

महामहोपाध्याय नागेशभट्टविरचितस्य

परिभाषेन्दुशेखरस्य

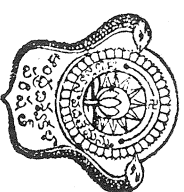
व्याख्या

.....

श्रीमद्विजयनागरमहाराजसंस्कृतमहापाठशाला विश्वान्तप्रधानोपाध्यायेन, कृष्णपारिसरागिरिपक्षी
मार्कण्डेयसंस्कृतकलाशालाध्यक्षेण, शिरोमण्युपाधिवारिण, वैयाकरणशेखरेण

परि वेङ्कटेश्वरशास्त्रिणा

विरचिता

आन्ध्रविश्वकलापरिषद्।

राजमहेन्द्रनगर्या

सरस्वतीमुद्रणालये

मुद्रयित्वा प्रकाशिता

विजयनगरेण ।

1955

मूल्यम् 25-0-0

351

INTRODUCTION

BY

Professor G. J. SOMAYAJI, Vidwan, M.A., L.T.

Vaiyākaranasiromani Sri P. Vāṇkatāśwara Śastry the author of this commentary 'Gūḍharthadīpikā' has laid the students of Sanskrit Grammar under a deep debt of gratitude by his present contribution.

The author has been a great desciple of the late Sri Mahā-mahōpādhyāya Tāta Subbarāya Śastry, the foremost of the teachers of Sanskrit Grammar in the Andhra, and he bears aloft the torch of learning that has been brought by his Guru into this part of the country. Sri Vāṇkatāśwara Śastry has not only mastered the texts and commentaries that expounded the Pāṇinian System, but has also been engaged in disseminating that knowledge to successive batches of advanced students. Being a scholar of the foremost erudition and a professor of great repute he is highly competent to undertake this work.

With the aphorisms of Maharshi Pāṇini, the foundation for the Pāṇinian System has been laid, and for centuries master-minds worked at it and a huge superstructure of Grammatical literature has been built up and following Kātyāyana and Patanjali the other two Maharashis that contributed to the higher studies of learning in grammatical thought, a good lot of exegetical work has provided the gloss, at the hands of many masterminds in later centuries. Of them the names of Kaiyata, Bhaṭṭoji Dikshita, and Nāgesa are highly prominent.

The Mahābhāṣyapradīpodyōta, the Sabdāndusākhara, Paribhāṣāndusākhara, the Manjūsha, the Marmaprakāśika and a few others are not only well known but have been works of constant study and reference towards the elucidation of the Pāṇinian System of thought.

Nāgesa by his great knowledge, keen perception and wonderful genius has enlightend many a dark spot of this vast edifice, and in spite of the many and varied commentaries on Nāgesa's works, a good lot of controversy has been raised, regarding certain interpretations, explanations and niceties of construction, accepted by him.

Sri Venkateswara Sastri following the footsteps of his great Guru, and as an ardent student and admirer of Nagesa, has taken up the challenge that has been thrown by later commentators on Nagesa's interpretations and has ably refuted them in this present commentary of his. This requires not only erudition and insight, but also sympathy and understanding of the interpretations of Nagesa and Sri Venkateswara Sastri who must have really been seized with a feeling of identity with the great Nagesa, the Laghusabdendu-sēkhara, and Paribhāṣendūśekhara have a great number of commentaries. As many as eleven of them have been dealt with by our Professor Venkateswara Sastri and he has specially refuted the statements in Vijaya, Hymavathi, Vakyartha Chandrika and Bhuti Bhushita. By his vast experience as a teacher of Mahabhashya to successive batches of students, Sri Venkateswara Sastri has attained such a mastery over the subject that it can be said that he is easily the foremost scholar in Andhra and one of the best that India to-day has.

The authorities of Andhra University in their usual generosity and patronage for the propagation of knowledge especially the oriental, have done very well in publishing this great work.

WALTAIR
18-8-1955 }

G. J. SOMAYAJI
Head of the Department of Telugu
ANDHRA UNIVERSITY

मो विद्वन्महाशयाः

सुविदितमेव हि विश्वेषां विदुषां यदवश्यं सर्वसिद्धाय भारते केषु पाणिनिप्रमथिभिर्गणसामानानां महामहोपाध्यायैस्सर्वतन्त्रज्ञैः नागेशोपाध्यायैर्विदितमतिगम्यार्षं शैलरद्वयं पाणिनीयसिद्धान्तपरिभाषायात्पत्तोपकारकमिति सकलविश्वकलापरिप्लव्यं च पाठ्यक्रमेऽव्यक्तप्राधान्यमधिगच्छतीति च । अत एव चास्य प्रसिद्धस्य बहवो व्याख्यातारो बहूनि व्याख्यानानि व्यरचयन् । परन्तु तेषु द्वित्राणि विना ऽन्यानि सर्वाण्यपि मूलग्रन्थखण्डन-एवाभिनिविष्टान्यासन् । तत्र शब्देन्दुशेखरस्य स्वसन्धनसमागम्यसमृद्धुत्तरणैर् महामहोपाध्यायैः कलापूर्णास्माता सुब्बारायशस्त्रिमहोदयैः गुरुप्रसादाभिधं मण्डनरूपं व्याख्यानं विरचितं सत्सकलविद्वज्जनपरिगृहीतमासीत् । तदनु हल्सनिधमारभ्य कारकान्तभागस्य तथैव रीत्या तत्समाक्षमेव मया प्रणीत आन्ध्रविश्वकलापरिप्लवा प्रकाशितश्च गुरुप्रसादशेषनामकोऽपि ग्रन्थो-विपश्चिजनदृष्टिप्रथमयासीत् । ततः परिभाषेन्दुशेखरस्याप्यवधिविधमन्यव्याख्यातुभिरुदाशयाविमर्शेन तदीयग्रन्थे आरोपितानां दोषाणां निराकरणभूतं तदीयग्रन्थान्तरोपबृंहिततदाशयानुगृहीत-समन्वयप्रदर्शकं च व्याख्यानाभाव्यकमिति मन्यमानोऽहं तद्वचनायै प्रवृत्तः प्रथमकरणान्तं विरच्य लुप्तप्राये शास्त्राध्यनकैलुकेऽस्मिन् काले महता मानसिकप्रयासेनेदृशग्रन्थप्रणयनं किमर्थमिति निर्दिष्टचेताः उपरितनप्रत्यव्याख्यानव्यवसायाद्वरमम् । कदाचित्समस्रकोन विजयनगरमहाराज कलशालाध्यक्षाणाम्, डाक्टर् ए. यल्. नारायणमहाशयानां श्रुतिगोचरेऽस्मिन्निष्ये तदारथ्यार्प-विद्याप्रणयिनस्तस्मद्वरणवद्धादरास्ते तद्ग्रन्थपरिसमापनाय मामत्यन्तं प्रोत्साहयामासुः । ततः “कालोऽहं निरवधिरिति महाकविद्युत्तिमनुसरन् सत्स्वपि बहुषु विशेषकारणेषु निरालसार्थमपि ग्रन्थप्रणयनोत्साहं पुनरावेगव्यावशिष्टं प्रकरणद्वयं व्याख्याय कृतकृत्योऽभवम् ।

ग्रन्थप्रणयनेऽस्मिन्, वाक्यार्थचान्द्रिका गदा, विजया, हैमवत्यादि परिभाषेन्दु-शैलरव्याख्यानानि सम्यक् परिशील्य तत्र कैश्चिन्मूलग्रन्थे आपादितेषु दोषेषु, समन्वयविषये च नागेशाशयमुक्तेषु कामोऽहं महति तेन मनसा महाभाष्यप्रदीपोद्घातार्थेनान्यापि नागेशग्रन्थान् सम्यग्विग्रहयान्यव्याख्याविभिरापादितदोषानिराकरणपूर्वकं, नागेशीयेतत्प्रत्यक्षसंवादानुगृहीतं महान-

भाष्याद्याकरग्रन्थसंमतं समन्वयप्रकारं प्रादर्शयम् । नागेशशायिविरुद्धमाकरग्रन्थसंमतं चान्यव्याख्या-
तृभिरुदादिशतं समन्वयप्रकारं च पर्यगृह्णाम् ।

तत्रानुबन्धपञ्चके, उभयपतिरिति परिभाषायां, कार्यमनुभवन्निति परिभाषायामनु-
यायवयवव्यायविचारे, भाव्यमानपरिभाषायां, प्रत्ययग्रहणपञ्चके, तत्राप्याद्ये वाक्यार्थचन्द्रिकाद्वक्त-
सन्नन्तेश्वरचिन्त्यताविचारे, क्वचिन्त्यायानाश्रयणमित्येकदेशविकृतन्यायविवरणे, इयं च त्रिपाद्यां
न प्रवर्तत इत्यन्तरङ्गपरिभाषाविचारे, सर्वो द्वन्द्व इति परिभाषाज्ञापकत्वे, अन्तरङ्गानपि विधीनिति
परिभाषाज्ञापकत्वे, अद्वैतव्यूह परिभाषाविवरणे, येन नाप्राप्तिन्यायविचारेऽप्येषु च बहुषु
प्रदेशेषु मया प्रदर्शितां समन्वयरीतिं तदुपष्टम्भकतया तत्र तत्र मया प्रदर्शितान् भाष्याद्याकर-
ग्रन्थांश्च सम्यक्परिशैल्य गुणपक्षपातिनः सहृदया अत्र ये केचन गुणाः स्युस्तदा तान् परिगृह्य
पुनरुबुद्धिप्रमादजांश्चदोषान् “ गुणदोषौ बुधो गृह्णन् ” इति न्यायेन परित्यजेयुरित्यभ्यर्थये ।
आकरग्रन्थसंमतस्य नागेशशायस्य प्रकाशनमेव ममाभिमतं नत्वन्यव्याख्यानखण्डनाग्रह इत्याद्या-
कलयन्तु सुधिय इत्यभ्यर्थये ।

ग्रन्थस्यास्य परिसमापनाय मामत्यन्तं प्रचोदयतां श्रीलक्ष्मीनारायणार्याणां, ग्रन्थमेनं
प्रकाश्य मदीयं परिश्रमं सफल्यतामान्द्राद्विधक्कलापरिषदध्यक्षाणां तत्परिषदश्चात्यन्तं कृतज्ञो भवामि ।
मुद्रणप्रसंगे बहुधा शोधितेष्वव्यक्षस्खलित्येषु ग्रन्थपरिचयदोषेण यदि केचिदवशिष्टा भवेयुः
तदा तान् स्वयं शोधयेयुः सुधिय इति प्रार्थयामि ।

मुद्रणावसरे शोधनविषये ममात्यन्तमुत्फुर्बतां मत्सहायोपाध्यायानां ख. शेषावधानि-
नामन्येषां चाल्यन्तं कृतज्ञस्तेषामहं भूयांसि श्रेयांसि परमेश्वरो वितरन्वित्याशासे, इति शिवम् ।

एवं विज्ञापयिता
बुधजनविधेयः
ग्रन्थकारः

श्रीः

नागेशगूढार्थदीपिका महामहोपाध्याय नागेशभट्टविरचित परिभाषेन्दुशेखरव्याख्या

नागेशगूढार्थदीपिका

—०८०७७—

नत्वा साम्बं शिवं ब्रह्म नागेशः कुरुते सुधीः ।
बालानां सुखबोधाय परिभाषेन्दुशेखरम् ॥ १ ॥

- वन्दे वटतरोर्भूलमासीनं दक्षिणाननम् ।
व्याचष्टे यः परब्रह्मतत्त्वं मौनेन मौनिनाम् ॥ १
कायं मन्दमतिः कासौ नागेशवचनक्रमः ।
तथापि गुरुकाशप्यसंलब्धज्ञानवैभक्तः ॥ २
अक्षपादकुलोद्भूतः परे वंशाब्जिचन्द्रमाः ।
नरसम्बाजगन्नाथतनुजो ललिताप्रियः ॥ ३
विजयाभिरव्यनगरीपालकेन महीयसा ।
संस्थापिता या विजयरासमभूत्सौलिना ॥ ४
तस्यां प्रधानोपाध्यायो विपश्चिद्वेङ्कटेश्वरः ।
लुप्तप्रायेऽपि कालेन शास्त्राध्ययनकौतुके ॥ ५
कालोऽद्वयं निरवधिनिपुण्यं च वसुन्धरा ।
इतीमां संस्मरन् सूक्तं प्राक्तनस्य महाकवेः ॥ ६
लक्ष्मीनारायणार्थेण विदुषा संप्रचोदितः ।
सुब्रह्मण्यप्रदाभोजं पाणिन्यादि मुनित्रयम् ॥ ७
व्याता हृदि गभीरार्थं विवृणोति यथामति ।
सुखबोधाय बालानां परिभाषेन्दुशेखरम् ॥ ८
ये चान्ये दर्शिता दोषा नागेशवचनक्रमे ।
निरस्य तान् यथाशुद्धिं नागेशाख्य उद्धृतः ॥ ९

गुणदोषौ विमृश्यात्र सन्ततन्मुखस्तवः ।

गुणा यदि सुखानेव परिरुद्धन्तु नेतरान् ॥ १०

जीयादियं वित्तवाना मोदं सुमनसां सदा ।

हरेः कदाक्षादानन्दतारकं करुणानिधेः ॥ ११

परिप्लितप्रभृत्परिसमाप्तिप्रचारादिप्रतिबन्धकदुरितव्यूहैः प्रशमनाय कृतं शिष्टाचारानु-
मितश्रुतिबोधितेति कर्तव्यताकं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै व्याख्यातृश्रोतृणां मनमुक्कतो मङ्गलय च
निबन्धशिक्षार्थितं प्रतिजानीते । [नव्येत्यादिना ।] नतेः स्वाधिकोत्कृष्टस्वप्नकारकज्ञानानु-
कूलव्यापाररूपतया सर्वजगदुपादानत्वादितिरूपस्य चोक्तार्थस्य शुद्धे ब्रह्मण्यतःत्वादह । [साधमिति ।]
अन्वयस्तुत्यादयति सर्वं जगदित्यन्वा माया । तथा सहितमित्यर्थः । शेतोऽस्मिन् सर्वं जगदिति
व्युत्पत्तया शिवमित्यस्य विलीनसर्वजगत्कर्मित्यर्थः । सर्वेत्याऽपि षटादिकार्यस्योपादानकारण एव
त्यदर्शनादनेन सर्वजगदुपादानमित्यर्थः फलति । एवञ्च मायासहितमत एव सर्वजगदुपादानं
वस्तुतो नित्यशुद्धबुद्धमुत्पन्नभावं ब्रह्म नत्विति भावः । यद्वा । परमात्मस्वरूपमव्यया पार्वत्या
सहितं शिवं विश्वेश्वरं नत्वेत्यर्थः । [नागेश इति ।] स्वनामोक्तिर्तेन कौर्त्यनुवृत्त्यर्थम् । नचालनाम
गुरोर्नामिति स्मृतिविरोधादिदमशुक्रमिति वाच्यम् । “आद्रे विवाहे संकल्पेऽथपत्न्यादिषु
कचिन् । स्वनामग्रहणं कुर्वन् श्रेयस्काभोऽप्यदोषभागि ” इति तद्वत्त्वाद्भूतस्मृत्यन्तरे आदिपदेन
प्रतिज्ञाया संस्रष्टेण प्रतिज्ञावक्यघटकतया स्वनामग्रहणे दोषाभावात् । अत एव “भोर्नदीयस्त्वाह ”
“रामो द्विर्नाऽभिभाषते ” इत्यादिप्रयोगास्स्वरसत उपपद्यन्ते । अत्र स्वनामग्रहणमात्मनामेत्यादिसंस्तुति-
निषिद्धगुर्वीदिनाश्चाप्युपलक्षणम् । तेन आद्रे पित्रादिनामग्रहणे विवाहे कलत्रनामग्रहणे च न
दोषः । स्वनामग्रहणोक्तरीत्या उपलक्ष्यकरत्वाऽनङ्गीकारे आद्रेविवाहयोः संकल्पान्तिरेकविषये
स्वनामग्रहणस्याऽद्वयत्वेन संकल्प इत्यनेनैव सिद्धे आद्रेविवाहयोः पृथगुपादानं व्यर्थं स्यादिति
बोध्यम् । यस्तु प्रकृतनिषेधवचनघटकेनात्मनश्शब्देन प्रयोगस्तदुपजमानानामप्रतिपाद्यो स्माक्षान्ता-
मानाधिकरण्यप्रतीते निषेधनिमित्ततया तथा प्रतीयमानस्य तस्य विना प्रमाणं परित्यागऽप्येव
यत्र तादृशं तादृश्यं प्रतीयते तत्रैवाऽयं निषेधः । तत्प्रतीतिश्चासच्छब्दसामानाधिकरण्या एव ।
यथा देवदत्तोऽहं ब्रवीमीत्यादौ । गोर्नदीयस्त्वाहिति प्रयुज्जानस्य भावतो भाष्यकारस्याऽप्ययमेवा-

शयो न्यायः। एवञ्च प्रकृते तदर्शसामानाधिकरण्यप्रयुक्तस्य तथाविधसामानाधिकरण्यनिमित्तस्य तादृशनिषेधस्याऽप्रसङ्ग एव। “कैयटो जैयटस्मज” इत्यत्राऽपि यः कैयट इति लोके व्यवहियते सोऽहं जैयटस्मज इति तदर्थश्रयणत्परम्परया तादाल्यप्रतीतावपि साक्षादप्रतीतिरेवेति न कुत्राऽपि दोष इति चन्द्रिकाकारा स्तत्र। निषेधवचनघटकेनात्मनशब्देन तदुक्तार्थविशेषस्याऽलाभात्। “यथागमं विधास्येऽहं कैयटो जैयटस्मज” इति कैयटीयपेधे साक्षात्प्रतीयमानस्याऽस्मच्छब्द-सामानाधिकरण्यस्य परिहाराय द्विष्टान्वयाऽयुक्तत्वात्। एवमपि “अमुकगोत्रः अमुकशर्मोऽहम्” अमुकगोत्रस्यामुकशर्मो मम” इत्यादिना संकल्पे प्रयोजकप्रयुज्यमाननाम्नोः साक्षात्सामानाधिकरण्यस्य दृष्टतया तत्रात्मनमेत्यादिरस्मृतिविरोधस्य मनुक्तरीत्यैव परिहरणीयतया सर्वत्र तैव निर्वोहेऽत्र तद्विरोध-परिहाराय स्वानुभवमात्रलब्धार्थविशेषस्याऽश्रयणे मानाभावादिति बोध्यम्। यदप्युच्चारणे स्वनामग्रह-णस्य दुष्टत्वेऽपि लेखने न दोष इति। तदपि न। मानसजपस्थल इव तत्राऽपि स्वीयसूक्ष्मोच्चारणस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात्। यदप्यस्याभिवादनवाक्यत्वेन यथा “मा हिंसास्तर्वाभूतानीति” निषेधस्य “अर्धभोगीयं पशुमालम्बेते” ति विधिना बाधस्तथाऽभिवादने नामोच्चारणविशेषविधिना सामान्य-नामोच्चारणनिषेधस्य बाध इति मिश्राः। तदप्ययुक्तम्। अस्य नमस्कारात्मकमङ्गलवाक्यत्वेऽप्यभि-वादनवाक्यत्वाभावात्। “अभिवादये देवदत्तोऽहमयमस्मि भो” इति, “अभिवादये देवदत्तनामाहं देवदत्तशर्मोऽहम्” इति, “देवदत्तशर्मनामाऽहम्” इत्येवं रूपेणाऽभिवादनवाक्यप्रयोगस्य स्मृतिषु प्रसिद्धत्वात्। किञ्चाभिवादनप्रकारस्य तत्कालस्य च “पादोपसंग्रहणं समवायेऽन्यह” मित्यादिना गौतमेन “दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य ब्राह्मणोऽभिवादये” दित्यादिना आपस्तम्बेन च प्रतिपादि-त्वेन चाप्य तादृशाभिवादनवाक्यत्वाऽसंभव इति स्पष्टमेवेति बोध्यम्। अपूर्वग्रन्थरचनारूपक्रिया जनयप्रथयानफलस्य यशःस्वादिः कर्तृगामिवावुक्त इत्यात्मनैपदप्रयोगः। एतेन सुखबोधरूपक्रिया फलस्य परगामित्वात्मनैपदप्रयोगस्य कथमुपपत्तिरिति शङ्का परात्ता। अपूर्वग्रन्थकरणस्य प्रतिमा-विशेषभन्तराऽसंभवात्तादृशप्रतिभातिशयात्सत्न स्सूचयिषुमाह। [मुधीरिति]। निरुक्तक्रियाफलस्य यशःस्वादिः ग्रन्थान्तरविलक्षणलोकोपकारमन्तरेणासंभवा दाह। [बालानामिति]। भाष्यादिग्रन्थस्य परिभाषार्थनिर्णयसमर्थानामित्यर्थः। [सुखबोधयेति]। अनायासेन परिभाषार्थज्ञानायेत्यर्थः। एतेन ग्रन्थान्तरवैलक्षण्यस्य सूचितम्। आत्मन शिखरभक्तत्वेन स्वग्रन्थस्य महेश्वरतादात्म्य-प्रतिपादनाय परिभाषेन्दुशेखर इति ग्रन्थनाम। तत्र ग्रन्थपक्षे परिभाषा एवेन्दुरिति मयूरव्यंसका-दित्वाद्वैकसमासः। अर्थप्रकाशकत्वरूपसादृश्येन परिभाषासु चन्द्रवरोपः। स शेखरो यत्येति

प्राचीनवैयाकरणतन्त्रे वार्चनिकान्यत्र पाणिनीयतन्त्रे

बहुव्रीहिः। अत्र ग्रन्थे परिभाषाणामेव व्याख्येयत्वेन प्राधान्याच्छेखरत्वमारोप्यते। यद्वा। स शेखरो भूषणं व्याख्येयत्वात्प्रधानं यस्येत्यर्थः। शिवपक्षे तु परिभाषा इवेन्दुस्म शेखरशिरोभूषणं यस्येति विग्रहः। अर्थप्रकाशकत्वेन च सादृश्यमिति बोध्यम्। अत्रोत्तरोधेन परिभाषार्थनिर्णयो विषयस्तज्ज्ञानं प्रयोजनं तज्ज्ञानासुराधिकारीत्याधनुवन्यन्तुष्टयं दर्शितम्। अमुकन्धत्वञ्च प्रवृत्ति-प्रयोजकज्ञानविषयत्वम्। परिभाषार्थज्ञानं मद्विष्टसाधनमित्याकारकप्रवृत्तिप्रयोजकेष्टसाधनताज्ञान-विषयतायाः परिभाषार्थरूपे विषये तज्ज्ञानरूपे प्रयोजनेऽस्मदर्थेऽधिकारिणि च सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः।

ननु किं तावत्परिभाषात्वम्? यदि लिङ्गवत्त्वे सति सन्दिग्धार्थनिश्चयायकत्वं परि-भाषात्वमित्युच्यते, तदा उक्तलक्षणलक्षितानां तस्मिन्निति निर्दिष्ट इत्यादीनामन्याख्यानाद्विज्ञवत्त्वा-भावेन तदनाक्रान्तानां यस्मिन्निवस्तदादावत्यग्रहणे, वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षण, मित्यादिंसंज्ञा-निषेधशास्त्राणां व्याख्यानाच्च प्रतिज्ञाविरोधः। यदि विविशारूपप्रवृत्तिनिवृत्त्युपयोगिसाधुत्वप्रकारक-शस्यविषयकबोधजनकत्वे सत्यधिकारशास्त्रमित्रत्वं तत्त्वमित्युच्यते, एवमपि यस्मिन्विधिरित्यादे-र्थेन विधिरित्यादिवत्सङ्केतग्राहकतया तासां शस्यविषयकबोधजनकत्वाभावेन प्रतिज्ञाविरोधः। किञ्च संज्ञापरिभाषाप्रयोज्यविव्युत्पकारप्रकारप्रतिपादकयोरेवं देशकार्यकालपरिभाषयो विविशारूपप्रवृत्तिनिवृत्त्य-न्यतरोपयोगिबोधजनकत्वेन प्रतिज्ञाविरोधः। किञ्चोक्तलक्षणक्रान्तानां तस्मिन्नित्यादीनामन्याख्या-नेन न्यूनता च। यदि च संकेतग्राहकमित्रत्वे सति शब्दधर्मिकसाधुत्वप्रकारकशास्त्रजन्याप्रामाण्य-ज्ञानास्फुटितबोधे सहकारित्वेन मुन्यभिप्रेतत्वे सति पाणिन्युच्चारितमित्रत्वं व्याख्येयपरिभाषात्व-मित्युच्यते, एवमपि यस्मिन्विधिरित्यादेरसंकेतग्राहकत्वेन यथोद्देशकार्यकालयोः साधुत्वप्रकारकबोधे सहकारित्वाभावेन च तासां व्याख्यानेन प्रतिज्ञाविरोध एवेत्यतो व्याख्येयपरिभाषास्वरूपं निरूपयति। [प्राचीनैत्यादिना] पाणिनेः प्रबंधना ये इन्द्रादयस्तेषां तन्त्रे परिभाषापाठे वचनरूपेण पठितानीत्यर्थः। एवञ्च तेषां तन्त्रेऽपि परिभाषापाठादन्यत्र पठितानां श्रन्थग्रन्थीत्यदीनां पाणिनेय-परिभाषापाठे पठितानामिको गुणवृद्धीत्यादीनाञ्च प्रतिज्ञाविषयत्वाभावाद्व्याख्यानेऽपि न विशेषः।

ज्ञापकन्यायसिद्धानि भाष्यवार्तिकयोस्मिन्नबद्धानि यानि परिभाषारूपाणि तानि व्याख्यायन्ते ॥

[ज्ञापकन्यायसिद्धानीति । अस्य प्रयोगेत्यादिः । एवञ्च वाचनिकानां यस्मिन्निधिरित्यादीनामत्र व्याख्यानेऽपि न प्रतिज्ञाहानिः । अत्र वाचनिकसंग्रहाय बहुविधप्रक्रियानुपेक्षया इदमेव युक्तिमिति बोध्यम् । तत्र ज्ञापकमेतच्छास्त्रीयं प्रमाणम् । न्यायश्चैतच्छास्त्रीयसिद्धा युक्तिः । सा च पराक्षितस्य बलवत्त्वे प्रदर्शिता लाभरूपा युक्तिः । निश्चयं लोकतन्त्रानुसृत्यसिद्धा च युक्तिर्यायः । तत्र ज्ञापकसिद्धान्यासिद्धं बहिरङ्गमित्यादीनि । केवललोकन्यायसिद्धानि “ कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः ” “ सन्निपातलक्षणो विधि ” रित्यादीनि । यस्मिन्निधिरित्यादीनि तु वाचनिकानि । न्यायज्ञापकस्यैतच्छास्त्रीयत्वेनाभ्यर्हितत्वात्तद्वचकस्यार्थनिपातः । [भाष्यवार्तिकयोस्मिन्नबद्धानीति ।] तत्सममतान्तर्यः । एतेन कार्यमनुभवक्रियादिपरिभाषाणां तत्र साक्षादनुपलब्धत्वेऽपि तत्सममतत्वेन नासम्बन्धः । नाऽपि प्राचीनपठितानामपि कासाच्चिद्व्याख्यानं दोष इति बोध्यम् । एवञ्च प्राचीनवैयाकरणतन्त्रे परिभाषापाठे पठितान्त्र्यं पाणिनीयतन्त्रे ज्ञापकसिद्धानि न्यायसिद्धानि वाचनिकानि च तत्र तत्र भव्यवार्तिककाराभ्यामनुपातानि यानि परिभाषारूपाणि तानि व्याख्यायन्ते इत्यवगच्छार्थः । परितो भाष्यते व्याप्तिरिति या सेति व्युत्पत्त्या परितो व्याप्तां भाषां परिभाषां प्रवक्ष्ये इत्यभिप्रेत्येतत्तथा कश्चिदेकदेशस्य सर्वं शास्त्रमभिज्ञत्वमिति पृथक् स्थाने ये गेतिरस्य भाष्याच्चैकदेशस्थत्वे सति विविधशास्त्रीयवाक्यार्थबोधोपकारकत्वं परिभाषात्वमित्यर्थलभेऽपि परिभाषापदस्य केवलवार्तिकिकत्वस्वीकारे पाणिनीयसंज्ञाशास्त्रादिव्याप्तिप्रसङ्गबोधोपलब्धत्वं तस्याश्रयणीयम् । एवञ्च परिभाषापदमवयवशक्ति-सहकृतसमुदायस्य तत्र पाणिन्युच्चारितानि “ इको गुणवृद्धी ” इत्यादीनि प्राचीनवैयाकरणपरिभाषापाठे पठितान्यासिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्यादीनि च बोधयति । तासु कासाच्चिद्विधशास्त्रीयवाक्यार्थबोधोपकारकत्वकृत्तृपदवाक्यार्थाऽभावोऽपि पङ्कजशब्दः स्थलशब्दमिव वाक्यार्थनैरेपेक्षेण ता अपि बोधयति । पाणिन्युच्चारितानामिको गुणवृद्धी इत्यादीनामुक्तपरिभाषात्वस्य सत्त्वेऽपि तेषां भाष्यकारादिभिरात्मना च विशिष्य व्याख्यातत्वेन न तासां गेतिरनुपपद्यते । किन्तु तद्विज्ञानां तत्सममतानां प्राचीनवैयाकरणतन्त्रे परिभाषापाठे वचनरूपेण पठितानामेवैतदनुपपद्यतेति न काचिदनुपपत्तिरित्यवश्यम् । तत्र सकलशास्त्रोपयोगित्वेन पङ्कजशास्त्रकूलभूतवर्णसमासायस्थलिङ्गबोधित्वेन भाष्ये सर्वतः पूर्वमुक्तत्वेन च प्राधान्याच्चाख्यानत इत्येतस्याः परिभाषायाः प्रथमं व्याख्यानं

ननु लण्अइउणस्सूत्रयोर्णकारस्यैवोपादानेनाणिणप्रह-
णेषु संदेहादनिर्णयो ऽत आह ॥

व्याख्यानातो विशेषप्रतिपत्तिर्नाह संदेहादलक्षणम् ॥ १ ॥

विशेषस्यान्यतराद्यर्थरूपस्य व्याख्यानाच्छिष्टकृतात् प्रति

मुचितमित्याशयेन तां व्याख्यानमुपवतारयति । [निति ।] अणिणप्रहणेनिति । प्रहणमिति भावे लुट् । कर्मण्यन्तेन षष्ठीसमासः । अणिणप्रहणेनोपादान इत्यर्थः । यद्वा अणिणोर्ध्वणमुपादानं येषु तानि तेषु । केंऽणः इणकोरित्यादित्यर्थः । यद्वा अणिणो गृह्यन्ते येष्वित्यधिकरणे लुट् । तुल्यार्थः । [सन्देहादिति ।] तद्वदकणादिपदानां हर्षादिप्रवक्तव्यार्थकत्वेन तत्र पूर्वेण परेण वा णकारेण प्रत्याहारो वक्तुरभिप्रेत इति वक्तव्यार्थसन्देहादित्यर्थः । [अनिर्णय इति ।] अणादिपदजन्यबोधे प्रामाण्यानिश्चयत्वेनाप्यन्यत्राद्यर्थे प्रामाण्यानिश्चय इत्यर्थः । तत्पर्यनिर्णयस्य तद्वद्वक्तव्यजन्यबोधे प्रामाण्यानिश्चयोपयोगित्वेन तत्सन्देहे वाक्यजन्यबोधे प्रामाण्यानिश्चय इति भावः ।

येषु तत्पर्यसन्देहादनिर्णयः शाब्दबोधानुदय इति वाराणसेया सन्त । तत्पर्यज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुताया प्रत्युद्भवाऽप्यत्र निराकृतत्वेन तत्सन्देहेन शाब्दबोधानुदयस्य वक्तुमशक्यत्वात् । [व्याख्यानात् इति ।] आद्यादित्यासर्वविभक्तिकस्त्वसिः । व्याख्यानादित्यर्थः । [विशेषप्रतिपत्तिरिति ।] कर्तृकर्मणोरिति कर्मषष्ठ्यन्तेन समासः । कर्मणि चेति समासनिषेधस्तु न चेति । तुलकाभ्यां कर्त्रीति निषेधरभ्यसाभ्यर्थेनोक्त्यासौ कर्मणीति सूत्रविहितप्रकृष्टा एव तेन निषेधात् । अन्यथा अपां खेत्वाद्यावपि अनेनैव निषेधे सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत्र तु कर्तुरनुपादानेनोक्त्यासावित्यस्याप्राप्तिरिति बोध्यम् । [व्याख्यानादिति ।] तच्च “ पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहे वाक्ययोऽनन्तरः । आक्षेपोऽयं समाधानं व्यख्यातं षड्विधं मतम् ” इत्युक्तरूपम् । अत्र तु “ परेणैवैणप्रहणसर्वे पूर्वैर्वाणप्रहण मनाः । कस्तेऽणुदित्स्ववर्णस्येतदेकं परेण तु ” इत्येवमुपदेशपरस्या भाष्यकारादिशिष्टकृतास्तस्यार्थोक्तिरूपाख्यानात्सन्देहेऽपि विशेषार्थविपर्ययक-

पत्तिर्निश्चयो, यतः संदेहाच्छास्त्रमलक्षणमननुष्ठापकं
लक्षणमलक्षणं तथा न, शास्त्रस्य निर्णयजनकत्वौचित्या-
दित्यर्थः॥ असंदिग्धानुष्ठानसिद्ध्यर्थे ऽत्र शास्त्रे
संदिग्धोच्चारणरूपार्थव्यवहारेण संदेहनिवृत्तेर्व्याख्या-

निश्चयो भवतीति भावः। असन्दादिकृतव्याख्यानां न तदाशविशेषप्रतिपत्तिरित्याशयेनाऽहं।
[शिष्टकृतादिति] भाष्यकारादिल्लैक्यैकचक्षुकृतादित्यर्थः। अत्र हेतुमाह। [यत इति]।
[सन्देहादिति] बोध्यसन्देहादित्यर्थः। शास्त्रस्य प्रस्तुत्वादाह। [शास्त्रमिति]।
परिभाषास्थत्यालक्षणमित्यस्यार्थमाह। [अनुष्ठापकं लक्षणमिति]। साधुशब्दप्रयोगजनकं
लक्षणमित्यर्थः। अलक्षणमित्यस्य तदर्थान्तर्भावो वृत्तिरिति भावः। [निर्णयेति]। शब्द-
प्रयोगनिर्णयेत्यर्थः। [औचित्यादिति]। अन्यथा शास्त्रस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः। तथाच
शास्त्रस्य शब्दप्रयोगजनकत्वे आनर्थक्यापत्तिः। शास्त्रानर्थव्यञ्ज्यं वृद्धिसंज्ञासूत्रे भाष्ये तिरस्कृतम्।
अतस्सन्देहयोगेण शास्त्रस्य शब्दप्रयोगजनकताया अनौचित्याद्वाप्यकारादिव्याख्यानाद्विशेषार्थ-
निर्णय आश्रयणीय इति भावः। नन्वणादिप्रत्याहारेषु भाष्योक्तज्ञापकैरेव सम्भवति विशेषार्थ-
निर्णये निष्कर्षेण परिभाषेत्यत आह। [असंदिग्धेति]। संदेहाविषयमित्यर्थः। संपूर्वकदिह-
धातोरकर्मकत्वेन कर्मणिः प्रत्ययासंभवेऽपि भावक्तानांसादित्यशब्दाददर्शयाद्यच्च तदन्तेन
नञसमासे निरुक्तार्थलाभः। [अनुष्ठानसिद्ध्यर्थे इति]। अनुष्ठानं शब्दप्रयोगः, तत्सिद्धिफलक
इत्यर्थः। [संदिग्धोच्चारणेति]। अत्राऽपि संदिग्धपदे अर्शआद्यन्। संदेहजनकेत्यर्थः।
अणादिपदेषु वक्तुतात्पर्यसंदेहजनकवर्णसमाम्नायिकणकारानुबन्धद्वयोच्चारणरूपमधेश्वरव्यवहारेणेति
समुदायार्थः। [व्याख्यानातिरिक्तनिमित्तानि निर्णयार्थानि]। शिष्टोपदेशपरंपरारूपान्तरिक्तानि-
व्याख्यानादतिरिक्तानि यानि संदेहनिर्वर्तकानि भाष्योक्तज्ञापकादिरूपाणि निमित्तानि तदनपेक्षान-
मित्यर्थः। संदेहनिवृत्तेर्व्याख्यानापेक्षत्वं बोध्यत इत्येव सिद्धे नञद्वयोपदानं तु यत्र व्याख्यानेन
तदतिरिक्तप्रमाणेन च संदेहनिवृत्तिः प्राप्ता तत्र व्याख्यानाज्जायमानसंदेहनिवृत्तिरेव प्रकृतशास्त्र-
प्रवृत्तिप्रयोजिकेत्यर्थबोधनाय। अत एव हृदयस्य हृदयेति सूत्रेऽग्रग्रहणसामर्थ्येन लेखपदस्य

नातिरिक्तनिमित्तानपेक्षत्वं बोध्यत इति यावत्॥

घञन्तत्त्वमोऽपि तस्य “उत्तरपदाधिकारे प्रत्यग्रग्रहणे तदन्तग्रहणं ने” ति परिभाषाज्ञापकता-
परभाष्यमाप्याश्रयपदस्याणन्तत्वे तात्पर्यमवधार्यते। न तु घञन्तत्वे। तथाच यथोत्तरं मुनीनां
प्रामाण्यमिति वचनमप्येतस्मिन्तदर्थानुवादकमेवेति भावः। [बोध्यत इति]। ज्ञापकादिना संदेह
परिहारे प्रतिभक्तिगौरवाज्ञापकशून्यस्थले संदेहानिवृत्तेश्च सर्वत्र व्याख्यानेनैव विशेषार्थनिर्णयः
कार्यइत्युपगममुबन्धद्वयोच्चारणेन महेश्वरो बोधयतीतीयमावश्यकं परिभाषेति भावः। अत-
एव लणसूत्रे भाष्ये केऽण इत्यादौ सर्वत्र तत्तज्ज्ञापकैर्विशेषार्थनिर्णयं कृत्वापि अन्ते “किमुन-
वर्णोऽस्त्वाविवायं गकारोद्विरनुवच्यते एतज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा व्याख्यानतः”
इत्यादिनाऽनुबन्धद्वयोच्चारणस्यैतत्परिभाषाज्ञापकत्वमुक्तम्। आवश्यकेन व्याख्यानेनैव कचिपूर्वेण
कचिसरेण गकारेण प्रत्याहार इति निर्णयसंभवे ज्ञापकाद्यनुसरणेऽङ्गो व्यर्थ इति तदाशय
इति बोध्यम्।

नन्वनुबन्धद्वयोच्चारणं कथमस्यां ज्ञापकम्? ज्ञापनोत्तरमुबन्धान्तरोच्चारणेनाऽपि
सिद्धे स्वांशे चारितार्थ्यभावात्। नहि स्वांशे चारितार्थ्यमन्तरा ज्ञापनं संभवति। विपरीतार्थ-
स्याऽपि ज्ञापनापत्तेः। नार्पीयमन्यथासिद्धेन केन चित्ययोजनवती। ज्ञापकाश्रयणेनैव
तत्र तत्र संदेहनिवारणसंवादात् इयमुपादैर्येव परिभाषेति चेत्सत्यम्। विपरीतार्थकल्पना-
निरासायैव स्वांशे चारितार्थ्ययोपेक्षितत्वेन यत्र तादृशार्थकल्पनाप्रसक्तित्तैव तदपेक्षा।
नान्यत्र। सा च प्रसक्तिर्यत्र सर्वथाऽसिद्धस्यैवार्थस्य शास्त्रेण बोधनं तत्रैव। स्वांशे चारितार्थ्य
मन्तराऽपूर्वार्थकल्पनायां विनिमित्तानां विरहादर्थान्तरकल्पनापि कुतो नेति शङ्कयास्तत्रैव संवात्।
प्रकारान्तरेण सिद्धस्यार्थस्य बोधने तु न विपरीतार्थकल्पनाप्रसक्तिः। क्लृप्तस्यार्थस्य कल्पना-
पेक्षया सर्वथाऽसिद्धस्यार्थस्य कल्पनायां प्रतिपत्तिगौरवस्य सत्त्वेन तादृशशङ्काया अनुदयात्।
एवञ्चात्र व्याख्यानतो विशेषार्थप्रतिपत्तेर्लोकसिद्धता तमेवार्थमनुबन्धद्वयोच्चारणेन महेश्वरो
बोधयतीति नात्र स्वांशे चारितार्थ्यं मपेक्षितम्। लणसूत्रस्याप्येव ज्ञापयतीत्यस्य बोधयतीत्येवार्थः।
अत एव ग्रन्थकृता लणसूत्रस्यावोक्तेऽत्र च बोध्यत इत्येवोक्तम्। उभयोर्ज्ञानसामान्यार्थकत्वाऽ
विशेषेऽप्यभिधानस्यान्यादपदपूर्वबोधने ज्ञापानोन्मिद्धस्यार्थस्यान्यमपत्तेरनुवच्यते इति।

तेनाणुदिस्ववर्णस्येतत्परिहाय पूर्वोणाग्रहणं, परेण
ग्रहणमिति लणसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ १ ॥

तत्र संज्ञापरिभाषाविषये पक्षद्वयमित्याह ॥

यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम् ॥ २ ॥

कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् ॥ ३ ॥

“ एवं तर्हि सिद्धे सति यदप्रत्यय इति प्रतिषेधं शास्त्रिणः तज्ज्ञापयत्याचार्यो भाष्यमानेति ”
त्याद्युदित्स्वरस्यभाष्ये ज्ञापयतीत्यस्य यथाश्रुतार्थपरत्वेन । “ अयमभिप्रेद्युभयतोऽप्रत्यय
इति, अपत्ययादेशादिकिञ्चित इति क्तञम् ” इत्युपक्रमभाष्येण तत्रत्यप्रत्ययपदस्य प्रत्ययमात्र-
बोधकताया एव लभेनागमादेशयोस्त्वग्रहणनिषेकस्य सूत्रतोऽलभेन प्राचीनपठितभाष्यमानेने-
त्यादिपरिभाषाबोधितस्य तद्देशस्याप्रत्यय इत्यनेनैकदेशानुमत्या बोधनात् । तथाऽपि न स्वांशे
चारिताभ्यापेक्षा । तस्याप्यर्थस्यांशस्यैव तद्विषयेऽपीत्यवश्यम् । ज्ञापयतीत्यर्थक्यतया अस्ति द्वेः । एवमेव
गतिकारकोपपदानामित्येतद्विषयेऽपीत्यवश्यम् । ज्ञापकाश्रयणेनैव तत्र तत्र संदेहनिवारणसंभवे
नैव प्रयोजनवती परिभाषेत्यपि न युक्तम् । ज्ञापकाद्यनुसरणेनात्र संदेहनिवृत्तेः छिद्यत्वात् । एतेन
कत्वेन तेनैव सर्वसंदेहेषु निवर्हि ज्ञापकाद्यनुसरणेनात्र संदेहनिवृत्तेः छिद्यत्वात् । एतेन
लणसूत्रभाष्यज्ञापयतीत्यस्य बोधयतीत्यर्थकरणप्रयासो मूलकः । किञ्च एवेति हर्षक मपास्तम् ।
अर्थाथो नानेन बोध्यत इत्यर्थबोधानाय तदावश्यकत्वात् । [तेनेति ।] महेश्वरेण तथा
बोधयनेत्यर्थः । [भाष्ये स्पष्टमिति ।] अत्रादिपदेषु संदेहनिवर्तकं पदार्थोक्तिरूपं व्याख्यानं
भवता स्फुटीकृतमित्यर्थः ।

उभे इमे परिभाषे । परिभाषायां विद्युपकारकत्वेन प्रथमतस्तत्प्रयोजयविद्युपकारनिरूप-
णस्यावश्यकतया तत्प्रकारनिरूपकारि भाषाद्वयस्यादौ व्याख्यानमुचितमिति यावदेनाह । [तेनेति ।]
शास्त्र इत्यर्थः । तेनैतद्व्याख्याविषयेषु तस्मिन्नितादिपदीदं पक्षद्वयमस्तीति सूचितम् । [संज्ञा
परिभाषाविषय इति ।] तत्प्रयोजयविद्युपकारविषय इत्यर्थः । तत्राद्यभ्यप्रतिभादितां परिभाषां

उद्देशमनतिक्रम्य यथोद्देशम् । उद्देश उपदेशोद्देशः ।
अधिकरणसाधनश्चायम् ॥ यत्र देशउपदिश्यते तद्देश
एव वाक्यार्थबोधेन गृहीतश्चकत्या गृहीतपरिभाषार्थेन च
सर्वत्र शास्त्रे व्यवहारः । देशश्चोच्चारणकाल एवात्र शास्त्रे

व्याचष्टे । [उद्देशमनतिक्रम्येत्यादिना ।] ननु प्रत्यक्षमाख्यानुसृष्टो गुणैः प्रापणमुद्देश
इति भाष्येणोपदेशोद्देशयोर्बेददर्शनादुद्देशपदस्य भाववचनत्वाच्च कश्चिदुद्देशपदेनोक्तार्थलभोऽत
आह । [अधिकरणसाधनश्चेति ।] अधिकरणार्थक इत्यर्थः । साध्यते साधुत्वेन प्रतिपाद्यते
प्रकृतिप्रत्ययादिसिद्धिर्नास्ति । व्युत्पत्त्या साधनशब्दस्यार्थपरत्वात् । उद्दिश्यते उपदिश्यतेऽस्मि-
न्यतिविकरणव्युत्पत्त्या उद्देशशब्दस्योपदेशोऽर्थः । उद्दिष्टो मेऽनुवाकः, उपदिष्टो
मे पत्त्या इत्यादौ कचित्पदेषु उद्देशोऽर्थोऽस्मां कार्यस्याऽपि दर्शनेनाऽत्रोत्पूर्वकदेश्यातेत्यपदेशार्थकत्वा-
दिति भावः । परिभाषायां संज्ञापरिभाषमिति समाहाररुद्धः । विद्युपकारविषये संज्ञापरिभाष-
मुपदेशदेशमनतिक्रम्य वर्तते इति परिभाषार्थः । तदेतदाह । [यत्रेत्यादिना ।] [तद्देश एनेति ।]
एवकारेण विधिदेशव्यावृत्तिः । ननु गुणप्रधानशाराश्रयोद्देशेमेदेन वाक्यार्थबोधे कश्चमनयोः
परस्परमुपकार्योपकारकभावोऽत आह । [गृहीतश्चास्तीति ।] गृहीतशक्तिस्मरणेनेत्यर्थः । संज्ञा-
विषय इत्यम् । परिभाषाविषये आह । [गृहीतपरिभाषाश्रयेति ।] परिभाषाजन्यनियमस्मरणेनेत्यर्थः ।
तथाचैकदेशस्थितेनैव पदार्थेन यथा सर्वगृहप्रकाशः एवमुपदेशदेशस्थितामिरेव संज्ञापरिभाषाभि-
सर्वाविधिशालोपकार इति भावः । सर्वोति । अथ परिभाषाविषये सर्वपदेन त्रिषावतिरिक्त-
स्यैव ग्रहणम् । अत्र पक्षे परिभाषाणां त्रिषावाभ्यवृत्ते रेव सिद्धान्तत्वात् । संज्ञाविषये तु न
संकोचावसरः । अत्रापि पक्षे तासां त्रिषावां पद्वेरेनुपपदेव वक्ष्यमाणत्वात् । समुदा-
यापेक्षया च सर्वश्रेयुक्तमिति बोध्यम् । ननु कोऽयमासां देशः । यत्रासां वाक्यार्थबोधोऽभि-
प्रेतः प्रसिद्धदेशस्यासंन्वादत आह । [देशश्चेति ।] च स्वर्थे । [प्रथमोच्चारणकाल इति ।]
आचार्यैकदेशोच्चारणकाल इत्यर्थः । यद्यपि स इदानीं दुर्लभः तथाप्यष्टाध्यायीस्यानुपूर्वीपदक-
पौर्वापर्यव्यवहारप्रयोजकमन्वित्रेशब्दप्रकाशाः एवेह तत्त्वेन विवक्षित इति बोध्यम् । ननु

व्यवहियते॥ तत्तद्वाक्यार्थबोधे जाते भविष्यति किंचिदनेन प्रयोजनमिति ज्ञानमात्रेण संतुष्यद्यथाश्रुतग्राहि-

संज्ञापरिभाषणामुपदेशदेशे सामान्यतो वाक्यार्थबोधे जातेऽपि तदुत्तरं किमेतेन प्रयोजनमिति प्रयोजनाविशेषजिज्ञासाया नियमतो जायमानत्वात्तद्विवृत्ये तासां विधिशास्त्रेण सह लक्ष्यसंस्कारकमहावाक्यार्थबोध आवश्यकः। स च तासां कार्यार्थत्वेन कार्यस्य प्राधान्याद्विधिप्रदेश एव न्यायः गुणशास्त्रानुरोधोपात्तदेशे प्रधानशास्त्रसन्निधानापेक्षया प्रधानानुरोधेन गुणशास्त्राणामेव कार्यदेशे संनिधानस्योचित्यत्। तथा च सर्वथा कार्यकालैव संज्ञापरिभाषणां संभवति। न तु यथोद्देशत्वमित्यसंभवदुक्तिक एवायं पक्ष इत्याशङ्क्य प्रार्चनेत्तां तदुपपत्तं दर्शयति। [तत्तदित्यादिना कैयट इत्यन्तेन] [वाक्यार्थबोध इति] संज्ञापरिभाषाशास्त्रेयसामान्यवाक्यार्थबोध इत्यर्थः। [अनेनेति] संज्ञाशास्त्रजन्यशक्तिग्रहेण परिभाषाशास्त्रजन्यनियमग्रहेण चेत्यर्थः। [ज्ञानमात्रेण संतुष्यदिति] मात्रपदेन विशेषज्ञानव्यावृत्तिः। प्रयोजनसामान्यज्ञानैव सन्तुष्यन्तो निवृत्तप्रयोजनाविशेषजिज्ञासा ये यथाश्रुतग्राहिणो मन्दमध्यमाधिकारिणो बोद्धारस्तदपेक्षोऽयं पक्ष इत्यवधार्यः। अयं भावः। उपदेशदेशे संज्ञापरिभाषाशास्त्रजन्यवाक्यार्थबोधोत्तरं सत्यामपि प्रयोजनजिज्ञासायां प्रकरणविशेषानुपक्रमेण पठितानां गुणशास्त्राणां सकलप्रकरणोपकारकत्वस्य प्रसिद्धत्वात्, वृद्धिसंज्ञासूत्रभाष्ये “वर्णनाप्यनर्थकेन न भवितव्यम्” इत्यादिना भवता शास्त्रानर्थक्यस्य सर्वथा निराकृतत्वाच्च भविष्यति किंचिदनेन प्रयोजनमिति प्रयोजनसामान्यज्ञानेनैव निवृत्तप्रयोजनाकाङ्क्षाः ये मन्दमध्यमाधिकारिणस्तेषां प्रयोजनाविशेषकाङ्क्षाया अनावेन विविदिशास्त्रानुपस्थितेस्तदेकवाक्यतया महावाक्यार्थबोधस्यसंन्धात् तदपेक्षोऽयं पक्षः। ये तु प्रयोजनसामान्यज्ञानेनासन्तुष्टाः प्रयोजनाविशेषमाकाङ्क्षन्ते तेषामुत्तमाधिकारिणां तन्निवृत्त्ये तत्तद्विवेकवाक्यतया महावाक्यार्थबोधस्यावश्यकत्वात्तस्य च निरस्तदिशा विधिप्रदेश एव न्याय्यत्वात्तदपेक्षः कार्यकालपक्षः। एवं चाधिकारिमेतेन प्रवृत्ताविमो पक्षो लक्ष्यानुरोधद्वय शब्दे सर्वत्र व्यवतिष्ठते इति। यत्तु छात्रो द्विवेधः। तत्रैको गुरुपदिष्टोऽर्थोऽवश्यमेव मदुपयोगीति श्रद्धावान्यमेवापेक्षाबुद्धिमान्। अपरश्च फलानुरोधेनैव गुर्वीदवाक्येऽपि श्रद्धावानुपेक्षाबुद्धिमान्। तत्रापेक्षाबुध्यपेक्षो यथोद्देशपक्षः। उपेक्षाबुध्यपेक्षस्तु कार्यकाल इति वाराणसेयाः।

प्रतिपत्रपेक्षोऽयं पक्ष इतीदूत्सूत्रे कैयटः।

तत्तु “यदा अनुद्दिश्य प्रयोजनाविशेषं प्रयोजनमात्रमभिमन्यथा भविष्यति किंचिदनेन प्रयोजनमिति संज्ञापरिभाषां प्रणीयते तदा संभवत्येवायं पक्षो यथाश्रुतग्राहिप्रतिपत्रपेक्षः। महावाक्यार्थपर्यालोचनप्रवृत्तप्रतिपत्रपेक्षस्तु कार्यकालपक्ष इति” ईदूत्सूत्रस्य कैयटग्रन्थशास्त्राननुगुणत्वादुपेक्षम्। तेन प्रयोजनाविशेषजिज्ञासातदभावयो रेव परिभाषाद्वयमूलकतायाः स्फुटं प्रतीतेः। [कैयट इति] अयमत्र कैयटाशयः। अधिकारिमेतेन व्यवस्थितयोरनयोः पक्षयोरशङ्कपक्षे संज्ञापरिभाषयोद्वयोरपि भिन्नवाक्यतयैव विध्युपकारकत्वं स्वदेशीयत्वं च। द्वितीये तु विधिप्रदेशे सति सम्भवे द्वयोरपि पक्षैकवाक्यतयैव विध्युपकारकत्वं विधिदेशीयत्वं च। अत एवात्र पक्षे प्रगृह्यसंज्ञाया अयादिभ्यः परत्वप्रतिपादनपरमयादिभ्यः परैव प्रगृह्यसंज्ञेत्यहमोमादिति सूत्रस्य भाग्यं परिभाषासाहचर्येनाङ्गीकृतपरिभाषावाक्य किङ्कितं चेत्यस्य कार्यकालपक्षे सर्वथातुकार्थयातुक्योरित्येतद्विध्यैकवाक्यत्वेनाङ्गीकारितव्यतया ननुमतेति निषेधविवक्ष्यत्वप्रतिपादनपरं किङ्कितं चेति सूत्रस्य च भाग्यं संगच्छते। अत एव च यथोद्देश एव परिभाषयोः पौर्वापर्यं न तु कार्यकालनायामिति कोणोति सूत्रस्यैकैयटग्रन्थोऽपि संगच्छत इति। अत्र कैयट इत्यनेनारविस्मृचिता। तद्वीजन्तु, भाष्ये समकक्षतया प्रतिपादितयोरनयोः पक्षयोरैकस्य मन्दमध्यमाधिकारिपरतया अस्योत्तमाधिकारिपरतया च योजनमयुक्तम्। किञ्च वक्ष्यमाणपक्षी स्थानेयोरिति सूत्रस्य भाष्येण पक्षद्वयेऽपि परिभाषाणामेकवाक्यतायाः स्वदेशीयत्वस्य च स्फुटं प्रतीत्या यथोद्देशपक्षे तासां भिन्नवाक्यतया विध्युपकारकत्वप्रतिपादनं, कार्यकालपक्षे विधिदेशीयत्वप्रतिपादनं चायुक्तम्। अतः पक्षद्वयस्याप्युत्तमाधिकारिपरतयैव योजनं पक्षद्वयेऽपि परिभाषाणां सति संभवे एकवाक्यतयैव विध्युपकारकत्वं स्वदेशीयत्वं च न्याय्यम्। तथा च शब्दानुशासनज्ञानाय प्रवृत्तस्य प्रथमतस्तत्सकलतच्छास्त्रोपकारकसंज्ञापरिभाषाज्ञानस्यावश्यकताया तदनुरोधेन प्रथमतो गुणशास्त्राणामुपस्थितौ तत्र संज्ञाशास्त्राणां कोशादिवत् संकेतग्राहकत्वेन तदीयवाक्यार्थबोधकाले विविदिशास्त्राकाङ्क्षाया नियमतोऽनुपस्थितावपि परिभाषाणां निश्चयकत्वेन तस्मिन्नित्यादेस्तस्मिन्निर्देशेन विधीयमानं कार्यमन्यग्रहितस्यैव पूर्वस्यैवेत्यादिरूपेण सामान्यतो वाक्यार्थबोधे जाते किं तत्तस्मिन्निर्देशेन विधीयमानं कार्यमित्याकारकनियमविविधिशेषविमर्शकाकाङ्क्षाया उत्तमाधिकारिणां नियमतो जायमानत्वात्तदनुरोधेन तस्यदेशे इको यणवीत्यादि-

केचित्तुपरिभाषाविषये तस्मिन्नित्यादिवाक्यार्थबोधिसममी-
निर्देशादि केति पार्थालोचनायां सकलतत्तद्विशुपस्थितौ

सकलतत्तद्विशुपस्थितौकस्य परिभाषायाख्य उपस्थितसर्वविधेकवाक्यतया नियमकताया
धर्मवशात्तस्मिन्नेककलमेव तत्तद्विशेषकवाक्यतया तदुपकारकत्वं, संज्ञाविषये तूत्तमाधिकारिणामपि
तादृशोक्तिकाङ्क्षया अपावात् तद्विशेषे विधीनामनुपस्थितत्वात् तैरकवाक्यता संज्ञानाम् ।
किन्तु तदीयवाक्यार्थबोधेनरं वृत्त्यादिनानामद्वैजादिषु शक्तिमहे जाते गुह्योक्तिकस्मरणेन
मुनेर्बुद्धित्यादीनां वाक्यार्थबोधः । एवं चेदानीं स्वदेशवस्थितानामेव संज्ञापरिभाषाणां
भिन्नवाक्यतया एकवाक्यतया च विशुपकारकत्वात्सिद्धं यथोद्देश्यत्वमात्मम् । यदा तु व्याकरणस्य
प्रयोगमाहुल्लज्जानार्थतया तस्य च विधीनामनुपस्थितत्वेन प्रथमत इकोपगवीत्यादिविविधाख्याणा-
मुपस्थितित्वा तासामनुपस्थित्येको यथादिरीत्या वाक्यार्थबोधे जाते उपलभ्यस्य पूर्वप्र-
साधारणत्वेन व्याहृताव्यवहितस्माधारणत्वेन चातिथेनादेशप्रसक्तौ नियमकाङ्क्षया नियमतो
जायमानतया तदनुरोधेन तत्प्रदेशे तस्मिन्निष्ठादिपरिभाषाबुद्धौ तदेकवाक्यतया लक्ष्यसंस्कारक-
महावाक्यार्थबोधार्थकाला परेभाषणम् । एवं मुनेर्बुद्धित्यादीनां प्रथमत उपस्थितौ
सामान्यतो वाक्यार्थबोधे जाते बुद्धिरनार्थज्ञानाय बुद्धिरनैजित्यादिसंज्ञाशाखाणां विविधप्रदेशे
उपस्थितौ तैरसह पूर्वैकवाक्यतयामन्यतरद्व्यादिपदवैयर्थ्यापत्त्या वाक्यैकवाक्यतया लक्ष्य-
संस्कारको महावाक्यार्थबोध इति कार्यकालत्वं तासांमिति । तदेतद्वचनयम् आप्यसमेतं
सिद्धान्तमाह [केचित्त्वित्यादिना] अन्यत्रेवात्रापि स्वसिद्धान्तस्य परेविध्यादिना प्रतिपादनीये एव-
मुक्तिस्तु अन्यत्रे कस्य चिदंशस्य स्थानभिधत्तवसूचनाय । स च संज्ञाशाखाणां कार्यकालपक्षे
विविधेरीयत्वस्वरूपः । निरुपगम्यते चेदमुपरिष्ठत् । संज्ञाविषये तदीयवाक्यार्थबोधेनरं
विविधाख्याविषयभोक्तिकाङ्क्षयाः कस्यान्यमानेन तत्प्रदेशे विधीनामनुपस्थितया संज्ञाशाखाण-
मत्र पक्षे विधेकवाक्यतया असंवादाह । [परिभाषेति] [सकलतत्तद्विशुपस्थितौ] [सप्तमी-
निर्देशादितसर्वविधीत्यर्थः] त्रैपादिकान्तिकेक्यादिः । एतन्मतेऽपि यथोद्देश्यपक्षे परिभाषाणां
त्रिपादां पञ्चतरेनिष्ठत्वात् । [सकलतत्तत्संस्काराणेति] उपस्थितसकलविधिशब्देयलक्ष्यसंस्कारक-
महानवाक्यार्थबोधेत्यर्थः । एकस्य परिभाषाशास्त्रस्य गुणपदसंस्कारविशालेकवाक्यतया असंनवा-

सकलतत्तत्संस्काराय गुणभेदं परिकल्प्येकवाक्यतयैव निय-
मः कार्यकालपक्षे तु त्रिपादामप्युपस्थितिरिति विशेषः॥

तत्तत्संस्काराणां

वाह [गुणभेदमिति] गुणस्य अप्रधानत्वात्तनो भेदमावृत्तिमित्यर्थः । [एकवाक्यतयैवेति]
न तु संज्ञानामिवात्रापि पक्षे परिभाषाणां भिन्नवाक्यतया विशुपकारकत्वमिति भवः ।
एकवाक्यतया चात्र विषये संज्ञाशाखाणांनुरोधेन च पूर्वैकवाक्यतयैवेति बोध्यम् । ननु पक्षद्वयेऽपि
परिभाषाणां पूर्वैकवाक्यतयैव विशुपकारकमे विशेषमावात्तद्विशेषेऽन्यतरपक्षवैयर्थ्यामित्याशङ्क्या
माह [कार्यकालपक्षेति] [त्रिपादामपीति] अपिना सपादसंसाध्याया स्समुच्चयः ।
एवं च कार्यकालपक्षे सर्वविधैकवाक्यता परिभाषाणामत्र तु त्रैपादिकान्तिकेक्येति विशेषस्य
सत्या च तद्विशेषेऽन्यतरवैयर्थ्याशङ्केति भवः ।

नन्वापि पक्षे परिभाषास्थलीयाकाङ्क्षात्मापादिकानामेव त्रैपादिकानामपि
विधीनामुपस्थितौ तदेकवाक्यतया तदुपकारकत्वस्यापि संभवेन न निरुक्तविशेषसंभवः ।
न च सापादिकपरिभाषादृष्टया त्रैपादिकविधीनामसिद्धत्वात्तद्विशेष्यकाङ्क्षया एवापावात्
तदेकवाक्यतया तदुपकारकत्वमिति वाच्यम् । अतिसिद्धस्य कार्यार्थत्वेन कार्यज्ञानेतरमेव
तत्पदस्य तस्य च परिभाषादेशे विधीना मुपस्थितौ तदेकवाक्यतया लक्ष्यसंस्कारकमहावाक्यार्थबोधं
विनाऽसंभवात्ततः पूर्वमसिद्धत्वस्य वस्तुमाशयत्वादिति चेन्न । परिभाषाशाखाणां सामान्यतो
वाक्यार्थबोधान्येव सप्तमीनिर्देशादिकेति पर्यालोचनाया एवासंभवा च्या विधीना मपि
सामान्यतो बोधभावे औपलब्धिकाधिकरणमप्यन्तत्वादिनिश्चयसंभवाच्च गुणप्रधानाख्यायो
स्सामान्यवाक्यार्थबोधेतरमेव परस्परकाङ्क्षावशात्तस्मैकवाक्यतया महावाक्यार्थबोधस्य
वक्तव्यतया तादृशसामान्यबोधपुक्तसामान्यकार्यज्ञानमादायैवात्र पक्षे परेभाषादेशे त्रैपादिक-
विशुपस्थितेः पूर्वमेव तद्वसिद्धत्वस्य युक्ततया निरुक्तविशेषस्य मुख्यत्वात् । कार्यकालपक्षे
तु तादृशसामान्यबोधपुक्तसामान्यकार्यज्ञानमादाय सापादिकपरिभाषादृष्ट्या त्रैपादिकविधीना-
मसिद्धत्वेऽपि तद्वदृष्ट्या सापादिकपरिभाषाणां सिद्धत्वा तदीयोपकारकाकाङ्क्षानुरोधेन त्रैपादिकविधि-
प्रदेशे सापादिकपरिभाषाणां मुपस्थितेऽप्युक्तत्वा तदेकवाक्यतया तदुपकारकत्वं युक्तमिति बोध्यम् ।

एतदेवाभिप्रेत्याधिकारो नाम त्रिप्रकारः कश्चिदेकदेशस्यः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्माभिज्वलयतीति षष्ठीस्थाने इति सूत्रे भाष्य उक्तम् ॥ अधिकारशब्देन पारार्थ्यात्परिभाषाप्युच्यते । कश्चित्परि-

यत्तु कार्यकाले तु तादृशसामान्यबोधप्रयुक्तकार्यज्ञानमाश्रित्य न त्रैपादिकासिद्धत्व-
प्रवृत्तिः । किन्तु विशिष्टवाक्यार्थबोधप्रयुक्तविशेषकार्यज्ञानमाश्रित्य । अत एव पूर्वत्रासिद्ध
सूत्रस्थभाष्यसंगतिरिति चन्द्रिकाकाराः । तत्र । यथोद्देशे सामान्यकार्यज्ञानस्य कार्यकाले
विशेषकार्यज्ञानस्य चासिद्धत्वप्रयोजकत्वमिति विशेषकथने मानाभावात् । पूर्वत्रासिद्धमिति
सूत्रस्थभाष्यस्य महुक्तदिशा सुयोज्यत्वात् । यथोद्देशेऽपि परिभाषणमेकवाक्यतैवेव विध्युपकारकत्व-
मित्यत्रार्थे मानमाह । [एतदेवेति] पक्षद्वयेऽपि परिभाषणां पैदिकवाक्यतया विध्युपकारकत्व-
मेवेत्यर्थः । [अभिप्रेयेति] अयोक्तमित्यनेनान्वयः । [एकदेशस्य इति] उपदेशदेश-
एव स्थित इत्यर्थः । [सुप्रज्वलित इति] एतेन यथा दीपस्य प्रज्वलनोत्तरमेव सर्वगृह-
प्रकाशकत्वं, न तु ततः प्राक्, एवं परिभाषणमपि स्वीयसामान्यवाक्यार्थबोधोत्तरमेव
विध्युपकारकत्वमिति सूचितम् ।

नन्वाधिकारपरिभाष्योः स्वतो भिन्नतया अधिकारशास्त्रविषयकतया प्रवृत्तिमिदं
भाष्यं कथमुक्तार्थे मानं भवतीत्याशङ्क्य कैयटोक्तं तद्भाष्यार्थमाह । [अधिकारशब्देनेति] [परार्थ्यादिति] परार्थत्वाविशेषादित्यर्थः । [परिभाषणीति] अपिना पूर्वत्रासिद्धमित्यादि-
प्रसिद्धाधिकारशास्त्रसंग्रहः । भाष्यस्थकश्चित्पदस्यार्थमाह । [परिभाषारूप इति]

ननु यथोद्देशपक्षे परिभाषादेशे सर्वविधिशास्त्रोपस्थितात्ममेदकल्पनेनैकदेशस्थस्यैव
परिभाषाशास्त्रस्य सर्वविधिशास्त्रोपकारकत्वसंग्रहेऽपि कार्यकालपक्षे तत्तद्विधिप्रदेशे परिभाषाणा-
मेकवाक्यतया विध्युपकारकत्वात्तत्पक्षे कथमेकदेशस्थपरिभाषाशास्त्रस्य सर्वविध्युपकारकत्व-

भाषारूप इति कैयटः ॥ दीपो यथा प्रभाद्वारा सर्वगृह-
प्रकाशक एवमेतत्स्वबुद्धिजननद्वारा सर्वशास्त्रोपकारक-
मिति तत्तात्पर्यम् । एतच्च पक्षद्वयसाधारणं भाष्यं-
पक्षद्वयेऽपि प्रदेशैकवाक्यतया इतः प्रतीतेः ॥ तत्रै-

मित्याशङ्क्य तद्भाष्याशयं दर्शयति । [दीपो यथेति] अत्र दीपस्थानीयं परिभाषाशास्त्रम् ।
प्रभास्थानीयं विधिववाक्यार्थयुक्ततया त्वविधेयबुद्धिजननम् । प्रकाशस्थानीयश्च सर्वशास्त्रोपकार-
इति बोध्यम् । [एतदेवेति] परिभाषाशास्त्रमित्यर्थः । [स्वबुद्धिजननद्वारेति] स्वस्यान्मन-
आलमीयस्याय्यवहितस्य पूर्वस्यैत्यंशस्य वा या बुद्धिः विधिववाक्येन सहैकवाक्यतयाबुद्धिः
तज्जननद्वारेत्यर्थः । एवञ्च वाक्यैकवाक्यतया विध्युपकारकाणामलोऽन्त्येत्यादीनां पैदिकवाक्यतया
विध्युपकारकाणां तसिद्धिर्न निर्दिष्ट इत्यादीनां च संग्रहः । यथा प्रदीपस्य
विषयदेशगामनन्तरेव स्वीयप्रभाद्वारा, सर्वविषयप्रकाशकत्वात् एवं पठितदेशस्थस्यैव परिभाषाशास्त्रस्य
तत्र तत्र स्वबुद्धिजननद्वारा सकलविध्युपकारकत्वम् । न तु कार्यकालपक्षे ऽप्यवेतस्य शास्त्रस्य
स्वदेशं दिहाय तद्देशगमनसंभव इति भावः । नन्विदं भाष्यं कार्यकालपक्षमिमांशप्रत्ययकमेवेति
कथमिदमत्र पक्षे परिभाषणमेकवाक्यतासाधकमत आह । [एतच्चेति] [पक्षद्वयेति] [पक्षद्वयेति]
पक्षविशेषानुपक्रमेण प्रवृत्तत्वाद्यथोद्देशे एकदेशस्थस्य सर्वशास्त्रोपकारकतायास्स्पष्टतया विनिर्माणना-
विरहाच्चेति भावः । [प्रदेशैकवाक्यतया इति] विधियदेश एवेति विशेषानन्दरेण विध्येक-
वाक्यतया इत्यर्थः । [इत इति] अस्मादभाष्यादित्यर्थः । [प्रतीतेरिति] अत्र
दीपदृष्टान्तैकवाक्यताप्रतीतिः । दीपो यथा स्वीयप्रभासंयोगं तत्तत्सदार्थेषु सम्पाद्य तत्तत्सदार्थ-
प्रकाशकः एवमेतत्परिभाषाशास्त्रमपि स्वविधेयसंबन्धं विधिववाक्यार्थे सम्पाद्य विध्युपकारक-
मित्यर्थस्य ततो लाभात् । भिन्नवाक्यतयान्तपुद्देशदेशजन्यवाक्यार्थबोधेन गृहीतानियमस्तुत्या
विधिशास्त्रोपकारकमिति प्रदीपदृष्टान्तस्य नातीव स्वस्पष्टमिति भावः । ननु यथोद्देशेऽपि
परिभाषाणां संभवात् लघवानुरोधेन च पैदिकवाक्यतया एवाभ्युपगमे विध्युपकारविषये
कार्यकालपक्षेऽत्र पक्षे को विशेषो ऽत आह । [तत्रेति] पक्षद्वये प्येकवाक्यतयामित्यर्थः ।

तावान्विशेषः। यथोद्देशे परिभाषादेशे सर्वविधिसूत्रबुद्धा-
वात्मभेदं परिकल्प्य तैरेकवाक्यता परिभाषाणाम्।
तदुक्तं क्कडिति चेति सूत्रे कैयटे। यथोद्देशे प्रधानान्यात्म-
संस्काराय संनिधीयमानानि गुणभेदं प्रयुञ्जत इति॥
कार्यकाले तु तत्तद्विधिप्रदेशे परिभाषाबुद्धौकवाक्य-
तेति। अत्रैकदेशस्य इत्यनेन तत्र तत्र तद्बुद्धावापि
तत्तद्देशस्यत्वं वारयति, यथा व्यवहर्तॄणां कार्यार्थमनेक-

[एतावानिति]। एतावानेवेत्यर्थः। न तु यथोद्देशे भिन्नवाक्यता कार्यकालस्य एकवाक्यतेत्येव-
मेकवाक्यताविषये प्रचीनोक्तविशेषोऽस्तीति भावः। प्रागुक्तलिप्यां पठ्यस्म्युक्तिरूपो
विशेषस्तत्त्वेवेति बोध्यम्। एतावानित्यनेन विवक्षितं विशेषं दर्शयति। [यथोद्देश इति]
[आत्मभेदमिति]। परिभाषाभेदमित्यर्थः। [परिकल्प्येति]। अथ स्थितानामिति शेषः। अत
एव चत्वापत्यस्योपपत्तिः। [तैरिति]। विधिसूत्रैरित्यर्थः। [एकवाक्यतेति]। लघवास्तदेकवाक्यता
भवतीत्यर्थः। अत्रार्थे मानमाह [तदुक्त मिति]। [गुणभेदमिति]। परिभाषाभेदमित्यर्थः।
परिभाषादेशे संनिहितानामनेकेषां विधिसूत्राणामनेन परिभाषाशास्त्रोक्तवाक्यतया असंभवा-
त्तस्यावृत्तिः कल्प्यत इति भावः। [परिभाषाबुद्धेति]। परिभाषाविधेयस्याव्यवहितस्य पूर्वोप-
त्यांशस्य बुद्धेत्यर्थः। एतेन तत्क्षेत्रेऽपि न तद्देशगमनं परिभाषाणामिति सूचितम्।

कार्यकालस्य परिभाषाणां विधिशेषत्वमिति कैयटेन तु निरुक्तं। यथोक्तं तत्त्व-
दुपेक्षमिति सूचयन्माह [अत्रैकदेशस्य इत्यादिना]। [तद्बुद्धावपीति]। तत्तत्परिभाषा-
बोध्यस्याव्यवहितस्य पूर्वोपेत्याद्यंशस्य बुद्धावपीत्यर्थः। [तत्तद्देशस्यत्वमिति]।
तत्तद्देशसंनिधित्वमित्यर्थः। अत एव दृष्टान्ते न तद्देशीयत्वमित्येवोक्तमिति बोध्यम्।
विधिशेषीयत्वभावे दृष्टान्तमाह [यथेति]। अत्र व्यवहर्तॄसदृशानि परिभाषाशास्त्राणि।

देशगमनेऽपि न तत्तद्देशीयत्वव्यवहारः किं त्वभिजन-
देशीयत्वव्यवहार एव, तद्वत्। निषेधवाक्यानामपि
निषेधविशेषाकाङ्क्षात्वाहियेकवाक्यतयैवान्वय इति परि-
भाषासादृश्यात्परिभाषात्वेन व्यवहारः क्कडिति चेत्यत्र

अनेकदेशगमनसदृशानेकेषु विधिप्रदेशेषु ष्वबुद्धिजननम्। नन्तत्वेनस्य शास्त्रस्य तद्देशगमन-
संभवः। [न तद्देशीयत्वव्यवहार इति]। न तद्देशसंबन्धित्वव्यवहार इत्यर्थः। [अभिजन-
देशीयत्वमिति]। यत्र ष्वपूर्वैरापि तद्देशसंबन्धित्वव्यवहार एवेत्यर्थः। एवं च व्यवहर्तॄणां
कार्यार्थमनेकदेशगमनेऽपि तत्र चिरावस्थानेऽपि तद्देशीयत्वव्यवहारभावस्य प्रसिद्धतया
अचेतनत्वेन सर्वथा असंभवाविधिविधेशगमनस्य परिभाषाशास्त्रस्य तद्देशे ष्वबुद्धिजननमात्रेण
तद्देशीयत्वव्यवहारस्तुतरामयुक्त इत्याशयः।

नैवं परिभाषासादृश्यादङ्गीकृतपारिभाषात्वस्य क्कडिति चेत्यस्य कार्यकालस्य
सर्वथातुकार्थधातुक्योरीत्येतद्विधेयवाक्यत्वेनाङ्गाधिकारीयकया न दुस्तेति निषेधविषय-
प्रतिपादनरङ्किते चेति सूत्रस्य ग्राह्यविरोध इति वाच्यम्। तद्भाष्यस्य ननुमतैरस्य
स्वरितत्वासंगेनाङ्गाधिकारपठितस्येव तदधिकारस्यैकवाक्यतापक्षस्यापि ग्रहणमित्याशयकतया
उच्यते स्पष्टत्वात्। ननुक्तपक्षद्वयस्य संज्ञापरिभाषामात्रविषयकतया क्कडिति चेति
निषेधविषये कार्यकालस्योपन्यासो भाष्यद्वानामयुक्त इत्यत आह। निषेधवाक्यानामपीति।
अपिना गुणशास्त्रस्य समुच्चयः [निषेधविशेषेति]। क्कडिति चेत्यादि निषेधशास्त्रेव-
ननुवत्तुगुणव्यादिपदस्य तद्विशेषरूपनिषेधशास्त्राकाङ्क्षायां यावद्गुणवृद्धिविधयकशास्त्रोपस्थितौ
व्यक्तिपक्षे विनिगमनाविरहात्तत्तद्विषयकनिषेधवाक्यानामुपलब्धेनैकवाक्यतयैवान्वय इति भावः।
[इतीति]। इति हैते। विधेयवाक्यतया अन्यरूपं यस्मिन्परिभाषासादृश्यं तस्मादित्यन्वयः।
तथा च निषेधशास्त्रस्योपनिषत् परिभाषात्वं न मुख्यमिति भावः। नन्वर्थैकत्वादेकं वाक्यं
सकाङ्क्षं चे द्विभागे स्यादिति जैमिनीयोक्तया भिन्नवाक्यतया पठितानां शाखाणामेकविधेय-
समर्पकत्वमेकवाक्यत्वमित्यर्थेलाभारसरविरुद्धविधेयसमर्पकयोर्विधनिषेधशास्त्रयोः कथमेकवाक्यत्व-

भाष्ये । तत्रैकवाक्यता पर्युदासन्यायेन । प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि तेन सह वाक्यार्थबोधमात्रेणैकवाक्यताव्यवहारः॥

मित्यत आह । [तत्रैकवाक्यतेति ।] [पर्युदासन्यायेनेति ।] “यजतिषु ये यजमहं करोति नानुयाजेषु” तत्र प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्य यजतिषु विषये ये यजमहं कुर्यादनुयाजेषु न कुर्यादित्येवं वाक्यभेदेनान्वयस्वीकारे गौरवापत्त्या यागत्वावच्छेदेन ये यजामहकरणविधाने अनूयाजयोगेषु तस्य प्रतिषेधे च विहितप्रतिषिद्धत्वादनूयाजेषु तस्य वैकल्पिकत्वप्रसक्तेः श्रानूयाजपदस्य लक्षणया तद्विपर्ययत्वं समस्तस्यापि नञः तात्पर्यग्राहकत्वं चाश्रित्य पर्युदासपरतया अनूयाजभिन्नेषु यजतिषु ये यजमहं कुर्यादित्येवमेकवाक्यतयाऽन्वयः पूर्वतन्त्रे सिद्धान्तितः । तत्रायेनानत्रापि कृडिद्धिद्वयमवधायतुकार्थवातुकाव्यवहारे पूर्वत्वविशिष्टश्रेयसाङ्गस्येयेवं पदैकवाक्यतायैवान्वयः । अन्यथा तदुक्तदोषद्वयप्रसंग इति भावः ।

नन्वत्र शास्त्रे सर्वादीनि, द्वन्द्वे चेति विधिविधेयार्थाभ्यामेव द्वन्द्वे जसे विकल्पसिद्धौ विभाषा जसीति सूच्यारम्भसामर्थ्यान्निषेधाश्च क्लीयांस इत्यर्थज्ञापनाच्च विकल्पप्रसंगः । किंच विधिविधेययोः पर्युदासाभ्युपगमेऽ नचि चेत्यत्र नञिव्युत्पन्नयायेनाजमिधौ अच् सहशो हलीत्यर्थे अवसाने द्वित्वानापत्तिः । तथा च वाक् वाक् इति भाष्योदाहरणसंगतिः ।

किंच तिङन्तसमभिव्याहृतस्यासमत्तस्य नञोऽयन्ताभावार्थकताया एवान्यत्र सिद्धान्तितत्वेनात्र पर्युदासपरतया व्याख्यानमयुक्तमित्याह [प्रसज्यप्रतिषेधेऽपीति ।]

[तेन सहेति ।] विविशाखेण सहेत्यर्थः । [वाक्यार्थबोधेति ।] सार्धवातुकार्थवातुक्रयोरित्यन्ताङ्गस्य गुणो भवति क्लृप्ति न भवतीति समूहालम्बनात्मकैकबोधायुपगमात्रेणेत्यर्थः ; [एकवाक्यताव्यवहार इति ।] एकत्रोपीयविवयनासमर्पकत्वेनैकवाक्यताव्यवहार इति भावः । एवं च प्रसज्यप्रतिषेधपक्षे विधिविधेययोर्वैक्यवाक्यत्वमिति बोध्यम् । ननु परिभाषणामिव संज्ञानामपि व्यवहर्तुं दृष्टान्तेन पक्षद्वयेऽपि स्वदेशीयत्वस्यैव न्याय्यत्वाद्यथोद्देशेऽपि गृहीतशक्तिसमरणेन त्रैपदिकविशुद्धिप्रकारस्य सुवचत्वाच्च संज्ञाविषये यथोद्देशकार्यकालो

संज्ञाशास्त्रस्य तु कार्यकालपक्षे न पृथग्वाक्यार्थबोधः । किन्तु प्रदेशवाक्येन सहैव । अत एवाणोऽप्रगृह्यत्वेत्येतदेकवाक्यतापन्नादसोमादित्येतत् प्रति न सुत्वाद्याभिद्धम्, असिद्धत्वस्य कार्यार्थतया कार्य-

विशेषभावादन्यतरपक्षवलम्बेनैव निबोहे पक्षद्वयाश्रयणं विफलमित्याशङ्क्य तद्विषये कार्यकालपक्षे विशेषं दर्शयति । [संज्ञाशास्त्रस्यतिविति ।] तु शब्देन परिभाषापेक्षया कार्यकालपक्षेऽस्य वैलक्षण्यं सूचितम् । तदेव दर्शयति । [न पृथग्वाक्यार्थबोध इति ।] विविशाखैकवाक्यतामन्तरा उपदेशदेशोऽसिद्धत्वाद्युपयोगो न कश्चिद्वाक्यार्थबोध इत्यर्थः । [सहैवेति ।] वाक्यैकवाक्यतया विविप्रदेश एव वाक्यार्थबोध इत्यर्थः । नचोपदेशदेशे सामान्यतोऽपि वाक्यार्थबोधाः एव तत्र संज्ञात्वस्य ग्रहीतुमशक्यतया विविशाखेण कथं तदाकर्षणमिति वाच्यम् । वाक्यार्थबोधानावेऽपि यथा मिदेर्गुण इत्यादौ प्रथमान्तगुणपदश्रुत्या विधेयनोक्तत्वज्ञानेनोक्तोऽगुणवृद्धीति परिभाषाया उपस्थितिरिव प्रथमान्तपदश्रुत्या तदर्थोपस्थितिमात्रेण च वृद्धिरौचित्यादीनां संज्ञाशास्त्रस्य सुग्रहतया विविशाखेण तदाकर्षणस्य सुलभत्वात् । परिभाषाशास्त्रस्य तूपदेशदेशे सामान्यतो वाक्यार्थबोधानावे तत्र नियामकशास्त्रत्वस्य दुर्ग्रहतया कार्यकालपक्षे इकोऽप्यपीत्योर्नियामककाङ्क्षायास्सत्वेऽपि तेन तस्मिन्निति परिभाषाशास्त्रस्याकर्षणं दुर्लभमतः कार्यकालपक्षेऽपि तासां सामान्यतः पृथग्वाक्यार्थबोध आवश्यक इत्यवश्यम् ।

ननु सत्यपिद्वयो विशेषेऽयं विशेषो निष्फल इत्यत आह । [अत एवेति ।] कार्यकालपक्षे संज्ञाशास्त्रस्य पृथग्वाक्यार्थबोधभावावदेवेत्यर्थः । [न सुत्वाद्यसिद्धमिति ।] अन्यथा अदसो मादित्येतददृष्ट्या मत्वोक्त्योरसिद्धत्वात्प्रगृह्यत्वाभावेऽप्रगृह्यत्वेति निषेधाप्रवृत्तौ अस्मि अमी इत्यादावनुनासिकापत्तिरिति भावः ।

नन्वेवमप्यणोऽप्रगृह्यत्वेत्यत्रादसो मादित्यस्योपस्थितेः प्रागेव संज्ञादृष्ट्या सुत्वयासिद्धत्वं कुतो नेत्यत आह । [असिद्धत्वस्येति ।] [कार्यार्थतेत्येति ।] कार्यस्य

ज्ञानोत्तरमेव तत्प्रवृत्तिः कार्यज्ञानं च प्रदेश-
देश एवेति तद्देशस्थस्यसिद्धत्वात्पूर्वग्रहणेनाग्रहणात् ।

प्रवर्तकतया निवर्तकतया वेत्यर्थः । नन्वेवमप्युपोऽ प्रगृह्यत्येव संज्ञाशास्त्रस्योपस्थित्यनन्तरं कार्यज्ञानस्य ज्ञापमानत्वेन तदुत्तरमुपस्थापकदेशगतपूर्वत्वमादाय संज्ञादृष्ट्या मुक्त्यसिद्धत्वं दुरारमत आह । [कार्यज्ञानं चेति ।] [तद्देशस्थस्येति ।] अपोऽ प्रगृह्यत्येतदेकवाक्यतापन्न-
संज्ञाशास्त्रस्येत्यर्थः । [असिद्धत्वादिति ।] मुक्तदृष्ट्या असिद्धत्वादित्यर्थः । [पूर्वग्रहणेनाग्रहणा-
दिति ।] मुक्तविश्वेकवाक्यतापन्नपूर्वशासिद्धशास्त्रवटक पूर्वग्रहणेनाग्रहणादित्यर्थः । अयं भावः ।
पूर्वशासिद्धमित्यस्याधिकारत्वेन पूर्वत्र कर्तव्ये इदमसिद्धमिति तदर्थः । तत्र कार्यकालपक्षे
तद्देशोपस्थितसंज्ञापरिभाषणपप्यनेनासिद्धत्वं बोध्यते । एवं च मुक्तदृष्ट्या अनुनासिकविश्वे-
तदेकवाक्यतापन्नसंज्ञाशास्त्रस्य चासिद्धत्वबोधनेन मुक्तविश्वेकवाक्यतापन्न पूर्वशासिद्धशास्त्रवटक-
पूर्वग्रहणेनादसोमादीदृदेदित्यनयोर्बहिर्बुभशवयतया न तद्दृष्ट्या मुक्त्यसिद्धत्वम् । किंचासिद्धत्वस्य
कार्यार्थतया कार्यज्ञानस्य च वाक्यार्थबोधोत्तरभावित्वेन प्रत्यासत्त्या यद्देशानच्छेदेन वाक्यार्थबोधः
कार्यज्ञानं च तद्देशगतमेव पौर्वापर्यमसिद्धासिद्धिमद्भावनिग्रामकमिति न संज्ञादृष्ट्या
मुक्त्यसिद्धत्वमिति । स्पष्टं चेद मौद्देदिति सत्रे उद्योते ।

यत्तु असिद्धत्वादित्यस्य मुक्तशास्त्रैकवाक्यतापन्न पूर्वशासिद्धमिदमेतत्प्रति-
संज्ञाशास्त्रस्य अपोऽप्रगृह्यत्येतदेकवाक्यतापन्नपूर्वशासिद्धमित्यनेनासिद्धत्वादित्यर्थ इत्युत्तराहः ।
तदुद्युक्तं । पूर्वशासिद्धमित्यस्याधिकारत्वेनान्यदृष्ट्यान्यस्यसिद्धत्वबोधनेपि स्वदृष्ट्या स्वस्यान्यस्य
वा असिद्धत्वबोधनस्याप्यारसिकत्वात् । नचानुनासिकविश्वेकवाक्यतापन्नपूर्वशासिद्धशास्त्रोपस्थया
मुक्तविश्वेकवाक्यतापन्नपूर्वशासिद्धशास्त्रस्य भिन्नत्वेन तद्दृष्ट्या अनुनासिकविश्वेकवाक्यतापन्नसंज्ञा-
शास्त्रस्यासिद्धत्वं सुवचमेवेति वाच्यम् । अवाच्यवाचिमोस्मात्तान्येन यत्किंचिद्विद्वद्देश्यतानिरूपित
विवेयतासमर्पकस्यैवानुनासिकविश्वेकवाक्यतापन्नपूर्वशासिद्धशास्त्रवटकपूर्वदेन ग्रहीतु मौचित्यत् ।
अत एवोद्योते मुक्तादिदृष्ट्यैवानुनासिकविश्वेकवाक्यतापन्नसंज्ञाशास्त्रस्यसिद्धत्वमुक्तमीदृशस्यै

एवं तद्बोधोत्तरमेव विरोधप्रतिसन्धानं चेति तत्रत्य-
परत्वमेव विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ बीजम् । अत एव
कार्यकालपक्षे उपादिभ्यः परैव प्रगृह्यसंज्ञैत्यदसोमादिति
सूत्रे भाष्य उक्तम् ॥ आकङ्काराधिकारस्थभपदसंज्ञादि-

इति बोध्यम् । एतेन मुक्तशास्त्रतदेकवाक्यतापन्नपूर्वशासिद्धशास्त्रैतदुभयदृष्ट्या संज्ञाया
असिद्धत्वप्रतिपादनपरा हर्युक्तिरप्राप्ता ।

ननुकारित्या विविदेशात्पौर्वापर्यस्यासिद्धासिद्धिमद्भावनिग्रामकत्वेऽपि पाठकृत-
स्वदेशीयत्वस्यानपवादयादिभ्यः परैव प्रगृह्यसंज्ञैत्यदसोमादिति सूत्रस्थभाष्यासंक्षिप्तं आह ।
[एवमिति ।] [तद्देशोत्तरमेवेति ।] विप्रदेशे संज्ञाशास्त्रोपस्थित्या यो वाक्यार्थबोध-
स्तदुत्तरमेवेत्यर्थः । [विरोधप्रतिसंधानमिति ।] प्रगृह्यसंज्ञाकार्यज्ञानमन्तरा विरोधपरिज्ञानासंभवेन
तस्य च वाक्यार्थबोधोत्तरमेव सत्त्वेन तदुत्तरमेव विरोधप्रतिसंधानं न तु ततः प्रागित्याशयः ।
[तत्रत्यपरत्वमेवेति ।] प्रदेशदेशगतपरत्वमेवेत्यर्थः । एतेन पाठकृतपौर्वापर्यव्यवच्छेदः ।
प्रत्याशात्त्या यद्देशावच्छेदेन विरोधप्रतिसंधानं तद्देशावच्छेदेन गृहीतपौर्वापर्यमेव विप्रतिषेध-
शास्त्रवृत्तिप्रयोजकमिति संज्ञानामत्र पक्षे पृथग्वाक्यार्थबोधभावाद्विषयानमपि पाठकृतपौर्वा-
पर्यप्रयोजकमिति भावः । अत्रार्थे मानमाह । [अत एवेति ।] [परैवेति ।]
प्रगृह्यसंज्ञायाः धृक्प्रगृह्या इत्येतद्देशस्थत्वादिति भावः । ननुतन्भाष्यबलसंज्ञानां विविदेशी-
यत्वात्प्रपणमे गां दोषिध ध्रुवा विध्यतीत्यादौ द्वितीयाविश्वेकवाक्यतापन्नकर्मसंज्ञादृष्ट्या तृतीया
विश्वेकवाक्यतापन्न करणसंज्ञादृष्ट्या च पञ्चमीविश्वेकवाक्यतापन्नापादानसंज्ञाया एव फलत्वा-
दपानानुसराणि कारकाणि वाचन इत्याकङ्कारसूत्रस्थभाष्यकारीयसिद्धान्तर्ज्याकोप इत्यत आह ।
[आकङ्काराधिकारस्थेति ।] [अपदसंज्ञादीति ।] अत एव राज इत्यादौ नलोपो न ।
अन्यथा अङ्गोपनलोपशास्त्रैकवाक्यतापन्नोर्भवदसंज्ञयोरनकङ्गरीयत्वेन वाच्यवाचकभावभावे
कृदादिसंज्ञानामिव परस्परसमावेशेऽङ्गोप इव नलोपोऽपि स्यात् । एवं दंडिना गौरीत्यादौ
भावय्यति किं चिदनेन प्रयोजनमित्यभिधिमन्त्रेण प्राप्तमन्वेन पदत्ववाचात्रलोप पृच्छतिभावयो-

विषये तु यथोद्देशपक्ष एवेति तत्रत्यपरत्वेनैव बाध्य-
बाधकभावः। पदादिपदानां तत्र जातशक्तिग्रहेणैव
त्रिपाद्यामपि व्यवहारः। अत एव पूर्वत्रासिद्धमिति

रमृत्तिरपि यथोद्देशत्व एव सिद्धा। कार्यकालत्वे तु भूतप्रयुक्तकार्यभावेन भूत्वाप्रप्त्या तेन
पदत्वस्य बाधयोगात्तयोरपत्तिद्वयोरित्यवश्यम्। संज्ञादीत्यत्र कतन्वत्तयुरभवाद्बुद्धौ-
रेकशेषाभ्युपगमात्सर्वसामव्याकडारीयसंज्ञानां संग्रहः। अत एव निरुक्तभाष्यसंगतिः।
नदीसंज्ञायां यथोद्देशत्वस्यैव प्रतिपादनपरसूत्र्याख्याविति सूत्रस्थशेषत्वग्रन्थेन च न विरोधः।
अत्र कचिदादिशब्दरहितः। तत्र पाठे अपदेत्येकमन्यसामव्याकडारीयसंज्ञाना-
मुपलक्षणमिति बोध्यम्। नन्वेवं व्यङ्ग्यसंप्रसारणमिति सूत्रस्थ-भाष्यसंगतिः। तत्र-
ह्यनन्त्यनिकारपरिभाषाखण्डनवसरेऽनन्त्यशब्दइत्यदादिभूतयानोऽकारस्य लोपवारणाय यजादि-
खादिपरोऽनित्यसंज्ञासंज्ञे “कार्यकालं संज्ञापरिभाषा” भूतस्युपस्थितिर्भवेति यच्च भूमिति,
तत्र यजादिखादिपरत्वेनान्कारं विशेषयिष्यामः, अनाऽकारमित्यनेन असंज्ञायाः कार्यकालत्व-
मुक्तीमिति चेन्न। कार्यकालत्वेऽप्यन्यतरसंज्ञावाचकप्रद्वैयर्थ्यापत्त्या अनुक्त्यायाः पदैकवाक्यताया-
स्तत्र प्रदर्शितत्वेन तदूपाप्यस्यैकदेश्युक्तित्वात्। [तत्रत्यपरत्वेनैवेति]। स्वदेशकृतपरत्वेनैवेत्यर्थः।

नन्वेवमाकडारीयसंज्ञादृष्ट्या त्रिपाद्या असिद्धत्वात्तासां त्रिपाद्यामप्रभृत्तौ त्रैपादिक-
विधिशिखघटकसंज्ञावाचकगदेन स्वरूपविविधिरिव स्यादत आह। [पदादिपदानामिति। तत्रेति।]
स्वदेश इत्यर्थः। एवकारेण विधिमदेशो शक्तिग्रहनिरासः। [त्रिपाद्यामपीति] अपि-
स्मपादसत्तात्थ्यार्थसमुच्चयकः। अयं भावः। असिद्धत्वस्य कार्यार्थतया कार्यज्ञानोत्तरमेव
तत्प्रवृत्त्या तस्य च विधिशिखेयवाक्यार्थान्नोत्तरमेव सत्त्वेन विधिशिखस्य समान्यतोऽपि
बोधभावे नासिद्धत्वप्रवृत्तिः। तद्धोषश्च सुतिष्ठन्तीत्यादिशिखजन्यवाक्यार्थबोधेन पदादिपदानां
गृहीतशक्तिस्मृत्यनन्तरमेव संज्ञवति। न तु ततः प्राक्। वाक्यार्थज्ञानं प्रति पदार्थज्ञानस्य
हेतुत्वात्। एवं च सर्वथा संज्ञादृष्ट्या त्रिपाद्या असिद्धत्वं न संभवतीति। इदं मनाकाडारीय
प्रातिपदिकादिसंज्ञास्वपि तुल्यमेव। परेश्वचाङ्गयोरित्यादौ स्वरूपग्रहणे व्याख्यानमेव
शरणाभिति बोध्यम्। अत्रार्थे मानं दर्शयति। [अत एवेति]। उक्तरीत्या यथोद्देशोऽपि

सूत्रे परिभाषाणामेव त्रिपाद्यामप्रवृत्तिमाशङ्क्य
कार्यकालपक्षाश्रयेण समाहितमित्याहुः॥ यथोद्देश

संज्ञानां त्रिपाद्यामपि प्रवृत्तेरन्याहृतत्वादेवेत्यर्थः। [परिभाषाणामेवेति]। एतेन
संज्ञायावृत्तिः। [समाहितमिति]। अन्यथा शङ्कासमाधानयोः संज्ञास्वपि तुल्यत्वेन
विशेष्यपरिभाषायाखेव तदुक्तिरसंगतेति स्पष्टमेवेति भावः। [आहुरिति]। अत्रासुचिबोद्धु-
व्यवहर्तृदृष्टान्तेन परिभाषाणामिव संज्ञानामपि विधिदेशीयत्वभावस्य न्याय्यतया कार्यकालपक्षे
संज्ञानां विधिदेशीयत्वाश्रयणमयुक्तम्। कश्चिदेकदेशस्य इत्यादिभाष्यमपि संज्ञापरिभाषाणामयथाशर-
णमिति वक्तुं शक्यम्। परिभाषारूप इति कैयटस्तु परार्थोपलक्षकतया योज्यते। अत एव
निषेधशास्त्रसंग्रहः। संज्ञासु पदैकवाक्यताया असंभवेन दीपदृष्टान्तविरोधान्न तद्भाष्यं संज्ञाविषयक-
मिति तु न युक्तम्। तदृष्टान्तबलेन कथं चिद्विधिप्रकाशकताया एकवाक्यतायाश्च लामोऽपि
पदैकवाक्यतायाशब्दसमर्थादया अलभात्। अतएव क्विति चेति सूत्रविषये तदृष्टान्तोपाय्यासः
स्वरसत्संसङ्गते। अन्यथा प्रसज्यप्रतिषेधपक्षे निषेधशास्त्राणां विधिभिर्विवेकवाक्यताया
एवाङ्गीकारात्तदृष्टान्तसंगतिरस्मिष्टैव। संज्ञानामपि कार्यकालपक्षे निषेधशास्त्राणामिव प्रदेशवाक्येन
सह वाक्यैकवाक्यतया बोधान्न तदृष्टान्तसंगतिः।

यत्तु। दीपो यथा स्वावयवप्रशंसवद्वपदार्थप्रकाशकः तथा परिभाषापि स्वावयव-
विषेयसंबद्धमेव विधिशिखमभिव्यल्यतीत्यर्थ इति स्पष्टमेव दीपदृष्टान्तेन पदैकवाक्यता
लयते। वाक्यैकवाक्यतायां त्ववयवसम्बन्धमावाहृष्टान्तसंगतिरिति दीपदृष्टान्तेन पदैकवाक्यता
प्रतीयत इति विजयाकृत आहुः। तत्र। दीपप्रभयोरवयवव्यविभावसम्बन्धस्यायुक्तत्वात्।
अवयवव्यविधिनोरयुतिसिद्धत्वेनावयविनिमन्तराऽवयवस्य देशान्तरगमनासम्भवात्। प्रभाया
विषयदेशगमनस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात्। किंच तयोरवयवव्यविभावाङ्गीकारे अवयवनाशान्-
व्यविनाशस्य सुप्रसिद्धतया प्रभानाशे दीपनाशप्रसंगात्। दीपनाशास्त्रभाषायाश्च दृष्टत्वेऽपि
प्रभानाशाद्विपनाशस्यादृष्टत्वात्। अतस्तत्सम्बन्धान्तरेण तयोरश्रयणीयमिति न तेन
पदैकवाक्यताप्रतीतिः। किंच तेन सर्वथा पदैकवाक्यताया एव प्रतीतौ वाक्यैकवाक्यतया

पक्षः प्रगृह्य संज्ञाप्रकरणे भाष्ये ॥ २ ॥ कार्यकालमित्यस्य

विशुद्धकारकाणामसंग्रह इत्यवश्यम् । अथादिभ्यः परैव प्रगृह्यसंज्ञा, इत्यदशो भाविति सूत्रस्थ-
भाष्यं तु प्रगृह्यसंज्ञाप्रयुक्तः प्रकृतिभावः पर इत्यर्थकमिति न तेन विधिदेशीयत्वलाभः ।
अन्यथा संज्ञाया अन्तरङ्गत्वात्संगतिरेव । कथं कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिच्छादितुत्तरभाष्य-
मेकदेशिनोस्त्वितिप्रत्युक्तिपरमेव स्पष्टं चेदमुद्योते । किंचेदं खल्वपि भूयस्सामानाधिकरण्य-
मेकविभक्तिकत्वं च द्वयोश्चैतद्भवति । विशेषणविशेष्ययोः संज्ञासंज्ञिनोर्वैत्यादि बुद्धिरसूत्रस्यभाष्येण
सामानाधिकरण्यविशिष्टसमानविभक्तिकत्वेन संज्ञासंज्ञिभावप्रत्यायकत्वाया लभाद्भक्त्यर्थवोधमन्तरा
सामानाधिकरण्यस्य ग्रहीतुमशक्यतया बुद्धिराद्वैजित्यादीनामत्रापि पक्षे संज्ञाशास्त्रत्वज्ञानाय
सामान्यत उपदेशदेशे पृथग्वाक्यार्थवोधे अवश्यकः । अन्यथा विधिशास्त्रेण तदाकर्षणस्य
दुर्लभत्वात् । एवं च परिभाषणाभिष्व संज्ञानामपि सामान्यवाक्यार्थवोधप्रयुक्तसामान्यकार्यज्ञान-
मादायाष्टाध्यायीपाठकृतबौधायनीश्रितैव पूर्वत्रासिद्धशास्त्रस्य विप्रतिषेधशास्त्रस्य च प्रवृत्तिरिति ।
तयोर्वैभवे वीजभावात् । ध्वनितं चेद मयादिभ्यः परैवेत्यादिभाष्यस्य परेतित्यादिना प्रगृह्यसंज्ञाप्रयुक्त
प्रकृतिभावस्य परत्वप्रतिपादनतार्यकत्वमुपवर्णयता, उद्योतकृता । प्रगृह्यसंज्ञादृष्ट्या
मुत्वादेरसिद्धत्वाभावरुत्वव्यवविभक्तौ स्साजालनियमान्मुत्त्विव्योक्तान्यतःपत्रपूर्वातिद्व्यशास्त्रवटक
पूर्वग्रहेणेन संज्ञानामग्रहणसिद्धः । साजालं च भेदसंसर्गकविवेकसमर्पकत्वेन । संज्ञाशास्त्राणां
त्वादौचो बुद्धिप्रदाभिज्ञा इत्येवं वाक्यार्थवोध इति न तादृशविवेकसमर्पकत्वम् । एवं चाकञ्चारीयसंज्ञासु
कार्यकालपक्षोऽपि निर्वाणः । अत एव भसंज्ञाविषये कार्यकालत्वोपपादनपरं पृष्ट इति सूत्रस्थं भाष्य-
मपि स्वसत उपपद्यते । पदैकवाक्यत्वाप्रयुक्तेनांशान्तरीयाप्रामाण्येन सर्वस्याप्रामाण्ये मानाभावः ।
अत एव पक्षविशेषानुप्रक्रमेण नदीसंज्ञाविषये प्रवृत्तभवयवस्त्रीविषयत्वासिद्धमिति नदीसंज्ञासूत्रस्थं
भाष्यमपि संगच्छत इति । विवृत्तं चैतन्मदीये मुख्यसादशेने । अत एवाप्यन्वेयात्रापि स्वसिद्धान्तस्य
परेतित्यादिना प्रतिपादनीये केचित्त्वित्यादिनोक्तिरिति सुधियो विभावयन्तु । एतत्पक्षसन्तत्वे
मान माह । [यथोद्देशपक्ष इति]

अथ द्वितीयां परिभाषां व्याचष्टे । [कार्यकालमित्यस्य चेत्यादिना]
नन्सूयोरचेजनत्वात्कथं विधिशास्त्रेण गुणशास्त्रस्य कार्यदेशमतिरिच्यत आह ।

च कार्येण काल्यते स्वसंनिधिं प्राप्यत इत्यर्थः । कार्येण
स्वसंस्काराय स्ववृत्तिलिङ्गचिह्नितपरिभाषाणामाक्षेप इति
यावत् ॥ अत एव पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रे भाष्ये त्रिपाद्या
असिद्धत्वात्तत्र सपादसप्ताध्यायीस्थपरिभाषाणामप्रवृत्ति-
माशङ्क्य यद्यपीदं तत्रासिद्धं तत्त्वित्वा सिद्धमित्युक्तत्वा

[कार्येणेत्यादिना] कार्येण = कार्यविधायकशास्त्रेण, स्वसंस्काराय = स्वीयलक्ष्यसंस्कारकमहवाक्यार्थं
वोवाय । [स्ववृत्तिलिगेत्यादि] स्ववृत्ति यद्भिन्नमौपदेशिकविकरणसमस्त्यन्तत्वादिरूपं तेन चिह्निता
याः परिभाषा स्वसिद्धित्यादय स्तासामित्यर्थः । [आक्षेप इति] शाब्दाकाङ्क्षया शब्दतत्समन्वय
इत्यर्थः । विधीनामचेतनत्वेऽप्यारोपिताकाङ्क्षया परिभाषाणामाक्षेप इति भावः । स च पदेप्युपपन्न-
परिभाषासु तस्मिन्निहि निर्दिष्ट इत्यादिषु परिभाषावोध्यस्याव्यवहितस्य पूर्वोक्त्यावंधस्य तत्समानार्थक-
शब्दान्तरस्य वा प्रदेशेषु सम्बन्धः । यद्वा प्रदेशवटकस्यैव पृथ्वाद्यंशस्याव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टार्थ-
लक्षणि नृत्वमित्येवं प्रकारेण वा भवति । एतेनाक्षिप्तस्य कथं शाब्दान्त्वित्यमिति
शङ्कानिरासः । वाक्यैकवाक्यतया विशुद्धकारकाणामलोऽन्त्यस्येत्यादीनां संज्ञानां च विधिशास्त्रा-
काङ्क्षया विधिप्रदेशे उपस्थितिरिति बोध्यम् । भाष्यविरुद्धत्वादस्य पक्षस्य कैयटोक्त आशयो
न युक्त इति ध्वन्यतिरुक्ताक्षेपस्यैव परिभाषार्थत्वे मान माह । [अतएवेति] अस्या-
स्तादक्षेपार्थकत्वादेत्यर्थः । [तत्रेति] त्रिपाद्यामित्यर्थः । [अप्रवृत्तिमाशङ्क्येति]
परस्परकाङ्क्षयैव गुणप्रधानशास्त्रयोः परस्परसंबन्धस्य वक्तव्यतया त्रैपादिकविधीनां सापादिक-
परिभाषाविषयकाकाङ्क्षासत्त्वेऽपि त्रिपाद्या असिद्धत्वात्सापादिकपरिभाषाणां तद्विषयकाकाङ्क्षया
अभावात् कथं त्रिपाद्यां प्रवृत्तिरिति तदाशयः । पक्षद्वयसाधारणीयमाशङ्का भाष्यकृतः ।
कार्यकालपक्षे त्रिपाद्यामन्यतराकाङ्क्षयापि संज्ञापरिभाषाणामुपस्थितिरित्याशयेन समाधेते ।
[यद्यपीदमिति] [तत्त्वित्वा सिद्धमिति] परिभाषाशास्त्रं तु त्रिपाद्यां सिद्धमित्यर्थः ।
एवं च सपादायां सप्ताध्याय्यामुभयकाङ्क्षया संबन्धः । त्रिपाद्यां तु विधिशास्त्राकाङ्क्षयैवेति
भावः । भाष्ये कस्यामित्यस्योद्देशविशेषसत्त्वेऽपि त्रिपाद्यां प्रवृत्तिः कथं सिद्धेत्यर्थः । असिद्धेऽस्मि-

तावताप्यसिद्धिरित्याभिप्रायके कथमिति प्रश्ने कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं ततोपस्थितं द्रष्टव्यमित्युक्तम् ॥ न च कार्यकालपक्षे ङमो ह्रस्वादित्यादौ तस्मादित्युत्तरस्य तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषाद्वयोपस्थितौ परत्वादुभयनिर्देशो पञ्चमीनिर्देशो बलीयानिति तस्मिन्निति-सूत्रस्थभाष्यासंगतिः, उभयोरेकदेशस्थत्वेन परत्वादित्यस्यासंगत्यापत्तेः । स्पष्टं चेदभिको गुणेत्यत्र कैयट इति

नक्यं तदुपस्थितिरुपकाङ्क्षाया अभ्यावादिति भावः । उत्तर माह [कार्यकालमिति ॥] अत्र पक्षे ज्यातराकाङ्क्षायापि संकथात्तत्सिद्धिरिति भावः । अस्य पक्षस्य कैयटोक्तशयकत्वे तु यद्यपीदं तत्रासिद्धं तत्सिद्धं तद्विधमिति भाष्यस्य निष्पन्नत्वं स्यादिति तत्रैवोद्योते स्पष्टम् । अयमत्र कैयटाशयः । अत्र पक्षे संज्ञापरिभाषाणामत्यन्तपार्याप्तं स्वातन्त्र्येण कार्यवर्गमहेतुत्वम्, केवलमाचार्येण लाघवायानेकप्रधानाङ्गबद्धावयवितिपत्तये पृथगुपदेशः कृतः । ततश्च तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येत्यनेन केवलेन न किञ्चित् क्रियते । नापि श्लो इलीयनेन । किन्तु संहृत्य कार्यं क्रियते । ततो इत्यनन्तरे पूर्वस्य सकारस्य झलः परस्य लोप इति वाक्यार्थ इत्येकवाक्यत्वायां पैर्वर्ण्याभावादसिद्धत्वाभाव इति । स्पष्टं चेदं पूर्वस्यासिद्धमिति सूत्रे कैयटे । अत्र मते कार्यकालमित्यस्य कार्येण समकालं तयोः प्रवृत्तिरित्यर्थः । अस्य पक्षस्यैवमाशयकत्वे निरुक्तमाप्यस्य निष्पन्नत्वापत्तिः । किञ्चैकत्राक्याज्ञानोत्तरं पैर्वर्ण्याभावज्ञाने असिद्धत्वाभावज्ञानं तज्ज्ञानेवैकवाक्यतेत्यन्योन्याश्रयश्चेति न तद्युक्तमिति नागेशशय इति बोध्यम् । ननु विरोधप्रतिसंयानस्य विप्रतिषेधशाल्प्रवृत्तिप्रयोजकतया तस्य च कार्यज्ञानोत्तरेव सत्त्वेन तदुत्तरमेव तत्प्रवृत्तिर्वाच्या, कार्यज्ञानं चात्र पक्षे प्रदेशदेश एवेत्युच्यते । निर्देशेषु ङमो ह्रस्वादित्यादिषु तस्मिन्निति तस्मादित्यनयोः रयोर्येकदेशस्थत्वेन विप्रतिषेधशाल्प्रवृत्ते-रयोगाद्वाक्यविरोधो लक्ष्यासिद्धिश्चेति शङ्कते । [न चेति ॥] कैयट इति ॥ यथोद्देश

वाच्यम् ॥ विप्रतिषेध सूत्रे ऽष्टाध्यायीपाठकृतपरत्वस्या-श्रयणेनादोषात् । नहि कार्यकालपक्ष इत्येतावता

एव परिभाषयोः पैर्वर्ण्यं न तु कार्यकालज्ञायामिति तत्र तेन सुगटीकृतमिति भावः । [विप्रतिषेधसूत्रे ऽष्टाध्यायीपाठकृतेति ॥] परिभाषाणामत्रापि पक्षे सामान्यत उपदेशदेशो पृथग्भाष्यार्थबोधस्य प्रागुपनर्दिशतत्वेन तादृशसामान्यबोधप्रयुक्तसामान्यकार्यज्ञानमादाय विरोधप्रतिसंयानाद्विप्रतिषेधशाल्प्रवृत्तिरिति भावः । संज्ञाशाल्प्रवृत्तय तत्र पक्षे उपदेशदेशो पृथग्भाष्यार्थबोधभावेन सामान्यकार्यज्ञानस्यायनवाद्दिरोधप्रतिसंयानाभावेन न पाठकृतपरत्व-माश्रित्य विप्रतिषेधशाल्प्रवृत्तिः । अतएवायादित्यः पैर्वेत्यादि प्रागुक्तभाष्यसंगति-रिति बोध्यम् ।

वस्तुस्तु परिभाषाणामिव संज्ञानामप्यत्र पक्षे सामान्यत उपदेशदेशो पृथग्भाष्यार्थबोध आवश्यकः । अन्यथा तासु संज्ञाशाल्प्रवृत्तये रभावाद्विधिशोक्षेण तदाकर्षणाय-दुर्लभत्वात् । न च प्रथमान्तपदद्वयश्रुत्या तासु संज्ञाशाल्प्रवृत्तयस्तुल्यम इति वाच्यम् । इदं सत्यपि भूयस्सामानाधिकरण्यमेकाविकृतिकत्वं च द्वयोश्चैतद्वदिति । कयोः ? विशेषणविशेष्ययोः संज्ञासंज्ञिनो र्वा, इत्यादिभाष्येण सामानाधिकरण्यविशिष्टसमानविभक्तिकत्वस्यैव संज्ञासंज्ञिनाव-प्रत्यायकताया लभाद्वाक्यार्थबोधमन्तरा तादृशसामानाधिकरण्यस्य दुर्ग्रहत्वात् । समान-विभक्तिकपदद्वयश्रवणमात्रेण तु न तदग्रहः । गौरव इत्यादौ व्यभिचारात् । एवं परिभाषाणामिव संज्ञानामपि सामान्यबोधप्रयुक्तसामान्यकार्यज्ञानमादाष्टाध्यायीपाठकृतपरत्वमाश्रित्यैव पूर्वत्रासिद्ध-शाल्प्रवृत्तिविप्रतिषेधशाल्प्रवृत्तय च प्रवृत्तिरुचिता । तयोर्वैषम्ये बीजाभावात् । ध्वनितं चेद-मयादित्यः पैर्वेव प्रगृह्यसंज्ञेत्यादिभाष्यस्य परेत्यादिना प्रगृह्यसंज्ञाप्रयुक्त प्रवृत्तिभावस्य परत्वप्रतिपादनतात्पर्यकत्वमुपवर्णयता उद्योतकृत्येयवेच्यम् । अथैकदेशस्य इत्यादिना प्रसंगादयार्थस्य प्रागुक्तत्वेऽपि, अत्र तदर्थनिरूपणस्य प्रस्तुतत्वेन पुन सत्त्वर्थनिरूपणे न पौनरस्य-

तदपैति। पक्षद्वयेऽपि प्रदेशेषु स्वबुद्धिजननेनाविशोषात्।
नाहि तत्पक्षेऽप्यचेतनस्य शास्त्रस्य स्वदेशं विहाय
तद्देशगमनं संभवति। नाप्यस्मादादिबुद्धिजननेन स्वदेश-
त्यागो भवति। अत एव भाष्ये एकदेशस्थस्यैव
सर्वशास्त्राभिज्वालकत्वमुक्तम्। अत एव तस्मिन्निति
सूत्रे कैयटः सूत्रपाठापेक्षया परत्वस्य व्यवस्थापकत्व-
मिति। इकोगुणोति सूत्रस्थकैयटरतु चित्त्य एव ॥

मिति बोध्यम्। [तदपैतीति] अथाध्यायीपाठकृतं पौर्वापर्यं नपैतीत्यर्थः। [प्रदेशोच्चिति] विषयसप्तमीयम्। तथा च विधिप्रदेश एवेति विशेषानादरेण पक्षद्वयेऽपि विधिशास्त्रविषये स्वबुद्धिजननेन विशेषाभावादित्यर्थः। ननु कार्यकालपक्षे गुणशास्त्राणां प्रदेशदेशगमनात् कथं विशेषाभावोऽत आह। [नाहि तत्पक्षेऽपीति] अपिना यथोद्देशसमुच्चयः। ननु शास्त्रस्या-
चेतनत्वेन तद्देशगमनासंभवेऽप्यस्माकं तादृशबुद्धेस्तत्त्वात् तद्देशीयत्वं कृतो नेत्यत आह।
[नाप्यस्मादादीति] अत एवेति। स्वदेशात्यागादेवेत्यर्थः।

ननु मास्तु स्वदेशत्यागः विधिदेशीयत्वं तु स्यादेव कथमन्यथा संज्ञानामपि
तत्स्यादत आह। [अत एवेति] विधिदेशीयत्वाभावादेवेत्यर्थः। कश्चिदेकदेशस्य इत्यादि
भाष्यादेतत्कैयट्यन्याच्च परिभाषाणां विधिदेशीयत्वाभावः। संज्ञानां तु अयादिभ्यः
परैवेत्यादि भाष्यात्तन्मिति भावः। वस्तुस्तु कश्चिदेकदेशस्य इत्यादिभाष्यम्, तस्मिन्निति सूत्रस्थ-
कैयटश्च संज्ञापरिभाषोभयसाधारणम्। अयादिभ्यः परैवेत्यादि भाष्याशय उक्त एवेति बोध्यम्।

नन्वेवं यथोद्देश एव परिभाषयोः पौर्वापर्यं न तु कार्यकालाग्रामिति
प्रागुक्तकैयटविरोध इत्यत आह। [इको गुणोति] [चित्त्य एवेति] कश्चिदेकदेशस्य

अन्यथा सर्वशास्त्राणां प्रयोगार्थत्वेन प्रयोगरूपेकदेशस्थ-
त्वेन कापि परत्वं न स्यात्। किं च किञ्चित् चेति
सूत्रस्थ कैयटरीत्या विधिसूत्राणां यथोद्देशपक्षे परिभाषा-
देशो संनिधानेन तेषां परत्वं व्याहन्येत। एवं च बृक्षेभ्य
इत्यतः सुपि चेत्यतः परत्वाद् बहुवचने झल्येदित्येतत्त्व-
मित्याद्युच्छिद्येतेत्यलम् ३ ॥

इति भाष्यविरोधातिरुक्तस्यन्याविरोधाच्चेति भावः। अस्माददीनां विधिप्रदेशे परिभाषाबुद्धि-
जननमात्रेण तासां स्वदेशत्यागो बाधकमाह। [अन्यथेति] अस्मादादिबुद्धिजननेन
स्वदेशत्याग इत्यर्थः। [प्रयोगार्थत्वेनेति] एवं च यथा संज्ञापरिभाषाणां कार्यार्थत्वेन तद्देशे
तदुपस्थितिरिव सर्वेषामपि शास्त्राणां प्रयोगार्थत्वेन तत्र सर्वेषामप्युपस्थितौ प्रयोगरूपैकदेशस्थत्या-
गपौर्वापर्यव्यवहारस्यैवेच्छेद् इति भावः।

ननु विप्रतिषेधशास्त्रसार्थक्या न्ययानुपपत्त्या प्रयोगातिरिक्तप्रदेशसंन्यस्तमेव परत्वं
तत्सूत्रप्रयोजकमिति कल्पनात्वायं दोषोऽत आह। [किञ्चेति] [संनिधानेनेति] [बौद्धसंनिधानेनेत्यर्थः]। [तेषामप्यित्यर्थः]। इष्टपक्षौ बाधकमाह। [एवं चेति] [किञ्च
भाष्यसममतफलभाव एव परिभाषाणां विधिदेशीयत्वाभावे तथाविधपरत्वस्य
विप्रतिषेधशास्त्रविषयत्वाभावे च मूर्धाभिहितो हेतु रिति न तदर्थं हेतुन्तरान्वेषणप्रयासावसर
इति ध्वनयन्नुपसंहसति। [अत्र मिति]

इत्संज्ञका अनुबन्धास्तेष्ववयवानवयवत्वसंदेहआह ॥

पूर्वपरिभाषयाऽस्यास्संगतिं ध्वनयितुमाहौ व्याख्यास्यामानपरिभाषाघटकानुबन्ध-
पदस्यार्थमाह । [इत्संज्ञका इति] एतेनानुष्ठित्य परिभाषां तद्घटकानुबन्धपदस्यार्थवर्णन-
मसंबद्धमिति शङ्का निरस्ता । संगतिश्चात्यास्तंज्ञाप्रसंगेन स्मृतिविषयीभूतेस्संज्ञाविशिष्टवर्ण-
विषयकावयवानवयवत्वसंदेह एवेति बोध्यम् । अनुबन्धपदे अनुपूर्वाद्ब्रूमातेः कर्मणि घञ्
अनुरधानवाची ब्रह्मातिरुच्चारणार्थः । एवंचानुबन्धपदस्यैवव्यवशस्य आचार्यवर्तुकाप्रधानी-
भूतोच्चारणविषया इत्यर्थः । अप्राधान्यं च लक्ष्यसमवायातिरिक्तकार्यसमर्पत्वम् । तथाचा-
चार्यकर्तृकलक्ष्यसमवायातिरिक्तकार्यसमर्पकोच्चारणविषयत्वमनुबन्धत्वमिति फलितम् । तच्चोच्चारण-
सौकर्यरूपकार्यसमर्पकेषु ल्यस्यादित्यादावुच्चारणार्थकाकारादिव्यवृत्तौ तत्रातिप्रसंगः ।
यदि तु तादृशातिप्रसंगवारणयेत्संज्ञाप्रयुक्तत्वनिवृत्तिव्यतिरिक्तलक्ष्यगतकार्यसमर्पकत्वं तत्त्व-
मित्युच्यते तदा प्रत्याहरेऽनुबन्धानामित्यत्र वर्णसमाम्नायिकैरेकित्वसंज्ञकेषु भाष्यकृच्छ्रतस्यानुबन्ध-
व्यवहारस्यासंगतिः । तेषां प्रत्याहारमात्रोपयोगित्वेऽपि लक्ष्यगतकार्यसमर्पकत्वाभावात् ।
अतः पङ्कजादिपदवदिदमनुबन्धपदं योगरूढ्वेत्संज्ञकवर्णबोधकमिति न क्वाप्यनुपपत्ति-
रित्याशयः ।

[तौष्विति] इत्संज्ञकवर्णविषय इत्यर्थः । [अवयवानवयवत्वसंदेह इति । उपस्थापके
उपलभ्यमानस्यानुबन्धस्य वृक्षे उपलभ्यमानयोः शाखाबलाकत्रो रिवावयवानवयवत्वयोरुभयो रपि
दर्शनात्संदेह इत्यर्थः । अयं भावः । यदि तेना मयवत्वं तदा मेढ उपदेशे एजन्तत्वा-
भावेनात्वाप्राप्त्या उदीचां माड इति निर्देशासंगतिः । तथा उपदेशेऽनुनासिक इति
सूत्रस्थोपदेशग्रहणस्य वैयर्थ्योपपत्तिः । तद्धि अत्र औ अदित इत्यादावाङ्गेऽनुनासिक
इत्यनेन विहितस्यानुनासिकाकारस्येत्संज्ञावारणाय । तथासत्यादिद्वैतश्रुतीनिषेधः स्यादिति ।
अनुबन्धानामेकान्तत्वेत्वादित इत्यादेरित्संज्ञकाकारावयवस्येत्याद्यार्थत्वेत्संज्ञायां सत्यामप्युद्घातो-
स्तादृशकारावयवकत्वाभावेनेतिनिषेधाप्राप्तवुपदेशग्रहणं व्यर्थम् । किंचौशादीनामनेकाल्पवादेव
सर्वदिशत्वे सिद्धे अनेकार्क शिदिति सूत्रस्थशिद्ग्रहणवैयर्थ्योपपत्तिश्च । यदि तु तेना मुक्तप्रमाणबला-

अनेकान्ता अनुबन्धा इति ॥ ४ ॥

अनेकान्ता अनवयवा इत्यर्थः । यो ह्यवयवः स
कदाचित्तत्त्वोपलभ्यत एव, अयं तु न तथा, तदर्थभूते

दनवयवत्वमित्युच्यते, तदा आट्टध्व्यादि निर्देशासंगतिः । समुदायस्यानर्थकत्वेनापानिपदि-
कत्वात्समुदायाद्विभक्तौर्दुर्लभत्वात् । तथा तस्य लोप इत्यनेन लोपविधानस्य वैयर्थ्योपपत्तिश्च ।
किंचावयवत्वेन बोधकान्त्यपदधटितहलन्त्यस्यद्वारस्यभङ्गापत्तिश्चेत्यतस्तेषामुपस्थापकावयवत्व
मनवयवत्वं वेति संदेह इति । [अनेकान्ता इति] इत्यस्येति शेषः । अत एव इत्यर्थ
इत्यनेनान्वयसमुल्लभः । अनवयवत्वं व्यतिरेकसुखेन दर्शयति । [योह्यवयव इति]
शाखादिरित्यर्थः । शाखादीनामपि कुठारादिना छेदनोत्तरमवयविनि वृक्षेऽनुपलभादाह ।
[कदाचिदिति] छेदनरूपानुलम्बक्यत्वाभावे इत्यर्थः । [तत्रेति] अवयविनि वृक्ष
इत्यर्थः । [उपलभ्यत एवेति] छेदनादिरूपानुपलम्बक्यत्वाभावे न कदाप्यवयविनि
नोपलभ्यते । अपि तु सर्वदोषोपलभ्यत एवेति भावः ।

[अयन्तु न तथेति] अयमनुबन्धस्तु नावयवइत्यर्थः । तत्र हेतुमाह ।
[तदर्थभूत इत्यादिना] इत्संज्ञकणकारादीनामवयवित्वेनाभिमतं यत्सौत्राणादिपदं तस्यार्थभूते
विधेये औपगवादिलक्ष्यघटकाकारे कदाप्यदर्शनादित्यर्थः । अनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव पदार्थस्य
सर्वथा लक्ष्ये उपस्थित्या न कदापि विधेये अनुबन्धानां दर्शनमिति भावः ।

नन्वनुबन्धानामुपस्थापकानवयवत्वस्यैव सिताययिषितत्वाच्चिद्वे उपस्थाप्ये कदाप्य-
दर्शनं कथं तेनामनवयवत्वं साधयेत् । न हि शरीरावयवस्य हस्तादेर्वृक्षादावदर्शनेन
शरीरानवयवत्वं शक्यते वस्तुमितिचेदत्र केचित् । उपस्थापकावयवत्वेन निश्चिताना-
मनङ्गादिघटकनकारादीनां लोपशास्त्रज्ञानात्पूर्वमुपस्थाप्ये दर्शनवत्सकृते तदभावेन तेना
मुपस्थापकानवयवत्वमित्याशय इति वदन्ति ।

वस्तुतस्तु यो ह्यवयववत्स कदाचित्तत्रोपलभ्यत एवेति व्यतिरेकदृष्टान्तेनावयव-
विन्युपलभ्यानुपलभ्ययोरेवावयवानवयवत्वसाधकत्वायास्वरसतः प्रतीत्या तद्विधे उपस्थाप्ये
अनुबन्धानामनुपलभ्यो यद्यपि नानवयवत्वं साधयितुं मीष्टं । तथाऽपि वाच्यवाचकयोः स्तादात्म्याङ्गी-
कारादवयवित्वेनाभिमतसौत्राणादिपदबोधस्याप्यवयवित्वेन तत्र तेषां मनुपलभ्येनानवयवत्व
मित्याशयः । अत एव विधेयस्य तदर्थभूत इति विशेषणं स्वरसत संसृज्यते वाच्यवाचकयोः
स्तादात्म्यात्तात्पर्यावयवित्वं मित्यर्थं ध्वननायैव तदुक्तैः । नचैवमप्यवयविन्युपस्थापके लोपशास्त्र-
ज्ञानात्पूर्वमनुबन्धानामुपलभ्यात्कश्च मनवयवत्वमिति वाच्यम् । यो ह्यवयव एव कदाचित्तत्रोपलभ्यत
एतेत्येवकारव्यारस्येनानवयवित्वावच्छेदेन तदुपलभ्यस्यैवावयवत्वसाधकतायाः प्रतीत्या तेषामुप-
स्थापकदेशावच्छेदेनावयविन्युपलभ्योऽप्युपस्थाप्यदेशावच्छेदेन तत्रानुपलभ्यान्नावयवत्वमित्याशया-
दिति बोध्यम् ।

ननु जसश्शीत्यादावादेशप्रवृत्तेः पूर्वं प्रत्ययत्वपुक्त्याया इत्संज्ञाया अपि न
तत्रिवृत्त्ययोगादुपस्थाप्ये ? प्रत्ययसंज्ञेत्तरं तदुपलभ्यस्य दुर्बारात्ताया अनुबन्धत्वेनानुबन्धस्य विधेये
कदाप्यदर्शनस्य हेतोः स्वरूपासिद्धिः । किंच गोद इत्यादौ विधीयमानकप्रत्ययविधेयोऽणोऽ
प्यापत्तिः । तत्र विधानात्पूर्वं प्रत्ययत्वपुक्त्याया इत्संज्ञाया अभवेन ककारे विधेयानवयवत्वस्य
वक्तुमशक्यतया वासरूपन्यायस्य दुर्बारादिति चेन्न । जसश्शीत्यादीनामनेकाल्पशिट्यादि-
परिभाषाशास्त्रसहकारेणादन्तात्सर्वनाम्नः परस्य जसः शी भवत् सर्वस्य स्थाने भवतीत्येवं प्रकारेण
महावाक्यार्थबोधे जाते श्यादीनां लक्ष्यप्रवृत्तेः प्रागेव स्थानिकसूत्रसहकारेण प्रत्ययवज्ञानस्य
सुलभतया अन्तर्हत्वादित्संज्ञालोपयोः कृम्योरनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव पदार्थस्य लक्ष्ये उपस्थित्या
निरुक्तस्वरूपासिद्धत्वरूपदोषस्याप्रसारात् । अत एवानुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव पदार्थस्य लक्ष्ये
उपस्थितिरिति ग्रन्थकृतेषु द्रष्टव्यं निखिलानुबन्धव्यापकतासिद्धिः । अन्यथा औशादिभ्यनुबन्ध-
विनिर्मुक्तस्योपस्थितिः श्यादिषु तस्य हेतुप्रत्ययजरातीयतापत्तिः । किंचान्यत्रान्तर्हत्वात्
प्राय उच्चारणेनाभिव्यक्तस्य तदव्यवधानेनैवेत्संज्ञेति हलन्त्यसूत्रस्योत्तरं प्राप्यहणं कुर्वता ग्रन्थकृतापि
सूचिर्नोऽयमर्थः । तेन क्वचिदुपदेशोत्तरकालमिसंज्ञापादवेत्येवोऽपि वाक्यार्थबोधोत्तरं लक्ष्ये प्रवृत्तेः
प्राक्त्वसद्विधिरित्यर्थस्य लभ्यात् । एवं नानुबन्धकृमनेकाल्पत्वमिति परिभाषाज्ञापनपरानेकाल्पशिटिति
सूत्रस्य भाव्यप्रामाण्येन, दृष्टः प्रथमस्येति सूत्रस्य भाव्यप्रामाण्येन चेत्संज्ञायोभ्यस्तमेवात्र
शास्त्रेऽनुबन्धत्वमित्यर्थस्य जसश्शीति सूत्रे शोकरे ग्रन्थद्वेष्टा निरूपितत्वेन कप्रत्ययादि-

विधेये कदाप्यदर्शनात् ॥ शित्किदित्यादौ समर्पणे

षट्ककादीनां वाक्यार्थबोधाप्यागपि तादृशानुबन्धवज्ञानस्य सुलभत्वेन तेषां बोधकानवयवत्वस्य
सुवचतया वासरूपन्यायस्याप्रवृत्तौ गोद इत्यादौ कविषयेऽणोऽप्यापत्तिरूप द्वितीयदोषस्याप्यनवकाराः ।
विद्वत्तत्त्वैतदस्याभित्तत्रैव गुप्तसादृशेण इति बोध्यम् । एतेनैतद्दोषवारणाय लशकत्वाद्भूत
इत्यादिना प्रत्ययत्वयोभ्यानामादिभूता ये लशकादयस्तेषां विधानात्पूर्वमेवेत्संज्ञा । अत
एव ददातिदधात्योर्विभावति णवाधकशस्य विकस्यादिधानं सार्थकम् । अन्यथा उक्तरीत्या
वासरूपन्यायेनैव विकस्यासिद्धौ तद्वैध्यं स्पष्टमेव । तादृशं च प्रत्ययत्वमौपदेशिकत्वातिदेशिकं
वेत्यन्यदेतदिति हर्तुमिदमात्रा । तत्रत्यप्रत्ययपदस्य लक्षणया प्रत्ययत्वयोभ्यपरायां माना जावत् ।
मूलहन्मतापेक्षायामते लषवभावाच्च । यदपि चन्द्रिकाकृतः । इत्संज्ञायोभ्यस्यैवानुबन्धत्वमिति न
युक्तम् । अनवयवत्वेन शकारनिवृत्तावीकारमात्रस्यैव लक्ष्ये प्रवर्तनीयतया तत्काले शकारस्येत्संज्ञाया
अभावेन चानेकाल्पत्वस्य शित्तस्य वा वक्तुमशक्यत्वेन सवादेशताया एव दौर्लभ्यापत्तेः ।
उपस्थापक एवानुबन्धानां निवर्तनीयत्वप्राप्तिर्यादित्प्रपुक्तताया सत्याः कदाप्यभावेन
योभ्यताया दुर्बाराच्चोति वदन्ति । तदप्ययुक्तं । अतश्चप्रवृत्तेः प्राक् छकारस्येत्संज्ञाया
अभावेऽपि तद्योभ्यतायासत्त्वेनेत्संज्ञायोभ्यशकारत्वस्यैव शित्पदार्थत्वेन शित्त्वात्सवादेशत्वस्य
सुवचत्वात् । इत्संज्ञायोभ्यत्वरूपमनुबन्धत्वस्युपजीव्यैवानुबन्धानां सुप्रस्थापके निवृत्ते वाच्यतया
तां पुरस्कृत्य शकारादीनामित्संज्ञायोभ्यताया दुर्बलत्वेनेत्सुतरामयुक्तत्वाच्च । कश्च मन्यथा
भयन्मतेऽप्यनुबन्धानामुपस्थापक एव निवृत्त्या शकारादिविशिष्टे प्रत्ययत्वयोभ्यतापीयवेयम् ।
तेषामित्संज्ञायोभ्यतापि भवन्मते प्रत्ययत्वयोभ्यताया इवानेकाल्पत्वात्सवादेशे स्थानिकद्वारेण
प्रत्ययत्वमादायेत्संज्ञाप्रवृत्त्या बोध्यासत्यां च तस्यामनवयवत्वेनोपस्थापक एव निवृत्त्या
अनेकाल्पत्वात्सवादेशत्वस्य वस्तु मशयत्रया शित्त्वादेवसवादेशत्वमिति तूभयोस्सममेवेत्यलम् ।

नन्वानुबन्धानामनवयवत्वे शित्किदित्यादवयवावयविभाव रूपसंबन्धस्य पृथग्भेदाया
वस्तुमशक्यत्वात् सानीप्यस्यपृथग्भेदाभावाच्च पृथग्भेदबहुव्रीहेरुपपत्ति रत आह । [शित्किदित्यादा-

ऽवयवत्वारोपेण समासो बोध्यः। वृञ्छण्कठेत्यादौ
णित्वप्रयुक्तकार्यं पूर्वस्यैवेत्यादि तु व्याख्यानतो निर्णयम्।

विति ।] [अवयवत्वारोपेणेति ।] विधेयसमीपवर्तिनि शकारादौ तदवयवत्वारोपेणेत्यर्थः। सामीप्यं च
स्वोच्चारणव्यवहितोच्चारणविकल्पत्वम् एवं च ग्रामदूषो गङ्गातिरामित्यदाविवारोपितावयवव्यवविभाव-
रूपषष्ठ्यर्थसंबन्धे वृत्तिः। शित्किदित्यादि पदानां चेत्यंशशकारादिसमीपवर्तीत्यादि फलितोऽर्थः।
अत्र चोपदेशोऽञ्जनुनाशिक इदिति सूत्रस्थोपदेशपदस्याप्रवृत्तिरिति प्रयोजनप्रतिपादनपरं भाष्य
मेव मानमिति बोध्यम्।

नन्वेवमपि वृञ्छण्कठेत्यत्र णकारानुबन्धस्य छप्रत्ययकप्रत्ययोभयनिरूपितसामीप्यव-
त्वात्कप्रत्ययत्वाणीत्संज्ञकणकारसमीपवर्तित्वरूपणित्यस्य विद्यमानत्वेन ऋइत्यक इत्यादौ णित्सप्रयुक्त-
वृद्धिस्स्यात्। तथा नन्दिशहीत्यादिना विहितत्प्रत्ययान्ते तपन इत्यादौ च णित्सप्रयुक्तवृद्धिस्स्या
दत आह। [वृञ्छणेत्यादि ।] [व्याख्यानत इति ।] गुस्तुवागवतप्रयोगदर्शनमूलकाधनुपदेशप्रयुक्ता
यस्येत्यंशा तत्प्रयुक्तं कार्यं तस्यैवेत्यादिप्रत्यासत्तिरुपादित्यर्थः। किं च प्रमाणे द्वयसत्त्वद्वजित्यत्र
द्वयसत्त्वश्चकारौव दम्नचोऽपि चित्त्वप्रयुक्तकार्यमिदौ तत्र पुनश्चिक्करणसामर्थ्याद्यादृशानुबन्धघटितं
पदं पदान्तराघटितं तादृशानुबन्धप्रयुक्तं कार्यं तस्यैवेत्याद्यर्थज्ञापनादपि न प्राप्नुक्तदोषः।
वृञ्छणेत्यादौ णकारानुबन्धघटितं पदं विशिष्टमपि भवतीति तत्रातिप्रसङ्गवारणाय पदान्तराघटित
मिति विशेषणम्। एवं च पदान्तराघटितं णकाररूपानुबन्धघटितं च पदं छणित्येतदेवभवतीति
तस्यैव णित्सप्रयुक्तं कार्यं न तु कस्य। अयमनुबन्धः पूर्वपदघटक एव न तु परपदघटक
इत्यत्र चावयवत्ववादइवात्रापि व्याख्यानमेव शरणमिति ततो न काश्चिद्विशेष इति बोध्यम्।

यद्यपि भाष्ये ऽत्र पक्ष एतद्दोषवारणाय वृञ्छणित्यादि रूपेण विच्छिन्नानां पाठः
कार्यः। ततश्च पूर्वस्यैवासावनन्तरो न तु परस्य कालव्यवधानादित्यर्थकं “सिद्धस्तु पूर्वव्यवसितपाठः”
इति वार्तिकं मुक्तम्। तथापि तत्पक्षे तत्पाठस्य कर्तव्यतां कालव्यवधानेनोच्चारणे संहिताया
अभावात् वृञ्छणित्यादिसूत्रे द्वन्द्वानुपपत्तिं बहुवचनानुपपत्तिं च मनसि निधाय अवयवत्ववाद
इवात्रायुक्तरूपाध्याख्यानदेव तर्किण्य इत्युक्तं मिति बोध्यम्।

हलन्त्यमित्यत्वान्त्यशब्दः परसमीपबोधकः ॥ ४ ॥
वस्तुतस्तु-

एकान्ताः ॥ ५ ॥

नन्वनुबन्धानामुपस्थापकानवयवत्वे अङ्गुणित्यादौ णादेरित्त्वानापत्तिः। हलन्त्य-
मित्यत्रान्त्यशब्दस्यावयवत्वेनावयवोपस्थापकतया तेषां तत्त्वाभावादत आह। [हलन्त्यमित्यत्रेति।]
[परसमीपबोधक इति ।] उपदेशकरणभूता ये धात्वादयत्तसाम्प्रस्य तत्समीपवर्तिनो लक्षणया
बोधक इत्यर्थः। इदमुपलक्षणम्। आदिर्जिदुडइत्यादावादिशब्दस्यापिसोऽपिलक्षणयाधात्वादित्य-
पूर्वस्य तत्समीपवर्तिनो बोधक इति बोध्यम्। नन्वनुबन्धत्वस्येत्यंशघटितत्वेन संज्ञाप्रवृत्तेः
पूर्वमनुबन्धत्वप्रयुक्तावयवत्वाभावस्य वक्तुमशक्यतया लक्षणाश्रयणं व्यर्थमिति चेन्न। हलन्त्यमित्यादि-
शास्त्रवाक्यार्थज्ञानपूर्वकमित्यंशप्रवृत्त्युत्तरमेवासमादादीनामनवयवत्वज्ञानेऽपि पाणिनेरुच्चारणकाल एव
तत्सत्त्वात्। अन्यथा, उपस्थापकावयवत्वत्वात्स्यैव तेषां मुच्चारणे, वक्तृतात्पर्यस्यैवार्थबोधनियामक-
तया स्वरूपमिति शास्त्रबलादुपस्थाप्यावयवत्वमपि दुर्वारं स्यात्। तस्य लोप इत्यनेनानवयवत्वेन वा
तेषामुपस्थाप्ये निवृत्तेरुक्तौ त्वनवयवत्ववाद एव दूरापास्तः। तस्माद्दोष्टभिरनुमास्यमानेनानवयवत्वेनैव
पूर्वं पाणिनेरुच्चारणमिति युक्तमतो लक्षणैव तेषामित्यप्रवृत्तौ शरणमिति बोध्यम्। नन्वेवमपि
मनुयुक्कारसत्त्वेन तेन व्यवधानात्पकारस्योपदेशसामीप्याभावेनेत्यंशज्ञाया अयोगान्तो बह्वच
इति निर्देशसंगतिरिति वाच्यम्। पकारोच्चारणसामर्थ्येनेत्यंशप्रकरणे सामीप्यस्य व्यवहित-
व्याहितसाधारणस्यैव स्वीकारोपादोषात्। एकदेशविकृतन्यायेनैकानुबन्धविशिष्टस्य पकारसत्त्वेऽपि
सूत्रेऽनुकरणे क्षत्यन्वाच्च, उच्चारणार्थ एव वा निर्देश उकार इति वक्तुं शक्यत्वाच्च।

एवमेतावता प्रबन्धेन तस्य लोप इति सूत्रभाष्योक्तमेकदेशिमतं प्रदर्श्य सिद्धान्तिमतं
प्रदर्शयति। [वस्तुतस्त्वित्यादिना ।] एकान्ता अवयवा इत्यर्थः। नन्वयवत्वामावयवकहेतो

इत्येव न्ययम् । शास्त्रे ततोपलम्भादन्यत्रानुपलम्भाच्च ।
अनवयवो हि काकातिरेकजातीयसम्बन्धेन गृहवृक्षादिषु-

रक्तत्वात्कथमस्य न्यायत्वमत आह । [शास्त्र इति ।] घटकत्वं सप्तमर्थः । इदम्
इशित्यादिशास्त्रघटक इत्यर्थः । [तत्रेति ।] अवयवित्वेनाभिहिते उपस्थापके इशित्यादावित्यर्थः ।
[उपलम्भादिति ।] लोभयास्त्रज्ञानात्पूर्वं सर्वदोषलम्भादित्यर्थः । हेदनरूपानुपलम्भक यत्राभावेऽवय-
विति वृक्षे सर्वदोषलम्भमानायाश्शाखाया यथा वृक्षावयवत्वं प्रसिद्धमेकानुपलम्भकत्वेऽप्यशास्त्र
ज्ञानरूपज्ञाभावेऽवयवित्युपस्थापके सर्वदोषलम्भमानस्याप्यवयवत्वमेव न्यायम् । अवयविति
दर्शनसौवाच्यवत्साधकतया तद्विषये निवेद्येऽदर्शनेऽपि क्षत्यभावादित्याशयः । न च वाच्यवयवकरो-
स्तादात्म्याङ्गीकाराद्विषयस्याप्यवयवित्वेन तत्र तेषाङ्कदाप्यदर्शनादुत्करीत्याऽनवयवत्वमेव न्यायमिति
वाच्यम् । तादात्म्यस्य भेदाभेदरूपतायास्तत्राभेदस्यावाप्ताविकृत्यस्य चाग्रत्र ग्रन्थद्वृत्ता
निरूपितत्वेनोपस्थाप्योपस्थापकयो रोरपिताभेदसत्त्वेऽपि वास्तविकभेदस्यैव विद्यमानत्वेन तत्रानु-
बन्धानामनुपलम्भस्य नानवयवत्वसाधकत्वमित्याशयात् । अभेदस्यावाप्ताविकृत्यदेव बहिःशब्दोच्चारणे
मुखे न दाहाद्यापत्तिः । अर्थे च न वर्णमालाद्यनुभव इति बोध्यम् । ननुपस्थापकावयवत्वस्य
संदिग्धतया साधनीयत्वेन तद्विषयकोपलम्भस्यैव कथं हेतुत्व मत आह । [अन्यत्रानुपलम्भाच्चेति ।]
एवञ्च तदवयवत्वप्रकारकोपलम्भविशिष्टान्यायवत्प्रकारकोपलम्भानावो हेतुः, न तु केवल
तन्मात्र एव । तथा च केवलस्य तस्य हेतुत्वासम्भवेऽपि, अयं पुरुषः, पुरुषत्वप्रकारकोपलम्भविशिष्ट
परिस्पन्दवत्प्रकारकोपलम्भादितिवद्युक्तमेव विशिष्टस्य तस्य हेतुत्वमिति भावः ।
यद्यपि भाष्ये “एकान्तस्ततोऽलम्भः” इत्येवोक्तम्, तथापि तस्यावधारणपरतया
व्याख्यानाभिरुक्तार्थालम्भः । स्पष्टं चेदं तत्रैव कैयट इति बोध्यम् । एवं स्वपक्षेहेतुं प्रदर्श्य विपक्षे
लोकदृष्टान्तविरोधेन हेतुराहित्यं दर्शयति । [अनवयवोऽहिति,] एकजातीयसम्बन्धेनेति ।
संयोगादिनेत्यर्थः । संयोगादेःसंस्तम्भभेदेन भिन्नत्वादेकत्वमनुपस्थापित्याशयेनोक्तमेकजातीयेति ।

पलभ्यते । नैवमयम् । एवं हि बहुव्रीहिरपि न्यायत
एवोपपन्नः । अन्यादिशब्दे लक्षणा च न । किंचान-
वयवत्वे णशकप्रत्ययादौ णादेरित्वानापत्तिः प्रत्ययादित्वा

[नैवमयमिति ।] अयमनुबन्धो न तादृशसम्बन्धेन सर्वदोषलभ्यत इत्यर्थः । ननुपस्थाप्योपस्थापकयो
रभेदस्यारोपितत्वेऽप्यारोपस्य शास्त्रप्रवृत्तिप्रयोजकताया बहुशो दृढत्वादारोपिताभेदमाश्रित्य
निरुक्तादिशाऽनवयवत्वमेव कुतो न । तथाचोदीचां माङ् इति निदेशोपपत्तिः । अर्वाणस्त्रसामानज
इत्यादिना विहितादेशस्य च न सर्वादेशत्वप्रसक्तिः । तन्निदेशोपपत्तये एतद्विषवारणाय
च नानुबन्धवृत्तमनैकाल्त्वमित्यादि परिभाषास्वीकारे तु तदेवात्र पक्षे गौरवम् । किञ्च
तेषामनवयवत्वादेव उद्देशोऽनुगतासिक्त इति सूत्रस्यमुद्देशप्रहणं चरितार्थमित्याशङ्क्य, न हि
वर्णाभिव्यक्तिजनक कण्ठतालवाद्यभिधातजन्यमेव गौरवम् किन्तु ज्ञानजनकमनोव्यापारगौरवमपि
तथेति सूत्र्यं स्तत्र पक्षे लक्षणवाश्रयणप्रयुक्तं ज्ञानगौरवं दर्शयति, [एवं हीति ।] अनुबन्धानां
मययवत्वं स्वीकार इत्यर्थः । अस्त्योऽयत्रान्वयः [न्यायत एवेति ।] औचित्येनैवेत्यर्थः । समीपे
ऽवयवत्वात्तरोपं विनैवेति यावत् । अन्यथा शक्तिदियादौ समीपेऽवयवत्वारोपेण बहुव्रीहिः ।
इशादीनां शस्येत्तंशासिद्धये हलन्त्यमित्यत्रान्त्यपदस्य लक्षणया परसमीपवोचकत्वं चाश्रयणीयमिति
गौरवमिति भावः । अनवयवत्ववादे न केवलमन्त्यशब्द एव लक्षणा, अपित्वादिशब्देऽपि
साऽवश्यकीत्याशयेनाह । [किञ्चेति ।] [प्रत्ययादित्वाभावादिति ।] आदिशब्दस्यावयव-
त्वेनावयववोचकतया णादीनामनवयवत्वे इत्थानापत्तिः, तदर्थं तत्रत्यादिशब्दस्य लक्षणया
पूर्वसमीपवोचकत्वे तदपि तत्र पक्षे गौरवमिति भावः । यद्यप्यत्र पक्षे नानुबन्धवृत्तमनैकाल्त्व
मित्यादि वचनश्रवणस्यप्रयुक्तगौरवस्य विद्यमानत्वेन तेन तद्वैरवस्य निमित्तं शक्यतया न
ततोऽत्र पक्षे लावयमिति शक्यते वक्तुम् । तथाप्यनेकाहं शिदिति सूत्रस्यशिद्प्रहणेन
परिभाषाश्रयसंग्राहकतयाऽनुबन्धानामविद्यमानवद्वैवक्षापन एव भाष्यतत्पर्याभिरुक्तगौरवस्यात्र पक्षे
वक्तुं मशक्यतया प्रयुक्तं ज्ञानगौरवं तत्र पक्षे अधिकमेवेति बोध्यम् । नन्वात्रपक्षे लक्षणवाश्रयण
प्रयुक्तगौरवस्य सत्त्वेपि तस्य लोप इति लोपशास्त्रानुसन्धानरूपस्यवयवत्वानाश्रयणप्रयुक्तस्यैव

भावात् । दम्नचश्चकारस्य वैयर्थ्यापत्तिश्च । इदं च तस्य-
लोप इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । तत्र ह्युक्तेमकान्ता इत्येव
न्याय्यमिति दिक् ॥ ५ ॥

लाघवस्य सत्त्वेन फलमुखत्वात्स्निग्धादस्यपस्याधिकरणोक्तरीत्या न तद्वैरवं दोषावहमित्याशङ्क्य
तत्पक्षे प्रमाणविरोधं दर्शयति । [दम्नच इति ।] वैयर्थ्यापत्तिश्चेति । तत्पक्षे चित्त
इत्यादीनामित्संज्ञककारसमीपवर्तीत्यादिरूपेणैवार्थाद्वयमात्रं चकारोणेन दम्नचोऽपि चित्तं
प्रयुक्तत्वादिसिद्धौ तत्र पुनश्चकारग्रहणस्य वैयर्थ्यं स्यादिति भावः । न च यादृशानुबन्धप्रयुक्तं
कार्यं तस्यैवेत्यर्थज्ञापनेन तच्चरितार्थम् । अत एव वृण्छणित्यादिसूत्रविहितके ऋश्येक
इत्यादौ णित्प्रयुक्तवृद्धिर्न । अन्यथा इत्संज्ञककारसमीपवर्तित्वरूपिणित्स्य कप्रत्ययेऽपि
सत्त्वाद्बुद्धिः स्यादिति वाच्यम् । अयमनुबन्धः पूर्वपदघटित एव न परपदघटित इत्यर्थस्य निषेध-
मश्वयतया तादृशार्थज्ञापनस्यासम्भवात् । फलभावाच्च । न चावयवत्ववादे ऽयमनुबन्धः पूर्ववयवो
न परावयव इतिवद्व्याख्यात एव तन्निर्णय इति वाच्यम् । एकान्तत्वपक्षे एकोऽवयवो द्वयोर्न
सम्भवतीति संदेहाद्व्याख्याततो ऽयं पूर्ववयव एव न परावयव इत्यर्थस्य निषेधं शक्यत्वेऽन्य-
नेकान्तत्वे आनन्तर्यस्योभयापेक्षैवेत्यत्र विरोधाभावात्संदेहाभावेन व्याख्यानाप्रवृत्तेस्तथा
निर्णयस्यासम्भवात् । विरुद्धानेककोटिविषयकज्ञानस्यैव संदेहत्वात् । विज्ञानवयवत्वे
वृण्छणित्यादिविहितकेणित्प्रयुक्तवृद्ध्यापत्तिः । उक्तरीत्याऽत्र पक्षे व्याख्यानाप्रवृत्तेः ।
तदेतत्सकलमभिमतस्याह । [इदं चेति ।] प्रागुक्तं सर्वं चेत्यर्थः । तत्र हिनिरुक्तपक्षद्वयमुपपाद्यो-
भयमिदमनुबन्धैरुक्तमेकान्ता अनेकान्ता इति । किमत्र न्याय्यम् ? एकान्ता इत्येव न्याय्यम् ।
अत्र हि हेतु व्यपदिष्टः । यच्च नाम सहेतुकं तत्राग्न्यामित्युक्तमिति बोध्यम् । [दिगिति]
तदर्थस्तु अनवयवत्वपक्षे लक्षणाद्याश्रयणप्रयुक्तगौरवस्य फलमुखत्वेनादृक्त्वत्वेऽपि दम्नचश्चकारस्य
वैयर्थ्यं दुर्निवारमेव । किञ्च तत्र पक्षे निरुक्तदिशा संदेहाभावेन व्याख्यानाप्रवृत्तेर्वृण्छणित्यादि
सूत्रविहितके णित्प्रयुक्तवृद्ध्यापत्तिर्दुर्वारा । नचावयवत्ववादे, उपदेशेऽजनुनासिक,
इति सूत्रयोपदेशग्रहणस्य व्यर्थत्वात्तेन दम्नचश्चकारवैयर्थ्यं निमित्तं शक्यत एवेति वाच्यम् ।

नन्वेकान्तत्वे ऽनेकाल्त्वादेव, औशादीनां सर्वादशा-

अनवयवत्ववादेऽनवयवत्ववादेवोपस्थाप्येऽनुबन्धानां निवृत्तिसम्भवाद्दनुबन्धघटितधर्माणामुपस्थापक-
गतानामुपस्थाप्ये सामर्थ्यादिवारोपसिद्धेश्च, तस्य लोप इति सूत्रस्यैव व्यर्थत्वेनावयवत्वपक्षमाश्रित्य
सूत्रैकदेशाभूतस्योपदेशपक्षस्यैव लाघवेन तत्कल्याणा युक्तत्वात् । प्रयुक्त चकारग्रहण-
वैयर्थ्याय तदवयवत्वात् । न चैवमप्युपदेशग्रहणस्य, अत्र औ अटित, इत्यत्रादितश्चेतीदृ-
प्रतिषेधनिवारकत्वेनावयवत्वप्रतिपादनपरानाप्यविरोधोऽनवयवत्वपक्षे दुर्वार इति वाच्यम् ।
लाघवानुगृहीतेन न्याय्यसहकृतेन च तस्य लोप इति सूत्रस्यभाष्येण तद्व्याप्यस्यैकदेश्युक्तिताया
एव न्याय्यत्वात् । एवं ध्वसोरैकावित्यत्र लोपस्य द्विशकारकारनिर्देशेन शित्योपपादनपर-
मलोपस्यापि सूत्रस्य भाष्य मयुत्तन्माप्यविरोधादेकदेशेन एव । तस्य सर्वादशात्वं तु लोपोपार्थित्यतो
लोपग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनर्लोपग्रहणात्सिद्धम् । विज्ञानवयवत्वार्जाकारादेव आदृश्येकदेश्युक्तिताया
द्विश्रस्युत्पत्तिः केवलात्तदनुपपत्तिश्च स्वरसत उपपन्ना । अन्यथा तदर्थं सौत्राद्याश्रयणेऽपि
गौरवम् । किञ्चोपस्थाप्योपस्थापकयोरोरोपितामेदमाश्रित्यानवयवत्वत्वाधनापेक्षया वास्तविकमेदं
माश्रित्यावयवत्वसाधनस्यैव न्याय्यत्वाच्छाधवानुगृहीतत्वाच्चावयवत्ववर्त्तकार एव उचित इतीति
सुधियो विभावयन्तु ।

एतत्पक्षे “ तत्रासरूपसर्वादशादाप् प्रतिषेधे पृथक्तन्निर्देशोऽनाकारान्तत्वादि ” ति
वार्तिककृदुक्तं दोषत्रयं भाष्यकुरुदुक्तदिशा परिशिष्टेषुः पूर्वसङ्गतिं दर्शयति । [नन्विति ।]
यद्यपि वार्तिककारेणैकान्तत्वपक्षे कर्मण्यण् आतोऽनुपसर्गे क इत्याद्यसरूपप्रत्ययविधौ दोषः
प्रथममुद्भावितः । ततो दिव औदित्यादौ सर्वादशत्वापत्तिरूपो दोषः प्रदर्शितः । तदुत्तर-
मवदातमित्यत्रादिविति ध्रुत्वप्रतिषेधानापत्तिरूपो दोषो दर्शितः । तत्कमेण च भगवता
भाष्यकारेणापि तदोपधारणोपाय भूता ‘नानुबन्धवृत्त मसारूप्य’ मित्यादि परिभाषाश्च प्रदर्शिताः ।
तथापि तत्कमं विहायात्र प्रथमत एतत्परिभाषाप्रदर्शनमावश्यक्येनैतज्ज्ञापकेनैव वक्ष्यमाण-
परिभाषात्रयफलानामपि सिद्धिर्न विष्यति । तेषां ज्ञापकान्तरोपन्यासस्तूपान्तरपरमिति सूचनायेति
बोध्यम् । अत एवानेकाल् शिदिति सूत्रे भाष्ये शिदग्रहणेन ‘नानुबन्धवृत्तमेकाल्त्व’
मिति परिभाषां ज्ञापयित्वा “ किमेतस्या ज्ञापने प्रयोजनम् ? ” तत्रासरूप सर्वादशा दाप्यतिषेधे

त्वमिध्याङ्गेकाल्मसे शिद्भ्रह्मणं व्यर्थमत आह ॥

दृष्टदिदेशोऽनाकारनत्वादित्युक्तम् । तत्रवक्तव्यं भवतीति सम्पूर्णवार्तिकस्याकर्तव्यत्वं भगवता प्रतिपादितम् । न च तावता दिव औदित्यादौ सविदेशत्वापत्तिरुपदेशस्य वारणोऽर्थात्तरयो-
रवाराणात्कथं सम्पूर्णवार्तिकस्याकर्तव्यत्वमिति वाच्यम् । उक्तज्ञापकेन परिभाषात्रय-
संभ्राहकतयाऽनुबन्धानामविद्यमानवद्भावज्ञापन एव भाष्यतार्यमित्यर्थस्य प्रागुपदर्शितत्वेन
तेन सम्पूर्णवार्तिकस्याकर्तव्यतासिद्धेः । नच नानुबन्धकमसारूप्यमिति परिभाषाज्ञापकेन
'ददातिदयात्योर्विभाषेति' पञ्चाधकशस्य विकल्पाविधानेनाप्यमर्थो ज्ञापयितुं शक्य-
एवेति वाच्यम् । एवमपि कदाचिनां कर्तव्यार्थवोचोत्तरमेव प्रत्ययत्वप्रयुक्तसंज्ञायान-
सत्त्वेनानुबन्धत्वज्ञानात्तदोपस्थापकत्वेन पदैकवाक्यतया विध्युपकारकस्य वासरूपनशायस्य
वाक्यार्थबोधकाल एव प्रवृत्त्या तदानीं कर्तव्यवृत्तत्वाभावोनाविद्यमानताया अभावाद्वास-
रूपनशायनैव विकल्पासिद्धौ विकल्पाविधानस्य स्वांशे चारितार्थभावावापत्तेति न्यायेनतसंज्ञाये भगव-
मेवानुबन्धत्वमित्यर्थस्यापि ज्ञापनीयतया श्रुत्यादीनां सविदेशत्वासिद्धेः, शिद्भ्रह्मण्यैवार्थपक्षेऽथ ।
तेनेतसंज्ञायोपशकारत्वमेव शित्वमित्यर्थज्ञापने तु तेनैव सकलेष्टसिद्ध्या ज्ञापकान्तरस्याना-
वश्यकत्वात् । न च पञ्चाधकशस्य विकल्पाविधानेनानुबन्धत्वेतसंज्ञायोपपत्तत्वं नैव ज्ञाप्यते ।
विन्तु यावता विनेति न्यायेन भाविनीं प्रत्ययादिसंज्ञामादाय पृथगेवेतसंज्ञेत्यर्थो ज्ञाप्यते ।
तथा च श्रुत्यादीनां सविदेशतायाः प्रागप्यनुबन्धत्वादाविद्यमानवद्भावोऽनेकाल्मसप्रयुक्तसर्वो-
देशताया अलानात्तदर्थं शिद्भ्रह्मणस्य चरितार्थतया न तेन ज्ञापकान्तरमावश्यकमिति वाच्यम् ।
एवमपि परिभाषात्रयसंभ्राहकनिरुक्तये सम्पूर्णयूत्रस्य ज्ञापकत्वापेक्षया शिद्भ्रह्मण्यैव लाघवा-
ज्ज्ञापकत्वमुचितमित्याशयेन प्रथमतस्तदुत्तेरिति बोध्यम् । [शिद्भ्रह्मणं व्यर्थमिति ।]
नन्विदम् इतिश्रुत्यादाविशदिना सर्वोपग्रहणमाशङ्क्य ज्ञापकदिना समानानपराणुदिसंज्ञाश्रयाप्य-
प्रागप्यादनुबन्धविनिर्मुक्त्यैव विधेयत्वलभेनौशादिज्योत्स्नामात्रस्यैव विधेयत्वात्कथमनेकाल्म-
ससविदेशत्वसिद्धिः । न चानेकाल्मसोऽप्यसर्वस्य स्थाने भवतीत्यर्थेन तस्मिन्निहिरिति वाच्यम् ।
तथा सति तासुर्यलोप इत्यनेन विहितलोपस्य विसर्जनीयपदत्रयोप्यस्य च सविदेश-
त्वपरोरेति चेन्न । औशादिषु शकारोच्चारणसामर्थ्याद्भूतस्वीनेकाल्मसाश्रित्य सविदेशत्व-

नानुबन्धकृतमनेकाल्मसम् ॥ ६ ॥

शिद्भ्रह्मणमेवैतज्ज्ञापकम्,

सिद्धिरित्यर्थोऽवेते स्पष्टत्वात् । लेफविस्मयोस्तु न सविदेशत्वम् । अनावक्ये लोपे,
किन्तुद्वयार्त्तके विसर्जनीये च कदाप्यनेकाल्मसाभावेन भूतपूर्वगतैर्वस्तुमशक्यत्वात् । विश्व
तदाश्रयणस्य तत्तद्वर्णोच्चारणसामर्थ्यमूलकतयाऽत्र तादृशसामर्थ्याभावेन तस्य सुतरमयुक्तत्वाच्च ।
नचैवमपि जहशसोऽशिरित्यादेशवर्णस्य विभाषा हिश्योः, शिसर्जनामभ्यानामित्यादौ विशेषणार्थ-
तया चारितार्थार्त्ताभावर्याभावेन भूतपूर्वनेकाल्मसादाय सविदेशतायाः दुर्बकतया तथाविधानां
सविदेशत्वाय शिद्भ्रह्मण्यवश्यकत्वात्कथं तद्वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । श्रुत्यादीनां सविदेशतायाः
प्राप्त् तद्वदशवर्णस्य प्रत्ययादित्पप्रयुक्तसंज्ञाया वस्तुमशक्यतयाऽदेशप्रवृत्तिकालेऽनेकाल्मस्य
विद्यमानत्वेन विनैव भूतपूर्वगतिं सविदेशतायामुपकृत्यात् । न चैवमपि द्विशकारेण निर्दिष्टस्य
व्यभोरिति यूत्रविहितलोपस्य सविदेशत्वाय शिद्भ्रह्मणमावश्यकमिति वाच्यम् । अत्र पक्षे
शित्विकदित्यादीनामितसंज्ञकशकारावयव इत्यादिरूपेणार्थाज्ञेयस्य तत्त्वाभावेन शित्वात्सविदेशस्य
वस्तुमशक्यतया लोपोद्यत्ततो लेपग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनर्लोपग्रहणदेव तत्र सविदेशताया
वक्तव्यत्वादिति बोध्यम् । अनुबन्धकृतमनेकाल्मसं नाश्रयणीयमिति परिभाषार्थः । एवं चैतस्मिन्निभाषा
स्वीकारे औशादीनामनुबन्धप्रयुक्तानेकाल्मस्यानाश्रयणाद्बोधकवृत्त्यनेकाल्मस्य बोध्यो आरोपेण वा
भूतपूर्वनेकाल्मसाश्रित्य वा विधीयमानस्य औ इत्यस्य सविदेशताया वस्तुमशक्यतया तेषां
सविदेशत्वाय शिद्भ्रह्मणमावश्यकमिति भावः । अत्र मानं दर्शयति । [शिद्भ्रह्मणमेवैतज्ज्ञापक-
मिति ।] नन्वेतस्मिन्निभाषाज्ञापनोत्तरमप्यौशादिषु शकारोच्चारणसामर्थ्यस्यानुपक्षीणतया तद्वैयर्थ्य-
शूलकेनानेकाल्मसोपेक्षेण, भूतपूर्वनेकाल्मसाश्रयणेन वाऽनेकाल्मसदेव औशादीनां सविदेशत्व
सिद्ध्या न तदर्थं शिद्भ्रह्मणस्यावश्यकता । श्रुत्यादिषु च सविदेशतायाः प्रागित्संज्ञाया अभ्यावेनानु-
बन्धत्वाभावात्तद्वारपरिभाषाया अप्रवृत्तावनेकाल्मसादेव सविदेशत्वसिद्धिः । एवञ्च ज्ञापनोत्तरमपि
शिद्भ्रह्मणस्य स्वीकरो चारितार्थार्त्ताभावादित् ज्ञापनमयुक्तमिति चेन्नशेच्यते । यावता विना-
ऽनुपपत्तिरावसर्वं ज्ञाप्यत इति न्यायेनेतसंज्ञायोपपत्तमेवात्र शास्त्रेऽनुबन्धत्वमित्यर्थोऽपि ज्ञाप्यते ।

तेनार्चणस्तु इत्यादेर्न सर्वादेशत्वम् । डादिविषये तु सर्वा-

तथाच श्यादिषु सर्वादशतायाः प्राग्लिङ्गज्ञाया अभावेऽपि तद्योग्यताया सत्त्वेन प्रकृतपरिभाषया
 ऽनेकाल्त्वप्रयुक्तसर्वादशत्वस्य वक्तुमशक्यतया तदर्थं शिद्ग्रहणमावश्यकम् । न चैवमपि
 तदानीं तेषां शित्वाभावत्वं शिद्ग्रहणे कृतेऽपि सर्वादशत्वमिति वक्तव्यम् । पूर्वोक्तन्यायेन
 शित्वमर्पात्संज्ञायाम्शकारवत्त्वमेवेत्यस्यपि ज्ञापनेन तत्सिद्धेः । स्पष्टं चेदमुद्योत इति बोध्यम् ।
 चन्द्रिकाकारास्तु यावता विनैति न्यायेन भाविनी प्रत्ययादिसंज्ञामादाय पूर्वमेवेत्संज्ञाप्रवृत्ति-
 रित्यर्थो ज्ञप्पनीयः । अत एव आदिर्विदुडव इत्यादीनामुपपत्तिः । अन्यथा सानुबन्धकस्य
 क्रियावाचकत्वाभावादनुपपत्तिः स्पष्टैव । तादृशी च प्रत्ययादिसंज्ञा उपदेशोनातिदेशेन
 वेत्यन्यदेतत् । एवं च श्यादीनां शवर्णस्य विधानात्पूर्वमेवानुबन्धत्वेन प्रकृतपरिभाषया सर्वा-
 देशत्वप्राप्तौ तत्सम्पादनाय शिद्ग्रहणमावश्यकमेवेत्याहुः । परंतु निरुक्तार्थज्ञापनापेक्षया-
 ऽत्र ज्ञापने लाघवाभावः । किञ्च न धातुलोप इति सूत्रस्थभाष्यप्राप्तामाध्यादनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव
 धातुत्वादनुबन्धविशिष्टे भाविधातुत्वस्याप्यभावेनेदृशार्थज्ञापनेऽप्यदिर्जिदुडव इत्यादीनां
 मनुपपत्तिदुष्परिहरेव । किन्तु तत्र धातुपदं धातुत्वादियोग्यवदितपरमिति नागेशोक्तदिशैव
 तत्रानुपपत्तिः परिहार्या । अतो ग्रन्थकृदुक्तज्ञापनां विहायान्यादृशार्थज्ञापने लाघवाभावः
 फलभावावश्यकः । परिभाषाफलं दर्शयति । [तिनेति ।] [अर्चणस्तु इति ।] ननगृन्तिस्वारोप-
 सम्पादनद्वारेण नुमर्थतया ऋकारोच्चारणसामर्थ्योपक्षयादनेकाल्त्वरोपस्य दुर्लभ्यताया विनापि
 परिभाषामन्यदेशत्वं सेत्स्यतीति नेदमस्याः परिभाषायाः प्रयोजनम् । न च ससजुबोरु-
 रित्यनेन विहितरोस्सर्वादशत्ववारणमेतत्फलमिति वाच्यम् । तस्यापि 'रोस्सुपी' त्यादा-
 वित्तव्यावर्तनेन चरितार्थोक्ततया सर्वादशत्वसम्पादकानेकाल्त्ववारोपस्य दुर्बलत्वात् । किञ्च
 वृद्धस्डिल्यादित्यासेनापितयोत्तत्त्वसिद्धेरेत आह । [आदाविति ।] तेन, 'दिव औत्'
 उक्तनेदेशे, गन्धेदुत्पत्तिमुपरिभ्य इत्यादीनां संग्रहः । नन्वेवं डादीनामनेकाल्त्वा-
 भावात्सर्वादशत्वं न स्यादत आह । [डादिविषयेति ।] आदिना 'जसश्शी' सुभां
 सुलुगिग्यादिना विहितशीशे इत्यादीनां संग्रहः । णलस्तु नादिपदेन ग्रहणम् । तस्य
 प्रत्ययधिकारपाठादौपदेशिकप्रत्ययत्वेन सर्वादशतायाः प्रागर्पीत्संज्ञायास्सत्त्वादनाया परिभाषयाऽ

देशत्वं विनानुबन्धत्वस्यैवाभावेनानुपूर्व्यात्सिद्धम् ॥ ६ ॥

नेकाल्त्वप्रयुक्तसर्वादशत्वस्यालभात्प्रश्लेषेणैव तत्र सर्वादशत्वस्य वक्तव्यत्वादिति बोध्यम् ।
 [अनुपूर्व्यादिवेति ।] ऽकारोत्तरावरूपानुपूर्व्यावशादेवेत्यर्थः । अनेकाल्त्वादेव सर्वादशत्वमित्याशयः ।
 इदं प्राचामनुरोधेन । वस्तुतस्तु अनेकाल्शिदिति सूत्रस्थोद्योतोक्तदिशा इत्संज्ञायाम्येवेवानु-
 बन्धत्वेन डादीनां ऽकारादेः सर्वादशतायाः प्रागपि तादृशानुबन्धत्वसत्त्वादनाया परिभाषयाऽ
 नेकाल्त्वात्सर्वादशता वक्तुमशक्या । किन्तु णलीव तत्रापि डा आ इति प्रश्लेषेणैव
 सर्वादशत्वं वाच्यम् । इत्संज्ञायोग्यशकारवत्त्वस्यैव शित्वादिति बोध्यम् । हरिशक्तिणस्तु
 “जसशसोश्शि” रित्यादेःशवर्णस्यैव दिव औदित्यादेस्तकारस्यापि कर्णान्तरोच्चारणे सहाय-
 सम्पादनेन चरितार्थतया सर्वादशत्वसम्पादकानेकाल्त्ववारोपनिमित्तत्वायोगाद्वैव प्रयासमन्त्या-
 देशत्वसिद्ध्या निष्पन्नैवैवा परिभाषा । शिद्ग्रहणं तु वासरूपन्यायेन काणोः पर्यायतानिरासाय
 भाविनी प्रत्ययसंज्ञामादाय पूर्वमेवेत्संज्ञेत्यर्थबोधनद्वारा श्यादीनां सर्वादशत्वबोधनाय ।
 इत्संज्ञायाम्यैवानुबन्धत्वमित्युक्तौ तु व्यर्थमेवैतन्मते शिद्ग्रहणम् । औशदीनां तूच्चारणार्थतया
 परिकृतं शकारमादाय शकारोच्चारणमहिंसा भूतपूर्वनिर्कालत्वमादाय सर्वादशत्वं सुलभम् ।
 यदिवौशादिष्वपि प्रश्लेषेणैव निर्वाहः, शवर्णस्तूच्चारणार्थं एवेत्युच्यते, तर्हि इदम् इदमित्य
 त्रैवानेकाल्त्ववारोपापेक्षा । दिव औदित्यादौ तु न प्रश्लेषेण सर्वादशता, योगविभागतस्या-
 पीष्टमिद्विमात्रोपयोगित्वात् । अनेकान्तत्वपक्षे, 'इदम् इत्' जसशसोश्शिरित्यादेःसर्वा-
 देशत्वाय शिद्ग्रहणमावश्यकमेव । तस्मात्कृतपरिभाषाज्ञापनपरानेकाल् सूत्रभाष्यकाराभिप्रायस्त-
 निर्वचनीय एव । स्पष्टश्चायमर्थः कौस्तुभ इत्याहुः । उपाध्यायानुयायिनस्तु शिद्ग्रहणेनानु-
 बन्धानामविद्यमानवद्भावो ज्ञाप्यते । तथा च प्रदीपवेत्यादौ कित्वादेः स्थानिसम्बन्धव्यवृत्ति-
 धर्मत्वाभावेन कित्वातिदेशे गुणनिर्णयसिद्धिः । अत एव 'न ल्यपी' ति निषेधश्चरितार्थः ।
 अन्यथा प्रदीपवेत्यादवनल्विद्यविविति निषेधात्कित्वातिदेशे इत्वाप्रत्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टं मेव ।
 अनुबन्धकार्थेऽनल्विद्यविविति निषेधो न प्रवर्तते इत्यप्येतदुक्त्यर्थानुवाद एव । नापूर्वः । परिभाषा-

त्रयभिदमपि न कार्यम् । इकारसत्त्वेऽपि तस्याविद्यमानवद्भावेनावप्यवत्या माह इति निर्देशोपपत्तेः । कापोरनुबन्धस्याविद्यमानवद्भावे तयोस्मरूपत्वेन वासरूपन्यायाप्रवृत्त्या कविष्येऽप्यपत्तिरूपदोषस्याप्यभावात् । तस्य लोप इत्यस्य चानुबन्धानामविद्यमानवद्भावनमित्येवार्थः । अत एव प्रत्याहारोक्तिः प्रहाणान्वे 'लोपश्चकलवतर' इति तृतीयहेतुन्यासो भाष्यकारिरससंगच्छते । अन्यथा तत्राक्षरसमाभाये उच्चारितानां प्रसक्तार्थदर्शनरूपम्यलोपस्यवाचितत्वात्तदसंगतिरप्युच्यते । नचेत्यज्ञायोभ्यस्तत्त्वानुबन्धत्वादाय पूर्वमेवानुबन्धानामविद्यमानवद्भावे पश्चादित्येवैव दुर्लभेति वाच्यम् । उभयव्यत्येनेत्यज्ञां प्रयतिविद्यमानवद्भावो नेति सुवच्यतात् । नैवेवं मित्रस्वरैव सवावृत्तिवलादित्यस्याप्यतिदेष्टुं शक्यतया प्रपञ्चेत्यादौ वलादि लक्षणेऽस्मादिति वाच्यम् । अस्यार्थस्य ज्ञापकसिद्धत्वेनासार्वत्रिकत्वात्कचित्प्रवृत्त्याऽदोषात् । अत एव नददृष्टकारमादाय हल्ङ्य्यादिलोपो न ।

अत एव च ङ्यावृष्टहणमपि चरितार्थम् । अन्यथा तत्रानुबन्धं हल्ङ्य्यादाय लोपवृत्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एव च शितित्यादावित्संज्ञक्यकारादवित्यर्थोक्त्याः । अत एवौडोआप इत्यत्र नाप्ये डितित्यत्र यमिन्निविरिति परिभाषासंचारः कृतः । न च कचित्प्रवृत्तयानां विद्यमानताया अपि भविकारे गौरवमिति वाच्यम् । कश्चिदनुबन्धनकार्येऽप्यनल्लिख्यविविति निषेधस्य प्राचीनैरप्यङ्गैर्कार्यत्वेन समत्वात् । शिन्प्रवृत्तस्य नानुबन्धवृत्तमनेकाल्पमिति परिभाषाज्ञापनप्रसक्तोक्त्यादिदिति सूत्रस्थं नाप्यमप्येतदाशयकमेव । अत एव क्रियेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमित्याशङ्क्य "तत्रासरूपसमादिशदप्युक्तिष्वे पुन्यङ्गिदेशेऽनाकारान्तत्वादित्युक्तम् । तत्रवक्तव्यं भवती" इति भवता प्रतिपादितम् । अन्यथा नानुबन्धकृमनेकाल्पमिति परिभाषाज्ञापनमात्रेण सम्पूर्णावार्तिकत्वाकर्तव्यतासिद्ध्या तदसंगतिः स्पष्टैव । अनुबन्धानामल्लव्यवहारमात्रो ज्ञाप्यत इत्यनेकाल्पस्यत्रोद्भवोत्तमन्धः स्थानित्यल्लव्यवहारस्य तेषामविद्यमानवद्भावाज्ञापनद्वारा स्थानित्यल्लव्यवहारमात्रवृत्तिज्ञापनतात्पर्यक एव । एवं च प्रदीव्येत्यादौ गुणनिषेधोद्भिदः, कविष्येऽप्यपि विवरणमवदातमित्यादाव्दाविति वृत्तज्ञाननिषेधश्च निरुक्तज्ञापनप्रयोजनमिति सर्वमनवद्य मिति वदितम् ।

एवमवयवत्ववादे प्रसक्तशेषप्रत्ययानौकालोशिदितिसंज्ञाभ्यामप्येवार्थतन्त्रेणैवोपपत्तेन वारणसंभवेऽपि मन्त्रवृत्तिवैयर्थ्याद्योपायान्तरपरतया वार्तिकहेतुकवृत्तिवदोपवचरणोपायपूर्वतं परिभाषा

नन्वेवमप्यवदातं सुखमित्यत्र पलोपोत्तरमात्वे कृते
उदाबिति हुसंज्ञाप्रतिषेधो न स्यादैपः पकारसत्त्वेऽ
नेजन्तत्वादात्वाप्राप्त्या पलोपोत्तरं पकाराभावेनास्य

मवधारयति । [नन्वेव मयीति] अथवात्वादे प्रसक्तसमादेशत्वापत्तिरूपदोषस्योक्तपरिभाषया वारणसंभवेपीत्यर्थः । [अवदातमिति] अपपूर्वस्य दैपो निष्ठान्तस्य रूपमिदम् । अत्र हुसंज्ञाप्रतिषेधस्याऽप्राप्तौ बीजं दर्शयितुं न्यायप्राप्तां प्रक्रियां दर्शयति । [पलोपोत्तर मात्वे कृते इति] अन्यथा यस्मात्परो नास्ति तत्रैवान्ताशब्दस्य प्रवृत्त्याऽनेजन्तत्वात्तत्कस्यदिति भवः । ननु पलोपोत्तरमपि कथमात्वम् ? उपदेशकाले एजन्तत्वाभावादिति चेन्न । आदेच उपदेश इत्यत्रोपदेशपदस्य कर्मसाधनत्वेन पञ्चम्यै सप्तमीत्वेनैजन्तस्योपदिश्यमानस्येति सामानाधिकरण्यानन्यासलोपोत्तरं तस्य सुलभत्वात् । नच समुदायवदवयवस्याप्युपदिष्टत्वेन तत्समुदायनिरूपितान्त्यत्वस्यैकारे सत्त्वेन च पकारलोपापूर्वमपि कृतो नात्वमिति वाच्यम् । समुदायोपदेशेऽवयवोपदेशस्य नान्तरीयकत्वेऽपि तदुपदेशे ऋषितात्पर्याभावेन समुदायोपदेश एव ऋषितात्पर्येण च पलोपात्पूर्वमेजन्ते उपदिश्यमानताया अभावादात्वाऽप्राप्तिरित्याशयात् । अत एव दैकतौ न दोषः । पलोपोत्तरं नानुमानिकस्थानिकवद्भावेनैजन्ते उपदिश्यमानतायाः सुलभान्तरसिद्धिरिति बोध्यम् । [नस्यादिति] तथा च "अत्र उपसर्गात्" इति तादेशेऽवयवमिति स्यादित्याशयः । यत्तु चन्द्रिकाकारैः "हुसंज्ञाभादाय दोददृशोरित्यनेन दृश्यत्वादेशस्य प्रवृत्त्या अवदत्वमिति स्यादित्युक्तं, तत्तु अवदत्तं विदत्तं च पदत्तं चादिकर्मण्यित्यादिना आदि-कर्मण्यपवादभ्रंश्यापि तत्त्वस्याऽप्यवृत्तिरित्याशयकमेवेति, एतदुपसर्गापत्तिरूपकमवयवमित्याशयकं वर्तिताबोध्यम् । वस्तुतस्तु तत्तापादनमेव युक्तम् । अत एव कैयटे तत्त्वमेवपादितमिति बोध्यम् । ननु पकारसत्त्व एव स निषेधः कृतो नेत्यत आह [द्वैप इत्यादिना] [आत्वाप्यप्येति] उत्करीत्या आत्वाप्यप्येत्यर्थः । अस्य दाज्ञापत्वाभावादित्यनेनान्वयः । नन्वेवं पलोपोत्तरमेव स निषेधः कृतो नेत्यत आह । [पलोपोत्तरमिति] [अस्येति] कृतान्त्यस्य

दापत्वाभावादत आह ॥

दाशब्दस्येत्यर्थः । [दापत्वाभावादिति] तस्य तत्त्वाभावे तदानीं प्रकारभावो हेतुः । नन्वदावित्यर्थेऽस्तंशकप्रकारविशिष्टस्य दाशब्दस्येत्यर्थात्तलोपोत्तरमात्रे कृते स्वतो दात्वं स्थानिवद्भावेनेत्संशकप्रकारवैशिष्ट्यं चाश्रित्य निषेधवृत्तिः कुलभवेति नेदं भवत्तरणं युक्तमिति चेदत्रोच्यते । तत्तत्समौ घ इति सूत्राभ्यामुक्तदिशा शब्दमात्रग्रहणे स्वरूपमिति शास्त्रेण स्वरूपग्रहणस्य "दाधाधि" तस्य दारूपा धारूपाश्च घातवो घुसंज्ञा भवन्ति, दाब्रूपस्य तु दाशब्दस्य घुसंज्ञा नेत्यर्थोऽवश्यं वाच्यः । अत एव घुसंज्ञासूत्रे भाष्ये "दापप्रतिषेधे न दैव्यने-
जन्तत्वा" दित्यादिना समाहितम् । अन्यथा तदुक्तरीत्या एवमन्तत्वेऽपि तत्र घुसप्रतिषेधस्य सुलभतया शङ्कासमाधानयोरन्योरपि निर्दलत्वापत्तिः । नचादावित्यस्योक्तार्थपरिज्ञानेन तयोः प्रवृत्त्या न दोष इति वाच्यम् । मदुक्तरीत्या तयोः स्मासङ्गस्ये तयोःज्ञानकलनाया अन्याज्यत्वात् । नचात्रार्थे प्रणिदापयतीत्यादावदाविति घुसंज्ञाप्रतिषेधः स्यात् प्रकारविशिष्टे स्वरूपे द ब्रूयत्यस्य यदागमन्यायेन दाशब्दत्वस्य च सत्त्वादिति वाच्यम् । सिद्धान्ते औपदेशिकदापशब्दस्यैव तत्र ग्रहणेन तत्रादोषात् । नैवमप्यदाविति न्यासे प्रणिदापयतीत्यत्र घुसप्रतिषेधशङ्कापरं दाधाध्वमिति न्यासेन तत्समाधानपरं च भाष्यमसंगतं स्यादिति वाच्यम् । तद्व्याप्त्यस्य भवम्भूत इवाम्भते प्यदावित्यस्य निरुक्तसिद्धान्तार्थपरिज्ञानेन प्रवृत्ततया एकदेश्युक्तत्वेन तद्विरोधस्योऽकिञ्चित्करत्वात् । एवं च प्रकृते दाब्रूपत्वाभावेन घुसंज्ञाप्रतिषेधो न स्यादित्यवतरणं सम्यगेवेति । परिभाषाया-
मनुबन्धकृतमिति तृतीयात्पुरुषः । अनेजन्तत्वमिति च षष्ठीतत्पुरुषाभो नञ्समासः । आरौपित-
मेजन्तत्वमिति बोधः । असंदिह इत्यादिवद्देवसंवेद्येनारोपितज्ञानाच्च तदत्यन्ताभावप्रतीतिः । स्पष्टं चेदं नञर्थवादं मञ्जूषायाम् । एवं चानुबन्धप्रयुक्तएवृत्तिचरमावयवत्वाभावो नेति परिभाषार्थः । अनेजन्तत्वमित्यत्र षष्ठीतत्पुरुषाभोऽव्ययीभाव इति हर्षकं तु न युक्तम् । अर्थाभावशब्दे नञो घटकतया सूत्रगृहीताव्ययत्वेन नञाव्ययीभावोऽव्ययीभाव इति हर्षकं तु न युक्तम् । प्रधानो नञत् पुरुष इति पक्षे तत्पुरुषेणाव्ययीभावस्य वाधप्राप्त्या व्ययीभावासिद्धिरूपं दूषणं भाष्ये नोपन्यस्तमित्याद्यन्यत्र विस्तरः । अनया परिभाषया अनुबन्धाना मविद्यमानवद्भावबोधनद्वारेण, तत्सत्त्वेत्येव चरमावयवत्वारोपबोधनद्वारेण वा उपदिश्यमानेषु दैवादिष्वेजन्तत्वबुद्धिप्रयोज-

नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम् ॥ ७ ॥

उदीचां माड इति निर्देशो ऽस्या ज्ञापकः । आदेच उपदेश इति सूत्रेणोपदिश्यमानस्यैजन्तस्यात्वं क्रियते । डकारसत्त्वेजन्तत्वाभावादात्वाप्राप्तेस्तस्यासंगतिः । न

कैङ्करमावयवत्वपतिपत्तिवन्धकीभूतेन प्रकाराद्यनुबन्धेन विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावाविधया प्रसक्तस्यैजन्तत्वाभावस्याभावो बोध्यते । एवं च दैवादीनामनुबन्धलोपात्तवृत्तुभेदश्च एवाऽत्य-
प्रवृत्त्या दाब्रूपत्वसत्त्वेनाऽनुबन्धलोपोत्तरं तस्य स्थानिवद्भावेन दाशब्दे विद्यमानत्वादुत्पत्तिप्रतिषेधो-
निर्वाध इति बोध्यम् । अत्र मानं दर्शयति [इति निर्देश इति] इत्यत्रत्यः सानुबन्धकस्यात्वभूतस्य मेडो निर्देश इत्यर्थः । ननु माड एवेदं ग्रहणं न तु मेडो विद्वत्स्य लाक्षणीकस्येति कथं ज्ञापकत्वमिति चेन्न । मेडो व्यतीहारेण नित्ययुक्ततया शीघ्रोपस्थितिकत्वेनाऽन्तरङ्गत्वात्स्यैव सूत्रे ग्रहणमुचितम् । माडस्तु पदान्तरसंनिधानेन तदर्थप्रतीत्या विलम्बोपस्थितिकत्वेन बाहिरङ्गत्वाच्च तस्य ग्रहणं युक्त मित्याशयात् । स्पष्टं चेदं कैयटे । नचैवं व्यतीहारेण तस्य नित्ययुक्तत्वा-
त्सूत्रे व्यतीहार इति विशेषणासंगतिरिति वाच्यम् । नित्ययुक्तत्वमित्यस्य पदान्तरसंनिधान-
मन्तरापि तस्य वृत्तिः, माडस्तु तत्संनिधानेनैव तत्र वृत्तिरित्येवाशयो नतु तस्यार्थान्तराभाव इत्याशयेन, अर्थान्तरे तत्समृत्तिवाराण्य तदवश्यकत्वात् । अत एव "तुभ्यं नावमये ब्रूहि हूतोऽसि परिपन्थिना" मित्यादिव्यपकारार्थेऽपि तत्प्रयोग उपपद्यते । किंच सूत्रे मेड एव ग्रहणमित्यर्थस्य व्यतीहारपदग्रहणेनैव निर्णयतया तदुत्तरमुपजीव्यभूततद्ग्रहणानर्थक्यशङ्कायास्तुतरामुत्पत्तौचेति बोध्यम् । अन्येतु माडो ऽनभिधानात् सच्चाया अनुत्पत्तिरिति न तस्य तत्र ग्रहणम् । अनभिधाने च प्रकृतपरिभाषाज्ञापनपरं भाष्यमेवमानमित्याहुः । तन्निर्देशस्य ज्ञापकत्वमुपादयति । [आदेच इति] तत्रोपदेशशब्दः कर्मसाधनः । षष्ठ्यर्थं सप्तमी विशेष्यत्वं च तस्येत्याशयेनाह [उपदिश्यमानस्येति] [एजन्तत्वाभावादिति] यस्मात्परो नास्ति तत्रैवान्तशब्दवृत्तेरिति भावः । [तस्याऽसंगतिरिति] तन्निर्देशस्याऽसंगतिरित्यर्थः । ननु ज्ञापनोत्तरमपि कथं तन्निर्देशोपपत्तिः, पश्चिरेजादीनामात्ववाराण्य लिटि धातोरित्यतस्तत्र धातुग्रहणानुवृत्ते रावश्यकतया डकारसत्त्वे मे

चास्यामवस्थायां तस्य धातुत्वाभावात्कथमात्वम् । तत्र धातोरित्यस्य निवृत्तोरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ स्पष्टं चेदं दाधा ध्वदाबिति सूत्रे भाष्ये ॥ ७ ॥

नन्वेवमपि वासरूपसूत्रेण कविष्ये ऽणो ऽप्याप्तिरित्यत आह ।

इत्यस्य धातुत्वाभावोत्थाप्राप्तेः । अनुबन्धलोपोत्तरमेव धातुत्वमित्यर्थस्य न धातुलोप इति सूत्रे भाष्यकैयट्योः स्पष्टत्वादित्याशयेन शङ्कते । [नन्वेति] [अस्यामवस्थायापिति] अनुबन्धलोपात्पूर्वमित्यर्थः । [सत्येति] मे इत्यर्थेत्यर्थः । समापत्ते । [तत्रेत्यादिना ।] [निवृत्तोरिति] आत्वाविधायके धातोरित्यस्यानुवृत्तिरनावश्यक्ये, गवादिशब्दानामुपदेशत्वाभावात्वात्वम् । इत्येवमृतीनामुपदेशत्वेऽपि तेषामधितरत्वाभावात्वात्वम् । अश्रितृत्वस्य प्रसङ्गप्रतिषेधत्वेऽपि प्रत्यासत्त्या धितरत्वाभ्यानामवैजलानां तत्र ग्रहणाय दोष इत्याशयः । नचैवमपि डकारस्यत्वे मे इत्यस्य दैकैतौ दौशब्दस्येवोपदिश्यमानत्वाभावात्कथमात्वमिति वाच्यम् । एतद्वाच्यप्रामाण्येनात्र तदुपदेशेऽपि ऋषितात्पर्यावर्णमिनादोषात् । उत्तमर्थं सर्वं प्रमाणयति । [स्पष्टं चेदमिति] [दाधाध्विति] इदमुपलक्षणं, तस्य लोप इत्यस्यापि ।

एवमेकान्तत्वपक्षे प्रसक्तं द्वितीयदोषमुद्धृत्य तत्पक्षे प्रसक्तं तृतीयदोषमुद्धर्तुं परिभाषा-मवतारयति । [नन्वेवमपिति] निरुक्तदोषस्योक्तरीत्या परिहारे ऽपीत्यर्थः । [अणोऽप्यापत्तिरिति] इको गुणवृद्धी इत्यादिशब्दाऽस्मरूपोऽस्त्रियामित्येतत्सरूपप्रत्ययविधायकेषु तत्तद्वाक्यार्थबोधकाले वेति पदमुपस्थाप्य पदैकवाक्यतया विवृणुषकारिका । एवं कैकान्तत्वपक्षे ऽनुबन्धानामुपस्थाप-कावश्यकत्वेन तत्तद्विशिष्टाधीनवाक्यार्थबोधसमकालप्रवृत्तिकवासरूपप्रत्ययप्रवृत्तिकाले कणोः रभयो-रपि वैकृत्यान्तेन न्यायेन अपवादभूतस्य कप्रत्ययस्य विकल्पेन प्रवृत्तौ तदभावे तद्विषयेऽणोऽप्यापत्तिः । अनेकान्तत्वे तु अनुबन्धानामुपस्थापकानवधवत्त्वेन द्वयव्यकारावेवेति सारख्या-तन्त्यायाप्रवृत्तौ न समावेशप्रसङ्ग इति भावः । अत्रवादप्रत्ययस्योत्सर्गानिरूपितमनुबन्धप्रयुक्त-

नानुबन्धकृतमसारूप्यम् ॥ ८ ॥

ददातिदधात्योर्विभाषा इति णवाधकशस्य विकल्प-विधायकमस्यां ज्ञापकम् ॥ तेन गोद इत्यादौ नाणिति वासरूपसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ८ ॥

मसारूप्यं नेति परिभाषार्थः । अत्र ज्ञापकमाह । [विकल्पविधायकमिति] इत्यादौ धेयादिप्रवृत्तिविहितप्रत्ययस्य बाधको यो “ ददाति दधात्योर्विभाषे ” त्यनेन विहितः शप्रत्यय-स्य विकल्पविधायकं तत्सूत्रवदकं विशाषाग्रहणमित्यर्थः । अनुबन्धप्रयुक्तस्यासारूप्यस्याङ्गीकारे तु वाऽस्मरूप्यत्वेनैव णवाधकस्य शस्य विकल्पेन प्रवृत्तिसिद्धौ तत्सूत्रे विभाषा ग्रहणं व्यर्थमेव स्यादिति भावः । नच प्रत्ययशब्दस्य संज्ञासूत्रत्वेन वाक्यैकवाक्यतया विवृणुषकारकत्वा-त्तत्तद्विशिष्टाधीनवाक्यार्थबोधोत्तरमेव कार्दीनां तेन प्रत्ययसंज्ञाबोधनालुलरमेवेत्तत्प्रवृत्त्या वासरूपन्यायप्रवृत्तिकाले कादेशानुबन्धत्वज्ञानाभावेन प्रवृत्तारोपेनाप्या अपवृत्तौ तेन न्यायेनोक्तदोषो-दुर्वारणवेति ज्ञापनोत्तरमपि न स्वयं चारितार्थमिति वाच्यम् । यावता विनेति न्यायेन-लज्ञायोग्यत्वेनानुबन्धत्वमित्यर्थस्यापि तेन ज्ञापनेनाऽदोषात् । नच वाऽस्मरूपन्यायप्रवृत्तिकाले कार्दीनां प्रत्ययत्वज्ञानाभावे कथं तन्त्यायप्रवृत्तिः । यत्राऽस्मरूपप्रत्ययविधानं तत्र वेत्युपनिष्ठत इति तदर्थमिति वाच्यम् । यस्य प्रत्ययत्वं भावि तद्विधाविति तदर्थमिति बोध्यम् । परिनाषाफलं दर्शयति । [तेनेति] नाऽणिति । अन्यथा अपवादभूतस्य कप्रत्ययस्य विकल्पेन प्रवृत्तौ पक्षेऽपि गोदायहत्यानिष्ठमापद्येतेति भावः । नन्वेतावता औपदेशिकमेवाऽसारूप्यं वाऽस्मरूप-न्यायप्रवृत्तिप्रयोजकमिति लभ्यते तथाचोपदेशे सर्वेषामप्यस्मरूपत्वेन व्याख्यानावात्तद्वै-ऽस्मरूपग्रहणं व्यर्थमिति चेत् । वाऽस्त्रियामित्येतावन्मात्रेत्तौहि उत्सर्गाव्यादयोऽप्येतत्परि-भाषावशाद्विकल्पपक्षौ समासतद्विज्ञाभ्यां मुक्तस्य वाक्यस्येवोत्सर्गाव्यादाभ्यां मुक्तस्य केवलस्यापि धातोः प्रयोगापत्तेः । अस्मरूप इत्युक्तौत्ससारूप्यं विनाशप्रत्ययत्वाकाङ्क्षायां स्वविषये सर्वत्र यस्यान्तोति तद्विरूपितमेवोचित्यादुपस्थितत्वाच्चाश्रयितुं शक्यते । स्वविषये सर्वत्र प्राप्ति श्रोतृसार्थैव, नापवादस्य, उत्सर्गाविषये सर्वत्रापवादप्राप्तेः । तथाचोत्सर्गानिरूपितमपवादप्रत्ययगतमसारूप्यं

ननु संख्याग्रहणे बह्वादीनामेव ग्रहणं स्यात्प्रकरण-
स्याभिधानियामकत्वसिद्धात्कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्य-
संप्रत्यय इति न्यायात् । अस्ति च प्रकृते बह्वादीनां

वाऽस्वरूपन्यायग्रहणवृत्तिप्रयोजकमिति लभ्यते । एवं च वाऽस्वरूप इत्येतत्परिभाषोपस्थापकलिङ्ग-
सम्पादनायासरूप इत्यस्यावश्यकत्वाच्च तद्वैयर्थ्यमिति बोध्यम् । यत्तु वारणसेया हन्श्च वध
इति सूत्रविहितवधादेशसन्निधौ शिष्टाप्रत्ययस्य मूर्तौ घन इति सूत्रविहितेन घनादेशसन्निधौ-
शिष्टेनाप्रत्ययेनावाद्भूतेन वैकल्पिकवाधाभावाय असरूपग्रहणमावश्यकमेव वैकल्पिकवाधे
तु मूर्तौपि पक्षे वधादेशमात्रं मूर्तौ तेन विधीयते, प्रत्ययस्तु पूर्वसूत्रेणैव किंच तौबन्मात्र-
प्रयोजनकत्वे पदलाघवाद्धनश्चवधोऽमूर्तविति न्यासेन बाध्यबाधकभावभावेन न दोष इत्युच्यते,
तदा श्रुणुधलक्षणकप्रत्ययस्य दुर्लभोक्तयोः परिस्पृजापनुदोरिति विहितकप्रत्ययेन वैकल्पिकवाधा-
भावाय तत्सार्थकम् । वैकल्पिकवाधे हि उत्सर्गकप्रत्यये शोकस्यापनुदः शोकापनुद इति
समासविकल्पापत्तिः । इयत्ते तूपपदमतिङिति नित्यसमास इति वदन्ति । तन्न । अपवादप्रत्ययो
वा भवतीत्यर्थस्याऽस्वरूपग्रहणलभ्यतया तदभावे तादृशार्थालाभात् । तुन्दशोकयोरित्यनेन
विहितकप्रत्ययस्य कर्मव्युत्पत्ति सूत्रविहिताण्वाधकत्वेऽपि कप्रत्ययबाधकत्वाभावादिति बोध्यम् ।

इत्संज्ञाप्रस्तावात्सामान्यतया विद्यमानेन संज्ञात्वेनोपस्थितसंख्यादिसंज्ञाविषये विशेषं
वक्तुं परिभाषामवतारयति [नन्वित्यादिना ।] [बह्वादीनामेवेति ।] नन्वत्र शास्त्रे बह्वादीनां
संख्यासंज्ञाकरणस्तंज्ञाप्रदेशेषु तेषां ग्रहेणैव संख्यापदस्यैकत्वादेषु लोकप्रसिद्धतया तेषामपि
ग्रहणस्यौचित्यात्कथं बह्वादीनामेवेति नियमोक्त आह । [प्रकरणस्येत्यादिना ।] अनेन
कृत्रिमाकृत्रिमन्यायवाजं दर्शितम् । अभिधानियामकत्वं च तात्पर्यनिर्णायकत्वम् । ननु
सैन्धवमानयेत्यादिवत्प्रकृते किं तत्प्रकरणम् । येन तद्वदपि तात्पर्यनिर्णयो
भवेदित्यत आह । [अस्ति चेति ।] [प्रकृते इति ।] संख्यापदग्रहणविषये इत्यर्थः ।

संख्यासंज्ञा कृतेति ज्ञानरूपं प्रकरणम् । न तु लोक-
प्रसिद्धैकद्वयादीनामित्यत आह ।

उभयगतिरिह भवति ॥ ६ ॥

[ज्ञानरूपं प्रकरणमिति ।] एवं च संख्याप्रदेशेषु बह्वादीनां लोकप्रसिद्धैकद्वयादीनां चाविशेषण बोधेऽपि
अत्र शास्त्रे बह्वादीनां संख्यासंज्ञा कृतेति ज्ञानरूपप्रकरणाद्वक्तृतात्पर्यनिर्णये तद्विषयकबोधेऽ
प्रामाण्यवृत्त्युद्देशेन तस्यानुपयोगाद्बह्वादीनामेवेति नियमोपपत्तिरिति बोध्यम् । एकव्यवच्छेदमेव
दर्शयति । [नन्वित्यादिना ।] ननु ज्ञायमानं प्रकरणं तात्पर्यग्रहणियामकमिति व्यवहारो, न तु
ज्ञानरूपमेव प्रकरणमिति कथमेतदग्रन्थसंगतिरिति चेदत्रोच्यते । प्रकरणमेव तात्पर्यनिर्णयजनकं,
तच्च ज्ञानरूपमेव । लोके सैन्धवमानयेत्यादौ भोजनादिविषयकं ज्ञानं तत् । प्रकृत्यशास्त्रे तु संकेत-
विषयकं ज्ञानं तत् । अत एव संख्यासंज्ञासूत्रे आप्ये प्रकरणोपपादने जानाति त्वसौ बह्वादीनां
संख्यासंज्ञा कृतेतीत्युक्तमिति बोध्यम् । यत्त्वभिधानियामकत्वं तात्पर्यनिर्णायकत्वं, शाब्दबोधे
च तात्पर्यज्ञानं कारणम् । तत्र च सैन्धवमानयेत्याद्यनुद्देशेन प्रकरणज्ञानस्य कारणता कृता ।
प्रकृते च शास्त्रे संकेतकरणरूपं यत्प्रकरणं तद्विषयकं ज्ञानं बह्वादीनां प्रदेशवाक्यार्थबोधविषयक-
तात्पर्यग्रहजनकं, लोकप्रसिद्धानां तु न तथा बोधविषयतायां किंचित्तात्पर्यग्रहजनकं विना
वक्ष्यमाणपरिभाषामित्याहुः, तन्न । तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दबोधोपकारणताया अन्यत्र ग्रन्थकृता
निराकृता । अत एव “अस्मादर्थद्वयविषयकबोधो जायते । तात्पर्यं केति तु न जानीम”
इति सार्धजनीनोऽनुवचः संगच्छते । किंच पय आनयेत्युक्ते उपकरणज्ञस्य दुग्धं जलं वा आनय-
मिति प्रश्नोऽप्यत एव संगच्छते । अन्यथा तात्पर्यज्ञानकरणभूतप्रकरणज्ञानस्याभावेन तज्ञानाभावे
तत्तत्शाब्दबोधानुदयात्तादृशप्रत्ययसंगतिः स्पष्टैव । तात्पर्यज्ञानस्य तु जायमानबोधेऽ
प्रामाण्यनिश्चयद्वारा प्रवृत्तबुद्धयोः इत्यन्यत्र विस्तरः । एतेन यस्मिन् शब्देऽनेका शक्तिः,
तत्र श्रोतुः कीदृशशक्तिज्ञानाधीमबोधेच्छया वक्तव्योच्चारितमिदमिति निश्चयान्वाच्छाब्दबोधे
च समानविषयकनिश्चयस्य कारणत्वाच्छाब्दबोधानुपपत्तौ प्राप्तायां प्रकरणादिना तात्पर्यनिर्णयोत्तरं
बोधोऽवर्तयतादि मिश्रोक्तमप्यात्मम् । परिभाषायामिहेत्यस्य संज्ञाविषय इत्यर्थभ्रमनिरासायाह ।

इह शास्त्रे । संख्याया अतिशदन्ताया इति निषेधो-
ऽस्या ज्ञापकः । नहि कुत्रिमा संख्या त्यन्ता शदन्ता

[शास्त्र इति ।] अत्र भाष्योक्तं ज्ञापकं दर्शयति । [निषेधोऽस्या ज्ञापक इति ।] तदेवोपपादयति । [नहीत्यादिना ।] यदि तत्र संख्यापदेन कुत्रिमस्यैव ग्रहणं स्यात्तदा तेषु त्यन्ताशदन्तयोर-
भावेन ततः कनोऽप्राप्तौ तत्पर्युदासो विफल एव स्यादिति भावः । ननु त्यन्तः
कतिशब्दः कुत्रिमोऽस्तीति कथं तत्पर्युदासो ज्ञापकः । नवार्यवद्ग्रहणपरिभाष्याऽर्थवत्-
लिशब्दस्य ग्रहणेन कनोत्तिशब्दश्चानर्थकत्वात्कुत्रिमसंख्याख्यवत्त्यन्तमेदमर्थव्यभिचारितया
व्यावर्त्यालानाद्विशेषणं व्यर्थं सज्ञापकं अवश्येवेति वाच्यम् । अस्यामवस्थायाम्
संख्यापदेन कुत्रिमानामेव ग्रहणत्वात् चार्थवत्त्यन्तानामभावदर्शनार्थकयोरपिग्रहणसंभव-
एवार्थवद्ग्रहणपरिभाषापदवृत्त्याऽत्र तत्परिभाषया अप्रवृत्तेरिति चेत् । अतिशदन्ताया इत्यस्य
बहुव्रीहिगर्तसुसम्भवेन संख्याविशेषणत्रयाऽन्वयस्य वाच्यतया विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य
कारणतया च तत्पदत्रयोपस्थितिकालेऽर्थवदनर्थकयोरन्योरपि तिशब्दयोस्संभवेन पूर्वमर्थवद्-
ग्रहणपरिभाष्याऽर्थवत्तिशब्दस्य ग्रहणे निर्गीति पश्चात्संख्यापदान्वयवेलयां जायमानानुपपत्ति-
ज्ञानेन परिभाषाज्ञापनस्य सुवक्तव्यम् । अत एव संख्यासंज्ञासूत्रे यच्चापिप्यन्तायाः प्रतिषेधं
शालीत्यादिना त्यन्तपर्युदासस्यापि ज्ञापकत्वं भावता सिद्धान्तिन मिति बोध्यम् । यत्तु परिभाषा-
ज्ञापनोत्तरमपि द्विदशशब्दास्तिप्रत्यये द्विदशशब्दस्य विशादेशेन, शतिप्रत्यये विजादेशेन च
विशतिशब्दस्य साधनादर्शवत्सत्तेः सत्ताऽसत्ताभ्यां प्रसक्तस्य फलभेदस्य वारणार्थवद्ग्रहण-
परिभाषयाः प्रवृत्तेऽनुपस्थित्या कुत्रिमस्यैव ग्रहणेऽपि कनोत्तिशब्दावृत्त्यर्थवत्संभवेन नैतज्ञापक-
मिति चेत्सत्यम् । इत एवास्त्येः शदन्तपर्युदासस्य ज्ञापकत्वमुक्तमिति विजयाकाराः, तद्विचारि-
तामिधानम् । कतिभिः क्रीतं कतिक इति रूपातिद्वये संख्याया अतिशदन्ताया इति सूत्रे आरब्धस्य
“इते इत्थे” तिचार्तिकस्यार्थवद्ग्रहणपरिभाषया भावता प्रत्याख्यानम् । नच तत्रार्थवद्-
ग्रहणपरिभाषोपस्थितवृत्तरीत्या विशतिशब्दे फलभेदः स्यादिति वाच्यम् । द्विदशशब्दा
स्तिप्रत्ययो द्विदशशब्दस्य विशादेश इति मते “विशतिकालव” इति कप्रत्ययान्तिनिर्देश-
ज्ञापकात्, विशतिविशब्दां दुःसंज्ञायामिति सूत्रे योगविभागाद्वा तत्र कप्रत्ययस्य सिद्धतया
तत्र फलभेदाभावात् । नच विशतिशब्दादज्ञातार्थव्यवस्थायां कप्रत्यये विशतिकशब्दः

वास्ति ॥ तेन कर्तारि कर्मव्यतिहारे कण्वमेवेभ्यः करणे
विप्रतिषिद्धं चानधिकरणेत्यादौ लौकिकियाद्रव्याद्यव-
गतिः ॥ तत्र क्रोभयगतिः काकुत्रिमस्यैव क कुत्रिमस्ये-

स्यादिति कथं तन्निर्देशो ज्ञापक इति वाच्यम् । एवार्थके कप्रत्यये विशतिशब्दस्य स्त्रीत्वा-
त्कार्यिकानां प्रकृतिलिङ्गवचनानतिवर्तनाद्विशतिकया इति स्यात्तु विशतिकदिति तस्य
ज्ञापकतायाः सुस्पत्तात् । किंचेत्ज्ञापकेन योगविभागेन च विशतिक इति रूपसाधनपर-
विशतिविशब्दाङ्गनसंज्ञायामिति सूत्रस्थान्यव्यप्रामाण्येन द्विदशशब्दास्तिप्रत्ययो द्विदशशब्दस्य
विशादेश इति प्रक्रियाश्रयणमेव युक्तमित्युद्योतकृता प्रतिपादितत्वेनोक्तफलभेदस्य वक्तु-
मशक्यत्वात् । नच पङ्क्तिर्विशतीति सूत्रे भाष्ये विशतिशब्दस्य द्विदशशब्दप्रकृतिकश्चतिप्रत्ययान्ततया
व्युत्पादनात्संख्याया इति सूत्रेऽर्थवत्परिभाषोपस्थितौ विशतिशब्दस्याऽर्थवत्त्यन्तमिदत्वेन कनः
सिद्धतया ज्ञापकेन योगविभागेन च तत्साधनसंगतमिति तेन तत्सूत्रेऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषया
अनुपस्थितिरिव वक्तुं युक्तेति वाच्यम् । तथासति कतिक इति रूपसिद्धये इते इत्थेति चार्तिकस्या-
वश्यकत्वेन गौरवात् । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधाच्च । पङ्क्तिर्विशतीति
सूत्रस्थं भाष्यं तु लघवनादरेण प्रवृत्तमित्यवश्यम् । परिभाषा फलं दर्शयति । [तेनेत्यादिना ।]
[लौकिकक्रियाद्रव्याद्यवगतिरिति ।] तत्राद्ययोः क्रियावगतिः । अन्त्ये द्रव्यावगतिः, न तु
कर्तुरीभ्यस्ततममित्यादिना सङ्केतितस्य कर्मकरणोदरिति भावः । क्रियापदेन वैदिकयागादिक्रिये-
त्यर्थश्रवणस्याप्य लौकिकेति । ननुभ्रमगतिरिति प्रतिज्ञायत्रफलकश्चनमुक्तम् । अत्रोक्तग्रहण-
संभवात् । संख्यापदग्रहणस्यैव फलभेददर्शनस्य युक्तत्वादिति, चेत् । परिभाषायामुभयगति-
रित्यस्येभ्योः कुत्रिमाकुत्रिमयोर्व्यस्तयोस्समस्तयोश्च विषयभेदेनैकत्र विषये गतिर्ग्रहणमित्यर्थेन
त्रितयग्रहणलाभात् । यद्यप्यकुत्रिमस्यैव ग्रहणमित्येतन्मात्रज्ञापनेऽपि निषेधः स्मार्यकः निरुक्तफल-
सिद्धिश्च, तथाप्यप्रेङ्गिगादिसंज्ञासु दोषाप्तेः संज्ञाकरणवैयर्थ्यापेक्ष्याकुत्रिमस्यापीत्येवमेव ज्ञापयितुं
युक्तम् । एवं च संख्याग्रहणेऽपि न दोष इति बोध्यम् । [तत्रेति] तेषां त्रयाणां मध्य इत्यर्थः ।

वेत्यत्र लक्ष्यानुसारि व्याख्यानेमेव शरणम् । अत एवात्रे-
डितशब्देन कृत्रिमस्यैव ग्रहणं न तु द्विस्त्रिर्घुष्टमात्रस्य ॥
स्पष्टं चेदं संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये ॥ यत्तु संज्ञाशास्त्राणां
मन्त्रास्त्रे ऽनेन शब्देनैत एवेति नियमार्थत्वं कृत्रिमा-

[व्याख्यानेमेवेति ।] भाष्यकृद्ददीनामित्यर्थः । एवं च परिभाषाश्रयणेऽप्युक्तामीदृशार्थव्यवस्थार्थं
व्याख्यानेत्यैव शरणीकृत्यस्या प्रदेशेष्वकृत्रिमग्रहणेऽपि तदेव शरणमस्तु स्वरूपमिति सूत्रव-
न्मास्तु परिभाषेति गूढाशयः । तत्तन्मन्त्राह । [अत एवेति ।] तथा ग्रहणे व्याख्यानेत्य
शरणावादेवेत्यर्थः । [कृत्रिममेवेति ।] न विषयभेदेनापि शास्त्रेऽकृत्रिमस्य ग्रहणमित्यर्थः ।
उक्तमर्थं प्रमाणयति । [स्पष्टं चेदमिति ।] प्रागुक्तं सर्वमित्यर्थः । तत्रहि संख्यापदेनैक-
द्व्यादीनामपि ग्रहणसिद्धये संख्यासंज्ञासूत्रे बह्वादिकस्तस्यापदमय्युद्देश्यमसम्पत्तया निर्दिश्यै-
कद्व्यादीनामपि संख्यासंज्ञाविधेया । अन्यथा ऽकृत्रिमत्वात्तेषां ग्रहणं न स्यादित्याशङ्क्योक्त-
परिभाषाज्ञापनेन तत्रत्याख्यातमिति बोध्यम् । कैयटोक्तं कृत्रिमाकृत्रिमन्यायवीजमुपाय
खण्डयति । [यत्स्वित्यादिना ।] अयमत्र कैयटाशयः । सर्वे सर्वार्थवाचका इति सिद्धान्ता-
त्ययेकं सर्वेषां शब्दानां सर्वेष्वप्यर्थेषु शक्तिः । तथापि यथा हर्यादिशब्दानां नानार्थत्वेऽपि
तात्पर्यवशात्तत्तदर्थविषयकबोधजनकत्वमेवं तत्तच्छब्दानां तत्तदर्थविषयकबोधजनकत्वमेव,
नतु सर्वार्थविषयकबोधजनकत्वम् । शक्तिश्च बोधजनकारूपैव सा च लक्षणिकिव्यव्याहृतैवेति
मास्तु लक्षणारूपं वृत्त्यन्तरम् । शक्यो लक्ष्य इति प्रवादस्तु प्रसिद्धप्रसिद्धिनिवन्धन एव ।
एवं च बह्वादिव्यपि संख्यादिपदानां बोधकर्तारूपाशक्तैस्तत्त्वेन तस्याः शालैकसमाधिरागत्या-
भावाद्बहुगणेत्यादिसंज्ञाशास्त्राणां विधायकताया असंभवादेत्तच्छास्त्रे ऽनेन शब्देनैत एव गृह्यन्त इति
विशेषरूपेण तात्पर्यनिर्णयकत्वमेव वाच्यम् । एवं च तदेव कृत्रिमाऽ कृत्रिमन्यायवीजमिति ।
उपाध्यायस्य तु सर्वेषां शब्दानां प्रत्येकं सर्वेष्वप्यर्थेषु बोधकर्तारूपायाः शक्तेः सत्त्वेऽपि
विशिष्य सकलपदतत्तद्दर्शनस्यासदादीनामभावात्तस्याः शक्तेरस्माददीनां दुर्ज्ञेयतया ऽज्ञातायाश्च
तस्या अनुपयोगेनाऽऽदृष्टादृष्टादृष्टाहकृत्या संज्ञाशास्त्राणां विधिष्वैव संभवति नियमत्वयोः ।

कृत्रिमन्यायवीजमिति, तन्न। तेषामगृहीतशक्तिग्राहकत्वेन
विधित्वे संभवति नियमत्वायोगात् । सर्वे सर्वार्थवाचका
इत्यभ्युपगमोऽपि योगिदृष्ट्या नत्वस्मदृष्ट्या विशिष्य

विधिनियमसंज्ञे विधिरिव ज्यायानित्युक्तेः । सामान्यतः पदार्थत्वादिना सकलदार्थज्ञानं तु
न प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरप्रयोजकबोधोपयोगि । एवं च संज्ञाशास्त्राणां नित्यासक्तताया असंभवाच्च
तदुक्तं न्यायवीजं, किन्तु प्रागुक्तमेवेत्याशयः । तदेतद्वाह । [तिचामित्यादिना ।] संज्ञाशास्त्राणा-
मित्यर्थः । [अगृहीतशक्तिग्राहकत्वेनेति ।] अस्मादिमिरगृहीता या शक्तिस्तद्ग्राहकत्वेनेत्यर्थः ।
नन्वेवं सर्वे सर्वार्थवाचका इति प्रवादस्य का गति रत आह । [सर्वे सर्वार्थवाचका इति ।]
[योगिदृष्ट्येति ।] अयं भावः । कालवशात्प्राप्तपरिपक्वैः सकलप्राणिर्कर्मभिः स्वफलप्रदानाय
भागतः परमेश्वरस्य “बहुत्यां प्रजायेयेति” सिद्धशक्त्या मायावृत्तिर्जायते । ततो विन्दुरुप-
मव्यक्तं त्रिगुणं जायते । चिदंशोऽचिदंशो चिदचिन्मिश्रांश इत्यंशत्रयवानयं विन्दुः । तत्र
चिदंशोऽहिन्दोः शब्दब्रह्मापरनामधेयं वर्णादिविशेषरहितं ज्ञानप्रधानं चेतनमिन्द्र नादमात्रमुल्लङ्घते ।
एतच्च सर्वजगदुपादानं रवपरादिशब्दैर्यवहियते । तदुक्तं “विन्दोस्तस्माद्विघ्नमानाद्रवोऽ-
व्यक्तात्मकोऽभवत् । स एव श्रुतिसम्पन्नैरशब्दब्रह्मेति गीयत” इति “क्रियाशक्ति-
प्रधानायाः शब्दशब्दार्थकारणम् । प्रकृतेर्विन्दुरुपिण्याः शब्दब्रह्माऽवसर” इति च । अयं
च पराशब्दः सर्वगतोऽपि प्राणिनां मूलाधारो संस्कृतपवनेनाभिव्यज्यते । ज्ञातमर्थं विवेक्षोः
पुंस इच्छया जातेन प्रयत्नेन योग एव मूलाधारस्य पवतसंस्कारो नाम । अयं च पराशब्दः
सूक्ष्मतमप्रमाणवर्धो योगिनां समाधौ निर्विकल्पकज्ञानविषय इत्युच्यते शब्दब्रह्मापरनामधेयै-
कस्याप्यस्य पराशब्दस्य सर्वशब्दतत्तदर्थोपादानत्वेनोभयरूपता वाच्या । एवं च सर्वशब्दतत्तदर्थो-
भयरूपपरामत्यस्य योगबलेन योगिनामेव सत्त्वेन तेषामेव विशिष्य सर्वशब्दतत्तदर्थज्ञानसत्त्वा-
त्सर्वशब्दानां सर्वैरर्थैः सम्बन्धस्तेषामेव सुभ्रह्मो नास्माददीनामिति तद्विषयक एव सर्वे सर्वार्थवाचका
इति सिद्धान्तो नास्तिद्विषयक इति । तदेतद्वाह । [विशिष्येति] ननु विशिष्य
सर्वशब्दार्थज्ञानस्यास्माददीनामशब्दशब्देऽपि सामान्यतः पदार्थत्वादिना तज्ज्ञानमस्माददीना-

सर्वशब्दार्थज्ञानस्याशक्यत्वात्सामान्यज्ञानं तु न बोधो-
पयोगित्यन्यत्र निरूपितम् ॥ ६ ॥

नन्वध्वेता शयितेत्यादाविड्शीङोर्ङित्वाद् गुणनिषेधः
स्यादत आह ॥

मप्यरशेयेत्यत आह । [सामान्यज्ञानंत्विति] [न बोधोपयोगीति] न पशुतिनिवृत्त्यन्यतर-
मप्रोजकविशेषवोचनकमित्यर्थः । सामान्यतः सकलपदार्थविषयकज्ञानात्सर्वेषां शब्दानां
सर्वेष्वर्थेषु सामान्यरूपेण पदार्थत्वादिना शक्तिग्रहे जातेऽपि शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थितिशाब्दबोधानां
समानाकारकत्वनियमात्पदार्थत्वादिनैव बोधः स्यात् । सच न पशुतिनिवृत्त्यन्यतरपयोगीत्यव्यावर्तक
इति भावः । नन्वेवं “व्यवहाराय नियमः संज्ञायाः संज्ञिनि कचित् । नित्य एव तु संकल्पो
डित्यादिषु गवादिक्वत् । दृढयादीनां च शास्त्रेऽस्मिन् शक्त्यवच्छेदलक्षणः । अश्वनिमो-
मिसंक्वन्धो विशेषणविशेष्यवदिति हरिप्रन्यविरोधः । तेन संज्ञाशास्त्राणां नियामकतायाः स्फुटं
प्रतीतेरिति चेत् । तद्वन्मनस्य तत्र संकेते कृते तत्संकेतज्ञानरूपकणवशात्तत्त्वैवोपस्थिति-
नान्यस्येति फलितनियमपरत्वेनादोषात् । तदेतत्कारिकायां विशेषणविशेष्यवदित्यनेन सूचितम् ।
यथा नीलो घट इत्यनेन विद्यमान एव घटे नीलसंक्वन्धः पुरुषेण बोध्यते न तु नीलादियोगः
क्रियते नील एव न पीत इति नियमश्च फलति तद्वदिति तदर्थत्वात् । तदेतद्वन्मनयत्नाह ।
[अन्यत्रेति] मज्जूषायामित्यर्थः ।

सिंहबलेकनन्यायेनेत्संज्ञकवर्णविशिष्टविधौ विशेषं वक्तुं परिभाषावतारयति ।
[नन्विद्यादिना] [अध्वेता शयितेति] अधिपूर्वादिङः शीङश्च तुचि गुणे इमे रूपे ।
कचिच्छ्लेषित इति कान्तःशतः । तदा निष्ठाशीङित्यादिना कस्य कित्वनिषेधाद्गुणे रूपसिद्धि-
रिति बोध्यम् । [गुणनिषेधः स्यादिति] ध्यं भावः । किञ्चि चेत्तत्रैको गुणोऽस्य इक इति
गुणवृद्धी इति च पदद्वयमुच्यते । किञ्चतीति च गुणवृद्धिविशेषणम् । निषेधश्चेन तयोः
प्राधान्यात् । अनभिनिर्द्वयशेष तयोः किञ्चरत्वात्समवेन किञ्चतीति भावलक्षणसमस्येव । न तु

परसप्तमी । मा च ज्ञापकत्वाधिके । ज्ञापकत्वं च किञ्चिर्गुणवृद्धयोश्च सम्बन्धं विनाऽनुपपन्नं
सद्विधिशालकसंनिमित्तत्वमादाय पर्यस्यति । एवं च निमित्ततया किञ्चज्ज्ञाप्ये गुणवृद्धी नेति
सूत्रार्थः । स्पष्टं चेदमुद्योते । एतत्फलितार्थक्यनमेव मूले मित्किञ्चिमिति इत्यलक्षणे
गुणवृद्धी न स इति । निमित्तता चात्र कारणमात्रपरा न तु निमित्तकारणमात्रपरा । अस्या-
मवस्थयां परिभाषाया अभवो नान्यस्यापि निमित्तत्वे बाधकभावात् । एवं पाध्येता शयिते-
त्यादौ ङितोऽङ्गस्यापि गुणहेतुत्वेन किञ्चित्चेति गुणनिषेधः स्यादिति । यद्वा तन्निमित्तप्रहणं
कर्तव्यमिति वार्तिकारभ्यामर्थ्यानिर्दिष्टपरिभाषाभावेन किञ्चिमिति ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न
भक्त इत्यर्थस्य निषेधः स्यादिति बोध्यम् ।

यत्तु किञ्चतीति सति सप्तमी तत्र ज्ञाप्यज्ञापकभावस्य समस्यर्थतया किञ्चत्वात्ज्ञाप्यो-
गुणवृद्धयभाव इति वाक्यार्थे ज्ञाप्यत्वस्य ज्ञानजन्यज्ञानविषयतारूपत्वेन जनकज्ञानविषयस्य
जन्यज्ञानविषयपेक्षया सिद्धताया निर्ववादत्वेन सिद्धसाध्यसमभिव्याहारन्यायेन राष्ट्रपरागो
स्नायादित्यादौ स्नानादीनां राष्ट्रपरागादिनिमित्तत्ववद्गुणवृद्धयभावस्य किञ्चिमित्त्वं फलविषया
भासत इति चान्द्रिकाकृतः, तदनुक्तम् । तथाहि । सिद्धसाध्यसमभिव्याहारे सिद्धं साध्यायो-
पदिश्यत इति न्यायशरीरम् । तस्य चायमर्थः । सिद्धं कारकादि साध्यं क्रियारूपम् । तयोः
समभिव्याहारे सिद्धं साध्यायोपदिश्यते ज्ञाप्यते । अस्य साधनत्वेनेति शेषः । क्रियाकारकयोः
समभिव्याहारे कारकं क्रियासाधनतया ज्ञाप्यत इत्यखण्डार्थः । दध्यादिनिष्ठमज्ञातं हेमसाधनत्वं
दध्ना जुहोतीत्यादिना ज्ञाप्यत इति भावः । अयं च न्यायः प्रवर्तनारूपविधिविषयत्वं क्रियाया
एव न द्रव्यस्येति कथं दध्ना जुहोतीत्यादौ दध्ना हेमसाधनतया विधानमित्याशङ्कयां तस्य
विधेयतासम्पादनाय भीमांसकैः प्रदर्शितः । एवं च पशुने किञ्चोर्द्व्यव्यत्वात्तद्व्यविषयकतया
भीमांसकैरवर्धितेन तेन न्यायेन तयोर्गुणवृद्धिनिषेधनिमित्तताया अलभात् । शब्दस्य
द्रव्यत्वमप्यस्तीति नागेशसिद्धान्तरीत्या कथंचित्तन्मयाविषयत्वेऽपि राष्ट्रपरागो स्नायादिति
दृढान्तदानं सुतरामनुक्तम् । राष्ट्रपरागस्य द्रव्यत्वाभावेन तन्मयाविषयत्वात् । किंच भाष्य-
खारस्येन यस्य च भावेनेति सूत्रस्य यत्र मानान्तरेण ज्ञातस्वरूपस्याऽर्थस्य कालविशेषादिज्ञापनार्थं
शब्दव्यगोप्यत्वाच्चैव पशुत्या राष्ट्रपरागो स्नायादित्यत्र स्नानस्यानेनैव विधानान्मानान्तरेणाऽ
सिद्धतया भावलक्षणसमस्यात्तत्र वक्तुमशक्यत्वात् । राष्ट्रपरागपदस्य ज्ञापकक्रियाश्रयवाचकत्वा-

कार्यमनुभवन् हि कार्यं निमित्ततया नाश्रियते ॥ १० ॥

स्थण्डिलाच्छ्रयितरि इति निर्देशश्चास्यां ज्ञापकः।

भावात्तस्य निर्ज्ञातकालत्वाभावाच्च न तत्र तेन सतमी किन्त्वधिकरणसत्तमेव । राहूपरागतस्य स्नाननिमित्तत्वं चच्छेदकावच्छेदेनाऽऽव्ययसौत्सर्गिकत्वाद्वाहूपरागकालावच्छेदेन स्नानविधाना-
सत्त्वतीति बोध्यम् । स्पष्टं चेदं युवर्थवादे मञ्जूषायाम् । न च गितः प्रत्ययस्यैव संभवेन तत्साहचर्यात् किञ्चोरोपि प्रत्यययोरेव ग्रहणान्नात्र गुणनिषेधप्रसङ्ग इति वाच्यम् । विनिगमना-
विरहात्कृत्वेन आर्धधातुकत्वेन वा तदग्रहणपल्लावतिप्रसङ्गेन तत्परिभाषाया इहानाश्रयणस्यैव
युक्तत्वात् । किञ्च तदाश्रयणेऽपि कामयत इत्यादौ गुणनिषेधाप्रवृत्तये उपायान्तरस्यैवान्वेषणीयत्वाऽ
त्र तत्प्रवृत्तेऽप्योजकत्वेनोपेक्षितत्वाच्चेति बोध्यम् । यत्तु यद्यपि कार्यकालपक्षे नात्र दोषः । तत्पक्षे
हि पण्डितसाम्यायेन विद्वद्भिन्नयोः सार्वधातुकार्धधातुकयोरिरगन्ताङ्गस्यगुणो भवतीत्येवं विधिशास्त्रीयो
वाक्यार्थः । यदि वा प्रसज्यप्रतिषेधेन सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणो भवति किञ्चिदिति न भवतीति
वाक्यैकवाक्यतया समुहालम्बनात्मको वाक्यार्थः । एवमपि विशिष्टबोधीयाविषयतापन्नयोः किञ्चोः
प्रत्यययोरेव ग्रहीतुमौचित्यान्नोक्तदोषावकाशः, स्तथापि यथोद्देशपक्षमाश्रित्य दोषोपपन्नासः ।
अत्र पक्षे लघूप्रसङ्ग इति बोध्य “मिति चद्विकारकाः” । तत्र । अस्य ग्रन्थस्य द्विती प्रतिषेधे
तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकानुसारेण प्रवृत्ततया तत्प्रत्ययव्यानाय किञ्चि चेत्तस्य भगवता
स्वीकृतेन “यत्र गुणवृद्धी विधीयते तत्र किञ्चि नेत्युपतिष्ठत” इत्येवं रूपेण पदोपस्थापकपरि-
भाषात्वपक्षेणैतद्ग्रन्थासङ्गतेर्यत्कुमशक्यत्वात् । वार्तिकारम्भपक्षे किञ्चीत्यस्य भावच्छ्रणसमीत्वेनै-
पक्षेष्वाधिकरणसत्तमेन सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यनैकवाक्यतया असंभवादिति बोध्यम् ।
एतेन किञ्चीत्यस्य परसप्तमीत्वं स्वीकृत्याज्येतेत्यादौ दोषवारणादिदमवतरणमयुक्तमिति वदन्तो-
ऽज्येऽपि परास्ताः । प्रकृतकार्योद्देश्यं कार्यानुभवे सति निमित्तत्वेन नाश्रियत इति परिभाषार्थः ।
अत्रार्थे ज्ञापकं दर्शयति । [निर्देशश्चास्या ज्ञापक इति ।] न च शीढ ईकारस्य गुणरूप-
कार्यानुभवसत्त्वेन तस्य निमित्तत्वाभावेऽपि विशिष्टस्य तदभावेन निमित्तत्वे बाधकाभावा

ऊर्णनविषतीत्यादिसिद्धये कार्यमनुभवन्निति । अत्र हि
द्विवचनेऽचीति नुशब्दस्य द्वित्वम् । अन्यथा सन्यङो-

ज्जापनोत्तरमपि खण्डो चारितार्थानुपपत्तिरिति वाच्यम् । प्रकृतकार्योद्देश्यतापर्याप्त्यधिकरणस्य
यस्य साक्षादवयवद्वारा वा कार्यानुभवस्तस्य निमित्तत्वेनाऽनाश्रयणात्प्रकृतेऽवयवद्वारा विशिष्ट-
स्यापि कार्यानुभवसत्त्वेन निमित्तताया असंभवात् । नचैवमरिषिभतीत्यस्याऽसिद्धिः, ऋ धातोः
सनि सिपूङ्गञ्ज्वां सनीत्यनेन सन इति ऋ + इ स इत्यवस्थायां सन्यङोरित्यस्य यच्छ्रान्तत्वेन
द्वित्वरूपप्रकृतकार्योद्देश्यतापर्याप्त्यधिकरणताया विशिष्टे सत्त्वेन तस्यावयवद्वारा कार्यानुभवसत्त्वेन
विशिष्टस्य द्वित्वनिमित्तत्वाभावेऽपि इसस्तन्निमित्तत्वे बाधकाभावाद्द्विवचनेऽचीति निषेधेन
द्वित्वात्पूर्वं गुणाप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । प्रकृतकार्योद्देश्यतापर्याप्त्यधिकरणस्य यस्य साक्षादवयवद्वारा
वा कार्यानुभवस्तस्य तदवयवस्य च निमित्तत्वं नेत्यर्थेन प्रकृते तदवयवस्येऽपि द्वित्वनिमित्तत्वा-
भावेन द्विवचनेऽचीत्यस्याप्रवृत्त्या गुणे रिप् शब्दस्य द्वित्वे तत्सिद्धेः । नचैवमूर्णनविषती-
त्याद्यसिद्धिः । ऊर्णव्यातोऽसनि सनीवन्तर्धेत्यादिना सन इति ऊर्ण इप् इत्यवस्थायायमुक्तरीत्या
इप् इत्यस्य द्वित्वनिमित्तत्वाभावेन द्विवचनेऽचीति निषेधाप्रवृत्तौ गुणावोद्देशयोः कृतयोः सत्तुत्तरं
द्वित्वेऽज्यसे उकारश्रवणानापत्तेरिति वाच्यम् । प्रकृतकार्योद्देश्यतापर्याप्त्यधिकरणस्य यस्य
साक्षादवयवद्वारा वा कार्यानुभवस्तस्य प्रत्यासत्त्या तादृशतदवयवस्य च निमित्तत्वेनाऽनाश्रयण-
मित्यर्थश्रवणेन प्रकृते कार्यभाजस्तदवयवस्य नु शब्दस्य द्वित्वनिमित्तत्वाभावेऽपि इसो निमित्तत्वे
बाधकाभावाद्द्विवचनेऽचीति निषेधेन गुणस्याप्रवृत्तौ नुशब्दस्य द्वित्वे इष्टसिद्धेरिति बोध्यम् ।
निर्देशश्चेति चशब्देन निष्ठाशीडित्यनेन निष्ठाप्रत्ययस्य विहितकिञ्चनेष्वस्य समुच्चयः । तद्वि-
श्रयितइत्यादौ गुणनिषेधाभावाय । एतत्परिभाषाऽभावे तु तेन तस्य किञ्चिनिषेधेऽपिशीडो डित्व-
मादाय गुणनिषेधस्य दुर्वारतया तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति बोध्यम् । परिभाषाघटकं कार्यमनुभवन्निति
विशेषणमेव निस्तप्रत्यासत्याश्रयणे बीजमिति सूचयन्नाह । [ऊर्णनविषतीत्यादीति ।] [अन्यथेति ।]

रित्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात्सन्नन्तस्य कार्थित्वेनेसो द्वित्वनिमित्त-
त्वाभावात्तत्प्रवृत्तिर्न स्यात् ॥ वस्तुतः समवायिकारण-
निमित्तकारणयोर्भेदस्य सकललोकतन्त्रासिद्धतया तस्य
तत्त्वेनाश्रयणाभावेन नैषा ज्ञापकमाध्या । अत एव हिः
प्रयुक्तः । स हि तत्त्वेनानाश्रयणे हेतोः प्रसिद्धत्वं

कार्यमनुभवन्निति विशेषणाभावे इत्यर्थः । [यद्व्यादि ।] अन्यथा प्रतीक्षितस्यत्र
सोद्विज्जानापात्तिरिति भावः । [इमे द्वित्वनिमित्तत्वाभावादिति ।] सन्नन्तस्य कार्थित्वे
वक्ष्यप्रचलनन्यायेनेसोऽपि कार्थित्वात्तिमितत्वं न स्यादिति भावः । न्यायसिद्धेऽर्थे ज्ञापकानुसरणं
व्यर्थमित्याशयेनाह । [वस्तुतः इति ।] [समवायिकारणनिमित्तकारणयोरिति ।] नन्ववयवावय-
विनोः संबन्धस्य समवायत्वमित्यनुभवाज्जोके निमित्तकारणस्य दण्डस्य समवायिकारणयुक्तिकार्याश्च
भेद इति शक्यते वक्तुम् । इह तु स्थान्यादेशयोः प्रसज्यप्रसज्यकभावसत्येऽव्ययवावयवविभाज-
संबन्धस्याऽभावात्कार्थिणः कार्यनिरूपितसमवायकारणताया वक्तुमशक्यतया कथं तस्य सकल-
लोकतन्त्रासिद्धया निमित्तत्वावय इति चेन्न । यदप्यादिरूपकार्थिणमन्यन्तरे तत्समवायि-
कारणानां तन्तुकमालादीनां यथा व्यवहारतो निवृत्तिरेवं गुणादिरूपकार्थिणद्वयनन्तरं कार्थिणो
व्यवहारतो निवृत्त्या समवायिकारणसाधर्म्येणोपपत्तिं समवायिकारणत्वमाश्रित्य तेन तद्विरुद्धस्य
निमित्तत्वस्य निवृत्तिरित्याशयात् । नचास्यारोपस्याशास्त्रीयत्वेन कथं शास्त्रव्यवस्थापकत्वमिति
वाच्यम् । अशास्त्रीयारोपस्याप्येकदेशविकृतमनन्यवदित्यादिविषये शास्त्रव्यवस्थापकताया ह्यह वात् ।
प्राग्दीव्यतोऽणित्यादिनिर्देशादशास्त्रीयस्यापि शास्त्रव्यवस्थापकत्वं शक्यते वक्तुमिति चेदप्यापि
स्थण्डिलच्छादयितारि पोरय्यने वृत्तमित्यादिनिर्देशात्तस्य शास्त्रव्यवस्थापकत्वं सुवचमिति बोध्यम् ।
यद्वा सुवर्णस्य कुण्डलरूपेणैव कार्थिणः कार्यत्वेना परिणामान्निरूपितं समवायिकारणत्वं कार्थिणः
शक्यते वक्तुम् । नचैवं शब्दानित्यत्वमङ्ग इति वाच्यम् । कार्यवृद्धेरेव परिणामाङ्गीकारेण-
दोषात् । परिणामिन इव परिणामिवृद्धिविषयस्यापि तदुपदानताया वक्तुं शक्यत्वात् ।
नह्यवयवावयवविनोर्गुणगुणिनोर्जातिव्यत्ययोः क्रियाक्रियावतोरैव समवाय इति नियमः ।

द्योतयतीति तत्त्वम् ॥ द्विर्वचनेऽचि इत्यल भाष्ये
ध्वनितैषा ॥ १० ॥

शब्दार्थयोरेपि समवायस्य ग्रन्थद्वलाऽन्यत्र निरूपितत्वादिति बोध्यम् । यद्वा अत्रार्थेऽयं शब्द-
इति व्यवहारेण शब्दार्थयोराधाराधेयभावप्रतीत्या तयोरेपि समवायः संबन्ध इति ग्रन्थद्वला
प्रातिपदिकार्थविचारे मञ्जूषायां निरूपितत्वेन तद्वत् स्थानिन्यादेश इति प्रसिद्धव्यवहारेण
स्थान्यादेशयोरप्याधाराधेयभावप्रतीत्या स्थान्यादेशयोरविनाभावाच्छब्दार्थयोरेव तयो रयुतसिद्धत्वं
न सत्त्वात्तयोरेपि समवायः संबन्ध इत्यादेशनिरूपितं समवायिकारणत्वं स्थानिनो
वक्तुं शक्यत इति ग्रन्थद्वलाशयो विभावनीयः । एतेन सर्वथा ज्ञापकसाध्यैवैषा न्यायसिद्धत्वं
तु न युज्यत इति वदन्तः पराहताः । भाष्यवार्तिकयोस्तयन्निरुद्धानमेव परिभाषणामत्र व्याख्येयत्वेन
प्रतिज्ञानादस्या भाष्यारूढतां दर्शयितुमाह । [भाष्ये ध्वनितेति ।] तत्र हि भाष्ये कार्यति-
देशपक्षे चक्रवृत्तिरित्यादावप्यासरूपासिद्धिप्रयुक्तं दूषणमभिव्याज्यहणसामर्थ्याद्वातिदेशपक्षज्ञापनेन
तं दोषं परिहृत्य सिद्धान्तभूते तत्पक्षे “ तत्र गाढः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अधिगो ।
इवर्णाभ्यासता प्राप्नोतीति ” त्येवं रूपं दूषणमभिव्याज्य गाडलिटीत्यत्र लकारप्रक्षेपेण लक्षस्यायामेव
गाडदेशपट्टस्या तस्य द्वित्वनिमित्तप्रयुक्तामिषकत्वाभावात्त दोष इत्युक्तम् । तत्पक्षे
अरीरिपतीत्यत्रापि दोषसत्त्वेनैवं रीत्या तत्रापि शङ्कासमाधानयोः करणस्यावश्यकत्वेऽपि तद्वत्करण-
दत्र प्रकारान्तरेणोक्तदोषवाप्यं मुक्तमिति तद्वशायः प्रतीयते । तच्चैतत्परीभाषाश्रयणरूपमेवेत्येतां
परीभाषां भाष्यकारः सूचयतीति भावः । नन्वेतत्परीभाषाभ्युपगमेऽज्जहणस्य भाष्यद्वदुक्ता
रूपातिदेशपक्षज्ञापकता न संगच्छेत । ज्ञापनोत्तरमपि स्वार्थो चारितार्थाभावात् । तथा हि ।
जेषीयते देवधीयते इत्यादौ द्विर्वचनेऽजीति सूत्रस्याप्यद्वलितं हि तत्त्वम् । यदि हि कार्योतिदेशः
स्यात्तदा ईवोत्तरं तत्त्वद्वलावर्गीकारोसाहितस्य द्वित्वे रूपसिद्धया तद्वत्प्रहणमनर्थकं सद्वृत्ताति-
देशपक्षं ज्ञापयति । ज्ञापिते तु तस्मिन् तेन स्थानिरूपातिदेशाद् धाराब्धस्य द्वित्वे जेषीयत-
इत्यादिरूपासिद्धिः, अतस्तत्र तदप्रवृत्तयेऽज्जहणमावश्यकमिति स्थितम् । यदीयं परिभाषा
स्यात्तदा नभयार्थावद्वह्ननानि भवन्तीति षष्ठ्यभाष्यरीत्यात्र द्वितीयजवधिकस्य प्रीयशब्दस्यैव
द्वित्वाप्या अथवाद्वारा यडो द्वित्वकार्थित्वादनया परिभाषया यडो द्वित्वनिमित्तत्वाभावेना

अग्रहणभावेऽपि द्विवचनेऽचीत्यस्याप्रवृत्त्या इष्टसिद्धौ स्वार्थो चारितार्थ्यं दुर्निरूपमेव स्यादिति चेत्सत्यम् । स्वान्तरे व्यञ्जनाप्युत्तरस्येति प्रातिशाख्यानुसारेण द्वितीयहल्यर्थेनैव द्विलमिति मते प्राशब्दस्यैव द्वित्वाप्या यङो द्वित्वकार्यत्वाभावेन निमित्तताया निरावाधात् तत्र द्विवचनेऽचीति शास्त्रस्याप्रवृत्त्येऽजग्रहणस्यावश्यकत्वमित्याशयात् । अरिरिषतीत्यादौ तु रिशब्दस्य सनवयवत्वेनाऽवयवद्वारा सनेऽपि द्वित्वकार्यतया तन्निमित्तत्वाभावात्तदप्रवृत्तिरित्याशयः । नटभार्याव्यञ्जनानीति षष्ठ्याप्यरीत्याल्लिङ्गो इत्याद्येवाऽग्रहणव्यावर्त्यमित्यवयवेभ्यम् । स्पष्टं चेदमुद्योते । यत्तु एतदनुपपत्तिमाशङ्क्य चन्द्रिकाकृतः । प्रकृतकार्योद्देश्यतापर्याप्त्याधिकरणस्य यस्य साक्षादवयवद्वारा वा कार्यानुवृत्तस्य तदीयतादृशावयवस्य च निमित्तत्वं नेति परिभाषार्थोऽङ्गीकारेण प्रकृते यङन्तस्य तदवयवस्य वा कार्यानुभववतो निमित्तत्वासंभवेऽपि यङो निमित्तत्वे बाधकाभाव इति समादधुः, तदयुक्तम् । तुल्यरीत्या अरिरिषतीत्यत्र सन्नन्तस्य कार्यानुभववत्-
स्तदवयवस्येसो वा द्वित्वनिमित्तत्वाभावात् द्विवचनेऽचीत्यस्य प्रवृत्तौ रूपसिद्धेरिति बोध्यम् । नन्विदं परिभाषा निष्फला । किञ्चित्चैत्यवोपपदाविभेदरिति न्यायेन परसप्तमीत्वस्यैव न्याय्य-
त्वेनाध्येता शयितेत्यादौ गुणनिषेधस्याऽप्रसक्तेः । भिन्नमित्यादौ निषेधप्रवृत्तिस्तु क्रोः किञ्चैनैक-
व्यञ्जनव्यवधानेऽपि निषेधप्रवृत्त्यर्थ्यनुज्ञानेन सिद्धेति तन्निमित्तप्रहणं कर्तव्यमिति चार्तिकं
प्रत्याचक्षणेन भगवता भाष्यकारेणैव सुदीकृतम् । द्विवचनेऽचीत्यत्र द्विरुच्यते यस्मिन्प्रवृत्ति
व्युत्पत्त्या द्वित्वकार्येणः परत्र श्रूयमाणं यदजादिप्रत्ययात्मकं द्वित्वनिमित्तं तन्निमित्तकाजदेशस्यैव
स्थानिरूपातिदेश इत्यर्थस्य पर्यवसन्नस्या अरिरिषतीत्यत्र सनवयवभूतत्वेकारस्य द्वित्वकार्यत्वेन
ततः परत्र श्रूयमाणजादिप्रत्ययस्याभावादेव रूपातिदेशस्याऽप्रवृत्त्या तस्याप्येतत्फलत्वाभावादिति
'चे' दत्र गुरुचरणाः । हयनुभव इत्यादौ रेफस्य द्वित्ववाराणयेयं परिभाषा आवश्यकी ।
नच "अचो रहास्या" मित्यत्र विशेषविहितेन निमित्तत्वेन कार्यित्वस्य बाधा दौष इति
वाच्यम् । आकडारादिति सूत्रस्येवास्याः परिभाषायाः कार्यित्वनिमित्तत्वयो विरोधप्रतितन्त्राय-
कत्वेनैतदभावे तयोर्विरोधस्य दुर्ज्ञेयतया असंभव एव बाधकत्वमिति चार्तिकनये तयो
र्बाध्यबाधकभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् । यद्यपि सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति भाष्यनये न
दौष, तथापि सूत्रवार्तिकमतानुसारेणं पणिभाषा आरब्धा वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षण
मित्यादिवत् । अत एव तन्निमित्तप्रहणं कर्तव्यमिति चार्तिकानुरोधेनैव परिभाषाऽवतारितेति
वदन्ति । अत्रायं तत्त्वं सुधियो विभावयन्तु यत्तत्र जयदेवमिश्रः । अरिरिषतीत्येतस्याः

ननु प्रणिदापयतीत्यादौ दारूपस्य विधीयमाना धुसंज्ञा दापेन स्यादत आह ॥

परिभाषाया असाधारणं फलमिति वदन्तः अतन्तरं "वस्तुस्तु अरिरिषतीत्यादावपि परिभाषाया
नोपयोगः । द्वित्वनिमित्ततापर्याप्त्याधिकरणद्विनिमित्तककार्यस्यैव तेन निषेधात्प्रकृते इकारस्य द्वित्व-
निमित्ततापर्याप्त्यनधिकरणत्वेन निषेधाप्रवृत्त्या इष्टसिद्धेः । चक्रतुरित्यादावकारस्य द्वित्वनिमित्तता-
पर्याप्त्यनधिकरणत्वेन निषेधाप्रवृत्त्या परत्वाद्यणि द्वित्वासिद्ध्यापत्तिरिति चेत् तथापि द्वित्वनिमित्तता-
ताश्रयाचार्यानिमित्तताककार्यस्यैव निषेधव्यवहारेणोभयत्र सामञ्जस्यात् । नच जम्तुरित्यादा-
वुपधाद्योर्पयनिमित्तता अनुसि पर्याप्ता, नाकार इति निषेधाप्रवृत्त्या प्रथममुपधाद्योर्पे रूपसिद्धिरिति
वाच्यम् । अजादौ विद्धति लोप इत्यर्थेनाच्त्वाविच्छन्ननिमित्तताया अचपर्याप्तात् "दित्यादिना
शाखाचङ्क्रमणेन पाठकव्यामोहकं विचारमकुर्वन् । वस्तुस्तु द्विवचनेऽचीत्यस्य अजादिद्वित्व-
निमित्तभूतप्रत्ययनिमित्तक अच आदेशः स्थानिवद्रूपं लभत इति तादृशाजदेशो न भवति द्वित्वे
कार्ये इति वा अर्थस्य भाष्यवर्गीयोद्योतः सुदृढं प्रतीत्या तादृशकोलाहलस्य सुतरामनवकाशः ।
तत्र च निमित्तत्वं तद्भावभावितामात्रेणापि, ननु साक्षादेवेत्याग्रहः । अतो न चक्रतुरित्यादौ
दोष इति स्पष्टमुद्घोत इति सुधीर्भिर्वाचनीयम् ।

धुसंज्ञाशास्त्रवद्वक्तृनिषेधांशाव्याप्तिवारकं नानुक्त्यकृतमनेजन्तत्वमिति परिभाषानिरूप-
णानन्तरं मध्ये प्रसक्तानुप्रसक्त्या परिभाषान्तरनिरूपणेऽपि सिंहावलोकनन्यायेनोदात्तौ तच्छास्त्र-
वद्वक्तृविध्यंशाव्याप्तिवारकस्य यदागमा इत्यस्य निरूपणमुचितमाकाङ्क्षितवदिति सूचयन्नाह ।
[नन्वित्यादिना ।] [दापेन स्यादिति ।] तथा च नेगेदिति गत्वानापत्तिरिति भावः ।
ननु यथोद्देशपक्षे भविष्यति किञ्चिदनेन प्रयोजनमित्याभिसन्धिमात्रेण धातुसंज्ञासमन्तरमेव धुसंज्ञायां
प्रवृत्तायां ततः पुनः तद्विशिष्टे धुसंज्ञाया अभावेऽपि दाशब्दे पूर्वप्रवृत्तधुसंज्ञास्मरणेनोपसर्गनकारस्य
णत्वस्य युवचतया कथमस्य संगतिः । कार्यकालपक्षेऽपि पूर्व धातुस्मरणेण युज्यते पश्चात्साधनेनेति
सिद्धान्ता णिचः प्रागेवोपसर्गयोगेन गत्वमात्रौ तद्विध्यैकवाक्यतया धुसंज्ञायां णत्वे ततो णिचि
पुगागमे चेष्टसिद्ध्या कथमस्य संगतिरिति चेन्न । पुगागमोत्तरं दाशब्दे निरुक्तीत्या

यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते ॥ ११ ॥ यमुद्दिश्यागमो विहितः स तद्गुणीभूतः शास्त्रेण

धुसंज्ञाद्वद्व्यागमसमवधाने केवलस्य तस्य निरर्थकत्वेन आगमविशिष्ट एव क्रियावान्-
कत्वातिवचनमात्रसंज्ञायाः सत्त्वाद्यक्तियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा इति न्यायेन
दात्रिरूपतोपसर्गत्वस्य प्रशब्दे निशब्दे च सत्त्वेऽपि धुसंज्ञावदाशब्दनिरूपितोपसर्गसंज्ञायाऽप्रागा-
बेदेत्यत्र प्रत्यासत्त्या धुनिरूपितोपसर्गत्वस्यैव ग्रहणीयतया आद्यपदे तत्र पान्ते धुसंज्ञामन्तरा
णत्वप्रवृत्तेर्दुर्वचत्वात् । द्वितीयेऽपि पूर्वं धातुरसमोऽपि युज्यत इत्यस्योपसर्गार्थोऽर्थेन
पूर्वं धातो योमः ततः साधनप्रयुक्तकार्येण क्रियायाः साध्यत्वेन प्रतीतिसाध्यस्य च साधनाकाङ्क्षाया
तत्सम्बन्धं विना प्रतीतिरपर्यवसानादित्यर्थस्य ग्रन्थद्वयमभिमतत्वेनोपसर्गार्थोऽर्थविशेषविशिष्टस्य
दायातोः साधनप्रयुक्तकार्येण पिबूतिचादिना योमो प्रतिन + दा + इ + ति इति स्थिते परत्वाक्रियत्वा
च्च धुसंज्ञातः पूर्वं पुगागमे ततः केवलद्वाराब्दस्य निरर्थकत्वेन धुसंज्ञाया अप्राप्तौ णत्वप्रवृत्ते-
र्दुर्वचत्वात् । नच बहिर्भूतणिज्जिभिल्लकगुणपेक्षया उत्तरङ्गाद् धुसंज्ञा स्यादिति वाच्यम् ।
संज्ञाशास्त्राणां विविधनिमित्तानिभिल्लकत्वस्य षट्संज्ञासूत्रे कुन्मेजन्त इति सूत्रे च ग्रन्थकृतोक्तत्वेन
पुणपेक्षया अस्या अन्तरङ्गात्वाया वक्तुमशक्यत्वात् । पूर्वं धातुरसमोऽपि युज्यत इत्यस्य यथाश्रुतार्थकत्व-
मङ्गीकृत्यं प्राचामपि मते सपादसत्ताव्याप्यकार्यमवृत्तिसंवाचनायं पूर्वं त्रैपादिकस्याऽपवृत्ते-
र्णिजाद्युपसर्गतेः प्राङ्णत्वं दुर्लभमेवेति नाकतरणप्रत्यासङ्गतिः । नच पान्ते बुत्वाभावेऽपि प्रवृत्तिग्रहणे
पयधिकृत्यापिग्रहणमिति परिभाषया णत्वं सुलभमिति वाच्यम् । स्थापयतीत्यादौ तिष्ठ्यादेशवाराणाय
धर्मिप्राहकसाजालस्याः कुत्समात्रविययकत्वस्यावश्यकत्वात् । नच परिभाषासत्त्वेऽप्यादाविति-
प्रतिषेधाद् बुत्वाप्रवृत्तौ णत्वं दुर्लभमिति वाच्यम् । तत्रौपदेशिकस्यैव दाप्यब्दस्य ग्रहणेनाऽऽदेशा-
दिति बोध्यम् । परिभाषार्थं निरूपयति । [यमुद्दिशेति ।] यस्य आगमा यदागमा इति
संबन्धसामान्यप्रवृत्तेन समासे पाश्चात्यबोधविषयोऽप्युद्देश्यविषयभावः । न तु तस्य षष्ठ्यर्थता ।
तथा सति नीलो घट इत्यादावपि षष्ठ्यप्रतीतिः । यदा यदुद्देश्यका आगमा यदागमा इति मध्यम-
पदलोपिसमासेन फलितोऽयमर्थ इति बोध्यम् । [आगम इति ।] अस्य य इत्यादिः ।
[तद्गुणीभूत इति ।] अस्य यत इत्यादिः । अस्यैव विवरणं [शास्त्रेणेत्यादि ।] आद्यन्तौ

तदवयवत्वेन बोधितो ऽतस्तद्ग्रहणेन तद्ग्राहकेण तद्-
बोधकेन शब्देन गृह्यते बोध्यत इत्यर्थः । तत्र तद्गुणी-
भूता इत्यंशो बीजकथनम् । लोके ऽपि देवदत्तस्याङ्गा-

दात्रिणावित्यादिनेत्यर्थः । [तदवयवत्वेनेति ।] आरोपिततदवयवत्वेनेत्यर्थः । तद्गुणीभूत इत्यस्य
गुणशब्दस्यावयवार्थकत्वेन त्विप्रत्ययस्यारोपितार्थकत्वेन चायमर्थो लभ्यत इति भावः । वास्तवि-
कावयवत्वं तु न, शब्दानित्यलपसङ्गात् । परिभाषायां ग्रहणशब्दस्य भावस्तुङ्गन्तत्वे तस्य ज्ञानार्थ-
कतया उच्चारणार्थकतया वा अर्थार्थसङ्गतोऽह । [तद्ग्राहकेनेति ।] ग्रहणशब्दे बाहुल्यकात्स्न्येति
रस्युद्धिति भावः । नन्वेवमपि तद्ग्राहकेण श्रोत्रेण तद्ग्रहणेऽपि प्रवृत्ते इष्टासिद्धिरत आह ।
[तद्बोधकेनेति ।] गृह्यत इत्यस्यैव विवरणं बोध्यत इति । अस्य समुदाय इति शेषः । एवंच
यमुद्दिश्य य आगमो विहितः स यतः शास्त्रेण आरोपिततदवयवत्वेन बोधितः अस्तद्विशिष्ट-
स्तद्बोधकेन गृह्यत इत्यस्यार्थः । आगमविहिते दृष्टानामविशेषेण सर्वेषामेव धर्माणामगमविशिष्टे
यथाकार्यमतिदेश इति यावत् । अत्रोद्देश्यत्वं यथाकार्यमपि नत्वतिदिदिक्षितधर्मावच्छेदेन तद्व्याप्य-
धर्मावच्छेदेन वेत्याहः । अत एव प्रणिदापर्यतीत्यादौ बुत्वासिद्धिः । अन्यथा पुन्येवौ दात्वस्य
तद्बुद्ध्यव्यर्थस्य वा उद्देश्यत्वेनाग्रहात् न सिद्धयेत् । पुन्ययुद्देश्यत्वेन गृहीतमादन्तत्वं
तु न दात्वव्याप्यमिति बोध्यम् । ननु यदागमास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्त इत्येतावत्तैव सिद्धे
तद्गुणीभूता इत्यनर्थकमित्याशङ्क्यास्या लोकन्यायसिद्धत्वं दर्शयितुं तत्साधकतया तद्विशेषणं सफल-
मित्याशयेनोक्तम् । [तत्रेति ।] तद्ग्रहणेन ग्रहण इत्यर्थः । [तद्गुणीभूता इत्यंश इति ।] अस्य
परिभाषावदक इत्यादिः । [बीजकथनमिति] हेतुप्रदर्शनपरमित्यर्थः । तद्ग्रहणेन ग्रहणे तद्गुणी-
भूतत्वं तत्र च तद्बुद्देशेनागमविधानं च बीजमिति बोध्यम् । तत्रैतस्य परिभाषायामित्यर्थे तु
बीजकथनमित्यत्र तद्ग्रहणेन ग्रहण इति शेषपूर्णं कार्यम् । अत्रावयवव्याख्याने तच्छब्दस्यावयव-
हितार्थप्रकृत्यार्थपरमार्शकतया तदेव स्वरसिकमिति भाति । तद्गुणीभूत इत्येकवचनान्तपाठे तु
तत्रैतस्य व्याख्यान इत्यर्थः । अनेन परिभाषास्यत्यापि तदुक्तमयमेवेति भावः । परिभाषा-
वदकस्तद्गुणीभूता इत्यनेन सूचितं न्यायसिद्धत्वस्या विशदयति । [लोकेऽपीत्यादिना ।]

धिक्पये तद्विशिष्टस्यैव देवदत्तग्रहणेन ग्रहणं दृश्यते ॥
यमुद्दिश्य विहित इत्युक्तेः प्रनिदारयतीत्यादौ न दारित्यस्य

अत्रापिशब्दः शास्त्रसमुच्चयकः । [तद्विशिष्टस्यैवेति ।] अधिकाङ्गविशिष्टस्यैवेत्यर्थः । एवं तद्विहितस्य केवलस्य व्यावृत्तिः । लोके यथा गड्वादिविशिष्टे देवदत्ते तदुद्यत्लिप्ताक्कांलिकतद् व्यवहारस्तथा शास्त्रेऽपि केवले यो व्यवहारस्य आगमविशिष्टेऽपीति नैग शापकस्याध्या, नापि वाचनिकीयाशयः । ननु यदागमा इत्यस्य यथाकथञ्चिद्व्यस्तबन्धिन आगमा इत्येवार्थोऽस्तु विरुद्ध्य विधेयभावपर्यन्तानुधावनपरिहारेनेत्यत आह । [यमुद्दिश्येति ।] [न दारित्यस्य धुत्वमिति ।] यस्त्वन्धिन आगमा इति सामान्यतः सम्बन्धनिवेदो करपादाद्यवयवानामङ्गुल्यदीनां शरीरावयवव्यवहारलब्धेनावयववयवः समुदायवयव इति न्यायेन दाशब्दावयवाकारोद्दिश्यकोऽपि रेफागमः परम्परया दाशब्दसंबन्धीत्येवेति विशिष्टस्यानया परिगमया दाशब्दत्वे धुत्वापत्तिः । यमुद्दिश्य विहित इत्युक्तौ तु यत्पर्याप्तोद्दिश्यताक आगम इत्यर्थलाभाद्देफस्य परम्परया दाशब्दसंबन्धित्वेपि दार्प्योत्तोद्दिश्यकत्वाभावात्तातिप्रसङ्ग इति भावः । नच प्रमाणवैकल्यात्फलभावाच्च तन्न्यायस्यात्र शास्त्रेऽनाश्रयणाद्व्यर्थ एवायमुद्दिश्यविधेयत्वपर्यन्तानुधावनपरिहारे इति वाच्यम् । लोकप्रसिद्धस्य तत्सार्थस्य विना बाधकमत्र शास्त्रेऽनाश्रयणे बीजानावात् । भवितेत्यादौ तासवयवेदो लघूपाङ्गानवयवत्वेन प्राप्तगुणनिषेधाय कृतेन दीधीवीटीमिति सूत्रस्थेऽग्रहणेनात्र शास्त्रे तन्न्यायाश्रयणबोधनाच्च । स्पष्टं चेदं कृन्मेजन्तसूत्रे उच्यते । नच भवितेत्यादौ तन्मध्यमित्यन्यायलब्धाङ्गानवयवत्वमादाय प्रातः लघूपधगुणस्य वारणाय तत्रत्येऽग्रणस्य सार्थकतया नन्दमत्र तदाश्रयणे मानमिति वाच्यम् । धर्मिग्राहकसाजात्यादेवदत्तास्यो गनो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यत इति येनविधिरिति सूत्रस्य गण्योक्तदृष्टान्तानुरोधेन पतितपदस्वारस्येन चावयवत्वानवरुद्धतन्मध्यमितित्तैव तेन न्यायेन समुदायग्रहणेनग्रहणमित्यर्थस्य स्वरसतः प्रतीत्याऽत्र तन्न्यायस्याऽप्यवृत्तेः । अत एव येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये “अकस्मश्चतः सर्वनामाव्ययधातुविधातुसंस्थान ” मित्यकच् श्रमोरेव विषये उपसंस्थानं कर्तव्यमित्युत्तवा तन्मध्यमित्यन्यायेन तत्सिद्धया तस्याकर्तव्यत्वमुक्तं वार्तिककृता । अन्यथा भवितेत्यादाविशिष्टस्याऽऽस्तत्वलाभाय “अकस्मश्चतः सर्वनामाव्ययधातुविधातुसंस्थान ” मित्येव वक्तव्यं स्यात् । नचैव श्रमोऽवयवत्वेन तद्विषयेत्येतन्न्यायाप्रवृत्तौ भिनतीत्यादौ

धातुत्वप्रयुक्तमनोदास्तत्वं, मभिर्नोऽत्रत्यत्र धातुत्वप्रयुक्तं स्त्वं च न स्यादिति वाच्यम् । तद्विषये ऽन्तावयव इत्यशस्याप्रवृत्त्या तस्यावयवत्वे मानाभावात् । यस्य विहितस्तत्त्वैवान्तावयव इत्यर्थेना योयत्वास्तद्विषये तदंशाप्रवृत्तेः । स्पष्टं चेदं येन विधिरिति सूत्रे उच्यते । नचात्र शास्त्रे अवयववयववयवव्याश्रयणे दुष्टदुष्टलोष्टित्वं व्यर्थं स्यात् । तुष्टाष्टित्वेनैव समुदायस्यापि चिरन्तनीत्यादौ टित्वप्रयुक्तकार्यसिद्धेरिति वाच्यम् । धर्मिग्राहकसाजात्यालोकांनुरोधेन च प्रयोगे श्रमभाषणार्थैवावयववयववयव समुदायवयवत्वमित्यर्थोङ्गीकारेण तत्र तदप्रवृत्त्या तत्सार्थक्यात् । अत्रार्थे तत्तैव मानत्वात् । अत एव पठितविधेत्यादौ ङीवापत्तिरपि न । नचास्य न्यायस्यात्र शास्त्रे आश्रयणे फलाभाव इति वाच्यम् । प्रच्छदः परिच्छद इत्यादौ स्वरान्पूर्वं परत्वात्तुकि तद्विशिष्टस्य गतिवर्त्तमानायास्यावयवकत्वात् । अन्यथा गतिकारकेत्यादिदुष्टतरपदकृत्वरानापत्तेः । यदित्वत्र पूर्वोत्तरपदनिमित्तककार्यान्पूर्वमन्तरङ्गोऽप्येकादेशोनेति परिभाषया स्वरान्पूर्वं तुकोऽप्रवृत्तिः, तत्रैकादेशपदस्य संहिताधिकारीयकार्यमात्रोपलक्षकत्वात् । अत एव रात्रिमट इत्यादौ मुमः पूर्व यणोऽप्रवृत्तिः । एवंच नेदं फलं भवितुमर्हति चे, दमिचित् सोममुदित्यादौ तुविशिष्टस्य तदादित्वलाः स्तत्सत्वं बोध्यम् । अन्यथा ततः परस्य सोर्हल्लङ्यादिलोपानापत्तिः, हलन्ततदादेरिति तदर्थत । नन्ववयवविशिष्टेऽवयवाविशिष्टे वा अवयवविमर्शेणस्य यदागमन्यायेनैव वक्तव्यतया सिद्धान्ते प्रनिदारयतीत्यादाविवा सोममुदित्यादावपि तुविशिष्टे तदादित्वं दुर्लभेवेति चेत् । यमुद्दिश्याविहित इत्यस्य साक्षात्तद्वावशा वितानामत्रेण वा खेद्दिश्यतया गृहीतो यः समुदायस्तद्वतानामेव धर्माणामगमविशिष्टेऽवतिदेशो नेत्तद्वृत्तीनामित्येवमाशयकतया सोममुदित्यादौ समुदायस्य साक्षात्तुगुद्दिश्यतया अभावेऽपि तुक्प्रवृत्तिकाले तस्य सत्त्वेन तद्वावभावितामत्रेण तस्याप्युद्दिश्यतया तद्वृत्तितदादित्वस्य तुविशिष्टेऽवतिदेशो बाधकाभावात् । प्रनिदारयतीत्यादौ तूष्णं रपर इत्यनेन रेफस्याकारेण सदैव प्रवृत्त्या रेफप्रवृत्तिकाले दाशब्दस्यासंनिहितत्वेन तस्य तद्वावभावितामत्रेणप्युद्दिश्यतया वस्तुमशवयतया न तद्वृत्तित्वधर्मस्य रेफविशिष्टेऽवतिदेशः । अनेनाऽवयववयवः समुदायवयव इत्यस्यापि स्वप्रवृत्तिकाले संनिहितो यत्तादृशसमुदायवयवत्वमित्यर्थस्य फलितत्वेन न तेन प्रत्येकमवयववयवविशिष्टे समुदायवमर्शोर्गो बोध्यते । एवं चैधेत्यादौ तकारोद्दिश्यकसुतो लिङ्ससलेप इत्यादिना सलोपः एविधिष्टेत्यादौ प्रत्ययवयवत्वनिबन्धनत्वमित्यादिसर्वं च सिद्धमिति सुधियो विभावयन्तु । एतेन प्रमाणवैकल्यात्फलाभावात् दुष्टदुष्टलोष्टित्वरणस्य व्यर्थत्वाच्चाऽवयववयव इति न्यायस्य नात्र शास्त्रे आश्रयणमिति वदन्तः परास्ताः । नन्वेतत्परिभाषायुगमे जहारेत्यादौ रेफविशिष्टे आकारत्वातिदेशो

ब्रुत्वम् ॥ आने मुनिनि मुनिधानसामर्थ्यादेवाभित्या ।
अन्यथा पचमान इत्यादावकारस्य मुक्यनया
परिभाषया विशिष्टस्य सर्वर्णदीर्घे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

आत औ पल इत्यौकाराभितिः । तथा हसिप्रीत्यादाविशिष्टे सकारार्थावयुक्तत्वातिदेशे
संसीति तादेशापातित आह । [आने मुनिगादि ।] [अन्येति ।] अनित्यत्वानर्त्तकार-
इत्यर्थः । [आकारस्य मुक्येति] आने मुनिगस्याङ्गाविकारीप्रत्ययेऽपि पचमान इत्यादौ
तास्यनुदात्तोदिति स्वरसिद्धये तस्य वैयर्थिकरण्येनान्यस्य वक्तव्यतया अकारस्यात्रोद्देश्यो मुनिनि
भावः । [विशिष्टस्य सर्वर्णदीर्घे इति] मकारविशिष्टस्याङ्गत्वेन ग्रहणादिति भावः । नच
मुनिविशिष्टस्यानया परिभाषया अस्त्वितिदेशेऽपि तस्य कण्ठोष्ठ्यानि कृतेनाकारेण सर्वर्ण-
भावात्कथं दीर्घादनभिनि वाच्यम् । अकारागम्याकारनिरूपितमावर्ण्यस्य मुनिविशिष्टतिदेशेन
तथासिः सुवचत्वात् । नवैवमप्यातो छिन्न इति यादेशस्य सर्वर्णदीर्घावात्तया स एवाप्यद्वि-
युक्तो न सर्वर्णदीर्घ इति वाच्यम् । इयादेशे कृतेऽप्यानुमानिकस्य निवृत्तावेन मुकः
प्रवृत्तिसंभवात्तस्य तत्र त्रैलोक्येऽन्यायेनादेशापवादतया अपवादस्य तत्राज्ञानेन तदधिकारस्यैव
मुक्यद्वयुक्तारमियादेशस्याऽप्यवृत्तेः । सर्वर्णदीर्घस्य तु मुगागमः सर्वथा निरवकाशत्वेन वाचको
माटरकौण्डिन्यायात् । एवं च तद्विषयेऽपवादमूल परिवेष्टाणोक्तमुत्तमस्य भोजनस्येवपावादभूत
मुक्यद्वयुक्तसुसामर्थ्यं सर्वर्णदीर्घस्य प्रवृत्तित्व्याहर्तव्येयाशयात् । [तद्वैयर्थ्यमिति ।] ननु
मुगाभावे सर्वर्णदीर्घं बाधित्वा इयादेशः स्यात् । मुकि तु तस्य तत्रान्यायेनादेशावकाशकतया
मुगु तत्प्रतिपादशस्यप्रवृत्तौ सर्वर्णदीर्घः स्यादिति विशेषसत्त्वेन कथं तद्वैयर्थ्यमिति
चेन्न । मुकः पचमान इत्यादाविधादेशाप्रवृत्तिसंपादनमात्रफल कृत्वे आतो छिन्न इत्युत्तरं
तत्त्रिवैयर्थ्यकतया नानस्येति न्यासेनैव सिद्धे मुनिधानस्य व्यर्थत्वमित्याशयात् । नवैवमपि
मुनिधाने कण्ठोष्ठ्यानिःकः सर्वर्णदीर्घः स्यात् नानस्येति न्यासेनादेशानिषेधे केवलकण्ठ्यानिःक
एव सर्वर्णदीर्घः स्यादिति कथं तद्वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । कण्ठोष्ठ्यानिःकसर्वर्णदीर्घसंपादनयैव
यादि मुनिधानं स्या तदा ऽर्थाभावाद्यवनुरोधादुदानस्येति न्यासेनादेशस्येति आदेरकारे
गुणे च सति तादृशफलसिद्धौ मुनिधानं व्यर्थमित्याशयात् । नच मुनिधाने सर्वर्णदीर्घेणा

नानोशपदार्थदीपिकासहितः ।

तेन द्वितीये इत्यादौ यणादि न,

ऽनुनासिकत्वाणुविशिष्टोकारः उकारादेशे तु शुद्ध एवेति फलभेदात्तत्वं तद्वैयर्थ्यमिति
वाच्यम् । तथासत्यनुनासिकोकारादेशविधानेनैव तत्सिद्धौ मुनिधानस्य व्यर्थत्वात् । नचानु-
नासिकोकारादेशविधाने इत्संज्ञालोपो स्यातामिति वाच्यम् । फलभावादित्संज्ञाया अप्रवृत्तेः ।
यत्र हि लोपातिरेकं किञ्चित्फलमिति तत्रैवेत्संज्ञायाः प्रवृत्तेः । नचोभिदचामिति नुप्रसंपादनेन,
स्त्रियागुणितश्चेति ङीप्संपादनेन चेत्संज्ञासफल्येति वाच्यम् । स्थानिकद्वयवल्ब्योपिन्त्यप्रयुक्त-
ङीव्वाराणयोपाध्यायमते वक्ष्यमाणोऽप्यादिशानजन्तानामज्ञादिपणपठस्यावश्यकत्वेन त्यागिनौ
रागिणावित्यादौ धिनुणन्ते नुप्रवाराण्य ननुसकस्य शल्य इत्यतो शल्यग्रहणमपेक्ष्य शल्यज्ज्ञाना-
मेवोभिदन्तानां नुमित्यर्थ्याकारसमततया च ङीप्प्रयोगात्स्या फलभावादित्संज्ञालोपयोक्त्या-
रत्तमकोणोदादेशविधानेनैव सिद्धौ मुनिधानवैयर्थ्यस्य सुस्पत्वात् । नन्वेवमपि पूज्यजोः
शान्निति सूत्रविहितशानजन्ते यजमान इत्यत्र स्त्रियागुणितश्चण्डीपस्यपादकतया इत्संज्ञाया-
स्यफलत्वादनुनासिकोकारादेशविधाने उकारस्येत्संज्ञा दुर्वारैवेति न मुनिधानवैयर्थ्यमिति
चेन्नैवम् । मुनिविशिष्टेऽकारनिष्ठस्याऽस्त्यस्येव दण्डादकर्मत्यादावकारे दृष्टस्य निरनुनासिकाकार-
रूपदीर्घनिष्ठान्तरतम्यनिरूपकत्वापि प्रवृत्तपरिभाषयाऽतिदेशबोधात् स्थान्यन्तरसहायप्रयु-
क्तस्याऽनुनासिकत्वाणुवादोकारादिगतान्तरतम्यनिरूपकत्वात् प्रवृत्तविषये दुर्वचत्वेन तदप्रयुक्त्या
मुक्यद्वयुक्तावप्यवृत्तौ वैकाविषय्यं शुद्धस्य दीर्घाकारस्यैव प्रयुक्त्या फल भेदाभावेन मुनिधानवैयर्थ्यस्य
सुवचत्वात् । नच शुद्धोदकमित्यादावकारे ओकाररूपदीर्घनिष्ठान्तरतम्यनिरूपकत्वापि सत्त्वेन
तादृशधर्मस्य प्रवृत्तेऽतिदेशे पचमान इत्यत्रान्तरतम्यदोकारोऽपि स्यादिति वाच्यम् ।
उक्तधर्मस्याकाररूपस्यानिद्वये सत्त्वेऽप्यकारमत्रेऽसत्त्वेन तद्वर्णम्यातिदेष्टुमशक्यत्वादिति
सुविधोविभवाननु । परिभाषानित्यत्वे फलं दर्शयति । [तेनेति] [इत्यादाविति ।] अत्रादि-
शब्देन वभूवुरित्यस्य अप्रे यणादीत्यादिपदेनोवञश्च स्पष्टः । अन्यथा द्वितीये इत्यत्र
शुङ्विशिष्टे ऽच्चातिदेशे एतेकाच इति यण् वभूवुरित्यत्र बुविशिष्टे उर्णान्त्वाज्जातिदेशे
अचि श्शुधात्तित्यादिना उवाडादेशश्च स्यादिति भावः । नन्वावे शुङ्विविधानसामर्थ्यादेव
न यणिति वाच्यम् । युञ्जामो यणि तस्य यणो मय इति द्विवे द्वियकारकं युटि तु यणि

जहारेत्यादावात औ णल इति च न ॥ न चाकारा-
देर्वर्णस्य वर्णान्तरमवयवः कथमिति वाच्यम् । वचनेना-
वयवत्वबोधनात् । तस्य चावयवसादृश्ये पर्यवसानं

तस्य द्वित्वे त्रियकारकमिति फलविशेषसत्त्वेन सामर्थ्याभावात् । हलो यमामिति यकारस्य लोपेऽपि
तस्य कैकल्यक्ततया पाक्षिकयकारयश्चणनेन युक्तियानस्य सफलत्वात् । नन्वेवमपि वुमुटवुड्यङ्गोः
सिद्धौ वक्तव्याविति वार्तिकारम्भसामर्थ्यान्न दिदीये इत्यत्र यण्, नापि बभूवतुरित्यत्रोवडिति
नेदमनित्यत्वे फलमिति चेन्न । तस्मात्तथैव शास्त्रबाधकत्वापेक्षया परिभाषानित्यत्वापत्त्येवो-
चित्यात् । फलान्तरमाह । [जहारेत्यादाविति] । रेफविशिष्टे ऽनेन न्यायेनात्मातिदेशे रेफान्ते
आदन्तथातुल्यसार्थसमाजप्रस्तुतया ततः परस्य णल औकारादेशपत्तिरिति भावः । किञ्चतत्र व तु-
ग्रहणानुवृत्तेरसंभवः णला तस्याक्षेपेऽप्याक्षिसस्य विशेषणत्वैवान्वयन्यौचित्याद्धात्ववयवाकारात्परस्य
णल औकारादेशदृश्यार्थानित्यत्वार्ज्जकारे दोषस्तत्र सुवच एवेति बोध्यम् । एवं
हारयतीत्यादावादन्तत्वनिवन्धनः पुक् शृणामित्यादावियङ् हसिप्यतीत्यादौ सस्सीति तादेशश्च नेति-
बोध्यम् । [कथमिति] । शाखायाः शाखान्तरावयवत्वव्यवहारस्याङ्गुल्योः परस्परमवयवावयवविभावस्य
चादर्शनात्सादावयवयोर्वर्णयोः कथमवयवावयवविभाव इति भावः । [वचनेनेति] । अद्यनौ टवित्ता-
वित्यादिनेत्यर्थः । ननु गगनकुसुमवत्सर्वथाऽसंभवस्यार्थस्य वचनेनापि कथं बोधनमत आह ।
[तस्यचेति] । वचनेन बोधितस्याऽवयवत्वस्येत्यर्थः । [अवयवसादृश्य इति] । तत्राद्यन्तराब्दयो-
स्तत्सादृशो लक्षणेति भावः । नन्वेवमादिसदृशो भवत्यन्तसदृशो भवतीत्यर्थे ऽन्यत्र जायमानस्यापि
तत्सादृश्यबोधनसंभवेन देशविशेषव्यवस्थानापत्तिरिति वाच्यम् । पूर्वत्वविशिष्टावयवत्वस्यादिपदार्थत्वेन
परत्वविशिष्टावयवत्वस्यान्तपदार्थत्वेन चाद्यन्तपदाभ्यां विशिष्टविधानेऽपि वर्णस्य वर्णान्तरावयवत्वस्य
बाधितत्वाल्लक्षणाया पूर्वाः सन्नवयवपददृशो भवति, परः स नववयवसदृशो भवतीत्यर्थस्य पर्यवसन्नत्वे-
नोक्तदोषस्याप्रसरात् । ननु नास्तुया कर्तव्या यत्रानुगमः क्रियत इति पङ्क्तिर्विशतीति सूत्रस्य-
भाष्येणानुगमसंभवेऽनुगुतार्थकत्वनया अनौचित्यमित्यर्थस्य लोभेनानुगमनित्यत्वं विहायोक्त-
ज्ञापकबलाद्वर्णग्रहणेऽस्या अववृत्तिरिति प्रचीनोक्तदिशा अनुगतरूपेणैवकुतो न कल्प्यत इत्यत-

बोध्यम् ॥ न चोक्तज्ञापकाद्वर्णग्रहणे ऽस्या अप्रवृत्ति-
रिति वाच्यम् । आने मुगिति सूत्रभाष्ये ऽकारस्या-
ज्ञावयवस्य मुगित्यर्थे पचमान इत्यत्र तास्यनुदात्तेदिति
स्वरो न स्यादित्याशङ्क्यादुपदेशभक्तस्तद्ग्रहणेन ग्राहि-
ष्यत इत्युक्तेरसङ्गत्यापत्तेः । किञ्च डमन्तपदावयवस्य
ह्रस्वात्परस्य डमो डमुडित्यर्थे कुर्वन्नास्त इत्यादौ डमो
डमुडागमे णत्वप्राप्तिमाशङ्क्य यदागमा इति न्यायेनाद्य-
नस्यापि पदान्तग्रहणेन ग्रहणात्पदान्तस्येति निषेध इत्य-

आह । [नचेत्योदिना] । [वर्णग्रहण इति] । विशेषणतया विशेष्यतया वा वर्णस्य
ग्रहणइत्यर्थः । यथाकथञ्चिदपि वर्णत्वव्याप्यो धर्मो ऽन्या परिभाषया नातिदिश्यत इति तदाशयः ।
तत्राद्यं दूषयति । [आनेमुगित्यादिना] । [इत्यर्थे इति] । सिद्धान्तभूत इत्यर्थः ।
[असङ्गत्यापत्तेरिति] । तत्राहि भाष्ये अदन्ताङ्गस्य मुगिति सामानाधिकरण्येन सम्बन्धे मुकः
समुदायभक्तत्वेनादुपदेशग्रहणेनाऽग्रहणा तस्या व्यवधायकतया स्वरानापत्तिरित्याशङ्क्याज्ञावयवस्य
मुगिति वैयधिकरण्यमाश्रित्यादुपदेशभक्त स्तद्ग्रहणेन ग्राहिष्यत इत्यभिप्रायसिद्धि रित्युक्तम् । यदि
विशेषणतया वर्णत्वव्याप्यधर्मस्यानया परिभाषया नातिदेश इत्युच्यते तदा मुगिविशिष्टे अदन्तोप-
दिश्यमानताया अभावात्तदसङ्गतिः स्पष्टेवेति भावः । भाष्ये अदुपदेश इत्यव्यादन्तोपदिश्यमान-
इत्यर्थः । स्वरविधौ तथैव सिद्धान्तितत्वात् । अत एव हतो ह्यथ इत्यादौ नानुदात्तत्वम् । शुद्धाकारे
तु व्यपदेशिवद्भावेनादन्तोपदिश्यमानत्वं बोध्यम् । द्वितीयं दूषयति । [विञ्चेति] । [इत्यर्थ इति] ।
असिद्धान्तभूत इत्यर्थः । [णत्वयातिमिति] । उदागमनकारस्येत्यर्थः । तस्य पूर्वत्वेनापदान्तत्वा-
न्निषेधाप्रवृत्तेरिति भावः । [पदान्तग्रहणेन ग्रहणादिति] । पदान्तनकारभक्तस्य नुटः पदान्तग्रहणेन

नया परिभाषयाऽगमानामगमिधर्मवैशिष्ट्यमपि बोध्य-

महाणसदान्तस्येति निषेध इत्याशयः । नन्वनया परिभाषया अगमविशिष्टे अगमिधर्मातिदेशलाभेऽपि केवलगममे तद्वलाभेन कथं तन्निषेधप्रवृत्तिरित्यत आह । [अनयेति ।] [वैशिष्ट्यमपीति ।] अपि भिन्नक्रमः । अगमाना मित्यनन्तरं योज्यः । तथाचागमानामप्यागमिधर्मवैशिष्ट्यं बोध्यत-
इत्याशयकेत्यर्थः । अगिना समुदायसमुच्चयः । अयं भागः । यदागमा इत्यस्य तन्नेपार्थद्वयम् । यमुद्दिष्ट्यागमा विहितास्ते यतः शास्त्रेण तदवयवत्वेन बोधिताः, अतस्तेऽपितद्ग्रहणेन तद्ग्राहक-
धर्मो गृह्यन्ते विषयीक्रियन्ते इति, यमुद्दिष्ट्यागमा विहितास्ते यतः शास्त्रेण तदवयवत्वेन बोधिताः, अतस्तद्विशिष्टसद्ग्रहणेन तद्ग्राहकधर्मो गृह्यते विषयीक्रियत इति च । तत्र द्वितीये गृह्यन्त इत्यस्य वचनविपरिणामेनान्वयः । अगमी येन धर्मेण गृह्यते तेन धर्मेणागमानामगमविशिष्टस्य च ग्रहणमिति भावः । तत्र समुदायस्य तेन बोधनं लोकन्यायसिद्धिमिति प्राशक्तम् । केवलगमस्य तेन बोधनमपि लोकन्यायसिद्धमेव । अङ्गुल्यादौ ऋणादिस्मद्भावे तदवच्छेदेनाप्यङ्गुल्यादिव्यवहारस्य लोके दर्शनात् । अत एव तद्वत्तत्त्वाच्छेदनेऽप्यङ्गुलिच्छेदनव्यवहारः संगच्छते । परं त्वनयोर्थयोः कार्यानुरोधेन व्यवस्था । तेन नातिप्रसङ्ग इति । नचागमानामगमिधर्मेण ग्रहणे फलभावं इति वाच्यम् । सूत्र-
आच्छादन इत्यस्मादाशीर्लिङि चित्वाचङि सीयुटि स्तु + सीय् + त इत्यवस्थायां “अस्तश्च संयोगादे”
रिति इदृसिद्धेः फलत्वात् । अन्यथा सीयुडिशिष्ट एव लिङ्त्वातिदेशे तस्य तङ्परत्वाभावेन तदसिद्धेः । एवं वारिणीयेत्यत्र “लिङ्सिचो रात्मनेपदेऽपि” तीट् सिद्धिरपि फलम् । तथा परिधेत्यत्र “आतो लोप इटि चे” त्याकारलोपोऽपि फलम् । अन्यथा केनत्स्येद आर्धधातुकत्वाभावेन तत्र स्यात् । तत्रार्धधातुक इत्यस्योद्दिशेषणत्वाभावे तु व्यातिपूर्वक रा दाने इत्यस्मादालोलङ्कुत्तमैकवचने इटि व्यतिरै इत्यत्राकारलोपापत्तिरिति बोध्यम् । एतेन फलभावाद्भागानामित्यादावामवृत्ति-
पदान्तस्य नकारोऽतिदेशेन पदान्तस्येति निषेधापत्त्या पदान्तापत्तेरचेदममुक्तमित्यप्राप्तम् । फलस्योक्तत्वात् । अर्धद्वयस्य कार्यानुरोधेन व्यवस्थिततयाऽतिप्रसङ्गाभावाच्च । अनित्यत्वेनाति-
प्रसङ्गस्य वारिणितुं शक्यत्वाच्च । ननु ह्यस्मात्परपदानवयवज्जम्ः परस्याजादेः पदस्य ङमुडिस्यर्थस्यैव सिद्धान्तत्वेनास्यैकदेशु क्तमतावलम्बनकत्वेन तद्विशेषोऽपि किञ्चित्करः । किञ्चान्तत्वं चरमावयवत्वम् ।

त इत्याशयकङ्मुट्सूत्रस्य भाष्यासङ्गतेः ॥ किञ्च गुणादेर-
परत्वे रेफविशिष्टे गुणत्वाद्येष्टव्यम् । अन्यथा ऋकारस्य
गुणवृद्धी अराववेति नियमो न स्यात् तच्च वर्णग्रहणे
एतदप्रवृत्तौ न सङ्गच्छते । अत एव रादप्यामिति सूत्रे भाष्यं

तच्च न वर्णत्वव्याप्यम् । अन्यथा अलोऽन्यस्येति सूत्रेऽप्युद्ग्रहणमनर्थकमेव स्यात् । एवं च
न तद्भाष्यासंगतित्वेन पक्षे इत्यत आह । [किञ्चेति ।] [गुणादीति ।] आदिना वृद्धित्वम् ।
[अन्यथेति ।] रेफविशिष्टे गुणत्ववृद्धित्वयोरभाव इत्यर्थः । [नियमो न स्यादिति] सर्वत्रा-
न्तरस्याभावास्य वृत्त्यत्वेन पर्यायतया प्रवृत्तौ चित्यादराववेति नियमो न सिद्धयेत् ।
रेफविशिष्टे गुणत्वादिसत्त्वेत्वात्तत्त्वात्कारस्य स्थाने अराववेव गुणवृद्धी भवत इति
नियमोपपत्तिरिति भावः । [तच्चैति] रेफविशिष्टे गुणत्वधेयणमित्यर्थः । [तदप्रवृत्ताविति ।]
एतस्य यदागमन्यायस्य पाठव्याप्यत्वार्थः । ननु रेफविशिष्टे गुणत्वधनङ्गोकारेऽपि तदुपपत्ते-
र्भावता भाष्यकृता “अनन्तर्धर्मवैतयो रान्त्यम् । संप्रयोगो वा नष्टश्चदन्तर्धर्मवद” त्यादिना
स्थानेऽन्तरतम इति सूत्रे आप्ते प्रतीपादितत्वेन न तद्भाष्यासंगतिः । अतो रेफविशिष्टे गुणादि-
सत्त्वेमानान्तमाह । [अत्र एवेति ।] [रादप्यामिति सूत्रे इति ।] तत्र हे आप्ते ङ्कारस्यापत्यं
कार्ति, क्षितत्यापत्यं क्षैतिरेत्यादौ रादप्यामिति क्षियो दीर्घादिति च प्राप्तस्य निष्ठान्तस्य
वाराणायारब्धे वृद्धिनिमित्तावतिषेध इति वार्तिके वृद्धिनिमित्तादित्यत्र वृद्धिरेव निमित्तं वृद्धिनिमित्तं
तस्यादिति तत्पराशो वा ? उत वृद्धिर्निमित्तस्य सोऽयं वृद्धिनिमित्तत्वमदिति बहुशीर्षित्वेति
विचार्य तत्राप्ये वृद्धिसंज्ञैकारदीर्घरूपनिमित्तात्तरत्वेन क्षैतेः सम्प्रहेऽपि कार्तिरसङ्गः । तत्र
नन्वनिमित्तत्वेरेफस्य वृद्धिसंज्ञकत्वाभावेन वृद्धिरूपनिमित्तात्तरत्वाभावादित्युक्तत्वा कार्तिश्च संगृहीतः ।
कथं, गुणो भवति वृद्धिर्भवतीति रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञकोऽभिनिर्वर्तत इत्युक्तम् । तच्च रेफविशिष्टे
वृद्धित्वाभावे न संगच्छते । न चैवमपि रेफस्यैव नन्वनिमित्तत्वेन तस्य च वृद्धिसंज्ञकत्वाभावा-
न्निष्ठतकारस्य वृद्धिरूपनिमित्तात्तरत्वाभावेन कथं तत्संगतिरिति वाच्यम् । रेफत्वावयवद्वारा
समुदायस्यैव वृद्धिसंज्ञकस्य नन्वनिमित्ततया ततः परत्वेन निषेधप्रवृत्त्या तत्संगतेः । एतेनेदमपि

“गुणो भवति वृद्धिर्भवति रेफशिरो गुणवृद्धिसंज्ञकोऽभिनिर्वर्तत” इति ॥ अत एव नेटि गेरनिटीत्यादि

भाष्यं नैव विरुद्धि गुणवृद्धिसंज्ञकोऽकारादिः, रेफशिरो अभिनिर्वर्तत इत्यर्थः । रेफशिरो इत्यत्र चातदगुणसंज्ञानो बहुव्रीहिरिति वदन्तो वारणासेयाः परास्ताः । रेफविशिष्टस्य वृद्धित्वाभावेऽवयवद्वारापि वृद्धिरूपनिमित्तात्परत्वाभावेन निषेधाप्राप्त्या तद्व्याप्यासंगतेर्दुर्बलत्वात् । यत् “केचित्तु गुणत्ववृद्धित्वातिरिक्तवर्णत्वव्याप्यो धर्मः प्रकृतपरिभाषया नातिदिश्यत इत्येव पूर्वोक्तज्ञापकबलात्कल्प्यते । अनुगमसंभवे तत्परित्यागस्यायुक्तत्वादित्याशय मुपवर्ण्य प्राचीनमत-परिपालनपक्षपातेन समुदायः प्रकृतेऽपि मुगामस्य बहिरङ्गतया पूर्वमन्तरङ्गतया स्वरप्रवृत्तेश्चान्ता-ज्जघन्येन वैयधिकरण्येन तत्समर्थनपरमानेमुगिति सूत्रस्य भाष्यमेकदेशिन एवेति न तद्विरोधो दोषयेत्याहुः” इति चन्द्रिकाकृतः । तत्र । वर्णत्वव्याप्यधर्मस्यानया परिभाष्याऽनतिदेश-इत्यर्थज्ञापनेनापि मुग्मिधानस्य सार्थक्यसंभवे गुणवृद्धयतिरिक्तेति विशेषणविशिष्टतद्दशार्थज्ञाप-नस्याऽयुक्तत्वात् । यदि तु रदाभ्यामिति सूत्रस्य भाष्यविरोधपरिहाराय वर्णत्वव्याप्यधर्मे गुणवृद्धि-भिन्नत्वरूपविरोधणं निवेक्ष्यते तदा गौरवम् । किंचैवमप्याने मुगिति सूत्रस्याभाष्यविरोधो दुर्वार एव । न चोत्तरीत्या तद्व्याप्यमेकदेशुक्तमिति वाच्यम् । मुक्स्वरयोः प्रकृतिप्रत्यययोः भयापेक्षत्वात् तुल्यत्वेन मुगपेक्षया स्वरस्याऽन्तरङ्गताया वक्तुमशक्यतया परत्वान्मुक्तिं तस्य समुदायः प्रकृते स्वरानापत्या वैयधिकरण्येनैव तस्य समर्थनीयतया तद्व्याप्यैकदेशुक्तिवत्कथनस्याऽयुक्तत्वात् । अपरनिमित्तकत्वेन तु स्वरस्य नान्तरङ्गत्वम् । अपूर्वनिमित्तकत्वे सत्यपरनिमित्तकतयैवान्तरङ्गत्वा-दिति दिक् । ननु पुरुषारम्भस्य लोकन्यायनिवर्तकतया मुग्मिधानरूपमुगारम्भेण लोकसिद्धाया अस्याः परिभाषयाऽस्वर्वाऽत्राश्लेषेऽनाश्रयणमित्येव लभ्यत इति महदनिष्टमत आह । [अत एवेति] प्रकृतपरिभाषया अत्र शास्त्रे आश्रयणादेवेत्यर्थः । [इत्यादिचरितार्थमिति] नेटीति सूत्रं गेरनिटीत्यनानिटीति निषेधश्च चरितार्थ इत्यर्थः । अन्यथा मा भवानीत् कारयितव्यमित्यादाविद्या व्यवहितत्वादेव वृद्धिर्लोपयोस्यातो किं निषेधाभ्यामिति भावः । एवं च न केवलमियं लोकन्यायसिद्धा अपि तु शास्त्रीयप्रमाणसिद्धापीति मुग्मिधानसामर्थ्या-न्नास्याः परिभाषयाः सर्वथाऽत्र शास्त्रेऽनाश्रयणं किंतु तत्सामर्थ्येनाऽनित्यत्वात्काचिदप्रवृत्ति

चरितार्थम् ॥ अनागमकानां सागमका आदेशादित्यस्य त्वयमर्थः । आर्धधातुकस्येडागम इत्यर्थे ज्ञाते नित्येषु शब्देष्वागमविधानानुपपत्त्या अर्थापत्तिमूलकवाक्यान्तर-कल्पनेनैवहितबुद्धिप्रसङ्गे सेडुबुद्धिः कर्तव्येति । एवं चादेशेष्विववात्रापि बुद्धिविपरिणाम इति न नित्यत्वहानिः । स्थानिवत्सूत्रे च नेटशादेशग्रहणं साक्षादष्टाध्यायीबोधि-तस्यान्यादेशभावे चारितार्थ्यत् । किंचैवं सति

रित्येव कल्पनीयमिति भावः । यद्यपि परिभाषाज्ञापनोत्तरेवानित्यत्वज्ञापनं वक्तुमुचितं, तथापि न्यायसिद्धेश्च प्रथमतो ज्ञापकान्तरस्याऽनपेक्षणादनित्यत्वज्ञापनोत्तरमुत्तरीत्या तस्यापेक्षितत्वेन च तदुत्तरं तदुत्तिकरिति बोध्यम् । नन्वानागमकानां सागमका आदेशा इति भाष्यकारीयसिद्धान्त-दागमविशिष्टव्यागमिधर्माणां स्थानिवद्भावेनैव सुलभतया न नेटीत्यादीनां ज्ञापकतासंभवः । किंचानेन तन्त्रेणागमविशिष्टे आगमिधर्मोपबोधनं च निष्फल मित्यत आह । [अनागमकाना-मित्यादि] [अनुपपत्त्येति] प्रकृत्यादित्वादभेदे तृतीया । तदभिन्ना या अर्थोपपत्ति-स्तन्मूलकेत्यर्थः । [कर्तव्येतीति] अस्य पूर्वेणायमर्थ इत्यनेनान्वयः । [एवं चेति] तस्य तादृशार्थकत्वे चेत्यर्थः । [बुद्धिविपरिणाम इति] तन्मात्रमित्यर्थः । [न नित्यत्वहानिरिति] आदेशविषये स्थानिनो निवृत्तेरभावाच्च न शब्दानित्यताहानिस्तथा आगमविषयेऽपूर्ववर्णोप-जननस्याप्यभावाच्च नित्यत्वभङ्ग इति भावः । नन्वेतावतापि स्यान्देशभावस्याऽपरित्यक्तत्वा-च्च निरुक्ताशङ्कया नित्यत आह । [स्थानिवत्सूत्रे चेति] [इदशादेशेति] अर्थापत्ति-मूलकवाक्यान्तरकरत्वेनानुमित्यादेशस्येत्यर्थः । तादृशस्याऽग्रहणे हेतुमाह । [साक्षादिति] ननु नेटीत्यादिज्ञापकबलादागमस्थलीयस्यायानुमानिकादेशस्य स्थानिवत्सूत्रे ग्रहणमित्येव कर्तव्यतां, लघवत् । विस्मतिरिक्तपरिभाषाश्रयणेनेत्यत आह । [किंचैवमिति] [इदशादेशस्यापि

स्थानिबुद्धैव कर्पप्रवृत्त्या निर्दिश्यमानस्येति परिभाषाया
अत्रासत्वाऽङ्गमसहितस्य पिबाद्यादेशापत्त्या लावस्थान-
यामडितिभष्योक्तसिद्धान्तासंगतिः । स्थानिवद्भावविषये
निर्दिश्यमानस्येति परिभाषायाः प्रवृत्तौ तिसृणा-
मित्यत्र परत्वात्तिस्वाददेशे स्थानिवद्भावेन त्रयादेशमा-
दाङ्क्य सकृद्वृत्तिन्यायेन समाधानपरभाष्यासंगतिः ॥

तत्र ग्रहणे सतीत्यर्थः । [स्थानिबुद्धैव कर्पप्रवृत्त्येति] इदं निर्दिश्यमानपरिभाषया
अप्राप्तौ हेतुः । [सिद्धान्तासंगतिरिति] अयं भावः । यदागमविषयेऽपि स्थानिवत्त्वस्य
प्रवृत्तिः स्यात्तदा स्थानिवृत्तिनिर्दिश्यमानत्वस्यागमविशिष्टादित्येन स्थानिवत्त्वविषयेऽ-
निर्दिश्यमानस्य कस्याप्यभावेन व्याख्याभावाच्चिर्दिश्यमानस्येति परिभाषाया अप्राप्तौ लावस्थायामडिति
भाष्यकारीयसिद्धान्तेऽपिबदित्यादौ विक्रणत्पूर्वमङ्गमे ततो विक्रमे अपा + अ + त्
इत्यवस्थायाम् स्थानिवद्भावेनाडिशिष्टे पायातुत्वस्य निर्दिश्यमानत्वस्य च सत्त्वेन विशिष्टस्य
पिबाद्यादेशापत्तौ भाष्यकारीयतत्त्वसिद्धान्तासङ्गतिरिति । ननु लावस्थायामडिति भाष्यकारीयसिद्धान्त-
बलात्स्थानिवत्त्वबोधितस्य निर्दिश्यमानत्वं नेत्येव कुतो न कल्प्यत इत्यत आह ।
[स्थानिवद्भावविषय इति] [परिभाषायाः प्रवृत्ताविति] उक्तरीत्या कल्पने आदेशस्य
निर्दिश्यमानत्वाद्यावर्त्तमानेन परिभाषायाः प्रवृत्तावित्यर्थः । [परत्वादिति] त्रयादेशविषयेत्यर्थः ।
भाष्यासङ्गतिरिति । तत्रादेशोत्तरं स्थानिवद्भावेन त्रिषव्दत्वेऽपि तस्य निर्दिश्यमानत्वभावा
च्चिर्दिश्यमानस्येति परिभाषया त्रयादेशस्याऽप्राप्त्या त्रयादेशशङ्कया एवानवकाशात्तदशशङ्का-
करणस्य कथंचित्परिभाषाऽज्ञानेन तत्करणेऽपि तं विहाय प्रकारान्तरेण समाधानकरणस्य चासंगति-
रिति भावः । नन्वेतत्तदा स्थानिवत्त्वे अनुमानिकादेशस्याग्रहणमित्यर्थलाभादेशीत्यादौ
परिकल्प्यमानस्थान्यादेशभाव विषयेऽपि तदग्रवृत्तौ पक्षित्यादौ तु शब्दे तिङ्त्वभावेन विशिष्टस्य

एतदित्यादौ स्थानषष्ठीनिर्देशात्तदन्तपरतया पठित-
वाक्यस्यैव समुदायादेशपरत्वेनादेशग्रहणसामर्थ्यात्तस्य
स्थानिवत् सूत्रे ग्रहणेन न दोषः । आनुमानिकस्थान्यादेश-
भावकल्पनेऽपि श्रौतस्थान्यादेशभावस्य न त्याग इत्यचः
परस्मिन् इत्यादेर्नासंगतिः । एतेन यदागमा इति

तिङ्त्वनिबन्धनप्रदत्वानपातरत आह । [एतरीत्यादिविति] [तदन्तपरत्वेति] श्रौतस्थान्या-
देशयो रेवशब्दानित्यत्वानुपपत्तिमूलकलक्षणया तदन्तपरत्वेनेत्यर्थः । [पठितवाक्यस्यैवेति]]
अष्टाध्यायीपठितैरीत्यादिवाक्यस्यैवेत्यर्थः । एतेनपठितागमस्थलीयानुमानिकवाक्यसदृशवाक्य-
व्यावृत्तिः । [समुदायादेशपरत्वेनेति] उक्तरीत्या लक्षणया समुदाययोः स्थान्यादेशभाव-
बोधकत्वेनेत्यर्थः । [आदेशग्रहणसामर्थ्यादिति] स्थानिवदित्युक्तावपि स्थानिवत्त्वस्य
ससंबन्धिकत्वादादेशलाभे पुनरादेशग्रहणसामर्थ्यादित्यर्थः । [तत्रेति] लक्ष्यार्थबोधविषयस्य
तादृशसमुदायादेशस्येत्यर्थः । [न दोष इति] पक्षित्यादौ पदत्वानपातरूपो दोषो नेत्यर्थः ।
एवंचाष्टाध्यायीपठितवाक्यबोधितानुमानिकस्थान्यादेशभावविषये स्थानिवद्भावप्रवर्तनेनादेशग्रहणस्य
कृतार्थत्वादपठितवाक्यबोधितागमस्थलीयानुमानिकस्थान्यादेशभावविषये स्थानिवत्त्वस्य प्रवृत्तौ
मानाभावः । तथाचागमविशिष्टे आगमिषर्मलास्य प्रकृतपरिभाषिकसाध्यतया नेयं निष्पत्तः,
नापि पूर्वोक्तज्ञापकत्वानुपपत्तिरित्यवश्यम् । नन्वेवमपि यथा स्थानिवद्भावविषये श्रौतस्थान्या-
देशभावस्य त्यागद्वयः परस्मिन्निर्देशसंगतिरेव श्रौतवाक्यवाक्यविभाषस्याप्यत्रत्यागद्वयागमा
इत्यस्याप्यसंगतिरेवेत्यत आह । [आनुमानिकेति] अस्य यथेत्यादिः । [न त्याग इति]]
आवृत्त्या वर्णमात्रपरत्वेन पठितवाक्यलब्धस्य न त्याग इत्यर्थः । [नसंगति रिति] एतदुत्तरं
तथात्रापि श्रौतवाक्यवाक्यविभाषस्य न त्याग इति न यदागमा इत्यस्यासंगतिरिति शेषः । अन्यथा
आनुमानिकेत्यादिग्रन्थस्य प्रकृतानुपपत्तत्वं स्पष्टमेव । अस्य ग्रन्थस्य प्रासङ्गिकत्वकल्पनापेक्षया
इत्यमेव व्याख्यानमुचितमिति बोध्यम् । [एतेनेति] उक्तरीत्या आगमविषये स्थानिव-

परिभाषा स्थानिवत्सूत्रेण गतार्थेत्यपास्तम् ॥ एतत्सर्वं
दाधाध्वदाबिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ११ ॥
नन्वेवमुदस्थादित्यादाबुदःस्थास्तम्भोः पूर्वस्य इति
पूर्वसवर्णापत्तिरत आह ॥

निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति ॥ १२ ॥

झाक्याप्रवृत्त्यर्थः । उक्तमर्थं प्रमाणयति । [एतत्सर्वमिति] परिभाषा तद्व्याख्यान-
मनामस्कानामित्यादि सर्वं चेत्यर्थः । अयमत्र संग्रहः । परिभाषेयं लोकन्यायसिद्धा, नेटि
णेनरिटीत्यादिज्ञापकसिद्धा च । प्रणिदापयतीत्यादौ पुर्विशिष्टस्य दारुपत्वाद्बुदसंज्ञायां नेगेदिति
णत्वसिद्धिरस्याः फलम् । यमुदिस्थागमो विहितस्तादृशागमविशिष्टस्य तत्त्वेन ग्रहणमिति
परिभाषार्थः । आने मुगिति मुविधानसामर्थ्यादिषाडनित्या तत्फलं तु जहरेत्यादावात औ णल
इत्यौकारादेशस्य दिदीये इत्यादौ एतेनैकाच इति यणादेशस्य चाप्रवृत्तिः । आनेमुगित्यादिसूत्रस्य-
भाष्याविरोधाद्ग्रहणेऽप्या अप्रवृत्तिरिति प्राचीनोक्तमयुक्तम् । आगमस्थलीयानुमानिकस्याप्यादेश
विषये स्थानिवत्स्यप्रवृत्त्या नेयं स्थानिवत्सूत्रेण गतार्थेति ।

पूर्वेणास्य संगतिं प्रदर्शयन्नवतारयति । [नन्वेवमिति] यदागमा इत्यस्या-
ङ्गीकार इत्यर्थः । [पूर्वसवर्णापत्तिरिति] यदागमा इति न्यायेनागमविशिष्टे ज्ञेय्यताव-
च्छेदकसमनाधिकरणयावद्धर्मातिदेशयोधनास्यकृतेऽगमविशिष्टे स्थाध्यातुत्वातिदेशे आदेः
परस्येति परिभाषया तदादेशकारस्य जायमानः पूर्वसवर्ण आन्तरतम्यहकारः स्यात् ।
इकारस्यान्तर्यतो दकार इति सुपां सुलुगिति सूत्रस्यभाष्यप्रामाण्यात्परः संनिर्कर्ष इति सूत्रस्याप्या-
प्रामाण्याच्चां घोषसंस्वरादाख्यप्रययनत्वस्य सिद्धान्तितत्वात् । सिद्धान्ते तु निमित्तस्य
निर्दिश्यमानविशेषणत्वात्तस्य चाद्या व्यवधाना न्न तदपत्तिरिति बोध्यम् । एतेन पूर्वस्य
तकारस्य सवर्णः प्रथमोपस्थितत्वात्कारोऽकारस्य स्थाने स्यादिति चन्द्रकलाद्युक्तमपालम् ।
नेयं परिभाषान्तरवज्जालोक्तोक्तान्तरस्थन्यायसिद्धा, किंतु पाणिन्युपदिष्टपरिभाषासूत्रार्थभूते-

षष्ठीस्थानेयोगेति सूत्रमावर्तते । तत्र द्वितीयस्यायमर्थः ।
षष्ठ्यन्तं निर्दिश्यमानमुच्चार्यमाणमुच्चार्यमाणसजातीयमेव
निर्दिश्यमानावयवरूपमेव वा स्थानेन स्थाननिरूपित-

स्याह । [षष्ठी स्थान इति] । [आवर्तते इति] यद्यपि षष्ठीस्थान इति सूत्रमन्तरापरान्तरङ्गत्वा-
द्याख्यानतो वा इको यणचित्यादौ षष्ठ्या अभीष्टस्थानपदार्थनिरूपितसंबन्धार्थकतालाभात्तदर्थं
तत्सूत्रमनावश्यकमिति सामर्थ्यात्तदेवदशार्थकं सम्पद्यत इति षष्ठीस्थान इति सूत्रे पादः पदिति
सूत्रे च भाष्ये उक्तम्, तथाचावृत्तिरनावश्यकी । तथापि मन्दबुद्धिवैशद्याय सूत्रकृता तस्याप्यव्यत्वा-
त्तदनुसारेणेदमिति बोध्यम् । तत्रैकस्य प्रसिद्धार्थकत्वादाह । [तत्र द्वितीयस्येति] । तयोर्मध्ये
द्वितीयस्येत्यर्थः । [अयमिति] वक्ष्यमाण इत्यर्थः । तमेवाह । [षष्ठ्यन्तमित्यादिना] ।
अत्र सूत्रे षष्ठीपदं प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तरमिति भावः । [निर्दिश्यमानमिति] । एतच्चा-
ध्याहारलभ्यम् । तदर्थमाह । [उच्चार्यमाणमिति] । सूत्रोच्चारितजराशब्दादेशादेशसंबन्धव्याहृतं
निर्दिश्यमानपदं लक्षण्या तत्सजातीयपरमित्याशयेनाह । [उच्चार्यमाणसजातीयमिति] । असति वायके
सर्वं वाक्यं सावधारणं भवतीति न्यायादाह । [एवेति] । एवेन तद्विधाय तदन्तोदयवृत्तिः ।
ननूसूरीत्या सुपद उदस्थादित्यादिसिद्धावप्यतिस्य इत्याद्यसिद्धिः । तदोः सः सवित्यत्र तकारद-
कारयोरपि निर्दिष्टत्वेन त्यदाद्यन्ताङ्गावयवयोर्निर्दिश्यमानयोस्तकारदकारयोः सकारादेशइत्यर्थं
उपसर्गकारस्यापि सत्त्वापत्तेरत आह । [निर्दिश्यमानावयवरूपमेव वेति] । उच्चार्यमाणसजातीयो-
यस्तदवयवरूपमेवेत्यर्थः । अत्रैवशब्देन तद्विधायक्यवर्णातिस्य इत्यादाबुपसर्गतकस्य व्यावृत्तिः ।
एतच्चाध्याहृतनिर्दिश्यमानपदस्यावृत्त्या द्वितीयस्य तत्सजातीयावयवपर्यन्तमपि लक्षणश्रयणेन च
लभ्यत इति भावः । वस्तुस्तु आवृत्तिरनावश्यकी । अत्राहृतं च निर्दिश्यमानपदं
तत्सजातीयावयववलक्षणिकमेव । एवं च निर्दिश्यमानसजातीयावयवरूपा षष्ठः प्रकृतिः स्थानेन
युज्यत इत्येवार्थः । सुपद इत्यादौ षष्ठीप्रकृतेः पाच्छब्दस्य निर्दिश्यमानावयवरूपत्वं तु व्यपदेशि-
वद्भावेन सिद्धम् । मूले निर्दिश्यमानावयवरूपमेव वेत्यत्र वा ग्रहणं कुर्वन् ग्रन्थकारोऽप्यमुमेवार्थं
सूचयति । अन्यथा अवयवरूपमपीत्येव ब्रूयादिति बोध्यम् । स्थानस्यासंबन्धताया अन्यत्र
प्रतिपादितत्वादाह । [स्थाननिरूपितेति] । निर्वर्त्यनिवर्तकभावेनेत्यर्थः । सूत्रे योगशब्दः

संबन्धेन युज्यते न तु प्रतीयमानमित्यर्थस्तेनदं सिद्धम् ॥

कर्मवञ्जन इत्याशयेनाह । [युज्यत इति] अथाहृतनिर्दिश्यमानपदस्यावधारणपदतया व्याख्याने फलमाह । [न प्रतीयमानमिति] प्रतीयमानं तदन्तादि निर्दिश्यमानावयवभिन्नतद्वयवयो वा स्थानेन युज्यत इत्यर्थः । [इतीति] अस्य पूर्वेणायमर्थ इत्यनेनान्वयः । [तिनेदं सिद्धमिति] अत्रातृद्वितीयमूत्रयोक्तार्थकत्वेनेदं वचनं सिद्धमित्यर्थः । अत्र निर्दिश्यमानसजातीयं निर्दिश्यमानसजातीयावयवरूपं च षष्ठ्यन्तं स्थानेन युज्यत इत्यन्वयः । यद्यपि षष्ठ्यन्तस्य न कार्यपटुतिः । तथापि षष्ठ्यन्तस्य कार्यसंभवाद्युपमादसन्तोः षष्ठी ध्रुवार्थाद्वितीयास्तयोर्वा नवावित्यादौ तत्संभवेऽपि तत्र पदस्येवविकारसामर्थ्यादेव विशिष्टस्य कार्यसिद्ध्या तदर्थमस्यानावश्यकत्वेन, “ षष्ठ्यन्तं स्थानेन युज्यते यतः षष्ठ्युच्चारितेति षष्ठीस्थान इति सूत्रस्थान्द्विप्रामाण्येन चोपस्थितस्य तदन्तांशस्याविवक्षितत्वात्तददेवेव स्थानेन योगो बोध्यः । षष्ठ्यन्तमित्यत्रातृद्विगुण-संज्ञानो बहुव्रीहिरिति तु न युक्तम् । सूत्रे अन्तपदभावेन सौत्रषष्ठेपदस्यैव प्रत्यग्रहण-परीभाषया तदन्तपदत्वेन तद्विषये प्रत्यग्रहणमायवकस्यैव सर्वत्र ग्रहणदर्शनेन च तथा वक्तुमशक्यत्वात् । परीभाषाचोयमिको गुणपटु इत्यादिवदादेशाविधायकेषु निर्दिश्यमानस्येति पदमुपस्थाप्य पदैकवचनतया विद्युपकारिका । आदेशाविधायकशार्ङ्ग्याषष्ठ्यन्तपदश्रुतिरस्या-लिङ्गम् । तथा च पादः पदित्यादौ स्थानाषष्ठ्यन्तपदश्रुत्योपस्थितस्य निर्दिश्यमानपदस्य तेनैव सामानाधिकरण्येनान्वयताच्छब्दान्तं यदङ्गं भं तदवयो निर्दिश्यमानो यः पाच्छब्दस्तस्य पदादेश इत्यर्था न तदन्तस्य पदादेशः । तदोः सस्मावित्यादौ तु त्यदादीनामित्यवयव-षष्ठ्यन्तपदश्रुत्योपस्थितस्य तस्य तेनैव सामानाधिकरण्येनान्वयताद्वन्ताङ्गावयवो निर्दिश्यमानो-यस्तदादिसदवयवयोस्तकारकरोः सकारादेश इत्यर्थलभाद्यतिस्य इत्यादद्विगुणसर्गात्तकारस्य न सत्तम् । यद्यपि तत्र सूत्रे तदोरित्यपि षष्ठ्यन्ततया निर्दिष्टत्वापि न तेन निर्दिश्यमानस्येति पदसंबन्धः व्याख्याभावादिति बोध्यम् । निर्दिश्यमानत्वं चात्र स्वरूपमिति शास्त्रातिरेकशास्त्रान्तरसहकारेण षष्ठीप्रकृतिजन्यप्रतीतिविषयत्वम् । एवं च विसर्जनीयपदबोधस्य विन्दुद्वयत्वकस्य शास्त्रान्तरसहकारेणैव प्रतीयमानत्वेन निर्दिश्यमानताया अव्याघाता न तस्य निर्दिश्यमानत्वमतिपादनपरवक्ष्यमाणद्वयवरोडिति सूत्रस्थभाष्यविरोधः । सुपद उदरसादित्यादौ

तदन्तादेयेन विधिरित्यादिशास्त्रान्तरसहकारेणैव प्रतीयमानत्वाच्चिर्दिश्यमानत्वाभावेन न तस्योरेकपरि-भाषाद्वहणत्वमतिपादनपरभाष्यासंगतिः । एवमस्य व्याख्यादौ दीर्घादीनां ग्रहणकशास्त्रसहकारे-णैवोपस्थितत्वाच्चिर्दिश्यमानत्वाभावेन न तेषामनिर्दिश्यमानत्वमतिपादनपरवक्ष्यमाणत्वस्यासंगतिः नैवैव धातुपदेन भवादीनां भूवादय इति शास्त्रान्तरसहकारेणैव प्रतीयमानतयाऽङ्गपदबोध्यस्येव निर्दिश्यमानताया वक्तुमशक्यतया तेषां निर्दिश्यमानत्वमतिपादनपरथात्वादीनामपि निर्दिष्टत्वादि-त्यादिवक्ष्यमाणत्वमन्यविरोध इति वाच्यम् । तदुपस्थस्य धातोरादिर्यादिः, धातुरादिर्यो सौ धात्वादी धात्वादिश्च धात्वादी च धात्वादयस्तेषामिति तसुस्थानतन्मूलमन्विज्ञानबहुव्रीहोरेक्योरेण द्गुभुल्लेणां निर्दिष्टत्वादित्याशयकतया विरोधाभावात् । नन्वेवं लिङ्गाविशिष्टपरिभाषाबोधितस्य तन्मध्यप्रतिन्यायबोधितस्य च स्वं रूपमिति शास्त्रातिरेकशास्त्रान्तरसहकारेणैव प्रतीयमानताया तयोरेकत्वरूपनिर्दिश्यमानत्वाभावे महतीभिय इत्यत्र लिङ्गाविशिष्टपरिभाषया “अन्तहत” इत्या-न्ताशार्ङ्ग्यानित्यत्वेन समाधानपदस्याप्युपस्थानाभावात् । तथा कादेशः सत्ववक्ष्यं वक्तव्यः सक्ककार्थ इति त्यदादीनाम इति सूत्रस्थान्द्विप्रामाण्यतश्च स्यात् । देवीमञ्जरीति देवद्वयञ्जित्यत्र विष्वद्वयोरित्यदयादेशानापातिः, अकञ्जिविशिष्टस्य किञ्चब्दस्य कादेशानापातिश्च स्यादिति चे, वा । तयो रत्वरूपनिर्दिश्यमानत्वाभावेऽपि स्थानित्वसूत्रेण स्थानिवृत्तिनिर्दिश्यमानत्वस्यादेशो इव स्वपटुति-वृत्तिनिर्दिश्यमानत्वस्य लिङ्गावयवप्रत्ययविशिष्टकञ्जिविशिष्टे चातिदेशसंभवेन निरस्तभाष्य-विरोधस्य लक्ष्यदेशस्य चाप्रसारात् । स्थानिवृद्धवेनेव तन्मध्यप्रतिन्यायेन तद्बुद्ध्यैव कार्यजननादिति वक्ष्यमाणान्धेनास्यैवार्थस्य नागेशाभिप्रेतत्वञ्चननात् । आगमविशिष्टे तु न निर्दिश्यमानत्वातिदेशः । लवस्थायामडिति भाष्योक्तसिद्धान्तासङ्गतोरिति बोध्यम् । न चैवमपि द्विगुणपदो जरा-जरसावित्यादौ षष्ठीसमासे पूर्वोत्तरयोरेवोरपि पाच्छब्दजराशब्दयोर्निर्दिश्यमानत्वातिदेशादुत्तरयोरिव पूर्वयोरपि पाच्छब्दजराशब्दयोः कुतो नादेश इति वाच्यम् । षष्ठ्यन्तपदबोध्यस्यैव सप्तम्यन्त-पदबोध्यस्यापि निमित्तस्य निर्दिश्यमान एवान्वयतद्विगुणोर्निर्दिश्यमानत्वेऽपि विभक्तिपरत्वाभावेना-देशाप्रसक्तेः । निमित्तस्याङ्गाविशेषणत्वेऽपि पाच्छब्दान्तं यदङ्गं भं तदवयो यो निर्दिश्यमानः पाच्छब्दस्तस्य पदादेश इत्यादिरूपेणार्थे प्रत्यासत्तोत्तरयोरेव पाच्छब्दजराशब्दयोर्ग्रहणत्वातिप्रसङ्ग-इति बोध्यम् । नचैवमपि जराजरासावित्यादि पदद्वित्वस्थले विशिष्टस्य जरासादेशानापातिरिति वाच्यम् । तत्रान्तमितावयवभेदस्यैव द्वित्वस्य प्रवृत्तेः सिद्धान्तितत्वादवयवयोः स्थानिवृद्धवेन विशिष्टस्य च निर्दिश्यमानताया जराशब्दत्वस्य च सत्त्वेऽप्येकावृद्धिर्वचनन्यायेन विशिष्टस्यैवदेश-

न चास्य च्वावित्यादौ दीर्घाणामादेशानापत्तिस्तेषां निर्दिश्यमानत्वाभावादिति वाच्यम् । जातिपक्षे दोषाभावात् ॥ किं च न भूसुधियोरिति निषेधेन ग्रहणकशास्त्रगृहीतानां निर्दिश्यमानकार्यबोधनान्न दोषः ॥ इयदुवडोडित्वं त्विवर्णोवर्णान्तशुधातुभ्रवामित्यर्थेन धात्वादीनामपि

प्रवृत्त्येष्टसिद्धेः । न च नाभिन्नं चेत्यादौ षष्ठ्या अभावदुक्तरूपनिर्दिश्यमानत्वाभावादतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । नाभिन्नशब्दस्य षष्ठ्यन्तत्वाभावेऽपि षष्ठीप्रकृतिलेनानुसन्धीयमानतायाः सत्त्वेनादोषादिति दिक् । व्यक्तिपक्षे दोषमाशङ्कते । [नचेति] [इत्यादाविति] इत्यादिविषये मालीभूतीत्यादावित्यर्थः । [निर्दिश्यमानत्वाभावादिति] ग्रहणकशास्त्रसहकारेण तेषां प्रतीयमानत्वात्तत्त्वाभाव इति भावः । [जातिपक्षे दोषाभावादिति] तत्पक्षेऽकारेण शास्त्रान्तरासहकारौवात्वजातेरुपस्थित्या तस्या निर्दिश्यमानत्वं सुवक्ष्यम् । तस्यां च खत आदेशसंभवात्तदाश्रयव्यक्त्यु प्रवर्तमान आदेशोऽविशेषाद्बोद्धव्यं दीर्घादिष्वपि भवतीति न दोष इति भावः । नन्वेवमपि व्यक्तिपक्षे दोषस्तदवश्य एवेत्यत आह । [किंचेति] [निर्दिश्यमानकार्यबोधनादिति] परनेकाच इत्यत्र ओसुपीत्यत्र च ह्रस्वयोरैव निर्दिष्टत्वेन ततो ग्रहणकशास्त्रसहकारेणैव दीर्घादीनामुपस्थित्या तेषां निर्दिश्यमानत्वाभावाद्युक्तौ स निषेधो व्यर्थस्सन्सामान्यत इममर्थज्ञापयतीति भावः । नन्वचिन्मुधावित्यत्र व्योरित्यनेनेकारोकारयोर्निर्दिष्टत्वादयथा परिभाषया तयोरेव कार्यप्रवृत्त्या समुदायस्य प्रसक्तेरेवाभावात्समुदायस्यादेशवारणाय कृतमित्यदुवडो डित्वं व्यर्थं स्यादत आह । [इयदुवडोरिति] [इवर्णोवर्णान्तशुधातुभ्रवामिति] अत्र धातुशुभ्रवामिति पाठो गदासम्भूतः । अयमेव युक्तः । इवर्णोवर्णान्तत्वस्य संभवव्यभिचाराभ्यामिति न्यायेन धातावेवान्वयस्य न्याय्यत्वात् । अन्यथोरिवर्णान्तत्वस्यासंभवादुवर्णान्तत्वस्यव्यभिचारित्वेन चान्यथासंभवात् । सर्वमूलभूतत्वेनाभ्यहितत्वात्तथैव पूर्वोनिपातस्य न्याय्यत्वाच्च । अत एवमेव धात्वादीनामित्युक्तिः संगच्छते । सूत्रे तु सौत्रत्वात्तदविवक्षयाऽप्युच्यते तत्र प्रयोग इति बोध्यम् । [इत्यर्थेनेति] अचिन्वित्यस्येति शेषः । [धात्वादीनामिति] धातुरादि-

निर्दिष्टत्वादन्त्यादेशत्वाय, रीडिडोडित्वं तु स्पष्टार्थमेव । एतेनेदं डित्वं वर्णग्रहणे निर्दिश्यमानपरिभाषया अप्रवृत्तिज्ञापकमित्यपास्तम् ॥ हयवरट्सूत्रस्थेनायोगवाहानामुपदेशे ऽलो ऽन्यविधिः प्रयोजनम् ॥ वृक्षस्तत्र नैतदस्ति प्रयोजनं, निर्दिश्यमानस्येत्येव सिद्धमिति भाष्येण विरोधात् ॥ अनया परिभाषया येन विधिरिति सूत्रबोधिततदन्तस्य स्थानित्वाभावबोधनं यदागमा इति

र्थवामित्यतदुगुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । सौत्रक्रमाश्रयणे तु धातोरितिर्धात्वादिः, धातुरादिर्यथो सौ धात्वादी धात्वादिश्च धात्वादी च धात्वादय इति तत्सुखातदुगुणसंविज्ञानबहुव्रीहोरैकशेषः । एवं च शुभ्रशुक्लीणामित्यर्थः । [निर्दिष्टत्वादिति] एवंचेवर्णोवर्णान्तशुध्यात्परिभाषया अन्त्यादेशत्वसिद्धावपि शुभ्रप्रत्ययान्तादिविषयेऽनया परिभाषया समुदायस्यैव कार्यप्रसक्त्या तद्वारणाय डित्वमावश्यकमिति भावः । यथाश्रुतं तु न युक्तम् । धातुपदेन धात्वादीनां भूवादय इति शास्त्रसहकारेणैवोपस्थित्या तेषां निर्दिश्यमानताया अभावात् । नन्वेवमपि रीडिडोडित्वं व्यर्थम् । तद्विधौ वर्णस्यैव निर्दिष्टत्वेन समुदायस्य कार्यव्यावृत्त्ये तस्यानावश्यकत्वादत आह । [रीडिडोडित्वन्विति] [स्पष्टार्थमेवेति] एवेन फलान्तरव्यवच्छेदः । केन चिदुक्तं तदेव फलान्तरं स्पष्टयति । [एतेनेति] वक्ष्यमाणभाष्यविविरोधेनेत्यर्थः । तमेवाह । [हयवरट्सूत्रस्थेनेति] अस्याश्रमेण भाष्येणैवनेनान्वयः । [विरोधादिति] यद्यस्य वर्णग्रहणेऽप्रवृत्तिः स्यात्तदा विसर्गाभ्यापि वर्णत्वेन तद्विषयेऽनया परिभाषया सिद्धिप्रतिपादनमसंगतं स्यादिति भावः । उक्तरीत्या स्थानित्वबोधितस्य ग्रहणकशास्त्रगृहीतस्य, लिङ्गविशिष्टपरिभाषातन्माश्रयितव्यताया-गोचर्योश्च निर्दिश्यमानकार्यप्रवृत्त्या तत्राऽन्याः परिभाषया अप्रवृत्तौ परिशेषादयाः प्रवृत्तिसिद्धिमाह । [अनयेति] [स्थानित्वाभावबोधनमिति] तयो र्धेनविधिरिति यदागमा इति च

लब्धस्य च । तेन सुपद उद्स्थादित्यादिसिद्धिः ॥

शास्त्रान्तरसहकारेणैवोपस्थित्या निर्दिश्यमानत्वाभावादिति भावः । एवं स्थिते परिभाषाफलं दर्शयति । [तेनेति ।] तदुभयोर्व्योधितस्य स्थानित्वाभावबोधनेनेत्यर्थः । [इत्यादिसिद्धिरिति] अन्यथा आद्ये विशिष्टस्यदेशापत्त्या द्वितीयेऽङगमाकारस्य पूर्वसवर्णात्त्या च तद्वसिद्धिरिति भावः । नन्वङ्गभसंज्ञानिमित्तभूतप्रत्ययसंबन्धः वैयधिकरण्यान्यत्र चाश्रित्य पादः पदित्यादेर्भसंज्ञा-काङ्क्षावत्स्य यत्नाद्यसर्वनामस्थानत्वादिप्रत्ययपरकस्य पाच्छब्दस्य पदादेश इत्येवं व्याख्येनेन विनैव परिभाषामिष्टसङ्ख्या न सुपद इत्यादिरस्याः परिभाषायाः प्रयोजनम् । एवमुक्तं स्यात्त-गोरित्यत्र सकारं प्रश्लिष्योदः परस्य स्यात्त-गोसकारस्य पूर्वसवर्ण इत्यर्थाश्रयणेनेदस्या-दित्यत्र पूर्वसवर्णस्य वारयितुं शक्यतया न तदप्यस्याः प्रयोजनमिति चेदत्राहुः । अङ्ग संज्ञा-निमित्तभूतप्रत्ययसंबन्धः संज्ञानां कार्यकालत्वमाश्रित्य याचि भित्तिपादे विधिप्रदेशे उपस्थितिं पदैकवाक्यतां चाश्रित्य वा अर्थापत्तिमूलकादेशपादा वाच्यः । तत्र नाद्यः । अकङ्क्षारियसंज्ञाद्यु-कार्यकालत्वभावस्य प्राप्नुयर्ज्ञातत्वात् । तदभ्युपगमेऽप्यन्यतरपदवैयर्थ्येन संज्ञाशास्त्राणां पदैक-वाक्यताया वक्तुमशक्यतया निरुक्तार्थस्य दुर्लभत्वात् । न द्वितीयः । इत्यानित्यादावङ्गमन्तरा प्रत्ययोपलभत्वात् । दृष्यञ्चुरित्यादौ प्रत्ययमन्तरा भवोपलभ्याच्च ताभ्यां प्रत्ययाक्षेपस्य वक्तुं मशक्यत्वात् । कथंचिदाक्षेपेऽपि पदजन्यपदार्थोपस्थितेरेव शाब्दबोधहेतुतया आक्षिप्तस्य तस्य शाब्दान्यासंभवात् । तदभ्युपगमेऽप्यङ्गभसंज्ञाक्षिप्तप्रत्ययस्योपस्थिताकाङ्क्षा तत्रैवान्वयस्य न्याय्यतयाऽन्यत्रान्वयस्याऽनौचित्यात् । पदाङ्गाधिकार इति परिभाषाव्यतिरेकेण वैयधिकरण्यान्यवस्य सुतरामप्युक्तत्वाच्च । तस्मात्परिभाषामन्तरा न सुपद इत्यादिसिद्धिः । नच परिभाषाभ्युपगमेऽपि द्विप्राप्त्युपद इत्यादौ पूर्वापाच्छब्दस्य पदादेशवारणाय कर्थाद्विदुः करीतरेवाश्रयणीयवयाऽ तत्रैव सुपद इत्यादिसिद्धौ न तदर्थं परिभाषा आवश्यकमिति वाच्यम् । पाच्छाब्दान्तं यदङ्गं भं तदवयवो निर्दिश्यमानो यः पाच्छब्द इत्यर्थे प्रत्यासत्त्या चरमपाच्छब्दस्यैव ग्रहणेन तद्दोषस्यात्र पक्षे वारयितुं शक्यत्वात् । वैयधिकरण्यान्यवयादिनामपि सुपद इत्यात् तेनेत्यर्थे सुपादित्येत्यत्र टमादाय भसंज्ञकाङ्क्षावत्त्वं वक्तुमपादाय यत्नाद्यसर्वनामस्थानप्रत्ययपरकत्वं चाश्रित्य प्रासपादादेश-वारणाय प्रकारान्तरेण प्रत्यासत्त्याश्रयणमावश्यकमेवेति बोध्यम् । उद्स्थादित्यत्र सकारप्रक्षेपेण

अनया च स्वस्वनिमित्तसंनिधापितानामलोऽन्त्यस्येत्या-दीनां समावेश एव न बाध्यबाधकभावो विरोधाभावात् ।

वारणमपि न युक्तम् । एवमपि तस्यै यस्यै इत्यादौ स्याटि कृते तद्विशिष्टस्य सैभवावारणाय, क्रियालां क्रियालोत्यदौ यद्गुडिशिष्टस्य तामादेशवारणाय लवस्यायामदिति भाष्यकारीयसिद्धान्ते अपिबादित्यादावागमविशिष्टस्य पिबाद्यादेशवारणाय, पङ्क्तस्य पङ्क्तलोत्यदौ कान्तस्य लववाद्यादेश-वारणाय च परिभाषाया अवश्यकतया तयैवात्रापि निवर्हि प्रक्षेपादिपरिच्छेदास्त्यायुक्तत्वात् । उद्स्थादित्यस्य प्रकृतपरिभाषाप्रयोजनत्वमतिपादनपरपादः पदिति सूत्रस्य नाप्यविरोधाच्चेति । ननु यदागमन्यायोगेनस्य निर्दिश्यमानत्वाभावे तदोरिति सूत्रस्यशेषव्यपन्यासङ्गतिः, तत्राह “ तो रिति तु नोक्तम् । अनेष इत्यादौ सत्तापत्ते ” रित्युक्तम् । यदि च यदागमन्यायोगेनस्य निर्दिश्य-मानत्वाभावात्तदा कथं नुटः सत्तापादनम् । तद्विशिष्टस्य निर्दिश्यमानत्वं भावादिति, चेन्न । विशिष्टस्य निर्दिश्यमानत्वाभावेऽप्याद्यन्तौ टयिक्ताविति शास्त्रव्योधितस्य निर्दिश्यमानत्वादवयवकस्या-व्याघातात् । अत एव क्लीकप्यत इत्यादौ रीको रेफस्य लवसिद्धिरित्यवयवम् । अलोन्त्यस्य आदेः परस्येत्यादावारभासाभ्यर्थादस्य बाधकौ अनेकालित्यनेन तु सहाविरोधादस्य समुच्चयेन पञ्चत्तिरिति षष्ठीस्थान इति सूत्रस्यकौस्तुभोक्तं निराचकीर्षुः सिद्धान्तमाह । [अनया चेति ।] सहेति शेषः । [ब्रह्मनिमित्तसंनिधापितानामिति ।] खेन खेन लिङ्गेन विधिसंनिधिं प्रापितानामित्यर्थः । [अलोन्त्यस्येत्यादीनामिति ।] आदिना डिच्, आदेः परस्य, अनेकाल् शिस्तर्वस्येत्येतेषां संहः । समावेश एवेति । यथा अतो दीर्घोपकीत्यादौ षट्स्थान इत्यनेन-दन्ताङ्गस्य स्थाने प्रसक्तस्यादेशस्याऽन्त्येऽल्युपसंहारः क्रियते, यथा वा सर्वेयानुकार्यवृत्तयो रित्यादाविष्मरीभाषासहकृतेन षष्ठीस्थान इत्यनेनान्ताङ्गस्य स्थाने प्रसक्तस्यादेशस्याऽन्त्येऽल्युपसंहारः क्रियते, एव मुदुः स्यात्प्रामोस्तदादीनाम इत्यादौ षष्ठीस्थान इत्येतदर्थमनेन निर्दिश्यमान-इत्यनेन निर्दिश्यमानस्य स्थाने प्रसक्तस्यादेशस्य आदेः परस्य अलोन्त्यस्येताभ्यामावन्त्यो-रलोत्संहारः क्रियत इत्यनया सह तेषां समावेश एवेति भावः । एकव्यवच्छेदमाह । [न बाध्यबाधक भाव इति ।] परत्यादिनेति भावः । तत्र हेतु माह । [विरोधाभावादिति ।]

नाप्येतयोरङ्गाङ्गिभावः उभयोरपि परार्थत्वेन तदयोगात् ।
अनेकाल् शिदिति सूत्रे सर्वश्चेतत्परिभाषाबोधित एव
गृह्यते ॥ यत्वादेः परस्यालोऽन्त्यस्येत्येतावेतदुबाध-

सत्येव हि विरोधे परेण पूर्वस्य वा निरवकाशेन सावकाशस्य वा बाधो वक्तुं शक्यः । यथा
अलोऽन्त्यस्य आदेः परस्य डिच्च अनेकाल् शित्सर्वस्येत्येतेषाम् । एतद्विषयेत्वेतदङ्गो धितस्यानित्यव-
स्थापकतया तेषां समावेशसम्भवेन विरोधाभावाच्च बाध्यबाधकभाव इति भावः । नन्वनया सह
इत्यादावलोऽन्त्यस्येत्यादेरप्रवृत्त्यापत्तिस्त आह । [नार्पीति] [उभयोरर्पीति] निर्दिश्यमानस्येत्यस्य,
अलोऽन्त्यादिषु चतुर्वच्यतमस्य चेत्यर्थः । [परार्थत्वेनेति] विध्युपकारार्थत्वेनेत्यर्थः ।
[तदयोगादिति] गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वादिति न्यायेनाङ्गाङ्गिभावेनान्वयासंभवा-
दित्यर्थः । नन्वेवमपि येन विधिरिति यदागमा इत्युभयबोधितस्यानिनोनेकालित्यत्र सर्वपदेन
ग्रहणादस्याश्च तदुभयबोधितस्य स्थानित्वाभावबोधकत्वेनाऽनया च सह तस्य विरोधेन बाध्यबाधक-
भावापत्तौ परत्वादनेकालित्यस्य प्रवृत्तौ सुपदो निर्जसमावित्याद्यसिद्धिस्त आह । [अनेकालिति]
[सर्वश्चेति] सर्वोऽर्पीत्यर्थः । [एतत्परिभाषाबोधित एवेति] एवेन येन विधिरित्याद्यु-
बोधितस्य व्यावृत्तिः । यथा अलोऽन्त्यस्येत्यादिभिरितत्परिभाषाबोधितस्यानिसंबन्धस्येत्याद्योरेव
ग्रहणमेवमनेनाप्येतत्परिभाषाबोधितस्यैव सर्वस्य ग्रहणेन तैरिवानेनाप्यस्याः समावेश एवाविरोधा-
दिति भावः । नैवैव फल इत्यादौ दोषः, तत्र स्थानिनामनुचारेण निर्दिश्यमानपरिभाषाया
अप्रवृत्त्या तेषां सर्वपदेन ग्रहीतुमशक्यताऽनेकालित्यस्याप्रवृत्तावन्त्यादेशालापत्तेरिति वाच्यम् ।
तत्राप्यादेशैः पाणिनिवृत्तस्यानुचारेणानुमानात्सिद्धान्ते तेषां प्रयोगानियमार्थत्वेन च दोषात् ।
कौस्तुभोक्तिं खण्डयति । [यत्स्विति] [एतद्बाधकाविति] निर्दिश्यमानपरिभाषाबाधकावित्यर्थः ।
यथासि, प्वांसीत्यादौ स्थानेयोगत्वस्य अन्त्यादचः परत्वस्य च सम्भवे सत्यपि यथा सिद्धोऽन्त्यात्पर
इत्येषा तन्मन्यायेन स्थानेयोगत्वस्य बाधिका, एवमेतदप्राप्तियोग्यत्वेऽचारितार्थस्य एतदप्रवृत्त्युत्तरं
चारितार्थस्य चानयोः सत्त्वेनैतौ तन्मन्यायेन निर्दिश्यमानपरिभाषाबाधकाविति भावः ।

काविति, तन्न । उदस्थादिति सूत्रविषये ऽस्याः पादः
पदिति सूत्रे भाष्ये संचारितत्वात् । नाप्येतयोरित्यं

परत्वादेतद्बाधकाविति कैश्चिदुक्तं तु न युक्तम् । विरोधाभावादिति पूर्वग्रन्थेन
तयोर्निर्विषयत्वापत्तेरित्युत्तरग्रन्थेन च विप्रतिषेधसामप्रवृत्तेर्निराकरणात् । कौस्तुभे आरम्भसामर्थ्या-
देतद्बाधकावित्युक्त्या तदर्थस्य तदनभिमतत्वाच्च । नन्वेतत्परिभाषाऽप्राप्तियोग्ये सार्वधातुकार्थ-
धातुकयोः सन्निटोर्जेरित्यादावनयोश्चारितार्थ्यत्वं बाधकत्वमिति चे, न । तदादीनामः,
उदः स्यात्तस्मोरित्यादौ खल्वलिङ्गेनोपस्थापितयोस्तयोरचारितार्थ्यमिति तदाश्रयात् । कथंचित्तयोरे-
तद्व्यवस्थापकत्वे संभवति बाधकत्वकल्पनमनुचितमित्याशयेनाह । [तन्नेति] तत्रैव
प्रमाणमाह । [उदः स्यादिति] पादः पदिति सूत्रे भाष्ये एतत्परिभाषाप्रयोजनगणनावसरे
उदः स्थिति सूत्रस्य विषयभूते उदस्यादितिलक्ष्ये आदेः परस्येति सूत्रविषयेऽस्याः संचारितत्वा-
दित्यर्थः । तयोक्तक्रान्त्यायेन निर्दिश्यमानपरिभाषाबाधकत्वे तु तद्विक्रयेऽस्याः प्रयोजन
प्रतिपादनसंगतं स्यात् । अतस्तेन कथञ्चिद्व्यवस्थापकत्वे संभवति परिभाषाणां परस्परं
बाध्यबाधकभावोऽनुचित इत्ययमर्थो लभ्यत इति भावः । ननु तिर्विशतेतितीति सूत्रस्यभाष्येण
निर्दिश्यमानपरिभाषाया अलोऽन्त्यपरिभाषाबाधकत्वस्य सुपदं प्रतीत्या कथमनया सह तेषां
समावेशः । तत्रहि भाष्ये “ तिग्रहणं विमर्शम् ? विशतेति डिति लोप इत्येव कुतो नोच्चेतेत्याशङ्क्य
तिग्रहणाभावेऽलोऽन्त्यपरिभाषाया विशतेतिरकारस्य लोपः प्रसज्येतेति समाधाय ” अन्यस्य यदि
लोपः स्यात्तदा तस्य यस्येति लोपेनैव सिद्धे सूत्रारम्भसमर्थ्योदेव तिग्रहस्य लोपो भविष्यतीति
तिग्रहणमनर्थकमेवेति पुनराशङ्क्य तदुत्तरमेवं तर्हि अनन्यार्थपरामर्शेनानेन सामर्थ्यादनन्त्यस्य
तिग्रहस्येवाऽङ्गस्यापि लोपः प्रसज्येत । अतस्तिग्रहणं कर्तव्यमिति सिद्धान्तयित्वा, “ अथ
क्रियमाणेऽपि तिग्रहणेऽन्त्यस्य कस्मान्न भवति ” इत्याशङ्क्य निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न
भविष्यतीति समाहितम् । अनेन च तयोस्समावेशः स्पष्ट एवेत्यत आह । [नार्पीति] [एतयो रिति]

बाधिका । एतयोर्निर्विषयत्वप्रसङ्गादिति ति विंशतेरिति सूत्रे कैयटः ॥ अकञ्जिषये नायं न्यायः स्थानिवद्भावेनेव

अलोन्यस्य आदेः परस्येत्येतोरित्यर्थः । [बाधिकेति] अन्तरङ्गात्वादिति भावः । अस्याः षष्ठीस्थान इत्येतदर्थं भूतत्वेन तत्तद्वक्तव्यार्थबोधार्थं पदार्थसमन्वयकाल एव प्रवृत्त्याऽन्तरङ्गत्वम् । तयोश्च वाक्यार्थबोधोत्तरं स्थानषष्ठीत्विनिर्णये सति प्रवृत्त्या बहिर्ङ्गत्व-
मित्याशयः । [निर्विकल्पकप्रसङ्गादिति] त्यादादीनामः, उदः स्थित्यादौ स्वस्वच्छिन्नेनोपस्थापितयो-
स्तयोरचारिताध्यादित्यर्थः । [कैयट इति] तेन हि निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न भविष्यतीति प्रामुक्तमाप्यप्रतीकमुपपादय नानेन परिभाषया व्यापारः कथ्यते । न हि निर्दिश्यमानपरिभाषा अलोन्यसादेः परस्येत्येतयोर्बाधिका । एतयोर्निर्विषयत्वप्रसङ्गात् । तस्मात्प्रहणसामर्थ्यादलोन्यस्येत्यस्यानुपस्थाने सर्वस्य तेषां भविष्यतीत्यप्रमस्य भाष्यस्यार्थ इत्युक्तम् । अत्र कैयट इत्यनेनाशचिः सूचिता । तद्धीर्गत्वस्या येन विधिरिति यदागमा इति च परिभाषालब्धस्येव स्थलविशेषेऽलोन्यपरिभाषालब्धस्यापि स्थानिनः स्थानिचामावो बोध्यते । उक्तमाप्यप्रामाण्यात् । नैतावता तयोर्निर्विषयत्वप्रसङ्गः । सामर्थ्यसहकारस्वरूप एव तथाऽङ्गीकारात् । युक्तं चैतत् । निर्दिश्यमानत्वस्याकारिमाणधर्मतया संख्यादिवन्मूलनधिकयो-
रसत्त्वेनाधिके स्थानित्ववच्छेदसंभवात् । एवं वै भाष्यसंगतान्वयथा वदन् कैयटश्चित्त्य एवेति बोध्यम् । ननु येन विधिरिति यदागमा इति च शास्त्रबोधिसंशयेव तन्माध्यतितन्यायबोधिसंशयापि स्वरूपमिति शास्त्रातिरिक्तशास्त्रान्तराहकारेण प्रतीयमानत्वरूपनिर्दिश्यमानत्वाभावादतया तस्यापि स्थानित्वाभावबोधनस्य न्याय्यतया पूर्वत्र तयोर्द्वयोरेवोपादानममुक्तमत आह । [अकञ्जिषय इति] तत्रैतन्न्यायप्रवृत्तौ हेतुमाह । [स्थानिवद्भावेनेति] यथा स्थानिवद्भावेनादेशे स्थानियूनिर्दिश्य-
मानवृद्धयैव कार्यप्रवृत्तित्वाया तेन न्यायेन तद्वृद्धयैव कार्यजननादित्यर्थः । स्थानित्वसूत्रेण स्थानिवृत्तिनिर्दिश्यमानत्वस्याऽ देशेऽदितिदेशेन तद्विषयेऽनिर्दिश्यमानस्याभावाया अप्य न्यायस्याऽ-
प्रवृत्तित्वाया तेनाप्यकञ्जहिते दृष्टस्य निर्दिश्यमानत्वस्य तद्विशिष्टेऽदितिदेशेन न तद्विषयेऽप्यस्य न्यायस्य प्रवृत्तिरित्याशयः । अत एव तदादीनाम इति सूत्रस्य भाष्यं संसृज्यते । तत्राहि कादेशः स्वरूपस्य वक्तव्यः । साकञ्कार्थ इत्युक्तम् । अन्यथाऽकञ्जिषयस्य निर्दिश्यमानत्वाभावेन

तन्मध्यपतितन्यायेन तद्वृद्धयैव कार्यजननात् ॥ इयं चावयवषष्ठीविषयेऽपि । अत एव तदोः सः साविति सत्वमतिस्य इत्यत्रोपसर्गतकारस्य न । निर्दिश्यमान-
युष्मदाद्यवयवमपर्यन्तस्यैव यूयादयो न त्वतियूयमित्यादौ सोऽपसर्गावयवमपर्यन्तस्येति बोध्यम् ॥ पादः पदिति

कादेशविधानेऽपि विशिष्टयादेशप्रवृत्त्या तस्यावश्यकत्वकथनमसंगतं स्यात् । तथा नेदमदसोरिति ककारवर्णस्युदासस्य तन्माध्यपतितन्यायप्रशङ्कात्प्रतिपादनपरं येन विधिरिति सूत्रस्य भाष्यमप्यत एव संसृज्यते । अन्यथा साकञ्कार्योदिदमदसोर्निर्दिश्यमानत्वाभावेन तदाद्यवत्प्राप्त्या षष्ठीं चारितार्थयोगात्तदसंगतिस्महेति बोध्यम् । नचैवं हुश्लभ्यो हेधिरिति सूत्रस्यभाष्यसंगतिः । तत्राहि भिन्दकीत्यत्र भिन्द + हि इत्यवस्थायामकचि कृते निर्दिश्यमानस्य हेरनावाद्धित्वं न प्राप्तोर्तित्याशङ्क्य परत्वाद्विचमिति समाहितम् । तद्वीत्याऽकञ्जविशिष्टस्य निर्दिश्यमानत्वसत्त्वेन तदसंगतिः स्पष्टेवेति वाच्यम् । अन्तरङ्गात्वात्साक्षात्कारकः फलवाद्वायप्रतिपादनेन तस्यैकदेशुक्ति-
तया तद्विशेषस्याक्रोद्धिक्तरत्वादित्यवयवेयम् । नन्वस्याः षष्ठीस्थान इत्येतत्परिभाषापूर्वकत्वेन स्थानषष्ठीविषय एव प्रवृत्तेर्न्याय्यतया प्रागुक्तो द्वितीयाथोऽयुक्त इत्यतिस्य इत्याद्यसिद्धिरत आह । [इयं चेति] [अवयवषष्ठीविषयेऽपीति] लक्ष्यानुसारिव्याख्यानादप्यहृतस्य निर्दिश्यमान-
पदस्यावयवपर्यन्तलक्षणयेति भावः । तत्राप्यस्य न्यायस्य प्रवृत्तौ फलं दर्शयति । [अतिस्य इति] अतिशयितः स्य इत्युत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यथोपसर्गनत्वेनाऽऽत्मसत्त्वयोरप्राप्तिः । [उपसर्गन-
कारस्य नेति] अन्यथाऽङ्गाधिकारात्तदन्तविधौ तदाध्वन्ताङ्गावयवयोस्कारादकारयोस्स इत्यर्थे तदापत्तिः स्पष्टेवेति भावः । अनन्त्याविकारपरिभाषा तु नात्र निर्वाहः । अन्यवर्णतद्वर्णयो-
रितराव्यवधान एव तत्प्रवृत्तेः । फलान्तरमाह । [अतियूयमित्यादविति] त्वामतिक्रान्ता इति विग्रहः । अत्र निर्दिश्यमानस्येति परिभाषाया अप्रवृत्तौ युष्मदाध्वन्ताङ्गावयवमपर्यन्तस्ये-
त्यर्थेनाऽस्तिष्ठित्त्यादेशः स्यादिति भावः । अत्र मानमाह । [पादः पदिति] तत्र

सूत्रे षष्ठीस्थाने इति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टेषा ॥ १२ ॥
ननु चेतेत्यादौ ह्रस्वस्येकारस्य प्रमाणतः अन्तर्या-

हुपदः, अतिस्य इत्युभयविधोदाहरणदानादुभयविषयिणीयं परिभाषा भाष्ये स्पष्टेति भावः । यद्यपि षष्ठीस्थान इति सूत्रस्य प्राथमिकत्वेनास्य न्यायस्य तन्मूलकत्वेन च तस्यैव प्रथमतः उपादानं युक्तं, तथाप्यस्यावयवषष्ठीविषयकतायास्ततः स्पष्टमलम्बाभिरुक्तपादः पदिति सूत्रस्य भाष्येण तदर्थस्य सुष्ठुं प्रतीत्या इदानीं तस्यैव प्रस्तुतत्वेन च प्रथमतस्तदुपादानमिति बोध्यम् । यत्त्वयवषष्ठीविषये तु नात्याः प्रवृत्तिः । प्रदेशेषु स्थानिसमर्पकस्यैव परिभाषोपस्थापकतया स्वोपस्थापकसामानाधिकरण्यानुरोधेन स्थानषष्ठीविषयकताया एव युक्तत्वात् । परिभाषाया आवृत्तिर्वोनार्थद्वयपरत्वाश्रयणेनोभयविषयकत्वमिति चायुक्तमेव । गौरवात् । तदोः सस्मावि-
त्यादौ तु लक्ष्यानुसारिणा वैयधिकरण्यान्येनैव निर्वाहोऽङ्गावयवत्वादीनां तदोः सकार इति । पादः पदित्यादौ च सर्वस्यैव इत्यादौ स्मायादिवारणार्थं प्रपञ्चेत्यादौ तदन्तस्य ल्यङ्गवारणार्थं चावस्थवीकर्तव्यया प्रकृतपरिभाष्यैव सामनाधिकरण्येनोपपत्तौ जवन्यस्य वैयधिकरण्यस्यायुक्तता निमित्तसंनिधानाभावाच्चैति सुपद इत्यादेर्देतदुदाहरणत्वप्रदर्शनपरभाष्यासङ्गतिः । तस्मादवयव षष्ठीविषये प्रकृतपरिभाषाविषयत्वोपपादनं भाष्यस्थसेकदेशिन एवेति पादः पदितिसूत्रस्थकैयदान-
स्तीयत इति । एवं चानुवर्तमानयदादिपदबोध्यानामनिर्दिश्यमानत्वेऽप्यतिस इत्यादावभीष्टसिद्धि-
रिति चन्द्रिकाकृतः, तत्र । निर्दिश्यमानपदस्यावृत्तेरनावश्यकतायाः प्रागुक्तत्वेन तादृशगौरवस्या-
भावात् । निर्दिश्यमानपदस्य तत्सजातीये लक्षणायास्तवाप्यावश्यकत्वेन लक्षणाश्रयणप्रयुक्तगौरवस्यात्र
वक्तुमशक्यत्वात् । पदाङ्गाधिकार इति परिभाषयाऽङ्गस्य विशेष्यताया एव न्याय्यतया
वैयधिकरण्यान्यस्याऽयुक्तत्वात् । विना विरोधमतिरस्यः अतियुयमित्यादीनां प्रकृतपरिभाषो-
दाहरणत्वमिति पादनपरपादः पदिति सूत्रस्थभाष्यस्यैकदेश्युक्तिकल्पनाया अनौचित्यात् । तत्रान्य-
कैयदस्यैवमाशयकताया एवोद्घोते स्पष्टमुक्तत्वादिति बोध्यम् ।

स्थानिप्रयुक्तप्रसङ्गचारणाय षष्ठीस्थान इत्येतत्परिभाषामूलिकां परिभाषामुक्त्वा
इदानीमादेशप्रयुक्तप्रसङ्गचारणाय तदुत्तरादत्रस्थथानेग्रहणमूलिकां परिभाषामवतारयति । [नन्विति]

दकारोपि स्यादत आह ॥
यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयः ॥ १३ ॥
अनेकविधं स्थानार्थगुणप्रमाणकृतम् ॥

[अकारोऽर्थेति ।] अपिना स्थानत आन्तर्यप्रयुक्तकारसमुच्चयः । स्थानिनिरूपितान्तर्यस्यैवदकारो-
भयसाधारणत्वेतत्परिभाषाभावे स्थानत आन्तर्येणैकारवत्प्रमाणत आन्तर्येणाऽकारोऽपि षष्ठे स्यादिति
भावः । परिभाषायामान्तर्यमित्यस्य सादृश्यमित्यर्थः । यत्र लक्ष्ये स्थानतद्विचक्रुतमनेक-
विधमान्तर्यं मिथोविरुद्धादेशसम्पादकतया नियामकत्वेन प्रसक्तं, तत्र लक्ष्ये तयोर्मध्ये स्थानत
आन्तर्यं बलीय इति परिभाषार्थः । वाग्यरिरित्यादौ तु स्थानकृतान्तर्यस्य गुणकृतान्तर्यस्य च
परस्परविरुद्धादेशसम्पादकताया अभावेन न तत्रात्याः प्रवृत्तिरिति नातिप्रसङ्गः । यद्यपि तत्र
स्थानकृतान्तर्येण कादीनां पञ्चानामपि वर्णानां प्राप्तिः । गुणकृतान्तर्येण तु घकारमात्रस्यैव,
तथापि परस्परसहकारोणाऽविरुद्धादेशप्रवर्तकतायाः संभवेन न तत्रात्याः प्रवृत्तिः । चेतेत्यादौ
तु स्थानकृतान्तर्येणैकारोकारयोः प्रमाणत आन्तर्येणाऽकारस्य च प्राप्तिरिति तत्रानया स्थानत
आन्तर्यस्य प्रावत्यवोधनाच्च तत्राऽकारपत्तिरिति बोध्यम् । परिभाषावृत्त्यनानेकविधमित्य-
स्यार्थमाह । [स्थानेत्यादि ।] अस्य प्रायेणेति शेषः । तेन कर्ता हर्तेत्यादौ स्थान्यादेशयोः चङ्कारा-
कारयोः सदृशसंबन्धभावकत्वरूपसादृश्यस्य सत्त्वेन चङ्कारस्याकारो गुणो भवतीत्याशयकेन
“अनान्तर्यमेवैतयोरोन्तर्य” मिति स्थानेन्तरतम इति सूत्रस्थभाष्येण न विरोधः । अन्यथा सदृशसंबन्ध्य
भावकत्वरूपस्यानान्तर्ययोस्तेषु चतुर्वर्णभावात्तदसंगतिः स्पष्टेव । अत एव पाददन्तेत्यादिनाऽर्थकृतेन
वर्णसाम्यकृतेन चान्तर्येण पादशब्दस्यैव पदादेशो, न तु चरणशब्दादेः । अन्यथा चतुर्वर्णान्तर्यस्य
तत्रापि सत्त्वेन तस्यापि तदपत्तिः । एवं रामेष्वाद्यादौ विवृतत्वरूपाभ्यन्तरप्रयत्नत्वतोऽवोषरूप-
बाह्यप्रयत्नत्वतश्च सकारस्य तादृश एव षकारो भूयस्य आदेशः । अन्यथा केवलबाह्यप्रयत्नत्वात्साम्येन
दकारोऽपि स्यादिति बोध्यम् । यत्स्वेतद्वायव्यविरोधपरिहरायाऽत्र गुणशब्देनोक्तत्रितयातिरिक्तमभावाच्च
गृह्यत इत्याहु, सन्न । नहि स्थानार्थगुणप्रमाणकृतमेवान्तर्यं परिभाषितं, रूपान्तरेणापि
सादृश्यतन्मावतारिग्रहाच्चैति भाव इत्यनान्तर्यमेवेत्यादिभाष्यव्याख्यानमूलेन कैयदग्रन्थेन
गुणपदस्य बाह्यप्रयत्नत्वत्रार्थकताया एव स्वरसतः प्रतीत्या तद्विरोधात् । अस्य वचनस्य

अत्र मानं षष्ठी स्थाने इत्यत एकदेशानुवृत्त्या स्थानेप्रहणे-
ऽनुवर्तमाने पुनःस्थाने उत्तरतम इति सूत्रे स्थानेप्रहणमेव।
तच्च तृतीयया विपरिणमय्य वाक्यभेदेन स्थानिनः प्रसङ्गे
जायमानस्माति संभवे स्थानत एवान्तरतम इत्यर्थकम्।

निर्दृष्टशङ्काशङ्कायाह । [अनेति ।] [एकदेशानुवृत्त्येति ।] संख्याव्ययादीत्यादिबदेक-
देशानुवृत्तिप्रयोजिका स्वरितत्वप्रतिज्ञेत्यर्थः । [स्थाने प्रहण इति ।] प्रसङ्गाविशानेप्रहण
इत्यर्थः । [स्थानेप्रहणमेवेति ।] तात्वादिस्थानवाचकं स्थाने इति पदमेवेत्यर्थः । एवकारेण
ज्ञापकादिनिवृत्तिः । ननु कथं तदुक्तार्थे मानमत आह । [तद्वीति ।] हि = यतः ।
तत = तात्वादिस्थानपरमिहस्य स्थानेप्रहणमित्यर्थः । अयोत्तरेणेत्यर्थकमित्यनेनान्यथा । यतः
स्थानेप्रहणं तृतीयान्तत्वेन विपरिणमयोक्तार्थकमतस्तदेवात्र मानमिति संवन्धः । [तृतीययेति ।]
तदन्तत्वेनेत्यर्थः । [विपरिणम्येति ।] विपरिणमं प्राप्येत्यर्थः । अनुवृत्तस्थानेप्रहणेनास्य
प्रसङ्गे सति स्थानेनान्तरतम इत्येकवाक्यतया वाग्यरित्यादावप्यस्यापत्ते रह । [वाक्यभेदेनेति ।]
अनुवृत्तप्रसङ्गाविशानशब्देनैकं वाक्यम् । तत्र तमवर्थास्याविवक्षया प्रसङ्गे सति सदृश आदेशो
भवतीत्यर्थः । तात्वादिस्थानवाचीहस्यस्थानपदेनापरम् । अनुवृत्तप्रसङ्गाविशानशब्दस्य चात्रापि
संवन्धः । इहस्यस्थानशब्दस्य च तृतीयान्तत्वेन विपरिणमः । पूर्वेष्वेव सिद्धे इदं वाक्यं नियमार्थम् ।
एवं च प्रसङ्गे सति स्थानेनैवान्तरतम आदेशो भवतीत्यर्थः । अस्य च यत्र स्थानशब्दस्य
तद्विशिष्टतयाचान्तर्यस्य परस्परवैयधिकरण्येनैव कार्यनियामकत्वं प्रसक्तं तत्रैव प्रवृत्तिः । सार्वाधिकत्वे
पूर्ववाक्यस्य वैयर्थ्यात्तेः । तदेतद्वाह । [सति संभवे इति ।] एतेनासंभवे पूर्ववाक्येना-
न्यस्याप्यान्तर्यस्यादेशनियामकत्वमिति सूचितम् । तेन वाग्यरित्यादिसिद्धिः । यद्यप्यत्र
स्थानत आन्तर्यस्यापि संभवोऽस्ति, तथापि तस्य गुणह्वान्त्यस्य च परस्परसामानाधिकरण्येना-
प्यादेशनियामकतायाः संभवेन वैयधिकरण्येनैव कार्यनियामकताया अभावाच्च तत्र स्थानत-
आन्तर्यस्य प्राबल्यमनेन बोध्यते । तथा च गुणादिह्वान्त्यार्थादाय पूर्ववाक्येन तत्रादेशव्यव-
स्थितिरित्याशयः । [स्थानत एवेति ।] एवकारेणान्यान्यान्तर्यस्य व्यावृत्तिः । [इत्यर्थकमिति ।]

तमव्यग्रहणमेवानेकविधान्तर्यसत्तागमकम् । स्थानतः
स्थानेनेत्यर्थः । तत्र स्थानत आन्तर्यामिको यणचित्यादौ

एतदुत्तरं संपद्यत इति शेषः । अतो न विपरिणम्येति ल्यवत्स्यानुपपत्तिः । नन्वेक-
विधान्तर्यस्य प्रमाणसिद्धत्वे वाग्यरित्यादावन्यानन्तर्यप्रयुक्तकार्यसमर्पणाय वाक्यभेद आवश्यक
इति वक्तुं शक्यम् । तत्रैव च प्रमाणभावाद्वाक्यभेदो विफल एव । नच स्थाने प्रहणेऽनुवर्तमाने
पुनः स्थानेप्रहणमेव वाक्यभेदे तद्वाराऽनेकविधान्तर्यसत्त्वे च मानमिति वाच्यम् । प्रसङ्गे
सति स्थानशब्दान्तर्यवानित्येवमेकवाक्यतयाऽन्वयेनापि स्थानेप्रहणस्य सार्थकतया तस्य
तत्राभावात्तद्वत् आह । [तमव्यग्रहणमेवेति ।] यदि स्थानशब्दभेदोवास्त्यं स्यात्तदोक्तार्थस्य
स्वसजातीयेतत्साम्येनैतत्स्य चासत्त्वेनान्तर इत्येव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । एवं च वाग्यरि-
त्यादौ गुणादिह्वान्त्येनादेशव्यवस्थितये वाक्यभेद आवश्यक इति परम्परया तमव्यग्रहणमेव
वाक्यभेदे मानमिति बोध्यम् । नन्वेकविधान्तर्यस्याऽसत्त्वेऽपि स्थानशब्दान्तर्यवैयर्थ्यान्वयानति-
रिक्तत्वरूपातिशयलाभाय तमव्यग्रहणस्यावश्यकतया कथं तदनेकविधान्तर्यसत्त्वे तन्मूलकवाक्यभेदे
च मानम् । नच तमव्यग्रहणेन तादृशातिशयसम्पादने फलभाव इति वाच्यम् । लङ्कृतिरित्यादौ
वकारस्यावृत्तेर्हरीणां गुरुणामित्यादौवकारौकाररूपवर्धित्यावृत्तेश्च फलत्वादिति चे, न । अन्तेणापि
तमव्यग्रहणं स्थानेऽन्तर इत्युक्तावप्यस्यामवस्थायां सादृश्यान्तरस्यासत्त्वेनान्तर इत्येव सिद्धे
स्थानेप्रहणसामर्थ्यादेवान्त्वानतिरिक्तत्वरूपातिशयविशिष्टतात्वादिस्थानशब्दभेदान्तर्यमित्यर्थस्य सुल-
भतया तेनैवोक्तदोषवारणसंभवादवशिष्टं तमव्यग्रहणमपीष्टावकमेवेत्याशयान् । किंचान्त्वानति-
रिक्तस्थानिकस्यादेशस्य संभवे तद्विधानेन चरितार्थस्य शास्त्रस्य न्यूनाधिकस्थानकस्याप्यादेशस्य
विधायकत्वे मानाभावाच्चेति बोध्यम् । ननु सूत्रे स्थान इत्यस्य तृतीयान्तार्थकत्वेन परिभाषायां
स्थानत इति पञ्चम्यन्तस्य सत्त्वेनार्थभेदापत्तिरत आह । [स्थानेनेत्यर्थः इति ।] स्थानत
इत्यत्रवादितात्तृतीयान्तवासिरिति भावः । एवमुत्तरवाक्येन परिभाषासिद्धिं प्रदर्श्य पूर्ववाक्यफलं
क्रेमेण दर्शयति । [त्रेति ।] चतुर्णां मध्ये इत्यर्थः । [इको यणचतीति ।] नन्वत्र सिद्धान्तभूते जातिपक्षे
यथासत्यमन्त्रेण निर्वाहस्यान्वय प्रपञ्चकृता सिद्धान्तित्वेन नेदं स्थानत आन्तर्यस्यादेशनियामकत्वे
फलमत आह । [आदाविति ।] तेनाकः सर्वण इत्यस्य संप्रहः । श्रीश इत्यादावकः सर्वर्ण

प्रसिद्धमेव । अर्थतः पद्वन्नित्यादौ । स्थान्यथाभिधान-
समर्थस्यैवादेशेति सिद्धान्तात्तदर्थभिधानसमर्थो यः स
तस्यादेश इति तत्समानार्थतत्समानवर्णपादादीनां ते ।
तजन्तु क्रोष्टुरिति च । गुणतो वागधरित्यादौ । प्रमाणतो

इत्यनेन विधीयमानो दीर्घः स्थानत आन्तर्यादिकार एव भवति । नत्वन्य इति भावः ।
अर्थत आन्तर्यदेशनियामकत्वे फलमाह । [पद्वन्नित्यादाविति ।] यद्यपि स्थानेऽन्तरतम इति
प्रथमान्तपाठेऽस्य सूत्रस्य विसदृशादेशवार्तकत्वेन प्रकृते च विसदृशस्थानिव्यावृत्तेरावश्यकतया
न तेनात्र तत्सम्भवः, तथापि विसदृशस्थानिव्यावृत्तिफलके सस्यन्तपाठेऽत्र तत्प्रवृत्तिसम्भावतदनु-
रोधेनैवमुदाहरणमिति बोध्यम् । तदूच्चनयन्माह । स्थान्यथाभिधान इत्यादिना । [सिद्धान्तादिति ।]
अस्य सिद्धान्तस्यार्थवत् आन्तर्यस्य स्थान्यादेशभावमयोजकत्वमूलकतया तदनङ्गीकारेऽत्र
व्यवस्थानापत्तिरित्याशयः । ननु चरणशब्दस्यापि पाच्छब्दसमानार्थकत्वेन कुतस्तस्य न पदादेश
इत्यत आह । [तत्समानवर्णिति ।] आदेशसमानवर्णित्यर्थः । एवं च वर्णकृत्तान्त्यसदृशतेनार्थत
आन्तर्येण पादादीनामेव त आदेशा, न तु चरणशब्दादेरिति भावः । यद्यपि वर्णकृतमानार्थमुक्तेषु
चतुर्थं नास्ति, तथापि तस्य प्रायिकत्वस्य प्रागुक्तत्वेनानार्थरूपान्तर्येणैव कचिदस्यापि परिग्रहः ।
स्पष्टं चेदं स्थानेऽन्तरतम इति सूत्रे प्रदीपोद्योतयोरिति बोध्यम् । ननु सिद्धान्तेऽस्य सूत्रस्य
प्रयोगनियामकत्वेन तत्र स्थान्यादेशभावस्यैवाभावान्नैवमुदाहरणमत आह । [तृज्वदिति ।]
अर्थत आन्तर्येण क्रोष्टुरशब्दस्य तृजन्तः क्रोष्टुरशब्द एवादेशो ननु पञ्चशब्द इति भावः ।
अस्यापि प्रयोगनियामकत्वे तु पुंवद्भावविषये दारदृन्दारिका, वातण्ड्ययुवतिरित्यादीन्युदाहरणानि
द्रष्टव्यानि । दारदोऽपत्यं स्त्रीत्यर्थे दारच्छब्दाद् व्यञ्जमगधकालिङ्गसुरमादणित्येनाणि तस्य स्त्रिया-
मिति लुकि निष्पत्तस्य दारच्छब्दस्य इन्दारिकाशब्देन कर्मधारये पुंवत्कर्मधारयेत्यनेन दारच्छब्दस्य
जायमानं पुंवद्रूपमर्थत आन्तर्यादारदेत्येतदेव भवति नत्वन्यत् । एवं वातण्ड्ययुवतिरित्यत्र
क्तगदशब्दादपत्यार्थे गणीदित्वाद्यञ्च तस्य स्त्रियामतश्चेति लुकि वतण्डा च सा युवतिरिति कर्मधारये
प्राग्भजायमानं पुंवद्रूपं वातण्ड्येतदेव भवति अर्थत आन्तर्येणेति बोध्यम् । [गुणत इति ।]

ऽदसोऽसेरित्यादौ ॥ स्थानेऽन्तरतमसूत्रे भाष्ये
स्पष्टेषा ॥ १३ ॥

ननु प्रोढवानित्यत्र प्रादुहोढेति वृद्धिः स्यादत आह ।

बाह्यप्रयनानां साक्षाद्वर्णवृत्तित्वेऽप्यौपचारिकं गुणत्वं तेषामिति भावः । [अदसोऽसेरिति ।]
अत्र प्रमाणत आन्तर्येण दकारात्परयोर्द्विष्वङ्नयनयोर्द्विष्वङ्गः । दीर्घस्य दीर्घ इति भावः । व्यङ्ग्येन
सह ह्रस्वोकारस्य प्रमाणत आन्तर्यत्वेकमात्राधिककालशून्यत्वरूपं बोध्यम् । अस्य न्यायस्य
भाष्येणनिबद्धत्वं दर्शयति । [स्थानेऽन्तरतम इति ।] यद्यपि तत्सूत्रे भाष्ये योगश्चाप्ययमशिव्यः ।
कुतः । स्वभावसिद्धत्वादेव । तथा । समाजेषु समावायेषु समाशेषु चास्पृतामित्युक्ते नैव कृशाः
कृशौः सहासते । न पाण्डवः पाण्डुभिः । येषामेव किञ्चिदर्थकृतमानन्त्यं तैरेव सहासत इत्यादिनेदं
सूत्रं प्रत्याख्यातम् । सूत्रभावेऽपि लोकास्वभावादेवान्तरतमादेशप्रवृत्तिरनेकविधान्यसत्त्वे
स्थानत आन्तर्यस्य प्रावल्यं च लभ्यत इति तदाशयः । एवं चान्तरतमो भवतीति यत्रानेक-
विधमिति च न्यायसिद्धिमिति भाव इति तत्रयोद्वयोत्पत्त्येन चायमर्थः स्फुटः, तथापि
मन्दबुद्धिदैश्याय सूत्रस्यारब्धत्वेन तदनुरोधेन प्रागुक्तं सर्वमिति बोध्यम् । एतेन केचित्तु
कवयः कविभिर्नित्यादि भाष्यकारोदीरितलोकादृष्टान्तवलादेव विसदृशादेशव्यावृत्तावारभ्यमाणं
सूत्रमनावृत्तेमेव प्रकृतमर्थं संगृह्णातीति न सूत्रावृत्तिमूलकवाक्यभेदस्योपयोग इत्यादिना वदन्त-
श्चन्द्रिकाकृतः परस्ताः । प्रत्याख्यानपक्षेऽस्याप्यर्थस्य न्यायसिद्धत्वस्यैवोद्घोते स्पष्टमुक्तत्वा-
दित्यवेयेयम् । १३

एवं स्थान्यादेशभावविषये प्रसक्तमतिप्रसङ्गं परिहृत्य निमित्तानिभित्तिभावविषये
प्रसक्तमतिप्रसङ्गं वारयितुं परिभाषामवतारयति । [नन्विति ।] एवमपीति शेषः ।
[प्रोढवानिति ।] प्रपूर्वाद्ब्रह्मेः सत्त्वुप्रत्यये संप्रसारणे पूर्वरूपे दृत्वधत्वानुत्वढलोपदीर्घेषु गुणे
प्रोढवानिति रूपम् । अत्र प्र + उढवानित्यवस्थायां सत्त्वत्नैकेदेशोद्देशब्दे परे गुणं बाधित्वा
वृद्धिः स्यादिति भावः । अर्थवतो ग्रहणे संप्रत्ययवर्धकस्य ग्रहणं नेति परिभाषार्थः । एवं

अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ॥ १४ ॥

विशिष्टरूपोपादाने, उपस्थितार्थस्य शब्दं प्रति विशेषणतयान्वयसंभवे त्यागे मानाभावो ऽस्या मूलम् ।
अत्रार्थः कल्पितान्वयव्यतिरेककल्पितः शास्त्रीयो ऽपि

चार्थवदनर्थकमेतद्विधेरेष्वदशशब्दयोस्सत्त्वेऽपि प्राद्वद्देह इत्यत्रानया परिभाषयाऽर्थवत् एवोदशशब्दस्य ग्रहणात् कतलन्तैकदेशोदशशब्दस्य च कार्यानिर्वाक्यस्याप्यभावात् तस्मिन्परे वृद्धिप्रसङ्ग इति भावः । सिद्धान्तभूते स्वरूपमिति सूत्रप्रत्याख्यातुं भाष्यनये परिभाषासिद्धिप्रकारं दर्शयति । [विशिष्टरूपोपादान इति] वृत्तिनिरूपकतावच्छेदकीभूतानुपूर्वीनिर्वाचिविशिष्टवर्णसमूहात्मकशब्द-स्वरूपस्योपादान इत्यर्थः । तदानीमेवावर्णोपस्थितेरिति भावः । [मानाभावोऽस्या मूलमिति] अयं भावः । यथा लोके गामानयेत्यादौ गवादिशब्दनां गोरुपार्थवोषजनकरत्वात्पश्यानुपपत्त्या परिकल्पितया शक्त्या गवादिशब्दवैगौरुपापार्थस्य प्रतीतिरेवं शास्त्रेऽप्येवैर्गमित्यदावगम्यादिशब्दैर्वैगौरा-दिरुपापार्थस्योपस्थितावर्णपरत्वेन प्रत्ययस्य विधानासंभवात्सहचर्यात्तद्व्याचिनस्सर्वस्यापि शब्दस्य ग्रहण-प्रसक्तौ तद्वचकस्य तस्यैव शब्दस्य ग्रहणं यथा स्यादित्येवमर्थं खं रूपमिति सूत्रं सूत्रहृताऽऽरब्धम् । भगवता भाष्यक्राना च शब्दज्ञानपूर्वकमेवावर्णप्रतीतिरनुभवसिद्धतया ज्ञानसामान्ये शब्दानुगमस्य दृष्टतया च शास्त्रे कुत्रचित्दर्शे कार्यासंभवे प्रत्यासत्त्या पशमोपस्थितस्य तस्यैव शब्दस्य ग्रहणं सिध्यति, नतु तत्पर्यायादीनामिति सूत्रमनारम्भणीयमित्युक्तम् । ईदृशप्रत्यासत्तिन्यायसिद्धार्थानु-वादक्रमेवेदं सूत्रं मन्दबुद्धिश्चतुर्ग्रहाय पाणिनिनाऽऽरब्धमिति तदशयः । एवं चोर्थे कार्यासंभवात्तत्र प्रथमोपस्थितस्य शब्दस्य ग्रहणोऽप्युपस्थितार्थस्य विशेषणतयाऽन्वयसंभवे तस्य सुतरां परित्यागे मानाभावात्तस्य शब्दविशेषणतयान्वयेऽर्थविशिष्टशब्दो गृह्यत इत्येषा परिभाषा सिद्धेति । ननु सिद्धान्ते पदस्य वाक्यस्य चार्थवत्त्वं नतु पदैकदेशस्य । एवंच प्रौढ इत्यादौ कान्तोदशशब्दस्याप्यनर्थ-कत्वेनान्न विषयेऽर्थवत्तो ग्रहणसंभवात्तद्वत्परिभाषया अप्रवृत्तौ प्रोढवार्तित्यत्र दोषस्तदवस्य एवेत्यत-आह । [अत्रार्थ इति] [कल्पितान्वयव्यतिरेककल्पित इति] शास्त्रप्रक्रियानिर्वाहय शास्त्रक-

गृह्यत इति संख्याया इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ इयं वर्णग्रहणेषु नेति लस्येत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ अत एवैषा विशिष्टरूपोपादानविषयेति वृद्धाः । एतन्मूलकमेव येन विधिरित्यत्र भाष्ये पठ्यतेऽल्लेवानर्थकेन तदन्त-

त्कल्पितौ यावन्वयव्यतिरेकौ ताभ्यां कल्पितः प्रकृतिप्रत्ययादीनां शास्त्रैकसमधिगम्योऽर्थसोऽपीत्यर्थः । अपिना लैविकसमुच्चयः । तत्र शास्त्रीयार्थग्रहणे मानमाह । [संख्याया अतिशदन्ताया इति] तत्राहि भाष्ये कतिभिः क्रीतं कृतिक इत्यत्र तत्तत्पदार्थसेन कनोऽस्मादितिरित्याशयेन तत्सिद्धये वार्तिककृताऽऽरब्धं इति श्रुति, कवचमनया परिभाषया भगवता प्रत्याख्यातम् । अर्थवत्कल्पस्यैव पदार्थापाकतेश्च तेनार्थकत्वात्त्रिवेषापात्त्या सूत्रेणैव कनस्मिद्धतया वार्तिकप्रमानावश्यकमिति तदाशयः । एवं चात्र शास्त्रीयार्थस्यापि ग्रहणमिति स्पष्टमेव । लैविकार्थवत्तिसिद्धशब्दस्य व्याप्यभावादिति बोध्यम् । नन्वस्याः परिभाषया उपस्थितार्थस्य कथं चिदन्वयसंभवे तत्परित्यागस्यान्याऽथलमूलकतया अवर्णोपस्थितेश्च विशिष्टरूपोपादानविषय इव कचिद्वर्णग्रहणेऽपि सत्त्वात्तत्रापि तत्प्रवृत्तेर्वाच्यया विशिष्टरूपोपादान इत्युक्तमत आह । [इयं चेति] [लस्येति सूत्रे भाष्ये इति] । तत्राहि लस्येत्यत्राकारस्योच्चारणार्थत्वाद्धर्णमात्रग्रहणे लादेशे विशेषणानुपादानाल्लुनाति, लभत इत्यादौ विध्वानस्य सर्वस्यापि लकारस्यादेशः प्रान्तोतीत्याशयकं 'लदेशे सर्वप्रसङ्गोऽविशेषा' इति कात्यायनवचनमर्थवद्ग्रहणपरिभाषया प्रत्याख्याय तदुत्तरमर्थवद्ग्रहणतिसिद्धमिति चेत्तत् । किं कारणं, वर्णग्रहणमिदम् । नचैतद्वर्णग्रहणे अवस्यर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति । तस्माद्विशिष्टग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तम् । अकारविशिष्टस्य लकारस्य ग्रहणं कर्तव्यमिति तदर्थः । तथा सति वर्णग्रहणभाषावदनया परिभाषया निरुक्तदोषवाराणसंभवे इति तदाशयः । अनेन वर्णग्रहणेऽस्या अप्रवृत्तिरिति भगवता कण्ठत एवोक्तमिति बोध्यम् । अत्रार्थे प्राचीनसम्मतं दर्शयति । [अत एवेति] [वृद्धाः] = वृत्तिकारादयः । उत्कर्षे कात्यायनानुद्धृत्यमपि दर्शयति । [एतन्मूलकमेवेति] वर्णग्रहणे एतत्परिभाषाप्रवृत्तिमूलकमेवेत्यर्थः । [अल्लेवानर्थकेनेति] अनर्थकेन यदि

विधिरिति ॥ किं च स्वं रूपमिति शास्त्रे स्वशब्देनात्मी-
यवाचिनार्यो गृह्यते रूपशब्देन स्वरूपमेवं च तदुभयं
शब्दस्य संज्ञीति तदर्थः । तत्रार्थो न विशेष्यस्तत्र
शास्त्रीयकार्यासंभवात् किंतु शब्दविशेषणम् । एवं
चार्थविशिष्टः शब्दः संज्ञीति फलितम् । तेनैषा
परिभाषा सिद्धेति भाष्ये स्पष्टम् ॥ १४ ॥

तदन्तविधिः स्यात्तदा अलैव, नान्येनेति तदर्थः । तथा च वर्णसमुदायेन चेत्तदन्तविधि-
स्तदाऽर्थवैवेति फलितम् । तेन हनग्रहणे ऋहन् शब्दस्य, ऋग्रहणे शब्दीशब्दस्य च ग्रहणं नेति
तदाशयः । यदि च वर्णग्रहणेऽप्यस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिः स्यात्तदाऽनर्थकेनेति विशेषणमसंबद्धमेव
स्यादेतत्परिभाषाविरोधादिति भावः । एवं भाष्यरीत्या परिभाषासिद्धिप्रकारं प्रदर्श्य सूत्ररीत्या
तद्दर्शयति [किंचेति ॥] [तदुभयमिति ॥] अर्थः, शब्दस्वरूपं चेत्युभयमित्यर्थः ।
[शब्दस्य संज्ञीति ॥] शब्दस्य बोध्यमित्यर्थः । [तत्रेति ॥] तयोर्मध्य इत्यर्थः ।
[शास्त्रीयकार्यासंभवादिति ॥] अर्थस्य प्रत्ययेन पौर्वापर्यासंभवात्स्यात्तिपदिकादित्यनेनान्ययासंभवाच्चेति
भावः । [शब्दविशेषणमिति ॥] शब्दस्य विशेषणमित्यर्थः । [एवं चेति ॥] अर्थस्य
विशेषणस्याऽन्वये चेत्यर्थः । [तेनेति ॥] सूत्रस्योक्तरीत्या निरुक्तार्थस्य फलितत्वेनेत्यर्थः ।
सूत्रमते एवंरीत्या परिभाषासिद्धौ मानमाह । [भाष्ये इति ।] स्वं रूपमिति सूत्रे इति शेषः ।
एतेन वक्ष्यति सूत्रे राज्ञेः पृथक् आजिग्रहणमस्यां ज्ञापकम् । अन्यथा राजिग्रहणेनैव
आजन्तस्यैव तस्य पञ्चविधानसंभवात्किं तेन ; नच फणादिना राजिना साहचर्यात्फणा-
द्यन्तस्यैवैवैव आजन्तेग्रहणार्थं तदिति वाच्यम् । तावन्मात्रफलकत्वे आजन्तेनेति सूत्रे आजिग्रहणकरण-
लाघवानुरोधेन फणादिव्यतिरेकेऽकारानुबन्धोच्चारणेन वक्ष्यादिसूत्रे राज्ञे इति पाठेन च निर्वाहात् ।
नचैकमुबन्धनिर्देशाद्यङ्गुलिकिं राषादीत्यादौ प्लवं न स्यादिति वाच्यम् । यङ्गुलकशब्दसत्त्वात् ।
क्षिप्ता शर्पेति निबन्धनानित्यत्वात् । भाष्ये तस्यानुक्तवैवेत्यादिसीरेदेवाद्युक्तमपास्तम् । उक्तरीत्या

नन्वेवमपि महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यत्रान्महत इत्यात्वा-
पत्तिरत आह ।

स्वसिद्धान्तेऽस्याः परिभाषायाः प्रत्यासत्तित्यागसूक्ततायाः, सूत्रमते स्वरूपमित्येतत्सूत्रमूलकतायाश्च
भगवता सप्तमुक्तत्वेन तत्र ज्ञापकान्तरानुसरणस्य व्यर्थत्वात् । किंच वक्ष्यति सूत्रे राज्ञे इति पाठे
राशब्दपूर्वकजुधातोः क्षिपि निष्पन्नराजशब्दे नपुंसके प्लवपतिः । यद्यत्र प्लववारणाय राज्ञे
इत्यत्रानुनासिककर्करस्य ग्रहणमित्युच्यते, तदा इत्संज्ञकर्कारावयवस्य राजतेरित्यर्थोद्विद्भिद्भिदित्यादावपि
प्लवानापतिः । ऋक्कारस्य समुदायानुबन्धनेन तदवयवस्य राजते ऋक्कारानुबन्धनत्वयोगात् ।
किञ्च वक्ष्यादिसाहचर्येण धातुसंज्ञकराजतेग्रहणं स्यादिति आजन्तमस्य राजतेष्वत्वं दुर्लभमेवेति
आजिग्रहणमावश्यकमते न ज्ञापकत्वासंभव इत्यपि बोध्यम् । १४

अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया अस्याः संगतिं दर्शयन्नाह । [नन्वेवमपिति ॥] उक्तपरि-
भाषयाऽर्थविशिष्टस्य शब्दस्य ग्रहणेऽपीत्यर्थः । [आत्वापत्तिरिति ॥] तस्यार्थस्य मुख्यस्यैव
ग्रहणमित्यत्र मानानावादित्याशयः । अयं भावः । महद्भूत इत्यत्राऽग्रहणं महान् संपन्न
इति विग्रहः । महच्छब्दात्कृभ्यस्तियोगे संपद्यकर्तरीत्यनेन चिन्तः । तत्र संपद्येयोदेः
संपद्यकर्तरी वर्तमानादित्यर्थः । अस्मादेव निपातनात्संपदेर्भावे शः । दिवादित्वात् श्यन् ।
संपदिश्रान्धन्याभवनम् । विकार इति यावत् । स चात्रारोपितो विवक्षणीयः । अभूततद्भाव
इति वक्तव्यमिति तत्रत्यकात्यायनवचनात् । यो वक्तुतो येन रूपेण प्रागभूतस्यारोपिततद्रूपेण
भवने इति तदर्थोत् । वास्तविकतद्रूपेण भवनस्यैव विवक्षितत्वे वास्तविकप्रकृतिविकृतिभावस्यैव
पर्यवसन्नस्य तदर्थस्य सौत्रेण संपद्यकर्तरीत्यनेनैव लाभसंभवाद्वालिकस्य वैयर्थ्यपत्तेः । कर्तृपदं
चाश्रयपरम् । एवं च समभिव्याहृतकाद्यार्थकियान्ये सत्यारोपितविकारप्रकारप्रकृतिविशेष्यक-
प्रतीतिजनकाद्विकृतिवाचकचित्त्विरिति पर्यवसितोऽर्थः । तथा च प्रकृते च्यन्तस्य महच्छब्दस्या-
रोपितमहत्त्वरूपरूपेणमहदर्थबोधकतया आत्वविधायकवतो महच्छब्दस्य ग्रहणे तस्यार्थस्य

मुख्यवैधेयं प्रहणमित्यत्र मानाभावादात्तापत्तिर्द्वयैवेति । ननु विविधेषु प्रकृतिः कर्त्री । अत एवासङ्घो ब्राह्मणः सङ्घसंपद्यते सङ्घीभवन्ति, अपटलन्तवः पटसंपद्यते पटीभवन्तीत्यादौ प्रकृतिसंख्याश्रयं बहुवचनम्, अतः त्वं संपद्यते त्वद्वचनीत्यादौ प्रकृतिसंख्याश्रयः प्रथमपुरुषश्च सिध्यति । ननु विधृतिरसंख्याश्रयेकवचनं मध्यमपुरुषश्च भवति । तथाच भूत इति निहाप्रत्ययस्य भवनक्रिया-कर्तृप्रहृदुपपन्नत्वेन महच्छब्दस्य भूतशब्देन सामानाधिकरण्याभावात्कथमात्ममत्तिरिति चेत् । विविधेषु सादृशप्रयोगेन प्रकृतिविक्रयोरभेदस्यैव विवक्षणात्महच्छब्दस्यापि गौण्या वृत्त्या अमहदश्रयोधनतया तस्य च कर्तृत्वाद्भूतशब्दस्य च तदर्थकत्वेन सामानाधिकरण्यलक्षणात्प्रती-र्दुयैवेति । अत एवामहती महती संभवा महद्भूताब्राह्मणीयादौ पुनर्बसिद्धिः । तदुक्तं कात्यायनेन “अमहति महान् हि वृत्तसद्धानी चात्र भूतशब्दोऽयम् । तस्मात्सिध्यति पुनस्तत्त्व” मिति । यद्यप्यत्र परिभाषामन्तराप्यात्वं वारयेयुं शक्यम् । तथाहि, प्रकृतिविक्रति षाविधये प्रकृतिविक्रयोः श्योरपि कर्तृत्वं दृश्यते । यथा सुवर्णं कुण्डले भवत इत्यादौ विकृतेः । अत एव तदाश्रयं वचनम् । सङ्घीभवन्ति ब्राह्मणा इत्यादौ तु प्रकृतेरेव कर्तृत्वम् । च्यवनस्तस्य गतिर्वाद्गतीनां च क्रियाविशेषकत्वात्सङ्घीवनलक्षणायां विशिष्टक्रियायां ब्राह्मणानां कर्तृत्वम् । अथान्धो ब्राह्मणसङ्घसंपद्यत इत्यदौ तु वाक्ये जन्ममात्रस्य सङ्घः कर्ता । यथा व्याकरणस्य सूत्रं करोतीत्यादौ करोतिमात्रे सूत्रस्य कर्मरत्नं, व्याकरणं सूत्रयतीत्यादौ सूत्राविशिष्टक्रियायां व्याकरणस्य कर्मत्वमेवमिहापि वृत्तिविग्रहोर्भिन्नक्रियाविषयं कर्तृत्वं, तेन च वृत्तौ प्रकृतिसंख्याश्रयस्य, विग्रहे विकृतिसंख्याश्रयस्य च वचनस्योपपत्तिः । अतः त्वं संपद्यते त्वद्वचनीत्यादौ तु वृत्तौ वाक्ये च प्रकृतेरेव कर्तृत्वमिति तदाश्रयः प्रथमपुरुष एव भवति ननु मध्यमः । नचेदृशे विषये प्रकृतिविक्रयैर्मध्ये एकस्यैव कर्तृत्वे परस्य क्रियान्वयो न स्यादिति वाच्यम् । कर्तृत्वेन विवक्षितस्य प्राधान्येन, परस्य गुणभावेन च क्रियान्वयस्य सुवचनत्वात् । तथाचेदृशोविषये प्रकृतिविक्रयोः श्योरपि कर्तृत्वं, विन्तु कचित्कस्य चित्ताधान्यं, कस्य चिद्गुणभाव इत्येतावानेव विशेष इति तत्त्वम् । सर्वत्र चात्र प्रयोगानुसारीणी शब्दशक्तिरेव मानम् । एवं महद्भूत इत्यत्र प्रकृतेरेवामहताः प्राधान्येन कर्तृत्वाश्रयाद्भूत इत्यत्र च निष्ठाप्रत्ययस्य तत्रैश्वर्यतेर्महच्छब्दस्य भूतशब्देन सामानाधिकरण्याभावादात्ताप्रसङ्गः, तथाप्यत्र प्रकृतपरिभाषापरिहारान्तरस्य संभवा-दमहती महती संपन्ना महद्भूता ब्राह्मणीयादौ पुनर्बसिद्धये विकृतेः प्राधान्येन कर्तृत्वमाश्रित्य सामानाधिकरण्यस्य प्रकृतेः कर्तृत्वमाश्रित्य वैयधिकरण्यस्य च वक्तव्यतया एकस्मिन्नेव प्रयोगे परस्पर-

गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः १५

गुणादानतो गौणः । यथा गोशब्दस्य जाड्यादि-
गुणानिमित्तो डर्थोवाहीकः । अप्रसिद्धश्च संज्ञादिरपि

विरुद्धोत्तरार्थवस्तुमनौचित्यात् नाश्रित इति बोध्यम् । स्पष्टं चैतत्सर्वमाकरे । गौणमुख्ययोस्त्वयोरपि कार्यसङ्गे मुख्य एव कार्यवृत्तिनिश्चय इति परिभाषार्थः । नन्वेतत्परिभाषास्वीकारे प्रियत्रयाणामित्यत्र त्रयादेशो न स्यात् । अत्र परिभाषायां गौणपदस्य मुख्यपदप्रतिद्वन्द्वितया अप्रधानार्थकत्वेन त्रिशब्दस्य चान्यपदार्थं पशुपसर्जनत्वेनप्रधानत्वादित्याशङ्क्यात्रत्यगौणपद-सार्थमाह । [गुणादानत इति] तत आगत इत्यणन्तोऽत्र गौणशब्दः । तथा च मुख्यार्थ-गतगुणसत्तातीयगुणादिहेतुकारोपविषयभूतपटुत्तिनिमित्तश्रयोऽत्र गौणपदार्थो न तत्प्रधानमिति न पूर्वोक्तातिप्रसङ्ग इति भावः । तमेवार्थं सहृद्वन्तमाह । [यथेति] [जाड्यादिगुणनिमित्तोऽर्थ इति] जाड्यादिरूपं साधारणधर्मं निर्भितीकृत्यारोपितगोत्वादिप्रकारकप्रतीतिविषयो वाहीको गोशब्दस्यार्थ इत्यर्थः । अभिव्यक्तपदार्थं ये स्वनन्ता लोकविश्रुताः । शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यशब्देषु न तदुक्तिव्यति-वक्ष्यमाणभिद्युक्तोक्तार्थसंप्रहायह । [अप्रसिद्धश्चेति] चो हेतौ । यतोऽप्रासिद्धसंज्ञादिरपि तद्गुणारोपदेव बुध्यते, अतस्सोऽपि गौण इति वाक्यार्थः । [संज्ञादिरिति] अत्र संज्ञाशब्दे आतश्चोपसर्ग इति कर्मण्यङ् । तेन संज्ञायमानः संज्ञीत्यर्थः । आदिशब्देनानु-वर्तणपरिग्रहः । अत एव युष्मदुपपद इत्यादौ त्मविकेनचन इत्यादि न । अपिः पूर्वोक्तार्थ-समुच्चायकः । यद्वा संज्ञा सङ्केत आदिः प्रथमव्येकको यस्य स संज्ञीति तदर्थः । नचायं तत्, पूर्वमहोत्तरादिशब्दोऽप्रासिद्धत्वरमेरेणाय । अपिः प्राक्पदुक्तार्थसमुच्चायकः । नचैवं व्याख्यानेऽनु-करणसंप्रहृदुष्मदुपपद इत्यादौ त्वाद्यादेशापत्तिरिति वाच्यम् । अनुकरणवस्वरूपप्रज्ञमिया तत्र त्वाद्यादेशवारणस्य युक्तत्वात् । किञ्च तद्विषये प्रसिद्धातगुणारोपस्य वस्तुमशक्यतया तद्गुणा-रोपदेवेति हेतोरसङ्ख्यापत्तिरतोऽत्र द्वितीयव्याख्यानमेव युक्तम् । अत एवाप्ये “गौणलक्षणीक-संज्ञयोः श्योरव गौणत्वं, मिति मन्थकृतोक्तमित्यवश्यम् । ननु संज्ञाशब्दानां शब्दपटुत्ति-निमित्तकत्वेन द्विप्रथमनयेत्यादौ द्वित्यादिपदवत्त्वेनैव बोधात्कथमाधुनिकसङ्केतविषयाणां गौणत्वमत

तद्गुणारोपादेव बुध्यते । मुखमिव प्रधानत्वान्मुख्यः प्रथम इत्यर्थः । गौणे ह्यर्थे शब्दः प्रयुज्यमानो मुख्यार्थारोपेण प्रवर्तते । एवं चाप्रसिद्धत्वं गौणलाक्षणिकत्वं चात्र गौणत्वम् ॥ तेन प्रियत्रयाणामित्यादौ त्रयादेशो भवत्येव । तत्र त्रिशब्दार्थस्येतरविशेषणत्वेऽप्युक्त्यगौणत्वाभावात् ।

आह । [तद्गुणारोपादेवेति ।] अेषां गुणक्रियादिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं तद्गुण्यगुणक्रियाद्यारोपादेवेत्यर्थः । यद्वा पूर्वपूर्वडित्यादिप्रत्ययगुणारोपादेवेत्यर्थः । एवं पूर्वपूर्वडित्यादिगतप्रशङ्गगुणक्रियाद्यारोपेण तत्प्रवृत्तिनिमित्तक एवाधुनिकडित्यदिशब्देभ्यो बोधः । प्राथमकत्विके डित्ये तु तद्वत्तेरेव प्रकारताविशेष्यतारूपविषयताद्वयेन आनमिति प्रकारत्वावच्छिन्ना सैव व्यक्तिः प्रवृत्तिनिमित्तमपीति तस्य भाव इति सूत्रे आभ्ये स्पष्टम् । मुख्यपदं व्याचष्टे । [मुखमिवेति ।] शास्त्रादित्वादिवार्थे यत् । इवार्थसादृश्यमाह । [प्राधान्यादिति ।] तच्चान्वार्थान्सप्रतीतिनिरपेक्षतया प्रतीयमानत्वम् । तादृशार्थबोधकत्वावच्छेदस्यापि गौणत्वं मुख्यत्वं च बोध्यम् । [प्रथम इति ।] शक्तिज्ञानजन्योपस्थितिविषय इत्यर्थः । प्राथम्यमेवोपादयति । [गौणे ह्यर्थे इति ।] वहीकारिरूपेऽर्थे इत्यर्थः । [शब्द इति ।] गवादिशब्द इत्यर्थः । [मुख्यार्थारोपेणेति ।] मुख्यार्थप्रवृत्तिनिमित्तारोपेण मुख्यार्थगतगुणारोपेण चेत्यर्थः । एवं चारोपाय पूर्वं शक्यार्थोपस्थितिरावश्यकत्वात्तस्य प्राथम्यम् । इतरस्य तु तत्प्रतीतिसापेक्षप्रतीतिविषयत्वेनाप्रधानत्वाद्गौणत्वमिति भावः । एवं परिभाषावटकगौणमुख्यपदयोरर्थं निरुच्य प्रकृते पर्ववसितं गौणत्वमाह । [अप्रसिद्धत्वं गौणलाक्षणिकत्वं चेति ।] यद्यप्यप्रसिद्धस्याधुनिकसङ्केतविषयस्याप्युक्तरीत्या गौणलाक्षणिकत्वं प्रतीयते, मञ्जूषायां च शक्तिबोदे पाणिन्यादिप्रणीतस्मृतिबोधितसङ्केतस्यैव वाचकस्तानियामकत्वात्तस्य चाधुनिकसङ्केतविषयेऽभावदाधुनिकसङ्केतस्थले द्वदेशोऽहं कियमाणानामस्थले च लक्षणेऽप्येवोक्तम् । तथापि स्पष्टमितिपत्त्ये तयोः पृथगुपादानमिति बोध्यम् । अत्र परिभाषायामोद्देशस्यैव गौणत्वस्य ग्रहणे फलमाह । [तेनेति ।] [उक्त्यगौणत्वेति ।]

किं चायं न्यायो न प्रातिपदिककार्ये किंतूपात्तं विशिष्टप्यार्थोपस्थापकं विशिष्टरूपं यत्र तादृशपदकार्य एव ।

अप्रसिद्धत्वगौणलाक्षणिकत्वरूपेत्यर्थः । अत एवोपसर्जनप्रतिषेधः सर्वादिसूत्रे वार्तिककृताऽऽवयवः । अन्यथाऽनैवोपसर्जनस्य सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तकार्यव्यावृत्तौ तद्व्यर्थं स्पष्टमेवेति बोध्यम् । नन्वेवमपि “संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः” इति वार्तिके संज्ञाप्रतिषेधव्यर्थं दुवारमेवेत्यत आह । [विच्छेति ।] यद्वा एतादृशगौणत्वस्य ग्रहणेऽपि गौर्वाहिक इत्याद्यासिद्धिरेव तत्र गोशब्दस्य गौणलाक्षणिकत्वेन गौतो णिदित्यस्याप्रवृत्तेरत आह [विच्छेति ।] न प्रातिपदिककार्य इति । ननु यदि वस्तुतः प्रातिपदिकसंबन्धिकार्येऽस्या अप्रवृत्तिरित्युच्यते, तदा आन्महत इत्यात्वस्यापि तत्त्वेन तद्विषयेऽस्या अप्रवृत्तौ महद्भूत इत्यात्वात्पत्तिः । यदि प्रातिपदिकसंज्ञावच्छिन्ननिमित्तताकार्येऽप्रवृत्तिरित्युच्यते, तदा राजस्वधुराद्यादिति सूत्रविहितयतोऽपि प्रातिपदिकविधिकारीयतया तद्विषयेऽस्या अप्रवृत्तौ गौणलाक्षणिकत्वं शुरुशब्दादप्यप्यार्थं यति स्वधुर्य इति स्यादतो वक्ष्यमाणपदकार्यातिरिक्तमिह प्रातिपदिककार्यत्वेन विवक्षितमित्याशयेनाह । [किन्त्वित्यादिना ।] [उपात्तमिति ।] प्रकृतशास्त्रीयवाक्यार्थसमर्पकत्वेनोच्चरितमित्यर्थः । उच्चारणं च न तत्सूत्र एवेति नियमः । गोऽभवदित्यादावनेन न्यायेन प्रबृहत्त्ववारणरौत्सूत्रस्याप्यसङ्गतेः । तस्यैव निपातपदस्यानुच्चारणात् । [विशिष्टार्थोपस्थापकमिति ।] विशेषमप्रकारकोपस्थितिजनकमित्यर्थः । तत्त्वं च साक्षात्संज्ञाद्वारकारणमप्यया वा विवक्षितम् । तेन गोऽभवदित्यादावनया परिभाषया प्रबृहत्त्ववारणरौत्सूत्रस्यमात्रेण न विरोधः । निपातपदस्य तथात्वात् । इदं चाप्रे सुकृतीभविष्यति । [विशिष्टरूपमिति ।] अर्थवद्गर्गसमुहात्मकमित्यर्थः । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषामूलकत्वादस्या अपि विशिष्टरूपोपादानविषय एव प्रवृत्तेर्याज्यादिति भावः । [यत्नेति ।] यत्र कार्यं उद्देश्यमित्यर्थः । अत्रेदं विशिष्टरूपं यत्र कार्यं उद्देश्यं तत्रैवेत्येतावन्मात्रोक्तौ पदकार्येऽयं न्याय इत्यस्युक्तोत्तरसंगत्यापत्तिः । तत्र पदकार्य एवेत्युक्तौ तु पदसंज्ञावदुद्देश्यककार्य एव प्रवृत्तिरित्यर्थभ्रमः स्यादत आह । [तादृशपदकार्य एवेति ।] पदकार्यत्वं चात्र स्वीत्यानिमित्तकत्वे सति प्रातिपदिकप्रवृत्तिकप्रत्ययमात्रानिमित्तकत्वं ग्राह्यम् । सौत्यगुणयोगादयत्र

प्रयुग्मानाङ्गत्वाच्चकानामङ्गत्वात्। स्त्रीत्यादौ जानपदेति ङीष्सिद्धये सत्यन्तं विशेषणम् ।
 अन्यथा तत्र ङीष्ः प्रातिपदिकप्रकृतिकप्रत्ययानिमित्तकत्वेनोत्तररूपपदकार्यत्वस्य सत्त्वादनाया
 परिभाषया तत्र ङीष् न स्यात् । न चारभ्यसामर्थ्यात्तत्र ङीष्प्रसिद्धिरिति वाच्यम् । जातिवाचकाना-
 मङ्गत्वात्तस्त्रीविषयादित्यादिना सर्वत्र प्राप्तस्य ङीष्ः स्त्रीत्ये नियामकतया तत्सार्थक्यात् । तथाच
 नागी हस्तिनीत्यत्रैव स्यात् । नागी सर्पणीत्यत्र नागी स्त्रीत्यत्र च न स्यात् । सत्यन्तविशेषणे
 मानं तु 'शूद्रा चामहत्पूर्वा जाति' रित्यत्र जातिग्रहणम् । तद्वि शूद्रस्य स्त्री शूद्रीत्यत्र टप्
 माभूदितेतदर्थम् । एतद्विशेषणानावेतूत्तपदकार्यत्वस्यात्रापि सत्त्वादनेनैव न्यायेन टपोऽप्युक्त्या
 तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । गौर्वाहीक इत्यादौ गौणलक्षणीके गोशब्दे गोलो णिटित्यस्य सिद्धये
 विशेषदलम् । अन्यथा तस्य स्त्रीत्वानिमित्तकत्वेन पदकार्यत्वादनया परिभाषया तदनापत्तिः ।
 शूद्रशब्दप्रकृतिकान्तरङ्गित्वाच्छिटि वृत्तवेत्यादौ भवतेः, भुवो वृणित्यनयोर्ङि अभवीदित्यादौ
 गातिस्थितिं लुक्प्रत्ययेन न्यायेनाप्युक्तये प्रत्यये प्रातिपदिकप्रकृतिकेति विशेषणदानम् । अन्यथा
 तेषां लिङादिरूपप्रत्ययनिमित्तकत्वेन पदकार्यत्वाभावादेतन्न्यायापवृत्तौ तदसिद्धिः । तत्रानेन
 न्यायेन ङुणादिवारणपरनामवातुल्यकौमुदीप्रत्यासङ्गतिश्च । अतएव त्वं संप्रवर्ते लङ्प्रवर्तित्यादौ
 प्रत्ययेत्तरपदयोश्च्यतेन विहितयोस्त्वभावादेत्ययोः प्रातिपदिकप्रकृतिकच्चिप्रत्ययानिमित्तकत्वेन
 पदकार्यत्वभावात्तद्विशेष्येऽस्य न्यायस्याप्यवृत्त्या तत्र त्वमावादेशसिद्धिरिति बोध्यम् । यस्तु
 स्त्रीत्वानिमित्तकत्वे सति प्रातिपदिकप्रकृतिकप्रत्ययमात्रानिमित्तकत्वं पदकार्यत्वम् । हरितादिभ्यो-
 ऽञित्यस्यापि पदकार्यत्वसिद्धये मात्रापदनिवेशः । अन्यथा समुदायान्तरित्यभ्योऽपि निमित्तत्वेन
 पदकार्यत्वाभावेनोक्तन्यायापवृत्तौ हरितसदृशस्य गोत्रप्रत्यामित्यर्थेभ्योऽपि तेभ्यो हरितादिभ्यो-
 ऽञिति फक् दुर्वारः स्यात् । तन्निवेशे तु हरितादिप्रकृतिकान्ताद्यन्यत्रेयं फणिति तदर्थान्न
 हरितादिरूपप्रातिपदिकानामपि निमित्तत्वेनाश्रयणाक्तरक्तप्रत्ययमात्रनिमित्तकत्वाभावेन पदकार्यत्वस्य
 सत्त्वाच्च दोष इत्याहुः, तत्र । मांभवादिनिवेशोऽपि सदृशलक्षणीकशब्दशब्दाद्यत इव
 सदृशलक्षणीकहरितशब्दाद्व्योऽप्यनेन न्यायेनाप्यवृत्त्या तत्र हरितादिभ्योऽञित्यस्यापवृत्तेः । यद्यपि
 वस्तुमुल्लुब्धन्तत्वव्याप्येष्ट्यताकमिह पदकार्यत्वेन विवक्षितमिति चिन्तकभट्टः, तदप्युक्तम् ।
 भवतेः, भुवो वृत्तुल्लिटोः गातिशब्दप्रत्यय इत्यादीनां तदुक्तपदकार्यत्वाभावेन तद्विशेष्ये
 प्रकृतन्यायाप्यपवृत्तौ भूशब्दप्रकृतिकान्तरङ्गित्वाच्छिटि, ङाङि च, वृमाव, अभावीदित्यदौ ङुणाद्या-
 पत्तेर्दुर्वारत्वात् । तत्रानेन न्यायेन ङुणादिवारणपरनामवातुल्यकौमुदीप्रत्ययविरोधाच्च । एकाख्याति-

परिनिष्ठितस्य पदान्तरसंबन्धे हि गौर्वाहीक इत्यादौ
 गौणत्वप्रतीतिर्न तु प्रातिपदिकसंस्कारवेलायाभित्यन्तरङ्ग-
 त्वाज्जातसंस्कारवाधायोगः प्रातिपदिककार्ये प्रवृत्त्यभावे

पदिकेभ्य आक्षारङ्गिणोऽन्विधानं तु न नागेशाभिमतमिति कास्यत्यादिति सूत्रस्थोत्तरप्रपञ्चेन,
 नामवातुल्यशेषोत्तरप्रपञ्चेन च स्पष्टमेवावधारय्यत इति बोध्यम् । अस्य न्यायस्य प्रातिपदिककार्येऽप्युक्तौ
 बीजं दर्शयति । [परिनिष्ठितस्येति ।] स्वर्थे परिपूर्णं पदमिति न्यायात्स्वार्थादिप्रयुक्तकार्यैः
 संस्करत्वेत्यर्थः । [पदान्तरसंबन्धे हीति ।] पदान्तरसंबन्धे सत्येव हीत्यर्थः । अत्र
 दिशब्दः प्रसिद्धिबोधकः । तस्य यत् इत्यर्थकत्वं तु न युक्तम् । अभिप्रप्य हेतुवाचकेतिशब्दस्य
 नैरर्थस्यापत्तेः । तेन बोधितं प्रसिद्धिमेव दर्शयितुमाह । [गौर्वाहीक इत्यादाविति ।] [गौणत्व-
 प्रतीतिरिति ।] एतदुत्तरं दृश्यत इति शेषः । तदानीमेव मुख्यार्थवाधादिरूपलक्षणबीजस्य सत्त्वादिति
 भावः । [प्रातिपदिकसंस्कारवेलायामिति ।] स्वार्थादिप्रयुक्तकार्यैर्वादिरूपप्रातिपदिकस्य संस्कारकाले
 इत्यर्थः । अत्रेतिशब्दो हेत्यर्थकः । [अन्तरङ्गत्वादिति ।] गौणत्वप्रतीतिः पूर्वकाल्यासिकत्वादित्यर्थः ।
 [जातसंस्कारोति ।] तदानीं गौणत्वप्रतीतिरभावेन तद्विशेष्ये गौणमुल्यन्यायस्याप्यवृत्त्या जातस्य
 दृढ्यात्तादिरूपकार्यस्येत्यर्थः । [वाधयोग इति ।] भुक्तवन्तमिति न्यायविरोधादिति भावः ।
 अन्यथाद्यमुपपत्तिमुल्लेकायाः प्रवृत्तपरिभाषापवृत्तिप्रयोगजिकाया गौणार्थप्रतीतिः पदस्य पदान्तरेण
 सह संबन्धोत्तरमेव गौर्वाहीक इत्यादौ प्रसिद्धतया तस्य च संबन्धस्य स्वर्थे परिपूर्णं पदमर्थान्ते-
 णोपसंक्रामतीति न्यायात्स्वार्थादिप्रयुक्तकार्यैस्तत्प्रातिपदिकानां संस्कारोत्तरमेव वक्तव्यतया
 तादृशप्रातिपदिकसंस्कारवेलायामेतत्परिभाषापवृत्तिप्रयोगजगौणार्थप्रतीतिरसत्त्वात्प्रकृतन्यायापवृत्ताव-
 न्तरङ्गत्वाज्जातस्य दृढ्यात्तादिरूपसंस्कारस्य पदान्तरसंबन्धोत्तरकालिकप्रतीतिविरयगौणत्वज्ञान
 प्रयोज्यपवृत्तिकगौणमुल्यन्यायेन बहिरङ्गेण वाधयोगोऽस्य न्यायस्य प्रातिपदिककार्ये प्रवृत्त्यभावे
 बीजमिति निर्गलितार्थः । नन्वस्तु पदकार्यविषयत्वस्याः, विशेषविषयत्वे च किं फलमस्त आह ।

बीजम् । श्वशुरसदृशस्यापत्यमित्यर्थके श्वाशुरिरित्या-
दावत इजः सिद्धये उपात्तमित्यादि । न च प्रातिपदिक-
पदं तादृशमिति वाच्यम् । तेन हि प्रातिपदिकपदवत्वे-
नोपस्थितिरिति तस्य विशिष्यार्थोपस्थापकत्वाभावात् ।
निपातपदं तु चादित्वेनैव चादीनामुपस्थापकमिति
तदुद्देश्यकार्यविधायकं ओदित्यादावेतत्प्रवृत्त्या गोऽभ-

[श्वशुरसदृशस्येति] [उपात्तमित्यादिति] अत्रादिपदेन त्रयाणामपीदमेव कृत्यमिति ध्वनितम् ।
तथाहि । अत इत्यस्य सूत्रे उपादानेऽपि न तस्य विशिष्टरूपता । प्रातिपदिकादित्यस्य
विशिष्टरूपताया उपात्तत्वं च सत्त्वेऽपि न विशिष्यार्थोपस्थापकत्वम् । श्वशुरशब्दस्य विशिष्ट-
रूपताया विशिष्यार्थोपस्थापकत्वस्य च सत्त्वेऽपि न तस्य कथं चिदपि सूत्रे उपादानमित्यत इजित्यस्य
निरुक्तपदकार्यत्वस्याभावाच्चद्विषयेऽस्य न्यायस्याप्रवृत्त्या सदृशलाक्षणिकश्वशुरशब्दादप्यपत्यार्थे इजि
श्वाशुरिरित्यादिरूपसिद्धिरिति बोध्यम् । नन्वत्रोपात्तस्य प्रातिपदिकपदस्य ओत्सूत्रोपात्तनिपातपद-
तुल्यत्वेन तद्वदत्रापि विषये कुतो न गौणमुख्यन्यायप्रवृत्तिरित्यत आह । [नचेति] [तेन हीति] ।
अत्र हिः प्रसिद्धौ । [प्रातिपदिकपदवत्त्वेनेतीति] अत्रेशब्दो हेत्वर्थकः । यावत्प्राति-
पदिकानां चानुगतस्य कस्याचिदस्वपदार्थस्याप्रसिद्धेस्तत्तद्विरूपाणां चानन्त्येन दुर्ज्ञेयत्वात्स्वरूपमेव
प्रातिपदिकपदस्य प्रवृत्तिनिमित्तमिति तेनैव रूपेण निखिलप्रातिपदिकोपस्थितेर्न तस्य विशेषरूपे-
णार्थोपस्थापकत्वमिति भावः । निपातपदस्य प्रातिपदिकपदवैलक्षण्यं दर्शयति । [निपातपदं स्त्विति] ।
[चादित्वेनैवेति] चत्वादेवैवेत्यर्थः । तद्वाच्यानां परिमितधर्मवत्तया तत्तद्रूपेण वाचकतायाः
संभवादिति भावः । यद्यपि च्यन्तांशो निपातपदं न विशिष्यार्थोपस्थापकं, किन्तु च्यन्तत्वेनैव,
तथापि चादीनादाय विशिष्यार्थोपस्थापकतायाः सत्त्वेन तत्र प्रकृतपरिभाषाप्रवृत्तिः सुवचेति
बोध्यम् । [तदुद्देश्यमेवेति] निपातपदेद्देश्यकेत्यर्थः । [एतत्प्रवृत्त्येति] गौणमुख्यन्याय-

वदित्यादौ दोषो न ॥ अग्नीषोमौ माणवकावित्यत्र
प्रसिद्धदेवताद्वन्द्ववाच्यमीषोमपदस्य तत्सदृशपरत्वेऽन्त-
रङ्गत्वादीत्वषत्वे भवत एव । सदृशलाक्षणिकाग्निषोम-
पदयोर्द्वन्द्वे तन्नामकावित्यर्थके च नेत्वषत्वे, आद्ये
गौणलाक्षणिकत्वादन्त्येऽप्रसिद्धत्वात् । अत एवाग्निषोमौ
माणवकावित्यत्र गौणमुख्यन्यायेन षत्ववारणपरमग्नेः
स्तुत्तोमसोमा इति सूत्रस्थं भाष्यं संगच्छते ॥ गां

प्रवृत्त्येत्यर्थः । [न दोष इति] प्रगृह्यत्वप्रयुक्तप्रकृतिभावापत्तिरूपो दोषो नेत्यर्थः ।
नन्वेतत्परिभाषात्वीकारे अग्नीषोमौ माणवकावित्यत्रापीत्वषत्वे न स्यातामित्यत आह । [अग्नीषोमाविति] ।
[प्रसिद्धदेवताद्वन्द्वेति] प्रसिद्धदेवताद्वन्द्वेत्यर्थः । [भवत एवेति] प्रसिद्धदेवतावाचकयो-
रग्निषोमपदयोर्द्वन्द्वसंज्ञायाः तत्प्रयुक्तकार्याणां च प्रवृत्त्युत्तरं माणवकाग्निसंज्ञाद्विशिष्टे गौणत्वप्रतीत्या
गौणार्थप्रतीतिमाकालिकप्रवृत्तिकत्वेनान्तरङ्गयोरीत्वषत्वयोरेतेन बाधयोगाद्वत एव ताविति भावः ।
नन्वेवमग्निषोमौ माणवकावित्यत्रानेन न्यायेन षत्ववारणपरमग्नेस्तुत्तोमसोमा इति सूत्रस्थभाष्या-
संगतिरत आह । [सदृशलाक्षणिकेति] [इत्यर्थकेति] इत्यर्थके द्वन्द्वे चेत्यर्थः । [न षत्वमिति] ।
इदंमसोमवरणयोरित्यत्र देवताद्वन्द्वे इत्यस्यानुवृत्त्याऽस्य देवताद्वन्द्वत्वाभावादीत्वस्य प्राप्तिरेव नेति
तदनुल्लेखः । एवमग्नेऽपि । नेत्वषत्वे इति पाठे तु यथोक्तेहेतोरीत्वं न, तथानेन न्यायेन
षत्वमपि नेत्यर्थः । [आद्ये] = सदृशलाक्षणिकयोर्द्वन्द्वे । [अन्त्ये] = तत्तामकयोर्द्वन्द्वे । तदेव भाष्यमाह ।
[अत एवेति] ईदंशो विषये तयोरनिष्टत्वादेवेत्यर्थः । एवं चास्य भाष्यस्यैवमाशयकतया प्रागुक्ते
अग्नीषोमावित्यत्र तयोरङ्गीकारे न भाष्यविरोध इत्याशयः । ननु वाक्यसंस्कारपक्षे गां पाठयेत्याद्यौ
गोशब्दार्थस्वपाठनन्वित्याकर्मत्वेनान्वयमन्तरा गोपदाद्विभक्त्युत्तरेवतुमशयकतया मुख्यगोपदार्थस्य
च तदसंभवेन विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव लक्षणया गौणार्थप्रतीतिरावश्यकत्वात्तदुक्तेहेतोरेतन्नात्रेन
पदकार्येणैवायं न्ययो न प्रातिपदिककार्य इति नियमोऽयुक्त इत्यत आह । [गां पाठयेत्यादाविति] ।

पाठयेत्यादौ मुख्यगोपदार्थस्य पाठनकर्मत्वासंभवेन विभ-
क्त्युत्पत्तिवेलायां प्रयोक्तृभिर्गौणार्थत्वस्य प्रतीतावप्य-
पदस्याप्रयोगेण बोधभिः सर्वत्र पदस्यैव गौणार्थकत्वग्रहे-
णात्वं त्वं संपद्यते अमहान् महान् भूतस्त्वद्भवतीत्यादि-
भाष्यप्रयोगे त्वाद्यादेशादीर्धादीनां करणेन चास्य न्यायस्य
पदकार्यविषयत्वमेवोचितम् । अन्यथा वाक्यसंस्कारपक्षे
तेषु तदनापत्तिः ॥ किञ्च शुक्लमित्युक्ते कर्म निर्दिष्टं,
कर्ता क्रिया चानिर्दिष्टे इत्याद्युक्त्वा इहेदानीं गामभ्याज

[विभक्त्युत्पत्तिवेलायांमिति । तदुत्पत्तिप्राक्काल इत्यर्थः । [गौणार्थत्वस्य प्रतीतावपीति । अत्र
समासपाठोद्भूतः । तत्रोभयप्राप्तौ कर्मणीत्यनेन षष्ठ्या वक्तव्यतया तस्य च कर्मणि चेत्यनेन
समासप्रतिषेधात् । अत एव प्रयोक्तृभिरिति कर्तारि तृतीया । एवं गौणार्थत्वस्य ग्रहेणेत्यत्रापि
बोध्यम् । [चोद्धृभिः सर्वत्रेति । प्रयोक्तृणां पूर्वं पश्चादपि गौणत्वग्रहणस्य संभावितत्वेऽपि
प्रयोगस्य बोद्धव्येतिपायतया तदीयगौणत्वग्रहस्यैव प्रयोगनियामकता युक्तेति भावः । ननु प्रयोगस्य
वक्तव्यधीनतया प्रातिपदिकसंस्कारकालिकत्वेनान्तरङ्गत्वाच्च वक्तृगुणगौणत्वग्रहस्यैव परिभाषाप्राप्त्युत्ति-
प्रयोजकत्वमित्यापि वक्तुं शक्यमत आह । [अन्तं त्वं संपद्यत इत्यादि । एवं चैतद्भाष्य-
प्रामाण्याद्बोद्धव्यगौणत्वग्रहस्यैव प्रयोगनियामकत्वमाश्रयणीयमित्याशयः । इदं च प्रयोक्तृणां तथा
गौणार्थप्रतीतिमयुत्पत्त्य । वस्तुतः सैव नेत्याह । [किञ्चेति । [इत्याद्युक्तवेति । अत्रादिना
देवदत्तेत्युक्ते कर्ता निर्दिष्टः, कर्मक्रिये चानिर्दिष्टे । अथाजोत्पत्ते क्रिया निर्दिष्टा कर्तृकर्मणी
अनिर्दिष्टे इत्यस्य संप्रहः । यद्यप्यत्र भाष्ये शुक्लमित्युक्ते गुणो निर्दिष्टः । कर्तृकर्मणी क्रिया
चानिर्दिष्टाः इति स्थितम् । तथापि कटं भीष्मं कुर्वित्यादौ कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपीत्यन्यत्र

कृष्णां देवदत्तेत्यादौ सर्वं निर्दिष्टं गामेव कर्म देवदत्त-
एव कर्ता अभ्याजोव क्रियेत्यर्थैकनार्थवत्सूत्रस्थभाष्येण
कारकादिमात्रप्रयोगे योग्यसर्वाक्रियाध्याहारे प्रसङ्गे निय-
मार्थः क्रियावाचकादिप्रयोग इत्येतत्तात्पर्यकेण सामान्यतः
क्रियाजन्यफलाश्रयत्वमात्रविवक्षायां द्वितीयादीनां साधु-
त्वान्वाख्यानमित्यर्थत्वात्मेन पाठनाक्रियान्वयकाले पद-
स्यैव गौणार्थत्वप्रतीतिः प्रयोक्तुरपि । एवमेतन्मूलकोऽ-
“भिव्यङ्गपदार्था ये” इति श्लोकोऽपि पदकार्यविषयकः ।
ध्वनितं चेदं सर्वादीनतिसूत्रे संज्ञाभूतानां प्रतिषेधमार-
भता वार्तिककृता पूर्वपरेति सूत्रेऽसंज्ञायामिति वदता
सूत्रकृतान्वर्थसंज्ञाया तत्त्वत्याख्यानं कुर्वता भाष्यकृता

भगवतोक्तत्वेनात्र शुक्लस्यापि कर्मत्वात्प्रोक्तमिति बोध्यम् । [सर्वं निर्दिष्टमिति । अस्य इत्युक्तेनेति
शेषः । तस्य चाभिप्रेण भाष्येणेत्यनेनान्वयः । अत एव तत्रापयस्योपपत्तिः । [गामेव कर्मेति ।
गामिति शब्दवाच्यमेव कर्म नान्यादित्यादिक्रमेणार्थः । [कारकादीति । आदिना क्रियापरिग्रहः ।
[योग्यसर्वक्रियेति । इदमुपलक्षणं, योग्यसर्वकारकस्यापि । [क्रियावाचकादीति । आदिना
कारकवाचकस्य संप्रहः । [सामान्यतः क्रियाजन्येति । क्रियात्वेन क्रियाजन्येत्यर्थः । मात्रपदेन
विशेषक्रियाव्यावृत्तिः । एवमस्य कैयदाद्युक्तपदकार्याविषयकत्वं समर्थं, ‘अभिव्यक्तपदार्था ये’
इत्यादि परिभाषान्तरमिति अमानिरासाय तत्राव्यमेवेत्याह । [एवमिति । [एतन्मूलकमिति ।
अनेन तस्यातिरिक्तपरिभाषात्वं निरस्तम् । एवं युक्तिसिद्धेऽप्यर्थे मानान्तरमप्याह । [ध्वनितं
चेदमिति । चोऽप्यर्थे । अस्य पदकार्याविषयकत्वं मुनित्रयेण ध्वनितमपीत्यर्थः । [भाष्यकृता चेति ।

च ॥ अर्थाश्रय एतदेवं भवति शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे
इति ओत्सूत्रस्थभाष्यस्य लौकिकार्थवत्त्वयोग्यपदाश्रय-
एष न्यायस्तद्रहितशब्दाश्रये च ते इत्यर्थः । गोत इति
यथाश्रुतसूत्रे विशिष्टरूपोपादानसत्त्वेनोक्तरीत्यैव तस्य
भाष्यस्य व्याख्येयत्वादित्यलम् ॥ १५ ॥

यद्यस्याः प्रातिपदिककार्थेऽपि प्रवृत्तिः सत्तदा तेषां सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधमन्तरापर्यन्तैव न्यायेन
सर्वनामकार्थव्यवहारमसंज्ञे सूत्रवार्तिककृतोः प्रतिषेधकथनं, मनेनैव तस्यत्याख्यानासम्भवेऽन्वयसंज्ञाव-
लम्बनेन भगवन्तस्यत्याख्यानां चासंगतं स्यादिति भावः । नन्वोत्सूत्रे भाष्येऽगौर्गोत्संप्रधत्ते
गोऽन्वयद्विदावोदित्यनेन प्रसक्तं प्रगृह्यत्वं गौणमुख्यन्यायेन परिहृत्य यद्येवं सदृशलाक्षणिके
गौर्वाहिक इत्यादावनेन न्यायेन वृद्ध्यात्वे न स्यातामित्याशयेन 'कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्वे
भवत्' इत्याशङ्क्य अर्थाश्रये एतदेवं भवति । शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे इति समाहितम् ।
विशिष्टरूपोपादानविषये एवार्थोपस्थित्या तत्रार्थाश्रय इत्यनेनास्य न्यायस्य विशिष्टरूपोपादानमात्र-
विषयतायाः स्फुटं प्रतीत्या पदकार्थविषयत्वमतिपादनमयुक्तमित्याशङ्क्य तद्वारणाय तदशयमाह ।
[अर्थाश्रय इति ॥ वास्तविकलौकिकार्थवत्त्वस्य वाक्ये एव सत्त्वादाह । [योग्य इति ॥ भाष्येऽर्थ-
पदस्यार्थवत्त्वयोग्ये लक्षणेति भावः । एतदेवमित्यस्यार्थमाह । [एष न्याय इति ॥] [तद्रहितेति ॥]
लौकिकार्थवत्त्वयोग्यपदत्वव्यपदेशरहितेत्यर्थः । अयं भावः । स्वार्थं परिपूर्णं पदमिति न्यायेन स्वार्थं
वृत्तात्प्रातिपदिकाद्विभक्तधुस्तत्वायां कार्येषु कृतेषु पदान्तरसंबन्धेन मुख्यार्थं बाधप्रतिबंधने सति
गौणार्थप्रतीत्या तस्य च स्वार्थस्य न मुख्यव्यपदेशः । मुख्यशब्दस्य गौणपेक्षया संबन्धिशब्दत्वा-
द्गौणस्य वृद्धयसन्निधाने मुख्यव्यपदेशस्यासंभवात् । एवं च शब्दाश्रये चेति भाष्यस्य मुख्यव्यपदेश-
रहितत्वार्थबोधकप्रातिपदिकरूपशब्दाश्रये इत्यर्थः । मुख्यव्यपदेशरहितार्थबोधकपदाश्रये कार्येऽस्य
न्यायस्य प्रवृत्त्या वृद्ध्यात्वयोश्चातादृशत्वात्तद्विषयेऽस्य न्यायस्याप्रवृत्तिरिति । एवं चानेनाप्यस्य
न्यायस्य पदकार्थविषयत्वमेव लप्यत इति बोध्यम् । ननु नायमर्थोऽक्षरमार्गदालम्ब्य इत्यत आह ।
[गोत इति ॥] [यथाश्रुतसूत्र इति ॥] गकारस्याविकक्षायामित्यर्थः । [व्याख्येयत्वादिति ॥]

अर्थवद्ग्रहण इत्यस्यापवादमाह ।
अनिनस्मनग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तर्विधिं
प्रयोजयन्ति ॥ १६ ॥
येन विधिरित्यत्र भाष्ये वचनरूपेण पठितेषां ॥

अन्यथा सिद्धान्तभूते तत्पक्षे तत्र विशिष्टरूपोपादानसत्त्वेन तस्याप्यर्थश्रयत्वाद्नेन न्यायेन
गिद्धद्वावाप्रवृत्तौ सदृशलाक्षणिकोशब्दे वृद्धग्रनापत्तिरिति भावः । १५

[अपवादमाहति ॥] अनेनास्याः पूर्वपरिग्रहाय सङ्गतिः सूचिता । नन्वेवमर्थवद्ग्रहण-
परिभाषेतरेवास्य निरूपणमुचितं, ननु गौणमुख्यन्यायोत्तरमिति चेन्न । तत्र परिभाषायामर्थस्य
प्रधानन्यायेन मुख्यस्यैव ग्रहणेन गौणमुख्यन्यायस्य सिद्धतया तस्य तदनतिरिक्तत्वेन तदुत्तरमैव तन्नि-
रूपणस्य युक्तत्वात् । तदुक्तिं विना तदर्थस्यानिश्चितत्वेनास्यास्तदपवादत्वस्यैव दुर्बलत्वादिति
बोध्यम् । [अनिनस्मनग्रहणानीति ॥] अनिनस्मानं ग्रहणं यैस्तानीति विग्रहादलोपोऽनः, इन्हन्प्रेषति,
अवसन्तस्य, मन इत्यादिषु वर्तमानानि अनादिपदानीत्यर्थः । [अर्थवता चेति ॥] तृतीयान्तमेत-
द्विशेषणेत्यर्थक्य सौत्रस्य अनेत्यस्य विशेषणम् । तद्धनग्रहाह । [येनेति ॥] एवं
चानिनस्मनग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च विशेषणेन तदन्तर्विधिं प्रयोजयन्ति ग्राहयन्तीति
परिभाषार्थः । अत्रार्थवन्ति, अनर्थकानि च विशेषणानि तदन्तर्विधिं प्रयुञ्जते । अनिनस्म-
नग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च प्रयोऽयकत्रो तदन्तर्विधिं प्रयोजयन्तीत्यर्थात्योऽये कर्तरि तृतीया
बोध्या । यद्वा, अर्थवता चानर्थकेन चेत्यत्र धान्येन धनवानिति वत्सङ्कत्यादित्वाद्भेदे तृतीया ।
प्रयोजयन्तीत्यत्र निवृत्तप्रेषणाद्वातो हेतुमणिण् । एवं चार्थवदनर्थकमित्रान्योऽलोपोऽन इत्यादि-
सूत्रवदृक्कादिपदानि तदन्तर्विधिं प्रयुञ्जते प्राप्नुक्तीत्यर्थः । [वचनरूपेण पठितेति ॥] एवं
च वाचनिकीयं परिभाषेति भावः । यद्यपि कर्मलान्डीत्य इति निपातमेकदेशानुमत्या अस्यां
ज्ञापकम्, अन्यथाऽनर्थकत्वात्कर्म इत्यत्रात्रिति प्रकृतिभावापत्त्या नालङ्घित इत्येव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं
स्पष्टमेव । तथापि स्वीयप्रतिज्ञावाक्ये ज्ञापकन्यायसिद्धान्तस्य ज्ञापकसिद्धत्वादिना भाष्यकारादि-

सम्भवातीत्यर्थकताया तथाविधानामेवैव ज्ञापकसिद्धत्वादिव्यवहारस्योचित्यादस्यास्तु वचनरूपेणैव पाठस्य भाष्ये दर्शयितुमर्थात्तमेवास्मा अन्त्यमुक्तं वाचनिकत्वमिति बोध्यम् । परिभाषाफलं दर्शयति । [तेनेति ।] [अशेष इति ।] अस्याशेषोऽन इतीत्यादिः । [द्वण्डी वाम्मीति ।] इदमुपलक्षणं, दण्डितौ, वामिनावित्याय । अत्र सौचेति दीर्घविधानेन नियमस्यानुपयुक्तत्वात् । यद्वा नियमपदेन तत्प्रतिपत्तयवत्तया सौचेति दीर्घस्य ग्रहणं बोध्यम् । [सुस्रोता इति ।] सुरेभ्यां वृद्धेऽन्त्युणादिपूत्रेण सुभातोऽस्युत्पत्त्यये तुटि च रूपम् । आगमसमवधाने आगमविशिष्टस्यैवाथ-
वृत्तादत्रासोऽनर्थकत्वमिति भावः । नन्वत्रासाऽनर्थकत्वेऽपि यदगमपरिभाषया अग्रहणैर्न विशिष्टस्यैव ग्रहणतया चार्थकत्वेन नेदमुद्ग्रहणं युक्तमिति चेन्न । निर्दिश्यमानपरिभाषाया अथवाषष्ठीविषयेऽपि पठन्त्या अर्थपरिरे-गापालभ्याश्चस्य निर्दिश्यमानविशेषणताया औचित्यादव-
सन्त्यस्येत्यस्य धात्ववयवमिदार्थवर्चिर्दिश्यमानास्य उपवाया अवबो धीर्ब इत्यर्थेनात्र निर्दिश्यमानस्यासो-
निरर्थकत्वेनास्योद्ग्रहणस्य युक्तत्वात् । अत एव भाष्यता इदमुद्ग्रहणम् । तस्यस्यानन्तमेतदिति तु कैयटाद्यज्ञसमत्वाद्युपेक्ष्यम् । प्राचोक्तं परिभाषामूलं दर्शयति । [अन्येतिविति ।]
[परिवेचिणीत्वमिति ।] परिपूर्वाद्धिर्बेतिथिलिङ् भ्वमि सीयुत्सकस्य लोपे षापि ह्यौ द्विवे-
निजां त्रयाणामित्यस्यास्य गुणे च रूपमिदम् । [अनियेति ।] अत्र धात्ववयवकारमादायेणः
परस्य धीऽन्त्यः संभवाद्धत्वसङ्ग इति तद्वाराण्य तत्र सूत्रेऽङ्गग्रहणं कृतम् । तत्रार्थवद्ग्रहण-
परिभाषया अर्थवत्तत्वाधीनो ग्रहणदेवात्र दृढव्यावृत्तौ तद्वाराण्य कृतमङ्गग्रहणं व्यर्थं भूयार्थदर्शन-
नाभाषया अनित्यतां ज्ञापयतीति भावः [तन्मूल्येति ।] अर्थवद्ग्रहणपरिभाषानित्यत्वमूल्येत्यर्थः ।

नान्वयणीध्वमित्यत्रार्थकस्यिभाषयाऽर्थकत एव धीध्वमो ग्रहणमस्तु । निभाषेद इत्यत्र तादृशस्यासंभावतस्तस्या असंबन्ध एवास्तु । एवंच युक्तमेवाज्ञप्तेहणस्यार्थकस्यिभाषानित्यल-
ज्ञापकत्वमित्याशङ्क्य, तथा सतीण इत्यस्यापि तत्रासंबन्धः स्यात् । तथाच ब्रामसिध्वे इत्यत्रापि
विभाषेद इत्यस्य प्रवृत्तिः स्यादिति ध्वनयंतद्वेधिकां परीभाषणवतारयति । [नन्विति]
[अनन्तरत्वादिति] तस्मत्स्यैवाव्यवहितत्वादित्यर्थः । विकल्पार्थकवाशब्दस्याप्रान्वयसंभवाद्वाह ।
[वाशब्द इति] एकयोगानिर्दिष्टनामिति पदस्यार्थमाह । [परस्परान्वितार्थकप्रदानमिति]
एतेनैकयोगोत्पादेऽर्कसंबन्धनिर्दिष्टनामिति शाब्दोऽर्थसूचितः । एवं चैकमूत्रनिर्दिष्टनामपि
परस्परान्वितार्थकप्रदानां नायं नियम इति बोध्यम् । एतेन एकस्मिन्नर्थे योगे एकार्थीभावेन
संबन्धो येषां ते एकयोगात्ते च ते निर्दिष्टश्चेति बहुव्रीहिरर्थकर्मधारयाश्रयणेन समासविषय-

वृत्तिनिवृत्ती इत्यर्थः । एककार्यानिबुद्धानां बहूनां लोके तथैव दर्शनादिति भावः ॥ यत्त्वत्र ज्ञापकं नेड्वशीत्यत-
इडित्यनुवर्तमाने अर्धधातुकस्येडित्यत्र पुनरिडग्रहणं,
तद्वि नेत्यस्यासंबन्धार्थमिति, तन्न । दीधीवेवीटाभिति
सूत्रे भाष्ये तत्रत्येडग्रहणप्रत्यारख्यानाथेडग्रहणे ऽनुवर्त-
माने पुररिडग्रहणस्येदो गुणरूपविकाराभावाथकत्वस्यो-
क्त्वेन तद्विरोधात् । नञो निवृत्तिस्तु क्वाचिदेकदेशो-

एवायं नियमो ननु वाक्यविषये, इति कैयटाद्युक्तमपास्तम् । तथापि औतोऽव्यसोरिति सूत्रस्य भाष्याविरोधात् । तत्र हविनविमित्यत्रात्ववाराणय बाहुर्पात्यतो वाशब्दं विहाय सुपीत्यस्यानु-
वृत्तिमुत्सवा कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशोऽनुवर्तते? एकदेशोऽपि, एकयोगे चैकदेशानुवृत्तिः ।
नावश्यमिहैव अलुगधिकारः प्रागानङः, उत्तरपदाधिकारः प्राज्ञाधिकारादियुक्तम् । एवं च दृष्टान्तदोषा-
न्तिकार्यामस्य न्यायस्य वाक्यविषयता स्पष्टमेवाभिहितेति बोध्यम् । अस्य लोकन्यायसिद्धत्वाह ।
[एककार्येति] एतेन हनसिजिति सूत्रे सिज्ग्रहणमत्र ज्ञापकम् । अन्यथा लिङ्गसिचिवात्मनेपदे-
ष्वित्यतस्मिन्नुच्चैव सिद्धे किं तेनेति सीरेदेवाद्युक्तमपास्तम् । न्यायसिद्धेऽर्थे ज्ञापकान्तरानुसरणस्य
व्यर्थत्वात् । अन्योक्तं ज्ञापकत्वमपि खण्डयति [यन्विति] तत्त्वमुपादयति । [तद्वीति]
पुनरिडग्रहणं हीत्यर्थः । एतत्परिभाषामात्रे तदसंबन्धार्थं पुनरिडग्रहणं व्यर्थमेव स्यादिति भावः ।
[तत्रत्येति] दीधीवेवीटमिति सूत्रस्येत्यर्थः । इडग्रहणेऽनुवर्तमान इति । अस्य नेड्वशीत्यत-
इत्यादिः । [पुनरिडग्रणस्येति] आर्धधातुकस्येडित्यत्र पुनरिडग्रहणस्येत्यर्थः । विकारान्तर-
स्येष्टत्वादह । [गुणरूपविकारेति] [तद्विरोधादिति] भावता तत्रत्येडग्रहणस्य फलान्तर-
प्रतिपादनात्तस्य केनचिदुक्तं प्रकृतपरिभाषाज्ञापकत्वं सर्वथा भाष्याविरुद्धमिति भावः । ननु नञो-
निवृत्त्यर्थं तदावश्यकताया नेड्वशीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टतया कथं तेन तादृशार्थलोभोऽत
आह । [नञो निवृत्तिरिति] प्रागुक्तज्ञापकत्वस्य सर्वथाऽसाङ्गत्यञ्जननाय सिद्धान्तमाह ।

ऽप्यनुवर्तत इति न्यायेन सिद्धा । वस्तुतस्तु दीधी-
वेवीटाभिति सूत्रस्य भाष्यमेकदेशयुक्तिः । आर्धधातुकस्येति
सूत्रस्येडग्रहणस्य नेड्वशीति सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्या-
नात् । तत्करणेन गुस्तरयत्नमाश्रित्यैतत्प्रत्याख्यान-
स्यायुक्तत्वात् ॥ १७ ॥

नन्वलुगधिकारः प्रागानङ उत्तरपदाधिकारः
प्रागङ्गाधिकारादित्यनुपपन्नमेकयोगनिर्दिष्टत्वात् । तथा
दामहायनान्ताच्च इत्यादौ संख्याव्ययादेरित्यतः संख्या-
देरित्यनुवर्तते ऽव्ययादेरिति निवृत्तमिति चानुपपन्नमत
आह ॥

[वस्तुतस्त्विति] [प्रत्याख्यानादिति] नञो निवृत्तेरुत्तरीत्यैव सिद्धत्वाच्च तदर्थं तदिति तदाशयः ।
ननु दीधीवेवीटमिति सूत्रस्य भाष्यादस्यैकदेशयुक्तित्वं कुतो नेत्यत आह । तत्करणेनेति ।
आर्धधातुकस्येडित्येडग्रहणकरणेनेत्यर्थः । [गुस्तरयत्नमिति] इडग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनरिड-
ग्रहणादिङ्गिडेव भवति, ननु विक्रियत इति नियमरूपं यत्नमित्यर्थः । [एतत्प्रत्याख्यानस्येति]
दीधीवेवीटमिति सूत्रस्येडग्रहणप्रत्याख्यानस्येत्यर्थः । १७

[नन्विति] अस्यैवमिति शेषः । उक्तपरिभाषाङ्गीकारे इति तदर्थः । तथाच
पूर्वपरिभाषाऽस्याः सङ्गतिः सूचिता । परस्परान्वितार्थकमदानां कचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तत इति
परिभाषार्थः । अवैकयोगनिर्दिष्टानामित्येतत्पूर्वोऽनुवृत्तिलभ्यम् । अपिस्तार्थसमुच्चायकः ।
तथाच विरोधावैकत्रोभयम् । किन्तु लक्ष्यानुरोधाद्यवस्थितमित्यर्थः । अस्य न्यायस्य कैयटोत्तमर्थः

क्वाचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तते ॥ १८ ॥

एकत्रार्थं योगः संबन्धस्तेन निर्दिष्टयोः समुदाया-
भिधायिद्वन्द्वनिर्दिष्टयोरित्यर्थ इति पक्षात्तिरिति सूत्रे
कैयटः ॥ तावन्मात्रांशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलास्त्रभ्यामिदम् ॥
स्पष्टा चेयं दासहायनान्ताच्चेति सूत्रे ओतोऽमशसोरिति
सूत्रे च भाष्ये पूर्वा च ॥ १८ ॥

दर्शयति । [एकत्रोत्पादिना] [कैयट इति] अनेनाहचिसूचित, तद्वीजं तु प्रागुक्तौतो-
ऽमशसोरिति भाष्यनिराधः । तेनास्य न्यायद्वयस्य समासव्यासमाधारण्येन प्रवृत्तेः स्पष्टत्वात् ।
एतत्परिभाषासिद्धिप्रकारं दर्शयति । [तावदिति] मात्रालब्धोऽत्रावधारणे । तावदंश एवेत्यर्थः ।
देशविशेषरूपमज्जत्साधारणं स्वरितत्वं यत्र प्रतिज्ञायते तस्यैवात्तरत्र संबन्धो नाप्यस्य, स्वरितेनाधि-
कार इति वचनादित्येतत्परिभाषासिद्धिरित्याशयः । यद्यपि स्वरितेनाधिकार इत्युक्त्या सर्वत्रानुवृत्ति-
निवृत्त्योः स्वरितत्वप्रतिज्ञावशादेव वक्तव्यतया एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञावलादेकदेशस्यैव, समुदाये
तद्वलात्समुदायस्यैवानुवृत्तिर्विध्यतीतिदं परिभाषाद्वयं स्वरितत्वप्रतिज्ञाविशेषसिद्धमेव । अतएव
क्वचित्सदद्वये निवृत्तिज्ञाबलाद्विधायिकतया पदद्वयस्यानुवृत्तिः । यथाऽऽहुभपदस्यानङ्-प्राणुत्तरपद-
शब्दस्याङ्गाधिकारात्प्राणानुवृत्तिरिति च व्यवस्था । एवमेकदेशे तद्वलात्तन्मात्रस्यैवानुवृत्तिः । यथा
संख्याव्यादीरिति । विशिष्टे तद्वलात्समानाधिकरतदनुवृत्तिः । यथा लिङ्गसिन्धावात्मनोपदेर्वित्या-
दावित्यादिव्यवस्था सिद्धयति ; तथापि पूर्वपरिभाषासिद्धौ लोकन्यायप्रवृत्तकारोऽप्यस्तीति सूचनाय
पूर्वं तदुक्तिरिति बोध्यम् । भाष्याल्लक्ष्यमनयोर्दर्शयति । [स्पष्टा चेयमिति] । [ओतोऽमशसोरिति] ।
[सूत्रे चेति] । चेन पक्षात्तिरिति सूत्रसंग्रहः । एवं चोक्तसूत्रत्रयादौ पूर्वेणशङ्क्य परेण
समाधानादुभयं स्पष्टमिति बोध्यम् । १८

ननु त्यदादीनाम इत्यादिनेमभित्यादावनुनासिकः
स्यादत आह ।

भाष्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न ॥ १९ ॥

अपवादसङ्ख्या स्थानिप्रयुक्तातिप्रसङ्गादिकं षष्ठीस्थाने योनेति परिभाषामूलिकां
निर्दिश्यमानपरिभाषां निरूप्य तत्र आदेशप्रयुक्तातिप्रसङ्गवारणाय तदुत्तरभूतस्थानेऽन्तरतम इति
परिभाषाश्रुतिक्रमं यत्रानेकविधमिति परिभाषां मध्ये प्रसक्तानुप्रसक्त्या परिभाषान्तराणि च निरूप्य
पुनरस्मिन्मूलकेननश्रयेनदेशप्रयुक्तातिप्रसङ्गवारणाय परिभाषान्तरमन्तरयति । [ननु त्यदादीनाम-
इत्यादिना] । [अनुनासिकः स्यादिति] । विधेयभूतेनाकारेण ग्रहणकशास्त्रबलादनुनासिकस्य
ग्रहणे स्थानेऽन्तरतम इति परिभाषाया मकारस्य स्थानेऽनुनासिकाकारः स्यादिति भावः । यद्यपि
प्राथम्यात्प्राथम्यविभक्त्येवोद्देशग्रहणानुचितं, तथापि प्राथमाद्विषयनेऽनुनासिकाकारस्य विधानेऽ-
प्येवोऽनुनासिकस्याभावेन शुद्धस्यैवैकारस्य वृद्धिरेवात्यनेन विधानादिमे इत्यत्र परस्परकारस्य
द्विमात्रिकत्वेन तत्सदृशगुणकस्यैवैकारस्यारुण इत्यनेन विधानादेषाभावेन विभक्तिविधायकेषु
प्राथम्यपक्षेया द्वितीयाया एव प्राथम्यञ्चान्नैवोद्देशग्रहणं दत्तमिति बोध्यम् । [भाष्यमानेन सवर्णानां-
ग्रहणं नेति] । भाष्यमानेनेत्यत्र कर्तारं तृतीया । ग्रहणमिति भावे ल्युट् । सवर्णानामित्यत्रोभयप्रसौ-
कर्मणीति कर्मणि षष्ठी । भाष्यमानेनेत्यस्य विधीयमानेनेत्यर्थः । विधीयमानकर्तृकं सर्वकर्मकं
ग्रहणं बोधनं नेत्यक्षरार्थः । विधीयमानसवर्णार्थं गृह्णातीति यावत् । नन्वपुनरित्यत्रेऽणपदेनाक्षरसमा-
न्याधिकानांवेव ग्रहणेन व्यक्तिपक्षे तत्रत्याक्षरव्यस्योभेदेनात्र सर्वार्णग्रहणप्रसक्त्या निषेधो व्यर्थ-
इति चेन्न । अस्य च्चावित्यादिविधात्रापि स्वसदृशवाच्यलक्षणया जतिपक्षेण गुणानेदकतया वा
प्रसक्तस्य सर्वार्णग्रहणस्य वारणायस्यावश्यकत्वात् । व्यक्तिपक्षेऽणुदित्वात्स्य लक्ष्यतावच्छेदकज्ञान-
संप्रदानमात्रफलकतया एवान्वयत्र प्रत्यङ्गोक्तत्वात् । नैकमपि सूत्रोपात्तस्याकारस्य विधीयमानत्वा-
भावेन सत्यामप्यस्यां परिभाषायामत्र निषेधो दुर्वचः । तथाचेमभित्यादौ दोषो दुर्वार एवेति वाच्यम् ।
तस्य स्वतो विधीयमानत्वाभावेऽपि तद्वैधस्य लक्ष्यस्य विधीयमानत्वेन बोधव्यवधकयोस्ता-
दात्यादस्यापि तत्त्वेनानया परिभाषया तत्र सर्वार्णग्रहणनिषेधस्य सुस्तरत्वात् । एवमिको यणवैत्यादौ

अणुदिसूत्रे उप्रत्यय इत्यनेन सामर्थ्यात्सूत्रप्राप्तं जाति-
पक्षेण प्राप्तं गुणाभेदकत्वेन च प्राप्तं नेत्यर्थः ।

यणपदबोधयकारादीनां विधीयमानत्वेन तदभिन्नस्य यणपदस्यापि विधीयमानत्वात्तेन तद्वाच्यवाच्य-
लक्षणया प्रसक्तस्य जातिपक्षगुणाभेदकत्वपक्षप्राप्तस्य वा सर्वणग्रहणस्यानेन निषेधाच्च कश्चिद्दोषः ।
नचैवं यणपदवाच्यपक्षसमाम्नायिक्यकारदिवाच्यानां शुद्धयकारादीनामपि तेन ग्रहणानापत्तौ महान-
न्दोषइति वाच्यम् । सर्वणपदेनात्र समानजतीयस्य भिन्नधर्मण एव ग्रहणेन तादृशानुनासिक्यकारा-
दीनामेव तेन ग्रहणनिषेधेनादोषात् । अत एव ग्रन्थकृता सर्वणपदेन समानजतीयो भिन्नधर्मोच्यत-
इत्युक्तं शेररैः । अत एव त्यादादीनामः, इको यणचतीत्यादीनां न वैयर्थ्यम् । नचैवं विधेयविषये
उदात्तादीनामपि ग्रहणं न स्यात् । तथाच वृक्षस्य इत्यादादुदात्तानुदात्तयो स्थापन्यन्तरतमयोर्विधानं न
स्यात् । इत्यते तु गुणानामभेदकतया सर्वेषामुदात्तादीनामेकाराणां विधानमिति वाच्यम् ।
सर्वणपदेन समानजतीयस्य स्वरत्वव्याप्यधर्मैर्यमवत एव ग्रहणेनादोषात् । अत एवास्तिदधीति
सूत्रशोदात्तग्रहणस्य गुणा अभेदका इति पक्षज्ञापकत्वप्रतिपादनपरवृद्धिरादैजिति सूत्रस्थभाष्यसङ्कतिः ।
अन्यथाऽनया परिभाषया तत्पक्षप्राप्तसर्वणग्रहणस्यापि निषेधेन ज्ञापनोत्तरमप्युदात्तग्रहणस्य स्वार्थो
चारितार्थ्याभावेन तत्सङ्कतिः स्पष्टैव । नच तत्रानित्यस्य विधीयमानत्वेऽपि तदव्यवस्थाकारस्य
तत्वाभावादेतन्निषेधाप्रवृत्त्या चारितार्थ्यं मुख्यमेवेति वाच्यम् । समुदायद्वारावयवस्यापि वृक्षप्रकल-
नन्यायेन विधीयमानत्वात् । अत एव याज्याहुडादौ पाक्षिकानुनासिक्यकारघटितस्यागमस्याप्रसङ्ग-
इति बोध्यम् । अत्र ज्ञापकमाह । [अणुदिसूत्रे इति] [सामर्थ्यादिति] अयं भावः । अत्र
सूत्रेऽप्रत्यय इति योगो विभज्यते । तद्वलादत्राणित्यस्यासंबन्धः । तत्र च प्रत्ययपदं प्रकृतशाल-
सङ्केतितप्रत्ययमात्रपरम् । ननु विधीयमानार्थकम् । कृत्रिमाकृत्रिमन्यायवाचे मानाभावात् ।
प्रतिपूर्वकेणधातोर्विधानार्थकतायाः कायदृष्टत्वाच्च । एवं च प्रत्ययस्सर्वणग्रहको नेति तदर्थः ।
अयं च सूत्रप्राप्तसर्वणग्रहणस्यैव जातिपक्षगुणाभेदकत्वपक्षप्राप्तसर्वणग्रहणस्याप्यणनसाधारण्येन
निषेधकः । अन्यथा योगविभागमन्तरा लाघवात्सुदासपरतया व्याख्यानेनापि तदर्थसिद्धौ
योगविभागाश्रयणं प्रसज्यप्रतिषेधपरतया व्याख्यानं च निरर्थकं स्यादिति । तदाह ।
[सूत्रेण प्राप्तमित्यादिना] [प्राप्तं नेति] प्राप्तं सर्वणग्रहणं नेत्यर्थः । [इत्यर्थ इति] अस्य

अत एवाणुदिसूत्रे प्रत्ययागमादेशेषु सर्वणग्रहणाभावं
प्रकारान्तरेणोक्त्वा एवं तर्हिसिद्धे यदप्रत्यय इति प्रतिषेधं
शारितं तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा भाव्यमानेन

बोध्यत इति शेषः । एवं च भाव्यमानस्य प्रत्ययागमादेशरूपाश्रयतात्मकतया तत्र प्रत्ययाशो
सर्वणग्रहणनिषेधयोक्तरीत्या प्रमितत्वेन तेनैकदेशानुमत्या प्रचीनवैयाकरणपठिता संपूर्णं परिभाषा
ज्ञाप्य इति भावः । ननु कर्तरि कर्मव्यतीहार इत्यादौ कचिदकृत्रिमग्रहणस्यापि शाल्मे
दृष्टतया प्रकृते प्रतीयते विधीयत इति व्युत्पत्त्या विधीयमानस्सर्वणग्रहको नेत्यर्थकेनाप्रत्यय
इत्यनेनैव प्रकृतपरिभाषार्थस्य संगृहीततया नेयमपूर्वा ज्ञापकसिद्धा परिभाषा । किन्तु दीक्षिता
द्युत्तदिशा अप्रत्यय इत्येतदर्थानुवादिकैव कुतो नेत्याशङ्क्यात्र प्रत्ययपदेन कृत्रिमस्यैव ग्रहणे
मानमाह । [अत एवेति] प्रत्ययपदेन कृत्रिमस्य ग्रहणादेवेत्यर्थः । [प्रत्ययागमादेशोऽप्यिति]
सनाशंसिभिः उः, अप्रत्ययात् । आर्यथातुक्त्वेऽ, इदम इतित्यादिद्वित्यर्थः । [प्रकारान्तरेणेति]
वार्तिककृदुक्तप्रकारादन्येन प्रकारेणेत्यर्थः । वार्तिककृता तु सूत्रेऽप्रत्यय इत्युक्त्या प्रत्ययाशो
सर्वणग्रहणनिषेधस्य सिद्धत्वेऽप्यागमादेशयोस्तदसिद्धिरिति तत्र सर्वणग्रहणनिषेधायप्रत्ययादेश-
दित्किन्मिति इति वक्तव्यमित्युक्तम् । भाष्यकृता त्वेवमपि सूत्रयाससर्वणग्रहणस्यैव तेन निषेधः
स्यात्तु जातिपक्षगुणाभेदकत्वपक्षप्राप्तस्यापीति तादृशसर्वणग्रहणनिषेधायवश्यक्या प्रचीनवैया-
करणपठितभाष्यमानेनेति परिभाषयैव सकलेष्टसिद्धे तद्वार्तिकमनावश्यकमित्युक्तमिति बोध्यम् ।
[एवं तर्हिसिद्धे इति] आगमादेशरूपसर्वविधेयसंग्राहकेण पक्षान्तस्याससर्वणग्रहणनिषेधार्थ-
मवस्थाश्रयणीयेन भाव्यमानेनेत्यनेनैव सिद्धे इत्यर्थः । [तज्ज्ञापयतीति] एकदेशानुमतिद्वारेण
परिभाषां ज्ञापयतीत्यर्थः । [नेतीति] एतदुत्तरमित्युक्तं भाष्य इति शेषः । अणुदिसूत्रे इत्यस्या-
त्रान्वयः । एतेन भाष्यवार्तिकग्रन्थसंदर्भेण सौत्रं प्रत्ययपदं न विधीयमानार्थकमपि तु प्रत्यय-नात्र-
परमिति स्पष्टमवाप्त्यत इति बोध्यम् । ननु प्रत्ययपदस्य योगार्थापरिज्ञानेन तद्वार्तिकप्रवृत्त्या
न तद्विरोधः । तज्ज्ञापयतीति भाष्यस्यापि योगेन परिभाषार्थं बोध्यतीत्येव तात्पर्यमिति न

सवर्णानां ग्रहणं नेति ॥ किं च ज्याद ईयस इत्येवान्त-
र्धतो दीर्घे सिद्धे ज्यादादिति दीर्घोच्चारणमस्या ज्ञापकम् ॥
अणुदित्सूत्रे ज्यादादित्सूत्रे च भाष्ये स्पष्टेषा । चोःकुरि-
त्यादौभाव्यमानेनापि सवर्णग्रहणं विधेये उदिदुच्चारण-
सामर्थ्यात् । एतदेवाभिप्रेत्य भाव्यमानोऽण् सवर्णान्नि-
गृहणातीति नव्याः पठन्ति ॥ १९ ॥

तद्विरोधोऽर्थात्त आह । [किञ्चेति ।] [ज्ञापकमिति ।] एतदुत्तरमित्युक्तं भाष्ये इति शेषः ।
तत्र हि “विमर्शमिदमुच्यते, ज्याद इत्येवोच्यताम् । का रूपसिद्धिः । आन्तर्यतो दीर्घस्य
दीर्घो भविष्यति । एवं तर्हीदमेव ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषा भाव्यमानोत्यादी ” लुक्तम् ।
प्रत्ययदस्य लुट्कार्थकत्वे पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरन्यथोरपि निर्दलत्वापत्तिरिति बोध्यम् । न
चाणुदित्सूत्रार्थवार्तिकवादिदमपि प्रत्ययपदस्य योगार्थपरिज्ञानेन प्रवृत्तिमिति वक्तुं शक्यतया न
विरोध इति वाच्यम् । विना विरोधे भाष्यवार्तिककृतोत्तरज्ञानकल्पनापेक्षया बलीयस्या अपि
रूढेस्त्यागापेक्षया चोत्तरीत्या परिभाषया ज्ञापकसिद्धताया एव न्याय्यत्वात् । ननु ज्ञापनोत्तर-
मप्यप्रत्यग्रहणस्य स्वांशे चारितार्थान्वावाज्ञापकत्वानुपपत्तिरिति चेत्सत्यम् । विपरीतार्थकल्प-
नानिरासार्थेयै स्वांशे चारितार्थस्यापेक्षितत्वेन यत्र तादृशार्थकल्पनाप्रसचित्तत्रैव तदपेक्षा,
नान्यत्र । साच प्रसक्तियर्थं सर्वथाऽसिद्धस्यैवार्थस्य शास्त्रेण बोधनं तत्रैव स्वांशे चारितार्थान्तरा-
अपूर्वार्थकल्पनायां विनिर्गमनाविरहादर्थान्तरकल्पनापि कृते नेति शङ्कयास्तत्रैव संभाव-
प्रकारान्तरेण सिद्धस्यार्थस्य बोधने तु न विपरीतार्थकल्पनाप्रसक्तिः । कल्पस्यार्थस्य कल्पनापेक्षया
सर्वथा असिद्धार्थस्य कल्पनायां प्रतिपत्तिरौक्त्य सत्त्वेन तादृशशङ्कया अनुद्वयात् । एवं
चाप्यार्थस्याहतः सूत्राक्षरैस्सिद्धतया विपरीतकल्पनाया असिद्ध्या न स्वांशे चारितार्थपेक्षेत्यन्यत्र
विरुद्ध इति बोध्यम् । ननुदिदेशोऽप्ययं किं न स्यादत आह । [चोः कुरित्यादाविति ।]
[एतदेवेति ।] अनप्युदितिसामर्थ्यादपवृत्तिमभिप्रेत्येत्यर्थः । ननु वालवत्तथा पाठः । भाष्ये

नन्वेवमदसो ऽसेरित्यादिनाम् इत्यादौ दीर्घविधानं
न स्यादत आह ॥

भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णान् गृहणाति ॥ २० ॥

दिव उत् ऋत उदिति तपरकरणमस्या ज्ञापकम् ॥

तादृशपाठस्य काप्यनुपलभ्यात् । तेनाष्टन आ विभक्तवित्यादावनप्यप्यस्य प्रवृत्त्या अष्टाभि-
रित्यादौ विधीयमान आकार आन्तरतन्यादनुनासिको नेति बोध्यम् । १९

पूर्वपरिभाषयाऽऽताः सङ्गतिं दर्शयति । [एवमिति ।] विधीयमानेन सर्वथा
सवर्णग्रहणनिषेधे इत्यर्थः । [दीर्घविधानं न स्यादिति ।] नच ह्रस्वदीर्घयोस्समाहृतद्वन्द्वेन
निर्देशात्तद्विधानं सुलभमिति वाच्यम् । तथासति समसोत्तरं प्रतिपदिकत्वेऽन्तर्धर्तिसुपूर्वकिं
उच्यते स्थिते भुङ्सकह्रस्वसवर्णदीर्घयोः प्राप्तौ दीर्घस्य शब्दान्तरयाप्यानित्यत्वेन नित्यत्वादप-
नितिकत्वेनान्तरङ्गत्वाद्वा पूर्वं ह्रस्वे कृते पश्चाद्दीर्घे उ इति रूपासिद्धेः । अत एवोक्ताह इति
निर्देशः सङ्गच्छते । अन्यथा उक्ताह इत्येव वदेदिति बोध्यम् । अत्र ज्ञापकमाह । [दिव उदिति ।]
नच संसारणसंज्ञासूत्रस्यैक्येऽप्युक्तदिशा द्युभ्यामित्यादनुत्त्वोत्तरं प्राप्तस्य हल इति दीर्घत्वस्य वारणाय
तपरकरणं स्यादिति कथं तज्ज्ञापकमिति वाच्यम् । संसारणसंज्ञासूत्रे तद्व्यतिनानामेव ग्रहणस्य
सिद्धान्तितत्वेन दिव उदित्यनेन विहितस्योकारस्य संसारणत्वाभावात्तस्य दीर्घापाप्या तदर्थं
तपरकरणस्यानावश्यकत्वात् । संसारणसंज्ञासूत्रस्यैक्यदस्तु चिन्त्य एव । एतत्तपरकरणस्य
प्रवृत्तपरिभाषाज्ञापकत्वमतिपादनमपत्तिरित्येवमिति सूत्रस्य गप्यविरोधादिति बोध्यम् । ननु
ज्ञापनोत्तरमपि स्वांशे चारितार्थार्थावतः । उकारेण सवर्णग्रहणेऽपि वकारस्य स्थाने आन्तरतम्याद्भ्र-
ह्मस्यैव प्रवृत्तेः । नच च्छन्दोश्शब्दस्य किञ्चीत्यस्याननुवृत्तिरिति पक्षे द्युभ्यामित्यादनुत्त्वोत्त्वपूर्वमृष्टि
कृते प्रसक्तस्य द्विमात्रिकस्य वारणाय तच्चारितार्थमिति वाच्यम् । एव मपि प्रतिपदविधित्वे-
नान्तरङ्गत्वाच्च पूर्वमेवोत्त्वप्रवृत्त्या फलभावादिति चेन्न । दिक्शब्दादचारभिवन्तात्
कथञ्चनान्ना किपि निष्पन्नस्य दूशब्दस्य पदान्ताविषये मात्रिकादेशविधानाय तस्यार्थक्यसंभवा-
दित्यपेक्षेयम् । इतोऽपि सुगमं ज्ञापकमाह । [ऋत उदिति ।] नच पितृ राज्यामित्यादौ

तित्स्वरितमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टेषां ॥ २० ॥

ननु गवे हितं गोहितमित्यादौ प्रत्ययलक्षणेनावाद्या-
देशापत्तिरत आह ॥

भाविद्विमात्रव्यावृत्त्यर्थं तपरकरणं स्यादिति कथं तज्जापकमिति वाच्यम् । ऊ एपर इत्युपर-
इति सूत्रस्य भाष्यप्रयोगे विरोधात्तत्र तपरकरणस्य भाविदीर्घव्यावृत्तकृताया वक्तुमशक्यत्वात् ।
धर्मिप्राहृक्संज्ञात्यादियमादेशमात्रविषयिणि । तेन सनाशंसमिक्ष उरित्यादौ न दोषः ।
अनभिधानं तु न लक्षणैकच्छुष्काणां युक्तमुत्तरमिति बोध्यम् । अस्या भाष्यारूढत्वं दर्शयति ।
[तित्स्वरितमिति] तत्र हि ऋत इदित्यादावेतदप्रवृत्तये वार्तिककृदुक्तं तिति प्रत्ययग्रहणं
कर्तव्यमिति वार्तिकमादेशेषु दिव्स्माश्रित्य प्रत्याख्याय तत्पक्षे ऋत इदित्यादाविकारेण प्राप्तं
सर्वग्रहणं भाव्यमानपरिभाषया वारयित्वा तदाश्रयणेऽदसोऽसोरित्यत्र विधीयमानोक्तकारेण
सर्वग्रहणभावाभावाद्भूय दिव उदिति तपरकरणेनैनां परिभाषां ज्ञापयित्वा तत्र सर्वग्रहणमुपपादित-
मिति बोध्यम् । २०

निषेधस्य प्रक्रान्तत्वात्प्रत्ययलक्षणनिषेधभूतां परिभाषामवतारयति । नन्वित्यादिना ।
द्विवचनान्तेन बहुवचनान्तेन वा समासेऽवादेशाप्रत्ययवैकवचनान्तेन समास इति सूचनाय
विग्रहं दर्शयति । [गवे हितमिति] [अवाद्यादेशापत्तिरिति] नन्वन्तरज्ञानपीति न्यायेन
हेमभृतीनामित्संज्ञालोपाभ्यां प्रागेव लुक् प्रवृत्त्या सत्यापि प्रत्ययलक्षणेऽप्यप्रत्वाभावान्नोक्तदोषावकाश-
इति चेन्न । तस्य न्यायस्येत्संज्ञालोपातिरिक्तविषयकत्वेन प्रवृत्ते तदप्रवृत्तिरित्याशयात् । अत-
एव 'लुमति प्रतिषेधे एकपदस्वरस्योपसंख्यान' मिति न लुमतेति सूत्रस्य वार्तिकतद्वाच्ययोः
संज्ञातिः । तद्वि गर्गा बिदा इत्यादावपत्यार्थकस्य यवो बहुत्वे यवजोश्चेति लुकि प्रत्ययलक्षणेन
प्राप्तस्य कित्स्वरस्य वारणार्थमारब्धम् । यदि तत्रानेन न्यायेनेत्संज्ञातः प्रागेव लुक् स्यात्तदा सत्यापि
प्रत्ययलक्षणे जिवदन्तत्वाभावात्प्राप्त्या तद्विषये प्रत्ययलक्षणनिषेधकं तद्वार्तिकमानावश्यकं स्यात् ।
विञ्च गवे हितं गोहितमित्यादेरेतत्परिभाषादेहाहरणत्वमतिपादनपरं प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य भाष्यमप्यत्रौथं

वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ॥ २१ ॥

वर्णप्राधान्यविषयमेतत् । तत्त्वं च प्रत्ययलोप इति
सूत्रे स्थानिवदित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे प्रत्ययलक्षणग्रहणं
प्रत्ययस्येतराविशेषणत्वरूपं यत्र प्राधान्यं तत्रैव प्रवृत्त्यर्थ-

प्रमाणमिति बोध्यम् । नन्वत्र न लुमतेति प्रत्ययलक्षणनिषेधेनैवावाद्यादेशवारणसंभवादियमना-
वश्यक्यं परिभाषेति चेन्न । लुमप्रत्ययानिरूपिताङ्गसंज्ञावदुद्देश्यकतादृशप्रत्ययनिमित्तकविधिवैव
तन्निषेधप्रवृत्त्या प्रवृत्तेऽवादेशस्याङ्गसंज्ञावदुद्देश्यकत्वाभावेन तन्निषेधाप्रवृत्तेः । ननु स्थानिवत्सूत्र-
वत्यप्रत्ययलक्षणस्यापि वर्णाश्रये विधायप्रवृत्तौ स्थानिवत्सूत्रेणैव सिद्धे प्रत्ययलक्षणसूत्रं व्यर्थं
स्यादत आह । [वर्णप्राधान्यविषयमेतदिति] एवं चाप्राधान्येनालाश्रयणे विध्यर्थं प्रत्ययलक्षण-
सूत्रमावश्यकम् । अत एवापुण्डित्यत्र हलादिसावर्ध्यातुकनिमित्तकेमगमस्य, मित्रशीरित्यत्र
हलादिकिङ्निमित्तकस्य शास इदङ्ङ्होरोरितीत्यस्य च सिद्धिः । स्थानिवत्सूत्रेण तु नैतत्सिद्धिः । यथा
कथं चिदप्यलाश्रये स्थानिवद्भावस्याप्रवृत्तेरिति बोध्यम् । अस्य न्यायस्य वर्णप्राधान्यविषयकत्वे बीजं
दर्शयति । [तत्त्वं चेति] वर्णप्राधान्यविषयकत्वं चेत्यर्थः । अस्य 'इत्येतत्सिद्ध' मित्यनेनान्वयः ।
[प्रत्ययलोप इति सूत्रे इति] अयं प्रत्ययलक्षणग्रहणमित्यनेनान्वयः । इत्येतत्सिद्धमिति ।
इत्येतेन प्रवृत्तन्यायसिद्धिप्रकरणार्थत इदं सिद्धमित्यर्थः । यद्वा प्रत्ययलोप इति सूत्रे
इत्यस्य यत् इत्यादिः । इत्येतत्सिद्धमित्यस्यातस्मिन् सिद्धमित्यन्तः । यतः इतिउक्तप्रकारेण ।
एतत् = वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमित्येतत् सिद्धम् = अतोऽस्य वर्णप्राधान्यविषयकत्वं
सिद्धिमित्यक्षरार्थः अयं भावः । स्थानिवत्सूत्रेणैव सिद्धे प्रत्ययलक्षणसूत्रमल्लिख्यर्थमिति
वार्तिककृदाशयः । तत्र यथाकार्यचिदप्यलाश्रये विधायस्य प्रवृत्तिः स्यात्तदाचः परस्मिन्वित्येवात्रापि
स्थानिवदित्यनुवृत्त्यैव प्रत्ययलोपे स्थानिवत्कार्यं भवतीत्युक्तावपीष्टिसिद्धौ प्रत्ययलक्षणग्रहणमनर्थकं
स्यात् । अतस्तत्सामर्थ्याच्च त्र प्रत्ययत्वतद्व्याप्यान्यतरधर्मपुरस्कारेण प्रत्ययस्य प्राधान्येन निमित्त-
तयाऽश्रयणमल्लिख्यप्राधान्येनाश्रयणं तत्कार्यं प्रत्ययलोपे सति भवतीत्यर्थो लभ्यते । एवं च

मित्येतत्सिद्धम् ॥ वर्णप्राधान्यं च वर्णस्येतराविशेष-

प्राधान्येनालक्ष्ये प्रत्ययविधौ प्रत्ययलक्षणं न प्रवर्तते इतीयं परिभाषा अस्या वर्णप्राधान्याविषयता चार्थसिद्धेति । ननु विनिर्गमनाविरहात्म्यलक्षणग्रहणसामर्थ्येन प्राधान्येनालक्ष्ये प्रत्ययविधौ प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य प्रयुक्तिरित्येव कुतो न कलथेत, तावतापि तस्मादितार्थादिति चेन्न । अप्राधान्येनालक्ष्ये विधानवन्निधायित्वे निषेधवाक्यतया प्रत्ययलक्षणग्रहणस्य चारितार्थ्यसंभवे प्राधान्येनालक्ष्ये विधौ तन्निषेधवाक्यतया अनौचित्यात् । प्रत्ययलक्षणग्रहणसामर्थ्येन प्राधान्येन प्रत्ययलक्ष्ये विधावित्यर्थालभ्यस्यैव स्वरसिक्तत्वाच्च । नच प्रत्ययलक्षणग्रहणसामर्थ्येन प्रत्ययलक्ष्ये तद्व्याप्यन्तनरमर्भुरस्कारेण यत्र प्रत्ययलक्ष्यप्रण, तत्कार्यं प्रत्ययलोपे सति भवतीत्यर्थालभेऽपि न निरुक्तप्राधान्येनेत्यर्थालभ इति वाच्यम् । एकमप्यस्यानन्विधिविपर्ययत्वे सूत्रस्यैव वैयर्थ्यापत्त्या, अल्लिख्यर्थत्वे तूत्तरीत्याऽप्राधान्येनालक्ष्यविधिविषयकताया एव न्याय्यत्वेन च निरुक्तार्थसिद्धे- रिति बोध्यम् । यद्यपि प्रत्ययलोप इति सूत्रे भाष्ये “अथ द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात्, वर्णलक्षणं भावदिति, गोवे हितं गोहितम्” मित्युक्तम् । तेन च द्वितीयाप्रत्ययग्रहणेनैवासाधार्यस्य लभ इति प्रतीयते । कैयटेनापि तद्व्याख्यानावसरे ‘प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमित्युक्तमाने प्रत्ययस्य यत्र कार्ये निमित्तभावः प्रत्ययरूपाश्रयेण वर्णरूपाश्रयेण वा तत्सर्वं स्यात् । सर्वानामनो वस्तुमात्रपरमार्शत्वात् । प्रत्ययग्रहणे सति प्रत्ययनिमित्तमेव कार्यं प्रत्ययलोपे सति भवति, न वर्णरूपतानिमित्तमित्युक्तम् ।’ तथापि तद्व्याख्य प्रत्ययपदवदितं प्रत्ययलक्षणग्रहणं किमर्थम् ? स्थानिवदित्यनुवृत्त्यैव सिद्धेरित्येवाशयः । कैयटव्याख्या तु चिन्त्या । प्रकृते तच्छब्दप्रत्ययशब्दयोः पर्यायत्वेन तद्विचारस्यायुक्तत्वात्तोरिति बोध्यम् । स्पष्टं चेत्तदुच्यते । एवमेतत्सारभाषासिद्धिप्रकारमस्या वर्णप्राधान्यविषयकत्वे बर्णं च पदस्यैतत्सारि- भाषाप्रयुक्तिप्रयोजकं वर्णप्राधान्यं विवेचयति । [वर्णप्राधान्यं चेति ।] [इतराविशेषणवत्वरूपमिति ।] अमेदसंक्तावाच्छिन्नेतरनिरूपितविशेषणताराहित्यमित्यर्थः । तेनैवोऽयवायाव इत्यत्रजुषश्छिद्यस्यैव- इत्यर्थेनाचो भेदसंसार्वचित्वविशेषणतावत्त्वेऽपि न क्षतिः । नन्वेवमपि टिड्णालित्यत्राणो योऽकारस्तदन्तास्यातिपदिकादित्यर्थादकारस्याभेदेन प्रातिपदिकविशेषणत्वादुक्तारूपवर्णप्राधान्या- भावात्तद्वृत्तानिषेधप्रयुक्तौ चित्रायां जाता चित्रेत्यादौ प्रत्ययलक्षणेन डीनापत्तिरत आह ।

णत्वरूपं प्रत्ययानिरूपितविशेष्यतारूपं च, तेन गोहित- मित्यदाववादि न चित्रायां जाता चित्रेत्यादावप्यो- डकारस्तदन्तान् डीविति डीप् च न ॥ इयमल्लिख्यो- स्थानिवत्वाप्राप्तावपि प्राप्तप्रत्ययलक्षणाविधौनिषेधिकेति

[प्रत्ययानिरूपितविशेष्यतारूपं चेति ।] तत्र वर्णस्येतराविशेषणत्वरूपवर्णप्राधान्याश्रयेण फलं दर्शयति । [तेनेति ।] [इत्यादाविति ।] अत्रादिशब्देन रागः कुलं हैकुलमित्यस्य, अवादीत्यत्रादि- शब्देनायादेशस्य च सम्प्रहो बोध्यः । द्वितीयस्य प्रस्ताह । [चित्रायां जातेति ।] सन्निवेलाह- डुनसंज्ञेऽप्योऽणित्यनेन जातार्थे विहितस्याणः चित्रारेवतीरोहिणीभ्यास्त्रियामुपसंख्यानमित्यनेन लुकि, लुकाद्धतल्लुकीत्यनेन स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि, पुनष्टापि रूपम् । उक्तलक्ष्यद्वयसंग्राहकं वर्णप्राधान्यं तु वर्णस्य प्रत्ययानिरूपितविशेषणताराहित्यरूपमिति बोध्यम् । ननु भाष्यकारमते स्थानिवत्सूत्रेणैव सिद्धे प्रत्ययलोप इति सूत्रस्य प्रत्ययस्य यत्रासाधारणं रूपमाश्रीयते, तत्रैव प्रत्ययलक्षणं नान्यत्रेत्येवं नियामकतया वर्णश्रये विधानवन्निधायित्वे निषेधात्मकप्रत्ययलक्षणप्राप्त्या परिमाणेयं व्यर्थेयत आह । [इयमल्लिख्यविति ।] यथाकथंचिदप्यलक्ष्ये विधावित्यर्थः । प्राप्तप्रत्ययलक्षणविधेरिति । वार्तिकमतेऽत्रः परस्मिन्निति वदस्यानन्विधायित्वे निषेधवाक्यकत्वेनालक्ष्ये विधौ प्राप्तप्रत्ययलक्षण- विशेषित्यर्थः । [निषेधिकेति ।] प्रत्ययलोप इति सूत्रस्याचः परस्मिन्निति वदथाकथंचिदप्यलक्ष्ये विधौ यदि प्रयुज्यते स्यात्तदा तत्रेवात्रापि स्थानिवदित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे प्रत्ययलक्षणग्रहणमनर्थकं स्यात् । अतस्तत्सामर्थ्याद्यत्र प्रत्ययलक्षणग्रहणान्यतरमर्भुरस्कारेण प्रत्ययस्य प्राधान्येनाश्रयणमलक्ष्यप्राधान- न्येनाश्रयणं तादृशे प्रत्ययलक्षणविधावेव तस्य प्रयुक्तिरित्यर्थालभास्याप्राधान्येनालक्ष्ये प्रत्यय- लक्षणविधौ तदप्रयुक्तिरर्थसिद्धेति तादृशार्थसिद्धप्रत्ययलक्षणप्रयुक्तिवोधिकेयं प्राचीनमठिता परिभाषा, नापूर्वेति भावः । एवं च ‘प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणवचनं सदन्याख्यानाच्छाक्तये’ ति प्रत्ययलोप इति सूत्रस्यवार्तिकमतनुसारोपेयं परिभाषेति बोध्यम् । अथैतन्मते शोभना दृष्टदा यस्य स सुदृढव्यासात् इत्यत्र सोः परं लोभोऽस्मी वर्जयित्वा मन्त्रन्तमसन्तं चाधुनातिमित्यर्थेकेन सोर्मेनासी,

स्पष्टं भाष्ये ॥ २१ ॥

अलोभोक्षी' इति सूत्रेणाद्युदात्तत्वं स्यात् । तत्र प्रत्ययत्वतश्चाप्यान्यतरधर्मपुरस्कारेण प्रत्यय-
स्यानाश्रयणास्ययल्लक्षणप्रवृत्तावपि स्थानिवद्भावेनासन्ततायाः सुलभत्वात् । एवं यद्धुकि-
बोभवीतीत्यत्र स्थानिवत्त्वेन डिच्चिनिवन्धनमालम्बनेपदं स्यादिति चेत्सत्यम् । आद्ये मन्साहचर्येणा-
लोभोभसीति पुरुषासेन वा श्रयमाणसन्त एव खरप्रवृत्त्या दोषाभावात् । द्वितीये कचिचिदनुबन्ध-
कोर्येऽप्यनल्विधाविति निषेधप्रवृत्त्या दोषाभावात् । यद्वा अनल्विधावित्यस्य प्रसज्यप्रतिषेधपरतया
व्याख्यानेन स्थानिवद्भावनिषेधकत्वात्तस्य चापवादभूतप्रत्ययलोप इति सूत्रविषयपरिहारेण
वाक्यार्थस्य वक्तव्यतया तत्र संबन्धमननस्यादेशपदस्य प्रत्ययलोपातिरिक्तप्रतया न्याय्यत्वादर्थोधि-
कारानुरोधेन विधिकोटावपि तादृशस्यैवादेशस्य ग्रहीतुमौचित्यासत्ययलोपविषये स्थानिवद्भावाप्रवृत्ते-
रित्यवश्यम् । भाष्यमते तु नेयमावश्यक्यं परिभाषा । तन्मते प्रत्ययलोप इति सूत्रस्य
स्थानिवत्त्वप्राप्तस्थानिवद्भावविनियामकतया वर्णाश्रये विधावनल्विधाविति निषेधेन तदप्रवृत्त्यास्य
निषेधस्य व्यर्थत्वात् । नच हलादिपिसार्धधातुकनिमित्तकतृणह इमित्येतद्विषयेऽतृणेऽतृणहिल्यत्र
हलादिद्विजिन्मित्तकेत्वविधायके, शास इदृङ्हलोरित्येतद्विषये क्तिन्वन्तिगमिशीरित्यत्र च हल्ङ्या-
दिलोपोत्तरमपृक्तलोपोत्तरं चेमागमेत्वयोः प्रवृत्तये प्रत्ययल्लक्षणसूत्रस्यावश्यकतया कथं तस्य
नियामकत्वम् ? स्थानिवद्भावेन तु न तत्र सिद्धः । विदोणतयालाश्रयणेनानल्विधाविति वाच्यम् ।
तत्राद्ये तृणह इमित्यत्र हल्ङ्यहणाननुवृत्त्या तस्य वर्णाश्रयत्वाभावेन स्थानिवद्भावेनैव सिद्ध्या
तदर्थं प्रत्ययल्लक्षणसूत्रस्यानावश्यकत्वात् । न चैवं तृणहानि, अतृणहमित्यादावपीमागमः स्यादिति
वाच्यम् । नाश्रयत्वाचीत्यतोऽचीति नेति चानुवर्त्यजादौ पिति सार्धधातुके इमागमो न भवतीति
व्याख्यानेनादोषात् । अन्त्येऽपि शास इदित्येव सामान्यतः सूत्रं क्रियते । शास उपधाया
इत्थात् कृतीति तदर्थः । ततोऽङीति । अजादौ क्तिङित्तेचहङ्येवेति नियमार्थमिदम् ।
एवं च पूर्वसूत्रस्य हलादावेव प्रवृत्तिसिद्ध्या तत्रापि हल्यहणस्यानावश्यकत्वात्तस्यापि वर्णाश्रय-
त्वाभावेन तद्विषयेऽपि स्थानिवत्त्वसूत्रेणैव सिद्धेरिति बोध्यम् । २१

प्रत्ययलोप इति सूत्रप्रसङ्गेन प्रत्ययत्वज्ञानादुपस्थितं प्रत्ययग्रहणञ्चकं आश्रित्या-
सुरादौ सूचीकटाहत्यायेन तदेकदेशभूतोणादिप्रत्ययविषये भगवतः पाणिनेस्सिद्धान्तबोधिं

नन्यतः कृकमीत्यत्र कमिग्रहणेन सिद्धे कंसग्रहणं
व्यर्थमत आह ॥

उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ॥ २२ ॥

इदमेवास्या ज्ञापकमिति कैयटादयः ॥ कंसेस्तु न
कंसोऽनभिधानात् ॥ प्रत्ययस्य लुगित्यादौ भाष्ये
स्पष्टा ॥ ण्वुल्तृचावित्यादौ भाष्ये व्युत्पन्नानीत्यपि ।

परिभाषामवगारयति । [नन्वित्यादिना ।] [कमिग्रहणेन सिद्धे इति ।] विष्वदेवयोरिति
सूत्रेऽप्रत्ययग्रहणेन धातुग्रहणे तदादिविधिरित्यर्थज्ञापनादयस्कंस इत्यत्रापि कमिग्रहणेनैव
सत्त्वसिद्धावित्यर्थः । उणादिप्रत्ययान्तत्वेन व्याकरणान्तराभिमतानि प्रातिपदिकानि कृकसादि-
वत्सङ्घटितप्रत्ययविक्रिभागाश्रयानीति परिभषार्थः । अत्र मानमाह [इदमेवेति ।] कंसग्रहणमेवेत्यर्थः ।
[कैयटादय इति ।] भाष्याननुगृहीतत्वमलं चिः । ननु कसि गतिशासनयोरित्यतः पचाद्यचि-
नुमि निष्पन्नकंसशब्दे परे सत्वसिद्धये तत्र कंसग्रहणस्यावश्यकत्वात्कथं तज्ज्ञापकमत आह ।
[कंसेरिति ।] कंसेरिति युक्तः पाठः । कृतनुमागमस्य तस्यानुकरणं वा । भाष्यारूढत्वमस्या-
दर्शयति । [प्रत्ययस्य लुगिति ।] युवोरनाकावितित्वपाठः । तत्रास्यार्थस्यासृष्टत्वात् ।
तत्र हि भाष्ये कंसीयपरशब्दयोर्यवजौ लुक्चेति सूत्रविहितो लुक् प्रकृत्यवयवयोरित्यस्यप्रत्य-
ययोर्मार्भूदित्येतदर्थं प्रवृत्तं विशिष्टनिर्देशात्सिद्धमिति वार्तिकं प्रकृतपरिभाषया प्रत्याख्यातमिति
बोध्यम् । [ण्वुल्तृचावित्यादाविति ।] तत्रहि तृचश्चकारोऽपृच्छित्यत्र विशेषणार्थः । अन्यथा
मातरावित्यादावपि दीर्घः स्यादित्युक्त्वा नञादिग्रहणस्य नियमार्थत्वेन समाहितम् । अन्यथो-
णादिनिष्पन्नेषु मात्रादिशब्देषु प्रकृतिप्रत्ययविभागाभावेनापृच्छित्यत्र चकाराभावेऽपि दीर्घाप्राप्त्या
तृचश्चकारस्य तत्र विशेषणार्थत्वोक्तिरसंगता स्यादिति भावः । वस्तुतो नायं भाष्यकारीयसिद्धान्त-

इदं शाकटायनादिरीत्या। पाणिनेस्त्वव्युत्पत्तिपक्ष एवेति
शब्देन्दुशेखरे निरूपितम् ॥ आयनेयीति सूत्रे भाष्ये
स्फुटमेतत् ॥ २२ ॥

इत्याह । [इदं शाकटायनादिरित्येति ।] अदिना नैरुक्तसंग्रहः । नाम च धातुजमाह
निरुक्ते व्याकरणे शक्यम् च तौक्यमित्युणादयो बहुलमिति सूत्रस्यभाष्येण तन्मते सर्वेषामपि
व्युत्पत्तयलगादिति भावः । सिद्धान्तमाह । [पाणिनेरिति ।] [अव्युत्पत्तिपक्ष एवेति ।] एतेन
पक्षान्तरनिरासः । [शब्देन्दुशेखरे = कृत्वापेत्याद्युणादिमत्रव्याख्यारम्भे इत्यर्थः । उणादयो
बहुलमिति सूत्रे इति तु न युक्तं, तत्र सूत्रेऽस्यार्थस्य शेखरेऽभ्युत्पात्तः । अत्र मानमाह ।
[आयनेयीति] [सूत्रे इति ।] तत्र हि भाष्ये उणादिप्रत्ययान्तत्वेन पराभिमतेषु शङ्खः शण्डः
इत्यादिप्रातिपदिकेषु खादेरीनाद्यादेशवारणाय वार्तिककृता 'तत्रोणादिप्रतिषेधः, धातोर्वा
इयङ्चवचना' इति वचनद्वयमुक्तम् । तत्राद्यस्य स्पष्टोऽर्थः । द्वितीयस्य तु कश्चिरेल्लङित्येव
सिद्धे ईदृश्विधानामर्थान्न धातुविहितप्रत्ययानामायत्तादयो भवन्तीति ज्ञाप्यत इत्यर्थः । अनन्तरं
'प्रातिपदिकविज्ञानाच्च पाणिनेरसिद्ध' इति तृतीयं वचनमारब्धम् । व्याख्यातं च तद्व्यावृत्ता
परवर्जलिना "प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेरचार्यस्य सिद्धम् । उणादयोऽव्युत्पन्नानि
प्रातिपदिकानी" इति । तत्र प्रातिपदिकविज्ञानादित्यादेरुणावन्तत्वेन शाकटायनाद्यभिमतप्रातिपदिक-
विषये भगवतः पाणिनेरचार्यस्य प्रकृतिप्रत्ययविभागशून्यकेवलरूढप्रातिपदिकज्ञानात्तदुरोधेनैव
स्वशास्त्रप्रवृत्त्या शङ्ख इत्यादयोनाद्यादेशवारणं सिद्धमित्यर्थः । अत्र पाणिनेरिदंशुस्यऽद्यं
वचनद्वयं व्याकरणान्तरेण पठ्यमानं च पाणिनिमतानुसारेणेति स्पष्टमेव लभ्यते । एवं च
पाणिनेस्सर्वथा अव्युत्पत्तिपक्ष एवाभिमतः । अयमन्तेत्यादिसूत्राणि च व्याकरणान्तरेणैव ।
उणादयो बहुलमिति च व्याकरणान्तरव्यवस्थापकम् । उणादयन्ता ये शास्त्रान्तरे व्युत्पादितानि-
हशब्दास्तत्र बहुलमिति वक्तव्यम् । वर्तमानाधिकारे च ते वक्तव्याः । भूतेऽपि च वक्तव्यमिति
तदर्थः । एतावता च तेषां स्वशास्त्रे साधुत्वबोधनं कृतम् । अन्यथा पाणिनिशास्त्रबोधितानामेवेदानीं
साधुत्वचोपमासाधुत्वमिति । तत्र बहुलग्रहणस्य वार्तिककृता 'बाहुल्यं प्रकृतेरनुगृहे',

ननु देवदत्ताश्रिकीर्षतीत्यादौ देवादेः सन्नन्तत्वप्रयुक्त-
धातुत्वाद्यापत्तिरत आह ॥

प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् । कार्यसंशेषविधेश्च तदुक्तम् । नैमरुद्धिभवन्ति सुसाम्बन्धि-
प्रयोजनमुक्तम् । तस्यायमर्थः । शास्त्रान्तरे तर्नीभ्यः प्रकृतिभ्य उणादयो इत्यन्ते ।
प्रत्यया अपि प्रायेण समुच्चिताः । न सर्वे विहिताः । तथा कार्यार्थपि संशेषाणि कृतानि, अतो-
बहुलग्रहणमिति । ननु यावदुक्तमेव प्रकृतिप्रत्ययकार्यमस्तु । किं बहुलग्रहणेनेत्यत आह ।
नैमोति । वैदिकानां रूढानां संज्ञाशब्दानां च प्रातिष्करूपेण साधुत्वबोधनस्यशक्यत्वाच्छास्त्रान्तरे
प्रायसमुच्चयनादिकृतं, तेषां सर्वेषां साधुत्वाभ्यनुज्ञानायनेनचार्थेण बहुलग्रहणं कृतमित्यर्थः ।
एवं च प्रागुक्तमाष्यवार्तिकप्रत्ययसन्दर्भेण सर्वथा पाणिनेरव्युत्पत्तिपक्ष एवाभिमत इति लभ्यते ।
नन्वेवं सर्पिषा यजुषेत्यादौ कथं प्रत्ययावयववचनिकम्पत्तं पठ्यमिति चेन्न । कचिदन्त्येते-
त्यर्थाद्बहुलग्रहणादव्युत्पत्तयेऽपि प्रत्ययावयववचनविबन्धनकार्यमवृत्तिबोधनेनादोषात् । एतेन
जातिव्यक्तिपक्षवदिदं पक्षद्वयमत्र शास्त्रे व्यवस्थितमिति दर्शयितुमिति बोध्यम् । २२

प्रत्ययप्रसङ्गेन सापवादप्रत्ययग्रहणपरिभाषानिरूपणस्य प्रस्तुतत्वादित्यानीं तां परिभाषा-
मवतारयति । [ननु देवदत्ताश्रिकीर्षतीत्यादाविति ।] अत्रादिशब्देनाङ्गसंज्ञासद्व्यभाष्योक्तस्य
देवदत्तो गार्ग्य इत्यस्य संग्रहः । एवमुत्तरत्रादिशब्देन यजन्तत्प्रयुक्तप्रातिपदिकत्वसंग्रहः । सति
च धातुत्वे प्रातिपदिकत्वे च सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति लुगापत्तिः । वाक्यसंस्कारपक्षे च
देवादेस्सन्नन्तत्वप्रयुक्तद्वित्वापत्तिश्चेति भावः । ननु मूलकेनोपदेशमित्यादौ इदन्तत्वप्रयुक्तप्राति-
पदिकसंज्ञाया इव देवदत्तो गार्ग्य इत्यत्र तद्धितान्तत्वप्रयुक्तप्रातिपदिकसंज्ञाया अपि समासग्रहण-
कृतानियमेन परत्वाद्वाधः स्यादिति कथं देवदत्तो गार्ग्य इत्यादौ प्रातिपदिकत्वापत्तिरिति चेन्न ।
अस्यामवस्थायां प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया असन्त्यासर्वेषामपि समासानां प्रत्ययान्तत्वेनप्रत्यय इति
निषेधादप्राप्तप्रातिपदिकसंज्ञाविधायकतया कृतार्थस्य समासग्रहणस्य नियामकताया असंभवेन
ह्यष्टान्दार्ष्टान्तिकयोरुभयोरपि प्रातिपदिकत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात् । यदि त्वेतत्परिभाषाया अभावोऽप्यर्थ-
वत्सूत्रेऽप्रत्यय इत्यत्र न विद्यते प्रत्ययो यस्मादिति तद्गुणसंविज्ञानबहुवीक्षाभ्यपेन प्रत्ययविधा-

प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य
ग्रहणम् ॥ २३ ॥

यस्मात्प्रत्ययविधिरितिसूत्रे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि
प्रत्यय इति योगो विभज्यते। गृह्यमाण उपतिष्ठत इति शेषः।

नावय्याद्यवयवकप्रत्ययचरमावयवक्रान्तिर्येव तत्राप्रत्ययपदेन ग्रहणात्समासस्य च तादृशाप्रत्ययत्वेन पूर्वसूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायास्सिद्धतया समासग्रहणस्य नियमार्थत्वं युज्यत एवेत्युच्यते, तथापि नागोशमेते तस्यार्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति भाव्योक्त्या यत्र संघाते पूर्वं भागः स्वातन्त्र्येणापि प्रयोगार्हार्थवान्, उत्तरः स्वातन्त्र्येणापि प्रयोगार्हार्थवान्, विशिष्टोऽप्यर्थवान् तस्य यदि स्यात्तर्हि समासस्यैवेत्येवं नियमपरतया देवदत्तो गार्ग्य इत्यत्र पूर्वभागस्य तादृशार्थवत्त्वसत्त्वेऽप्युत्तरस्य गार्ग्येत्यस्य तादृशस्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्त्वाभावाद्विशिष्टस्य चार्थवत्त्वसूत्रोक्तार्थवत्त्वाभावावात्रियमेना-
व्यावृत्तेः। नियम्यकोटिप्रविष्टं स्वातन्त्र्येणापि प्रयोगार्हार्थवत्त्वं च स्वप्रकृतिकप्रत्ययप्रकृत्येतदन्त्य-
तरसमभिव्याहारानपेक्षया लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वरूपं विवक्षितम्। एतच्च सर्वेषामपि समासवट्कभागानामपेक्षितम्। विशिष्टस्य त्वर्थवत्त्वसूत्रोक्तं पारिष्कृतमेवार्थवत्त्वमित्युत्तरखण्डस्य गार्ग्येत्यस्य स्वप्रकृतिकप्रत्ययसमभिव्याहारोपेक्षैव लोकेऽर्थबोधकत्वेनोत्तररूपस्वातन्त्र्येण प्रयोगा-
हार्थवत्त्वाभावाद्विशिष्टस्य चार्थवत्त्वसूत्रोक्तार्थवत्त्वाभावाच्च नियमेन न व्यावृत्तिरिति बोध्यम्।
नचैवं देवदत्तो गार्ग्येति समुदायस्यार्थवत्त्वाभावादेव प्रातिपदिकसंज्ञाया अप्राप्तौ तस्य प्रकृतपरि-
भाषाफलत्वप्रतिपादनं भगवतोऽप्यङ्कनं स्यादिति वाच्यम्। तद्व्याप्यस्य कृत्तद्धितेत्यस्यार्थवत्त्वं यत्कृत्तद्धितान्तिमित्यर्थ इत्याशयेन प्रवृत्ततयाऽदोषात्। अस्ति च गार्ग्येत्यस्य सूत्रद्वयसाधारणं पारिष्कृतमर्थवत्त्वम्। अत एव च सिद्धान्ते तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा। नियम्यकोटिप्रविष्ट-
मुत्तररूपमर्थवत्त्वं तु तस्य नेत्यन्वेदेतदिति बोध्यम्। सुगुटीकृतं चैतत्कृत्तद्धितेति सूत्रे मदीये
गुरुसमादेशोचै। प्रकृतपरिभाषासिद्धिप्रकारं दर्शयति। [यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यादिना।]
विभक्तस्यास्य सूत्रस्य साकाङ्क्षत्वादाकाङ्क्षापूर्णणयाह। [गृह्यमाण इति।] तथाच प्रत्यये गृह्यमाणे

तेन तदाद्यन्तांशः सिद्धः। तदन्तांशस्तु येन विधिरित्यनेन
सिद्धः स च शब्दरूपं विशेष्यमादाय विशेष्यान्तरासत्वे॥

यस्मात्प्रत्ययविधिल्लदादीत्युपतिष्ठत इति वाक्यार्थस्संपद्यते। [तेनेति।] योगविभागोनेत्यर्थः।
[तदाद्यन्तांश इति।] परिभाषाघटकतदादेरित्यन्तोऽशोऽयववसिद्ध इत्यर्थः क्वचिच्चदाद्यन्तां-
इति पाठः। तस्याप्ययमेवार्थः। अवशिष्टांशलाभोपायमाह। [तदन्तांशस्त्विति।]
[येन विधिरिति सूत्रेण।] प्रमाणान्तरसिद्ध्यापूर्वत्वकल्पनाया अयुक्तत्वादिति भावः। अत-
एवोपगितश्चेति सूत्रे तदन्तांशविकल्पेणा परिभाषा भाष्ये पठितेति बोध्यम्। ननु व्याप्याति-
पदिकादित्यादौ विशेष्यानुपादानाक्त्यं तेन तद्व्याप्येऽत आह। [स चेति।] तदन्तविधिरित्यर्थः।
शब्दानुशासनप्रज्ञावादाह। [शब्दस्वरूपमिति।] [विशेष्यान्तरासत्त्व इति।] तेन यजिजोश्चेत्यादौ
प्रातिपदिकरूपविशेष्यान्तरसद्भावश्च शब्दस्वरूपविशेष्याव्याहाररत्नकतदन्तविधिः। किन्तु
तद्विशेषणत्वेनैक एव तदन्तविधिरिति भावः। कश्चित्तु तत्सत्त्वेऽपि नित्यं समास इति
सूत्रस्यानुत्तरपदग्रहणाज्ज्ञापकादृश्यानुरोधाच्च शब्दस्वरूपं विशेष्यमादाहृत्य तदन्तविधिः। अत
एव वनो र चेत्यादावव्याहृतं शब्दस्वरूपं विशेष्यमादाद्यैकः, प्रातिपदिकरूपं विशेष्यमादाया-
परश्चेति तदन्तविधिद्वयेन क्वन्ताच्चदन्तादित्यर्थलाभः तेनातिधीवरीत्यादिसिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः।
ननु व्याप्यातिपदिकादित्यादावनया परिभाषायेपस्थितं तदाद्यन्तामेव विशेष्यतया स्वीकृत्य
व्याप्योक्तद्विशेषणत्वेनैव तदन्तविधिसंज्ञाच्छब्दरूपविशेष्याव्याहारो विफल एवेति चेन्न।
उपस्थिततदादिशब्दस्य बहुव्रीहत्वेन विशेष्यान्तरसाकाङ्क्षतया न ह्युपायेरुपाधिन्वतीति न्यायेन
व्याप्योक्तद्विशेषणत्वासंभवात्। किञ्चाङ्गसंज्ञाबोधकवाक्यान्तरे तदादिशब्दस्य प्रत्ययप्रावर्तिबोधकतया
प्रकृतेऽप्यार्थविधिकाकारानुरोधाद्धीर्माहकसाजातेन वा तथैव न्याय्यत्वात्। येन विधिरित्यस्य यत्र
विशेष्यविशेषणयोस्तदन्तविधेः प्राक्तदुत्तरं वा सामानाधिकरण्यं, तत्रैव प्रवृत्त्या प्रकृते च
तयोस्तदन्तविधेः प्राक्तदुत्तरं वा सामानाधिकरण्यसंभवेन तद्विशेषणतया तदन्तविधेर्दुर्वचत्वात्। न
चाव्याहृतं शब्दस्वरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिर्विकारोऽपि प्रत्ययग्रहणेऽप्युपस्थितस्य तदादिशब्दस्य
प्रत्ययप्रावर्तिबोधकतया व्युत्पन्नं यच्छब्दस्वरूपं तदादीत्युक्तावनन्ययापत्तिरिति वाच्यम्।

यत् प्रत्ययेन स्वप्नृत्यवयवकसमुदायाक्षेपात्ताद्विशेष-

तदन्तविश्वरूपमात्मा तत्रोपस्थितस्य तदादिशब्दस्य प्रत्ययविशिष्टप्रत्ययश्रयणेनादोषात् । उपस्थित-
तदादेर्विशेष्यत्वे तु तदन्तविशेषरेवासंभव इति बोध्यम् । यद्यपि हल्ब्यादियत्रोचरे हल्ब्यादिति
प्रतीकमुपपन्नं “ सुतिसीनां प्रत्ययत्वेनोपस्थितस्य यस्मात्स विहितस्तदादेरित्यस्य विशेष्यत्वेन
तदन्तत्वमिति भावः । एवं ब्यावशे द्वेवा तदुपस्थित्या ब्यावन्तानादित्यर्थो द्रष्टव्य ” इत्युक्तम् ।
तेन च ब्याव्यहणेनोपस्थितस्तदादेर्विशेष्यत्वेनैकः, सुतिसीत्यनेनोपस्थितस्तदादेर्विशेष्यत्वेनापरस्तदन्त-
विधिरित्यर्थः आपाततः प्रतीयते, तथापि तस्यायमाशयः । तत्र सुतिसीनां पञ्चम्यन्तात्परत्वेनो-
पादानप्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या इति परिभाषया तदन्तांशनिषेधात्तदाद्वंशमात्रोपस्थितौ तद्विशेष्यतया
तदन्तविधौ हल्ब्यादित्यर्थः । तत्र तदादिपदस्य प्रत्ययमार्गपरत्वेऽपि न सामानाधि-
क्यप्राप्त्युपपत्तिः । ब्यावशे तु प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदादितदन्तांशयोः समभोरप्युपस्थितिः । तत्र
तदन्तांशः शब्दस्वरूपविशेष्याभ्याहारसहकः । एवं च ब्यावन्तादित्यर्थः । तस्य च
सुतिसीत्यनेनोपस्थितस्तदादेर्विशेष्यतया अपरस्तदन्तविधिः । अत्र सुतिसीत्यनेनोपस्थितस्तदादिरूप-
विशेष्यान्तरसद्भावेऽपि लक्ष्याजुरोवाद्भ्रान्तो रन्त्यादिवच्छब्दस्वरूपविशेष्याभ्याहारसहकस्तदन्त-
विधिरिति । तत्रोपस्थितप्रत्ययस्य प्रत्ययग्रहणपरिभाषयोपस्थितप्रत्ययस्य द्वेवा तदुपस्थितप्रत्ययस्य
द्विभक्त्यारोपेण प्रत्ययग्रहणपरिभाषापरिभाषितेत्यर्थः । तत्प्रत्ययगुणसमादशेषप्रत्ययसु भवान्तरपर इति
विभाषनीयम् । एतेनोपस्थितस्तदादिरूपशब्दस्वरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिरितिद्वन्त-
औत्तराहाः परस्ताः । ननु न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या, नापि केवलः प्रत्यय इति न्यायेन
प्रकृतिभिनन्ता केवलप्रत्ययस्य प्रयोगासंभवादर्थार्पितमूलकाक्षेपेण प्रत्ययग्रहणस्थले स्वप्नृत्यवयवक-
समुदायालम्भात्तद्विशेषणत्वेन तदन्तविशेषसुलभत्वेन वृथैवायं योगविभागादिपरिक्लेश इति प्रचीनोक्ति-
रुपपन्नमिति । [यत्तिविति] [समुदायाक्षेपादिति] नन्वेवं सनाद्यन्ता इत्यादौ सन्नन्तो
यस्मिन्प्रत्ययवयवकसमुदाय इत्यर्थे देहत्वादिचर्कान्तरित्यपि तद्वयवकत्वेन सन्नन्तत्वाद्वास्तुतापत्ति-
रुपपन्नमिति । न च स्वप्नृत्यवयवकसमुदायाक्षेपात्त दोष इति वाच्यम् । श्वनमकजहृषु
स्वप्नृत्यवयवकस्य व्यभिचारेतया प्रत्ययेन तदाक्षेपासंभवादिति चेन्न । स्वप्नृत्यवयवक-
इतिप्रत्ययनैतदुःप्रययार्थसमुदायाक्षेपादोषात् । नचैवमपि पक्तकीत्यादौ तिङ्शेचोति

णत्वेन तदन्तविधिरिति, तत्र । इयानित्यादौ तस्य
तादृशसमुदायेन व्यभिचारेणाक्षेपासंभवात् ॥ यत्र
प्रत्ययो निमित्तत्वेनाश्रीयते तत्र तदादीत्यन्तांशमात्रोप-

विधीयमानस्याकचः समुदायप्रकृतिकत्वेऽपि तिङ्प्रत्ययप्रकृतिभूतशत्रुप्रकृतिकत्वाभावादकञ्चदित-
समुदायस्य तिङ्प्रत्ययेनाक्षेपासंभाव्युत्तिङ्न्तमिति पदत्वानापत्तिरिति वाच्यम् । सुतिङ्न्तमित्यत्र
तिङ्न्तं यत्तिङ्प्रकृतितत्त्वकृतिकप्रत्ययैतदुभयपर्याप्तसमुदाय इत्यर्थान्तरात्तादौ दृष्टयात्तादृश-
समुदायपर्याप्तैरुत्तमप्रतित्ययोनैकजिदिदिदेशेन तत्र पदसंज्ञायास्सिद्धत्वादिति बोध्यम् ।
[आक्षेपासंभवादिति] यदि प्रत्ययः स्वप्नृत्यवयवमिच्चारि स्यात्तदादेरुत्तमसमुदायाक्षेपेण तदादित-
दन्तांशयोः समभोरपि लाभः स्यात् । परं स्थित्यान्त्यादौ प्रकृतिभन्तरापि प्रत्ययस्य संभवाच्च तेन
निरुत्तमसमुदायाक्षेपासंभव इति भावः । किञ्च प्रत्ययानां प्रकृतिप्रत्ययैव विधानात्मन्यस्योत्तमौ
प्रत्ययपक्षस्तत्त्वेऽपि तज्ज्ञाने तदपेक्षत्वाभावेन कृत्तकितेत्यादिशाब्दे कृत्तादिशान्त्यैवापेक्षितत्वेन
तत्र तेन तदक्षेपासंभवः । यथाकथंचिदाक्षिप्तस्य वा शाब्दान्त्यैवापेक्षितत्वेन इति बोध्यम् ।
एतेन प्रत्ययस्य स्वप्नृत्यवयवमिच्चारितत्त्वमस्त्वयैव । न हीयानित्यादावपि प्रकृतिभन्तरोत्तमस्यः ।
उत्पन्ने तस्मिन् शाब्दवशा प्रकृत्यदर्शनेऽपि न तस्य तद्व्यभिचारीतत्त्वम् । तस्मादित्यान्त्यादौ
प्रकृतेरभावेऽपि प्रत्ययेनैव भूतपूर्वप्रकृतेरनुमानाच्च व्यभिचार इति कैश्चित्कमपास्तम् । अत्र
तदादितदन्तांशयोः रक्तादिशास्त्रविशुक्लत्वेन निष्पत्तेः फलमाह । [यथेति] सुपि च,
स्यन्तासील्लङ्घोः रित्यादावित्यर्थः । [तदादीत्यन्तांशमिति] भाष्यपदेन तदन्तांशव्यवच्छेदः ।
तादृशे विषये सुपि परे लङ्घोः परयोरित्यादिरित्यायं कस्मादित्यवयवाकाङ्क्षाया नियमेन सन्त्या-
दुपस्थिताङ्गात्तादेरव्यभिचिन्त्याप्रत्ययस्य पञ्चम्यन्तात्परत्वेन प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या इति
निषेधात्तदन्तांशानुपस्थितिः । विन्दु तदाद्वंशमात्रोपस्थितिः । तयोः समविशुक्लत्वेन तदंशानुपस्थितौ
मानभावादिति भावः । यद्यप्यत्र तदाद्वंशोपस्थितौ न फलम् । अङ्गस्य धातोरित्यनयोः सत्त्वेन
तयोः तदादित्याव्यभिचारात् । तथाप्यत्रः कर्तृव्यकीत्यादौ तदुपस्थित्या तेन विधीयमानमाद्यु-
दात्तरत्वं यवप्रत्ययतदादेरेव नान्यथेति न केदारो ल्यत इत्यादौ ककारोत्तरैकारस्य तदापत्तिः ।

स्थितिरिति अङ्गस्येति सूत्रे भाष्यकैयटयोः। एवं यत्रापि पञ्चम्यन्तात्परः प्रत्यय आश्रीयते तत्रापि तदादीत्यन्तांशोपस्थितिः परन्तु तत्र पञ्चम्यन्तता। अत एवैङ्ग्रह-स्वादितिसूत्रे एङन्तादित्यर्थलाभः। अस्याः परि-

एवमान्महत्समानाधिकरणजातीयोरित्यत्र तदुपस्थितौ तद्विशेषणत्वेन महच्छब्दस्य तदन्ताविधा-
वन्तिमहज्जातीय इत्यत्रात्वसिद्धिरिति बोध्यम्। [अङ्गस्येतीति।] तत्र हि भाष्ये अङ्गाधिकार-
प्रत्यक्षत्वात्प्रायः स्वीकृते प्रत्यये इति न्यासे प्राकरोदित्यादिवुपसर्गापूर्वमडौ प्राप्नुत इत्याशङ्क्य
‘प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च ग्रहणं भवतीत्येवमुपसर्गापूर्वमडौ न
भाव्यन्तः’ इति समाहितम्। कैयटेन च “यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनोपादीयते, तत्र पूर्वः
कार्यत्वेन शुद्धमाणो यस्माद्विहितस्तदादिगृह्यते” इत्युक्तम्। उद्योतकृता च तत्र पूर्वं इतीति
कैयटप्रतीकमुपादाय प्रत्ययविधौ चापञ्चम्या इति निषेधात्तदन्ताविधेर्भाव इति भाव इत्युक्तम्।
अनेन च ग्रन्थसंदर्भेणोक्तस्थले वक्ष्यमाणपरिभाषया तदन्ताविधेर्निषेधात्तदादंशमात्रोपस्थितिरिति
स्पष्टं लभ्यते। येन विधिरिति सूत्रे उद्योते च सुटमेतदिति बोध्यम्। उत्तरीत्यान्यत्रापि
तदादीत्यंशमात्रोपस्थितिरित्याह। [एवमिति।] [तदाद्यन्तांशोपस्थितिरिति।] वक्ष्यमाण-
परिभाषया तदन्तांशनिषेधात्परिभाषाघटकतदादेरित्यन्तांशमात्रस्यैवोपस्थितिरित्यर्थः। एवमुभयत्र
तन्मात्रोपस्थितेस्तुल्यत्वेऽपि पूर्वपक्षयात्र कं चिद्विशेषमाह। [परं विति।] [पञ्चम्यन्ततेति।]
एङ्ग्रहत्वात्, रदाभ्यामित्यादिपञ्चम्यन्तेन सामानाधिकरण्यान्यायानुरोधोपादिति भावः। सुपि चेत्यादौ
तु षष्ठ्यन्तत्वमेवेति बोध्यम्। अत्र तदादंशोपस्थिततावुपस्थितस्य च तस्य पञ्चम्यन्तत्वे च फलं
दर्शयति। [अत एवेति।] [अर्थलाभ इति।] अन्यथा विशेष्याभावाद्विशेष्यविशेषणयोः
सामानाधिकरण्याभावश्च तदन्ताविधिर्न स्यादिति भावः। सनाद्यन्ता धातव इत्यत्र संज्ञाविधाविनि-
विषेधेनानया परिभाषया तदन्तांशस्यानुपस्थितौ तदादंशमात्रस्यैवोपस्थित्या प्रागुक्तं देवदत्तश्चि-
कीर्षतीति प्रयोजनं न संपूर्णपरिभाषयाः, किन्तु तदादेरित्यन्तांशस्यैवेत्याशयेन संपूर्णपरिभाषयाः

भाषायाः प्रयोजनान्तरं येन विधिरित्यत्र भाष्य-
उक्तं परमगार्ग्यायण इति, परमगार्ग्यस्यापत्यमिति
विग्रहेऽपि गार्ग्यशब्दादेव प्रत्ययो न विशिष्टात्।
निष्कृष्य तावन्मन्त्रेणैकार्थीभावमात्रेऽपि वृत्तिर्भवत्येव।

प्रयोजनमाह। [अस्याः परिभाषया इति।] समुदिताया इत्यर्थः। [प्रयोजनान्तरमिति।]
प्रागुक्तप्रयोजनोपेक्ष्यान्यस्योजनमित्यर्थः। [भाष्ये उक्तमिति।] तत्र हि पञ्चम्यन्तात्परः
प्रत्ययो यत्र कार्यान्तरविधानायानुवृत्ते, तद्विग्रहस्थले प्रत्ययग्रहणं तदन्ताविधेः प्रयोजनमित्यर्थकस्य
तत्सूत्रप्रयोजनमिति तदन्तरस्य प्रत्ययग्रहणं चापञ्चम्या इति वार्तिकस्य गार्ग्यायणः परमगार्ग्यायण-
इति बोदाह्वणं दत्तम्। एवं च यजिजोश्चोऽस्यादिप्रत्ययग्रहणेषु येन विधिरित्यनेन सिद्ध एव
तदन्तांशोऽत्र परिभाषायामनुवृत्ते। तत्र यस्मात्प्रत्ययविधिरिति तदादेरिति नियमबोधनायेति बोध्यम्।
[परमगार्ग्यायण इति।] परमगार्ग्यसौ गार्ग्यश्च, तस्याप्यं परमगार्ग्यायण इत्यर्थः। यजिजोश्चोऽस्या-
नया परिभाषया तदादेस्तदन्तांशयोरुभयोरप्युपस्थित्या परमगार्ग्यशब्दे गार्ग्यशब्दस्यैव यजन्तदा-
दित्वेन तत् एव प्रत्ययो, न विशिष्टात्। तदादंशानुपस्थितौ तु परमगार्ग्यशब्दस्यापि यजन्तत्वेन
कदाचित्तोऽपि फकि परमगार्ग्यायण इत्यपि स्यादिति भावः। तदेतदाह। [गार्ग्यशब्दादेव
प्रत्ययो न विशिष्टादिति।] ननु परमत्वविशिष्टगार्ग्यशब्दार्थस्यापत्येन योगाद्वदर्थस्यापत्येन
योगतत्त्वादेव प्रत्ययोत्पत्त्येन्यतया कश्चमेकदेशात्प्रत्यय इति चेन्न। विशिष्टस्यापत्येन योगे
विशेष्ये तदयोगस्य वस्तुमशयतया केवलगार्ग्यशब्दार्थस्यापत्येन योगस्य सुवचतया ततः
प्रत्ययोत्पत्तेर्बोधाभावात्। ननु विशिष्टार्थस्य तद्विधेर्नापत्येन योगात्तद्विग्रहप्रत्ययैकै-
कार्थीभावस्य विशिष्ट एव कल्पनीयतया केवलगार्ग्यशब्दे तादृशसमर्थस्यापत्यसित्वात्कथं ततः
प्रत्ययोत्पत्तिरत आह। [निष्कृष्येति।] समुदायात्पृथक्कृत्येत्यर्थः। [तावन्मात्रेणेति।]
तस्याप्येत्यर्थः। [वृत्तिर्भवत्येवेति।] निष्कृष्यैकार्थीभाव एव वृत्तौ निमित्तमित्यत्र मानभावा-
द्विशिष्टैकैकार्थीभावेऽप्येवेनापि तस्य सत्त्वादिति भावः। अत एव तद्विग्रहस्थलेनोत्तरपदे परे
समासविधानं सङ्गच्छते। अन्यथा तुल्यस्य समामेऽपि तथात्वात्प्रावृत्तपदे परतस्समास-

अत्र चेदं भाष्यमेव मानमित्यन्यत्र विस्तरः । प्रत्ययमात्र-
ग्रहणे एषा न तु प्रत्ययाप्रत्ययग्रहण इति उभितश्चेति
सूत्रे भाष्ये ॥ इयमङ्गसंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ २३ ॥

विधानमनुपपन्नं स्यात् । पञ्चावयवन इत्यादिषु त्रिपदबहुव्रीहिसमासप्रयोजकैर्कार्थीभाक्पादाद्यैवोत्तर-
पदानिभित्त्वावान्तरयुक्तस्य पदवृत्त्या तत्रावयवेषु पृथगेकार्थीभावस्यानङ्गीकारादिति बोध्यम् ।
[अत्र चेति ।] उक्तार्थे इत्यर्थः । [इदं भाष्यमेवेति ।] प्रापुक्तं येन विधिरिति
सूत्रस्य भाष्यमित्यर्थः । नन्वेवं परमगार्थार्थेण इति समुदायस्य तद्विज्ञानाभावात्सामान्यस्य
समासत्वाभावाच्च प्रातिपदिकत्वं दुर्लभमिति चेन्न । विशिष्टस्य प्रत्ययान्तभिन्नत्वेनार्थवत्त्वेन
तद्व्यभिचयत्वात् । न च तत्र गार्थेत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वाभावात्कथं ततः प्रत्ययोत्तरिरेति वाच्यम् ।
यजिोश्चेत्यत्र प्रातिपदिकादित्यधिकारेण यकन्ताद्यातिपदिकादित्येवार्थत्वाभावादनन्तस्य षष्ठ्यन्त-
तया अनाकस्यकत्वात् । स च जायमानः स्वांशे परिपूर्णं पदमिति न्यायेन गुण व्यवहितसमन्व-
तित्यन्यदिति बोध्यम् । नन्वेतत्परिभाष्यपृथगग्रे बहवो गोमन्तो यस्यां नार्था सा बहुगोमती
नगरीत्यत्रोगितश्चेति ङीप्, बहुगोमान्याम इत्यत्रोत्तरादिति गुप् च, न स्यात् । विशिष्टस्यो-
दन्तत्वाभावादित्यत आह । [प्रत्ययमात्रग्रहण इति । भाष्ये इति ।] तत्र हि निर्गोमतीत्यादौ
पङ्क्तपरिराधया ङीपोऽपवृत्तिमाशङ्क्य प्रत्ययग्रहण इत्युच्यते, न चेदं प्रत्ययग्रहणं, वर्णोऽप्युच्यते,
प्रत्ययोऽप्युच्यते प्रातिपदिकमप्युच्यतेत्युक्तम् । तेन निरुक्तार्थः स्पष्ट एवेति बोध्यम् । ननु
सकन्तशेखरे प्रतीषिपतीत्यत्राज्झनेति दीर्घमाशङ्क्यागन्तूनामन्ते निवेश इति न्यायेनोत्तरखण्डस्य
द्वित्वानिष्पन्नतया तस्य प्रत्ययाधिकारे पाठाभावेन प्रत्ययत्वाभावात्सर्वस्य तत्रित्वाविनाशकत्वात्प्रसक्त्या न
दीर्घ इति समाहितम् । एवं च तद्व्रीत्या सन्तस्य प्रत्ययाप्रत्ययमाधाराण्यस्या सनाद्यन्ता इत्यत्र
पङ्क्तपरिभाषाप्रवृत्तेर्वचमुपशम्यतया देवदत्ताश्चिकीर्षतीत्यादौ दोषो दुर्चारे एवेति चेन्नैवम् ।
प्रत्ययमात्रग्रहण इत्यस्य यत्र प्रत्ययस्यैव बोधकं पदमुपादीयते, तत्रैवास्याः परिभाषायाः
पृथगुत्तराशयेन सनाद्यन्ता इत्यत्र क्वचादिना साहचर्यात्सतः प्रत्ययस्यैव ग्रहणेन पङ्क्तपरिभाषा-
प्रवृत्तेस्तुच्यताम् । चन्द्रिकाङ्कतस्तु प्रतीषिपतीत्यत्रोत्तरखण्डभूतस्यापि सतः प्रत्ययत्वमतीत्येव

युक्तम् । षाष्ठद्वित्वस्य द्विःप्रयोगरूपतया द्वित्वानिष्पन्नस्यापि प्रत्ययाधिकारपठितत्त्वप्रत्यभिज्ञाने
बाधकभावात् । कथमन्यथा द्यतोर्दिगीति सूत्रे प्रमाण्याभ्युपगमो धातुद्वित्वेत्तरखण्डस्यैव
धातुत्वमिति तनादिशेषशेखरोक्तसिद्धान्तः संगच्छेत ? उत्तरखण्डस्य प्रत्ययप्राथम्येति चेन्न
क्रियावाचित्वेऽपि भ्यादिपाठान्भावेन धातुत्वस्य दुर्बलत्वात् । किञ्च प्रत्ययत्वाभावे सन्प्रत्य-
यान्तप्रत्ययस्य धातुत्वपशुको लडादिः, किमपि प्रतीषीरित्यादौ दीर्घश्च दुर्लभः । अपि च सन्वत
इत्यत्र प्रत्ययस्यैव ग्रहणमुत्तरत्र तस्यैव संवादिनि क्वं युक्तम् । अन्यथा मनोर्लिङ्गुत्तरमैकवचने
सप्तमैत्यत्रापि तस्यवृत्तिप्रसङ्गात् । तस्माद्युक्तिविरोधात्स्वोक्तिविरोधादङ्गव्यतिरेकवादाच्च क्तिन् एवायं
सकन्तशेखर इति वदन्ति । प्रथमत्वाविदस्तु प्रतीषिपतीत्यादावुत्तरखण्डस्य प्रत्ययत्वं वक्तुमशक्यम् ।
प्रत्यय इत्यस्य संज्ञाधिकारत्वेन धातोः कर्मण इत्यादिष्वधिकृतस्य तस्य धातोः परत्वेन
विहितसनादीनां वाक्यभेदेन प्रत्ययसंज्ञाविधायकतया द्वितीयोच्चारणविषयस्यागन्तुकस्योत्तरखण्डस्य
प्रत्ययसंज्ञापशुक्तिकालेऽभावेन तस्य प्रत्ययसंज्ञाया विधायित्वमशक्यत्वात् । न च द्वित्वोत्तरं
पुनरास्य प्रत्ययसंज्ञास्त्विति वाच्यम् । तस्य प्रत्ययाधिकारवाहिर्हसमन्वडोरित्येतच्छास्त्रविधेयत्वेन
तत्र प्रत्ययसंज्ञायाः प्रत्यय इत्यनेन विधातुमशक्यत्वात् । न च षाष्ठद्वित्वस्य द्विःप्रयोगरूप-
तया उत्तरखण्डेऽपि प्रत्ययत्वप्रत्यभिज्ञा सुलभेति वाच्यम् । प्रत्याहारावयवेषु णकारादिचिह्नाक्षरसमा-
न्नायिकत्वप्रत्यभिज्ञानवदत्र प्रत्ययत्वप्रत्यभिज्ञानकथात्यव्यवहितपरत्वादिरूपविज्ञाभावेन तत्रागन्तु-
कत्वज्ञानेन च तस्या दुर्लभत्वात् । प्रत्यभिज्ञाया भ्रमात्मिकया अपि सत्त्वेन सति विरोधे
तन्मात्रस्य कार्यसाधकत्वाभावाच्च । अत एव सिधेचेत्यादौ द्वित्वोत्तरं सेचेत्यादेर्न पदत्वम् ।
उत्तरखण्डे आगन्तुकत्वज्ञानेन प्रत्ययविधानावधित्वरूपपङ्क्तित्वप्रत्यभिज्ञाया अभावेन तद्विशिष्टस्य
तिङन्तत्वाभावात् । अत एवैकाचो द्वे इति सूत्रे भाष्ये द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमिति पक्षे सिधेच,
गुण्यपेत्यादावुत्तरखण्डविशिष्टस्य तिङन्तत्वात्तत्वे सास्यदायोरिति पक्षनिषेधमाशङ्क्य 'तावेव
सुसिद्धौ यौ ततः परौ, सैव च पङ्कतिराधा । आदिग्रहणं च कृतम् । समुदायपदत्वमेतेने' ति
समाहितम् । यौ ततो विधानावधेः परौ, तावेवौ सुसिद्धौ । यतो विहितौ सा पङ्कतिराधैव ।
न द्वितीयोच्चारणविषया । आगन्तूनामन्ते निवेश इति न्यायेन द्वितीयोच्चारणस्यैव विधेयत्वा-
द्वितीयोच्चारणस्य प्रत्ययोत्तराक्तिकालेऽभावात् पदसंज्ञाविधावादिग्रहणस्य सत्त्वेन तिङ् यस्मा-
द्विहितत्वादिनदन्तस्यैव पदसंज्ञाविधानात्सिधेचेत्यादिसमुदायस्यैव पदत्वं, ननु सेचेत्यादेरिति
तदर्थः । यदि प्रतीषिपतीत्यादावुत्तरखण्डस्य प्रत्ययत्वप्रत्यभिज्ञा स्यात्तदा सिधेचेत्यादावुत्तरखण्डे

प्रकृतित्वप्रत्यभिज्ञाया अपि सुवचतया तदसङ्कतिः स्पष्टैव । न च प्रतीषिपतीत्यादावुत्तरखण्डस्य प्रत्ययत्वभावेऽप्यासस्य सम्यत इतीत्वानापत्तिः । प्रत्यासस्या सन्निमित्तकाङ्गावयवाभ्यासस्य तेनेत्वविधानादिति वाच्यम् । तस्येत्संज्ञकनकारोपलक्षिते सशब्दे पेऽङ्गावयवाभ्यासस्यात- इत्यमित्यर्थस्यान्यत्र ग्रन्थद्वयोक्तत्वेन वस्तुतत्तादृशसशब्दस्य प्रत्ययत्वेऽपि तत्त्वेन तत्र तस्यानुपादा- नात्तादृशप्रत्यासत्तरेभावादिङ्गित्वात्तत्त्वादाय तेनेत्वयुक्तेषुल्लेखात् । श्रुत्या सशब्दत्वस्य षाष्टद्वित्वस्य द्विःप्रयोगरूपतया इत्संज्ञकनकारोपलक्षितत्वमयभिज्ञायाश्चोत्तरखण्डे सत्त्वात् । अत एव सौतिगण्योरेवेति सूत्रे 'स न एव द्विर्वचनविधाना' दिति कैयटप्रतीकमुपदाय स्थाने द्विर्वचन इदम् । तदोहि स्थानिवत्त्वेन समुदायस्य सन्त्वम् । द्विःप्रयोगे तु न दोषः । उत्तरखण्डस्य सन्त्वात् । अत एवादितदित्यादवुत्तरखण्डे णिकोपसिद्धिरित्युच्यते तत्रन्त्यसङ्गच्छते । ससनेत्यादौ तु नातिप्रसङ्गः । इत्संज्ञकनकारोपलक्षितसशब्दपर-कस्य तत्राभावात् । नैवधं पिपठिपतीत्या- दावुत्तरखण्डादिना व्यवधानादित्वानापत्तिः । सूत्रं तु प्रतीषिपतीत्यादौ चरितार्थमिति वाच्यम् । तत्र निर्दिष्टपरिःप्रायोत्तरखण्डातिरिक्तव्ययानराहित्यस्यैव बोधनेनादोषात् । अत एव तत्राकार्यद्वङ्गं चरितार्थम् । तद्वि जुशुक्षतीत्यादावित्ववारणाय । अन्यथा तत्रोत्तरखण्डेन व्यवधानाद्वित्वस्य प्राप्तेरेवामावात्तद्वयमेव स्यात् । आज्ञासति सूत्रे काण्पादीनां वेति वार्तिकस्यावकाणदिति भाष्योदाहरणमप्युक्तार्थे मानमिति बोध्यम् । न च यत्किञ्चिन्निरूपिताङ्गावयवाभ्यासस्यात इत्वमित्यर्थं यन्मन्यतेस्मानि यथमिपिपतीत्यादौ यङ्गनिरूपितं तिङ्गनिरूपितं वाङ्गत्वमादायेत्वापत्तिरिति वाच्यम् । प्रत्यासत्त्या सन्निरूपिताभ्यासस्य तेनेत्वविधानेनादोषात् । किञ्च सनीत्यस्याकारिविशेषणत्वेन तस्योत्तरखण्डातिरिक्तमुक्ता व्यवधानेनादोषात् । नैवधमप्युत्तरखण्डस्य प्रत्ययत्वाभावे विशिष्टस्य प्रत्ययान्तत्वनिवन्धनधातुत्वानापत्तिः । ततश्च धातोर्लडाघनापत्तिः । किपि प्रतीषीरित्यादौ धातुत्व- युक्तदीर्घानापत्तिः । अप्रत्ययादित्यनेन प्रत्ययान्तत्वनिवन्धनकारप्रत्ययस्याप्यनपत्तिरिति वाच्यम् । सन्यङोरीत्यत्र धातोरीत्यस्यावुत्तया द्वित्वस्य सनाद्यन्ता इति धातुसंज्ञाभट्टेरावश्यकतया द्वित्वोत्तरं भूतपूर्वधातुत्वमादाय धातुत्वमुत्तलडादेः, भूतपूर्वप्रत्ययान्तत्वमादायप्रत्ययादित्यस्य च प्रवृत्तेषु- वत्त्वात् । अत एव सौतिगण्योरेवेति सूत्रस्यः अत्रेष्विपिपति प्रतीषिपतीत्यादि भाष्यप्रयोगः संगच्छते । न च प्रतीषिपतीत्यादावभ्यासस्य निरर्थकत्वात्कथं तस्यापि प्रत्ययत्वमिति वाच्यम् । द्वित्वोत्तरं तस्य निरर्थकत्वेऽपि ततः पूर्वमर्थवत्त्वे बाधकाभावेन तदानीमेव प्रत्ययसंज्ञाप्रवृत्त्या द्वित्वोत्तरं तत्रागन्तु- कत्वज्ञानाभावेन धात्वव्यवहितपरत्वेन धातुविहितत्वज्ञानेन च तत्र प्रत्ययत्वप्रत्यभिज्ञायास्तुवत्त्वात् ।

न च प्रतीषिपतीत्यादावुत्तरखण्डस्य प्रत्ययत्वाभावे प्रत्ययावयवत्वनिबन्धनवत्वानापत्तिरिति वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धयमद्विर्वचन इति षत्वोत्तरमेव द्वित्वस्यवृत्त्या दोषाभावात् । किञ्च नुप्यतु दुर्जन इति न्यायेन द्वितीयसशब्दस्य प्रत्ययत्वाङ्गीकारोऽपि सन्यङोरीत्येतद्विधिविधेयस्यागन्तुकस्य तस्येण- धातोरीविधानात्तादित्वस्याभ्यासानेऽभावात्तस्याङ्गसंज्ञाया वस्तुमशक्यतया तस्याङ्गत्वमरीकृत्य साहचर्यादिना दीर्घवारणप्रत्यासस्य सुतरामसङ्गतत्वात् । धातुत्वं तूत्तरखण्डस्यैव । लोके केवल-भ्यासोऽर्थबोधभावात् । नानर्थकेऽलोऽन्यविधिजनभ्यासविकार इत्यवानभ्यासविकार इति निबोधेनाभ्यासस्य निरर्थकतायाः स्फुटं प्रतीत्या चाभ्यासस्य क्रियावाचकत्वनिबन्धनधातुत्वस्य वस्तुमशक्यत्वात् । उत्तरखण्डस्य तु प्रत्ययान्यवहितप्राप्तनितनः केवलस्याप्यन्यत्रार्थबोधकताया दृष्टत्वाद्विपत्तिरिति पेचतुरित्यादावभ्यासाभावेऽप्यर्थबोधदर्शनेन च क्रियावाचकत्वनिबन्धनधातुत्वस्य सुवचत्वात् । न च तस्य क्रियावाचकत्वेऽपि भ्यादिणपठित्वाभावात्कथं धातुत्वमिति वाच्यम् । भू इत्यनुपूर्वीविशेषणामेव तत्र पाठेन तादृशानुपूर्व्याः तत्रापि सत्त्वात् । अत एव भूवादय इति सूत्रे क्रियावाचिन-इत्यस्याभावे विकल्पाशकवाशब्दस्य धातुत्वापादनं ग्रन्थद्वारां संगच्छते । एवं च धातुत्वप्रत्ययत्वयोरीदृशाल्पन्येवैलक्षण्यसत्त्वादुत्तरखण्डस्य प्रत्ययत्वाभावप्रतिपादनपरमन्तरो- ख्यग्रन्थस्य, उत्तरखण्डस्य धातुत्वं सिद्धान्त्यतस्तनादिशकग्रन्थस्य च न परस्परविरोधः । ननु पपांचेत्यादावभ्यासस्य निरर्थकत्वादुत्तरखण्डस्यार्थवत्त्वेऽप्येकाचो द्वे इति सूत्राण्योत्तरीत्या प्रकृतित्वाभावात्प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितत्वार्थबोधकत्वस्यनुचितसङ्गः । किञ्च पेचतुरित्यादौ निङ्प्रत्ययभक्तेः कुतश्च विशिष्टस्य तिङन्तत्वनिवन्धनपदत्वानापत्तिरिति चेन्नैवम् । व्युत्पत्ती- नाममुभयोरुपधिसया पपांचेत्याधुनोधात्प्रत्ययानां खप्रकृतितत्त्वकर्मकाद्विरुद्धाण्यर्थयैतदन्यतरार्थान्वि- तत्वार्थबोधकत्वमिति नियमाङ्गीकारोणाद्यदोषस्य सुवारत्वात् । पेचतुरित्यादावभ्यासलोपापूर्वं प्रवृत्तायाः पदसंज्ञायाः अभ्यासलोपोत्तरखण्डेशविभूतन्यायेन सुलभतयाऽदोषात् । यस्तु गिजन्ते शब्दरत्ने 'वस्तुतस्तु आट्टिदित्यादौ णिज्जिमित्ताङ्गसंज्ञा प्रथमाणिचः प्राचीनस्यैव । ननु तद्विशिष्टस्य ' त्यादिमनोरमाग्रन्थस्याख्यासरे शब्दरत्नद्वारा 'परे त्वन्सङ्गस्य प्रथमोपस्थितस्याभ्यासावयवणिचः आनर्थक्यात्प्रत्ययत्वाभावेन तमादायाङ्गत्वं दुर्लभम् । किञ्चैवं प्रतीषिपतीत्यादावित्वानापत्तिः । प्रत्यासत्त्या सन्निमित्तकाङ्गावयवाभ्यासस्यातस्तेनेत्वविधानात् । अङ्गनेति दीर्घस्तु न । हनादि- साहचर्येणार्थवदन्ताङ्गस्यैव तेन दीर्घविधानात् । द्वितीयशब्दपूर्वभाष्याङ्गत्वेऽप्यनर्थकत्वात् । अङ्गत्वं तु विकरणविशिष्टेऽनर्थकेऽपि दृष्टमेव । तस्मादेकाचो द्वे इति सूत्रोपभाष्योक्तन्याये-

नोत्तरणिच्मादाय प्राक्तनसमुदायस्यैवाङ्गत्वमुक्तिमतम् । द्विःप्रयोगत्वाद्वितीयेऽपि ततो विहितत्व-
बुद्धयनपायात् । आदिदित्यादौ गुणस्तु बहिःकस्य चङ्निमित्तद्वित्वस्यासिद्धत्वाच्चे "सुकम् ।
तत्तु निरुक्तसम्बन्धोत्तरविरोधादेकाचो द्वे इति सूत्रभाष्यविरोधाच्च मतान्तरपरमिति बोध्यम् ।
“ तावेव सुसिद्धौ यो ततः परा ” कियेकाचो द्वे इति सूत्रोपभाष्येण द्वित्वानिष्पन्नसुसिद्धु-
तत्त्वबुद्धयनपायकत्वमेवऽपि द्वित्वनिष्पन्नत्वेनागन्तुक्रद्वितीयादिशब्दावयवविनिचि प्रत्ययत्वबुद्धेरनपाय-
इत्यर्थस्य ततोऽलभेन स्वोक्तार्थे तद्व्याप्यमममित्येवस्यायुक्तत्वात् । यदि तदुक्तदिशा द्वित्व-
निष्पन्नद्वितीयादिशब्दावयवविनिचि धातुविहितत्वबुद्ध्या प्रत्ययत्वबुद्धिः स्यात्तदा सिधेयेत्यादावुत्तर-
स्वप्नेऽपि तुल्यन्यायेन प्रकृतित्वबुद्धेस्तुयक्तया 'सैव च प्रकृतिराद्ये' ति तदुत्तरभाष्यसङ्ग-
स्यात् । तत्रोत्तरस्वप्नसहितस्य पदत्वे सात्पदाद्योरिति पत्त्वनिर्भाष्येति । विज्वादिदित्यादौ
प्रथमादिशब्दावयवविनिचोऽनर्थकत्वकथनं निरुक्तिकम् । धातुटकारसहितस्य प्रथमादिशब्दस्य
निरर्थकत्वेऽपि षष्ठ्यद्वित्वस्य द्विःप्रयोगत्वात्तथा प्रकृतिप्रत्ययसमोहाभावेन तदवयवस्य णिचोऽनर्थकत्वे
माता-गोवात् तन्मात्रस्याभ्यासत्वा-भावात् । निरर्थकसमुदायावयवस्यापि निरर्थकत्वमिति तु वयमुपशङ्कयाम-
तथा सति दश दाडिमानित्यादौ निरर्थकपदसमुदायावयवपदानामपि नैरर्थक्यापत्तेः । एवमर्थकत्वसमु-
दायावयवस्यार्थवत्त्वमिति न । तथा सति धनं वनमित्यादिप्रसुदायावयवधारदीनामर्थवत्त्वेन
प्रातिपदिकत्वापत्तेः । अतोऽभ्यासावयवविनिचोऽनर्थकत्वमिति शब्दरत्नप्रन्थो मतान्तरपरत्यैव
यथाकथंचित्तैयः । किञ्चात्यन्तस्वार्थिकेषु शब्दादिषु च पङ्कजशब्दस्य स्थलपङ्कजइव योगार्थपरित्यागेन
प्रत्ययसंज्ञाप्रवृत्तदृष्टया तस्यानर्थकत्वात्तत्पदाभावात् इति सुतरामसंगतम् । किञ्च धातुटकारसहित-
स्योत्तरदिशब्दस्यापि निरर्थकत्वेन तदुक्तदिशा तदवयवस्यापि णिचः प्रत्ययत्वाभावेन तस्मादायाङ्गत्वं
दुर्लभम् । किञ्चाभ्यासस्य निरर्थकत्वमुत्तरस्वप्नइत्यैवार्थवत्त्वमित्येतद्वन्न संपूर्णस्यापि धातोरेकाचो द्वे
इत्यनेन द्वित्वं, यथा पपाच, सिधेयेत्यादौ तद्विषयमेव । यत्र तु धात्ववयवसहितस्य णिजादेः
केवलशालव्यवयव वा अजादेर्द्वितीयस्थेयनेन द्वित्वं, यथाआदिट्, औनतदित्यादौ, तत्र
प्रकृत्येकदेशसहितस्य प्रत्ययस्य प्रकृत्येकदेशस्य वा कार्यानिर्कार्यवत्त्वस्याप्यभावेन तत्कर्मकद्वित्रि-
रणपिप्रत्ययोत्तरस्वप्नइत्यर्थवत्त्वमनुक्तम् । तस्मादुक्तिविरोधात्सम्बन्धोत्तरविरोधादेकाचो द्वे इति
सूत्रभाष्यानुगृहीतत्वादुक्तीत्या सोपपत्तिकत्वाच्छ्रयविमंवादाभावाच्च युक्त एवायं सत्तन्तरोत्तरः ।
तस्य चित्यत्वकथनं तु केवलमाकर्तव्यपारिशौचनमूलकमेवेति नागोशगूढाशयमुद्भावयन्ति । यत्तु

येन विधिरिति सूत्रे भाष्यपतद्व्यटकतदन्तांशस्याप-
वादः पठ्यते ॥

प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्याः ॥ २४ ॥

यत्र पञ्चम्यन्तात्परः प्रत्ययः कार्यान्तरविधानाय

यागोश्चरपण्डिताः हैमकस्यां प्रतीक्षित्यादौ दीर्घवारणाय “ वस्तुतोऽत्रोत्तरस्वप्नइत्यर्थधातुकत्वे-
नेति तदुपदेशो पूर्वस्वप्नइत्यादन्तत्वेनातो लोपेऽन्त्याङ्गत्वाभावादङ्गमेति दीर्घप्राप्तिरेव नेति
बोध्यमित्याहुः, तदनुक्तम् । तौतिष्ठोरेवेति सूत्रे कैयटेऽप्रीक्षितौ भाष्यप्रीक्षित्युपादायाजादे-
र्द्वितीययेति सशब्दस्य द्वित्वं, सन्यत इतीत्यमित्युक्तत्वेन तद्विरोधात् । एकाव इति
निषेधेनेदप्रवृत्तेर्दुर्वचत्वाच्च । नचोत्तरस्वप्नइत्येकावः परत्वं नास्तीति वाच्यम् । ततः परत्वाभावेऽपि
सतो विहितत्वेन तत्पट्टेः । तत्र विहितविशेषणतया एव सिद्धान्तितत्वादिति बोध्यम् ।
अस्या भाष्याल्लब्धं दर्शयति । इयमिति । २३

[एतद्वदकेति ।] प्रत्ययग्रहणे यस्मादित्येतद्वदकेत्यर्थः । [अपवाद इति ।]
निषेध इत्यर्थः । अनेनास्याः पूर्वेण सङ्गतिर्दर्शिता । [पठ्यत इति ।] यद्यपि तत्र
तदन्तविधिप्रयोजनप्रतिपादनावसरे पञ्चम्यन्तात्परः प्रत्ययो यत्र कार्यान्तरविधानायानूहते तद्विषयत्वे
प्रत्ययग्रहणं तदन्तविधेः प्रयोजनमित्यर्थकं 'प्रत्ययग्रहणं चापञ्चम्या, इति पठितम्' तथापि
तेनायमर्थः फलश्रुत्याशयेनैवमुक्तम् । यद्वा तत्रापञ्चम्या इत्यस्य प्रसज्यप्रतिषेधपरतया व्याख्यान-
प्रत्ययग्रहणं तदन्तविधिं प्रयोजयतीत्येकं वाक्यम् । ततः पञ्चम्यन्तात्परं प्रत्ययग्रहणं तदन्तविधिं न
प्रयोजयतीत्यपरं वाक्यम् । एवं च तत्र द्वितीयेन वाच्य एवाप्रमर्श इति बोध्यम् । परिभाषार्थ-
माह । [यत्र पञ्चम्यन्तात्परः प्रत्यय इति ।] यत्र शास्त्रे पञ्चम्यन्तार्थवधिकप्रत्ययविशिष्टः
प्रत्यय इत्यर्थः । यत्र पञ्चम्यन्तार्थसत्त्वेन स्वरथैव विधानाय प्रत्ययस्योपादानं, यथा ऋन्नेभ्यो
डीचित्यादौ, तत्र तस्य वाक्यार्थबोधार्थं प्रत्ययत्वज्ञानाभावेन तदन्तविधिप्राप्तेरेवभावात्तत्र निषेधो-
ऽनावश्यक इत्याशयेनाह । [कार्यान्तरविधानाय परिगृह्यत इति ।] कार्यान्तरविधानायानूहत-

परिगृह्यते तत्र तदन्तविधिर्नैत्यर्थः । यथा रदाभ्यां निष्ठातो न इत्यत्र । तेन दृषतीर्णेत्यादौ धातुतकारस्य न नत्वम् । तदन्तेत्यंशानुपस्थितावपि तदादीत्यंशस्योप-

इत्यर्थः । एवं च पञ्चम्यन्-गार्थाधिकारत्वविशिष्टप्रत्ययत्वव्याप्यार्थमोर्वच्छिन्नोद्देश्यताप्रयोजकं पदं तदन्तविधिं न प्रयोजयतीति परिभाषार्थः फलित इति बोध्यम् । परिभाषाफलं दर्शयति । [यथेत्यादिना ।] तत्र हि तदन्तविधौ रेफदकाराभ्यां परीभूतो यो निष्ठान्ततदादिस्तदवयवस्य तकारस्य नत्वं स्यात्तथा च दृषतीर्ण इत्यत्र दृषच्छब्दावयवदकारात्परनिष्ठान्तावयवधातुतकारस्य, ततः पूर्वस्य दृषच्छब्दावयवदकारस्य च नत्वं स्यादिति भावः । मूले धातुतकारस्येत्युपलक्षणं, तत्पूर्वदकारस्यापीति बोध्यम् । पदसंस्कारपक्षे चायं दोषः । यदि च वाक्यसंस्कारपदसंस्कारयो-र्अवस्थितत्वादिह लक्ष्यानुरोधाद्वाक्यसंस्कार एवाश्रीयते, ततश्चानन्यविकारपरिभाषया धातुतकारस्य नत्वं वारयितुं शक्यत इत्युच्यते, तदा दृषतीर्णवानित्यत्र धातुतकारस्य नत्वापत्तिर्दोष इति बोध्यम् । नात्रोक्तपरिभाषया नत्वं वारयितुं शक्यम् । अन्यत्वर्णतद्वर्णयोरितराव्यवधान एव तत्प्रवृत्तेरिति बोध्यम् । नन्वेतत्परिभाषानङ्गीकारेऽपि निर्दिश्यमानपरिभाषया निष्ठान्तावयवी-भूतनिर्दिश्यमाननिष्ठावयवतकारस्य रेफदकाराभ्यां परस्य नत्वमित्यर्थलाभाच्च दृषतीर्ण इत्यादौ धातुतकारस्य नत्वापत्तिः । विशिष्टस्य निर्दिश्यमानत्वात् । तत्रात्र निष्फलैवेयं परिभाषेति चेन्न । रदाभ्यां निष्ठतो न इति सूत्रस्य भाष्यमाप्येन तत्परिभाषया इहाप्रवृत्तेः । तत्राह रदाभ्यामित्यस्य चरितं मुदितमिति प्रत्युदाहरणं दत्त्वा ननु च रदाभ्यामित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति, अत्रापि हि रेफदकाराभ्यां परा निष्ठा, इति पुनस्तत्रातिप्रपञ्चमाशङ्क्य न रेफदकाराभ्यां निष्ठा विशेष्यते, किंतिह ? तत्कारो विशेष्यते । रेफदकाराभ्यामुत्तरस्य तकारस्य नो भवति, स चेन्निष्ठया, इति समाहितम् । यद्यत्र निर्दिश्यमानपरिभाषयाः प्रवृत्तिः स्यात्तदा रदाभ्यामित्यस्य निष्ठाविशेषणत्वेऽपीडागमविशिष्टस्य निर्दिश्यमानत्वाभावात्तदहितस्य चेदा व्यवधानेन च दोषाभावा-च्चादृशशङ्कासमाधानयोरपि निर्दलत्वापत्तिः । अतस्तस्यामाप्येन तत्परिभाषया अत्र सर्वथाऽप्रवृत्तिर्बोध्यते बोध्यम् । यत्तु जयदेवमिश्रः “क्तवतू निष्ठेति सूत्रे षष्ठ्याऽभवेन निर्दिश्यमानपरिभाषया-

स्थितौ रेफदान्तात्परस्य निष्ठान्तस्येत्यर्थ इति न दोषस्त-
दंशानुपस्थितौ मानाभावात् । तदन्तांशोपस्थितौ तृभ्यो-

अप्राप्त्याऽगमविशिष्टस्यापि क्तादोर्निष्ठासंज्ञायां रदाभ्यामित्यत्रत्यनिष्ठापदीयनिर्दिश्यमानत्वमागम-
विशिष्टस्यैवेति निष्ठापदीयनिर्दिश्यमानविशेषणत्वेऽपि दोषतादवस्थेन तत्कारविशेषणत्वं भगवता
स्वीकृतमिति नैतद्वाच्यं निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्तौ विरुद्धीत्यस्य अनुपस्थितौ मानाभावेनावतरण-
मसङ्गतमेव ” व्युत्पत्त्याऽभ्याः परिभाषायाः कश्चित्सुदाहरणान्तरं प्रादर्शयन् । तदयुक्तम् । संज्ञाशब्दे
निर्दिश्यमानपरिभाषया अभ्युत्पत्त्या यदागमन्यायेनागमसहितस्य निष्ठासंज्ञासत्त्वेऽपि रदाभ्यामित्यत्र
तत्परिभाषाप्रवृत्तौ निष्ठापदेन निर्दिश्यमानस्यैव ग्रहणात्तत्त्वस्य चागमरहित एव सत्त्वेन रदाभ्या-
मित्यस्य निष्ठाविशेषणत्वेऽपि दोषाभावात्तत्कारविशेषणत्वमिति पादनपरतद्वाच्यविरोधस्य दुर्वीरत्वात् ।
नन्वनया परिभाषया तदन्तांशनिषेधेऽपि तदाद्यंशस्य निषेधाभावाच्चिष्ठापदोपस्थापितस्य तस्य
निष्ठायाभेदान्ययौचित्याद्रेफदकारान्ततदादेः परा या निष्ठा, तदवयवस्य तत्कारस्य नत्वमित्यर्थ-
लाभाच्चरितं मुदितमित्यादौ दोषो दुर्वीरः । निर्दिश्यमानपरिभाषया तु न निस्तरः । तस्या-
इहाप्रवृत्तेः प्रागुपपादितत्वादित्यत आह । [निष्ठात्स्येति ।] निष्ठावयवतत्कारस्येत्यर्थः ।
एङ्ङ्खादियत्रैव लक्ष्यानुरोधाद्वाच्यमाप्यच्चागमोपस्थापितस्यापि तदादेरन्यत्रान्वयः स्वीकार्य इति
भावः । ननु तदन्तांशस्यानुपस्थितौ तत्तन्निधुक्तस्य तदाद्यंशस्याप्यनुपस्थितिरिव स्यादिति कश्मी-
दृशार्थलाभ इत्यत आह । [तदंशानुपस्थिताविति ।] तदाद्यंशानुपस्थितावित्यर्थः । [मानाभावादिति ।]
गुणानां च परार्थादिति न्यायात्तदादि तदन्तांशयोसमन्वित्योराशिष्ठलायाः प्रागुपपन्नत्वाच्च
समन्वित्योराशिष्ठलायाप्रवृत्तेरिति भावः । अत एवादोषतद्वत्कृतदन्तांशस्यापवादः पठ्यत इत्युक्तम् ।
अत एव चैङ्ङ्खादित्यादौ वेडन्तादित्यर्थलाभ इति बोध्यम् । नन्वेवं रदाभ्यामित्यत्र तदन्ता-
शोपस्थितावपि रेफदकारान्ततदादेः परस्य निष्ठान्तावयवतत्कारस्य नत्वमित्यर्थान्न दृष्टतीर्ण इत्यादौ
दोषः धातुतकारस्य तदादेः परत्वाभावादत आह । [तदन्तांशोपस्थितौत्विति ।] तुना तदुपस्थित्य-
नुपस्थित्योरर्थैकश्रवणं सूचितम् । तदाह । [उभयोरिति ।] तदादितदन्तांशयोर्द्वयोरित्यर्थः ।

रेकविषयत्वमेव स्यादिति दृषतीर्ण इत्यादौ दोषः
स्यादेव । स्यतासीलुलुटोरित्यादौ लुलुटोः परयोरित्यर्थे
नियमेनावधिसकाङ्क्षत्वेनोपरिश्रुतधातोरित्यस्यावधित्वे-
नान्वयाच्च तदन्तविधिः ।

[एकविषयत्वमेवेति] तदन्तविधयोऽकप्रत्ययादिसशब्दस्वरूपस्यैव तदाद्यंशोऽपि विशेषणं
स्यादन्यत्र तथा कसत्वादिति भावः । तथाच रेककाराभ्यां परीमृते यो निष्ठान्तत्वादित्त-
दवयवस्य तत्कारस्य तत्पूर्वस्य च द्रव्य नत्वमित्यर्थः स्यात् । एवं च दृषतीर्ण इत्यादावेव
तत्प्रवृत्तिः स्यादथु केवले तीर्ण इत्यादौ । समहायत्वेन व्यपदेशिवद्वाच्यपवृत्तेः । सूत्रस्य च
दृष्टतीर्ण इत्यादौ चारितार्थसंभवादिति बोध्यम् । नन्वेवमपि स्यतासी लुलुटोरित्यादौ लुलुङन्ते
तदादावित्यर्थापत्तेः । तत्राधिकृतस्य धातोरित्यस्य स्यतासि विशेषणत्वेन लुलुटोः पञ्चम्यन्तार्था-
वधिकप्रत्ययैश्चिष्टेनानुपादानात्प्रकृतपरिभाषया अपवृत्तेरित्यत आह । [स्यतासी इति] आदिना
सुपि च रोमुर्पात्यादेस्समूहः । [परयोरित्यर्थ इति] तस्मिन्निति परिभाषयेति भावः ।
[नियमेनावधिसकाङ्क्षत्वेनेति] परशब्दस्य दिक्शब्दत्वेन कस्मादित्यवयवाङ्गाया नियमेन
सत्त्वादिति भावः । [उपस्थितधातोरित्यस्यैवेति] स्वस्मात्प्रत्ययेन स्यतासि विधानायाधिकृतस्य
धातोरित्यस्यैवेत्यर्थः । [अवधित्वेनान्वयादिति] अर्थत, आद्यस्या शब्दतो वा तत्त्वेनान्वयादिति
भावः । [न तदन्तविधिरिति] अनया परिभाषया तदन्तविधिनियेधादिति भावः । अत्र
धातोरित्यधिकारद्वयस्या इति नियेधात्तदन्तविध्यभाव इति कैयटोक्तं तु न युक्तम् । तस्य
स्यतासि विशेषणत्वादिति स्पष्टमुच्यते । ननु स्यतासी लुलुटोरित्यादौ निर्दिष्टपरिभाषया लुलुटोरि-
त्यवहितपूर्वाद्धातोः स्यतासी भवत इत्यर्थेलाभा दलुलुटोः परयोरित्यर्थस्य फलविधया भासमानत्वेऽपि
शब्दत्वाभावेन पञ्चम्यन्तार्थात्प्रत्ययेन शाब्दान्वये प्रवर्तमानस्य प्रकृतनियेषस्य प्रवृत्त्यर्थोपाहितस्योऽयं
ग्रन्थ इति चेदत्रैव च्यते । स्यतासी लुलुटोरित्यादौ लुलुटोरित्येतदुपश्लिष्टपदाभ्याहारेणैष श्लेषविधौ
करणसमर्था, ननु सति ससमी । उपपदविधिसंश्लेषेति न्यायात् । तथा च लुलुङ्पश्लिष्टाद्धातोः स्यतासी

हलुङ्याबुभ्य इत्यादौ तु न दोषः । तत्र कस्मादिति निय-
तावध्याकाङ्क्षाया अभावेन पञ्चम्यन्तस्य प्रत्ययविशेष-
णत्वाभावात् । अङ्गसंज्ञासूत्रे तु तदादेः प्रत्यये पर इत्यर्थे

भवत इति तदर्थः । उपश्लेषस्य पूर्वप्रसाधारणत्वेन व्यवहितव्यवहितसाधारणत्वेन चानियमेन
कार्यप्रसङ्गे निर्दिष्टपरिभाषया लुलुटोरित्यवहितयोरेव, पूर्वस्यैवेति च नियम्यते । तत्फलं च
लुलुटोः पराव्यवहितान्च धातोः प्रत्ययनिवृत्तिः । सा च प्रदेशेषु परशब्दाभ्याहारेणपि संभवतीति
धातोः स्यतासी भवतः लुलुटोः परयोरिति वाच्यार्थलभावात् एव मूलकार्य इति । अत एव
तस्मिन्निति सूत्रे ाप्ये ससमीपञ्चमुभयनिर्देशेषु सम्येह निरूपणावसरे तासादित्यः परस्य
लसार्वावाचुकस्य, लसार्वावाचुके परत्वात्पदादीनां वेद्युक्तिः स्वसतः संगच्छते । अत एव
चैतत्परिभाषाविषयभूतायससमस्याः परससमीत्यव्यवहारो भाव्यकारादीनामुपपन्नं स्यात् । अत एव च
निर्दिष्टपरिभाषाविषयानामिको यणचीत्यादीनामपि परे इत्येव वृत्तिलेखनं सर्वप्रत्ययकृतमुपपद्यते ।
स्यादित्यसर्वनामस्थान इत्यादावप्युपस्थिततदादेरेवकाङ्क्षावशादवधित्वेन चान्वयाच्च तदन्तविधिरिति
बोध्यम् । नन्वेवं हलुङ्याभ्य इत्यादावपि ङ्याप्प्रत्ययगतपरत्त्वस्यावयवाङ्गायामुपस्थितप्रातिपदि-
कादित्यस्यावधित्वेनान्वयादनया परिभाषया तदन्तार्थानियेषे सुतिसीत्यनेनोपस्थिततदादि विशेषार्था-
द्वयैक एव तदन्तविधिरिति ङ्यावन्तात्तदादेः परं सुतिसीत्येतत्प्रकृतं हलुप्प्रत्यय इत्यर्थलभाहङ्-
श्रेयसीत्यादौ सुलोपानपात्तिः । उपमर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमेन विशिष्टस्य ङ्यन्तत्वाभावात् ।
तदन्तविधिरस्य चोक्तरीत्याऽलभावात् आह । [हलुङ्याभ्य इति] [अवयवाङ्गाभ्या अभावाच्च
ङ्याप्प्रत्यये वस्तुतः परत्वस्य सत्त्वेऽपि तस्याशाब्दतया नियमेन तत्र शाब्दावयवाङ्गाभ्या अभावाच्च
करुणाद्यवधित्वेनान्वय इति नानेन तदन्तविधिनियेषः । अतस्तदन्तविधिर्येनैषसिद्धिरिति
भावः । [पञ्चम्यन्तस्येति] प्रातिपदिकादिति पञ्चम्यन्तस्येत्यर्थः । [प्रत्ययविशेषणत्वाभावादिति]
ङ्याङ्गिशेषणत्वाभावादित्यर्थः । नन्वेवं प्रत्ययसामान्यप्रहणोऽङ्गसंज्ञासूत्रेऽपि पञ्चम्यन्तस्य
प्रत्ययविशेषणत्वाभावात्प्रकृतनियेषप्रवृत्त्या तदन्तविधिर्वैरोज्ज आह । [अङ्गसंज्ञासूत्रे त्विति]

पञ्चम्यन्तस्य विशेषणत्वं स्पष्टमेव । अत एवोत्तमै-
काभ्यामित्यादिनिर्देशाः संगच्छन्ते ॥ २४ ॥

नन्वेवं कुमारी ब्राह्मणिरूपेत्यादौ धरूपेतिहस्वा-
पत्तिरत आह ॥

[विशेषणत्वं स्पष्टमेवेति ।] उक्तरीत्या तत्र परत्वस्य शाब्दत्वेन स्यतासी इत्यादाविव
तत्रापि कस्यादिति नियन्तावध्याकाङ्क्षायाः सत्त्वेन सूत्रे उपस्थितस्य तदांशस्यावधि-
त्वेनान्वयात्तदादेरिति पञ्चम्यन्तस्य प्रत्ययविशेषणत्वं स्पष्टमेवेति भावः । अत्र मानमाह ।
[अत एवेति ।] सतमीनिर्देशेषुक्तरीत्या परशब्दाध्याहारेण प्रकृतपरिभाषया तदन्तांशनिषेधा-
भ्युपगमादेवेत्यर्थः । [संगच्छत इति ।] अन्यथा सुवन्तपरत्वाभावादेकशब्दे दीर्घानापत्तिरिति भावः ।
तस्मात्समर्थेन सतमीनिर्देशेऽप्यपूर्वतया तदन्तांशनिषेधज्ञापनापेक्षया तत्र परशब्दाध्याहारबोधनद्वारा
तस्य प्रकृतनिषेधविषयत्वबोधनमेव ज्यायो लाघवादित्याशयः । अयं निषेधोऽध्याहृतशब्दस्वरूपस्य
विशेषणविशेष्यभावव्यव्याससूचक इति येन विधिरिति सूत्रशेषे भाष्यप्रदीपोद्योतयोः
स्पष्टम् । एवं च रदाभ्यामित्यादावध्याहृतशब्दस्वरूपपेक्षया निष्ठायाः प्राधान्येनाश्रयणाच्च
तदन्तविधिः । उत्तमैकाभ्यां चेत्यादिनिर्देशादयथात्रैव तात्पर्यग्राहका इति बोध्यम् । २४

शब्दस्वरूपविशेष्यध्याहाररूपकृततदन्तविधौ चोक्तपरिभाषया निषेधो, न तूपात्तविशेष्य-
निबन्धनस्यैवार्थान्वयनयानन्तरौक्तपरिभाषाविषये धरूपेत्यादौ प्रत्ययग्रहणपरिभाषयातिप्रसङ्गमाशङ्क्य
तदपवादभूतं परिभाषान्तरमवगारयति । [नन्वेवमिति ।] प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविध्यङ्गीकारे
इत्यर्थः । [कुमारी ब्राह्मणिरूपेति ।] अत्र ब्राह्मणीशब्दाद्रूपपि तासिलादिव्यति पुंवन्त्यस्य
जातेरेवेत्यनेन निषेधे धरूपेति हस्वे ब्राह्मणिरूपेत्यस्य सिद्धः । ततः कुमारीशब्देन बहुव्रीहौ
वयोवाचिनां वैकल्पिकजातिकार्थस्य जातेरिति सूत्रस्थभाष्यसममतत्वेन जातेरेवेत्यनेन पुंवन्तनिषेधे
कुमारीब्राह्मणिरूपेति समस्वरूपम् । [ह्रस्वापत्तिरिति ।] प्रत्ययग्रहणपरिभाषया रूपदन्ते

उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे न तदन्तग्रहणम् ॥ २५ ॥
हृदयस्य हस्वेख्यदण्णालसिष्वित्यत्र लेखग्रहणात् ।
तत्र लेखेति न घञन्तमनभिधानात् । इयं च

उत्तरपदे इत्यर्थलाभाखुमारीशब्दे ह्रस्वापत्तिः । ब्राह्मणीशब्दे तदनापत्तिश्च । रूपकन्तोत्तरपद-
परकत्वाभावात् । समहायत्वेन व्यपदेशिवद्वावाप्रवृत्तेरिति भावः । कर्मधारये तु प्रतिप्रसव-
भूतेन पुंवत्कर्मधारयेत्यनेन पुंवद्भावे कुमारब्राह्मणिरूपेत्येव रूपम् । अस्याः परिभाषयाः कुमारी-
गौरितरेति प्रयोजनं प्रतिपादयतो हृदयस्य ह्रस्वेति सूत्रस्थभाष्यस्याप्ययमेवाशयो बोध्यः । एतेन
कुमारीगौरितरेति प्रतीकमुपादाय ‘असमस्तस्य प्रयोग, इत्याशयेन “उदाहरणदिगियम् । समस्त-
स्तुदाहार्यः । कुमारगौरितरेति । अत्र हि धातु उत्तरपदे पुंवद्भावं बाधित्वा ह्रस्वः स्यात् ” इति
कैयटोक्तमपास्तम् । स्पष्टं चेदमुद्योते । अत्र ज्ञापकमाह । [हृदयस्येति ।] अन्यथाऽणन्ते
उत्तरपदे इत्यर्थलाभाख्यशब्दस्य चाणन्तत्वादणैव सिद्धे तत्र सूत्रे लेखग्रहणमनर्थकं स्यादिति
भावः । ननु तत्र लेखशब्देन धञन्तस्य ग्रहणाच्च ज्ञापकमत आह । [तत्रेति ।] हृदयस्येति
सूत्र इत्यर्थः । [अनभिधानादिति ।] अत्र च लेखग्रहणाय प्रकृतपरिभाषाज्ञापकत्वप्रतिपाद-
नपरं भाष्यमेव मानमिति बोध्यम् । नन्वणपदेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधावपि लेख-
ग्रहणस्य न वैयर्थ्यम् । लेखशब्दस्याधिकृतनोत्तरपद इत्यनेन विशेषणतदन्तविधौ लेखान्ते
उत्तरपद इत्यर्थलाभात् हृदयस्य परमलेखो ह्रस्वमलेख इत्यत्र ह्रस्वाददेशसंपादनाय तदावश्यकत्वात् ।
परमलेखशब्दस्य चाणन्तत्वाभावेनाणग्रहणेन तत्रासिद्धिरिति चेन्न । विशेषणविशेष्यभावे कसमचारा-
दङ्गिकृतस्योत्तरपद इत्यस्य लेखपदविशेषणत्वेनान्वयादुत्तरपदभूते लेखशब्दे पर इत्येव तत्रार्थेन-
निरुक्तस्थले ह्रस्वाददेशस्याप्रवृत्त्या तत्र लेखग्रहणस्य सार्थक्यासम्भवोऽखग्रहणस्य प्रकृतपरिभाषाज्ञापन-
परहृदयस्येति सूत्रस्थभाष्येण चास्यार्थस्य ध्वननात् । विध्य व्यङ्ग्यसंप्रसारणमिति सूत्रे आण्ये तसुरेण
सन्निभापितमुत्तरपदं विशेष्यीकृत्य पुत्रपतिशब्दाभ्यां तदन्तविधौ पुत्रपत्यन्ते उत्तरपदे संप्रसारणं
प्राप्नोति । कारिमगान्ध्यापरमपुत्रः । कारीपंगंध्यापरमपतिरित्याशङ्क्य “सिद्धं तूत्तरपदवचनादि ”

ति समाहितम् । कैयटेन च सिद्धन्ति भाष्यप्रतीकमुपादाय “ तस्युस्ये नियतसन्निधाने पूर्वात्तरपदे । विशेष्यविशेषणभावौ च कामचारदुत्तरपदेन पुत्रपती विशेष्येते । तत्रोत्तरपदान्तयोः पुत्रपत्नोरसंभवा-
दुत्तरपदे एव पुत्रपतीगृह्यते । पुत्रपतिभ्यां तूत्तरपदं न विशेष्यत इति तदन्तविध्यभावः ”
इत्युक्तम् । उद्योतकारोऽपि सिद्धन्ति वार्तिकम् ‘ उत्तरपदस्य = सामर्थ्यासिद्धितस्य,
वचनात् = विशेषणत्वेन व्याख्यानातिवृत्तिरिति ये जयित्वा कैयटोक्तार्थस्य तद्वार्तिकाद्व्यभोपायमाह ।
एवं च तुल्यन्यायादत्रापि तथैवोचितमिति न ज्ञापकत्वानुपपत्तिः । लेखग्रहणस्य ज्ञापकत्वप्रति-
पादनपरभाष्यस्य चायमेवात्राय इति बोध्यम् । यत्तु वाराणसेया उत्करीत्या लेखग्रहणस्य
ज्ञापकत्वानुपपत्तिमाशङ्क्य तत्परिहाराय गिलेजगिल्स्येत्यत्र तदन्तविधेनैव सिद्धे गिलगिले
चेत्यासम्भवासमर्थदुत्तरपदाधिकारे प्रातिपदिकग्रहणे तदन्तग्रहणं नेति परिभाषान्तरं ज्ञापयामासुः ।
चन्द्रिकाकारा अन्ये च तथैवाहुः, तदनुक्तम् । तादृशपरिभाषान्तरस्य भाष्यादिषु काव्यनुपलब्धात् ।
इष्टकेरीकामालानामित्यादिषु सर्वत्र मनुक्तरीत्येव तदन्तवारणसंभवेनेष्टकापरिचितमित्यादावदेषात् ।
तादृशपरिभाषान्तरज्ञापनेऽप्युत्तरपदाधिकारवहिर्भूते प्यडसंभवागणमित्यत्र मनुक्तदेशैव तदन्तविधे-
वर्णनीयत्वात् । तदर्थस्य भाष्यरूढताया उपदर्शितत्वाच्च । यद्वा गिलगिले चेत्तेत्यदपि विशेषण-
विशेष्यभाष्यव्यास एव तत्पर्यग्रहकमित्येतदर्थानुवादक एवोत्तरपदाधिकारे प्रातिपदिकग्रहणे
तदन्तग्रहणं नास्तीति तदुक्तार्थ इति बोध्यम् । नैवेमपि स्ततासी लच्छटोः, सुपि
चेत्यादाविवानपि यदणोः परतः हृदयशब्दस्य हृददेश इत्यर्थे कस्मादिति नियतवध्याकाङ्क्षाया-
स्मरत्वेनोपस्थितहृदयशब्दस्य तत्त्वेनान्वयात्पत्यग्रहणे चापञ्चम्या इति निषेधेन तदन्तांशानुपस्थित्या
लेखग्रहणस्य वैयर्थ्यभावाच्च तस्य ज्ञापनसंभवं । एवमेव वरुणेत्यादावपि तदन्तांशानिषेधाच्च
कुमारीब्राह्मणिल्लेत्येतत्परिभाषाप्रयोजनत्वोपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्र प्रत्ययमात्रस्याधिकृते-
नोत्तरपद इत्यनेनान्वयासंभवेन तत्सामर्थ्यात्तत्रापञ्चम्या इति निषेधाप्रवृत्त्या अपान्ते उत्तरपद-
इत्यर्थत्वमेव लेखग्रहणज्ञापकत्वात्प्रसक्तस्य चोपपत्तेः । सिद्धान्ते त्वेतिविषये उत्तरपद
इत्यस्यासंभवात् ज्ञापकादेवेति न दोषः । स्पष्ट चेदं हृदयस्येति सूत्रे उच्यते । अपञ्चम्या इति
निषेधादत्रोत्तरपद इत्यस्यासंभवं क्वकुमुदशब्दः । तस्य रदाभ्यामित्यादौ चारिताभ्याम् ।
एवं च शब्दभरूपविशेष्याभ्याहारमूलकतदन्तविधेरेव तेन निषेधे, नतूपात्तविशेष्यनिबन्धनस्येति
बोध्यम् । अत्रेदमवयवम् । धर्मिष्ठाहकसजानात्प्रत्ययासत्त्या चानया परिभाषयोत्तरपदरूपं
विशेष्यमादाय प्राप्तयेव तदन्तविधेर्निषेधः । एवं च ड्योऽनकाचो ह्रस्वः, इको ह्रस्वोऽङ्योगाल्ब्यस्य,

इत्यापोसंज्ञाच्छब्दस्योरित्यादिभिरुत्तरपदाक्षिप्तपूर्वपदस्य विशेष्यत्वेन प्राप्ततदन्तविधेर्न निषेधः ।
न चानया परिभाषयोत्तरपदविशेष्यकतदन्तविधेरेव निषेधे शब्दभरूपविशेष्याभ्याहारमूलक-
तदन्तविधेर्दुर्वारतया निष्फलैवेयं परिभाषा । ज्ञापितायामप्यस्यां लेखग्रहणस्य स्वशि-
चारिताभ्यांभावेन ज्ञापकतापरभाष्याविरोधश्चेति वाच्यम् । विशेष्यान्तरासत्त्वेन एव शब्दभरूप-
विशेष्याभ्याहारमूलकतदन्तविधेर्वच्यस्या प्रकृते विशेष्यान्तरासत्त्वेन तदभ्याहारमूलकतदन्त-
विधेर्विषयानुमशङ्क्यत्वात् । अत एव यथिगोऽचेत्यादौ न यजन्तान्तादित्यर्थलभः । कनोरचेत्यादौ
तु कजिद्विशेष्यान्तरासत्त्वेऽप्यनुत्तरपदस्येति ज्ञापकाच्छब्दभरूपविशेष्याभ्याहारमूलकोऽपि
तदन्तविधिरित्यन्यदेतत् । नच सिद्धान्ते ज्ञापकादेतिविषये उत्तरपद इत्यस्यासंभवात्तयाः
प्रागुक्ततया तदानीं विशेष्यान्तराभावाच्छब्दभरूप विशेष्यमादाय तदन्तविधेर्दुर्वारतया
पुनरित्यं परिभाषा निष्फला, ज्ञापकत्वानुपपत्तिश्चेति वाच्यम् । एतत्परिभाषाप्रवृत्तिं
लेखग्रहणचारितार्थान्यथानुपपत्तिं च निमित्तीकृत्य कस्मिन्नेनोत्तरपदाधिकारासंभवेन पुनर्लेख-
ग्रहणस्य वैयर्थ्यशङ्कयाः परिभाषावैफल्यशङ्कायश्चेत्तत्रोपजीव्यविरोधेनानुपपत्तिरिति बोध्यम् ।
तस्युस्ये कृति बहुलमित्यत्र तु केवलकृत्यस्येन तत्पुनरसमासस्य दुर्वकतया केवलकृत्यरकसमस्या
असंभवाच्च सामर्थ्यादित्तन्निषेधाप्रवृत्त्या तदन्तविधिः । एषुपुनरसार्थस्य ध्वन्यमनुष्ये बहुलमित्यत्रापि
धातोरेव षणो विधानात्केवलकृत्यरकस्योपसर्गस्यासंभवेन सामर्थ्यात्तदन्तविधिः । एवं
खिलनव्यस्येत्यत्राप्यनव्यस्येति पुरुदासेन सुवन्तस्यैव ह्रस्वोद्देश्यतया तस्य च केवलखिलरत्ना-
संभवात्सामर्थ्यात्तदन्तविधिः । यद्वा धातोरेव खितो विधानेनाव्यस्य खिलरत्ना-
संभवादन्वयस्येति प्रतिषेधो व्यर्थः भूयाच्च तदन्तविधिं ज्ञापयतीति न दोषः । स्पष्टं चेदं
हृदयस्येति सूत्रे भाष्ये । रात्रेः कृति विशिष्येयत्रापि रात्रिशब्दकेवलकृतोऽसंभवेन सामर्थ्या-
त्तदन्तविधिः । स्पष्टं चेदं समासशेखरे । नच तस्मादाचारक्रियन्तात्तुजादौ रात्रियित्यादौ
तत्संभवं इति वाच्यम् । तस्य गौणत्वेन तत्रैतदग्रहणे । नहि दृतिद्विधि, विषयदेश्योद्देश्येत्या-
दावपि केवलकृत्यो नद्यादित्तिरन्यथासंभावेकवलानां च तेषां धातूनामुत्तरपद इत्यनेनान्वयासंभ-
वाच्च क्रियत्वादिशेषणत्वेन तदन्तविधिः । स्पष्टं चेदं नहिदृतीति सूत्रे भाष्ये । एवं च न
कुत्राप्यनुपपत्तिरिति । यत्तु आदेशविधिविशयोऽयं तदन्तांशनिषेधः । स च विधिरादेशस्य
प्रवर्तक इव निवर्तकोऽपीत्यलुगाधिकारस्य समूहः । ततश्च रात्रेः कृत्यादावपामविधौ न दोष इति
वाक्यार्थचन्द्रिकाकृतस्तत्र । “ अत्र प्रकरणे प्रत्यग्रहणे तदन्तविध्यनावेऽपि रात्रेः कृतोऽसंभवा-

सृष्टदन्त इत्यर्थः" इति रात्रेः कृति विभाषेति सूत्रस्थशेखरग्रन्थेन तादृशसंकोचस्य नागेशानभिप्रेततायाः स्पष्टत्वात् । तदभावेऽपि निरुक्तदिशा तत्र निर्णयप्रवृत्तिसुवचत्वात् । सामर्थ्यादुत्तरपदधिकारेऽप्यत्र तदन्तविधिरिति ह्रदत्तग्रन्थविरोधाच्च । यदपि प्रत्ययवृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयताप्रयोजक एवास्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिः । अत एव रात्रेः कृतीत्यादौ नानया निर्णय इति विजयाकृतः । प्रत्ययस्य तत्तद्रूपेण ग्रहणे तदन्तग्रहणं नेत्यर्थः । ज्ञापकस्य सजातीयोपेक्षत्वादिति गदाहृतश्च । तदप्युक्तम् । ह्रदयस्य हृद्वेति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् । तत्र हि लेखग्रहणेन प्रकृतपरिभाषां ज्ञापयित्वा तस्याः कुमारगौरितरेत्यत्र धरूपेति ह्रस्ववारणं प्रयोजनत्वेनोक्तम् । तदुत्तरं च "यदेतज्जाप्यते, स्तित्यनव्यस्येति स्तित्येवानन्तरस्यानव्ययस्य ह्रस्वत्वं प्राप्नोति । स्तित्यनन्तरं ह्रस्वभावी नास्तीति कृत्वा विदन्ते उत्तरपदे भविष्यति । ननु चाश्रमस्ति स्तनं ध्रय इति । अत्रापि शपा व्यवधानम्, एकादेशो कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविद्यौ स्थानिवद्धवतीति स्थानिवद्धवाद्यवधानमेव । अथवा एतज्ज्ञापयत्याचार्यः स्तित्यनन्तरस्य न भवतीति । यदयमनव्यस्येति प्रतिषेधं शास्ति । नहि स्तित्यनन्तरमव्ययमस्तीत्युक्तम् । यदि तदुक्तदिशा तत्तद्रूपेण प्रत्ययस्य ग्रहण एवास्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिः स्यात्तदा धविषये स्तित्यनव्यस्येति सूत्रविषये च प्रकृतपरिभाषाया अप्रवृत्त्या धविषयेऽस्याः प्रयोजनमतिपादनं, तदुत्तरविचारश्च सर्वोऽपि भाष्यकृतोऽसंगतः स्यात् । विना विरोधमुदाहरणपर्यायस्योपलक्षणपरतया व्याख्यानं, तदुत्तरशङ्कासमाधानपरभाष्यैकदेशुक्तिवत्कल्पनं वा न युक्तम् । किञ्चैवं धरूपकल्पप्रात्ययेषु पेरिविति कौमुदी प्रतीकमुपादाय लेखग्रहणेनोत्तरपदाधिकारे कचित्सत्यग्रहणे तदन्ताग्रहणज्ञापनादिति भावः, इति धरूपेति सूत्रस्थशेखरग्रन्थविरोधः । रात्रेः कृतीति सूत्रस्थनिरुक्तशेखरपदमहर्ष्यादिग्रन्थविरोधश्च । किञ्चैवं धकास्तनेष्वित्यत्र प्रकृतपरिभाषाया अप्रवृत्त्या घान्त उत्तरपदे इत्यर्थोपेतौ पूर्वहि तरे इत्यत्रालुगनापत्तिः । नच प्रादेशिकेन संज्ञाविधाविति निर्णयेन न तत्र दोष इति वाच्यम् । ज्ञापकमयूरोधाच्छब्दस्वरूपविशेषाध्याहारमूलकतदन्तविधेरेव तथा निर्णयेनोपात्तोत्तरपदविशेष्यकतदन्तविधेतया निर्णैद्धुमशक्यत्वात् । अत एव प्रकृतपरिभाषायाः धविषये प्रयोजनमतिपादनपरं भाष्यमुपपद्यते । अन्यथा तत्र संज्ञाविधाविति निर्णयेनैव सिद्धे तस्य प्रकृतपरिभाषाप्रयोजनत्वोक्तिरनुपपन्नैव स्यात् । वस्तुतस्तु प्रादेशिकतदन्तविधिनिरूपणस्य नागेशानभिप्रेतताया वक्ष्यमाणत्वाच्च तयाऽत्र निस्तारः । न च यथाकथंचित्सत्यग्रहणेऽपि यद्यस्याः प्रवृत्तिः स्यात्तदा प्राथम्याद्धविषय एवावसरणं वक्तुमुचितमिति

ह्रदयस्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ २५ ॥

नन्वेवं परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्रेवातिकारीषगन्ध्या-
पुत्र इत्यत्रापि प्यडः संप्रसारणं पुत्रपत्योरिति स्यादत-
आह ॥

वाच्यम् । भगवता कुमारगौरितरेति धविषय एव प्रयोजनमतिपादनेन ग्रन्थकृता रूपवशे प्रयोजनमतिपादनस्य स्पष्टमतिपत्तिमात्रफलकत्वात् । किञ्च सुसिद्धन्तिमिति सूत्रे भाष्ये संज्ञा-
विधाविति परिभाषाया अपि कुमारगौरितरेत्येव प्रयोजनमतिपादनात्ततोऽस्या विविक्तप्रयोजन-
मतिपिपादयिष्यामि ग्रन्थकृता तत्त्याग इत्यपि वक्तुं शक्यत्वादिति बोध्यम् । लेखेति धञन्तस्यानभिधाने मानं सूचयन्नस्या भाष्यारूढतां दर्शयति । [ह्रदयस्येति] २५

एवमुत्तरपदविशेष्यकप्रत्ययग्रहणस्थले प्रत्ययग्रहणपरिभाषाप्रवृत्तिप्रयुक्तातिप्रसङ्गवार-
णाय तदपवादभूतामुक्तपरिभाषां व्याख्यायेदानीमुत्तरपदेन पूर्वपदस्य प्रत्ययसन्नतया तद्विशेष्य-
कप्रत्ययग्रहणस्थले तदुपस्थितिप्रयुक्तातिप्रसङ्गवारणाय तद्वेगधिततदाद्यशानिर्णयधिकां परिभाषामवतार-
यति । [नन्वेवमित्यादिना] प्रत्ययग्रहणेषु प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदादिनियमाङ्गीकारे
इत्यर्थः । [इत्यत्रेवेति] अत्रेवापिशब्दौ भिन्नक्रमौ । आद्ये परमा च सा कारीषगन्ध्या
च परमकारीषगन्ध्या, तस्याः पुत्र इति षष्ठीसमासः । द्वितीयेऽपि कारीषगन्ध्यापतिक्रान्ता
अतिकारीषगन्ध्या, तस्याः पुत्र इति षष्ठीसमासः । मरुदुशीनरे जलमितिदभावे दृष्टान्तः ।
प्यडसंप्रसारणमित्यत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदादितदन्तांशयोस्मयोरप्युपस्थित्या प्यडन्तं यत्तदादि-
पूर्वपदमित्यर्थलोभेन यथाऽतिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्र प्यडन्तपूर्वपदाभावात्संप्रसारणं न भवति,
एवं परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्रापि तत्र स्यादितिभावः । यद्वा इवापिशब्दौ यथाश्रुतावेव ।
परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्र तदादिनियमादप्राप्तस्य संप्रसारणस्य साधनायोत्तरपदाक्षितपूर्वपदरूप-
विशेष्यान्तरसंज्ञावेऽपि वक्तो र चेत्यादाविव प्यडसंप्रसारणमित्यत्रापि शब्दस्वरूपं विशेष्यमभ्या-

स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न ॥ २६ ॥

इत्थं तदन्तविधिविद्वयाङ्गीकारायावश्यकतया तेन यथा परमकारीषान्धीपुत्र इत्यत्र संप्रसारणं भवति, एवमतिकारीषान्ध्यापुत्र इत्यत्रापि तत्त्वादिति भावः । एवं च तदन्तविधिविद्वयानङ्गीकारे परमकारीषान्धीपुत्रइत्यत्राव्याप्तिः । तदभ्युपगमे चातिकारीषान्ध्यापुत्र इत्यत्रातिव्याप्तिरिति सर्वथा तद्गतिनियमो न युक्त इत्याशयः । नचैवं सध्यामप्यस्यां परिभाषायामतिकारीषान्ध्यापुत्र इत्यत्र दोषो दुर्वार एव । अतिकारीषान्ध्वेत्यस्य व्यङ्ग्यान्तपूर्वपदत्वादिति वाच्यम् । एतस्मिन् भाषाङ्गीकारेऽनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तद्गतिनियमानुसारेण तदन्तविधिविद्वयमन्तरापि परमकारीषान्धीपुत्र-इत्यत्र संप्रसारणसिद्ध्या तदर्थं पूर्वपदरूपविशेषोप्यान्तरमन्त्रेऽप्यनुत्तरपरस्परमिति ज्ञापकसाध्यस्य शब्दस्वरूपविशेषाव्याहारमूलकतदन्तविधेर्दुर्वक्तव्याऽतिकारीषान्ध्यापुत्र इत्यत्र दोषभावात् । गोस्त्रियोरित्यत्र तूपसर्जनस्येति प्रतियुक्तस्येति च विशेषव्यद्वयस्योपादानाच्च तदन्तविधिविद्वयानुपपत्तिरिति केचित् । कस्तुतस्तु व्यङ्ग इति सूत्रे भाष्ये परमकारीषान्धीपुत्र इत्यत्र संप्रसारणसिद्धये 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितत्वादर्भरणं भवत्यस्त्रीप्रत्ययेनेति समाप्त्यतः स्त्रीप्रत्ययमात्रे तद्गतिनियमं निषिध्य यद्यस्त्रीप्रत्यये नेत्युच्यते, तर्हि अतिक्रान्तः कारीषान्ध्यामतिकारीषान्ध्यास्तस्य पुत्रोऽतिकारीषान्ध्यापुत्र इत्यत्रापि प्रान्तोतीत्यशङ्क्य 'अर्धप्रत्ययेनानुपसर्जनेने' लुक्त्तम् । एवं च परमकारीषान्धीपुत्र इत्यत्र संप्रसारणसंपादनयोः फलान्तं स्त्रीप्रत्ययमात्रे तद्गतिनियमनिषेधकमर्धप्रत्ययेनेति प्रथमांशं सिद्धवद्वयानुपसर्जनेनेति द्वितीयांशस्यैवदमवतरणमिति क्वचुं युक्तम् । उपदर्शितव्यङ्ग इति सूत्रस्यभाव्यप्रश्नसंदर्भेण तथैव लभात् । परमकारीषान्धीपुत्र इत्यत्र संप्रसारणसिद्धये स्त्रीप्रत्ययेन तद्गतिनियमो नेत्यर्थकमर्धप्रत्ययेनेति यद्युच्यते, तदा तत्रैवातिकारीषान्ध्यापुत्र इत्यत्रापि संप्रसारणं स्यादित्यवतरणान्ध्याशय इति बोध्यम् । यद्यपि व्यङ्ग इति सूत्रे भाष्येऽनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेन तद्गदर्भरणं नेत्यर्थकं "मर्धप्रत्ययेनानुपसर्जनेने" ति तृतीयान्तपदघटितं वार्तिकं दृश्यते, तथापि प्राचीनपाठिन्या अस्यास्तस्य च न कोऽपि फलतो विशेष इत्याशयेन सप्तम्यन्तपदघटितो तदुक्तां परिभाषां व्याचष्टे । [स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने नेति] नन्वस्याः परिभाषायाः प्रत्ययग्रहण इत्यस्यापवादत्वात्तदेकवाक्यत्वाच्चात्रापि ग्रहणपदसंबन्धस्यावश्यकताया प्रत्यङ्गता वक्ष्यमाणत्वात्तदनुसारेणस्या अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययग्रहणे तद्गतिनियमो-

विषयसप्तमीयम् । यः स्त्रीप्रत्ययः स्त्रियं प्राधान्येनाह तत्र तद्गतिनियमो न यस्त्वप्राधान्येनाह तत्र तद्गति-

नेत्यर्थः प्रीयते । स चायुक्तः । संप्रसारणविधौ व्यङ्ग इत्यत्र व्यङ्ग्यप्रत्ययोपसर्जनानुपसर्जनसाधारण्येन गृहीतत्वादनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययग्रहणस्यापि सत्त्वेन तत्रानया परिभाषया सर्वथा तद्गतिनियमनिषेधेऽतिकारीषान्ध्यापुत्र इत्यत्र संप्रसारणपत्तेर्दुर्वारत्वात् । अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययमात्रग्रहण इत्युक्तौ तु तत्रैतद्विशेषाप्रवृत्त्या परमकारीषान्धीपुत्र इत्यत्र संप्रसारणान्तिद्वेः । अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययमात्रग्रहणस्य काव्यसंबन्धोक्त्यत्र आह । [विषयसप्तमीयमिति] अनुपसर्जन इतीयं विषयसप्तमीत्यर्थः । ननु स्त्रीप्रत्यय इति, तस्य गुह्यमाण इत्यनेनान्वयानुपपत्तेः । एवं च स्त्रीप्रत्यये गुह्यमाणोऽनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययविषये तद्गतिनियमो नेति परिभाषार्थः । व्यङ्ग इत्यादेरुपसर्जनानुपसर्जनेभ्यसाधारणसंप्राहकवत्वाच्चित्तेनोपसर्जनस्त्रीप्रत्ययविषयकाणामनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययविषयकाणां च वाक्यानामुपल्लवाच्च परमकारीषान्धीपुत्र इत्याद्यनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययविषयकत्वेनोपपद्यते व्यङ्ग इत्यादिशब्दे तद्गतिनियमो न, अतिकारीषान्ध्यापुत्र इत्याद्यनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययविषयकत्वेनोपपद्यते वाक्ये तु प्रत्ययग्रहणपरिभाषया सोऽस्त्येवेति भावः । तदेतदह । [यः स्त्रीप्रत्ययः स्त्रियं प्राधान्येनाहेत्यादिना] [त्र्येति] तद्विषयकत्वेनोपपद्यते शास्त्र इत्यर्थः । [अस्त्येवेति] तद्विषयकत्वेनोपपद्यते वाक्ये प्रकृतनिषेधाप्रवृत्त्या प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तद्गतिनियमोऽस्त्येवेति भावः । ननु विषयसप्तमीस्त्रीकारेऽनुपसर्जन इत्योपसर्जनलक्ष्यविषयकतयाऽपि वाक्यकल्पनया न्यप्यपासत्या तादृशवाक्यसार्धकत्वान्ध्यापुत्राया तत्र तदन्तविधि द्वयस्य र्धकार्यतया स्यादेवातिनकारीषान्ध्यापुत्र इत्यत्रातिप्रसङ्ग इति चेन्न । कारीषान्ध्वेव मनुष्य इत्यर्थे इवे प्रतिष्ठाविति विहितस्य कनो छुपि निषिद्धस्य कारीषान्ध्याशब्दस्य पतिशब्देन समासे संप्रसारणसंपादकतया तादृशवाक्यस्य सार्धकत्वेन तदन्तविधिव्यापादकसामर्थ्यस्य दुर्वक्तव्या निरुक्ततिप्रसङ्गस्य कस्तुमशक्यत्वात् । ननुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययविषयेऽनया परिभाषया तद्गतिनियमनिषेधस्याप्रवृत्तौ गोस्त्रियोरिति सूत्रेणान्वयाद्विद्वेऽतिराजदुर्गमोरित्यत्र ह्यवानुपपत्तिः । गोस्त्रियोरित्यत्र समासशब्दीयप्रथमानिर्दिष्टस्वरूपस्य विग्रहे नियतविभक्तिकस्वरूपस्य वा शास्त्रीयस्यैवोपसर्जनकस्य

नियमो ऽस्त्येवेत्यर्थः । प्रत्यासत्त्या यस्य समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वमानेयं तदर्थं प्रत्यनुपसर्जनत्वमेवैतत्परिभाषाप्रवृत्तौ निमित्तम् । तेनातिराजकुमारिरित्यादौ राजकुमारीशब्दार्थस्यातिशब्दार्थं प्रत्युपसर्जनत्वे ऽपि तदर्थं प्रत्यनुपसर्जनत्वात्तदादिनियमाभावेन ह्रस्वसिद्धिः ॥ अत एवात्र परिभाषायां न शास्त्रीयमुपसर्जनत्वमसंभवात् ॥

ग्रहणेन तादृशोपसर्जनतायाश्च राजकुमारीशब्द एव सत्त्वेन स्त्रीप्रत्ययस्य चात्र कुमारीशब्दप्रकृतिकत्वाच्चादृशस्त्रीप्रत्ययान्ततायाश्च तदादिनियमेन तत्र दुर्बलतयोपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तान्तसमासरूपप्रातिपदिकस्याभावेन गोस्त्रियोरित्यस्याप्रतिरित्यत आह । [प्रत्यासत्त्येति ।] एवं च प्रकृते राजकुमारीशब्दस्यैव स्त्रीप्रत्ययान्तताया आवश्यकत्वाल्लुमारीशब्दस्य चातिशब्दार्थं प्रत्युपसर्जनत्वेऽपि तदर्थं प्रत्यनुपसर्जनत्वेन प्रकृतपरिभाषया तदादिनियमनिषेधे राजकुमारीशब्दे स्त्रीप्रत्ययान्तताया विग्रहे नियतव्यतिक्तत्वरूपशास्त्रीयोपसर्जनत्वस्य च सत्त्वेनोपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तान्तसमसंरूपप्रातिपदिकत्वस्यातिराजकुमारीशब्दे सत्त्वेन ह्रस्वसिद्धिरिति बोध्यम् । ननु गोस्त्रियोरित्यत्रापि लौकिकमेवोपसर्जनत्वमाश्रीयताम् । तथाच कुमारीशब्दे लौकिकोपसर्जनतायाः स्त्रीप्रत्ययान्तत्वस्य च सत्त्वेन तदन्तसमासरूपप्रातिपदिकत्वस्यातिराजकुमारीशब्दे सत्त्वेन न ह्रस्वनुपपत्तिरिति तदं प्रत्यासत्त्याश्रयणमनर्थकमिति चेन्न । राजकुमारीमिच्छन् आकरन्वा ब्राह्मणो राजकुमारीत्यत्र ह्रस्वापत्त्या गोस्त्रियोरित्यत्र लौकिकोपसर्जनताया ग्रहीतुमशक्यत्वात् । [अत एवेति ।] प्रत्यासत्त्याश्रयणादेवेत्यर्थः । [असंभवादिति ।] अयं भावः । परिभाषायां स्त्रीप्रत्ययणत्वेन न तदन्तग्रहणम् । तेन तदादिविधेयसत्तया निषेधस्यनुपयोगात् । किन्तु स्त्रीप्रत्ययमात्रस्यैव । एवं च प्रत्यासत्त्या “द्यो ऽह्नुपसर्जनं स्त्रीप्रत्ययो भवत्येषा तत्र परिभाषा प्रत्ययग्रहण इती” ति पृष्ठ इति सूत्रस्थभाष्यस्वरूपेण च स्त्रीप्रत्ययगतस्यैवोपसर्जनत्वस्य ग्रहीतुमौचित्यात्तमात्रगतस्य शास्त्रीयोपसर्जनत्वस्यासंभवाच्चौकिकमेवोपसर्जनत्वं ग्राह्यमिति । तच्च न विशेषणत्वमात्रम् । स्त्रीप्रत्ययानां

द्योतकत्वाच्चोत्तमस्य स्त्रीत्वस्यालिङ्गविशेषस्य प्रकृत्यर्थं प्रति सर्वथा विशेषणत्वेनानुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य स्थाप्यसंभवात्परिभाषाया निर्विषयत्वप्रसङ्गात् । किन्तु स्वर्गदिव्यत्त्युपस्थापितार्थान्तरनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकत्वरूपम् । तच्च स्त्रीप्रत्यये प्रकृत्यर्थद्वारकमाश्रयीयम् । स्त्रीप्रत्ययार्थस्य स्वप्रकृत्यर्थं प्रति विशेषणत्वेन साक्षात्तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकत्वस्य स्त्रीप्रत्ययेऽसंभवादिति बोध्यम् । ननु बाह्यदेवत्वाच्चकाराण्युपयोगलक्षणे ङीष् यस्म्येति चेत्यकारलोपे तस्य निरित्यनेन प्रादिसमासे निरित्यत्र स्त्रीप्रत्ययमात्रस्यापि विग्रहे नियतव्यतिक्तत्वस्य शास्त्रीयोपसर्जनत्वस्य संभवादिसमुच्चयमिति चेन्मैवम् । तत्र तन्मात्रस्य कथं चित्तत्संभवेऽपि फलाभावात् । न च विशिष्टस्य स्त्रीप्रत्ययान्ततदादित्वाभावाद्भ्रूवाभाव एव फलमिति वक्तुं शक्यमिति वाच्यम् । अतिराजकुमारिरित्यादौ ह्रस्वसिद्धये गौस्त्रियोरसर्जनस्येत्यस्योपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तान्तप्रातिपदिकस्य ह्रस्वस्यार्थस्यावश्यकताया अत्र ह्रस्वस्य दुर्बलत्वात् । नचैवमपि विशिष्टस्य स्त्रीप्रत्ययान्ततदादित्वाभावात्स्त्रीभ्यो ढगिति ढगभावः फलमिति वाच्यम् । तस्य स्त्रीरूपार्थवाचकभ्यो ढगित्यर्थस्य वक्ष्यमाणतया तत्र प्रत्ययग्रहणस्यैवाभावेन प्रकृतपरिभाषाया आविषयत्वात् । न च तस्य तादृशार्थकत्वेऽनुपसर्जनादिति सूत्रस्थभाष्यविरोधः । तत्र हि तदधिकारसामर्थ्येन तदन्तविधिज्ञापनात्तौभक्त्यकारेयसिद्धिः । अन्यथा कारशब्दान्दीप्यनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमभावेन विशिष्टस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वेन ढक्सिद्धावपि कारीशब्दस्यापि स्त्रीप्रत्ययान्ततया कदाचित्तोऽपि ढकिकुम्भकारेयोऽप्यापद्येतेत्युक्तम् । त्वदुक्तार्थं केवलकारीशब्दस्य स्त्रीत्वरूपार्थवाचकत्वाभावात्तदसङ्गतिः स्पष्टेवेति वाच्यम् । विशिष्टस्य स्त्रीत्वेन योगे विशेष्ये तदयोगस्य वक्तुमशक्यतया कारशब्दस्यापि स्त्रीवाचकत्वेन तद्विरोधानावात् । निष्कर्षनिवेदो मानानावात् । नचैव दरदिङविडादिशब्देभ्यो ढगापत्तिः । तेषामपि स्त्रीवाचकत्वादिति वाच्यम् । तेषां ढमोऽनभिधानात् । शिवादिपाठेन तत्र ढकं वाविश्वानेषुसिद्धे । ध्वनितं चेदमुच्यन्वकेति सूत्रे भाष्ये इति तत्रैव भाष्यप्रदीपेद्योते निरूपितम् । नचैवमत्र पक्षे दरदादीनां शिवादिपाठकल्पनायां गौरवमिति वाच्यम् । प्रत्ययग्रहणपक्षेऽपि वैमोत्रेय इत्यादिसिद्धये विमात्रादीनां शुभ्रादिगणपाठकल्पनाया अवश्यकत्वेन तुल्यत्वात् । किञ्च प्रत्ययग्रहणपक्षे स्त्रीशब्देन स्यधिकारोत्तमप्रत्ययानां ग्रहणमित्यर्थलानाय स्त्रीशब्देऽधिकस्य स्वरितत्वमतिज्ञानस्य, स्थियां क्तिनित्यधिकारविहितानामग्रहणाय प्रत्यासत्तेश्चावश्यकतया गौरवात् । जम्बूशब्दादस्त्रीप्रत्ययान्ताद्यच्चैति ढक् प्राप्तिप्रतिपादनपर्यन्त्येवेति सूत्रस्थभाष्यविरोधेन तत्सक्षरयुक्तत्वाच्च । किञ्च ढकिं लोप इत्यास्मसामर्थ्येन पितृव्यसुमातृव्यशब्दाभ्यामपूर्वतया ढङ्गल्यनापेक्षया

अस्याः प्रत्ययग्रहणइत्यस्यापवादत्वान्तदेकवाक्यतापन्न-
त्वाच्चात्रापि ग्रहणपदसंबन्धेन स्त्रीप्रत्ययसामान्यग्रहणे
तद्विशेषग्रहणे च प्रवृत्तिर्न तु स्त्रीप्रत्यास्त्रीप्रत्ययग्रहणे।
ध्वनितं चेदमर्थवत्सूत्रे भाष्ये ॥ इयं च वाचनिकयेव ।

तत्सामर्थ्यानास्यार्थप्रत्यक्कल्पनाया एव न्यायत्वाच्चेत्यक्रमवित्तिरेण । नन्वत्र परिभाषायां लैवि-
कोपसर्जनत्ववर्धकारे एकदेशिसमासप्रत्याख्यानापप्रत्ययविक्रमिति सूत्रस्यैव व्यतिरेकः । तत्र हि
समानाधिकरणसमासमाश्रित्यैकदेशिसमासः प्रत्योऽस्यातः । अथवा लैविङ्कोपसर्जनत्वं गृह्यते,
तदावर्धपिपलीभतिकान्त इति विशेषे एकदेशिसमासपक्षे ङीप् उपसर्जनत्वात्तदादिनियमेन ह्रस्वा-
प्रवृत्तेरत्यर्थपिपलीति भवति । कर्मकारायाश्चरणेन तत्प्रत्याख्याने तु स्त्रीप्रत्ययस्यानुपसर्जनत्वात्तदादि-
नियमाभावेन ह्रस्वप्रवृत्त्याध्यत्यर्थपिपलीति भवति । फलभेदस्य स्पष्टतया तदसङ्गतिः । शास्त्रेयोप-
सर्जनत्वग्रहणे त्वेकदेशिसमासपक्षे एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनमिति प्रतिषेधेन, समानाधिकरण-
समासपक्षे कस्यापि विशेषे नियमविभक्तिकत्वाभावेन पक्षद्वयेऽप्युपसर्जनत्वानावात्तदादिनियमनिषेधेन
ह्रस्वो भवतीति फलभेदाभावात्तदसङ्गतिरिति चेन्न । निरुक्तद्विधाऽत्र लैविकोपसर्जनताया ग्रहणीय-
तयाऽस्मप्रत्याख्यानयोः फलभेदाय तेषामनभिधानस्य शरणीयत्वात् । एतेन निरतिरित्यत्र
सर्गप्रत्ययमात्रस्यापि शास्त्रीयोपसर्जनत्वसंभवाच्चिन्त्यमिदमित्यपास्तम् । एतद्व्यवृत्तित्यलमाह । [अस्या
इति ।] [अपवादत्वादिति ।] एवं चोत्सर्गमानदेशा अपवाद इति न्यायेन तद्वदस्यापि
सामान्यग्रहणे विशेषग्रहणे च प्रवृत्तिरिति भावः । ननु तस्य न्यायस्य श्रमकज्ञादौ व्यभिचारज्ञ
तेनात्रोक्तार्थलभ इत्यत आह । [तदेकवाक्यतापत्वाच्चेति ।] वाक्यैकवाक्यतयेत्यर्थः । तत्र
सामान्यग्रहणं गोष्ठियोरित्यादौ । विशेषग्रहणं व्यङ्ग इत्यादौ । [ध्वनितं चेदमर्थवत्सूत्रे इति ।]
तत्र हि समासग्रहणं नियमार्थमित्युक्तम् । यदि हि स्त्रीप्रत्ययास्त्रीप्रत्ययग्रहणेऽपीयं परिभाषास्यात्तर्हि
राजकुमारीत्यत्र प्रत्ययान्तपदसवशात्पूर्वसूत्रेणाप्राप्तायाः प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रवर्तकतया समास-
ग्रहणस्य चारितार्थ्येन तदसङ्गतिरेवेति तेनाप्यर्थो ध्वनित इति बोध्यम् । [वाचनिकयेवेति ।]

व्यङ्ग इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ २६ ॥

नन्वेवं तरसमर्पौ घ इत्यदिना तरवन्तादेः संज्ञा
स्यादत आह ॥

व्यङ्ग इति सूत्रे प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितत्वादेर्ग्रहणं भवति । अस्त्रीप्रत्ययेनानुपसर्जनेनेति वार्ति-
कोक्तमनूय तत्र ज्ञापकताया भगवदानुपन्यासादस्य वाचनिकत्वं भगवतोऽभिप्रेतमिति भावः । २६

एवमुत्तरपदविशेष्यकप्रत्ययग्रहणस्थले, तदाक्षिप्तपूर्वपदविशेष्यकप्रत्ययग्रहणस्थले च
प्रत्ययग्रहणपरिभाषागोष्ठ्यतिप्रयुक्तातिप्रसङ्गवारकं परिभाषाद्वयं व्याख्यायेदनी । पुनस्तस्मान्मन्यतः
प्रत्ययग्रहणस्थले शब्दस्वरूपविशेष्याव्याहारमूलकतदन्तविधिविनिर्धेयिकां परिभाषामनारयति
[नन्वेवमित्यादिना ।] एतेनेव स्त्रीप्रत्यये चेत्ततः प्रागेव निरूपयितुमुचिता । तदावशनिवर्तक
परिभाषामध्ये निरूपणे संज्ञकभावादिति हर्तुं कृष्णमास्तम् । यद्यपीयं प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या
इति परिभाषान्तसंज्ञेय निरूपयितुमुचिता, तथापि तथापरिभाषया शब्दस्वरूपविशेष्याव्याहार
मूलकतदन्तविधेरेव निषेधो, न तूपात्तविशेष्यनिवचनस्येत्यर्थध्वननाय तदुत्तरपदपदाधिकार इति
परिभाषानिरूपणमिति प्रागुक्तमनुमन्त्रयेमम् । धर्मिप्राहकसाजात्यादस्य प्रत्ययस्य सञ्चित्वं संभाव्यते,
तेन प्रत्ययेन तदन्तग्रहणं नेति परिभाषार्थः । तेनेदृद्विक्रममित्यत्र वर्णग्रहणेन तदन्तविधौ
नायं निषेधः । नचैवं इत्यतिलङ्घ्यत्र पूर्वस्यमानस्य तिङ्गसंज्ञित्वसंभावनाया अत्रावात्तत्तैश्चिधेया-
प्रवृत्तौ तेन तदन्तविधिः स्यादिति वाच्यम् । तथासति तत्र धातोरित्यधिकाराद्वातुविहितस्यैव तेन
कृतसंज्ञाविधानाच्चिदन्त्यस्य धातुविहितत्वाभावादेव कृतसंज्ञावारणसंभवेऽतिव्यङ्ग्यस्य वैयर्थ्योपपत्तेः । घः
प्रत्ययस्येत्यादवप्युपदेशपदानुवृत्त्या उपादिश्रमानस्यादेरेवेत्संज्ञाविधानेन प्रत्ययान्ते तत्त्वासंभवादेव
न तदन्तविधिः । तद्विस्तृष्ट्यारविधिमतिकरित्यत्र त्वसर्वाविभक्तिरिति विशेषणेन क्षिप्तसुप्रसि-
धोपपत्तय एव संज्ञाविधानलाभेन प्रत्ययमात्रस्य तादृशयोपपत्ताया अभावेन तद्विशेषणबलत्संज्ञा-
विधावपि तदन्तलभः । अस्वीकृतिरित्येतद्वद्वक्तव्यमितिपदेन तु न तदन्तविधिः । तथासत्यव-
यवकारत्वर्यगोषकसर्वपदविशेषणवैयर्थ्योपपत्तेः । कृच्छ्रतिनेति सूत्रे तदन्तांशालाभत्त्वर्थकद्वन्द्वेणानु-

संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति ॥ २७ ॥

वृत्तात्स्य च लौकिकार्थवत्परत्वात्केवल्योश्च तयोस्तादृशार्थासंभवादिति स्पष्टमन्यत्र । इतरुडतमयोश्च केवल्योऽसर्वनामसंज्ञायाः फलाभावादेव तदन्तविधिरिति चान्यत्र निरूपितम् । एवं वृत्तुडयोरेपि केवल्योः संख्यासंज्ञायां फलाभावादेव तदन्तविधिः सामन्त्रितमित्याद्याभ्यामन्त्रितमिति महासंज्ञाकरणेनामन्त्रणमामन्त्रितमित्यन्यथसंज्ञाविज्ञानात्केवल्यप्रत्ययमात्रेणामन्त्रणासंभवात्तदन्तविधिरिति बोध्यम् । एतत्फलं तु कुमारिगौरितरेत्यत्र धरूपेति ह्रस्वाप्रवृत्तिरिति सुसिद्धन्तमिति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । तत्र गौरिशब्दत्तरपि 'अष्टवर्षा भवेदौरी' ति स्मृत्या गौरिशब्दस्य व्योवचनत्वप्रतीत्या व्योवाचकानां पाक्षिकजातिकार्थस्य जातेरिति सूत्रभाष्याभिप्रेतत्वेन तसिद्धिर्वित्यनेन प्रसमुपवृत्तस्य जातेऽर्थेत्यनेन निषेधे धरूपेतिह्रस्वे दापि गौरितरेति सिद्धौ तेन सह कुमारिशब्दस्य बहुव्रीहौ कुमारिशब्दे स्त्रियाः पुंवदित्यनेन प्राप्तपुंवद्भाष्यस्य प्राग्भवेव निषेधे कुमारिगौरितरेति समालंभ्यम् । एतत्परिभाषाभावे तत्सम्यौ घ इत्यत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधौ तत्त्वन्त्यस्य घसंज्ञायां धरूपेत्यत्र घपदेन तरवन्त्योपस्थितावुत्तरपदभूते घे परतो ह्रस्व इत्यर्थलभ्यतेनात्र कुमारिशब्दे ह्रस्वापत्तिरिति तदाशयः । ननु संज्ञाविधौ निषेधेऽपि प्रदेशे धरूपेत्यादौ घपदेन प्रत्ययमात्रग्रहणात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधौ पुनस्तत्र ह्रस्वापत्तिर्दुर्वा रेवेति चेन्न । उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नेति परिभाषया तत्र तदन्तविधौर्निषेधात् । अत एव सुसिद्धन्तमिति सूत्रे भाष्ये संज्ञाविधावित्यस्य, ह्रदयस्येति सूत्रे भाष्ये उत्तरपदाधिकार इति परिभाषयाश्च कुमारिगौरितरेत्येव प्रयोजनं प्रदर्शितं भगवता । प्रत्ययस्य तत्तदूपेण ग्रहणं एवोत्तरपदाधिकार इति परिभाषायाः प्रवृत्तिरिति तु न युक्तम् । तस्याः घविष्ये कुमारिगौरितरेत्यादौ प्रयोजनप्रतिपादनपरेण, तत्परिभाषास्वीकारे कित्यन्यस्येत्यादावतिप्रसङ्गशङ्कासमाधानपरेण च ह्रदयस्येति सूत्रस्य भाष्येण विरोधात् । उक्तसूत्रद्वयेऽपि प्रत्ययस्य तत्तदूपेण ग्रहणाभावात् । धरूपेति सूत्रस्य प्रागुक्तशेखरग्रन्थविरोधाच्च । एतत्सामर्थ्यादेव प्रदेशोऽपि न तदन्तविधिरिति सुसिद्धन्तमिति सूत्रस्य शेखरग्रन्थस्तु येन विधिरिति सूत्रस्यकैयटीयशङ्काग्रन्थानुवादपरतया न तद्विरोधः । तत्र हि भाष्ये प्रत्ययग्रहणं चाङ्गम्य इत्यस्य दृषत्तीर्णेत्यत्र धातुतत्कारस्य नत्ववारणं भगवता प्रयोजनं दत्तम् । तत्र च कैयटेन 'नच संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहण इति निषेधाक्ता इत्याशङ्क्य यत्र हि संज्ञाविधानं, तत्रायं निषेधः ।

इह तु निष्ठानुवादेन नन्वविधिरिति समाधाय तदुत्तरं संज्ञाविधौ तर्हि तदन्तविधिनियेयस्य किं फलमिति पुनराशङ्क्य, यदि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तस्य संज्ञा स्यात्प्रदेशेषु पुनस्तदन्तविधिः स्यादिति प्रत्ययान्तान्तं गृह्येत, तस्मात्संज्ञाविधावपि तदन्तविधिनियेधो रदाभ्यामित्यत्र चे' ति समाहितम् । तत्र न चेत्यादिशङ्काग्रन्थस्यायमाशयः । तत्र परिभाषायां संज्ञया विधिसंज्ञाविधिरिति तृतीयासमाश्रयणात्संज्ञाकरणके प्रदेशेऽपि तथा तदन्तविधिनियेधस्यात्ययग्रहणं चापङ्गम्या इत्यस्य न तदसाधारणं प्रयोजनमिति । यत्र हीत्यादिसमाधानग्रन्थस्य तु संज्ञाया विधिः संज्ञाविधिरिति कर्मपष्ठग्रन्तेन समासात्संज्ञाविधावेव स निषेधो न तु प्रदेशेऽपीति युक्तमेव तस्यो-जनमित्याशयः । संज्ञाविधौ तर्हीत्यादि तदुत्तरशङ्काग्रन्थाशयस्तु संज्ञाविधावित्यत्र कर्मपष्ठग्रन्तेन समासमाश्रित्य यदि संज्ञाविधावेव निषेधो, नतु प्रदेशेऽपीत्युच्यते, तदा धरूपेत्यादौ घपदेन तरवन्तमपरेरेवोपस्थानानुनस्तेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधौ कुमारिगौरितरेत्यत्र दोषस्तदवस्थ-एव । अन्तग्रहणस्य च स्वांशे चारितार्थ्याभावः । अतस्सामर्थ्यात्संज्ञाविधावित्यत्र तृतीयासमासं संबन्धसामान्यपष्ठग्रन्तेन वा समासं स्वीकृत्य संज्ञाविधौ प्रदेशेषु च तदन्तविधिनियेध इत्यन्येव दृषत्तीर्ण इत्यत्र धातुतत्कारस्य नत्ववारणसंभवे प्रत्ययग्रहणे चापङ्गम्या इत्यस्य न तदसाधारणं प्रयोजनमिति । यदि संज्ञाविधावित्यादितत्समाधानग्रन्थस्य तु संज्ञाविधाविति निषेधमात्रे तरवन्त्यस्य घसंज्ञायां धरूपेत्यत्र घपदेन तरवन्त्योपस्थितौ तेनोत्तरपदस्य विशेषेणानुनस्तदन्तविधौ तरवन्तान्तं गृह्येत । तथाच कुमारिपरमब्राह्मणितरेत्यत्र ह्रस्वापत्तिः । सत्यां तु परिभाषायां प्रादेशिक एकस्तदन्तविधिरिति न तत्र ह्रस्वप्रवृत्तिः । एवं चेदृशफलवैलक्षण्यसत्त्वेन निषेधसामर्थ्या-त्यदेशेऽपि तथैव तदन्तविधिनियेध इति वक्तुमशक्यतया दृषत्तीर्ण इत्यादौ दोषवाराणाय संज्ञाविधौ, प्रदेशे रदाभ्यामित्यत्र च संज्ञाविधाविति प्रत्ययग्रहणे चापङ्गम्या इति वचनाभ्यां तदन्तविधिनियेध आवश्यक इत्याशयः । तत्र संज्ञाविधौ तर्हीत्यादिकैयटीयशङ्काग्रन्थोऽ-त्यन्तमनुक्तः । रदाभ्यां निष्ठतो नः, क्लियः स्यानिष्ठयोः स्माय स्मी निष्ठायामित्यादिषु प्रत्ययग्रहणे चापङ्गम्या इति निषेधेन तदन्तविधेरसमत्तया निष्ठसंज्ञाविषये संज्ञाविधाविति निषेधस्य समलत्वेन तत्सामर्थ्यात्प्रदेशेऽपि तदन्तविधिनियेध इत्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । एवं यदि संज्ञाविधावित्यादिसमाधानग्रन्थोऽप्यत्यन्तमनुक्तः । संज्ञाविधाविति निषेधमात्रे तरवन्त्यस्य घसंज्ञायां धरूपेत्यत्र घपदेन तरवन्त्योपस्थितावपि तत्कारणे सति संभवे उत्तरपद-इत्यस्य विशेषेणतथैवान्यस्येष्टकेर्षिकामालानामित्यादिषु कस्यतया अत्रापि तथैवान्यस्यौचित्येन-

सुसिङ्गन्तमित्यन्तग्रहणमस्यां ज्ञापकम् ॥ न च

तस्मात्प्रमाणत्वात् प्रदेशेषु प्रत्ययान्तान्तं गृह्येतेति क्वचुमशक्यत्वात् । एवं शङ्कासमाधानप्रत्ययोरभ्योरप्यतिप्रत्युक्तत्वात्स्य स्वरूपव्याप्तिर्यैव पराक्रियेति न्यायेन तादृशशङ्काप्रत्ययोऽनूदितस्सुसिङ्गन्तमिति सूत्रे शेषे इति न तद्विशेषः । अत एवानुपदं 'न च ज्ञापितेऽपि व्यर्थं, पदप्रदेशे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणेनैव सिद्धेरि' त्याशङ्क्य समाधानान्तरमुक्तमुपाध्यायैः । अन्यथाऽनुपदोक्त-रीत्यापि तत्र समाधेर्वक्तव्यतया तथानुत्तया तदर्थस्य तदन्तमिमत्तत्त्वं स्पष्टमेव लभ्यते । अन्येऽभिमान इत्युत्तया प्रादेशिकतदन्तविधितेष्वस्य नागोशानभिमतत्वं स्पष्टमेव लभ्यते । अत एव गतिकारकोपपदाच्छ्रित्यादौ तदन्तांशलभः । एवं पूर्वनिपातविधायके निधेति सूत्रे, निष्ठा च द्यजमादित्यादौ च तदन्तविधिः सिद्धः । अन्यथा तत्र प्रकृतपरिभाषाया अप्रवृत्तौनेककृद्व्यवस्थानाः कार्यः स्युः । किञ्च रदाभ्यामित्यत्र प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या इत्यनया निष्ठारे तदन्तांशानिर्वर्तनपरं येन विधिरिति सूत्रस्य भाष्यमप्यत एव स्वरसत उपपद्यते । किञ्च परस्परव्योक्तरीत्या उत्तरपदाधिकार इति परिभाषयैव निषेधसिध्या प्रदेशोऽप्यनया तदन्तविधितेषु फलभावः । नच यादृक् परस्मैपदभूदात्तो ङिच्, आहुत्तमस्य पिच्येत्यनयोः परस्मैपदोत्तमपदशब्दाभ्यां प्रत्ययग्रहणपरिभाषया प्राप्ततदन्तांशनिषेधरत्नप्रश्रमिति वाच्यम् । तत्र तदन्तविधौ तदन्तस्य पित्वातिदेशे ङित्वातिदेशे वा फलम् वात्तत्तमभ्यर्थात्तत्र तदन्तांशाप्रवृत्तेर्वक्तुं शक्यत्वात् । न चात्र तादृशकृद्व्यवस्थानापेक्षया प्रादेशिकतदन्तविधिविनिषेध-एव कर्ममिति वाच्यम् । तस्यैवऽप्युक्तस्थलेषु तन्निषेधाप्रवृत्तये तादृशकृद्व्यवस्थानानामावश्यकतया विशेषमात्रात् । किन्त्वस्मन्मते उत्तरपदाधिकार इत्यस्य कुमारिगौरितरेत्युदाहरणपरद्वयस्येति सूत्रस्य भाष्यं, तत्राप्यपदीपोद्योतप्रत्ययौ, येन विधिरिति सूत्रस्यभाष्यपदीपोद्योतप्रत्या, अन्ये च नागोशप्रत्याः स्वरसत उपपद्यन्ते इत्यत्रत्यं तत्त्वं तत्तदाकस्यश्रपरिशीलनचतुरा विभावयन्त्विति दिक् । अत्र ज्ञापकमाह । [अन्तग्रहणमस्यां ज्ञापकमिति ।] न चात्र प्रत्ययग्रहणपरि-भाषया तदन्तांशलोपेऽपि श्रयमाणसुसिङ्गन्त्योरेव पदसंज्ञेत्यर्थलभायान्तग्रहणं स्यादिति कथं तस्य ज्ञापकमिति वाच्यम् । तादृशार्थकल्पनार्थां हे राजशिरसादौ संबुद्धिलोपोत्तरं पदत्वाभावेन

प्रत्यययोः पदसंज्ञायामपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्त-ग्रहणसंभवाज् ज्ञापिते ऽपि फलाभाव इति वाच्यम् ॥ पदसंज्ञायाः स्वादिष्वितिविषये प्रकृतिनिष्ठतया पदग्रह-णस्य प्रत्ययमात्रग्रहणत्वाभावात् ॥ सुसिङ्गन्तमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ २७ ॥

नन्ववतसेनकुलस्थितामित्यादौ नकुलस्थितशब्दस्य ज्ञान्तत्वाभावात्समाप्तो न स्यादत आह ॥

कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ॥ २८ ॥

अस्याश्च कर्मणि ज्ञान्तउत्तरपदे जनन्तरो गतिः

नलोपस्य प्राप्तेरवभावाच्चाङि संबुध्योरिति निषेधस्य वैयर्थ्योक्त्या तथा कस्ययितुमशक्यत्वात् । [प्रत्ययग्रहणपरिभाषयेति] अस्य पदप्रदेश इत्यादिः । [फलभाव इति] चारिताभ्याम्भाव इत्यर्थः । तथाच ज्ञापकत्वासंगतिरिति भावः । अस्या भाष्याकृतां दर्शयति । [स्पष्टेति ।] अस्यायमिति शेषः । २६

अपवादप्रसङ्गादाह । [नन्वेवमित्यादिना ।] [कान्तत्वभावादिति ।] प्रत्ययग्रहण-परिभाषया तदादिनियमस्य सत्त्वादिति भावः । [समसो न स्यादिति ।] क्षेपे इति सूत्रे केनाहोरात्रवयवा इत्यतः केनेत्यस्यानुवृत्त्या सम्यन्तं कान्तेन समस्यते निवृत्त्यामित्यर्थोत्पत्त्यादि-नियमेन नकुलस्थितशब्दस्य कान्तत्वाभावात्समाप्तो न स्यात् । समर्थग्रहणस्य विशेषव्यक्तमाद्यप्य पुनस्तदन्तविधिसु न भवति । समासप्रत्ययविधाविति निषेधादिति भावः । [अस्याश्चेति ।] अस्य ज्ञापकमित्यत्रान्वयः । एकदेशानुभूत्या वचनरूपेण कन्तान्तरपरिग्रहीतायाः संपूर्णपरिभाषाया

प्रकृतिस्वर इत्यर्थके गतिरनन्तर इति सूत्रे ऽनन्तरग्रहणं
ज्ञापकम् ॥ तद्धचभ्युद्धतमित्यादावातिव्याप्तिवारणार्थम् ॥
प्रत्ययग्रहणपरिभाषयोद्धृतशब्दस्य क्कान्तत्वाभावादेवा
प्राप्तौ तद् व्यर्थं सदस्या ज्ञापकम् ॥ न चाभ्युद्धृतमित्यादौ
परत्वाद् गतिर्गतावित्यनेनाभेर्निघात एवेति वाच्यम् ।
पादादिस्थत्वेन पदात्परत्वाभावेन च तदप्राप्तेः ॥ अन-
न्तरग्रहणे कृते तु तत्सामर्थ्याद्भ्रत्याक्षिसधत्तुनिरूपित-

इहाप्यनुमतिः कल्प्यत इति भावः । ज्ञापकत्वमुपादयति । तद्धति । अनन्तरग्रहणं
हीत्यर्थः । [अतिव्याप्तिवारणार्थमिति] अमेः प्रकृतिस्वरूपमतिव्याप्तिं वारयितुं क्रियत
इत्यर्थः । [ज्ञापकमिति] एतत्परिभाषाभावे तु प्रत्ययग्रहणपरिभाषया उद्धृतशब्दस्य
क्कान्तत्वाभावादमेः कर्मक्कान्तोत्तरपरत्वाभावेन स्वस्य प्राप्तेरेवाभावाच्च हेतस्य तस्य स्वरवारणार्थं
कृतमनन्तरग्रहणं व्यर्थं सदस्या ज्ञापकमिति भावः । ज्ञापकत्वं विवक्ष्यति । [न वेति]
[परत्वादिति] गतिरनन्तर इत्यस्मात्परत्वादित्यर्थः । [निघात एवेति] एवेन गतिरनन्तर-
इत्यस्य व्यवच्छेदः । एवं च ज्ञापनोत्तरमपि स्वांशे चारितार्थ्यभावाच्चेदं ज्ञापकं युक्तमित्या-
शङ्कामिप्रायः । [पदात्परत्वाभावेन चेति] चो हेतौ, नतु समुच्चये । तेन यतः पदात्परत्वं भावः,
अतः पादादिस्थत्वमिति तदर्थः । पदादित्यस्य कुत्सने च सुपीत्यतः प्रागेवाधिकार इति
ग्रन्थकृतान्यत्रोक्तत्वेन गतिर्गतावित्यत्र तदननुवृत्त्या समुच्चयस्य वक्तुमशक्यत्वात् । नन्वेवमप्य-
नन्तरग्रहणस्य चारितार्थ्यं दुर्निरूपेव । ज्ञापनोत्तरमनया परिभाषयोद्धृतशब्दस्य क्कान्तत्वाद-
मेतन्निरूपितानन्तर्यस्य सत्त्वेन प्रागुक्तव्याप्तेस्तदवस्थादत्त आह । [अनन्तरग्रहण इति]
[तत्सामर्थ्यादिति] अनन्तरग्रहणसामर्थ्यादित्यर्थः । क्कान्तोत्तरपदनिर्निरूपितानन्तर्यग्रहणे निरुक्त-
दिशाऽमेस्तदानन्तर्यस्य सत्त्वेन तत्र प्रकृतिस्वरस्य दुर्वारतया तस्य स्वरवारणार्थं कृतमनन्तरग्रहणं

मेवानन्तर्यं गृह्यत इति न दोषः ॥ न चाभ्युद्धृत-
मित्यादावभिना समासे ऽनन्तरस्योदः पूर्वपदत्वाभावे
ऽपि स्वरार्थं तदिति वाच्यम् । कारकाद्वत्तेति सूत्रे
कारकादिति योगं विभज्य तत्र गतिग्रहणमनुवर्त्य
कारकादेव परं गतिपूर्वपदं क्कान्तमन्तोदात्तमिति नियमेन

व्यर्थमेव स्यात् । अतस्तत्सामर्थ्याद्भ्रत्याक्षिसधत्तुनिरूपितमेवानन्तर्यं गृह्यते । तच्चोभेर्नलीति
नातिव्याप्तिरिति भावः । नन्वनन्तरग्रहणं नामेः स्वल्पावृत्त्यर्थं, किन्त्वन्यार्थमेवेति न तस्य
ज्ञापनसंभव इत्याशयेन शङ्कते । [न चेति] [अभिना समास इति] ह्रतशब्दस्योच्छब्देन
समासे पुरोहितमिति वदति स्वरणाद्युदात्तोद्धृतशब्दस्येति भावः । [तदिति] अनन्तरग्रहणमित्यर्थः ।
अन्यथा गतिरनन्तर इत्यत्र बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्यतः पूर्वपदग्रहणानुवृत्त्या कर्मक्कान्ते
उत्तरपदे पूर्वपदभूतो गतिः प्रकृतिस्वरं लभत इत्यर्थादभ्युद्धृतमित्येतत्समासे उदः पूर्वपदत्वा-
भावात्तत्र स्यात् । तथा च सति शिथिलथादिस्वरणान्तोदात्तत्वं स्यात् । सूत्रं ल्वेकगतिरिति
पुरोहितमित्यादौ चरितार्थम् । अनन्तरग्रहणे कृते तु तत्सामर्थ्यात्तदननुवृत्तावुदोऽपूर्वपदत्वेऽपि
थादिस्वरं वाधित्वा गतिरनन्तर इत्यनेनोदात्तत्वसिद्धिः । एवं च तस्याधिकृतग्रहार्थत्वेन
ज्ञापकत्वासंभव इति भावः । समाधत्ते । [कारकाद्वेति] [गतिग्रहणमनुवर्त्येति]
गतिर्कारकोपपदाच्छ्रुतमित्यत एकदेशं गतिग्रहणमनुवर्त्येत्यर्थः । यद्यपि गतिर्कारकोपपदादि-
त्यतोऽप्ये "थाथयवृत्ताजिविवक्काणामित्यादौ गतिर्कारकोपपदादिति स्मृदितस्यैवानुवृत्तिर्दृश्यते,
तथापि योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थतया एकदेशे स्वरितत्वमस्य भिज्जानात्तन्मात्रस्यैवानुवृत्तिरिति
भावः । सूत्रमनात् क इत्यतः क इत्यनुवर्तते । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्यतः
पूर्वपदाधिकारस्यैवात्र संबन्धो नतूत्तरपदादिरित्यत उत्तरपदाधिकारस्य । अयोग्यत्वात् । तस्य
च कारकादिति पञ्चम्यन्तेन सहान्यथानुरोधात्पञ्चम्यन्त्वेन विपरिणामः । तथाच कारकात्पूर्व-
पदात्सरो यो गतिस्ततः परं क्कान्तमन्तोदात्तमिति तदर्थः । ततश्च थाथादिसूत्रेण सिद्धे
नियमार्थमिदमित्याह । [कारकाद्वेति] [गतिपूर्वपदमिति] इदं च फलितार्थकथनपरम् ।

थाधादिस्वराप्राप्त्या कृत्स्वरेणोद् उदात्तत्वसिद्धेः, तस्मा-
दन्तरग्रहणं व्यवहितानिवृत्त्यर्थमेवेति ज्ञापकमेव ॥ यत्र
गतिकारकसमभिव्याहृतं कृदन्तं तत्र कृद्ग्रहणे तद्विशिष्ट-
स्यैव ग्रहणमपिशब्दात्तदसमभिव्याहृतस्य केवलस्या-
पीति तदर्थः । अन्यथानया कृद्ग्रहणविषये परत्वात्

पञ्चम्यन्तगतिग्रहणस्यात्रावुक्त्या गतेः परं चान्तं यदन्तोदात्तं स्यात्तदा कारकपूर्वपदादेव
परमिति तु वाच्योऽर्थ इति बोध्यम् । [ग्रहादिस्वरेति] गतिकारकोपपदात्तरेषां थाधावन्ता-
नामन्त उदत्त इत्यर्थकथायवत्काजविककाणामिति सूत्रविहितस्वरेत्यर्थः । [कृत्स्वरेणेति] गति-
कारकोपपदात्तरं कृदन्तं प्रकृतिस्वरं लभते तत्पुरुषे इत्यर्थकेन गतिकारकोपपदात्कृदित्यनेत्यर्थः ।
अनया परिभाषयोक्तृशब्दस्य कृदन्तत्वेन तस्य च गतिरनन्तर इति स्वरेणबुद्धत्तत्तयाभिना
समाप्तोत्तरमुत्तरयुगेण स एव स्वरः उद्धृतशब्दस्य भवतिति भावः । एवं च तत्रापीष्टव्यस्य
प्रकारान्तरेण सिद्ध्या न तदर्थमनन्तरग्रहणमित्याशयः । [तस्मादिति] अनन्तरग्रहणस्य
फलान्तरभावादित्यर्थः । [ज्ञापकमेवेति] एकदेशानुमत्या संपूर्णपरिभाषया इत्यर्थः ।
परिभाषार्थमाह । [यत्रेति] अत्रापिना नञ्पूर्वाणामर्थात्यत्रैव नान्यस्य सङ्गच्छतः । किन्तु
केवलस्यैव । सोऽपि गतिकारकसमभिव्याहार एव । न तु तत्समभिव्याहार इत्याशयेनाह ।
[अपिशब्दादिति । यत्र पुनर्गतेः कारकस्य वा निमित्तत्वोद्देश्यत्वात्यन्तररूपेण ग्रहणं, तत्र तु
तत्समभिव्याहारेऽपि सामर्थ्यात्केवलस्य कृदन्तत्वेन ग्रहणं, यथा गतिकारकोपपदात्कृत्, गतिरनन्तर
इत्यादाविति बोध्यम् । [अन्यथेति] अपिशब्दाभावे इत्यर्थः । [परत्वादिति] तदापि असति
वाचके सर्वं वाक्यं साधारणं भवतीति न्यायेन कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यैत्यर्थालाभाद्विशेषेन
कृद्ग्रहणविषये परत्वादनया प्रत्ययग्रहणपरिभाषया बाध एव स्यादिति भावः । नच
कृद्ग्रहणविषये सर्वत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषाप्रत्याशस्य अच्चारिताशयेन येन नाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वस्य
वक्तव्यतया परत्वादित्युक्तिसंगतिति वाच्यम् । विपूर्वकार्वाक्यकालिकथातोः चर्कयातोश्च

प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया बाध एव स्यादित्यपिग्रहणम् ॥
अत एव सांकूटिनमिति गतिकारकोपपदानामिति
कृद्ग्रहण इति च परिभाषाभ्यां कृदन्तेन समासे कृते
विशिष्टादेवाणि सिध्यति न तु संकूटिनमिति
पुंयोगादिति सूत्र भाष्योक्तं सङ्गच्छते । अन्यथा तत्र
केवलकूटिन्नित्येतस्यापीनुणन्तत्वात्ततो ऽणि पाक्षिक-
दोषो दुर्वार एव स्यात् ॥ स्पष्टं चेदं सर्वं समासे

कर्मव्यतिहारे णच् सिध्यमिति णचि स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति निषेधास्त्यग्रहणपरिभाषया
अप्रवृत्तौ गतिविशिष्टस्य णजन्तत्वात्तदकृत्या स्याधारितार्थेनपवादात्तत्वात्संवात् । अत एव
णचसिध्यमिति विशिष्टादत्रि वृद्धिस्वरौ टिङ्गणभित्यादिना विशिष्टान्ङीपि व्याकरोशीति
रूपसिद्धिः । चित्रित्यादिनित्यमित्यनेन विशिष्टस्याद्युदात्तत्वसिद्धिश्चेति बोध्यम् । एतेन
परत्वादित्यस्यापवादादित्यर्थः । यथाश्रुतं तु न युक्तम् । अन्यथास्याधारितार्थस्यर्थावादिति
विजयाकृतुक्तमपास्तम् । उक्तव्याख्याने फलमाह । [अत एवेति] गतिकारकसमभिव्याहारे
केवलस्य कृदन्तत्वेन ग्रहणभावादित्यर्थः । [सिध्यतीति] अत्र हपरिभाषया
समित्यस्यकूटिनिगुणत्वेन समासे द्वितीयपरिभाषया गतिविशिष्टस्यैवेनुणन्तत्वादाणि नुण
इत्यनेन विशिष्टादेवाणि सांकूटिनमिति सिध्यतीति भावः । [अन्यथेति] तत्समभिव्याहारेऽपि
केवलस्य कृदन्तत्वेन ग्रहण इत्यर्थः । नच कूटिन्नित्यस्य कृदन्तत्वाभावे गतिकारकोप-
पदानामित्यस्य पशुत्तिर्न स्यादिति वाच्यम् । गतिरनन्तर इत्यादाविव तत्राप्यस्या
अप्रवृत्त्या दोषाभावात् । नन्वपिशब्देन शब्दस्यार्थादया तत्समभिव्याहार एव केवलस्य ग्रहण-
मित्यर्थालाभिरुक्तोर्थे मानाभाव इत्यत आह । स्पष्टं चेदमिति । तत्र हि स्तान्ताकात्तक
इत्यादौ ल्यप्माशङ्क्य 'अनञः परस्य ल्यप् भवितव्यम्' नचात्रानञं पश्यामः' इति समाशाय
ननु च धातुरेवात्रानञिति पुनराशङ्क्यनञिवशुकन्यायेन नञ्भिन्नात्रसङ्गस्यस्तदात्तपरस्य ल्यवित्य-

अत्रपूर्वेति सूत्रे भाष्यकैयटयोः । गतिरनन्तर इत्यत्र तु गतेः पूर्वपदस्य क्तान्तउत्तरपदे परे कार्यविधाना-
त्तत्समवधानेऽपि केवलस्य क्तान्तत्वेन ग्रहणं बोध्यम् ॥

श्रद्धातोः पदत्वाभावान्न दोष इति समाधाय तदुत्तरं पदत्वेनैव सादृश्यग्रहणे मानाभावादसत्त्वं भूतार्थवाचिवादिना धर्मेण सादृश्यग्रहणे धातुरपि नञ्सदृशो भवतीति दोषस्तदवस्थ एवेत्याशयेन 'अथवा प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीत्येवं धातुरपि सत्वाग्रहणेन गृहीयते' इति समाहितम् । उक्तपरिभाषया नञ्भिन्नात्परत्वाभावाच्च दोष इति तदाशयः । तदुत्तरं च कृद्ग्रहणपरिभाषया सत्त्वान्तस्य नञ्भिन्नात्परत्वाभावाच्च दोष इति तदाशयः । परत्वाभावात् ल्यप् न स्यात् । परसकृदेत्यादौ च स्यादित्यव्याप्त्यतिव्याप्ती उद्भाव्य तद्धारणायानञ्पूर्वग्रहणेन कृद्ग्रहणपरिभाषया अत्राप्रवृत्तिर्ज्ञापिता । यदि गतिकारकसमभिव्याहारेऽपि केवलस्य सत्त्वान्तत्वेन ग्रहणं स्यात्तदा प्रकृयेत्यादौ कृत्वेति सत्त्वान्तस्य नञ्भिन्नप्रशब्दात्परत्वस्य सत्त्वात्तत्राव्याप्तिशङ्का, ज्ञापकेन तत्समाधानं चाल्यन्तमसंगतं स्यादिति भावः । कैयटे च प्रकृयेति प्रतीकमुपदाय 'गतेः क्तान्ते समुदायेऽनुपवेशात्पूर्वभावात्तच्च्यतिरिक्तनञ्सदृशशब्दान्तरभावाल्ल्यपोऽप्राप्ति' रित्युक्तम् । गतिकारकसमभिव्याहारेऽपि यदि केवलस्य सत्त्वान्तत्वेन ग्रहणं स्यात्तदा नञ्भिन्नप्रशब्दात्परत्वस्य सत्त्वेन तदसंगतिः स्पष्टैव । एवं चोक्तभाष्यकैयट्याणां गतिकारकसमभिव्याहारे केवलस्य कृदन्तत्वेन ग्रहणभावः स्पष्टमभिहित इति बोध्यम् । नन्वेवं पुरोहिताभिव्याहारे गतिरनन्तर इति स्वरानापत्तिः । तत्रानया परिभाषया विशिष्टस्यैव क्तान्तत्वेन तदुत्तरपदकस्यानन्तरस्य गतेरभावा-
दित्यत आह । [गतिरिति] नन्वेवं देवदेतेन कृतमित्यादौ केवलस्य कृतशब्दस्य कृदन्तत्वाभावा-
त्प्रातिपदिकत्वानापत्तिः । तथा मूलकेनोपदेशमित्यत्र केवलस्योपदेशमित्यस्य कृदन्तत्वाभावाकृन्मेज-
न्तइत्यव्ययत्वमपि न स्यादिति चेत्तत्सम् । धर्मिभ्याहकसाजात्यात्परिभाषयास्ममासपटकात्तिकारक-
मात्रपरत्वाभ्युपगमेनादोषात् । किञ्च धर्मिभ्याहकमानादेवारथाः कृन्मात्रग्रहणविषयत्वमपीत्याह ।

इयं च कृद्विशेषग्रहणे कृत्सामान्यग्रहणे च न तु कृदकृद्ग्रहण इति, अनुपसर्जनादिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ २८ ॥

पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च ॥ २९ ॥

पदमङ्गं च विशेष्यं विशेषणेन च तदन्तविधिः ।
येन विधिरित्यस्यायं प्रपञ्चः । तेनेष्टकचितं पञ्चेष्ट-
कचितमित्यादाविष्टकेषीकामालानां चितेति ह्रस्वो महान्
परममहान् परमातिमहानित्यादौ सान्तमहत इति दीर्घश्च

[इयं चेति] [अनुपसर्जनादिति] तत्र हि भाष्येऽनुपसर्जनाधिकारज्ञापिततदन्तविधेरुदाहरणभूते कृन्मकारीत्यत्र प्रकृतपरिभाषया संघातस्यैवाणन्तत्वाब्धिपोऽन्यथासिद्धिमाशङ्क्य 'कृद्ग्रहण इत्युच्यते' नन्वेदं कृद्ग्रहणं, कृदप्यण् तद्विज्ञोऽप्यणित्युपचा समाहितम् । तेन अत्रित्यादिर्नित्यमित्यादावस्याः परिभाषया अप्रवृत्त्या दृतिहारिरित्यादौ विशिष्टस्य नाद्युदात्तत्वमित्यवयवम् । २८

तदन्तविधिप्रस्तावादाह । [पदोक्तेति] [विशेष्यमिति] तथाच तदधिकारे तयोर्विशेष्यत्वमेवेत्यत्र तात्पर्यग्राहकमेवेदं नापूर्वमिति भावः । तदाह । [येन विधिरित्यस्येति] अत्र पदपदेन केवलप्रशब्दस्य पदैकदेशान्यायेनोत्तरपदशब्दस्य च ग्रहणम् । तथा च केवलपदाधिकारे पदस्य विशेष्यत्वेन तदन्तविधिः । उत्तरपदाधिकारे तु तदाक्षिप्तपूर्व-
पदस्य, शब्दस्वरूपस्य वा विशेष्यतया तदन्तविधिः । उत्तरपदस्य तु न विशेष्यत्वम् । तदधिकारेऽन्यत्र च तस्य विशेषणताया एव 'सिद्धं तूत्तरपदवचनादि' ति प्रागुक्तव्यञ्ज इति सूत्रस्य भाष्यवार्तिकेऽभिहित्याशयेनोत्तरपदाधिकारे प्रयोजनं दर्शयति । [तेनेष्टकेति] अङ्गाधि-
कारे प्रयोजनं दर्शयति । [परममहान्परमातिमहानिति] अत्र द्वितीयेऽत्यन्तं महान्तिमहान्,

सिद्धः । अत एव तदुत्तरपदस्येति पाठोऽयुक्त इति
भाष्ये स्पष्टम् ॥ अत्र पदशब्देनोत्तरपदधिकारः
केवलपदाधिकारश्च ॥ पादस्य पदाज्यातीत्यत्र न
तदन्तग्रहणं लक्ष्यानुरोधादिति सर्वं येन विधिरित्यत्र
भाष्ये स्पष्टम् ॥ २६ ॥

परमश्चासावतिमहंश्चेति विग्रहः । [अत एवेति ।] परमातिमहानित्यत्र दीर्घस्याभीष्टत्वादेवे-
त्यर्थः । [भाष्ये स्पष्टमिति ।] येन विधिरित्यत्र भाष्ये इत्यर्थः । यद्यपि तत्र वार्तिककृता
तस्य च तदुत्तरपदस्य चेत्येव पठितम्, सौत्र तदन्तविधेरपवादोऽयम्, अत एव तस्य चेति पुनर-
न्वितम् । तदन्तविधौ हि बहुचूषेऽपि स्यात्, तच्च नेष्टमिति तदाशयः, तथाप्येऽल्लेखार्थकेनेति
वार्तिकस्यात्यावसरे भाष्यकृता 'किमर्थमिदमुच्यते, न पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य
चेत्येव सिद्धम् । नचेदं तत्, नापि तदुत्तरपदम्, इत्याक्षिप्य 'तत्र वक्तव्यं भवति । किं
पुनरत्र ज्यायः । तदन्तविधेरेव ज्यायान् । इदमपि सिद्धं भवति । परमातिमहान् । एतद्धि
नैव तत्, नापि तदुत्तरपदम्' इत्युक्तम् । पदाधिकारेऽङ्गाधिकारे चाङ्गपदयोर्विशेष्यतया
सूत्रेणैव तदन्तविधिः । स एव त्वल्लेखानर्थकेनेति नियम्यत इत्येव ज्यायान्, नतु वार्तिकोक्तोत्तर-
पदस्येत्यंशः । तथा सति परमातिमहानित्यस्यासिद्धेरिति तद्व्याख्यायाः । [केवलपदाधिकारश्चेति ।]
गृह्यत इति शेषः । नन्वेष्टुत्तरपदाधिकारस्य 'पादस्य पदाज्यातीतोपहृतत्वि' त्यत्रापि पादशब्देन
तदन्तविधौ पादेनोपहृतं पदोपहृतमित्यत्रेव द्विगपादेनोपहृतं द्विगपादोपहृतमित्यत्रापि पद्मवः
स्यादत आह । [पादस्येति ।] [न तदन्तग्रहणमिति ।] एवं च लक्ष्यानुरोधात्तदशेषव्याहृतस्य
पूर्वपदस्य विशेषणत्वमेवाश्रयणीयमिति भावः । [सर्वमिति ।] आदित आरभ्य यदुक्तं
तत्सर्वमित्यर्थः । २९

ननु पूर्वपरिभाषाया येन विधिमित्येतत्पञ्चमस्तथा पदाङ्गाधिकारयोरेव
प्रातिपदिकाधिकारेऽपि प्रातिपदिकं विशेषण्यद्वैत्य येन विधिरित्यनेन तदन्तविधौ

नन्वेवमस्यापत्यमिरित्यादावदन्तप्रातिपदिकत्वाभावा-
दिञ् न स्यादत आह ॥

व्यपदेशिवदेकस्मिन् ॥ ३० ॥

निमित्तसङ्गावाद्दिशिष्टोऽपदेशो मुख्यो व्यवहारो
यस्यास्ति स व्यपदेशी । यस्तु व्यपदेशहेत्वभावदविव्य-

वास्तुदेववाचकाकारादफ्येऽर्थे इञ् न स्यादत आह । [नन्वेवमिति ।] [अदन्तप्रातिपदिकभावादिति ।]
सत्यन्यस्मिन्वाक्यनवङ्गावाद्यादित्यावस्तवदेकस्मिन्निति सूत्रस्य भाष्यरीत्या स्वषट्कस्त्वषट्कपूर्वस्त्वषट्क-
होत्तत्वाभाववरैतत्तितयसंबन्धेन यत्किञ्चित्समुदायविशिष्टे आदिशब्दस्य, स्वषट्कस्त्वषट्ककोत्त-
रत्वस्त्वषट्कपूर्वत्वाभाववरैतत्तितयसंबन्धेन यत्किञ्चित्समुदायविशिष्टोऽन्तशब्दस्य च शक्तत्वत्वाभा-
वत्केवलकारमात्रस्य निरुक्तिरित्यसंबन्धेन समुदायविशिष्टत्वस्य दुर्वचन्यादन्तप्रातिपदिकाभाव इति
भावः । [इञ् न स्यादिति ।] ननु स्व रूपमित्यतः स्वशब्दादुच्यता, तत्प्रत्ययव्याने तस्य
चेति वार्तिकेन वा स्वस्यापि ग्रहणादिञ् सिद्धः । नव प्रहृभरिभाषालब्धार्थानुवाद एव तत्र
स्वस्य चेत्यंशो, ननु स्वशब्दादुच्यता, तस्य चेतिवार्तिकेन वा अपूर्वेत्या साध्य इत्यस्यामप्यस्यायां
परिभाषाया अतस्त्वादन्त्या परिभाषाया तत्र स्वरूपग्रहणस्य दुर्वचन्या निरुक्ताव्याप्तिः सुवचैवेति
वाच्यम् । तथा सति व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति प्रहृभरिभाषानिषेधविषये रोगीत्यादौ
स्वरूपग्रहणस्यानया परिभाषयाऽल्लेखार्थकेवलरोगीशब्दादणोऽसिद्ध्यापत्त्या तत्र स्वस्य चेत्यंशस्या-
पूर्वत्वेनैव साधनीयत्वादिसमुक्तमेवेति चेन्न । धर्मप्राहकसजात्यातस्य निषेधस्य सूत्रोपान-
न्तादिशब्दवियक्तनाया अन्त्यर प्रतिपादितत्वेन रोगीत्यत्र तत्प्रवृत्त्या व्यपदेशिवद्भावेनैव रौण
इत्यस्यापि सिद्ध्या तदर्थं येन विधिरित्यत्र स्वशब्दादुच्यतेत्यस्य चेति वचनस्य वा निष्फलत्वमित्या-
शयेनादोषात् । अत एवाक्यन्तवदिति सूत्रे ण्ये "येन विधितदन्तत्वे प्रयोजनम्, अत्रो यत्,
इहैव स्यात्, चेयं ज्ञेयम् । इह न स्यात्, एयमश्वेयमि गियुक्तमिति वोच्यम् । परिभाषाषट्क-
व्यपदेशिवदित्यस्यार्थमाह । [निमित्तसङ्गावाद्यादिना ।] एतच्चाप्याहारलक्ष्यम् । मुख्यत्वव्हा-
र-

मानव्यपदेशो ऽसहायः स तेन तुल्यं वर्तते कार्यं
प्रातीत्येकास्मिन्नसहाये ऽपि तत्कार्यं कर्तव्यमित्यर्थः ।
तेनाकारस्याप्यदन्तत्वान्न क्षतिः ॥ एकस्मिन्नियुक्तेः

हेतुसद्भावादित्यर्थः । व्यपदेशिवदित्यत्र विशिष्टोऽपदेशो व्यपदेशः । व्यपदेशोऽस्यास्तीति व्यपदेशी । व्यपदेशिनीव व्यपदेशिवदिति विग्रहः । तत्र तस्यैवेति सस्यन्ताद्धतिः । उपमेये ससमादर्शनात् । मूलं तु फलितार्थपरमिति बोध्यम् । यद्वा तेन तुल्यमित्यनेन तृतीयान्ताद्धतिः । अत्र तृतीयाया उपपदविनक्तित्वेन सम्बन्धार्थकतया तत्र च सर्वविभक्त्यर्थान्तीर्णवान्न प्रागुक्तातिप्रसङ्गः । तदेतदुक्तमाह-उच्यते । “तेन तुल्यमिति तृतीयायां सर्वविभक्त्यर्थान्तीर्णवान्न तृतीयाऽन्ताद्धतिरुक्त इति बोध्यम् । मिति अयेम् । तत्र विशिष्टापदेशपरयोः क्रमेणार्थमाह । [तुल्योऽव्यवहार इति] अतिदेशविकस्यं दर्शयति । [यस्त्विति] [व्यपदेशहेत्वभावादिति] [मुख्यव्यवहारग्रयोजकनिमित्ताभावादित्यर्थः] [अविद्यमानव्यपदेश इति] बहुव्रीहिरयम् । अविद्यमानमुख्यव्यवहार इत्यर्थः । इदं चासहायस्वरूपकथनम् । एकपदार्थमाह । [असहाय इति] [सहायश्च सजातीयो द्वितीयः] साजात्यं चातिदेष्टुमिच्छाविषयीभूतो यो धर्मलदाश्रयत्वेन । एवं चातिदिदेशितधर्मवद्वितीयशून्यत्वमसहायत्वमिति फलितम् । यथा इ- इयानित्यादौ केवलप्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययोभयानिरूपितस्य यस्माद्विहिततदादितदन्तत्वरूपमस्यातिदेशाच्चद्वितान्त-त्वनिबन्धनप्रातिपदिकत्वसिद्धिः । यथा च व्यतिसे इत्यादौ केवल से इति प्रत्ययमात्रस्य तिङन्तत्वनिबन्धनपदत्वसिद्धिश्च । नहि तत्र तादृशधर्माकान्तो द्वितीयोऽस्तीति तेऽतहायाः । हरिश्चित्यादौ तु मुख्यस्माद्विहिततदादितदन्तत्वरूपमक्रान्तस्य विशिष्टस्य सत्त्वेन सोऽससहायत्वात्तत्र तदर्थमेवातिदेष्टुमशक्यतया न तस्य सुबन्तत्वनियन्तपदत्वाप्रतिरिति बोध्यम् । [कार्यं प्रतीति] [कार्यार्थमेवातिदेशज्ञीकारादिति भावः] । तदेवाह । [एकस्मिन्निति] एतेन तत्तन्निमित्तरूपा-प्रधानकार्यस्यैवानेनातिदेशः । प्रधानकार्यं तु स्वशास्त्रेणैवेति ध्वनितम् । तदेतदाह । [तिनाकारस्याप्यदन्तत्वान्न क्षतिरिति] एवं च यादृशविशेषणवैकल्यप्रयुक्तो विशिष्टव्यवहाराभाव-स्तादृशविशेषणस्यारोपः प्रकृतपरिभाषया बोध्यते । तन्मूलकत्वाद्यवहारास्याप्यारोपविकस्यत्वम् ।

सभासन्नयने आकारस्य नादित्वं दरिद्राधाताविकारस्य
नान्तत्वम् । अन्यथा सभासन्नयने भव इत्यर्थे वृद्धाच्छः
दरिद्रातेरिवर्णान्तलक्षणोऽच्च स्यात् । अत एव
हरिष्वित्यादौ सोः पदत्वं न । लोके ऽपि बहुपुलसत्वे
नैकास्मिन् ज्येष्ठकनिष्ठत्वादिव्यवहारो ऽयं मे ज्येष्ठोऽ

एतावतैवायं व्यपदेशातिदेश इति व्यवहार इति बोध्यम् । परिभाषाषट्कैकस्मिन्नित्यस्य फलमाह । [नादित्वमिति] [अन्यथेति] एकस्मिन्नित्यस्याभावे इत्यर्थः । अयं भावः । स्वघटकत्वस्वघटकपूर्वत्वस्वघटकोत्तरत्वाभावत्वैतद्विषयबन्धनेन यत्किञ्चित्समुदायविशिष्टे आदिपदस्य शक्ततया भकाराकारस्य समुदायघटकशब्दोत्तरत्वस्यैव सत्त्वेन वस्तुतः तस्य तत्समुदायनिरूपिता-दित्वस्याभावेऽप्येकस्मिन्नित्यस्याभावेऽनया परिभाषया तत्र स्वघटकोत्तरत्वाभावत्वस्वरूपविशेषणस्या-रोपेण तस्यापि समुदायनिरूपितादित्वलाभाद्विशिष्टस्य वृद्धसंज्ञायां वृद्धाच्छ इति छप्रत्ययार्पितः । एवमन्तशब्दस्य स्वघटकत्वस्वघटकोत्तरत्वस्वघटकपूर्वत्वाभावत्वैतद्विषयबन्धनेन यत्किञ्चित्समुदाय-विशिष्टे शक्ततया दरिद्राताविकारस्य द्राशब्दानिरूपितपूर्वत्वस्यैव सत्त्वेन वस्तुतस्तस्य तत्समुदाय-निरूपितान्तत्वस्याभावेऽप्यनया परिभाषया स्वघटकपूर्वत्वाभावत्वस्वरूपविशेषणस्यारोपेण तस्यापि समुदायनिरूपितान्तत्वलाभाद्विशिष्टादिवर्णान्तलक्षणोऽच्च स्यात् । एकस्मिन्नित्यस्य सत्त्वे तु मुख्यदित्वान्तत्ववतोऽसकाराकाराद्वाशब्दघटकाकारोऽस्मात्त्वेन भकाराकारस्य रेफेकारस्य च निरुक्तदिशाऽतसाहायत्वाभावत्वकृतपरिभाषया अप्रवृत्तौ न दोष इति । फलान्तरमाह । [अत एवेति] एकस्मिन्नित्यस्योत्तरेवेत्यर्थः । [पदत्वं नेति] अन्यथा तत्र यस्माद्विहिततदादित्वस्याशास्त्रीय-स्याप्यनया परिभाषयातिदेशाच्चतुर्बलमिति भावः । अस्याः परिभाषया एकस्मिन्नेव ज्येष्ठत्वकनिष्ठत्वादिव्यवहाररूपलोकाभ्यामूलकतया आद्यन्तवदिति सूत्रे भाष्यकृतोक्तत्वेन तेनैवास्या निरुक्तविशेषविषयत्वमपि लभ्यत इत्याह । [लोकेऽपीति] [एकस्मिन्निति] एकस्मिन्नुत्र इत्यर्थः । [ज्येष्ठकनिष्ठत्वादिव्यवहार इति] आदिपदेन मध्यमत्वसंग्रहः । ज्येष्ठत्वं

यं मे कनिष्ठो ऽयं मे मध्यम इति किं त्वेकपुत्रसत्त्व एव ॥
अनेन चाश्रास्त्रियस्याप्यातिदेशः। अत एव इयायेत्यादावे-
काच्चत्वनिवन्धनद्वित्वसिद्धिः।

चाधिकसूर्यपरिसन्दवत्त्वम्। कनिष्ठत्वं न्यूनसूर्यपरिसन्दवत्त्वम्। मध्यमत्वं तु तदुभयवत्त्वम्। तथाच बहुपुत्रसत्त्वे एकस्मिन् उभे कनिष्ठे मध्यमे वा पुत्रे न प्रागुक्तविधिव्यवहारो दृश्यते। तत्तद्व्यवहारश्रयस्यान्यस्य सत्त्वात्। विन्त्वेकपुत्र सत्त्व एव। तत्तद्व्यवहारश्रयस्य कस्य चिदन्वयस्याभावादिति तन्म्यायमूलिकाया अस्या असहायविषयकत्वं लब्धमिति भावः। नन्वाद्यन्त-
वेदेकस्मिन्नित्यनेनैव सिद्धे व्यपदेशिवद्धत्वं व्यर्थमत आह। [अनेन चेति।] [अश्रास्त्रीयस्यापीति।]
अपिना श्रास्त्रीयसंग्रहः। एवं चाद्यन्तवदित्यस्य सत्त्वेऽप्याद्यन्तानामपि द्वैकात्त्वादिरूपाश्रास्त्रीय-
कायातिदेशार्थमस्य न्यायस्यावश्यकतयाऽवश्यमेकानैवाद्यन्तापादिद्याद्यन्तानामपि द्वैकात्त्वादिरूपाश्रास्त्रीय-
सकलकार्यानिर्वाहदायकत्वमिति सूत्रं न कार्यमिति भावः। स्पष्टं चेदं तत्रैव सूत्रे प्रदीयोतयोः।
श्रास्त्रीयत्वं च शास्त्रवोक्तत्वम्। तत्रादित्यान्तत्वे यस्मिन्निर्वाहदायकमिति येन विधिसिद्धान्तयेत्याभ्यां
वोचितत्वाच्छास्त्रीये। एकाच्चत्वादित्वे तु केनापि श्रास्त्रेणानोभितत्वादश्रास्त्रीये इति बोध्यम्।
अश्रास्त्रीयातिदेशे फलं दर्शयति। [अत एवेति।] [द्वित्वसिद्धिरिति।] यथैकस्मिन्नाधिक-
सूर्यपरिसमन्दवत्त्वमनसूर्यपरिसमन्दवत्त्वादिरूपार्थमत्रयारोपेण युगपज्ज्येष्ठत्वादित्यवहारतथैकस्मिन्नि-
कारे आरोपिततत्त्वत्यपरकत्वादिरूपानेकानस्याभिरसमुदायरूपत्वस्याप्यारोपेण तादृशसमुदायरस्य
लिङ्गपरत्वावस्थापन एकोऽन्विकारोऽवयव इत्येकाच्चत्वव्यवहारोपपत्त्या द्वित्वसिद्धिरिति भावः।
धात्वययवत्वं तु प्रयोगभेदाद्बहुभूतसंज्ञातोऽलिङ्गपरत्वावस्थापन एकोऽन्वयव इव लक्ष्यत इति
सिद्धम्। एवं प्राथम्यव्यवहारोऽपि, यथा प्रागुक्तानामप्येऽनोप्यमणायामां चासतोऽपि, द्वितीयदीप्ति-
बुद्ध्या परिकल्प्य प्रथमोऽपि इतीति व्यवहारः, एवं भाविप्रयोगान्तरस्योपेक्षया सिद्धयतीति प्रकृते
धात्वययवत्वेकाच्चत्वाप्याभ्यानां निरक्तादिशा सिद्धया द्वित्वसिद्धिरिति बोध्यम्। यद्यप्यत्र
धात्वययवत्त्वप्राथम्ये अपि व्यपदेशितव्यवहारेनैव साध्यं, तथाप्यादित्वपर्यायप्रथमत्वस्य धात्वययवत्वस्य
च शास्त्रीयत्वात्तौ विहायानेनाश्रास्त्रीयातिदेशे एकाच्चत्वनिवन्धनद्वित्वसिद्धिरेव फलत्वेनेत्येति

अत एव भवतीत्यादौ भू इत्यस्याङ्गत्वम्, इरियानित्यादौ
कार्यकालपक्षे ताद्वितान्तत्वनिवन्धनप्रातिपदिकत्वं च
स्मिष्यति। अन्यथा यस्माद्विहितस्तदादित्वाभावाच्च स्यात्।
यत्तु यो ऽर्थवांस्तत्त्वार्थस्य त्यागोपादानाभ्यामेकाज्ज्वप्य
देशो यथेयायेत्यादावर्थवतो धातोरयं वर्णरूप एको ऽजिति
कैयट, स्तत्र। तस्यैकपदा ऋणित्यत भाष्योक्तरीत्या
मुख्यव्यवहारसत्त्वात्। एकपदा ऋणित्यत्वार्थेन युक्ते

बोध्यम्। अश्रास्त्रीयातिदेशस्यावश्यकतां दर्शयितुं फलान्तरमाह। [अत एवेति।] अत्र
व्यतिरेके इत्यादिः पदत्वमित्यन्तो भ्रम्योऽपाठः। लोके तादृशप्रयोगस्यैवाभावादिति गदायमुक्तम्।
[कार्यकालपक्ष इति।] तस्यैव मुख्यत्वादिति भावः। अन्यथेति। अश्रास्त्रीयमूर्ति-
देशानङ्गीकार इत्यर्थः। इयायेत्यत्रेकारमात्रे एकाच्चोपपत्त्ये कैयटोक्तां रीतिमनुष्यं स्पष्टयति।
[यदित्यदिना।] [अर्थस्य त्यागोपादानाभ्यामिति।] वर्तिपदाधेऽर्थस्य त्यागोऽन्यपदाधे तस्योपादानेन
वैकाजिति भेदनिबन्धनपक्षधर्षणबहुप्राप्त्यतिरिति तद्वारणः। तदाह। [यथेति।] [अर्थवतो
धातोरिति।] अर्थविशिष्टरूपेण धातोरित्यर्थः। [वर्णरूप एकोऽजिति।] एतदुत्तरमयव इति व्यपदिश्यत-
इति शेषः। अन्यव्यव्यतिरेकाभ्यां परिकल्पितार्थत्वाच्छब्दार्थसमुदायरसाविविक्षितार्थ एकोऽन्वयव
इति व्यपदिश्यते। अयमापि समुदायसमुदायिनावो गौण एव। अर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां
परिकल्पितत्वेन वैधक्षिकत्वात्। अतो व्यपदेशिवद्भावात् एवायमत्र व्यवहार इति कैयटशेषः।
[तथेति।] तादृशव्यवहारस्येत्यर्थः। [मुख्यव्यवहारसत्त्वादिति।] तथाच तदीयाऽङ्गीकृत-
व्यवहारोपादाने तादृशसमुदायसमुदायिव्यवहारस्य भाष्यरीत्या मुख्यत्वलभ्येनेयायेत्यादेर्व्यपदेशिव-
द्भावोदाहरणत्वं भाष्यद्वयसाम्बन्धं स्यादिति भावः। मुख्यव्यवहारसत्त्वादिति कचित्पाठः। तस्यैव
तस्येत्यस्यार्थवत् इत्यर्थो बोध्यः। अत्राद्यापाठ एव सुगमः। तदेव भाष्यं दर्शयति। [एकपदा ऋणिति।]

व्यपदेश इति भाष्ये उक्तम् । ऋक्त्वादेशर्थशब्दोभय-
वृत्तित्वेन तस्याः शब्दमात्ररूपं पदमेकोऽवयव इत्यर्थ

आद्यन्तवदिति सूत्रे भाष्ये व्यपदेशिवृत्तस्य लोकव्यवहारसूक्तत्वमिति पादनाय 'अवचना-
लोकविज्ञानास्तिद्धम् । अन्तरेणैव वचनं लोकविज्ञानास्तिद्धमेतत् । यथातर्हि वर्णसमुदायः
पदं, षट्समुदायो ऋक्, ऋक्समुदायसूक्तमित्युच्यते, भवति चैतदेकसिक्त्वमेकवर्णं
पदम्, एकपदा ऋक् एकच सूक्तमिति लोकव्यवहारं प्रदर्श्य 'अत्राप्यर्थेन युक्तो
व्यपदेशः । पदं नामार्थः, ऋङ्मा^नर्थः । सूक्तं नामार्थः' इत्युक्तम् । अत्रार्थेन युक्त
इति भाष्यस्य पदादिशब्दार्थार्थेन युक्तत्वादित्यर्थः । पदत्वशक्तवो^नदेशशब्दोऽयवृत्तित्वेनार्थ-
विशिष्टाया ऋचोऽर्थसहायविहीनशब्दमात्ररूप एकः पादोऽवयव इत्यर्थमाश्रित्यैकपदा ऋगित्यादि-
व्यवहारो मुख्य एवेति नायं व्यवहारो व्यपदेशिवदेकसिक्तस्य मूलमिति भावः । भाष्ये
षट्समुदायो ऋगित्यत्र पदशब्दः पादपर्यायः । तथा चैकपदा ऋगित्यत्र पदशब्देन पाद एव
विवक्षितः । ननु केवलमपदमात्रम् । केवलमपदरूपायाः कस्याश्चिदव्युचोऽभावात् । वर्णसमुदायः
पदमित्यत्र तु पदशब्दो यथाश्रुत एव । पदं नामार्थः, ऋङ्मा^नर्थ इत्यादेशर्थोऽपीत्यर्थ इति
बोध्यम् । कैयटस्त्वर्थेन युक्तो व्यपदेश इत्यादिनाप्यस्य पदादीनां योऽर्थस्तेऽप्यपदार्थः ।
तथाचैकपदा ऋगित्यादेरकः पादो वाचको यस्य ऋगर्थस्येत्यर्थः । शब्दार्थयोरेमेदे पचाराच्चार्थ
एव पदादिभिरभिधीयत इत्याशयमाह । तद्रीत्या शुद्धार्थयैकपदा ऋगित्यादावप्यपदार्थत्वे-
नित्ययोऽप्यादावपि तस्यैवान्यपदार्थत्वमस्तु । शब्दार्थयोरेमेदाच्च शब्देऽपि मुख्यैकाच्चक्यव-
हारोपपत्तिरित्यत्रापि पक्षे तस्य व्यपदेशिवृत्तव्ययोजनत्वमिति पादनं भाष्यकृ^नगोऽसंगं स्यादिति
बोध्यम् । ननु कैयटरीत्या नागेशरीत्या वार्थस्य त्यागोपादानाभ्यामित्येत्यादावेकाच्चक्यपदेशस्य
मुख्यस्य संभवेन तस्य व्यपदेशिवृत्तवसाध्यत्वमिति पादनमपराधन्तवदिति सूत्रस्यैकपदो द्व इति
सूत्रस्य च भाष्यमनुपपन्नं स्यादिति चेन्न । एकाच इत्यस्य बहुव्रीहिवेन तस्य प्रथमस्ये-
त्यनेनोपस्थितावयवस्य विशेषणत्वात्तस्य चानर्थकत्वेनार्थस्य त्यागोपादानयोरेत्यन्तमसंबद्धत्व-
मित्याशयात् । एतदेव ध्वनयता पदं नामार्थ इति भाष्ये उक्तमिति बोध्यम् । उपसर्हरिति ।

इति तदाशयः ॥ तस्मादेकस्मिंस्तत्तद्धमारेण शुगपचथा-
ज्येष्ठत्वादिव्यवहारो यथा च शिलापुतकस्य शरीरमित्या-
दावेकस्मिन्नारेपितानेकावस्थाभिः समुदायरूपत्वाद्यारोपे-
णैतस्य शरीरमित्यादिव्यवहारस्तथैकाचत्वादिव्यवहा-
रोपपत्तिरिति लोकन्यायसिद्धेयम् ॥ न चासहाय
एवैतत्प्रवृत्तौ भवतीत्यत्र भू इत्यस्याङ्गत्वानापत्तिः
ससहायत्वादिति वाच्यम् । शपमादायाङ्गत्वे कार्ये

[तस्मादिति] कैयटोक्तदिशैकाच्चोपादानस्यायुक्तत्वादित्यर्थः । [एकस्मिन्नित्यत्र
इत्यर्थः] [तत्तद्धमेति] अविकस्यूर्यपरिस्पन्दवत्त्वन्यूनर्यपरिस्पन्दवत्त्वादिरूपधर्मैत्यर्थः । [ज्येष्ठत्वा-
दीति] आदिना मध्यमत्वकनिष्ठत्वयोः संग्रहः । [एकस्मिन् शिलापुत्रके इत्यर्थः]
वयःकृतावस्थानामपि प्राणिनिष्ठत्वेन वस्तुतस्तत्रासत्त्वादाह । [आरोपितेति] [अनेकावस्थाभिरिति] [अ-
नुपदोक्तलोकोन्यायद्वयेत्यर्थः] सहयोगे तृतीयैषा । [समुदायरूपत्वेति] तत्तदवस्थविशिष्टशरीर-
समुदायरूपत्वेत्यर्थः । [तथात्रिति] उक्तप्रकारद्वयेनेत्यायेत्यर्थः । [इति लोकन्यायेति] [अ-
नुपदोक्तलोकोन्यायद्वयेत्यर्थः] ननु कैयटोक्तरीत्येति भावः । असहायपदार्थं स्पष्टयितुमाशङ्कते ।
[नचेति] [अङ्गत्वानापत्तिरिति] तदादेर्भवत्यस्य सत्त्वेन भू इत्यस्यासहायत्वाभावात्तत्रानेन
न्यायेन तदादित्वस्यातिदेदुमशक्यतयाऽङ्गत्वानापत्तिः । तथाच तस्य गुणानापत्तिरिति भावः ।
[शपमादायेति] शब्दरूपितेत्यर्थः । अत्र शब्दरूपितत्वाङ्गत्वे चिकीर्षिते भू इत्यस्मिन्
शप्यत्ययप्रकृतिनिष्ठप्रथमावयवत्वानिरूपितावयवित्वरूपं तदादित्वं ह्यतिदेशम् । तादृशधर्माक्रान्तस्य
शब्दव्यवहितपूर्वविशिष्टस्य कस्य चिदन्यस्याभावाद् इत्यस्यासहायत्वमेव । भवशब्दस्तु
तिग्रथयप्रकृतिनिष्ठप्रथमावयवत्वानिरूपितावयवित्वान्तराद्विजातीय इति न तेन भू इत्यस्य
ससहायत्वमिति भावः । सहायतापि सजातीयैव लोकसिद्धेति दर्शयितुं लोकदृष्टान्तमाह ।

यस्माद्विहितस्तदादित्वे तस्य समहायत्वाभावाह्नौके
विजातीयकन्यादिसत्वे ऽप्येकपुत्रस्य तस्मिन्नेवायमेव ज्येष्ठ
इत्यादिव्यवहारवत् ॥ न चैवं निजो चत्वार एकाच इति
भाष्यासङ्गतिरिक्तरस्यासहायत्वाभावेन तत्रैकाचत्वानुप-
पादनादिति वाच्यम् । एकस्मिन्नित्यस्यापर्यालोचनया
तत्प्रवृत्तेः ॥ अर्थवता व्यपदेशिवद्भावेन इत्यन्तार्थवत्प-
देनाप्यसहायत्वमुपलक्ष्यते । अर्थबोधकेन द्वाब्देन

[लोक इति] इदन्त्वावच्छिन्ने पुत्रेऽतिदिक्षितं ज्येष्ठत्वादिकं पुरस्त्ववदितम् । पुत्रत्वं च जन्यत्वे
सति धृत्स्वम् । कन्यायास्तदनक्रान्तत्वेन विजानिष्यन्तया तथा समहायत्वं पुत्रयेति तदाशयः ।
[एकपुत्रयेति] एकः पुत्रो यस्मैति बहुव्रीहिः । [तस्मिन्नेवेति] एकस्मिन्पुत्र एवेत्यर्थः ।
असद्वय एवैतस्मिन्भाष्याप्रवृत्तौ प्रसक्तं भाष्यविरोधं परिहर्तुं शङ्कते । [न चैवमिति]
[भाष्यासङ्गतिरिति] तत्र हि नीति, इति, निजिति च त्रयाणामेवैकानां संभवः । अथापि
चत्वार इति भाष्यकार आह । तेन च तस्मैकारेऽप्येकान्यभिमतेति वक्तव्यम् । तच्च
तस्य व्यपदेशिवद्भावमन्तरा न संभवति यद्यस्यासहाय एव प्रवृत्तिः स्यात्तदा तस्य निजित्यादिभिः
समहायत्वाद्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्त्या चत्वार एकाच इति भाष्यासङ्गतिरिति भावः । [अपर्यालोचनयेति]
तस्य निरुक्तासहायार्थकत्वापरिज्ञानेनेत्यर्थः । [तत्प्रवृत्तेरिति] तद्वाच्यप्रवृत्तेरित्यर्थः । एवं
तत्सक्रेऽप्युक्तिरित्येन तद्विरोधोऽभिहितकर इति भावः । नन्वर्थवता व्यपदेशिवद्भावे इति
तस्यानुदात्तेदिति सूत्रस्य भाष्योक्तोरित्येत्यादौ कैयदेत्कर्त्तव्यार्थस्य त्यागोपादानाभ्यामेव व्यपदेशिव-
द्भावये ज्ञेयं भगवदभिमतेति लभ्यते इति तत्त्वण्डनमुचितम् । भाष्ययोरैकवाक्यतासंभवे
तस्यापस्यान्याप्यत्वादात आह । [अर्थवतेति] [अर्थवत्तदेनापीति] अथापिशब्दः
परिभाषासक्रेऽप्युक्तिसमुच्चायकः । अर्थवत्तदास्यासहायोपलक्षकत्वे बीजं दर्शयितुमादौ तत्तर्थाह ।
[अर्थबोधकेनेति] अर्थवतेत्यत्र बोध्यबोधकभावपृष्ठवर्धसंनये मत्तुपेतदर्थलाभ इति भावः ।

व्यपदेशिसदृशो भावः कार्यं लभ्यत इति तदर्थः । प्रायो
ऽसहाय एवार्थवत्त्वात् ॥ कुरुते इत्यादौ तद्वाब्दाकारो
ऽचामन्त्य इति व्यवहारे स आदिष्येति व्यवहारे
चासहाय एवेति तत्र व्यपदेशिवद्भावेन टिसंज्ञासिद्धि-
रित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ३० ॥

व्यपदेशिवदित्यत्र वस्तुार्थमाह । [सदृश इति] भावशब्दार्थमाह । [कार्यमिति]
नन्वेवमपि कथमनेनार्थवत्त्वस्यासहायोपलक्षकत्वलभोऽत आह । [प्रायोऽसहाय एवेति]
उपसर्गसमाभिव्याहारेऽपीत इत्यादौ धात्वादेस्समहायस्याप्यर्थवत्त्वदर्शनादह । [प्राय इति] एवं
कचित्समहायस्यार्थवत्त्वेऽप्येतत्परिभाषाप्रवृत्तिविषये सर्वत्रासहायस्यैवार्थवत्त्वादर्थक्यदेनासहायोप-
लक्षकत्वं युक्तमेवेति भावः । नन्वेवं कुरुते इत्यादौ तद्वाब्दाकारस्य टिसंज्ञानापत्तिः । तस्य
समहायत्वेन व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तेरत आह । [कुरुते इति] [अचामन्त्य इति व्यक्त्वाह इति]
आत्मनेपदसंबन्धिगोऽन्यस्याचोऽभावात्तद्वाब्दकारोऽकारोऽसहाय एव आत्मनेपदसंबन्धिनस्तत्कारस्य
सत्त्वेऽपि तस्य विजातीयत्वेन न तेन तस्य समहायत्वमिति भावः । ननु तत्राचामन्त्य इति
व्यवहारस्य प्रकृतिमादयापि संभवाच्च तस्य व्यपदेशिवद्भावसाध्यतेत्यत आह । [स आदिरिति]
[तत्रेति] तद्वाब्दकारे इत्यर्थः ।

यत्तत्र चर्चद्विकृतं, केचित्तु परस्परनिरूप्यनिरूप्यभावापन्नयोर्विभ्रान-
धिष्ठानावस्थितिरस्मात्तयोर्धर्मयोरैकस्मिन्वर्धर्मप्रायोपेणावस्थानमनया परिभाषया बोध्यते, लोकेन्याये-
नाप्येतानेवाश्रयणीयोऽर्थः सामान्यो पक्षपातात् । नत्त्वसहायपरत्वमतिदेशस्य । तस्मात्परि-
भाषायामेकग्रहणं संख्यापरमेव । इयं च स्वस्यैव स्वनिरूपितवस्तुत्वमवयवचित्तं चेत्तयोत्पत्त्यादौ
द्वित्वमाभ्यातित्यादौ दीर्घश्च सिद्धः । यथेवं दद्रिद्राताविकारस्य स्वनिरूपितमन्तत्वं
स्यत् । अस्तु, तत्तु न विशिष्टधातुनिरूपितम् । तन्निरूपितमेव ह्यन्यतयाविधावुपयोऽप्यते ।
समासवचने भावकाराकारस्य स्वनिरूपितादित्वे सत्यपि तच्चद्विरुद्धैरन्यतःपञ्चसमुदायनिरूपितादि-
त्वस्य दुर्लभतया न दृढसंज्ञाप्रयुक्तलभ्यतयादिप्रसङ्गः । एवंच समुदायसद्भावेऽपीकारस्य स्वनिरूपि-

ताव्यक्कचिन्मिपवैकाच्चव्यवहारे बाधकाभावेन निजौ चत्वार एकाच इति भाष्यं स्वरसत उपपद्यत इति तदेवात्रार्थे प्रमाणम् । एकशब्दारासहायार्थकत्वाभावादेव च प्रयोजनविचारोऽपि भाष्यकृता न कृत इति विपश्चितां विचारणीयोऽमर्थ इत्याहुः, इति वदन्ति । अत्रेदं विचार्यते । आद्यन्तवेदकस्मिन्निवि सूत्रे एकस्मिन्नित्यस्यासहायार्थकतायाः कैयटहरदत्तादिभिस्सर्वेऽपि प्राचीनैरर्वाचनैश्च व्याख्यातृभिस्तत्त्वेनेयायेत्यादिबहुदृश्यसंग्रहाय तत्सूत्रवदकाद्यन्तवेदित्यस्य स्थाने व्यपदेशिवदिति पदं निवेदय भगवता पठितेऽत्र न्यायेऽप्येकस्मिन्नित्यस्य तैस्तथैव व्याख्यातत्वेन तद्विरुद्धतया तस्य संख्यापरत्वेन व्याख्यान्मनुचितम् । ननु बाधेऽदृष्टेऽन्यसाम्याकिन्दृष्टेऽन्यदपि बाध्यतामिति न्यायेन निजौ चत्वार एकाच इति भाष्यविरोधात्सर्वेऽपि ते ग्रन्थाश्चिन्त्या एवेति चेन्नैवम् । अत्रैकस्मिन्नित्यस्य सभासन्नयने भव इत्यर्थे आकाराकारस्यानेन सूत्रेण न्यायेन वाऽदित्वे तस्य वृद्धत्वेन प्राप्तप्रत्ययाभावार्थ, दृष्टिदत्तेऽस्मिन्नित्यन्तवे प्रतिवर्णान्तरक्षणच्छायाभावार्थ च कृतत्वेन, तस्य संख्यापरत्वे, निरुक्तस्थले बहुमध्यस्थयोरन्याकारोकारयोरितरेषां बुद्धिविषयत्वाभावे शते पञ्चाशन्न्यायेनैकत्वस्य सत्त्वाकृतेऽपि तस्मिन्तत्र तद्वेषाणासंभवात्तस्याव्यवर्तकत्वापत्तेः । नच बुद्धिर्यस्याचामादिरित्यत्रादिग्रहणस्यापीदमेव व्यावर्त्यमिति तत्सामर्थ्यादन्तर्निदिष्टादित्वद्वन्द्वेरेव ग्रहणेन न सभासन्नयने भव इत्यत्र दोष इति वाच्यम् । तथासति जानताति ज्ञा, ब्राह्मणी, तस्या इयमित्यर्थे वृद्धाच्छ इति छप्रत्ययानापत्तेः । तत्र कारस्यान्तर्निदिष्टादित्वाभावेन विशिष्टस्य वृद्धत्वाभावात् । किञ्च लोके बहुपुत्रसत्त्वे शते पञ्चाशन्न्यायेनैकस्मिन्नेकत्वसंख्यायाः सत्त्वेऽपि तत्र ज्येष्ठत्वकनिष्ठत्वमध्यमत्वादिव्यवहारादृष्टेऽन्या केवलैकपुत्रसत्त्वे एव तादृश्यवहारस्य दर्शनेन चैकस्मिन्नित्यस्य संख्यापरत्वे लोकन्यायैगुण्यमपि स्यात् । किञ्च नेनिजतीत्यत्र निजशब्दोऽप्येकाच, इजशब्दोऽप्येकाच, इकारोप्येकाच, निशब्दोऽप्येकाजि, त्येकाचो द्वे इति सूत्रे भाष्ये इकारोऽपीति प्रतिक्रमुपादाय 'अर्थकता व्यपदेशिवद्वाव इत्यनाश्रित्येकारोऽपीत्युक्त, मिति कैयटेनोक्तत्वात्तदवलम्बेनैकस्मिन्नित्यस्य संख्यापरताया आकस्मिक्यविरुद्धत्वात् । किञ्चैकस्मिन्नित्यस्य भावता प्रयोजनविचारक्रममात्रं न तस्यासहायार्थकत्वाभावं साधयितुमीष्टे । असहायार्थकत्व एव प्रयोजनविचार आवश्यकोऽन्यत्र नेति वक्तुमशक्यत्वात् । प्रत्युत संख्यापरत्व एव निरुक्तरीत्या तस्याव्यावर्तकत्वशङ्कायाः सत्त्वेन तत्रैव शङ्क्यसमाधानयोरावश्यकतया तदकरणसहायपरत्वमैकग्रहणस्य लभ्यत इति तदस्माकमेवानुसूक्तम् । किञ्च मुख्यव्यवहारेऽहत्वेऽस्मिन्मुख्यव्यवहारे मुख्यव्यवहारकत्वार्थमिदानीति दिश्यते । सभासन्नयने

ननु गर्गादिभ्यो विहितो यञ् तदन्तविधिना परम-
गर्गादिभ्योऽपि स्यादत आह ॥

ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति ॥ ३१ ॥

सकाराकारे समुदायनिरूपितं मुख्यमादित्वं विधत्ते । भाकाराकारे तु न । अतोऽत्र न्याये एकस्मिन्नित्ययाभावे तस्य संख्यापरत्वे वा भाकाराकारे समुदायनिरूपितादित्वस्यानया परिभाषयाऽतिदेशाद्विशिष्टस्य वृद्धसंज्ञायां ततो भवार्थे वृद्धाच्छ इति छप्रत्ययापत्तिः । स्वस्मिन्स्वनिरूपितमेवावयवत्वमवयवित्वं चानया परिभाषयातिदिश्यत इति तु न परिभाषाक्षरलभ्यः । किञ्च तथाभ्युपगमेऽपि भाकाराकारेऽस्मिन्समुदायत्वतदादित्वयोरनयातिदेशे वृद्धसंज्ञकाद्यवयवकाच्यसमुदायत्वस्य आकारेऽतिदेशतस्मिद्धतया तादृशसमुदायवदितत्वस्य सभासन्नयने सत्त्वेन वृद्धसंज्ञकाद्यवयवकाच्यसमुदायवदितस्य विधीयमानाया वृद्धसंज्ञायाः प्रवृत्त्या छप्रत्ययो दुर्धर एव । किञ्च परस्परनिरूप्यनिरूपकभावापत्त्ययोर्भिन्नाभिधानावास्थित्स्वभावयोर्धर्मयोरैकस्मिन्धर्मिण्यापेक्षावस्थानमनया परिभाषया बोध्यत इति तु न युक्तम् । तिङ्त्वादेः प्रकृत्या निरूप्यनिरूपकभावस्यासत्त्वेऽपि प्रत्ययत्वस्य प्रकृत्या तत्सत्त्वेन सर्वत्र प्रकृतौ प्रत्ययान्तत्वातिदेशप्रवृत्त्या धातुमात्राद्भावे स्त्रियामप्रत्ययादित्यकारप्रत्ययापत्तेः । तत्र प्रत्ययादित्यनेनानर्तितदिष्टप्रत्ययान्तस्यैव ग्रहणमित्यर्थकल्पने त्वाचारम्भित्वेनैक्यस्तदापत्तिदोषः । संकोचस्यातिदेशविशेषविवेकत्वकल्पने तु हेतुः । एवं सर्वेषां प्रातिपदिकानामुत्तरीत्या प्रत्ययान्तत्वेनार्थवत्सूत्रस्यैव निर्विषयत्वप्रसङ्गः । सूत्रसामर्थ्येनार्थान्तरकल्पनायां तु हेतुः । अतो मूलेऽतिदेशैकस्मिन्नित्यस्यासहायार्थकत्वमेवेति चितमिति सुत्रियो विवक्षयन्तु । ३०

पदाङ्गाधिकारयोरेव प्रातिपदिकाधिकारोऽपि प्रातिपदिकं विशेष्यकृत्य येन विधिरित्यनेन तदन्तविधौ प्राप्ताव्यातिवारिकामुक्तपरिभाषां निरूप्य तद्विशेष्यकतदन्तविधौ प्रसत्यापितिवारिकां परिभाषामवतारयति । [नन्विति] [तदन्तविधौ] [गर्गादीनामधिकृतेन प्रातिपदिकेन विशेषणाद्येन विधिरित्यस्य प्रातिपदिकं भावः] [परमगर्गादिभ्योऽपीति] [अपिना केवलसमुच्चयः] [व्यपदेशिवद्भावेन केवलसवृत्त्यसंग्रहाव्याप्यनिष्ठापत्तिरिति भावः] [ग्रहणवतेति] [विशिष्य

इयं च समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध उगिद्वर्णग्रहण-
वर्जमिति वार्तिकस्य प्रत्ययांशानुवादः । अत एवायं
प्रत्ययविधिविषय एव । अत एव येन विधिरिति
सूत्रभाष्ये प्रत्ययविधिभिन्ने ऽप्युचितादौ गृह्यमाणप्राति-
पदिकेनापि तदन्तविधिप्रतिपादनं स्वसा परमस्वसेत्या-
द्युदाहरणं च संगच्छते ॥ अत एव च तदन्तविधिसूत्रे
भाष्ये समासेत्यादिनिषेधस्य कथनवदस्य न कथनम् ।
सो ऽपि निषेधो विशिष्य तत्तद्रूपेण गृहीतप्राति-

तत्तद्रूपेणोच्चारणवता प्रातिपदिकेन विशेषणभूतेन तदन्तविधिर्न भवति परिभाषार्थः । संभवति
कसार्थानुवादकत्वे सर्वथा ऽ कसार्थकमनमसा अयुक्तमित्याशयेनह । [इयं चेति] [अत एवेति]
तदंशानुवादकत्वादेवेत्यर्थः । [इयमिति] ग्रहणवतेति निषेध इत्यर्थः । उक्तार्थे
मानमाह । [अत एवेति] अस्याः प्रत्ययविधिविषयत्वादेवेत्यर्थः । [इत्यादिविति]
आदिना अस्मिद्वि चतुरन्तुहोराभित्यादिसंग्रहः । [इत्याद्युदाहरणमिति] आदिना दशा,
परमदन्ता, अनङान्तरमानङानित्यादिसंग्रहः । [संगच्छत इतीति] अन्यथा अनया तदन्तविधि-
निषेधात्तदसंगतिः स्मृतेति भावः । अस्यानुवादकत्वे युक्त्यन्तरमाह । [अत एवेति]
अस्या अपूर्वत्वाभावादेवेत्यर्थः । [अस्य न कथनमिति] ग्रहणवतेति निषेधस्याकथनमित्यर्थः ।
अन्यथा तदन्तविधিনিषेधकचनकथावसरऽयमप्यवश्यं वक्तव्यः स्यादिति भावः । ननु
प्रत्ययविधाविति निषेधस्यागृह्यमाणप्रातिपदिकसूत्रेऽपि प्रवृत्त्या कथमस्य तदनुवादकत्वमत आह ।
[सोऽपीति] प्रत्ययविधावित्यपीत्यर्थः । विशिष्येत्यस्य व्याख्यानं तत्तद्रूपेणेति । प्रातिपदि-
कत्वाव्याप्यमप्युक्तसंश्लेषोऽर्थः । [गृहीतप्रातिपदिकसूत्र एवेति] गृहीतं प्रातिपदिकं
यस्मिन्तस्मिन् तत्सूत्रं चेति बहुव्रीहिर्गर्भः कर्मधारयः । कैकलिमकत्वात्कर्मभावः । एवं चोभयोः

पदिकसूत्र एव । ध्वनितं चेदमसमासे निष्कादिभ्य इति
सूत्रे भाष्ये ॥ अत्र च ज्ञापकं सपूर्वाच्चेति सूत्रम् । अन्यथा
पूर्वादिनिरित्यत्र तदन्तविधिनैव सिद्धे किं तेन ॥ ३१ ॥

समव्याप्तत्वाद्युक्तमेवास्यास्तदनुवादकत्वमिति भावः । तथा चोगिद्वर्णग्रहणमित्येतदपि नापूर्वम् ।
किन्तु तत्र विशिष्य प्रातिपदिकग्रहणभावाननयोऽस्यानुवादकमेवेति बोध्यम् । ननु तत्र
प्रातिपदिकग्रहणभावात्कथमीदृशविशेषणोऽत आह । [ध्वनितं चेदमिति] तत्र हि भाष्ये-
ऽप्रमासग्रहणस्य परमनिष्केण क्रीतं परमैकिकमित्यत्र विशिष्टादृग्भावं फलत्वेन प्रदर्श्य
निष्कशब्दादेव उक्तो विधानादग्रहणवतेति निषेधेन तदन्तविधेरभावात्समासप्रत्ययस्य प्राप्तौरेवा-
भावेनासमासग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्य “निष्कादिव्यसमासग्रहणं ज्ञापकं पूर्वं तदन्ताप्रतिषेधस्य,
तेन प्राप्यतेष्वन्यत्र तदन्तविधिसिद्धौ भवतीति समाधाय पुनः ग्रहणवता प्रातिपदिकेन
तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते । न च उच्यते कश्चित् प्रवृत्तिर्भूयते, अतस्तत्र तदन्तविधিনিषेधस्य
प्रसक्तोरेवाभावात् तस्य ज्ञापनस्य फलमित्याशङ्क्य ‘इदं तर्हि प्रयोजनम्, आर्हादगोपुच्छसंख्या-
परिमाणानुक्रमेण, परमगोपुच्छेन क्रीतं परमगोपुच्छिकम्, अत्र तदन्तविधिसिद्धौ भवतीति प्रयोज-
नान्तरमुक्तम् । यदि समासप्रत्ययविधिवित्यस्य साधारणता स्यात्तदा प्राप्यतेष्वन्यत्र विशिष्य
प्रातिपदिकग्रहणभावेन ग्रहणवतेति निषेधस्याप्राप्तावपि समासप्रत्ययविधाविति निषेधस्य प्राप्या
तद्वारणाय तत्र ज्ञापनस्य सफलतया तस्य तत्फलत्वनिराकरणं, प्रयोजनान्तरप्रतिपादनं चासङ्गतं
स्यात् । अतस्तेनोभयोः समासप्रत्ययकत्वं ध्वनितमिति भावः । अत्र मानमाह । [अत्र चेति]
[अन्यथेति] एतत्परिभाषाभावे इत्यर्थः । [सिद्धे इति] वृत्तपूर्वत्वादिसिद्धौ सिद्धे इत्यर्थः ।
नान्नयोरसमानविषयकत्वे वृद्धाच्छ इत्यत्र विशिष्य प्रातिपदिकग्रहणभावाननयोऽस्योरप्यवृत्तौ
वृद्धादित्यस्याधिक्येन प्रातिपदिकेन विशेषणात्तदन्तविधिः स्यात् । एवं संख्याया अतिशदन्ताया
इत्यादिसंख्यापदेशेषु विशिष्य तत्तद्रूपेण प्रातिपदिकग्रहणभावात्संख्यापदस्य प्रातिपदिकविशेषणतया
तदन्तविध्यापत्तिः । तथाच पञ्चक इतिवस्त्रियपञ्चक इत्यपि स्यात् । तथा किन्तर्कनामबहुभ्यो-
ऽब्धादिभ्य इत्यादौ सर्वेनामपदेन तदन्तग्रहणोऽपि सङ्गतः । किञ्च बहुव्रीणेत्यत्र केवलउतेः

संख्यासंज्ञाविधाने केवल्योऽन्तरङ्गमयोः सर्वनामसंज्ञाविधाने च फलभावात्संज्ञाविधाविति निषेधाप्रवृत्त्या तदन्तस्य संज्ञेयानुपपन्नम् । संज्ञाविधाविति निषेधेन तदन्तविधेरप्रवृत्त्या केवलप्रत्ययानां संज्ञाविधानेऽप्युपदर्शितेषु प्रदेशेषु तदन्तविधिना कतिथा कतरेत्यादिरूपसंपादकतया तेषां संज्ञाविधानस्य सम्भवाविति चेदत्रोच्यते । प्रत्ययमात्रग्रहणोपि द्विगुणग्रहणाभ्यन्तमभित्वे सति प्रातिपदिकत्ववद्ग्राहकत्वं ग्रहणवत्प्रातिपदिकत्वम् । यत्र प्रत्ययविधायके ईदृशस्य ग्रहणं, तत्र तदन्तविधेर्नित्यनयोरर्थार्थोक्तिं कारेण न प्रागुक्तदोषः । सर्वनामत्वस्य प्रत्ययभिन्नेषु सर्वादिषु, संख्यात्वस्य बह्वादिषु च सत्त्वेन तयोः प्रत्ययमात्रग्रहणकत्वाभावेन निरुक्तान्यतमभिन्नप्रातिपदिकत्ववद्ग्राहकत्वाद्ग्रहणवतेति निषेधेन तदन्तविधेरप्रवृत्तेः । न चैवमपीवादेश्च गुप्तासोऽनृच्छ इत्यत्र निरुक्तप्रातिपदिकग्रहणाभावेन तदन्तविधाविजायन्तादप्याम् स्यात् । एवं नौ ब्धच इत्यत्र ब्धजन्ताह्बहोऽपि ठञ् स्यादिति वाच्यम् । आद्ये लिट्परकस्येजाद्यन्तस्य धातोस्संभवेनादोषात् । इज्वत् इत्येव सिद्धे आदिग्रहणेन तत्र तदन्तविध्यभावस्य वक्तुं शक्यत्वाच्च । द्वितीयेऽनेकाच इत्येव सिद्धे ब्धजग्रहणेन तदभावस्य सुवचत्वाच्च । एवं चेदानीं केवलङ्तरङ्गमयोः प्रत्यययोः सर्वनामसंज्ञाविधाने, केवलङ्गतेः संख्यासंज्ञाविधाने च, फलभावात्संज्ञाविधाविति निषेधं बाधित्वा तदन्तस्यैव ते संज्ञे इति बोध्यम् ।

एतेन “ केचित्तु चार्तिकपरिभाष्येभ्योः स्समानविषयतायां, उत्तरङ्गमयोः सर्वनामसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्संज्ञाविधाविति परिभाषाबाध इत्यनुपपन्नम् । किंसर्वनामबहुभ्य इत्यत्र तन्निषेधाप्रवृत्त्या तदन्तविधिना कतरेत्रेति रूपसंपादनेन चारितार्थात् । तथा बहुगणेतिसूत्रेण संख्यासंज्ञाविधाने ङितिप्रत्यये तदन्तग्रहणं सामर्थ्यादित्ययुक्तम् । संख्याया विधार्थं था इत्यत्र प्रदेशे तदन्तविधिना कतिथेति रूपसंपादनेन कृतार्थत्वात् । एवंच कतरेषां कतीत्यादीनामसिद्धिः । तस्मादत्र गत्यन्तरमन्वेणीयमित्याहु रिति हर्तुमप्यास्तम् । निरुक्तद्विधा संख्यासर्वनामपदयोर्ग्रहणवत्प्रातिपदिकत्वेन प्रदेशे ग्रहणवतेति निषेधेन तदन्तविधेर्दुर्लभतया केवलानां तेषां प्रत्ययानां संज्ञाविधाने फलभावेन सामर्थ्यात्संज्ञाविधाविति निषेधाप्रवृत्तेः सुवचत्वात् ।

नन्वेवमपि मेधातिभ्येषु कृञ्, आढ्यभ्योऽन्त्यादिषु ग्रहणवतेति निषेधेन तदन्तविधेरप्रवृत्त्या ‘अभ्यङ्करः’ स्वाढ्यङ्करणमित्यादेरसिद्धिरिति चेदत्रोच्यते । सर्वाप्यपि तदन्तविधिनिषेधवचनानि विशेषणविशेष्यभावे कामचाराद्विशेष्यविशेषणभावव्यत्याससूचकान्येव । न

नन्वेवं सूत्रान्ताद् ठक् दशान्ताड्डुः एकगोपूर्वादित्यादेः केवलसूत्रशब्ददशान्शब्देकशब्दादिष्वपि प्रवृत्तिर्व्यपदे-
शिवद्भावात्स्यादत आह ॥

व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन ॥ ३२ ॥

पूर्वासपूर्वादिनिरित्येकयोग एव कर्त्तव्ये पृथग्यो-
गकरणमस्या ज्ञापकम् ।

स्वपूर्वाणि । एवं च द्वितीयाश्रितेत्यादिसमासविधौ नडादिभ्यः फगित्यादिप्रत्ययविधौ च यथा समासप्रत्ययविधाविति प्रतिषेधवचनरूपतास्यग्राहकशब्दादृष्टमाणस्य विशेष्यता, तथा भयाढ्यादौ ‘उपपदविधौ भयाढ्यादिग्रहणं, मित्यादितदन्तविधिप्रयोजनवचनरूपतास्यग्राहकशब्दाद्-
गृह्यमाणस्योपपदं प्रति, विशेषणत्वात्तदन्तविधिरिति । स्पष्टं चेदं प्रदीपेद्योऽन्योः कौस्तुभे चेति विज्ञानीयम् । ३१

एवं तदन्तविधिप्रस्तावात्प्रातिपदिकविशेष्यकतदन्तविधौ प्राप्ताव्याप्यतिव्याप्तिवारकं परिभाषाद्वयं व्याख्यायेदानीं व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति परिभाषापवादभूतां परिभाषामवतारयति । [नन्वेवमिति ।] असहाये व्यपदेशिवद्भावाङ्गकारे इत्यर्थः । [एकशब्दादिव्यपीति ।] आदिना गोशब्दसंग्रहः । एकशतमस्यास्तीत्यैकव्यतिकः । गोशतमस्यास्तीति गौशतिक इतिवत्केवलैक-
शब्दाद्गोशब्दादपि च मत्वर्थे ठञ् स्यादिति भावः । ग्रहणवतेत्यतः ग्रहणवतेति पदमत्र संवाच्यते । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन व्यपदेशिवद्भावो नेति परिभाषार्थः । अत्र ज्ञापकमाह । [पृथग्योगकरण-
मिति ।] एतत्परिभाषामावेऽन्तास्मात्रेऽन्तारचरमावयवकसमुदायत्वत्वेकैवल्यपूर्वशब्देऽपि विधमान-
पूर्वावयवकपूर्वशब्दत्वस्य व्यपदेशिवद्भावोनेति देण्डुं शमयतया पूर्वातिरूपस्य कृतपूर्वातिरूपस्य
चैक्ययोगेनैव सिद्धे पृथग्योगकरणमनर्थकं स्यादिति भावः । विजयाकृतस्तु एकगोपूर्वादित्येदरिति
प्रतीकमुपादाय ‘इदं न युक्तं, पूर्वत्वस्य वर्णान्तरसन्निधानसापेक्षस्यातिदेशालभ्यत्वात् । अत एव

दधीत्यादाविकारस्येकारपूर्वत्वातिदेशेन सवर्णदीर्घं नेति वदन्ति । तदुक्तम् । यत्र पूर्वप्रशब्दौ व्यवस्थावचनौ, तत्र किञ्चिदधिकपूर्वत्वरूपेणैव किञ्चित्त्वेन तयोर्वर्णान्तरसंनिधानसापेक्षत्वाज्जि-
देशालभ्यत्वेऽपि पङ्क्ते पूर्वंशब्दस्यावयवाचित्वेन केवलकारमात्रेऽकारव्यवयवकसमुदायत्वव-
त्केवलैकशब्देऽप्येकशब्दपूर्वावयवकसमुदायत्वस्य व्यपदेशिवद्भावेन सुलभतया तस्याप्येतत्प्रयोजन-
त्वापत्तया तदुक्तस्य युक्तत्वात् । अत्र एव पूर्वार्दिनिसप्तर्षाच्चैत्येकयोग एव कर्तव्ये
पृथग्योगकणस्यैतत्पारिभाषाज्ञापकत्वमतिपादनपरं येन विधिरिति सूत्रस्य भाष्यं सप्तर्षेच्चैति सूत्रस्य-
पदमञ्जरीप्रत्यक्षं स्वसतः संभच्छते । अन्यथा त्वदुक्तरीत्या केवलपूर्वंशब्दे विद्यमानपूर्वावयवक-
पूर्वंशब्दत्वात्तिदेशालभ्यतया पूर्वार्त्तिकपरिसिद्धये पृथग्योगकणस्यावश्यक भया तत्रैतत्पारिभाषा-
ज्ञापकत्वमतिपादनमसंगतं स्यात् । तयोन्तशायकत्वकल्पनं त्वक्षरस्यारथानुगुणम् । दधीत्यात्र
सवर्णदीर्घाणित्तु न, अकस्सवर्ण इत्यादावव्याहृतस्य पूर्वशब्दस्य परशब्दस्य वा व्यग्रस्थावाचित्वे-
नेकारे सवर्णार्जवधिकपूर्वत्वस्य वा सवर्णेऽव्यग्रावधिकपरत्वस्य वा वर्णान्तरसंनिधानसापेक्षत्वाज्जि-
देशालभ्यत्वात् । तद्वदित्समन्निवेशपक्षस्य ततः पूर्वत्वात्तिदेशसहस्रेण व्यतिरेकमुपश्रव्यत्वादि-
त्यादिनान्यत्र किञ्चिदधिकपूर्वत्वपत्त्ययोरिति देशालभ्यत्वं वदता, अत्र केवलैकशब्दे एकशब्द-
पूर्वावयवकसमुदायत्वस्य व्यपदेशिवद्भावत्वं वदता च ग्रन्थकृता पूर्वपरशब्दविषये
निरुक्तार्थवैलक्षण्यस्य ध्वनत्वात् । अत्र एव “अपातिपदिकेनेति तु निषेधो यत्रान्तग्रहणं
सूत्रोपात्तं, तत्र, यथा दशान्ताड्ड इत्यादिकैग्रन्थस्याख्यावागरे ‘यत्रान्तेऽनुपलक्षणम् । अत-
एवैकगोपूर्वादेशस्य केवलैकशब्देऽप्यवृत्तिरिति येन विधिरिति सूत्रस्योक्तप्रत्यक्षं संगच्छते ।
सपूर्वायाः प्रथमाया इत्यस्य केवलप्रथमान्ते पृष्ठित्तु न, तत्र पूर्वशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वेन
प्रथमान्तावधिकपूर्वत्वाविशिष्टो यत्तद्विशिष्टात्यथमान्तात्तरयोर्युग्मदसत्त्वं रित्यर्थात्तादृशवर्गस्य पदान्तर-
संज्ञितानसापेक्षत्वात्केवलप्रथमान्ते तादृशवर्गस्यातिदेष्टुमशक्यत्वात् । अत्रैवरेपि संज्ञितत्वेन
विवक्षायां षष्ठ्यर्थेऽप्यपदार्थे बहुव्रीहिरिति सपूर्वाया इति सूत्रस्योक्तप्रत्यक्षं संगच्छते । तत्र पूर्वशब्दस्य
व्यवस्थावाचित्वध्वननत्वात् । अत एव तस्य व्यस्त एव पृष्ठित्त्वं तु सम्मते । अन्यथा विभाषा
सर्वास्य, सप्तर्षाच्चैत्यनयोरेव तस्यापि समास एव पृष्ठित्तिः स्यात् । नन्वेवं विभाषा सप्तर्षाच्चैत्यस्य
केवलशिशब्देऽपि पृष्ठित्तिस्यत्वात् व्यपदेशिनद्भावेन तत्रापि विद्यमानपूर्वावयवकमतिशब्दत्वस्य
लभादिति चेत् । पत्तुर्नो यत्रतयोग इति सूत्रारम्भसामर्थ्येन तत्र व्यपदेशिवद्भावपटुत्तैः ।
एतेनैकयोगेति प्रतीकमुपादाय “ननु स्वातिरिक्तावयवकत्वस्य व्यपदेशिनद्भावेनातिदेष्टु-

न चेष्टादिभ्य इति सूत्रे ऽनुवृत्त्यर्थं तथा पाठो ऽत एवानिष्टी-
त्यादिसिद्धिरिति वाच्यम् । ज्ञापकपरभाष्यप्राभाष्येनानि-
ष्टीत्यादिप्रयोगाणामनिष्टत्वात् । एकयोगे ऽपि तावत् उत्त-
रानुवृत्तौ बाधकाभावाच्च ॥ अत एव नान्तादसङ्ख्या-
देरिति चरितार्थम् । अन्यथा पञ्चम इत्यदावपि व्यपदे-

मशक्यत्वात्कथमेकयोगे केवलपूर्वंशब्दादिनिर्मासिः । अत एव सपूर्वायाः प्रथमाया
प्रथमाया इत्यादीनां केवलप्रथमान्तेऽवृत्तिरित्याशङ्क्य तदुक्तस्य पूर्वार्दिनिसप्तर्षाच्चैत्यन्योस्थाने
पूर्वात्तादिनिरित्येव कर्तव्यम् । इष्टादिभ्य इत्येषाद्यन्तादिभ्य इति पाठ्यमित्याद्याशयं
वदन्तो हैमवतीकारः परास्ताः । येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये “यत्तर्ह्ययोगविभागां करोति,
इतरथा पूर्वासपूर्वादिनिरित्येकयोगमेव कुर्यादित्यादिना पङ्क्तत्रपारिभाषाज्ञापकत्वस्य कत्वेन तादृश-
कल्पनाया अभ्याशस्वरूपस्यविरुद्धत्वात् । सपूर्वाया इत्यत्र निरुक्तीत्या देशलेखभावाच्च ।
ननु पृथग्योगकणस्यानिष्टीत्यादिप्रयोगमाधक्यतया सम्फलत्वेन कथं तदुक्तार्थे ज्ञापकमित्याशङ्क्य
रण्डयति । [नचेत्यादिना] [तथा पाठ इति] पृथक् सूत्रपाठ इत्यर्थः । अन्यथैक-
योगनिर्दिष्टानामिति न्यायेन सप्तर्षादित्यस्योत्तरानुवृत्तिर्न स्यादिति भावः । ननु तयोत्तरानुवृत्तौ
किं फलमत आह । [अत एवेति] इष्टादिभ्यश्चेत्यत्र सपूर्वादित्यस्यानुवृत्तेरेवेत्यर्थः ।
[ज्ञापकमिति] । एकयोगेन सिद्धे पृथग्योगकणस्य पङ्क्तत्रपारिभाषाज्ञापकमरेत्यर्थः । [अनिष्टत्वादिति] ।
अन्यथा तादृशरूपसिद्धयर्थं पृथग्योगकणस्यावश्यकतया तस्य ज्ञापकत्वकथनमसङ्गतं स्यात् ।
अतस्तेन तेषामनिष्टत्वमेव वक्तव्यम् । एवं च फलभावात्तत्रानुवृत्तिर्नेति भावः । एकयोगेऽपि
काचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तते इति न्यायेन तदनुवृत्तेरसौलभ्यात्तस्यपदत्वेऽपि न बाधकमित्याह ।
[एकयोगेऽपीति] । एवमत्र भाष्यसम्मतं ज्ञापकत्वमुपपाद्य कश्चमाणासिद्धान्तरीत्या असंगतमपि
प्राचोक्तं ज्ञापकत्वं तस्य स्वरूपव्याप्तिरैव पराश्रित्यस्याशयेनानुवर्तते । [अत एवेति] ।
प्रातिपदिकेन व्यपदेशिवद्भावनिषेधाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । [इति चरितार्थमिति] । इति सूत्रं
चरितार्थमित्यर्थः । [अन्यथेति] । एतत्पारिभाषानङ्गीकारे इत्यर्थः । [इत्यादावपीति]

शिवदूभावेन सङ्ख्यादित्वात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥ इयं च प्रातिपदिकग्रहणे एव न तु प्रातिपदिकाप्रातिपदिकग्रहणे। तेनो गतश्चेत्यत्र न दोष इति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । इयं ग्रहणवतेति च परिभाषा प्रत्ययविधिविषयैवेत्यसमासे

इत्यादिप्रकृतसङ्गोदाहरणेऽपीत्यर्थः । [तद्वैयर्थ्यमिति] तत्राप्यसंख्यादेरिति निषेधेन मटोऽप्रवृत्तौ तत्सर्ववैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः । भाष्योक्तसिद्धान्तप्रतिपादनमुत्वेन निरुक्तप्राचीने केरसाङ्गल्यं ध्वनयति । [इयं च प्रातिपदिकग्रहण एवेति] प्रातिपदिकमात्रग्रहण एवेत्यर्थः । ग्रहणवतेत्यस्यात्रानुवृत्त्या प्रातिपदिकत्वतद्वाच्यत्वात्परमपुरुस्कारेण प्रातिपदिकस्य सूत्रे उपादान एवास्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिरित्याशयः । [तेनेति] उक्तनियमाङ्गीकारेणेत्यर्थः । [न दोष इति] उपात्तयोगित्वस्य प्रत्ययसाधारणत्वात्प्रातिपदिकादित्यस्यानुवृत्तावपि तस्य सूत्रे स्वरूपेणानुच्चारणञ्च तत्रैतन्निषेधाप्रवृत्त्या भवतीत्यादावपि व्यपदेशिवद्भावेन ङीप्सिद्ध्या तत्र तदोपसिद्धिरूपो दोषो नेति भावः । [तत्रैवेति] उचितश्चेति सूत्र एवेत्यर्थः । अस्य येन विधिरिति सूत्र-एवेत्यर्थ इति हर्युक्तं तु न युक्तम् । तत्सर्वेऽस्यार्थस्यास्पृष्टत्वात् । एवं च यथा अत्रास्या-अप्रवृत्तिरेवं नान्तादसंख्यादेरित्यत्राप्युपत्तस्य संख्यादित्वस्यैकादश इत्यादौ सुबन्तसाधारणत्वेन प्रातिपदिकत्वाव्याप्यत्वात्प्रातिपदिकादित्यस्याधिकृतत्वेऽपि तस्य सूत्रे स्वरूपेणानुच्चारणञ्च प्रकृत-परिभाषाया अप्रवृत्त्या ज्ञापनोत्तरमपि स्वार्थे चारितार्थ्याभावेन प्राचोक्तं ज्ञापकत्वमस्य न युक्तम् । नान्तादसंख्यादेरित्यादौ व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तिस्त्वसंख्यादेरिति विशेषणसामर्थ्यात्स्वार्थस्वामयमर्थ्या-द्वोष्पादनीयेति बोध्यम् । अत्र भाष्यकैयट्यादिसम्मतं सिद्धान्तान्तरं दर्शयन् प्राचोक्तसाङ्गल्यं द्रढयति [इयमित्यादिना] । [प्रत्ययविधिविषयैवेति] धर्मिग्राहकसाजाल्यादिति भावः । तत्राप्रातिपदिकेनेति निषेधस्तदोपात्तान्तादिशब्दविषयक इत्यपि बोध्यम् । स्पष्टं चेदं येन विधिरिति सूत्रे कैयटोद्योतयोरसमासे निष्कादित्य इति सूत्रे उद्योते च । अत एव रोणीत्यादिसूत्रविहि-तस्याणादेः केवलमपि प्रवृत्तिस्सिद्धा । तस्य चेति चार्तिकं स्वेतस्तिस्त्रार्थानुवादक्रमेण,

निष्कादित्य इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः । तेन अहन्नि-त्यादेः परमाहनशब्दे केवलाहनशब्दे च प्रवृत्तिरित्य-न्यत्र विस्तरः ॥ ३२ ॥

नापूर्वमित्यवधेयम् । [भाष्यकैयट्योरिति] तत्रहि भाष्येऽसमासग्रहणस्य पूर्वत्र ग्रहणवतेति निषेधाप्रवृत्तिज्ञापकत्वमुत्तवा तस्याहर्दादोगुच्छेत्तत्र प्रयोजनमुक्तम् । तत्र निषेधसमर्पकेषु गोगुच्छादिषु ग्रहणवतेति निषेधस्याप्रवृत्त्या तदन्तविधौ पारमगोपुच्छकमित्यत्राप्यगोपुच्छेति ठक्प्रतिषेधात्पावतेष्ठञिति ठञ् सिध्यतीति भावः । तदुत्तरमेतदपि नास्ति प्रयोजनम्, विधौ प्रतिषेधः, प्रतिषेधश्चायमियुक्तम् । तस्यायमाशयः, पूर्वोदिनिस्सपूर्वञ्चित् प्रत्ययविधौ ग्रहणवतेत्यस्याः परिभाषया ज्ञापितत्वाच्चैव प्रत्ययो विधीयते तत्रैवानया तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते । अगोपुच्छ-संख्यापरिमाणोदित्यनेन तु ठक् प्रतिषिध्यते, नतु विधीयत इति तत्र ग्रहणवतेति निषेधस्य प्रसक्तेरेवाभावेन न तदस्य ज्ञापनस्य प्रयोजनमिति । एवं च ग्रहणवतेति निषेधस्य प्रत्ययविधि-विषयता स्पष्टमेव ध्वनितम् । तुल्यन्यायात्तत्रैव ज्ञापिताया अस्या अपि तद्विषयत्वं स्पष्टमेव ध्वनितम् । अत एव केवलगोपुच्छशब्दादपि ठक्प्रतिषेधास्मिद्धौ भवति । अन्यथा प्रत्ययविधिविषयकस्य ग्रहणवतेत्यस्य तत्राप्रवृत्त्या तदन्तविधौ तदन्तात्प्रतिषेधसिद्धावप्यनया परिभाषया तत्र व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तौ केवलज्जातिषेधो न स्यादिति बोध्यम् । परिभाषाद्वयस्यास्य प्रत्ययविधिविषयकत्वे फलं दर्शयति । [तेनेति] [इत्यादेरिति] आदिना ससजुबोरि-त्यादिसंग्रहः । तस्य केवलसजुशब्दे परमसजुशब्दे च प्रवृत्तिरिति बोध्यम् । अत्रायं निष्कर्षः । ज्ञापकस्य सजातीयैषेक्षत्वादुपगितश्चेति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्याच्चत्र ग्रहणवतेति पदसंबन्धेनास्या अपि प्रातिपदिकासाधारणरूपस्य यत्र सूत्रे उपादानं तत्रैव प्रवृत्तिः । अत-एवो गितश्चेत्यादौ न दोषः । एवमसमासे निष्कादित्य इति सूत्रस्य भाष्यकैयट्यादिप्रामाण्यादस्याः प्रत्ययविधिविषय एव प्रवृत्तिः । अत एव सर्ववेदानतीते सर्ववेद इत्यादाविव सर्वायथीते सर्व इत्यापि व्यपदेशिवद्भावेन सर्वदेस्मादेश्च लुगिति लुक् सिद्धः । उक्तभाष्यकैयट्याभ्यामस्याः प्रत्ययविधिविषयतायाः स्फुटं प्रतीत्याऽत्र व्यपदेशिवद्भावेन लुक् एवेष्टत्वात् । तथाऽग्रान्तेत्यादिना

ननु वान्तो धीत्यादौ यादौ प्रत्यय इत्यर्थः कथमत आह॥

विहितस्य दत्तस्य दन्तादिव केवलदपि पृष्ठत्तिसिद्धा । नैवैवं पालकान्तोति निषेधस्य व्यपदेशिवद्भावेन केवलदपि पृष्ठत्तिः स्यादिति वाच्यम् । तत्रान्तग्रहणसामर्थ्येन तस्य केवलदप्रवृत्तेः । एवं येन विधिरिति सूत्रस्य कैयटोक्तदिशा अस्याः सूत्रोपात्तत्वादिशब्दविषय एव पृष्ठत्तिरित्यवश्यमभ्युपेयम् । ज्ञापकस्य सजातीयोपेक्षत्वात् । अत्र एव रोणीत्यादेर्व्यपदेशिवद्भावेन केवलदपि पृष्ठत्तिसिद्धा । अत एवासमासे निष्कादिभ्य इति सूत्रे उच्यते “स निषेधः सूत्रोपात्तत्वादिशब्दविषय इत्यपि बोध्य ” मित्यत्रापिशब्दः स्वरसतः स्याच्छब्दे । नच तत्र ग्रहणवृत्तेति निषेधात्तदन्तविधिरिव दुर्लभ इति वाच्यम् । येन विधिरिति सूत्रे भाष्यकृता तत्र वाचनिकतदन्तविधेरभ्युपगमात् । एवं च प्रत्ययविधिभिरेव नान्तादसंख्यादेरित्याद्येवतस्मद्वैतैर्दुर्वचतया अत एवेत्यादिप्राप्तो मन्थोऽस्या यथाश्रुताशमिप्रयोगे पृष्ठत्तात्वेन प्रत्यानुसारेणैव । तत्र व्यपदेशिवद्भावापवृत्तिस्तु प्राप्नुयादितैव । एवं चैवं परिभाषा प्रत्ययविधिविषयैव । तत्रापि सूत्रोपात्तत्वादिशब्दविषयैव । तत्रापि प्रातिपदिकासाधारणरूप-ग्रहणविषयैवेति बोध्यमिति । एतेन “यत्र सूत्रे गृह्यमाणानि रित्प्रगृह्यमाणानादिशब्दोपादानं, तत्रैव निषेधः पृष्ठत्तपरिभाषया बोध्यते । ज्ञापकमजालादित्यवश्यमभ्युपेयम् । तथावासमासे निष्कादिभ्य इति सूत्रे कैयटेन प्रतिषिध्यमानेषु गोपुच्छादिकान्तादिशब्दवाटितत्वाभावादेव पृष्ठत्तपरिभाषया अप्रवृत्तौ विधित्वाभावादपृष्ठत्तिरिति श्रुतं, तदेतद्विशेषाच्चिन्त्यमेवेति तदवलम्ब-प्रयुक्तमस्याः प्रत्ययविधिविषयताकल्पनं चिन्त्यम् । किञ्च तद्वीत्या पृष्ठत्तपरिभाषयाः प्रत्यय-विधिविषयत्वे आह्वयिते सूत्रे गोपुच्छादय इव नान्तादसंख्यादेरित्यत्र संख्यादिरपि प्रतिषिध्यत एवेति परिभाषापृष्ठत्त्ययोगात्कथमत एवेत्यादिष्वकीयप्रत्ययः संख्येतेत्यादिचन्द्रिकोक्तमप्याह । असमासे निष्कादिभ्य इति सूत्रस्य भाष्यस्यैकदेश्युक्तिकवलनयां तत्रलक्षकप्रत्यय चिन्तनाक्रमणाय च मानभावात् । अत एवेत्यादिष्वप्रत्यय प्राचीनादुरोधित्वात् । आह्वयित्वादिशब्द-वाटितत्वाभावादि पृष्ठत्तपरिभाषया अप्रवृत्तिरित्यन्यदेतदित्यत्र तत्तं सुधियो विभावयन्तु । ३२

एवं सप्रपञ्चं तदन्तविधिं प्रतिपाद्य तत्समज्ञातदपवादभूतां परिभाषामवतारयति । [नन्वित्यादिना ।] [इत्यर्थः कथमिति ।] तदन्तविधेः प्रसङ्गादिति भावः । नच तत्र

यस्मिन्विधिसत्तादावलम्बग्रहणे ॥ ३३ ॥

तदन्तविधेरपवाद इयम् । वाचनिक्येषा येन विधि-

यान्तप्रत्ययसंभवादेव न तदन्तविधिरिति वाच्यम् । गोमयप्रतीति गोमयात् । तमाचष्ट इत्यर्थे णिचि इष्टवद्भावेन टिलोपे गोमययति, गोमयादित्यादौ यान्तप्रत्ययस्य संभवात् । नचानेनौ-कारस्य वात्तादेशे कर्तव्ये टिलोपस्याचः परस्मिन्नित्यनेन स्थानिवद्भावात् तत्संभव इति वाच्यम् । अजश्लोदेशत्वेन स्थानिवत्ताप्रवृत्तेः । नापि च बहिरङ्गस्याऽसिद्धत्वं । नाजानन्तर्न-इति निषेधादिति बोध्यम् । अत्र परिभाषायां यस्मिन्निति सप्तम्यन्तानुकरणम् । तस्य चाख्यग्रहण इत्यनेन विशेषणतया संबन्धः । अख्यग्रहण इत्यत्राल् गृह्यते येनेति करणे ल्युट् । अलबोधके इत्यर्थः । अलो ग्रहणे उच्चारणे इत्यर्थे हु प्रत्यहारग्रहणेषु तत्रादिविधिर्न स्यात् । विधिशब्देन च कर्मश्रुतस्या कार्यमुच्यते । अस्या येन विधिरित्येतदपवादभूतत्वाद्दुर्लभ-समानदेशा इति न्यायेन समानाधिकरणविशेषण एव पृष्ठत्तिः । तथाचात्वोपधके सप्तम्यन्ते विशेषणभूते सति प्रत्यासत्तया तत्करणको यो विधिस्य तदादौ बोध्य इति परिभाषार्थः । [तदन्तविधेरपवाद इति ।] अत एवको यणवीत्यादौ नानेन तदादिविधिः । विशेष्यासन्नित्यानेन तत्र तदन्तविधेरप्रसत्तया तत्समानदेशीयस्यापि तत्राप्रवृत्तेः । अस्या ज्ञापकासंभवं भवत्वाह । [वाचनिक्येषेति ।] नचस्या अभावे अपो मीत्यत्र येन विधिरित्यनेन तदन्तविधौ भान्ते प्रत्यय इत्यर्थापत्त्या भान्तप्रत्ययस्यासंभवात्तद्वर्धं सदस्या ज्ञापकमिति वाच्यम् । तत्सामर्थ्याद्बुद्धेशे शाश्वतविषयविन्याधारत्वारोपेण सप्तम्याश्रयणात्प्रत्यये यो भकारस्तास्मिन्परे इत्यर्थाश्रयणेन तत्सार्थ-कथसंभवात् । नन्वेवमप्येतदभावे कोः कचरुगुरुषेऽवीत्यत्रावन्तं उत्तरपद इत्यर्थाल्भाक्तदस्य-इत्यादाविव कदर्थः कद्वद् इत्यत्राप्यनेनैव कदादेशसिद्धौ रथवदयोश्चेति सूत्रं व्यर्थं सदस्यां ज्ञापकम् । नच रथवदशब्दाभ्यामाचारिक्विन्नार्थां कर्तुं क्रियते लोपे ह्यन्ताभ्यां रद्धच्छब्दाभ्यां हुशब्दस्य समासे कद्वद् कद्वदित्यादावजन्तत्वाभावेनाप्राप्तकदादेशसंपादनाय तत्सूत्रमावश्यकमिति वाच्यम् । तत्रापि स्थानिवद्भावेनान्ततायास्तुवचत्वात् । कौ हुसमित्यस्य हु किनिमित्तकवि-धावेव पृष्ठत्त्या न तेनात्र स्थानिवत्तानिषेध इति चेन्न । तत्सामर्थ्यादुक्तवचनकल्पनापेक्षया

कोऽकदिति सूत्रेऽग्रहणस्य श्रृयमाणजन्तपरत्वकल्पनायां लाघवेनोपदर्शितस्थले कदादेशसिद्धये तत्सूत्रस्य सार्थक्यसंभवात् । यद्वा तस्याभ्युदयिनि पूर्वं इत्यादाविवोत्तरपदावयवेऽचीति वैयधिकरणान्वयस्वीकारेण तत्सार्थक्यसंभवात् । नन्वेवमपि न त्वर्पीति सूत्रमस्यां ज्ञापकम् । तद्धि प्रदाय प्रस्थायेत्यादाविवोत्तरपदावयवेऽचीति वैयधिकरणान्वयस्वीकारेण तत्सार्थक्यसंभवात् । यद्येवा न स्यात्तदा घुमास्थेत्यत्र हलन्ते क्तितीत्यर्थान्न्या हलन्तस्य ल्यपोऽसंभवादीत्वस्य प्राप्तेरेवामावेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । नच प्रदायच्छत्रमित्यादौ तुकि हलन्तस्य ल्यप्संभवादीत्वमाप्या तत्र तन्निषेधाय तत्सार्थक्यम् । नच तुको बहिरङ्गसिद्धकम् । नाजानन्तर्य इति निषेधादिति वाच्यम् । इदानीमातो लोप इति चेत्यस्याप्यजन्तार्थधनुक्त इत्यर्थान्न्या पदान्तरसापेक्षत्वेन बहिरङ्गं तुकं वाधित्वाऽन्तरङ्गत्वादतो लोपेऽचोऽभावेनेवाप्राप्त्या तद्वैयर्थ्यस्य सुस्थत्वादिति चेन्न । तत्राप्युक्तारित्या क्ति विद्यमानो यो हल् तस्मिन्परतो घुमास्थदेरीत्वमिति, आर्थधनुक्ते विद्यमानो योऽच् तस्मिन्परत आतोलोप इति चार्थाङ्गीकारेण न ल्यपीत्यस्य सार्थक्यसंभवादिति बोध्यम् । अथैवं सति प्रागुक्तस्थलेषु सर्वत्रोक्तदिशा वैयधिकरणान्वयेन सकलेष्टसिद्धावियं परिभाषा निष्पन्ना । न चैतदभावे वान्तो यीत्यत्र प्रत्यये यो यकारस्तस्मिन्परत ओदौतोरित्यर्थे उप्त् शब्दद्वौयुगच्यत्यये उ दू गोयुगमित्यत्र प्रत्ययावयवकाराव्यवहितपूर्वस्य प्रत्ययावयवव्यैवैकारस्य वान्तादेशापत्तिः । परिभाषासत्त्वे तु यकारौ प्रत्यय इत्यर्थान्न दोष इति वाच्यम् । औकारसाहचर्येणैवैकारस्यापि यकारघटितप्रत्ययावयवकस्यैव ग्रहणेनादोषात् । गत्युगवि कर्तव्ये ओकारोच्चारणसमर्थेन तत्र वान्तादेशस्य वारयितुं शक्यत्वाच्च । नचैवमप्येतदभावे ङमो ह्रस्वादीत्यन्नाधिकृत्य पदस्येत्यस्य विभक्तियवयवकल्पने गौवात्पदावयवङमः परस्येत्येवं रीत्या वैयधिकरणान्वयमभ्युपगच्छतो नागेशस्य मते दण्डिनेत्यादौ ङमुडापत्तिर्दुर्वारा । तत्र तद्धारणायोजि च पदे इत्यतः पदग्रहणानुवृत्तावपि पदावयवो ह्रस्वस्रो यो ङम् ततः परस्य पदावयवस्याचो ङमुडित्यर्थस्यैव लाभेन समुदायपदत्वमादाय तदपत्तेस्सत्त्वात् । अजादेः पदस्येत्यर्थेऽतदभावेऽल्लभादिति वाच्यम् । पदावयवः पदपरको ह्रस्वस्रो यो ङम् ततः परस्याच इत्यर्थश्रयणेन तत्र दोषाभावात् । तत्र ङमः पदावयवत्वेऽपि पदपरकत्वाभावात् । नचैवमपि वृणह इमित्यत्र तदादिविधेरलाभेन पित्तार्थधनुक्तावयवे हलीत्यर्थादवृणेत्यत्रान्तरङ्गत्वादल्लोपे प्राधान्येनालश्रयणाद्वर्णाश्रय इति निषेधेन प्रत्ययलक्षणप्रवृत्ताविगमनापत्तिरिति वाच्यम् । प्रतिपदविधिवेनेमगमस्याप्यन्तरङ्गतयोभयोस्तन्तङ्गयोः परत्वादिसागमप्रवृत्त्येष्टसिद्धेः । नच नित्यत्वादल्ल्यादिलोपः शङ्क्यः ।

रित्यत्र भाष्ये पठिता । अस्याश्च स्वरूपसती सप्तमी निमित्तम् ॥ अत एव नेङ् वशि कृतीत्यादौ वशादेः कृत इत्यर्थलाभः । इयं चार्धधातुकस्येडिति सूत्रे वलादेरित्यादिग्रहणसामर्थ्याद्विशेषणविशेष्ययोरुभयोः सप्तम्यन्तत्व एव

तस्यापि शब्दान्तरात्माप्याऽनित्यत्वात् । प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियामकत्वमभ्युपगच्छतो भाष्यकारस्य मते हलीत्यस्यानुवृत्तिं विहाय नाभ्यस्तर्पेति सूत्रादचि नेत्यनुवर्त्य सामान्यतो विहितस्येमागमस्याचि निषेधाभ्युपगमेन तत्र दोषाभावाच्च । नच गोत्रेऽल्लगनीत्यत्रानया परिभाषया अजादौ प्राप्तीत्यतीये इत्यर्थभावे प्राप्तीत्यतीयस्याजिव्ये गोत्रप्रत्ययस्याल्लगित्यर्थेऽज्व-सादीव्यतीयप्रत्ययविवक्षायां गोत्रप्रत्ययस्याल्लगित्यर्थस्य पर्यवसन्नतया गर्गस्यापत्यानि पुमांसो गर्गाः, तेभ्य आगतमित्यर्थे हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्य इत्यनेन रूप्यप्रत्यये गर्गरूप्यमित्यत्रापि तद्वाजप्रत्ययस्य यत्रोऽल्लगपत्तिरिति वाच्यम् । अचि प्राप्तीव्यतीयप्रत्ययघटकत्वतश्चरमावयव-त्वयोरव्यभिचरितत्वेनाजग्रहणसामर्थ्यात्तादृशप्रत्ययादिभूतस्यैवाचो ग्रहणमित्यभ्युपगमेनादोषात् । प्राप्तीव्यतीयप्रत्ययघटकाज्वर्णे परत्वेन विवक्षित इत्यर्थेन वा दोषाभावादिति चेदत्रोच्यते । बहुषु प्रदेशेषु सामर्थ्यादिना न्याय्यं सामानाधिकरण्येनान्यं विहाय वैयधिकरणान्वयाङ्गीकारा-पेक्षया बहुविधक्लिष्टकल्पनापेक्षया च परिभाषाश्रयणमेव वरम् । अत एवेयं भाष्ये वचनरूपेण पठिता । अनन्यथासिद्धज्ञापकस्याभावाच्च ज्ञापकं नोपन्यस्तमिति बोध्यम् । अत्र विशेषमाह । [अस्याश्चेति ।] [स्वरूपसतीति ।] ननु स्वार्थविशिष्टेति भावः । तस्मिन्निति निर्दिष्ट-इत्यादाविवोत्तरात्तदभावोपार्थानुपस्थित्या केवलसप्तम्यन्तपदश्रुतिरेवात्र लिङ्गम् । ततश्च यदि कदाचिद्विधन्तताभिधायिनी सप्तमी, तथापि प्रवर्तते एवैवा परिभाषेति भावः । [अत एवेति ।] अर्थविशेषणानाश्रितायाः केवलसप्तम्या पतन्निमित्तत्वादेवेत्यर्थः । [इत्यर्थलाभ इति ।] अन्यथा तस्याः षष्ठ्यर्थत्वात् न स्यादिति भावः । नन्वेवं ङस्मि धुडित्यादौ सादेः पदस्येति कुतो नार्थः । अधिकृतेन पदस्येत्यनेन सामानाधिकरण्यान्वयानुरोधात्सीति सप्तम्याषष्ठ्यर्थत्वेऽपि सप्तमीश्रुतेस्सत्त्वेन प्रकृतपरिभाषाप्रवृत्तदुर्वारत्वात्त आह । [इयं चेति ।] [आदिग्रहणसामर्थ्यादिति ।]

प्रवर्तते । तेन डःसि धुडित्यादौ सदैः पदस्येति नार्थः ॥

नन्वादिप्रहणस्य न सामर्थ्यम् । वलीत्युक्तौ विरुद्धविभक्तिश्चादर्थावतुकरूपेण तेन सामानाधिकरण्यायोगानिर्दिष्टपरिभाषया पूर्वतयावहितत्वांशयोरुभयाने तयोः प्रशान्त्यस्य न्याय्यत्वादल-
व्यवहितपूर्वस्यावतुकरूपेडित्यर्थापत्तौ भवितेत्यादाविडागमानपचेरिति चेत् । नेडशि कुशीति
निवेशारम्भसामर्थ्याच्छ्रमिता, यत्र इत्यादिनिर्देशाच्च गुणः कृतात्मसंस्कारः इति न्यायेन वलीत्यस्याङ्ग-
विशेषणतयाऽन्ये वल्यवहितपूर्वत्वाविशिष्टं यदङ्गं ततः परस्यार्थावतुकरूपेडित्यर्थेन क्षल्यभावात् ।
नच सुशर्मा देवदत्त इत्यादौ नेडशीति निवेशस्य सार्थकतया न तत्सामर्थ्येन वलीत्यस्याङ्ग-
विशेषणत्वं युक्तमिति वाच्यम् । वलयवहितपूर्वत्वाविशिष्टस्याङ्गव्यवयवार्थावतुकरूपेडित्युक्तौ
वल्यवर्थावतुकरूपेः प्रत्यासत्तया एकाङ्गव्यवयवकरोरेव ग्रहीतुमिति चेत् तत्र तत्सार्थक्यस्य दुर्वचत्वात् ।
किञ्च तदादिविधिप्रवृत्तिप्रयोजकसामानाधिकरण्यापगतया वलीति सप्तम्या अपि षष्ठ्यर्थत्वेन
निर्दिष्टपरिभाषाप्रवृत्तिप्रयोजकौपहेतिकारणरूपसप्तम्यर्थस्याभावेन तत्परीभाषाया अप्रवृत्त्या
तस्यवृत्तिप्रयुक्तविरुद्धान्नप्रत्यय वक्तुमशक्यत्वात् । उक्तानियमाश्रयणे फलं दर्शयति । [तेनेति ।]
[नार्थ इति ।] अन्यथा अधिकृतेन पदस्येतेनान्वयादुरोधात्सीति सप्तम्याषष्ठ्यर्थत्वेऽपि सप्तमीश्रुते-
स्सत्त्वेन तत्स्यवृत्तिर्दुर्गोरेव । तथा च पदस्त्वित्यादौ धुडनापत्तिरिति भावः । ननु तत्र सान्तरस्य
पदस्येत्सार्थवारणाय विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासस्यावश्यकत्वेन तत एव तदादिविशेष्यवृत्त्या
विशेषणविशेष्ययोः सम्बन्धनतानियमस्य नेदं फलमिति चेन्मैयम् । अत्रैतादृशानियमसत्त्वेन
तदादिविधेः “इच्छुरं धुटि सिद्धं वाच्य” इति वार्तिकञ्चलात्तदन्तविशेष्याप्रवृत्तावपत्त्या तत्र
विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन वैयधिकरण्यस्य स्वीकारात्पट्टनियमार्थानं तमादायैतन्नियम-
वैकल्यकथनस्योपजीव्याविशेष्यत्वमनुकत्वात् । अत्रैतन्नियमाभावे सामानाधिकरण्यान्वयस्य
न्याय्यतया सादेरित्यर्थापचेरिति बोध्यम् । यत्तु हरिशालिणः, यदि विशेषणविशेष्ययोस्तयो-
स्सम्बन्धनत्वमिति नियमस्तदा हुङ्गलभ्य इति सूत्रस्याप्यविशेष्यः । तत्र हि षडसिभोर्हलि
चेति सूत्रानुवृत्तस्य हलीति सम्बन्धनस्य हेरिति षष्ठ्यन्तविशेषणतामादायाऽन्या परिभाषया
तदादिविधिरुक्तः । तस्मादयुक्त एवायं नियमः । किन्तु कारनामि च प्राचां हलदौ, तादौ च

तीषसह, सेऽसिचीत्यादौ यथा तादेरित्याद्यर्थलभस्तथा
शब्देन्दुशेखरे निरूपितम् ॥ ३३ ॥

घटपटं घटपटावित्यादिसिद्ध्ये आह ॥

निति कृत्वावित्यादवादिप्रहणेनारोपकसम्बन्धस्य सम्बन्ध्याहृतसमानाधिकरणभावो न सार्वा-
निक इति ज्ञाप्यते । तेन डसि धुडित्यादौ वैयधिकरण्यलभः । आर्वावतुकरूपेडित्यत्रादिप्रहणं
तु वलीत्यस्य परसम्बन्धतयां श्रुतसंबन्धस्य वलीत्यस्त्वादवर्थावतुकविशेषणत्वेन प्राप्तानिष्ठार-
णार्थमेव स्पष्टार्थमित्याहुरिति वदन्ति । तदयुक्तम् । तद्व्याप्यस्य सदैहि स्मिहीत्यादाविडागम-
विशिष्टस्य धिभाववारणाय पट्वततया निर्दिष्टमानपरिभाषैव तत्र तद्वारणसंभवे पूर्वसूत्रे
प्रत्याख्यातं हल्यहणमनुवर्त्य तत्र तद्वारणपरस्योक्तमाप्यर्थैकदेश्युक्तिचेन तद्विशेष्यार्थकिञ्चि-
त्करत्वात् । अत एव भगवता तदुत्तरमथवेत्यादिना निर्दिष्टमानपरिभाषैव तत्र धिभावो
वारितः । कारनानि च प्राचां हलदौ, तादौ च निमित्तनयोरदिप्रहणस्य स्पष्टार्थतया हरदत्तेन
कण्ठत उक्तत्वात्तेनार्थान्नकरत्वनयाः प्रमाणिकम्पन्थाविरुद्धत्वात् । एकहलदवित्यत्राप्यादिप्रहणं
स्पष्टार्थमेवेति बोध्यम् । नन्वेवं तीषसहत्यादौ तादेरित्यर्थापत्तिः । विशेष्यस्यार्थानुक्रमेणस्य
सप्तम्यन्तत्वाभावादत्त आह । [तीषसहति ।] [निरूपितमिति ।] आर्वावतुकरूपेडित्यत्रोदेरित्यतो
वल्यदेरित्यनुवृत्तस्य तत्र विशेषणीभूतवल्गवदार्थस्य तकारेण विशेषणत्वरूपो यो बल् तदादेरिति
वाच्यार्थत्वेन तादेरार्थवतुकरूपेति फलति । एवं सेऽसिचीत्यत्रापि सकाररूपो यो बल्
तदादेरार्थवतुकरूपेति वाच्यार्थे सादेरार्थवतुकरूपेति फलति । उभयत्र सौत्रत्वात्संश्रमार्थे सप्तमीति
तत्र निरूपितम् । वस्तुतस्तु तकारपरकेच्छादेः परस्य वल्यदेरार्थवतुकरूपेडित्यर्थेनैधिसिद्ध्या
न सौत्रत्वाद्याश्रयणप्रयासोऽपीति बोध्यम् । ३३

तदन्तविधिप्रस्तावे तस्युक्तवित्याप्यस्यासिवारणाय व्यपदेशिवदित्यादिपरिभाषा-
स्तत्सद्वधादसूत्रां यस्मिन्निधिरिति परिभाषां च निरूप्य पुनरतिदेशप्रसङ्गमतीतमनुसंधायातिदेशिक-
परिभाषागणं निरूपयति । [घटपटमिति ।] [इत्यादीति ।] आदिना भाष्योक्तस्य बाधवशालङ्कार्यत्वं,

सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति ॥ ३४ ॥

द्वन्द्वश्च प्राणीत्यादिप्रकरणाविषयः सर्वो द्वन्द्व इत्यर्थः ॥
चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रेण समाहारेतरेतरयोग्येण विशेषेण
द्वन्द्वविधानानन्यायसिद्धेयम् ॥ तिष्यपुनर्वस्वोरिति सूत्रस्थं
बहुवचनग्रहणमस्या ज्ञापकम् । तद्धीदं तिष्य-

नाभ्रवशालङ्कारना इत्यस्य संग्रहः । ननु परिभाषायां द्वन्द्व इत्येकवचनमुपपन्नम् । तेषां
बहुत्वात् । नच द्वन्द्वशब्दस्य जातिप्रतया तदुपपत्तिरिति वाच्यम् । तथासति तस्या
एकत्वेन सर्वपदानन्यप्रसङ्गात् । अत एव न द्वन्द्वविशयकशालङ्कारत्वमपि । तस्याप्येकत्वेन
तदनन्यप्रसङ्गापरिहार्येति चेन्न । द्वन्द्वशब्दस्य तत्समाससमूहपरत्वेन तदुपपत्तेः ।
सर्वशब्दस्तु सर्वः पदो दध्य इत्यादिविशयवक्तृत्वस्य वर्तते । तथाच सर्वावयवाच्छिन्नो
द्वन्द्वसमाससमूह इत्यर्थैकवचनमुपपत्तिः । तत्समूहैकत्वादिति बोध्यम् । ननु सर्वशब्दबलात्
द्वन्द्वश्चेत्यादिप्रकरणविषयस्याप्येतत्परिभाषाविशयतया वैकल्पिकत्वे तत्प्रकरणस्य व्यर्थत्वात्पत्तिरत
आह । [द्वन्द्वश्च प्राणीति] । [सर्वो द्वन्द्व इति] । सर्वावयवाच्छिन्नो द्वन्द्वसमाससमूह
इत्यर्थः । तथाच तत्प्रकरणसार्थव्यान्यथानुपपन्नाऽत्र सर्वशब्दस्येदृशसंकुचितविषयत्वमेव युक्तम् ।
तथाचास्य न्यायसिद्धार्थानुवादकत्वेन लघवमपीति सूचयन्नत्र मूलमाह । [चार्थे इति] ।
[अविशेषेणेति] । तत्प्रकरणाविषयस्थविशेषानादरेणेत्यर्थः । ननु चार्थे द्वन्द्व इत्यनेन
समाहारेतरेतयोः सामान्यतो विहितस्य द्वन्द्वस्य द्वन्द्वश्च प्राणीत्यादिना प्राण्यङ्गादीनामेव समाहरो
नेतरेषामिति नियमात्प्रकरणाविषयाणां समाहारभावदुष्करीत्या न्यायसिद्धत्वमायानुपपन्नमत
आह । [तिष्येति] । [ज्ञापकमिति] ज्ञापकमीत्यर्थः । कचिन्तयैव पाठ इति गदाहृतः ।
तेतदुपपादयति । [तद्धीति] । बहुवचनग्रहणमित्यर्थः [इदं तिष्येति] । तिष्येति समाहारद्वन्द्वः ।

पुनर्वस्वित्यत्र तद्ब्रह्मावृत्यर्थम् । न चैवमप्यत्र जाति-
रप्राणिनामिति नित्यैकवद्भावेन बहुवचनमावादिदं

ननुसंक्रवद्योतनायेदं शब्दः । तस्य चोदितमित्यर्थः । [तद्व्यावृत्यर्थमिति] । तत्रैकवचनस्य
द्विवचनव्यावृत्यर्थमित्यर्थः । यदि प्राण्यङ्गादीनामेव समाहार इति नियमः स्यात्तदास्य
तत्प्रकरणाविषयत्वेन समाहारभावात्तिष्य एकतारा, पुनर्वस्व द्वे तारे इति भाष्यार्थोद्देशे सदा
बहुवचनस्यैव सत्त्वेनेदृशप्रयोगस्यैवाभावत्वात्तत्र द्विवचनव्यावृत्यर्थं कृतं बहुवचनग्रहणमनर्थकं स्यात् ।
अतस्तदर्थार्थस्य प्राण्यङ्गादीनां समाहार एवेति नियमबोधनद्वारा तद्व्यतिरिक्तसर्वद्वन्द्वस्योभयपक्षो
बोधयति । तथाच तिष्यपुनर्वस्वित्यत्र समाहारद्वन्द्वे एकवचनस्य द्विवचनव्यावृत्यर्थं बहुवचन-
ग्रहणं स्वार्थे चरितार्थम् । एवं चैवं परिभाषा फलितेति भावः । ननु प्राण्यङ्गादीनामेव
समाहार इति नियमेऽपि तिष्यपुनर्वस्वित्यस्य जातिद्वन्द्वत्वेन समाहारस्य सत्त्वात्तत्रैकवचनस्य
द्विवचनव्यावृत्यर्थं बहुवचनग्रहणमावश्यकमिति कथं तद्व्यर्थम्, कथं वा तस्य निरुक्तार्थज्ञाप-
कत्वम् । नच जातिप्रदेशेषु सर्वत्र भिन्नाधाराया एव जातिभ्रष्टाणादवस्थामेदकस्मिन्भेदेकवस्तु-
विषयतयाऽप्यग्रहणद्वययोर्वैतित्वाभाव इति वाच्यम् । प्रतिमन्वन्तरं भिन्नानि नक्षत्राणीति
दर्शने भिन्नाधारायास्तस्यास्संभवादिति चेन्न । तिष्यपुनर्वस्वोद्देशेन प्राणित्वादप्राणिनामिति
निषेधेनास्य जातिरप्राणिनामिति सूत्रविषयतया समाहाराभावेन बहुवचनग्रहणवैयर्थ्यस्य
सुलब्धत्वादिति बोध्यम् । ननु तिष्यपुनर्वस्वोः प्राणित्वक्षेपे प्राणुस्त्विदंशा बहुवचनग्रहणस्य
प्रकृतपरिभाषाज्ञापनसंभवेऽपि “अथवा नात्र भवन्तः प्राणिनः, प्राणा एवात्र भवन्तः” इति
तिष्यपुनर्वस्वोरिति सूत्रेश्चैकस्मिन्सिद्धान्तभूताप्राणित्वक्षेपे न तत्संभवः । प्राण्यङ्गादीनामेव
समाहार इति विपरीतनियमेऽप्यस्याप्राणिजातिद्वन्द्वत्वेन समाहारस्य सत्त्वात्तत्रैकवचनस्य द्विवचन-
व्यावृत्यर्थं बहुवचनग्रहणस्य सार्थकत्वादित्याशयेन तत्पक्षे प्रकृतपरिभाषासिद्धिं दर्शयितुमाशङ्कते ।
[नचैवमपीति] । एषां प्राणित्वक्षेपे निरुक्तिदशा बहुवचनग्रहणस्य सार्थक्यसंभवेऽपीत्यर्थः ।
[अत्रेति] । तिष्यपुनर्वस्विति लक्ष्य इत्यर्थः । [नित्यैकवद्भावे इति] । इष्टानुरोधेन द्वन्द्वश्चेत्यादिषु

सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यम् । तद्वैकल्पिकत्वस्याप्यनेन
ज्ञापनात् । न चैते प्राणिन इति वाच्यम् । आपोमयः
प्राण इति श्रुतेरदुभिर्विना न ज्ञायमानप्राणानामेव

प्राण्यङ्गादीनां समाहार एवेति नियमज्ञोक्त्यादिते भावः । [इदं सूत्रं व्यर्थमिति ।] बहुवचन-
ग्रहणविशिष्टं तिष्ठयुनर्वस्विति सूत्रं व्यर्थमित्यर्थः । ननु सर्वथा सूत्रवैयर्थ्यम् । नित्यैकवद्भावे-
ऽप्येकवचनस्य द्विवचनविभायकतया तत्सार्थक्यादिति बोध्यम् । [तद्वैकल्पिकत्वस्यापीति ।]
जातिप्राधान्य एवायमेकवद्भावनियमो ननु व्यक्तिप्राधान्य इति कश्चनया जातिप्राणिनामित्यस्य
फलितं यद्वैकल्पिकत्वं तस्यापीत्यर्थः । अपिना चार्थ इति सूत्रविहितद्वन्द्ववैकल्पिकत्वस्य संग्रहः ।
[अनेनेति ।] तिष्ठयुनर्वस्विति सूत्रेणेत्यर्थः । [ज्ञापनादिति ।] तथाच तिष्ठेति सूत्रे नक्षत्रद्वन्द्व-
इत्युक्त्या तस्य व्यक्तिप्राधान्यविषयकतया तद्विषये जातिप्राणिनामित्यनेन समाहार एवेति
नियमाभावाच्चार्थे द्वन्द्व इत्यनेन समाहारेतरयोगोक्त्यन्योरपि द्वन्द्वसत्त्वेनेतरयोगे बहुवचन-
सत्त्वेनेदेश्यप्रसिद्धया संपूर्णसूत्रस्य, समाहारे एकवचनसत्त्वेन तच्चावर्तकतया बहुवचनग्रहणस्य
च सार्थक्यं मुख्यमिति भावः । अत्र एव घटयद्यदिति प्रयोगोऽपि संच्छते । अन्यथा
तत्रापि जातिप्राणिनामिति नित्यैकवद्भावे तदसंगतिः स्पष्टैव । अत एव च क्षीरोदके अनुगन्तुं
इति भाष्ययोगसंगतिसिद्धीति बोध्यम् । [एते इति ।] तिष्ठ्यादय इत्यर्थः । [प्राणिन इति ।]
देवतात्वादेशं प्राणित्वमिति शङ्काशयः । तथाचास्याप्राणिजातिद्वन्द्वत्वाभावेनैतत्प्रकरणविषयतया
समाहार एवेति नियमाभावेन नित्यैकवद्भावाभावात्सूत्रस्य बहुवचनग्रहणस्य च वैयर्थ्यभावात्
निरुक्तज्ञापनसंभव इति भावः । [आपो मय इति ।] अप्स्रब्धसमानार्थक्यादा^{६६}प्राणुपक्षतिक-
सुञ्चनत्वाद्ग्रहणस्य बहुवचन इति मयटि रूपात् । आपोमयमिदं सर्वमिति च । अप्स्रब्ध-
नमयटि त्वमयमिति स्यादिति बोध्यम् । [भूयमानप्राणानामिति ।] भूयमानाः प्राणा
येषामिति बहुव्रीहिः । [प्राणित्वादिति ।] लोके प्राणित्वव्यवहारोदिति भावः । तथाचैवं
देवतात्वेनाद्विर्विना भूयमानप्राणत्वाभावात्प्राणानां तदानीन्स्थितिरात्र प्राणत्वमेव, ननु प्राणित्वमिति

प्राणित्वात् । स्पष्टं चेदं तिष्ठयुनर्वस्वोरिति सूत्रे भाष्ये ॥
अत एव द्वन्द्वश्च प्राणीत्यादौ प्राप्यङ्गादीनामेव समाहार
इति विपरीतनियमो न ॥ ३४ ॥

भावः । [स्पष्टं चेदमिति ।] प्राणुक्तज्ञापकादि सर्वं बहुवचनग्रहणकृत्यनिरूपणावसरे स्पष्टमित्यर्थः ।
ननु तिष्ठयुनर्वस्वोरिति सूत्रसार्थक्यान्यथातुपपत्त्या जातिप्राणिनामिति नियमस्य जातिप्राधान्य-
विषयकत्वफलतया वैकल्पिकत्वलाभेऽपि न चार्थे द्वन्द्व इत्यस्य तच्छाभः । अप्राणिजातिद्वन्द्वस्य
जातिप्राधान्य एव समाहारे, ननु व्यक्तिप्राधान्य इति नियमेन व्यक्तिप्राधान्ये चार्थ इत्यनेने-
भयोर्द्वन्द्वविधानस्य कर्तुं मशक्यत्वात् । तथाच कश्चन पक्षे प्रकृतपरिष्ठापसिद्धिरत आह ।
[अत एवेति] बहुवचनग्रहणादेवेत्यर्थः । [विपरीतनियमो नेति ।] अन्यथा व्यक्तिप्राधान्ये
समाहाराभावेनैकवचनस्याभावात्तस्य द्विवचनव्यावृत्त्यर्थं कृतं बहुवचनग्रहणमनर्थकं स्यात् । तत्सूत्रं
तु नक्षत्रद्वन्द्व इत्युक्त्या व्यक्तिप्राधान्यविषयकमेवेति प्राणुक्तमिति बोध्यम् । एवं च बहुवचन-
ग्रहणसामर्थ्याप्राणिजातिद्वन्द्वस्य जातिप्राधान्ये समाहार एवेति नियमाभ्युपगमाज्जातिप्राधान्ये
इतरेतरयोगव्यावृत्तावपि व्यक्तिप्राधान्ये समाहारस्यानिवृत्तेतत्रोभयोरपि द्वन्द्वसत्त्वात्सूत्रस्य बहुवचन-
ग्रहणस्य च चारितार्थ्यं सुवचम् । तथाचैषा परिभाषा फलितेति बोध्यम् । यद्यप्येष्टानुरोगेन
तथा नियमाभ्युपगमेऽपि प्रकृतार्थसिद्धित्वाभावे तस्यैव भगवत इष्टत्वे बहुवचनग्रहणं तात्पर्यग्राहक-
मित्युपपत्त्याशय इति सुविधेयं विभावयन्तु । एतेनादितः प्रभृत्यासमाप्येकपक्षपरतयैव योजनं
कुर्वन्तोऽन्ये व्याख्यातारः परास्ताः । तथा योजनस्य सर्वथाऽलम्बनकत्वात् । यद्यपि वाक्यार्थचर्चिकाकृताः
“सिद्धान्ते इतरेतरयोगसमाहारयोग्येभ्योरपि समग्रस्यैव प्राधान्यादितरेतरयोगे समुद्भूततावयव-
भेदविवक्षाभूलकतया संपादनीयस्य द्विवचनार्थविना प्रमाणमनुपपन्नत्वान्यायसिद्धत्वमस्यानुपपन्नमिति
बहुवचनग्रहणस्य ज्ञापकत्वमुक्तत्वा तद्वरा प्रकृतपरिष्ठापसिद्धिः । तदप्युक्तम् । तथा योजने
भाष्यदर्शनाप्राधान्यकारणमन्यतमेत्येतोऽप्यभावात् । किञ्चोभयत्रापि तिरोहितावयवभेदस्यैव समग्रस्य
विशेष्यत्वे द्वन्द्वश्चेत्याद्येकवद्भाष्यप्रकरणस्य व्यर्थत्वापत्त्या तेनैव कचिन्तिरोहितावयवभेदसमग्रस्य,
कचिदुद्भूतावयवभेदसमग्रस्य च विशेष्यत्वमित्यर्थस्य लाभेन तदर्थं प्रकरणान्तरस्यबहुवचन-

सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते ॥ ३४ ॥

व्यत्ययो बहुलमिति सूत्रे भाष्ये बहुलमिति योग-
विभागेन षष्ठीयुक्तश्छन्दसीति सूत्रे वेति योगविभागेन
चैषा साधिता। तेन प्रतीपमन्य ऊर्भिर्भुध्यतीत्यादि
सिद्धम्। युध्यत इति प्राप्नोति ॥ ३५ ॥

ननु क्षिय इत्यादावियङ्कथमत आह ॥

ग्रहणपर्यन्तानुयावनं व्यर्थं स्यात्। द्विगुरेकवचनमिति पूर्वसूत्रस्य समाहारविषयकतया तदव्यव-
हितोत्तरद्वन्द्वश्चेत्यादिप्रकरणस्यापि समाहारविषयकताया एव न्याय्यतया तद्वलेन समाहार
एव तिरोहितावयवभेदस्समूहो विशेष्योऽन्यत्रातिरोहितावयवभेद इति विशेषथापि लोभेन तदर्थं
यत्नान्तरन्यानावश्यकत्वादित्यवधेयम्। ३४

आतिदेशिकपरिभाषानिरूपणावसरे विकल्पप्रसङ्गेऽन्यामपि तज्जातीयं परिभाषां
निरूपयति। [सर्वे विधय इति] न केवलं द्वन्द्व एवेति भावः। अत्र मानमाह।
[व्यत्यय इति] अस्य सूत्रस्य विवरणविधायकमध्यपठितत्वेनात्र योगविभागाद्विकरणानामेव
विकल्पलाभोऽत आह। [वेति योगविभागेन चेति] परिभाषाफलं दर्शयति। [तिनेति]।
[युज्यतीति]। यद्यप्येतदनुदात्तेत्त्वलक्षणमालंभेनपदमित्यनेनापि सिद्धम्, तथाप्यस्य प्रकृतपरि-
भाषादाहरणत्वप्रतिपादनपरेण षष्ठी युक्त इति भाष्येण विरोधात्तच्चिन्त्यमिति भावः। षष्ठीयुक्त इति
सूत्रे भाष्ये स्पष्टेषा। ३५

आतिदेशिकपरिभाषामध्ये विकल्पप्रसङ्गदुष्करिभाषां निरूप्यपुनरन्यामातिदेशिक-
परिभाषां निरूपयति। [ननु क्षिय इत्यादावेति]। क्षियो दीर्घादिति, क्षिय इत्यादिसौत्रप्रयोग-
इत्यर्थः। [इयङ् कथमिति]। अस्यानुकरणत्वेनानुकार्यशब्दस्वरूपवचकतया क्रियावचकत्व-

प्रकृतिवदनुकरणं भवति ॥ ३६ ॥

क्षिय इतीयङ्निर्देशो ऽस्या ज्ञापकः ॥

निबन्धनधातुलाभावादिति भावः। अत्र मानमाह। [क्षिय इतीयङ्निर्देश इति]। क्षियो-
दीर्घादिति निष्ठानत्वविधायके सूत्रे इत्यर्थः। [ज्ञापक इति]। तत्र क्षिय इत्यस्य कृत्तदीर्घस्य
क्षियात्तोरनुकरणत्वेन तस्यानुकार्यशब्दस्वरूपवचकत्वेऽपि क्रियावचकत्वाभावात्तच्चिन्त्यमनस्य
धातुत्वस्याभावादियङ्निर्देशोऽनुपपन्नः प्रकृतपरिभाषां ज्ञापयतीति भावः। नन्वेवं दीर्घादिति
व्यर्थम्। निर्देशादेव दीर्घान्तस्य क्षियात्तोरनुकरणमित्यर्थस्य लोभादिति चेन्न। प्रक्षीयेत्यादौ
ल्यपि परतो दीर्घविधायकेन क्षिय इति सूत्रेण ह्रस्वान्तस्य दीर्घविधानावध्याभूतस्य दीर्घत्वं विधेयं,
तथाभूतस्यैव तत्रानुक्तं न्याय्यतया ह्रस्वान्तस्यैव तत्रानुकरणमित्यर्थस्यावश्यमभ्युपगमेन
तत्रापीयङ्निर्देशस्य दृष्टतया तन्निर्देशमात्रेण दीर्घान्तस्य ग्रहणमित्यर्थस्यालौकिकत्वात्। तथाच
ह्रस्वान्तस्येदमनुकरणं, गुणाभावस्तु क्षिय इत्यत्र विभक्तिरिव सौत्रत्वादेवेति शङ्कानिरासाय
दीर्घग्रहणमावश्यकमिति भावः। स्पष्टं चेदं भाष्ये वृत्तिपदमङ्गयोग्यं। यद्वा इदमेव दीर्घग्रहणं
तदतिदेशानित्यात्वे ज्ञापकम्। तथाच तन्निर्देशानुपपत्त्या चिद्विस्तुरित्यादिलक्ष्ययटकस्य कृतेय-
ङ्निर्देशस्येदमनुकरणमित्यर्थस्य संभावयितुं शक्यतया न तन्निर्देशमात्रेण दीर्घान्तस्य ग्रहणमित्यर्थ-
लाभः। अततादृशसंभावना निवृत्तये दीर्घग्रहणमावश्यकम्। नच दीर्घग्रहणेन तादृशसंभा-
वनानिवृत्तापि अतिदेशस्यनित्यतया कथमप्ययङ्निर्देशसिद्धिरिति वाच्यम्। सिद्धान्ते कार्यभेदेन
तदनित्यत्वस्वीकाराद्विभक्तिविषये तदनित्यत्वस्वीकारोऽपीयङ्निर्देशविषये तदस्वीकारेणादोषात्।
ध्वनितश्चायमर्थः इदमेव दीर्घग्रहणमत्र विभक्तिकरणं च तदनित्यत्वे ज्ञापकमिति तत्त्वमित्युद्योतप्रत्ये-
नेति बोध्यम्। ननु कृतेयङ्निर्देशस्यैवेदमनुकरणमस्तु कृतं ज्ञापकादिप्रयत्नेन। अत एव सूत्रोच्ये
भाष्ये अथाप्येतन्नास्ति प्रकृतिवदनुकरणमिति। एवमपि न दोषः। धातोरजादौ यदप्यं
तदनुक्रियते इत्युक्तमिति चेन्न। यथा भूतात्सस्य कार्यं विधेयं तथाभूतस्यैव तत्र सूत्रे अनुक्तं

तत्रैव प्रातिपदिकत्वनिवन्धनविभक्तिकरणादनित्या च्ये-
मिति क्षियो दीर्घादिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ३६ ॥

ननु रामावित्यादौ वृद्धौ कृतायां कार्यकालपक्षे कथं

युक्तत्वात् । किंच कृतेयवददेशयानुकरणेऽपि ततः परनिष्ठया अभावेन तदनुकार्यमूलमूलस्य
प्रवृत्तमित्यर्थस्य दीर्घग्रहणसामर्थ्येन ज्ञापनीयतया विशेषभावात् । सूत्रोपभाष्यस्य धात्वधु-
सामान्ये दृष्टस्य क्षिमात्रसामुकरणमिति पक्षे प्रकृतिवदित्यदिदेशस्य प्रवृत्त्या तदानीं तन्निर्देशोपपत्ति-
समादनाय प्रवृत्तया तस्य सिद्धान्तिसमत्तत्वाभावात् । अतएवोच्यते “ सामान्यानुकरणमिति तु
चिन्त्यं फलभावादिति तद्व्याख्यावसरे उक्तमिति बोध्यम् । एतेन ” कृतादीर्घव्येयवृद्धा निदेशो
दीर्घग्रहणं तु वृद्ध्यानिर्णयवृत्तिविशेषानुकरणमिति भ्रमानिरासार्थमिच्छायां ज्ञापनोपन्यासः ।
वस्तुतो भुवो वृद्धं, अवोदोर्नियं, इत्यादस्तज्ज्ञापकता युक्तेति वदन्त्यन्विकारकृतः परास्ताः ।
धर्मिमाहकृताजाल्यादत्र शास्त्रीयाया एव प्रकृतेर्ग्रहणं शास्त्रीयस्यैव च धर्मस्यानया अतिदेशः ।
अतएवापशब्दानुकरणेण नापशब्दत्वम् । नापि भूमात्तयाभित्यादावशास्त्रीयार्थतत्त्वनिवन्धनं
प्रातिपदिकत्वमिति बोध्यम् । स्पष्टं चेदं ऋत्विक्सूत्रे भाष्यप्रदीपोद्योतयोः । नन्वत्र विभक्ति-
दुर्लभा अत्रया परिभाषया अनुकरणे धातुत्वातिदेशोऽधगुरिति पुर्युदासेन प्रातिपदिकत्वा-
भावादत आह । [तत्रैवेति ॥] क्षिय इति सौत्रप्रयोग एवेत्यर्थः । [विभक्तिकरणमिति ॥]
इदमुपलक्षणं दीर्घग्रहणस्यापि । तस्याप्यतिदेशानित्यत्वे ज्ञापकताया उच्यते उक्तत्वादिति
बोध्यम् । ३६

अतिदेशमप्यङ्गादन्यामप्यातिदेशिकपरिभाषां निरूपयति । [निति ॥] [कार्यकालपक्ष-
इति ॥] यथेदं लोकादेशादर्थं पदसंज्ञायाः फलभावेऽपि भविष्यति किंचिदनेन प्रयोजनमित्यभि-
संनिधमात्रेण नित्यादप्येकादेशादर्थमपरान्तिकत्वेनान्तरङ्गत्वात्तद्वृत्तौ तस्या अनुमानिकस्यानि-

पदत्वमुभयत आश्रयणे ऽन्तादिवत्त्वाभावाद्यस्माद्विहित-
स्तदादितदन्तत्वाभावादत आह ॥

वद्वानेन कृतैकादेशे मुख्यतया नैतन्यायोपयोग इति भावः । [कथं पदत्वमिति ॥] तस्यैव
संज्ञाशास्त्रस्य विधिशब्दैकधाक्यतयैव बोधकत्वेन विधिप्रवृत्तिवैलयापमेव तस्यवृत्त्या विधेयैका-
देशोत्तरमेव प्रवृत्त्या तदानीं मुख्यत्वाभावात्सद्वत्ता नापत्तिः । तस्मिन् तु रामौ पश्येत्त्यादौ
विङ्गतिः इति निष्ठातमिद्विरिति भावः । ननिक्रमयुक्तम् । आकङ्क्षारियसंज्ञासु यथेदं प्रवृत्ति-
नियमस्य ग्रन्थकृता अन्यत्रोक्तत्वेन पदसंज्ञाविषयं कार्यकालज्ञाया अभावादिति चेन्न ।
अथादिभ्यः परैव प्रगृह्यसंज्ञेति प्रगृह्यसंज्ञासूत्रस्यनप्येव संज्ञाशास्त्राणां कार्यकालपक्षे विधिशो-
यत्वमिति मते “ अपादानमुत्तराणि कारकाणि बाधन ” इति भाष्यविरोधपरिहाराय
तलियमस्योक्ततया सिद्धान्ते तस्येऽपि तेषां विधिशोयत्वभावस्य प्रागुपदेशितत्वेन तदनुरोधेन
प्रवृत्तस्य तलियमस्य सिद्धान्तेऽभावात् । वृद्धुत्वं पदसंज्ञाया अप्राप्तौ हेतुमाह ।
[अन्तादिवत्त्वाभावादिति ॥] पूर्वपरशब्दाभ्यामन्तादिशब्दाभ्यां च विरोधस्य पुरस्कर्तृकत्वा-
द्विरुद्धातिदेशद्वयस्य गुणपदसम्भवादिति भावः । यथा द्वयोरकः प्रेयसाभ्यां गुणपद्विरुद्धदेशकौ-
प्रेरीतोऽविरोधार्थं कस्यापि कार्यं न करोति तद्वदिति लोकन्यायसिद्धोऽयमर्थ इति बोध्यम् ।
इदं प्राचामनुरोधेन । वस्तुतस्तु इण्धातुशेखरे परित्यग्यादिना वृत्तिवदितशास्त्रस्याहायरीपबोधकत्वेन
तस्य च विरुद्धविषयस्यापि गुणसम्भवेनोक्तलोकेन्यायेनाप्यार्थस्यासिद्धिः । अत उभयत
आश्रयणेऽप्यन्तादिवद्वत्त्वं इष्यत एव । परं तु पौर्वापर्यलक्षणस्य व्यपवर्णस्य न तेनातिदेश इति
ग्रन्थकृता सिद्धान्तितत्वेन प्रकृते प्रादिबद्धवनेकादेशविशिष्टे मुख्यस्य पूर्वान्तबद्धत्वेन तदादितस्य
च मुख्यतया मुख्यसाद्विहितत्वादितदन्तत्वस्यार्थसमाजभासत्वाद्यपवर्णस्य च तत्रानपेक्षितत्वात्प्रवृत्त-
परिभाषामन्तरापि प्रकृते पदत्वसिद्धिः । अतो नेदं स्वमते असाधारणं प्रयोजनम् । तस्माद्व्याप्यो
मासपूर्वं इत्यादौ सुबहुशुत्तरं विशिष्टे समासत्वसंश्लेषेतिशयाया प्रयोजनम् । नच सर्वे
सर्वपदादेशा इति न्यायेन वार्ता, छि, अथ, सु, इत्यस्य स्थाने बाध्यवृत्त्यादेश इत्यङ्गीकारादानु-
मानिकस्थानिवद्वानेनात्रापि समासत्वं मुख्यमिति वाच्यम् । सर्वे सर्वपदादेशा इत्यस्यार्थवत्येव

एकदेशविकृतमनन्यवत् ॥ ३७ ॥

अनन्यवदित्यस्यान्यवन्नेत्यर्थः । तत्तान्यसादृश्यनिषेधेऽन्यत्वाभावः सुतराम् । अत एव तादृशार्थबोधः । अन्यथा शक्तावच्छेदकानुपूर्व्यज्ञानात्ततो बोधो न स्यात् । एवं च गमिति मान्तस्य यस्माद्विहितस्तत्त्वमौ

स्थानिसमित्याशयकत्वेन प्रकृते सुपोऽप्यर्थवत्त्वेन तादृशस्यान्यादेशभाक्कल्पने मानाभावात् । यत्र श्रौतस्य स्थानिनो नैरर्थक्यं तत्रैव तत्त्वस्यात् । स्पष्टं चेदं स्थानिवत्सद्वै शब्दरत्न इति बोध्यम् । अत्र समासत्वे प्रयोजनं तु पूर्वत्र न समास इति शाकल्यप्रतिषेधः । पञ्च तृतीयासमास इति सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधश्चेति द्रष्टव्यम् । अत्र विकृतशब्दो भावत्तान्तः । एकदेशो विकृतं विकारो यथेति बहुव्रीहिः । बाहिताम्यादिविचिति पूर्वनिपातस्य वैकल्पिकत्वाद्विकृतशब्दस्य परप्रयोगः । एकदेशविकारिविशिष्ट इत्यर्थः । यद्वा कर्मत्तान्तेन कर्तृकरण-इति तृतीयासमासः । समुदायस्य विकृतत्वे एकदेशस्य विकारद्वारा करणत्वात् । धान्येन धनवानिति वक्तृतीयायां तु सुप्सुपेति समास इति बोध्यम् । [अन्यवन्नेत्यर्थ इति ॥ अनन्यवदित्यत्र वक्तृन्तेन नञ्समासो न तु नञ्समासाद्वृत्तिः । तथा सत्यन्यभिन्नवदित्यर्थोद्भूदत्वेन भेदस्य केवलान्वयितया तदवच्छिन्नप्रतिगोताकमेदस्याप्रसिद्धया वाक्यार्थाप्रसिद्धिः । परिभाषा-वैयर्थ्यं चेति भावः । नन्वेवमन्यसादृश्यनिषेधेऽप्यन्यत्वास्य सत्त्वाद्वैयर्थ्यं तदवस्थमेवेत्यत आह । [अन्यत्वाभाव इति ॥ अन्यत्वनियेय इत्यर्थः । अन्यसादृश्यस्यैव निषेधे अन्यत्वस्यानिषेधः कैमुतिकन्यायासिद्ध इति भावः । [अत एवेति ॥ अन्यत्वाभावादवैयर्थ्यः । [तादृशादिति ॥ विकारविशिष्टादित्यर्थः । [अन्यथेति ॥ तस्यान्यत्वे इत्यर्थः । [तत इति ॥ विकृतादित्यर्थः । [बोधो न स्यादिति ॥ शक्तावच्छेदकानुपूर्व्यज्ञाने शक्तेरज्ञानात्ततो बोधस्यानपत्तिः । अन्यत्वस्य निषेधे तु तत्रापि शक्तावच्छेदकानुपूर्व्यज्ञानस्यारोपितस्य सत्त्वाच्च बोधानुपपत्तिरिति भावः ।

इत्यस्य परादिवत्त्वेन सुप्त्वमिति तदादितदन्तत्वमार्थ-समाजग्रस्तम् ॥ छिन्नपुच्छे शुनि श्रुत्वव्यवहारवन्मान्ते तत्त्वं लोकन्यायासिद्धम् । अत एव प्राग्दीव्यत इति सूत्रे भाष्ये दीव्यतिशब्दैकदेशदीव्यच्छब्दानुकरणमिद-मित्युक्त्वा किमर्थं विकृत निर्देशः एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषैकदेशविकृतमनन्यवदित्युक्तम् । एतेनायं न्यायः शास्त्रीयकार्यएव शास्त्रीयविकारएवेत्यपास्तम् । विकृतावयवनिबन्धनकार्ये तु नायं, छिन्नपुच्छे शुनि पुच्छवत्त्वव्यवहारवद्विकृतावयवत्वव्यवहारस्य दुरुपपाद-

[अर्थसमाजग्रस्तमिति ॥ अर्थस्यमान्यार्थानि, तेषां समाजेन समूहेन अस्तम्, संपन्नमित्यर्थः । अत्र मूलमाह । [छिन्नपुच्छ इति ॥ लोकन्यायासिद्धया अप्यस्या अत्र शास्त्रे आश्रयणे मानं दर्शयति । [अत एवेति ॥ ज्ञापयतीति ॥ ज्ञापितायां तस्यां शब्दलाघवसंपादकतया निर्देशस्य स्वार्थे चारितार्थ्यमिति भावः । [एतेनेति ॥ लोकन्यायसिद्धयात्याश्रयाशास्त्रीय-विकृतनिर्देशज्ञापितत्वेनेत्यर्थः । [अपास्तमिति ॥ ज्ञापकसाजालादशास्त्रीयविकारोऽपि प्रकृते न्याय्यत्वादिति भावः । अत एव श्रायसशब्दादगन्तार्थवचने श्रायसावित्यत्र वृद्धौ कृतायां सान्तरयोगिवत्त्वेनानेन न्यायेनाङ्गतया प्राप्तो नुम् पूर्वसंबन्धिविधिवत्त्वेनाचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेन चारितोऽचः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये । अन्यथा सान्तस्य शास्त्रीयविकारत्वाभावेन तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति बोध्यम् । नन्वेतपरिभाषाश्रयणे द्यौः पन्था, इत्यादावनल्विधाविति निषेधेन स्थानिवत्त्वा-प्रवृत्तावयवनेन न्यायेन हलन्तत्वातिदेशाद्बहुधादिलोपो दुर्वार इत्यत आह । [विकृतावयवेति ॥ [दुरुपपादत्वादिति ॥ पुच्छवत्त्वव्यवहारप्रयोजकस्य पुच्छरुपावयवस्याभावाद्वा तत्र तद्वत्करो

त्वात् ॥ एवमहपरिमाणग्रहणेऽपि नायम्, उक्त्युक्तेः।
एतत्, येन विधिरित्यत्र भाष्यकैयट्योर्व्धनितम् ॥ यत्र

न, तथा विह्वलाप्यकत्वग्रहणप्रयोजकस्य तदवयवस्याभावात्तद्वहारे दुरुपपाद इति भावः। अत एव राजकीयमित्यत्र कादेशोत्तरमनेन न्यायेनाख्येयमाशङ्क्य, मथवत इत्यादौ श्रुत्येवति-संप्रसारणवाण्याय तत्सूत्रे कृतस्य नकारान्तत्वात्प्रापकपणिन नान्ताभ्रान्तग्रहणात्तद्व्यापणं ऋच्छ्रुदस्यभाव्योक्तं संगच्छते। अन्यथा नकारान्तत्वात्प्रापकेन न्यायेनातिदेशे तदपकपीऽपि दोषादवस्थात्तदसङ्गतिः स्पष्टयेति बोध्यम्। नन्वशास्त्रेयविकारेऽप्येतत्परिभाषाप्रवृत्तौ भयशाब्दे-ऽप्युपग्रहब्दत्वातिदेशात्सर्वनामसंज्ञापरितरत आह। [एवमिति] विह्वलावयवनिवन्धनकार्य इत्यर्थः। [अहपरिमाणग्रहण इति] अहं, परिच्छिन्नं प्रातिष्ठिकरूपेण गृहीतं परिमाण-मानुपूर्वीविशेषो यस्य तादृशार्थनोपकशब्दग्रहण इत्यर्थः। अत्र परिमाणशब्दः परिच्छेदक-मात्रपरि न तु पारिभाषिकपरिमाणपरः। अत एव द्रोणादिवरतंत्याया अपि दृष्टान्तत्वेनोक्तेर्वो भावतस्संगच्छते, परिच्छित्तिमाधनत्वाविशेषादानुपूर्वीविशेषेऽप्यत्र शास्त्रे परिमाण शब्दव्यवहार इति बोध्यम्। [उक्त्युक्तेरिति] दुरुपपादत्वरूपमागुक्त्युक्तेरित्यर्थः। तत्तद्वर्णनव्यवहिते-तरत्वादितात्मानुपूर्वीविशेषस्य न्यूनं अधिकं वा शास्त्रव्यापारमन्तरा दुरुपपादत्वमिति भावः। अत्र मानमाह, [एतदिति] अनन्तरोक्तमित्यर्थः। [भाष्येति] तत्राहि सर्विके, उच्चकैः, भिन्नीत्यादौ साकच्छके सशस्त्रकै च तत्तत्तदन्तत्ययोभावात्सर्वनामाव्ययवातुसंज्ञानामप्राप्तिमाशङ्क्य गङ्गाप्रविष्टनदीदृष्टान्तेन तत्र तासंज्ञासंपाद्य ततः परिच्छिन्नपरिमाणार्थकानां पृथ्वी संस्त्यादि-संस्त्याशब्दानां यथा एकापये अप्रवृत्तिर्यथा वा द्रोणादिशब्दानां न्यूनं अधिकं वा अप्रवृत्तिरेवं जातिव्यञ्जकभूयोऽवयवदर्शनसंस्त्येऽपि सर्वाद्यानुपूर्वीविशेषोपादानेन क्रियमाणानां सर्वनामादि-संज्ञानां न्यूनं अधिकं वा अप्रवृत्तिरिति पुनराक्षिप्य नेदमदस्योतिस्त्रे ककारवर्षदुर्दृष्टेन तदेकदेशभूतं तद्व्यवहारेण गृह्यत इत्यर्थं ज्ञापयित्वा तत्र तासंज्ञा उपपादिताः। यद्यस्य न्यायस्याहपरिमाण-ग्रहणेऽपि प्रवृत्तिस्स्यात्तदा अनेन न्यायेन तत्र तासां संज्ञानां सुलभतया तदर्थं यत्नान्तरानुसरणं विकल्पमेव स्यात्। अतस्तेनेदं ध्वनिवमिति भावः। नन्वेवं श्रयसशब्दादप्यन्ताद्विवर्तने

श्रयसावित्यत्र वृद्धौ कृतायां सान्त्वयित्वादेनेन न्यायेनाङ्गतया च प्राप्तस्य नुमः पूर्वसम्बन्धि-विधिवारस्थानिवत्त्वेन वारणपराचः परस्मिन्निति सूत्रस्थभाष्यविशेषः। “संलग्नाशब्दाः परिमाण-शब्दाश्चैकेनाप्यप्ये न भवन्ति। अङ्गसंज्ञाह्रस्वपरिमाणानां क्रियते सा केनाधिके सा” इत्याद्याङ्गसंज्ञासूत्रभाष्येणाङ्गसंज्ञाया अहपरिमाणवृत्तित्वलभत्वात्। एवमन्तादिचरत्स्थभाष्या-संगतिरपि। तत्राहि गुडोदकमित्रादाविकादेशे कृते दकशब्दस्यानेन न्यायेनोदकशब्दत्वमाश्रित्योदके केवल इति पूर्वपदान्-ज्ञोदात्तचतुस्तम्। परिच्छन्नपरिमाणग्रहणे एतदप्रवृत्तौ तु दकशब्दे उदकशब्दत्वस्यातिदेष्टुमशक्यतया तदसङ्गतिस्मर्येव। किंच प्रार्थनोऽपि ति सूत्रे विह्वलतिदेशेनोक्तपरिभाषां ज्ञापयित्वा तेनैव पञ्चवित्यादौ पदत्वे सिद्धे स्थानिवत्सूत्रे एकदेशविह्वलस्योपसंख्यानं चोदितं तत्र वक्तव्यं भवतीति तत्सूत्रस्थ भाष्यकैयटविशेषश्च। तिङ्पदस्य निपातपदवत्तिप्त्वादिनैव बोधकत्रया तिङ्पदबोध्यत्वरूपस्या तिङ्पदस्याहपरिमाणवृत्तित्वतया तस्याप्यनेनातिदेष्टुमशक्यत्वादिति चेदत्रोच्यते। अङ्गपदस्य प्रातिपदिकपदवत्तदूपेणार्थोपस्थाप-कत्वाभावेनाङ्गत्वस्य परिच्छिन्नपरिमाणवृत्तितया तस्यानेन न्यायेनातिदेशे बाधकाभावात् श्रयसावित्येनद्विषयप्रागुक्तचः परस्मिन्निति सूत्रस्थभाष्यविशेषः। अङ्गसंज्ञासूत्रं भाष्यं त्वेतिद्वि-रोषादेकदेश्युक्तिरेव। एवं दकशब्दे उदकशब्दत्वातिदेशप्रतिपादनपरमन्तादिचदिति सूत्रस्थं भाष्यमप्येकदेशिन एव। तत्र पूर्वोत्तरपदानिपिकककार्यार्थसूत्रमन्तरोऽप्येकादेशो नेतिपरिभाषया एकादेशात्पूर्वमेव ह्यप्रवृत्तेर्न्याय्यतया तदज्ञानेन तद्व्याप्यप्रवृत्तेः। तथा प्रधीव्यतोऽपि ति सूत्रस्थं भाष्यमप्येकदेश्युक्तिः। निरुक्तयेन विधिरिति सूत्रस्थभाष्येणाहपरिमाणग्रहणे तदप्रवृत्तेः सुष्ठु प्रतीत्या तद्विशेषात्। पक्षु पचन्तित्यादावर्थाधिकविकारसत्त्वेन तदप्रवृत्तेश्च। नचार्थविकार-सुष्ठु प्रतीत्या तद्विशेषात्। पक्षु पचन्तित्यादावर्थाधिकविकारसत्त्वेन तदप्रवृत्तेश्च। नचार्थविकार-सत्त्वेऽप्यप्रवृत्तित्यादौ तकारमात्रस्य तिङ्पदजातिव्यञ्जकताया दृष्टत्वेन तस्यवृत्तिस्सुववेति वाच्यम्। बुद्धादित्यादौ व्यभिचारेण तकारमात्रस्य तदव्यञ्जकत्वात्। तथा पचन्तित्यादौ तिङ्पदनिबन्धन-पदत्वसिद्धये आरब्धस्य “एकदेशविह्वलस्योपसंख्यान” मिति वार्तिकस्यानेन न्यायेनाकर्तव्यत्व-प्रतिपादनपरं स्थानिवत्सूत्रस्थं भाष्यमप्येकदेश्युक्तिरेव। उक्तरीत्या तत्रास्याऽप्रवृत्तेः। अत एव भगवता आदेशग्रहणसामर्थ्येन तत्र सूत्रे आनुमानिकादेशस्यापि ग्रहणमित्याशयकेन “इमेव्यादेशः। कथम्। आदिश्यते य स्म आदेशः, इमे चाप्यादिश्यन्ते” इति प्रत्येन तत्सत्याव्ययत्वं। आदेशग्रहणप्रयोजनकथनावसरे च “इदं तर्हि प्रयोगनम्। आदेशमात्रं स्थानिवद्वया स्यात्। एकदेशविह्वलस्योपसंख्यानं चोदयिष्यति, तत्र वक्तव्यं भवति” इत्युक्तम्।

त्वर्थं तदधिकं वा विकृतं तत्र जातिव्यञ्जकभूवयव-
दर्शनाभावेन तत्त्वाप्रतीतौ कार्यसिद्धयर्थं विकृतानल-

अमेन प्रागुक्तभाष्येण चादेशग्रहणसामर्थ्येनोपसंख्यानप्रत्याख्यानेमेव सिद्धान्त्युक्तिरिति सुकटं प्रतीयते। नच गङ्गाप्रविष्टनदीदृष्टान्तमूलकस्याकोरिति प्रतिषेधज्ञापितस्य तन्माध्यपतितन्यायस्य यथा अक्तपरिमाणग्रहणेऽपि प्रवृत्तिरेवं ध्रुवच्छट्टान्तमूलकस्य प्राग्बोध्यदिति विकृतनिर्देशज्ञापितस्यापि न्यायस्य कुतो नाक्तपरिमाणग्रहणेप्रवृत्तिरिति वाच्यम्। तन्न्यायास्याक्तपरिमाणग्रहणे प्रवृत्तिमन्तरा अकोरिति प्रतिषेधस्य सार्थक्यासंभवेन तद्विशेषे तत्प्रवृत्तेरभ्युपगमेऽप्यस्य तद्विशेषे प्रवृत्तौ मानाभावात्। दीव्यच्छब्दे दीव्यत्यर्थबोधकत्वातिदेशेन तत्सार्थक्यासंभवात्। एतेन “येन विधिरिति सूत्रस्थभाष्यबलदागमजन्यविकारस्य प्रकृतन्यायप्रयोजनकत्वाभाव एव कल्पनीयो न तत्तत्परिमाणग्रहणस्य, अत एव श्रयसावित्यत्रैकादेशोत्तरं सान्तत्याङ्गत्वातिदेशमाश्रित्य नुमापदानपरं, तथा माथितिक इत्यत्र यथेति लोपोत्तरं तान्तत्यानेन न्यायेनाङ्गत्वातिदेशेन कादेशापादानपरं च स्थानिवद्भावप्रयोजनप्रस्तावे भाष्यकारोक्तमवः परिसिद्धिति सूत्रस्य संगच्छते। अन्यथा अङ्गसंज्ञासूत्रस्थभाष्यबलचत्संज्ञाया अक्तपरिमाणसंज्ञत्वेन तदसंगतिस्मर्येव। किंचैवं पञ्चलिन्यादावेतिरिति प्रवृत्त्युत्तरं कार्यकाले पदत्वायनेन न्यायेन तिङ्त्वातिदेश इत्येवं प्रतिपादनपरं स्थानिवत्सूत्रस्य च भाष्यं कथं संगच्छताम्। तिङ्त्वस्य ह्यक्तपरिमाणसंज्ञात्वं सुकटमेव। तस्माच्च तत्तत्परिमाणग्रहणे प्रकृतन्यायाऽप्रवृत्तिरिष्टा तत्र वक्ष्यमाणपरिभाषानित्यत्वेमेव शरणमिति युक्ततरमिति वदन्तश्चन्द्रिकाकृताः पराताः। अननुगतानित्यत्वस्य नागोशानभिप्रेतताया वक्ष्यमाणत्वादिति बोध्यम्। नव्येन न्यायेन सिद्धौ स्थानिवत्सूत्रं व्यर्थमत आह। [यत्र त्वर्थं तदधिकं वेति] तत्रार्थविकारो ज्वरत्वेत्यष्टि तूर्ण इत्यादौ, तदधिकविकारो मर्प्यन्तोदेशेषु त्वदीय इत्यादौ, [जातिव्यञ्जकेति] विकृतानिविद्वत्तयोरेमेदप्रतिपत्तिमाधको धर्मोऽत्र जातिशब्देनोच्यते। फलान्तरमाह। [विकृतेति] प्रागुक्तदिशा विकृतावयवविबन्धनकार्ये एतदप्रवृत्त्या तत्र तादृशव्यवहारसंपादनाय स्थानिवत्सूत्रमिति भावः। तेन यशश्शब्दादचक्षुषण-णिजन्तास्किपि निष्पन्नयश्च इत्यस्मात्स्थानिवत्त्वेनासन्तत्वमाश्रित्यास्यायामेधासूत्रो विनिरिति

रूपावयवत्वप्रतीत्यर्थं च स्थानिवत्सूत्रम्। क्वचित्तु
लक्ष्यानुसरोधान्यायानाश्रयणम्। तेनाभीयादित्यादि-
सिद्धिः। स्पष्टं च क्वचिन्न्यायायाप्रवृत्तिः प्रथमयोः
पूर्वसवर्ण इत्यत्र कैयटेन दर्शितेत्यन्यत्र विस्तरः॥३७॥

सूत्रान्तमर्थे विनिसिध्यति। एवं यत्र किमः क इत्यादिना सर्वस्यैव विकारो यत्र वा परिच्छिन्नपरिमाणप्रवृत्तिर्मस्यातिदेशो यथा पक्तु पचन्निवत्यादौ तिप्त्वादेशस्तत्रास्याऽप्रवृत्त्या तदर्थमपि स्थानिवत्सूत्रमिति बोध्यम्। एवं नास्या कर्तव्या यत्रानुगमः क्रियत इति पङ्क्तिर्विशतीति सूत्रस्थभाष्यानुसरोधेन लोकच्छट्टान्तमूलकस्यास्यान्यायस्य तदनुसरोधेनैवानुगतरूपेण कचिक्त्वविद्वत्प्रवृत्तिं प्रदर्श्य कैयटानुसरोधेन सामान्यतोऽनित्यत्वं दर्शयति। [क्वचित्त्विति] न्यायस्य कचिदनाश्रयणे हेतुमाह। [लक्ष्यानुसारादिति] फलमाह। [तेनेति] [अभीयादित्यादीति] आदिना परीयात्, प्रतीयादित्यादिसंग्रहः। अन्यथा अनेन न्यायेन भान्तयोपसर्गत्वादीकारस्य परादिद्वद्वावेनेत्वा-चैतेलिङ्गीति ह्युत्पत्तिरिति ईदृशलक्ष्यानुसाराज्ञौकिकस्यास्य न्यायस्य कचिदनाश्रयणमिति भावः। उक्तमर्थं द्रष्टवितुं सामान्यरूपेण दृष्टान्तमाह। [स्पष्टं चेति] [न्यायाप्रवृत्तिरिति] न्यायात्वावच्छिन्न-स्याप्रवृत्तिरित्यर्थः। [प्रथमयोरिति] तत्र हि जशसोः पररूपवायन्याय प्रथमयोरिति योगविभागे कृतेऽप्यतिप्रसङ्गवारणयाश्रितमर्थेऽपवादन्यायव्याख्यावसरे कैयटेन “न्यायश्चायं नतु वचनम्। यद्वद्वद्वति। यथेतदस्तीति। नहि वचनस्यासत्तासंभावना। न्यायस्तु कचिदक्षिद्वदश्रयत-इति गुज्यते वक्तु” मित्युक्तम्। अत्र कैयटेनेत्युक्तस्या अलचिस्सूचिता। तद्वीजन्तु लौकिकस्यास्य न्यायस्य लोकच्छट्टान्तनैव निरुक्तीत्या अनुगतरूपेण कचिदप्रवृत्तिकल्पनया सकलेष्टसिद्धौ लक्ष्योक्तध्रुवदुर्ज्ञेयालक्ष्यानुसारादननुगतरूपेण कचिदप्रवृत्तिकल्पनमनुचितमिति। अत एवादादिशेखरे अभीयादित्यत्र भान्त्यैकदेशविकृतन्यायेनोपसर्गत्वादीकारस्य परादिद्वद्वावेनेत्वा-त्वाच्च ह्युत्पत्तिमुद्गाढ्य, उपसर्गसंज्ञायाः परिच्छिन्नपरिमाणप्राणादिगतत्वादत्तपरिमाणविकारोऽस्य न्यायस्याप्रवृत्त्या न दोष इति समाधाय तदुत्तरं “लक्ष्यानुसारात्क्वचिन्न्यायानाश्रयणमिति न दोष

इत्यन्ये” इत्युक्तम् । तत्रान्ये इत्यनेन तदर्थस्य स्वनभिमतत्वं सूचितम् । अभीयादित्यत्र ह्यप्यतिस्तु तस्य सत्यभिधाने उत्तरात्यैव नेति तदाशय इति बोध्यम् । नन्यस्य न्यायस्य सामान्यतोऽनित्यत्वानङ्गीकारे अर्भायादित्यत्र ह्यस्य निरुक्तदिशा वारणसंभवेऽपि भान्तेऽनेन न्यायेन पदत्वमाश्रित्य जस्त्यापचिदुर्गारा । पदत्वस्य परिच्छिन्नपरिमाणवृत्तित्वाभावेन पङ्क्तपरिभाषया अप्रवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वात् । तथा पठितित्यत्रापि तदापत्तिरिति चेन्न । जस्त्यस्य पूर्वसम्बन्धिविधित्वादेव परमिन्निति स्थानिकत्वेन भान्ते पदत्वस्य दुर्वचत्वात् । नच न पदान्तेतिनिषेधश्चङ्कः । तत्र जम्भदेन कर्मवृत्तिरस्यैव प्रदीप्तुमुचितत्वेन इत्यत्र जम्भ इतीत्यस्यैव ग्रहणात् । अत एव पदान्तिविधिं प्रति न स्थानिवादीत्युपक्रम्य ब्रह्मन्त्येत्यत्र जम्भत्वं प्राप्तोतीति भाष्ये उक्तम् । अन्यथा जम्भपदेन निषेधस्य दुर्वारत्वादसङ्गतिस्मर्येव । अत एव वेतस्यानित्यत्र न जस्त्यम् । अन्यथा पदेऽन्त इति व्याख्यानानेन स्तम्भारणोऽपि जायते स्थानिकत्वनिषेधात्सन्ति पदत्वेन जस्त्यं दुर्वारमेव स्यात् । नचैकमपि पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवादीति निषेधाच्च स्थानिकत्वप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । तत्र पदकर्ममाश्रयविधायकतिरिक्तस्यैव त्रैपादिकस्य ग्रहणेन तदप्रवृत्तेः । एवं पठितित्यत्रापि स्थानिकत्वेन न जस्त्यप्रवृत्तिः । नच तत्र पररूपस्याज्जलदेशत्वेन स्थानिकत्वं वक्तुमशक्यमिति वाच्यम् । तत्रैकः पूर्वपरयोरीत्यविभक्त्यसत्त्वेन तत्र पूर्वपरयोरिति द्विवचननिर्देशेनोपर्योसि पत्येकं स्थानित्वबोधनादुत्तरस्थानिमादाय पररूपस्याज्जलदेशत्वेन तस्यवृत्तेस्तुवचत्वात् । पूर्वस्थानिमादायाज्जलदेशत्वेऽपि तत्र स्थानिकत्वनिषेधस्य वाच्यवृत्त्या अत्राणात् । असंति वाक्ये सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायेनात्र एवादेशः स्थानिकत्वेन तत्रार्थादिति बोध्यम् । एतेनाभीयादित्यादावनेन न्यायेन भान्तस्य पदत्वात्मासज्जत्ववारणायैव क्वचित्त्वित्यादिग्रन्थस्य-प्रवृत्तिर्नितु ह्यस्ववारणाय । उपसर्गात्तस्य परिच्छिन्नपरिमाणवृत्तितया अक्तपरिमाणग्रहणोऽस्य न्यायस्याप्रवृत्तिं कदातो नागोशस्य भान्तेऽनेन न्यायेनोपसर्गात्त्वयानेतुमशक्यत्वादिति कदाञ्चो वाक्यार्थचन्द्रिकाकारः मिश्रा अन्ये च व्याख्यातारः परास्ताः । प्रागुपदर्शितादिदेशेऽस्यग्रन्थसन्दर्भेणात्र हस्तवारणायैव तदग्रन्थप्रवृत्तेः स्फुटं प्रतीतेः । जस्त्यस्य निरुक्तप्रकारान्तरेणैव वारणसंभवेन तदर्थमननुगमनित्यक्तकलनाया नागोशानभिषेकत्वादिति सुधियो विभावयन्तु । यत्तु वाक्यार्थचन्द्रिकाकाराः । नैतन्त्यायाश्रयणे प्रयोजनम् । नच वाच्यश्च इत्यादौ सुवृत्तुगुत्तरं समासत्वं प्रयोजनमिति वाच्यम् । कार्यकालाशये प्रत्ययलक्षणेन सुबन्ततामाश्रित्य पुनस्समास-संज्ञायास्तुवचत्वात् । एवं रामावित्यादवैकादेशोत्तरं पदत्वसिद्धिरपि न फलम् । यथोद्देशे

भविष्यति किञ्चिदनेन प्रयोजनमित्यभिसन्धिमात्रेणैकादेशासर्वं प्रवृत्तायाः पदसंज्ञाया एकादेशो-त्तरमानुषानिकस्थानिवद्भावेन सुलभत्वात् । नच विष्णुपुरित्यादावभ्यासंशो हलादिश्लोचोत्तरं सुब्रूपासंपादनेन सुविनिर्दुष्यं इति प्रत्यक्सर्वनमस्य न्यायस्य प्रयोजनमिति वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्याश्रित्य पत्नोत्तरमेव द्वित्यप्रवर्तेनानादोषात् । नचाभ्यासविकारेषु वाच्यबाधकभावाभावेन हलादिश्लोचोत्तरमजीगणदित्यत्राभ्यासंशो गणरूपत्वात्तिदेशादीन्न गण इत्यस्य प्रवृत्तिः प्रयोजनमिति वाच्यम् । भूतपूर्वगणरूपत्वादायापि तत्रोत्तरप्रवृत्तेस्तुवचत्वात् । किंचाभ्यास-वृत्तिशक्तिजन्योपस्थितिविषयस्यार्थस्य बोधावृत्तिमीत्या तदुत्तरलक्षणतश्चान्तिजन्योपस्थितेः प्रतिबन्ध-कलाकल्पनया बोधाविषयत्वानस्युपगमेऽप्युपस्थितिबोकारे बाधकभावेन वृत्त्या पदार्थोपस्थापकत्व-रूपार्थवत्त्वस्य तुवचत्वादनुमानिकस्थानिवद्भावेनैव हलादिश्लोचोत्तरमभ्यासंशो गणरूपत्वम् । ईदृशमेवार्थवत्त्वमानुमानिकस्थानिवद्भावे प्रयोजकम् । अत एव चकारेत्यादावुत्तरात्तत्त्वोत्तरमर्थविकार-विशिष्टस्य प्रकृतन्यायविषयत्वभावेऽप्यभ्यासत्वमानुमानिकस्थानिकत्वनेति निष्कर्षः । पुनरभ्यास-संज्ञाप्रावृत्तिरप्येतादृशस्थानिवद्भावयोज्यद्विरुक्त गातुपूर्वभावात्तिदेशैकसाध्या । तस्मादनाक्यकोऽयं न्यायः । अत एव स्थानिकत्वसूत्रे भाष्ये स्थानिकत्वेऽप्येव समबन्धिनकत्वादादेशो लब्धे पुनरादेश-ग्रहणमानुमानिकदेशग्रहणार्थमित्येवमस्युपगतेनानुमानिकस्थानिवद्भावेनैकदेशविकृतन्यायः प्रत्या-स्यताः । दीव्यद्ग्रहणमपि विनैव न्यायज्ञापकं मासुपपद्यते । अर्थनिर्देशेषु स्वरूपस्यानुपयुक्त-त्वाद्द्वियोगाच्चमीमादायाऽप्यभ्यासमानानधिकरण्यलक्षणेन शतृपत्यनेन तदुपपत्तेः । स्पष्टं चेदं तत्रैव सूत्रे भाष्ये इत्याहुः । अन्ये च सर्वे व्याख्यातारस्तत्रैवास्या अनकश्यक्तापूवः । तदुक्तम् । विष्णुपुरित्यादावभ्यासंशो हलादिश्लोचोत्तरं सुपिरुपत्वसंपादनेन पत्वसिद्धयेऽस्य न्यायस्यावश्य-कत्वात् । नच पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्याश्रयणात् पत्वोत्तरमेव द्वित्यप्रवृत्त्या न तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । पूर्वं धातुसमाधनेन युज्यत इत्यस्यैव सिद्धान्तत्वेन प्रथमतो धातोस्माधनबोधकप्रत्ययेन सह संबन्धे सति तन्निमित्तसकलकार्यपटव्युत्तरमेवोपगमसंभन्धाद्वित्यासर्वं पत्वप्रवृत्तेर्दुर्वचत्वात् । अत एव सुपिभूतो द्विरुच्यत इति सुविनिर्दुष्यं इति सूत्रस्य भाष्यमपि संगच्छते । किञ्चित्न्याया-नाश्रयणे ऋग्यजुर्छादि आरेश्वर द्वित्वोत्तरमभ्यासस्योदत्त्वे रेफविशिष्टस्याभ्यासत्वाभावाद्बलादि-श्लेषेणापात्तिः । न्यायाङ्गीकारे तु अर्क इत्यस्यानेन न्यायेन द्वित्वोद्देश्यविधेयमात्रावल्बसमुदाय-त्वात्तिदेशो उत्तरलक्षणे धातुत्वज्ञाने अवशिष्टस्य तत्रिरुपितवर्तव्यतादृशसमुदायषट्कत्वयोगार्थ-समाजप्रसूततया पुनः पूर्वोऽभ्यास इत्यनेनाभ्याससंज्ञायां तत्सिद्धिः । नच लक्ष्ये लक्षणस्येति

पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः ॥ ३८ ॥

न्यायेन पुनस्तत्प्रवृत्तिर्वैतनुमशक्नोति वाच्यम् । अगच्छतममी इत्यत्र पुनः प्रगृह्यसंज्ञाकरण-
परभाष्येण संज्ञाविषये तदप्रवृत्तिबोधनात् । नचार्थविकारसत्त्वेन तन्न्यायाप्रवृत्तिरिति वाच्यम् ।
जातिव्यङ्गकावयवसत्त्वे तत्प्रवृत्तिर्निरावाधात् । अत एव मुख्ये कार्यकालपक्षे काविल्यत्र पदत्वसिद्धिः ।
नचोपदत्त्वे स्थानिवत्त्वेनाभ्यासत्वमिति देहेऽंशक्यम् । आद्यार्थकानल् विधावित्यनेन निषेधात् ।
नचानुमानिकस्थानिवद्भावेन विशिष्टे निरुक्तसमुदायत्वातिदेशे पुनरभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिस्सुवेचेति
वाच्यम् । विशिष्टस्यानर्थकत्वात् । अत्रः परस्मिन्नित्यस्य तु न प्रसक्तिः । हलादिदेशेभ्यस्य
पूर्वसंबन्धिविधित्वाभावात् । एवं चोरेत्याद्यर्थमयमावश्यकः । किंच चकारेत्यादानुरादत्वेत्तरं
हलादिदेशेभ्य इत्यस्य प्रवृत्तिरनेनैव वाच्या । अर्थविकारसत्त्वेऽपि जातिव्यङ्गकावयवसत्त्वे तत्प्रवृत्तेः
प्रागुक्तत्वात् । अनुमानिकस्थानिवत्त्वेन तु न नित्यः । अभ्यासस्य निरर्थकताया अन्यत्र
ग्रन्थकृता सिद्धान्तितत्वात् । नच बोधावृत्तिमीत्या बोधाविवयवतारूपार्थवत्त्वस्याभ्यासेऽनङ्गीकारेऽपि
ततोऽर्थोपस्थितिस्वीकारे बाधकाभावेन वृत्त्या अर्थोपस्थापकत्वरूपार्थवत्त्वस्याभ्यासे सुवचत्वादानु-
मानिकस्थानिवद्भावेनैवाभ्यासत्वं कर्तुं शक्यमिति हर्गुत्तरीति साध्वी । ततोऽर्थोपस्थितिमात्रस्वीकारे
प्रकृतन्यायानाश्रयणातिरिक्तफलान्तरभावेन “ दयतेर्दिगीति एकाचो द्वे इत्यादिसुत्रस्याभ्या-
विरुद्धतादृशकल्पनाया अयुक्तत्वात् । एवमपि तासौ नित्यानिर्वादिवादिर्निरुक्तत्वात्पूर्वभावात्स्या-
शास्त्रीयत्वेन स्थानिवत्त्वेणातिदेष्टुमशक्यत्वात् । अत एव श्रयसशब्दादणान्ताद्विवचने
श्रयसावित्यत्र वृद्धौ कृतायामेकादेशस्य परादिवत्त्वेन सर्वनामस्थानत्वं स्रत उगिद्वन्तत्वं
चाश्रित्योर्गदचमित्यनेन प्राप्तस्य नुमः पूर्वसंबन्धिविवित्वेनात्रः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेन वारणामत्रः
परस्मिन्निति सूत्रभाष्योक्तं संगच्छते । सर्वथा एतन्न्यायानाश्रयणे तु सान्तेऽङ्गत्वस्य दुर्बलतया
तदसंगतिस्सम्यैव । एवं वसुनमाद्यर्थं स्थानिवत्सूत्रं पचतु पचन्तित्याद्यर्थं तत्रादेशग्रहणं चावश्यकमिति
प्रयाणामावश्यकत्वमत्रः परस्मिन्निति सूत्रे उद्योते स्पष्टमित्यवधेयम् । ३७ इति प्रथमं प्रकरणम् ।

अनन्यवदित्यत्र प्रतिषेधार्थकस्य नञ उपदानेनान्येषामपि बाधकानामुपस्थितत्वादाह
[पूर्वपरेति ।] इत आरभ्योपसर्जनित्यमाणन्यायपर्यन्तमस्यैव क्रमेण प्रपञ्चः । तदाह ।

पूर्वात्परं बलवत्, विप्रतिषेधशास्त्रात्पूर्वस्य परं
बाधकांमिति यावत् ॥ ३८ ॥

नन्वेवं भिन्धीत्यत्र परत्वात्तातडा बाधितोधिर्न स्यादत
आह ॥

पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धम् ॥ ३९ ॥

[पूर्वादिति ।] परिभाषायां पूर्वात्परस्य बलवत्त्वे हेतोर्ननुक्तत्वादाह । [विप्रतिषेधशास्त्रादिति ।]
ननु बलवत्त्वमात्रोक्त्या नेष्टसिद्धिरत आह । [पूर्वस्येति ।] ३८

पूर्वात्परस्य बलवत्त्वे मूलभूततया विप्रतिषेधशास्त्रस्योपस्थितत्वात्तन्मूलकं परबलीयस्त्वे
विशेषप्रतिपादकं च परिभाषाद्वयं निरूपयन् विधिनियमयो विधेयार्थयस्त्वेन विप्रतिषेधशास्त्रस्य
विधित्वमूलिकां परिभाषामवतारयति । [नन्वेवमिति ।] परस्य पूर्वबाधकत्वाङ्गीकार इत्यर्थः ।
[तातडा बाधितो धि न स्यादिति ।] तातडपक्षे परेण तातडा बाधितो विस्तदभावपक्षे न
स्यादित्यर्थः । अयं भावः । वाविभाषादिपदानामभावावसानानाधिकरण्यमर्थः । तथाच तुह्यो-
स्ताडित्यादीनामाशेषि तुह्योरभावसमानाधिकरणस्तातड् भवतीत्यादिरूपेणार्थः । एवं च तेषु
भावाभावयोरुभयोरपि शब्दतोविधेयत्वलाभेन परत्वाद्विधावं बधित्वा तुह्योरित्यनेन तातड्
तदभावयोः प्रवृत्तावभावेन बाधितो विभावस्तातड्भावपक्षे पुन न स्यादिति । यत्त्वेवं रीत्या
अवतरणग्रन्थयोजनमयुक्तम् । अप्राप्तिविभाषास्थलेऽभावस्य सिद्धत्वेन शल्लेण तद्विधानासंभवात् ।
अत एव मुमुक्षत इत्यत्र मचोऽकर्मकस्येति गुणभावपक्षेऽत्र लोपो ऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपो नेति
वारणसेयाः । तदयुक्तम् । अप्राप्तिविभाषास्वभावांशस्य सिद्धतया अपूर्वबोधत्वाभावेन तत्र
विधेयताविश्रान्ते रमावेऽपि शब्दत स्तस्यापि विधेयत्वबोधनेन तस्य विभाववाधकतायास्सुवचत्वात् ।
अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यस्य व्याख्यानाद्भावरूपादेशविषय एव प्रवृत्त्युपगमेन प्रधानविधेयविषय
एव प्रवृत्त्युपगमेन वा गुणभावपक्षे मुमुक्षते वत्स इत्यादावभ्यासलोपस्य वारयितुं शक्यत्वाच्च ।

पूर्वपरित्यागस्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः ॥ ३८ ॥

न्यायेन पुनस्तदवृत्तिर्वक्तुमशक्येति वाच्यम् । आगच्छन्तममी इत्यत्र पुनः प्रपुङ्गवसंज्ञाकरण-
परमाप्येण संज्ञाविषये तदप्रवृत्तिचोचनात् । नचार्थविकारसत्त्वेन तन्मन्यापप्रवृत्तिरिति वाच्यम् ।
जातित्यङ्कक्रयवमत्त्वे तत्प्रवृत्तिर्भावाभावात् । अत एव मुमुक्षो कार्यकालपक्षे कावित्यत्र पदत्वसिद्धिः ।
नचोरदत्त्वे स्थानितत्वेनाभ्यासत्वमतिदेष्टुं शक्यम् । आद्यार्थकानल् चिदावित्यनेन निषेधात् ।
नचानुमानिकस्थानिवद्भावेन विशिष्टे निरुक्तममुदप्रवृत्तिदेष्टो पुनरभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिसुबचेति
वाच्यम् । विशिष्टमनार्थकत्वात् । अतः परमस्मित्यस्य तु न प्रसक्तिः । हलादिश्लेषस्य
पूर्वसंनिधिविधितभावात् । एवं चारेत्याद्यर्थमपमावश्यकः । किंच चकारेत्यादावप्युदत्वोत्तरं
हलादिश्लेषे इत्यस्य प्रवृत्तिरेतैव वाच्या । अर्थविकारसत्त्वेऽपि जातित्यङ्कक्रयवमत्त्वे तत्प्रवृत्तेः
प्रागुक्तत्वात् । आनुमानिकस्थानिवत्त्वेन तु न नितारः । अभ्यासस्य निरर्थकताया अन्यत्र
प्रत्यङ्गता सिद्धान्तितत्वात् । नच बोधावृत्तिर्भावा बोधाविषयतारूपार्थवत्त्वस्याभ्यासेऽनङ्गीकारेऽपि
ततोऽर्थोपस्थितिकारे बाधकाभावेन वृत्त्या अर्थोपस्थापकत्वरूपार्थवत्त्वस्याभ्यासे सुवचत्वादानु-
मानिकस्थानिवद्भावेनैवाभ्यासत्वं वक्तुं शक्यमिति हर्षुं करीतिसाध्या । ततोऽर्थोपस्थितिगार्थविकारे
प्रवृत्तन्यायानाश्रयणीतिरेकफलान्तराभावेन “द्वयेतिर्भाति एकाचो द्वे इत्यादिसूत्रस्य भाष्य-
विरुद्धतादृशकलनाया अयुक्तत्वात् । एवमपि तासौ नित्यानिष्टत्वादिचिद्विरुक्तवातुपूर्वभावरस्या-
शास्त्रीयत्वेन स्थानितसूत्रेणातिदेष्टुमशक्यत्वात् । अत एव श्रयसशब्दादप्यन्ताद्विचित्रने
श्रयसावित्यत्र वृद्धौ कृतायामेकादेशस्य परादिवत्त्वेन सर्वनामस्थानत्वं स्वत उगिदन्तत्वं
चाप्रित्योर्भातचामित्यनेन प्राप्तस्य नुमाः पूर्वसंनिधिविधितेनाचः परमस्मिति स्थानिवत्त्वेन वारणमचः
परमस्मिति सूत्रभाष्योक्तं संगच्छते । सर्वथा एतन्न्यायानाश्रयणे तु सान्तेऽङ्कत्वस्य दुर्वचतया
तदसंगतिसिद्धेय । एवं वसुनमाद्यर्थ स्थानिवत्सूत्रं पचतु पचन्वित्याद्यर्थं तत्रादेशग्रहणं चावश्यकमिति
त्रयाणामावश्यकत्वमचः परमस्मिति सूत्रे उच्यते स्पष्टमित्यवधारयम् । ३७ इति प्रथमं प्रकरणम् ।

अनन्यवदित्यत्र प्रतिषेधार्थकस्य नच उपादानेनान्येषामपि बाधकानामुपस्थितत्वाद्वाह
[पूर्वपरितेति ।] इत आरभ्योपसंजनित्यभाषणन्यायपर्यान्तमस्यैव क्रमेण प्रपञ्चः । तद्वह ।

पूर्वपरं बलवत्, विप्रतिषेधशास्त्रात्पूर्वस्य परं
बाधकमिति यावत् ॥ ३८ ॥

नन्वेवं भिन्धीत्यत्र परत्वात्तातडा बाधितोधिर्न स्यादत
आह ॥

पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धम् ॥ ३९ ॥

[पूर्वादिति ।] परिसाध्यायां पूर्वतरस्य बलवत्त्वे हेतोर्मुक्तत्वाद्वाह । [विप्रतिषेधशास्त्रादिति ।]
ननु बलवत्त्वमात्रोक्त्या नेद्वसिद्धिरत आह । [पूर्वस्येति ।] ३८

पूर्वतरस्य बलवत्त्वे मूलभूततया विप्रतिषेधशास्त्राद्योपस्थितत्वात्तन्मूलकं परबलीयस्त्वे
विशेषप्रतिपादकं च परिभाषाद्वयं निरूपयन् विधिनियमयो विधेयार्थस्त्वेन विप्रतिषेधशास्त्रस्य
विधित्वमूलिकां परिभाषाप्रवतारयति । [नन्वेवमिति ।] परस्य पूर्वबाधकत्वाङ्गीकार इत्यर्थः ।
[तातडा बाधितो धि न स्यादिति ।] तातडपक्षे परेण तातडा बाधितो विरुद्धभावपक्षे न
स्यादित्यर्थः । अयं भावः । बाधिसाधादिपदानामभावसामानाधिकरण्यामर्थः । तथाच तुष्टो-
स्तातडित्यादीनामाशेषि तुष्टोरभावसमानाधिकरणतातड् भवतीत्यादिरूपेणार्थः । एवं च तेषु
भावाभावयोरुभयोरपि शब्दतोविधेयत्वलाभेन परत्वाङ्गीमावं बाधित्या तुष्टोरित्यनेन तातड्
तदभावयोः प्रवृत्ताभावमेव बाधितो धिभावतातडभावपक्षे पुन न स्यादिति । यत्त्वेवं रीत्या
अवतरणप्रत्ययजनमयुक्तम् । अप्रतिविभाषास्थलेऽप्यस्य सिद्धत्वेन शास्त्रेण तद्विधानसंभवात् ।
अत एव मुमुक्षत इत्यत्र मवोऽर्कमर्थोति गुणाभावपक्षेऽत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यस्यासलोपो नेति
वारणसेयाः । तदयुक्तम् । अप्रतिविभाषास्त्वनांशस्य सिद्धतया अपरुर्बोध्यत्वाभावेन तत्र
विधेयताविश्रान्ते रमावेऽपि शब्दतः सस्यापि विधेयत्वबोधनेन तस्य धिभावकतायास्सुवचत्वात् ।
अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यस्य व्याख्यानाद्वावरुपादेशविषय एव प्रवृत्त्यभ्युपगमेन प्रधानविधेयविषय
एव प्रवृत्त्यभ्युपगमेन वा गुणाभावपक्षे मुमुक्षते वस्त इत्यादावभ्यासलोपस्य वारयितुं शक्यत्वाच्च ।

नन्वेवं तिसृणामित्यत्र परत्वात्तिसादेशे पुनस्त्रयादेशः

यदपि भिन्नीति भिन्नादित्यस्योपलक्षणम् । कचिद्विन्नादित्येव मूल्याढः । तथा च भिन्नादित्यत्र तातडा बाधिते धिर्वैव स्यादिति वार्तिककृता तातडि स्थानिवद्वावप्रतिषेधकथन-
मनर्थकमिति शङ्कयामाह । पुनः प्रसङ्गेनोति वारणसेयैः कृतमन्तरणग्रन्थयोजनम् । तदप्युक्तम् ।
तत्र परत्वाद्विभावं बाधित्वा तातडि तदुत्तरं स्थानिवद्भावेन हिबुद्धावपि सकृद्वर्तित्यायेन धिमावस्था-
प्रवृत्तौस्सिद्धतया तदर्थं स्थानिवद्वावप्रतिषेधकथनमनर्थकमिति भाष्यकृता तद्वार्तिकस्य प्रत्याख्यातत्वेन
तस्यैतन्न्यायफलत्वाभावात् । किंचात्रैवं रीत्या योजनेतत्सञ्चते पुनः प्रसङ्गविज्ञानास्तिद्धमिति,
यथा भिन्नीत्यत्र परत्वात्तातडि पुनर्धिर्भवती " ति विप्रतिषेधे परमिति सूत्रस्थशेखराक्षरस्वरस्य-
भङ्गापत्तिश्च । तत्र भिन्नीत्यस्य भिन्नादिति लक्ष्योपलक्षकत्वकथने पुनर्धिर्भवतीत्यस्यालप्रकत्वापत्तेः ।
किंचैवं योजने भिन्नात् तिसृणामित्युभयत्रापि क्रमेण परत्वात्तातडितिसादेशयोः प्रवृत्तौ स्थानिवत्त्वेन
पुनःप्राप्तधिभाक्त्रयादेशोर्वारणाय वार्तिककृता स्थानिवत्त्वप्रतिषेधस्य कृत्तत्वेन भाष्यकृता च
सकृद्वर्तित्यायमाश्रित्य तत्प्रतिषेधद्वयस्य प्रत्याख्यातत्वेन चोभयोस्तुल्यतया भिन्नादित्यस्य पुनः
प्रसङ्गन्यायोदाहरणत्वं तिसृणामित्यस्य सकृद्वर्तित्यायोदाहरणत्वं च ग्रन्थकृदुक्तमसंगतं स्यादित्यपि
बोध्यम् ।

यदपि भिन्धकीत्यत्र परत्वाद्विना बाधितोऽ कञ् न स्यादिति पाठभेदेनावतरणद्वानम् ।
तदपि न । अकचोऽन्तरङ्गत्वेनतुल्यत्वत्वात्परत्वेन तस्य धिना बाधय वक्तुमशक्यत्वात् ।
भिन्धकीत्यत्राकचि कृते निर्दिश्यमानस्य हेरभावाद्वित्वं न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य परत्वाद्वित्वमिष्यादित्या
समाधानपरं हुङ्गल्य इति सूत्रस्थ भाष्यन्त्वेकदेश्युक्तिः । अन्तरङ्गत्वात्प्राप्तस्य परत्वेन
बाधायोगादिति बोध्यम् । पुनः प्रसङ्गविज्ञानास्तिद्धमित्यत्र द्वारमिति शेषः । पुनःप्रसङ्गविज्ञाना
द्वायथाशुभप्रवृत्ते द्वारमुपायस्सिद्ध इति परिभाषार्थः । ३९

विप्रतिषेधशास्त्रस्य विधित्वाश्रयेण लब्धं पुनः प्रसङ्गन्यायं निरूप्य तस्य नियामक-
त्वाश्रयेण सिद्धं न्यायं निरूपयति । [नन्वेवमिति ।] सर्वत्र पुनः प्रसङ्गविज्ञानाङ्गीकारे
इत्यर्थः । [पुनस्त्रयादेशस्यादिति ।] स्थानिवद्भावेन त्रिशब्दत्वात्तद्देशादिति भावः ।

स्यादत आह ॥

सकृद् गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद् बाधितमेव ॥४॥

तत्र क्व चिच्चरितार्थयोरेकस्मिन्पुगपदुभयोः कार्ययो-
रसंभवेन बाधकाभावात्पर्यायेण तृजादिवन्त्रास्त्रद्वयप्रसङ्गे

परिभाषायां गतावित्यस्य प्राप्त्यावित्यर्थः । विप्रतिपूर्वात्कर्म व्यतिहारं वर्तमानास्सेवेते धीत्रि निपन्नस्य
विप्रतिषेधशब्दस्य विरोधोऽर्थः । सच द्वयोश्शास्त्रयोः कचिद्व्यवकाशयो रेकत्र प्रयोगे युगपदसंभवि
स्वकार्यसमर्पणम् । तस्य च गतावित्यनेन सामानाधिकरण्येनान्वयः । तथाचान्यत्र लब्ध्यावकाशयो
र्द्वयोश्शास्त्रयोरेकत्र प्रयोगे युगपदसंभावितस्वकार्यसमर्पणरूपमाप्तौ सत्यां सकृदेकवारं यद्वाधितं
तद्बाधितमेव न पुनः प्रवर्तत इति परिभाषार्थः । यद्वा गतावित्यस्य प्राप्त्यावित्यर्थः । एकस्मिन्
लक्ष्ये द्वयोश्शास्त्रयो युगपत्प्राप्तौ विप्रतिषेधे तद्व्ययोः कार्ययो युगपदसंभवरूपे विरोधे सति
सकृदेकवारं यद्वाधितं तद्बाधितमेव न पुनः प्रवर्तत इत्यर्थः । विप्रतिषेधशास्त्रलूकप्रयोनोरन्ये
मूलं प्रत्यासत्त्या दर्शयति । [तत्रेति ।] तयो र्मेध्ये इत्यर्थः । [कचिदिति ।] अन्यत्राविक्य-
इत्यर्थः । [एकस्मिन्निति ।] लक्ष्ये इत्यर्थः । [असंभवेनेति ।] द्वयोः कार्ययो युगपत्प्रवृत्तौ
स्वस्वनिमित्तानन्तर्यासंभवरूपविरोधेनेत्यर्थः । [बाधकाभावादिति ।] अनेनोत्सर्गपिवाद्बैषम्यं
दर्शितम् । अयं च दृष्टान्तादार्ष्टान्तिकयोः पर्यायप्रसङ्गे हेतुः । तथाहि । यदि कस्य
चित्सामान्याविषयत्वं कस्य चिद्विशेषविषयत्वं च स्यात्तदा उत्सर्गपिवाद्भावनसत्त्वेनोत्सर्गस्यापिवादाशङ्क-
विषयकताया बाधाचिद्विषयकलक्षणोपपत्तिर्न स्यात् । तदभावे तूत्सर्गपिवाद्भावाभावात्स्वविषयसर्व-
व्यक्तिविषयकतया द्वयोश्शास्त्रयो रूपपत्तौ बृक्षेभ्य इत्यादिलक्ष्यविषयकतया उपपत्तयो दीर्घतशास्त्रयो
र्द्वयोरप्यचारितार्थेन वचनद्वयमाप्यात्म्यात्यर्थेणोभयप्रसङ्ग इति भावः । पर्यायेण शास्त्रद्वयप्रसङ्गे
दृष्टान्त माह । [तृजादिवदिति ।] प्लुतृचोर्धातुमात्राद्विधानेन विनिगमकाभावात्सर्वव्यस्त्युद्देशेन
द्वयोर्विधानात्तयो युगपत्प्रवृत्तावेकस्य धात्वव्यवहितपरत्वासंभवात्पर्यायेण यथा तयोः प्रवृत्तिरेवं

नियमार्थं विप्रतिषेधसूत्रमिति सकृद्वतिन्यायसिद्धिः ।
यथा तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यो भवति स तयोः पर्यायेण
कार्यं करोति यदा तमुभौ युगपत्प्रेषयतो नानादिशु च
कार्यं तदोभयोरनं करोति यौगपद्यासंभवात्तथा शास्त्रयो-
र्लक्ष्यार्थयोः क्व चिद्वक्ष्ये यौगपद्येन प्रवृत्त्यसंभवाद-
प्रतिपत्तौ प्राप्तायामिदं परविध्यर्थं, तत्र कृते यदि
पूर्वप्राप्तिरस्ति तर्हि तदपि भवत्येवेति पुनः प्रसङ्ग-

प्रकृतेऽपि स्यादिति भावः । [नियमार्थमिति] विरलतन्मप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति । तत्र
नान्यत्र च प्राप्तौ परिसंस्थेति गीयतः ” इति वचनानुसारेण पक्षे प्राप्या तन्नास्त्रप्रसिद्धिनियमविधि-
रेवायमित्यप्राप्तंशर्णीपूरकत्वमेवास्ति, इतरनिवृत्तिस्त्वार्षा तद्योतक एवमस्ति इति भावः । एवं च
विप्रतिषेधशास्त्रस्य शास्त्रीयदृष्टान्ताश्रयणभूतकनित्यामकत्वलज्जोऽयं न्याय इति बोध्यम् । आद्ये
मुक्त्वाह । [यथेति] अस्य न करोतीत्यन्यथः । [पर्यायेण कार्यं करोतीति] स्वामिनोस्तुल्यबलत्वा-
त्पर्यायेणैव प्रेष्यस्य प्रेरणयति भावः । युगपत्प्रेषणेऽप्येकत्र प्रदेष्टे तयोः स्तुकरत्वादाह । [नानेति]
एकस्यां दिशि नानाप्रदेशेष्वपि तयोः कर्तुं शक्यत्वादाह । [दिक्षिति] [कार्ये इति] स्तद्वति-
शेषः । [यौगपद्यासंभवादिति] युगपत्तन्मप्राप्तसंभवादित्यर्थः । [अप्रतिपत्तौ प्राप्तायामिति]
अप्रवृत्तौ प्राप्ताया मित्यर्थः । अत्र प्रेष्यस्थानायं लक्ष्यम् । स्वामिस्थानीये च शास्त्रे । यथा
एकः प्रेष्यः परस्परविरुद्धकार्यकरणेन चरितार्थयोः स्वामिनो नानादिगतिविरणकत्वेन युगपदसंभवि
कार्यद्वयं न करोति तथा अन्यत्र चरितार्थयोः दृष्टाश्रयो युगपदसंभवि कार्यद्वयं लक्ष्यं न भवतीति
भावः [परविध्यर्थमिति] विधिरलतन्मप्राप्तविरुद्धोक्तिरिति भावः । [तत्र कृते इति] परस्मिन्
प्रवृत्ते इत्यर्थः । [भवत्येवेति] परमेवेति नियमभावेन सर्वथा पूर्वस्य निवृत्तेरवयवनादिति
भावः । एवं च विप्रतिषेधशास्त्रस्य लोकदृष्टान्ताश्रयणभूतकनित्यामकत्वलज्जोऽयं न्याय इति बोध्यम् ।

विज्ञानसिद्धिरिति विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ यत्तु
कैयटादयो व्यक्त्वौ पदार्थे प्रतिलक्ष्यं लक्षणोपप्लवादुभयो
रपि शास्त्रयोस्तत्तल्लक्ष्यविषयोरचारितार्थ्येन पर्यायेण
द्वयोरपि प्राप्तौ परमेवेति नियमार्थमिदमिति सकृद्वति-
न्यायसिद्धिः । अत्र पक्षे एतन्नियमवशादेतल्लक्ष्यविषयक-
पूर्वशास्त्रानुपप्लव एव । जातिपक्षे तूद्देश्यतावच्छेदका-
क्रान्ते क्वचिद्वक्ष्ये चरितार्थयोर्द्वयोः शास्त्रयोः

सह च पूर्वन्यायस्य शास्त्रीयदृष्टान्तभूतत्वस्य लोकदृष्टान्तभूतत्वं च विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये ।
अत्र कैयटादयो व्यक्त्वौ पदार्थे सकृद्वतिन्यायः जातौ तु तस्मिन् पुनः प्रसङ्गविज्ञानमिति न्याय
द्वयसिद्धिमाहुः । तद्दूषयति । [यत्चित्तादिना] आदिपदेन सीरदेकद्वयैकैस्तु भूतद्वि-
संग्रहः । [प्रतिलक्ष्यं लक्षणोपप्लवादिति] तत्पक्षे लक्ष्यव्यक्तीनां भेदात्तल्लक्ष्यप्रसंगिकरतया
प्रातिविकरूपेण तल्लक्षणानां भेदास्तुपिचेत्यादि संग्रहकभावनेन भ्यामि परतो वृक्षशब्दस्य
दीर्घः भ्यामि परतो वृक्षशब्दस्य दीर्घ इत्येवं रूपेण विशिष्य दीर्घविधानादिति भावः ।
[तल्लक्ष्यविषयोरिति] वृक्षेभ्य इत्यादिलक्ष्यविषयकतया उपपन्नयोः स्तुपि च बहुवचने इत्येवेदिति
शास्त्रयोस्तयोरपीत्यर्थः । [इदमिति] विप्रतिषेधसूत्रमित्यर्थः । नन्वेवं तल्लक्ष्यविषयकतया
उपप्लवस्य पूर्वलक्षणस्य वैयर्थ्यपरितरत आह । [अत्र पक्षे इति] नियमपक्ष इत्यर्थः ।
[एतन्नियमवशादिति] विप्रतिषेधे सति परमेवेति नियमवशादित्यर्थः । [एतल्लक्ष्येति]
परशास्त्रविषयकद्वक्ष्येभ्य इत्यादिलक्ष्येत्यर्थः । [पूर्वशास्त्रेति] स्तुपि चेत्यादि शास्त्रेत्यर्थः ।
[उद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ते इति] जातिपक्षे स्तुपि च बहुवचने इत्येवेदित्यादिवृत्ताशङ्क्याद्देश्य-
विशेषणतया उपप्लवतया अदन्तल्लक्ष्यतात्तरे गोद्देश्यत्वेन तज्जात्याक्रान्ते इत्यर्थः । [क्वचिद्वक्ष्ये इति]
परस्परविषये वृक्षाभ्यां वृक्षेविवक्षादि लक्ष्ये इत्यर्थः । [द्वयोरिति] स्तुपि च बहुवचने

जातौ पदार्थे ऽनवयवेन साकल्येन विधेः प्रवृत्तौ गैरनुबन्ध्य
इत्यादौ सकलगवानुबन्धनासम्भवात्कर्मणो वैगुण्यमुक्तम् ।
द्रव्यवादे चासर्वद्रव्यावगते गैरनुबन्ध्य इत्यादौ वैकः
शास्त्रोक्तोऽपरो दशाखोक्त इत्युक्तम् । किञ्च न हि
भाष्योक्तं नृजादिदृष्टान्तस्य व्यक्तिपक्ष एव सर्वविषयत्वं न
जातिपक्ष इत्यत्र मानमस्ति ॥

आपकर्त्तादेवेत्यर्थः । भाव्यस्यानवयवेनेत्यस्यैव विवरणं [साकल्येनेति] सकलव्यक्ति-
विषयकत्वमेत्यर्थः । [विधेरिति] गौतमुच्यते इत्यादिविधेरित्यर्थः । [असंभवादिति]
देशकालदिभेदेन व्यक्तीनामनन्यादिति भावः । [कर्मण इति] एकगवानुवचनरूपकर्मण
इत्यर्थः । [वैगुण्यमिति] तत्रात्र ततः फलानवाप्तिरिति भावः । एतेन जातिपक्षेऽपि
शास्त्रस्य सकललक्ष्यव्याप्तिर्दिशता । न केवलं कैयदेः कर्त्तव्यं मानभाव एव प्रत्युत्पन्न-
वैपरीत्य एव मानमतीत्याह । [द्रव्यवादे चेति] द्रव्यवादेतित्यर्थः । [असर्वद्रव्याव-
गतेरिति] तत्पक्षे एकस्या एव व्यक्तेरशब्दवाच्यतया आलम्ब्यव्यवनेन निखिल-
व्यक्तिप्रतीत्यभावादित्यर्थः । [एकशशास्त्रे इति] एकस्यैव गोरूपद्रव्यस्य गोपदवाच्यतया
तस्य केन चिदनुवचने कृते शास्त्रार्थासक्त इति । एकलक्ष्यगोरूपद्रव्यस्य गोपदवाच्यतया
स्यादिति तदाशयः । एतेन व्यक्तिपक्षेऽपि शास्त्रस्य सकललक्ष्यव्यापकत्वं दर्शितम् । एवं
तन्मते प्रकरणान्तरस्य भाव्यविरोधं प्रदर्श्य प्रकृत्यायद्रूपयुत्पादनपरं विप्रतिषेधपक्षस्य भाव्यमपि
तन्मते विरुद्धमित्याह । [किंचेति] [मानमतीति] व्यक्तिपक्ष एव तृजादयस्सर्वलक्ष्यविक्रया
न जातिपक्ष इत्यत्र मानभाव इत्यर्थः । अर्थभावः । विप्रतिषेधपक्षस्य भाव्यं पक्षद्वयसाधारणेन
दृष्टान्तभेदेन प्राप्तोः पर्यायप्रतिपदश्रयणेन तद्वचनस्य नियामकत्वविधायकत्वयुत्पादनपरम् ।
ननु जातिव्यत्याश्रयणेन । अन्यथा कैयदेः देशा व्यक्तिपक्षे तृजादिदृष्टान्तेन पर्यायताया
जातिपक्षे प्रेष्यदृष्टान्तेन प्रतिपत्तेश्च वक्तव्यस्या जातिपक्षप्रवृत्तामप्रतिपत्तिमुपक्रम्य तत्र्यादित्यप्रति-
पत्तिरूपदोषश्चाह परं “ तत्र्यादीनां त्वयसिद्धिः । न हे तत्र्यादिषु नियामकारिशक्त्वाभारभ्यते ।

इत्येदित्यनयो रित्यर्थः । [सत्त्वतिपक्षन्यायेनेति ।] साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं यस्यास्ति स
सत्त्वतिपक्षः । तथा च शब्दे नित्यत्वाभावासाधकस्य कृत्वकत्वरूपहेतोः सत्त्वेन तेन हेतुना सत्त्वति-
पक्षत्वाच्छ्रवणत्वरूपहेतु र्यथा शब्दे नित्यत्वं साधयितुं न क्षमं तथा पूर्वपरशास्त्रे च सुषि च
बहुवचने इत्येदित्येते युगपदुभयासंभवरूपविरोधस्थले वृक्षेभ्य इत्यादौ स्वत्वकार्यं समर्पयितुं न
प्रभवतः । तथा च तत्र परशास्त्रस्यात्यन्तमप्राप्या परविध्यर्थं विप्रतिषेधशास्त्रमिति भावः ।
[सर्वं लक्ष्यमिति ।] इदं व्याप्तौ कर्म । शास्त्रं कर्तुं । ननु व्याख्यानेमेव तत्र मानमत आह ।
[न ब्राह्मणमिति ।] [सकलव्यक्तिविषयकत्वार्थमेवेति ।] सकलव्यक्तिविषयकत्वार्थमेवेत्यर्थः ।
हनननिषेधस्य सकलब्राह्मणविषयकत्वभागेति यावत् । [आप्ये इति ।] एकशेषसूत्र इति
शेषः । अयं भावः । व्युत्तिपदार्थतायामेकस्या एव व्युत्तेर्ब्राह्मणशब्देन बोधनाञ्चिषेयस्य
सकलब्राह्मणविषयकत्वं न स्यात् । जातिपदार्थतायां तु ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणत्वरूपजातिबोधकतया
तस्याश्च नित्यत्वेन तत्र हननक्रियाकर्मताया असंवाञ्चिषेयस्य व्यर्थतया तज्जात्याक्रान्तव्युत्तिषु
निषेधस्संक्रामन् विनिगमनाविरहात्तदाक्रान्तसकलव्यक्तिषु संक्रामतीति निषेधस्य सकलब्राह्मण-
विषयकत्वलाभ इति । तत्रैव हेत्वन्तरं सूचयन्नाह । [अत एवेति ।] जातिपक्षस्य

अपि च व्याहृतिपक्षे ऽप्यन्यव्यक्तिरूप विषयलाभेन चरितार्थयोरपि व्यक्तिविरोधात्स्वविषयकत्वं न कल्पयतीति वक्तुं शक्यम् । जातिपक्षे ऽपि तज्ज्ञात्याश्रयतद्धावितविषयकत्वमेव नैतद्धावितविषयकत्वमित्यत्र

येन तत्पदादयस्त्युः । यश्च भवता हेतुर्व्यपदेशः अप्रतिपत्तिर्वा उभयोस्तुल्यत्वत्वादिति, तुल्यस्म तत्पदादिचि, ” ति भाष्यप्रसंगतं स्यात् । तेषामपि धातुमात्राद्विधानेन तृणादितुल्यतया तृणादिवैतद्विषयेऽपि व्यक्तिपदार्थत्वाश्रयणेन पर्यायताया एवौचित्यात् । किंनैकसूत्रोपात्तत्वादनवकाशात्वाच्च नास्त्येतां परत्वेन व्यवहयेति तत्रत्यैक्यदासंगतिश्च । जातिपक्षे धातुराजान्ते कचिच्छब्दे तेषां चारितार्थाननवकाशात्वाभावात् । कैयटेऽपि तस्यैव शास्त्रस्य सकललक्ष्यमासरेभावात् अतः पक्षद्वयेऽपि शास्त्रस्य सकललक्ष्यव्यासरेकशेषसूत्रे भावता सिद्धान्ततया स्पष्टमुक्तत्वेन पक्षद्वयेऽपि शास्त्रीयद्वयान्ताश्रयणे पर्यायतापत्त्या विप्रतिषेधसूत्रस्य नियामकत्वं लोकद्वयान्ताश्रयणोत्पत्तिपत्त्या विधायकत्वमित्येव न्यायम् । अत एव तच्छेषभावं “ विप्रतिषेधे परमितीयता सूत्रेण वार्तिकद्वयकथासकृदुपतिन्यायपुनः प्रसङ्गविज्ञानन्याययोः कथं सिद्धिरित्याशङ्क्य पक्षविशेषास्सरणेन ” यदा तावदेव दृष्टान्तस्तृणादिभिस्तुल्यं पर्यायः प्राप्नोतीति तदा विप्रतिषेधसूत्रस्य नियामकत्वात्सकृदुपतिन्यायोपपत्तिः । यदा त्वेव हेतुरप्रतिपत्तिर्वा, उभयोस्तुल्यत्वत्वादिति तदा विप्रतिषेधे परमित्यस्य विधायकत्वहेतुतः प्रसङ्गविज्ञानन्यायसिद्धिरिति तदुत्तराभाष्यं संगच्छते । अतः कैयटीत्या योजनं न युक्तमिति । तदुक्तमुक्तद्वयमपि मिथो व्यभिचारीतमित्याह । [अपिचेत्यादिनियामकभावं इत्यन्तेन ।] [अन्यव्यक्तिर्वा ।] परस्परविषयव्यशाभ्यां वृक्षेवित्यादिव्यक्त्यर्थः । [चरितार्थयोरिति ।] सावकाशयोः सुपि च बहुवचने इत्येवमिति शास्त्रयोरित्यर्थः । [इयं व्यक्तिरिति ।] विरोधाभावाद्वा वृक्षेभ्य इत्यादिव्यक्तिरित्यर्थः । [नकल्पयतीति ।] प्रेय्यदृष्टान्तेन न कल्पयतीत्यर्थः । तथाच तत्पक्षेऽपि तत्र तयोऽप्रतिपत्तौ प्राप्तायां विध्यर्थत्वं विप्रतिषेधशास्त्रस्य लभ्यत इति भावः । [तद्धावित ।] परस्परविषयव्यक्त्यर्थः । [नैतद्धावित ।] विरोधाभावरूपव्यक्त्यर्थः ।

विनिगमकाभावः ॥ तत्र लक्ष्यानुसारात् क्व चिच्छास्त्रीयदृष्टान्ताश्रयणं क्व चिच्छौकिकदृष्टान्ताश्रयणमिति भाष्यसंमतमार्ग एव युक्त इति बोध्यम् । इत्योः कार्ययोर्योगपद्येनासंभव एव विप्रतिषेधशास्त्रोपयोगी । इदमिको गुणोति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । यथा शिष्टादित्यादौ तातड्शा-

[विनिगमकाभाव इति ।] तथाच तथोक्तोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तसकललक्ष्यविषयकतायां विरोधविषयेऽपि वचनद्वयमाप्याख्यातुं जादिकस्यार्थेण प्रवृत्तौ प्राप्तायां विप्रतिषेधसूत्रस्य नियामकत्वं लभ्यत इति सर्वथा कैयटेऽपि न युक्तमिति भावः । उक्तमर्थमुपसंहरति । [तत्रेति ।] तयोर्मध्ये इत्यर्थः । अस्य तस्मादित्यादिः । [कचिदिति ।] तिसृणामित्यादिविषये । [शास्त्रीयेति ।] तृणादिरूपेत्यर्थः । तथाच तत्र तेन दृष्टान्तेन त्रयादेशतिष्ठितिशयोः पर्यायेण प्रसक्तौ विप्रतिषेधशास्त्रेण प्रमेवेतिनियमात्पूर्वशास्त्रस्य न पुनः प्रवृत्तिरिति भावः । [कचिदिति ।] भिन्नद्वीत्यादिव्यर्थः । [लौकिकेति ।] प्रेय्येत्यर्थः । तथाच तत्र तेन दृष्टान्तेन तातड्छिभाक्वयो रूपयोरप्यप्रतिपत्तौ प्राप्तायां विप्रतिषेधसूत्रेण परस्य विधानाच्चतुर्ष्वदि पूर्वस्य प्राप्तिरिति तदा तदपि अवलोक्येति भावः । ननु द्वौ प्रसङ्गाक्याभावेकस्मिन् स विप्रतिषेध इति विप्रतिषेधसूत्रस्याप्येवैकस्य कार्येणः कार्यद्वययोगरूपविरोधस्यैव विप्रतिषेधपदार्थत्वाभावाच्च तातड्शो-विप्रतिषेधः यथा वृक्षेभ्य इत्यादावेकस्मिन्कारे दीप्त्ययुगपत्प्रवृत्तावसंभवस्तत्र विप्रतिषेधसूत्रेण परस्य बलीयस्तत्रोपनेतेऽपि शिष्टादित्यादौ तातड्शाभाक्वयोः कार्यभेदाद्विप्रतिषेधभावेन ऋष तत्र परकलीयस्तत्राभावात् । [द्वयोरेति ।] अन्यत्र लब्धावकाशयोर्द्वयोरित्यर्थः । अस्संभव एवेति । योगपद्येन प्रवृत्तावसंभवात्प्रमित्यर्थः । शास्त्रप्रवृत्त्युपयोगीत्यर्थः । अत्र मानमाह । [इदमिति ।] [कैयट इति ।] इदं भाष्यस्याप्युपलक्षणम् । तत्राह “ नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः किंनर्हि, अस्संभवोऽपी ” ति भगवतोक्तम् । कैयटेन च द्विकार्ययोगत्वाभावे केवलोलक्ष्यसंभवो विप्रतिषेध इत्युक्तमिति बोध्यम् । केवलसंभवमुदाहरति । [यथेति ।]

भावयोर्युगपत्प्रवृत्तौ स्वस्वनिमित्तानन्तर्यासम्भवः। यद्यपि तातङ्गदे स्थानिवद्भावेनास्त्येव तत् तथाप्यादेशप्रवृत्त्युत्तरमेव स, न तु तत्प्रवृत्तिकाले। एवं नुमत्तृज्वत्वयोः प्रियकोष्ठनीत्यादौ युगपदसंभवो यदागमा इत्यस्य नुमप्रवृत्त्युत्तरं प्रवृत्तेः। एवं भिन्द्वीत्यत्र तातङ्गविभावयोर्युगपदेकस्थानिसम्बन्धस्याङ्गरूपनिमित्तानन्तर्यस्य चासंभवो बोध्यः। नुमनुदेशपि नुव्यजादिविभवस्थानन्तर्य-

[स्वत्वनिमित्तेति] शाहाविति सुत्रगोधिस्य स्वत्वनिमित्तयोरानन्तर्यासंभव इत्यर्थः। ह्यन्यवहेतुपूर्वत्वविशिष्टस्य शादेशस्य तेन साधुत्वबोधनादिति भावः। स्वपदेन विधेयस्य ग्रहणम्। विधेयनिमित्तयोरानन्तर्यं ह्यन्यवहेतुपूर्वत्वविशिष्टशादेशस्याधुर्भवतीति साधुत्वविधायकत्वावयेन बोधितमिति बोध्यम्। ननु स्थानिवत्त्वेन तातङ्गि हिबुद्धेस्त्वन्वादस्येव स्वस्वानिमित्तयोरानन्तर्यस्य संभव इत्यत आह। [यद्यमीति] [तदिति] आनन्तर्यमित्यर्थः। [स इति] स्थानिवद्भाव इत्यर्थः। [तत्प्रवृत्तीति] आदेशप्रवृत्तीयर्थः। तथाच तत्प्रवृत्ति-कालिकसमसंभवमादाय विप्रतिषेधशाल्मप्रवृत्तौ वाचकाभाव इति भावः। भाष्यप्रामाण्यात्तादृशस्यैव च विप्रतिषेधस्य तदुपयोगित्वं न तु तत्वाक्कालिकस्य तदुत्तरकालिकस्य चेति बोध्यम्। तस्यैवोदाहरणान्तरमाह। [एवमिति] [युगपदसंभव इति] तयोर्युगपत्प्रवृत्तौ नृज्वत्त्वबोधितस्य स्वस्वानिमित्तयोरानन्तर्यस्यासंभव इत्यर्थः। एवं सर्वत्राप्यङ्गम्। ननु यदागमन्यायेन नुविशिष्टे क्रोष्टुशब्दत्वातिदेशे अस्त्येव तत्संभवोऽत आह। [यदागमा इति] [एवमिति] पूर्वत्रेवेत्यर्थः। प्रकारान्तरमप्यत्र सम्भवतीति प्राचामुपगमेनाह। [युगपदेकस्थानीति] [नृवेकस्मिन्नापि स्थानिनि तयोः तात् विद्वति धि तादिति वा क्रमेण प्रवृत्तौ नस्त्यसंभवोऽत आह। [आनन्तर्यस्य चेति] आनन्तर्यस्येत्यर्थः। निपातानामनेकार्थत्वात्। शेखरे

बाधो नुमि ह्रस्वान्ताङ्गबाध इत्यसंभवाद्विप्रतिषेधः॥ क्व चिदिष्टानुरोधेन पूर्वशास्त्रे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलात् स्वरितेनाधिकं कार्यमित्यर्थात्पूर्वमेव भवति। तेन सर्वे पूर्व विप्रतिषेधाः संगृहीता इति स्वरितेनेति सूत्रे भाष्ये। विप्रतिषेधसूत्रस्य परशब्दस्येष्टवाचित्वात्तत्संग्रह इति विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये इत्यन्यत्रविस्तरः॥ ४० ॥

नन्वेवमेधते इत्यादौ परत्वाद्विकरणे ऽनुदात्तङित इत्यादिनियमानुपपत्तिस्तेन व्यवधानादत आह॥

तु वाशब्दघटित एव पाठः। तुङ्गोरित्यनेन हुङ्गल्यो हेरित्यनेन चाङ्गातपस्यैव हेत्तातङ्गिभावयोर्विधानाद्दि तादिति क्रमेण प्रवृत्तौ तुङ्गोरिति सूत्रबोधितस्याङ्गाततङ्गोरानन्तर्यस्य, तात् धि, इति क्रमेण प्रवृत्तौ हुङ्गल्योरिति सूत्रबोधितस्य झलन्ताङ्गिभावयोरानन्तर्यस्य चासंभव इति भावः। एवं च सर्वत्र द्वयोः कार्ययोर्युगपत्प्रवृत्तौ स्वस्वानिमित्तानन्तर्यासंभव एव विप्रतिषेध शाल्मप्रवृत्त्युपयोगिती बोध्यम्। ननु नुम् नृज्वत्वयोर्नुम् नुटोश्चोक्तरीत्या असंभवस्य सत्त्वेऽपि तयोः परत्वात्वात्कथमनेन व्यवस्थेयत आह। [क्वचिदिति] पूर्वविप्रतिषेधविवक्ष्य इत्यर्थः। प्रकारान्तरेण तत्संग्रहमाह। [परशब्दस्येति] ४०

पूर्वेणास्य संगतिं सूचयन्नाह। [नन्वेवमिति] पूर्वविप्रतिषेधविवक्षये सर्वत्र परेण पूर्वस्य बाधे इत्यर्थः। [इत्यादाविति] आदिना पक्ष इत्यादिसंग्रहः। [परत्वादिति] नियमाविवक्षये अत्रादेशो चानशि भोगं भुञ्जान इत्यादौ विकरणस्य, विकरणाविषये आर्धधातुके लिङि लिङि वा नियमस्य च चारिगार्थ्यदनयोस्तुल्यबलत्वेनैव इत्यादाद्युपसंगे नियमात्पूर्व परत्वाद्विकरणे तेन व्यवधानक्रियमानुपपत्तिरिति भावः। नित्यत्वस्याप्युलक्षणमिदम्। नियमे कृतेऽकृतेऽपि विकरणस्य प्राप्तेः। तदुक्तं भाष्ये, “परत्वाद्विकरणः, नित्याः स्वत्वपि विकरणाः। कृतेऽपि

विकरणेभ्यो नियमो बलीयात् ॥ ४२ ॥

अत बृद्भ्यः स्पसनोरिति सूत्रेण स्वे विभाषा
ऽतङ्गविधानं ज्ञापकम् । अन्यथा स्यव्यवधाने नियमा-
प्रवृत्तौ सामान्यशास्त्रेणोभयसिद्धौ विकल्पविधानं व्यर्थं
स्यात् । अत्रार्थे ज्ञापिते तु स्य इति तत्र विषयसप्तमी

नियमे प्राप्नुवन्त्यङ्कतेऽपीति । ” उद्योतकृता च तत्र “ यद्यपि नित्यानित्ययो रयुक्तं स्मः, तथापि
पूर्वं नित्यत्वास्मृते न दोषः ” इति बोध्यमित्युक्तम् । [अत्रेति] परिभाषायामित्यर्थः ।
[स्वे विभाषा तङ्गविधानमिति] अत्रातङ्गिति छेदः । परस्मैपदेति तदर्थः । स्वे परतो
विकल्पेन परस्मैपदविधानमिति भावः । क्वचित्तु विकल्पविधानमिति पाठ इति गदाह्वतः ।
तत्पक्षेऽपि विकल्पेन परस्मैपदविधानमित्यर्थः । अन्यथेत्याद्युपपन्नप्रत्ययस्वारेण, ज्ञापकं तु
बृद्धास्त्यसनीरित्यत्र स्वे विकल्पविधानमिति कैयट्यन्यस्वस्वारेणेन चायमेव पाठो युक्त इति भति ।
[अन्यथेति] एतस्मिन्नाधानङ्गीकार इत्यर्थः । [स्यव्यवधान इति] उत्तरीसमानविषयत्वा-
दपवादानां शब्दादेशवादभूतस्य स्पष्टयस्यापि लोदेशोत्तरमेव प्रवृत्ते र्विच्यतया प्रथमतः सामान्य-
शास्त्रेण लटः स्थाने तिवादीनामष्टादशानामपि प्रत्ययानां प्रवृत्तौ ततो नियमात्पूर्वं परत्वाद्विकरणे
तेन व्यवधानादनुदात्तचित् इत्यादीनियमानामप्रवृत्तौ पूर्वं प्रवृत्तयोः परस्मैपदात्मनेपदयोः लयौ
रप्यनिवृत्त्या द्वयोस्मिद्धिरित्याशयः । ननु ज्ञापितायामस्यामनुदात्तचित् इति नियमप्रवृत्तिकाले
स्पष्टयपरत्वात्समेवेन विकल्पप्राप्तोर्नित्यमस्य निष्प्रतिपक्षतया प्रवृत्तौ विकल्पविधानस्य व्यर्थतया न
स्यांशे चारितार्थ्यमेत आह । [विषयसप्तमीति] यावता विना धनुषः, तेरिति न्याया-
दनेन स्वे इत्यस्य विषयसप्तमीत्यमपि ज्ञाप्यते । ततश्च नियमप्रवृत्तिकाले स्पष्टयविषयत्वाया-
स्मान्नाम्निकप्रवाधानेन विकल्पविधानस्य चारितार्थ्यं ह्युच्यमिति भावः । अत्र ज्ञापने आकारसप्तमीति

बोधेत्यनुदात्तचित् इत्यत्र भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् ।
विकरणव्यवधानेऽपि नियमप्रवृत्तेरिदं ज्ञापकमिति शब्दः
हित इत्यत्र भाष्ये ध्वनितम् ॥

दशयते । [भाष्यकैयट्योरिति] यद्यपि भाष्येऽनुपसर्गाद्वेति विकल्पविधानस्योक्तार्थे ज्ञापकत्वमुक्तं
भगवता नत्वस्य । तथापि तस्य चक्रमे, चक्रम, क्रम्यात्, कंसीधेति लिङ्गलिङ्गेभ्यारितार्थेन ज्ञापकत्वा-
संभवात् तद्भाष्यस्य ज्ञापकदिक्प्रदर्शनाभावर्यकत्वा तत्सजातीयस्यापि तेन तदुक्तप्रायमेवेत्याशयेन
भाष्येऽयमुक्तम् । कैयटेन तूक्तरीत्या भाष्योक्तस्यानुपसर्गाद्वेत्यस्य ज्ञापकत्वं न संभवीत्युक्तं चा
स्ये विकल्पविधानस्य ज्ञापकत्वं स्पष्टमुक्तमिति बोध्यम् । अत्र पक्षे स्वे इत्यस्य विषयसप्तमीत्वस्वीकारेण
निर्दिष्टपरिभाषावाचकस्यानायां गौरवमे लावकसहङ्गं पक्षान्तरमाह । [विकरणव्यवधानेऽपीति]
[नियमप्रवृत्तेरिति] अनुदात्तचित् इत्यादिनियमप्रवृत्तेरित्यर्थः । [इदमिति] स्वे विभाषातङ्ग-
विधानमित्यर्थः । [भाष्ये ध्वनिमिति] तत्र हे “ उपसर्गपूर्वनियमोऽङ्गव्याय उपसंख्यानं कर्तव्यम् ।
न्याविशत, व्यवक्रीणीत, किमुनः कारणं न सिद्ध्यति । अथा व्यवहितत्वात् इत्युक्तम् ।
विकरणेभ्यो नियमस्य बलीयस्त्वे तु विकरणत्वं नित्यमे ततो नित्यत्वादः प्राधिकरणे ततो-
ऽङ्गामे च न्याविशतेत्यादिसिद्ध्या उपसंख्यानमनर्थकमेव स्यादिति तेनेदं ध्वनिम् । विकरण-
व्यवधानेऽपि नियमप्रवृत्तिरित्यर्थज्ञापने तु परत्वनित्यत्वाभ्यां नियमादङ्गामाच्च पूर्वं विकरणे ततो
नियमात्प्राङ्गनित्यत्वादङ्गामे च कृते उक्तज्ञापकेन विकरणस्याप्यत्र वायकृतेऽप्यदो व्यवशायकत्वात्तेन
व्यवधाने नोर्वेश इति नियमाप्राप्त्या उपसंख्यानं चरितार्थमिति बोध्यम् । अत्रापि पक्षेऽनुदात्तचित्
इत्यादिषु बहुषु नियमपदेशेषु तस्मादिति परिभाषाप्रतिषेधस्याव्यवहितत्वाशयस्य बाधकत्वमनयां
गौरवात्किरुक्तशब्देऽस्ति इति सूत्रस्याप्यर्थार्थकस्य सिद्धान्तमूलवशात्प्रामादिते पक्षोपर्यालोचनेन
प्रवृत्तत्वात् तत्रादृष्टैर्तदर्थज्ञापनस्यायुक्तत्वाच्चायमपि पक्षो न सम्पद्यते । किंच नियमकत्वपक्षे
धातोः परस्य लस्य स्थाने तिवादिदृशेणाष्टादशानामपि प्रत्ययानां प्रवृत्तेर्विच्यतया एकस्याः
प्रवृत्तेनेकेषां प्रत्ययानां परत्वेन प्रवृत्तेरसंवाचावस्थाङ्गीकरणतया तेषां प्रवृत्तिर्वान्या । ततो-
ऽनुदात्तचित् इत्यादिनियमेन केषां चित्प्रत्ययानां निवृत्तौ तदनुशेधेन कल्पितानां प्रवृत्तीनामपि

वस्तुतो ऽस्माञ् ज्ञापकादनुदात्तङित इत्यादि प्रकरणं
तिबादिविधेयकवाक्यतया विधायकम् । तत्र धातोरिति
विहितपञ्चमीति तत्समानाधिकरणमनुदात्तङित इत्यादि

निवृत्तिर्वक्तव्येयं जातनिवृत्तिकल्पनेऽतिमहद्वैरवमित्याशयेन सिद्धान्तभूतमेकवाक्यतापक्षं
दर्शयति । [वस्तुत इत्यादि तत्त्वमित्यन्तेन ।] [अस्माञ्ज्ञापकादिति ।] विभाषाऽतङितविधानानु-
ज्ञापकादित्यर्थः । [एकवाक्यतयेति ।] वाक्यैकवाक्यतयेत्यर्थः । [विधायकमिति ।] अनुदात्तङित
इत्यादीनां परिभाषास्वीकारादथा कार्यकालयक्षे कार्याकाक्षावकाकार्यदेशे उपस्थितानां परिभाषाणां
विधिशालैकवाक्यतया विध्युपकारकत्वमेवं स्वाकाक्षावकाक्षित्पुत्र्शीतिमुत्रे उपस्थितमनुदात्तङित-
इत्यादिप्रकरणं तेन सह वाक्यैकवाक्यताभाषनं सदात्मनेपदपरस्यैवविधायकमिति भावः ।
तदेतदुक्तमनुदात्तङित इति सूत्रे भाष्ये ” यदि पुन रिंयं परिभाषाविच्छेदः, किं कृतं भवति,
कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् । यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम्, लस्य तिवादयो भवन्तीत्युपस्थितिमिदं
भवति । अनुदात्तङित इति शेषात्कर्तरीति चे ” ति । विधेयकवाक्यतारूपपरिभाषासादृश्यादेसु
परिभाषाव्यवहारः । परिभाषालिङ्गेचैत्रिणां विधिशालाकाङ्क्षोत्थापकावात्मनेपदत्वादिना बोधका-
वात्मनेपदपरस्यैवपदशब्दौ । आकाङ्क्षोत्थापकं विधौ दृष्टम् । नचात्र तथा विधिसूत्रे इतिदममुक्तमित्युपपत्तम् ।
विधेः परिभाषाकाङ्क्षोत्थापकं विधौ दृष्टम् । नचात्र तथा विधिसूत्रे इतिदममुक्तमित्युपपत्तम् ।
एवं चात्र पक्षे अनुदात्तङित इत्यादिसु भूवादय इत्यतो धातुग्रहणस्य मण्डूकानुवृत्तिर्विधिविप-
रिणामश्च नादृश्यं इत्यपि लाघवमिति बोध्यम् । नन्वेवं स्वविषये सर्वत्र प्रसक्तस्य शोभो वाधनेन
चरितार्थयोः स्य तास्योः परत्वाच्छब्दादिभिः बाधो भाभुदिरेतदर्थं स्यात्तासीति सूत्रे आयादय
इत्यत आर्यधातुग्रहणमनुवर्त्य लावस्थायामेव तयोः प्रवृत्ते भाष्यप्रदीपोद्योतयोः स्पष्टमुक्ततया तेन
व्यवधानादेविव्यत इत्यादौ तिबादिविधेयकवाक्यतापक्षेनानुदात्तङित इत्यादिना लस्य स्थाने तङ् न
स्यादत आह । [तत्रेति ।] तिबादिविधायित्यर्थः । [विहितपञ्चमीति ।] अतएव लविधेश्चेत्यादौ विशेष-
विहितत्वात्परत्वाच्च लादेशात्पूर्वं सीयुटि तङ्सिद्धिः । अन्यथा सीयुड्विशिष्टे निर्दिश्यमानत्वाभावेन

विहितविशेषणमेव । एवं च लावस्थायां स्पेऽपि
तद्व्यवधाने तङ्सिद्धिः । शबादिभ्यस्तु पूर्वमेव नियमः ।
यद्वा लमात्रापेक्षत्वादनन्तरङ्गा आदेशा लकारविशेषापे-
क्षत्वात्स्यादयो बहिरङ्गा इति दिव्योगलक्षणपञ्चम्यामपि
न दोषः । अत्र पक्षे वृद्धयः स्येति सूत्रं स्यविषय इति
व्याख्येयम् । आत्मनेपदशब्दादौ भाविसंज्ञाश्रयणीयेति

निर्दिश्यमानस्य च लस्य सीयुटा व्यवधानेन तदसिद्धिस्त्यादिति भावः । स्पष्टं चेदमाद्युदात्तश्चेति
सूत्रे उद्योते । [एवं चेति ।] अनुदात्तङित इत्यादेर्विहितपञ्चमीत्वे चेत्यर्थः । नन्वेयत् इत्यादौ
शबादिव्यवधाने तङ्सिद्धिरपि तत्फलं कुतो नोक्तमत आह । [शबादिभ्यस्त्विति ।] [पूर्वमेव
नियम इति ।] कर्त्रर्थं सार्वधातुके परे शबादीनां विधानाच्छादेशात्साक् तेषां प्रवृत्त्ययोगादिति
भावः । नियम इत्यस्य परस्यैवदात्मनेपदव्यवस्थेत्यर्थः । एवं सिद्धान्तभूतमेकवाक्यतया
विधायकत्वपक्षं तत्पक्षप्रसक्तानुपपत्तिपरिहाराय च भाष्यरीत्या प्रदर्श्य कैयटोक्तं तत्परिहारोपायं
दर्शयति । [यद्वेति ।] [स्मात्रेति ।] लकारसामान्येत्यर्थः । [न दोष इति ।] शबादेरिव
स्यादितोऽपि लादेशानां प्राक्प्रवृत्तिर्भातोरित्यस्य दिव्योगलक्षणपञ्चमत्वेऽपि न दोष इति
भावः । नन्वत्र पक्षे वृद्ध्यस्यसन्नोरित्यस्य तिबादिविधेयकवाक्यतया विधायकत्वानुपपत्तिः ।
लादेशात्पूर्वं स्यप्रत्ययानुपपत्त्या स्यप्रत्ययपरत्वासंभवात् । एकवाक्यतानभ्युपगमे तु लादेश-
विधेयकवाक्यतापक्षेनानुदात्तङित इत्यनेनानन्तरङ्गत्वादात्मनेपदे लस्य भावात्तत्र परे परस्यैवविधाना-
नुपपत्तिरत आह । [अत्र पक्षे इति ।] यद्वेति पक्ष इत्यर्थः । [विषय इति व्याख्येयमिति ।]
तत्र स्यसन्नोरिति विषयसमीति भावः । नन्वाभिनेयकवाक्यतापक्षे आत्मनेपदपरस्यैवपदसंज्ञाभ्यां लस्य
स्थाने तिबादीनां विधानं विहितानां च ते संज्ञे इत्यन्योन्याश्रयादेकवाक्यतया असंभावोऽत
आह । [आत्मनेपदेति ।] [भाविसंज्ञा आश्रयणीयेति ।] सूत्रशाटकन्यायेन लस्य स्थाने

तत्त्वम् ॥ भिन्नवाक्यतया सामान्यशास्त्रविहितानां नियमे तु लुणादिनेव नियमेन जातनिवृत्तिरङ्गीकार्या। भुक्तवन्तं प्राति मा भुक्था इति ब्रूयात् किं तेन कृतं स्यादिति न्यायस्तु नात्र शास्त्र आश्रयितुं युक्तो नियमादिशास्त्राणां वैयर्थ्यापत्तेः, ध्वनितं चेदं स्थाने उत्तरतम इति सूत्रे

तिवाद्यो भवन्ति । ते चानुदात्तहितः परस्य लस्य स्थाने तादृशा भवन्ति । येषां जातानामात्मने-
पदसंज्ञाभर्तृरीत्येवमेकवाक्यतां स्वीकृत्य भाविसंज्ञाविज्ञानाज्ज्ञान्योऽन्याश्रय इति भावः । नच
तिवादियूक्तस्यावान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरं तिवादियु लक्ष्यानि कलत्रज्ञानादात्मनेपदादिसंज्ञोत्तरमेवैक-
वाक्यादास्तु । किं भाविसंज्ञाश्रयणेनेति वाच्यम् । अनुदात्तहित इत्यादेस्तत्रोपस्थितौ
तावत्पर्यन्तं तेनासंबद्धतया अवस्थाने मानाभावात् । अन्तरङ्गतया अनेन संबन्धानुभूतेतरमेव
तिवादिभिरसंज्ञानुभवाच्च । अस्य पक्षस्य तत्त्वाच्च प्रदर्शयितुमाद्यपक्षे दोषानाह । [भित्वाक्यतये-
स्यादिगौरवमित्यन्तेन ।] ननु भुक्तवन्तमिति न्यायविरोधाज्जातनिवृत्तिर्वक्तुमशक्येत्यत आह ।
[भुक्तवन्तमिति ।] यो भुक्तवन्तं प्रति माभुक्था इति ब्रूयार्त्तिके तेन साधितं स्यात् । अपि तु न
किम्पपीति तदर्थः । भुक्तवतो भोजनफलवृत्तेर्जातत्वाज्जिघ्रस्य व्यर्थत्वमित्याशयः । अत्र
भुक्था इति निरुत्तासिकः पाठः । लुङो रूपं तदिति बोध्यम् । तस्य न्यायस्यात्रानाश्रयणे
हेतु माह । [नियमादीति ।] आदिपदेन लुणादिसंग्रहः । [वैयर्थ्यापत्तेरिति ।] तथाच
तत्सार्धवचनान्यनुपपत्त्या अत्र तस्यानाश्रयणमिति भावः । अत्र भाष्यसंमतिमपि दर्शयितुमाह ।
[ध्वनितं चेदमिति ।] नियमादिशास्त्रवैयर्थ्यापत्त्या अस्य न्यायस्यात्र शास्त्रेऽनाश्रयणं ध्वनितमिति
भावः । तत्रहि स्थानेऽन्तरतम इति सूत्रस्य भित्वाक्यतया शास्त्रान्तरसिद्धदेशनिवर्तकत्वे
भुक्तवन्तमिति न्यायविरोधेन जातनिवृत्त्ययोगाच्छास्त्रवैयर्थ्यमापाद्य “उक्तं वा, किमुक्तं सिद्धं तु
पष्ट्याधिकारे पाठा ” इति ह्येको गुणेति सूत्रोपदर्शनेकवाक्यतापक्षेण समाहितम् । तत्र वा
शब्देनान्यमर्थसूचितः । अन्यथा पक्षान्तरानुकेलदसङ्गति स्पष्टैव । ननु नियमादिशास्त्रवैयर्थ्ये,

भाष्ये । शास्त्रानर्थक्यं तु वृद्धिसंज्ञासूत्रे भाष्ये तिर-
स्कृतम् । सामान्यशास्त्रेणोत्पत्तिस्तु सरूपसूत्रस्थकैयट-
रीत्या प्रधानानुरोधेन गुणभेदकल्पना तावत्प्रकृति-
कल्पनया कार्या प्रत्ययनिवृत्तौ च तत्कल्पितप्रकृतेरपि
निवृत्तिः कल्प्येति गौरवमित्यप्यत्र विस्तरः ॥ ४९ ॥

परान्नित्यं बलवत् ॥ ४२ ॥

इष्टपरिवेवास्तु सैव च वाशब्दसूचितं पक्षान्तरं किं न स्यादत आह । [शास्त्रानर्थक्यमिति ।]
लोके भुक्तवतो भोजनफलवृत्तेर्जातत्वेन माभुक्था इति निषेधस्य व्यर्थत्वेऽपि “वर्गेनाप्यनर्थकेन
न भवितव्य ” मिति वृद्धिसंज्ञादृष्टस्थभाष्येण शास्त्रानर्थक्यस्य तिरस्कृतत्वाच्च शास्त्रे नियमादि-
शास्त्राणामनर्थक्यताया क्लृप्तमाश्रयतया तत्सामर्थ्याज्जातस्यापि निवृत्तिरेवाङ्गीकार्या न तु शास्त्र-
वैयर्थ्यमिति भावः । स्पष्टं चेदं स्थानेऽन्तरतम इति सूत्रे उच्यते । नन्वेकस्याः प्रकृतेरनेकेषां
प्रत्ययानामव्यवहितपरत्वासंभवात्सर्वेषामुत्पत्तिरेवादौ दुर्लभेति कथं नियमेन जातनिवृत्तिरित्यत-
आह । [सामान्यशास्त्रेणेति ।] प्रधानानुरोधेनेति । विधेयत्वेन प्रधानभूतप्रत्ययानुरोधेनेत्यर्थः ।
[गुणभेदेति ।] उद्देश्यत्वेनानुपधानमभूत प्रकृतिभेदेत्यर्थः । [तत्कथं इति ।] यावन्तः प्रत्ययास्सामान्य-
शास्त्रेणविहितालावकवृत्तीत्यर्थः । [तत्कल्पितेति ।] प्रधानप्रत्ययानुरोधेन कल्पितेत्यर्थः । यदितु
लुणादिनेव नियमेनाप्यनुत्पत्तिरेवान्तराश्रयते, तदा निरुक्तगौरवभावादप्यपक्षवपि निर्दुष्टाविति
बोध्यम् । तत्राह, [अन्येनेति ।] उद्योतादावित्यर्थः । यत्तु हारीशास्त्रिणो यद्वेद्यादिपक्षस्य
नागोशाभिमतत्वं मन्थमानाः केचित्चित्तादिना लविषीष्टेत्यादिभिर्द्वये धातोरित्यस्य विहित-
पक्षभूतताया स्यतास्योः इष्टादिभिर्वाधवारणाय लापक्षयायां पठ्यतेश्च कस्यचनया अयं
ग्रन्थश्चिन्तस्य इत्याहुः । तदनुक्तम् । अस्य ग्रन्थस्य कैयटानुरोधित्वात् । लविषीष्टेत्यादिसिद्धवर्धनेव

कृताकृतप्रसङ्गित्वात् । तत्राकलुप्ताभावकस्याभावकल्प-
नापेक्षया कलुप्ताभावकस्यैव तत्कल्पनमुचितमिति
नित्यस्य बलवत्त्वे बीजम् । तदाह । कृताकृतप्रसङ्गि-
नित्यं तद्विपरीतमनित्यम् । अत एव तुदतीत्यादौ
परादपि गुणान्नित्यत्वात् शप्रत्ययादिर्भवति ॥ ४२ ॥

धातोः नित्यस्य विहितपञ्चम्यन्तताया आद्युदात्तश्चेति सूत्रे उद्योते उक्तत्वेन, स्यतासील्लुङोः इति
सूत्रे उद्योते पेरित्यादिना तत्रार्थधातुक्रमहणानुवृत्त्या तयोर्लक्षणायां प्रवृत्तेः अथ ग्रन्थकृता
स्पष्टमुक्तत्वेनास्यार्थस्य खानभिप्रेततायाः स्फुटं प्रतितेरिति बोध्यम् । ४१

पराक्रियस्य बलवत्त्वे हेतुमाह । [कृताकृतेति] । कृताकृतयोः शास्त्रयोः प्रसज्यतीति
कृताकृतप्रसङ्गि, तत्त्वादित्यर्थः । ननु सत्यपि तत्त्वे तस्य बलवत्त्वे किं बीजमत आह ।
[तत्रेति] । परानित्ययोर्मध्ये इत्यर्थः । [अकलुप्ताभावकस्येति] । अकलुप्ताप्रवृत्तिकल्पस्येत्यर्थः ।
[अभावकल्पनेति] । अप्रवृत्तिकल्पनेत्यर्थः । कलुप्ताभावकस्य = कलुप्ताप्रवृत्तिकल्पस्य, अप्रवृत्तिकल्पस्य =
अप्रवृत्तिकल्पनमित्यर्थः । [उचितमिति] । एवं च तस्य बलवत्त्वं युक्तिमिदम् ननु
वाचनिकमिति भावः । नित्यशास्त्रस्य परशास्त्रप्रवृत्त्यप्रवृत्त्योः सम्योरपि प्रसङ्गसत्त्वात् सर्वथा
तदकलुप्ताभावकः । परस्य तु नित्यशास्त्रप्रवृत्त्यनन्तरं प्रवृत्त्ययोगात् तदा तस्याप्रवृत्तिः कलुप्तेति
तयोर्द्वयोरेकस्मिन् लक्ष्ये प्रसङ्गे सर्वथा अकलुप्ताभावकस्याप्रवृत्तिकल्पनापेक्षया कदाचित्
कलुप्ताभावकस्यैवाप्रवृत्तिकल्पनं न्याय्यमित्याशयः विप्रतिषेधशास्त्रस्य तु नात्र प्रवृत्तिः
अनयोस्तुल्यबलत्वादिति बोध्यम् । पराक्रियस्य बलवत्त्वे फलं दर्शयति । [अत एवेति] ।
आदिपदेन रुणद्धीत्यादिसंग्रहः । शप्रत्ययादीत्यादिपदेन श्रमसंग्रहः । ४२

यद्व्यवहितसम्बन्धितया पूर्वं प्रवृत्तिस्तद्व्यवहितसम्ब-
न्धितयैव पुनः प्रवृत्तौ कृताकृतप्रसङ्गित्वमित्याशयेनाह ॥

शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ॥ ४३ ॥

इदं शब्देः शितइति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तत्र हि
न्यविशतेत्यत्र विकरणे कृते तदन्तस्याडकृते धातुमात्रस्ये-
त्यडनित्य इत्युक्तम् ॥ ४३ ॥

इदानीं कृताकृतेति परिभाषस्य तद्विपरीतमित्यंश प्रपञ्चयितुमाह । [यद्व्यवहितं] । कृते यस्यां व्यक्तौ
प्रसङ्गेऽकृतेऽपि तस्यामेव व्यक्तौ प्रसङ्ग एव कृताकृतप्रसङ्गित्वरूपं नित्यत्वं नान्यथेति भावः ।
[इदमिति] । उक्तन्यायरूपं वचनमित्यर्थः । [इत्युक्तमिति] । तत्र हि न्यविशतेत्यत्राडगमोत्तरं तेन
व्यवधानोक्तेः परस्य विशेषरत्नावर्जित्वेन नित्यमस्य प्रवृत्तिर्निरादित्याशयेन वार्तिककृता उपसर्गपूर्वस्य
नित्यमेऽडव्यवाय उपसंख्यानमित्युक्तम् । तद्व्याख्यावसरे च भावता “ ननुचायमस्यानुभक्तो
धातुग्रहणेन ग्रहीष्यत “ इत्यव्यवधायकमित्युपसंख्यानमनावश्यकमित्याशङ्क्य “ न
सिध्यति, अङ्गस्य ह्युच्यते । विकरणान्नं चाङ्गम् । सोऽसौ संयातभक्तो न शक्यो
धातुग्रहणेन ग्रहीतु “ मिति समाधाय तदुत्तरं “ एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम् । अद्विक्रियतां
विक्रिया इति, विमित्र कर्तव्यम् । परत्यादृङगमः । नित्या विक्रियाः । कृतेऽप्यदि प्राप्नुवन्त्य-
कृतेऽपि अङ्गपि नित्यः । कृतेऽपि विक्रियाषु प्रामोदक्येऽपि । अनित्योऽङ् । अन्यस्य
“कृतेषु विक्रियाषु प्रामोति । अन्यस्याकृतेषु शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवतीत्युक्तं,”
मिति बोध्यम् । एतत्फलं तु पृथुमाह्वयत् अपिपथदित्यत्र परत्वाद्भूतौ सत्यां टिलोपेऽनलोपित्वा-
स्तन्मद्भावेन सम्यगत इतीत्यभिहितः । अन्यथा नित्यत्वादिलोपेऽलोपित्वास्तन्मद्भावे सम्यगत
इतीत्थानां किंतिरिति भावः । ४३

एतत्तुल्यन्यायेनाह ॥

शब्दान्तरात् प्राप्नुवतः शब्दान्तरे प्राप्नुवतश्चानि-
त्यत्वम् ॥ ४४ ॥

एतन्मूलकमेवाह ॥

लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन्विधिरनित्यः ॥ ४५ ॥

अतिदेशविषये इयमसिद्धवत्सूत्रे कैयटेनोक्ता ॥ ४५ ॥

[तुल्यन्यायेनेति ।] शब्दान्तरस्येति । प्राप्नुवन्मूलभूतव्यवस्थीत्यादिन्यायस्य
शब्दान्तरात्प्राप्नुवतः शब्दान्तरे प्राप्नुवतश्च तुल्यत्वात्तोरप्यनित्यत्वमिति भावः । नित्यत्वं
शब्देऽस्ति इति सूत्रस्य भाष्येणैकन्याय्यत्वाच्चित्तयेव कृताकृतप्रसङ्गित्वं गृह्यत इत्युद्देश्यमेव इव
निमित्तभेदेऽप्यनित्यत्वमिति यावत् ॥ ४४

[एतन्मूलकमेवेति ।] उक्तपरिभाषाद्व्यमूलकमेवेत्यर्थः । एवेनापूर्वत्वनिरासः ।
यथा एकन्याय्यत्वाच्चित्तयेव कृताकृतप्रसङ्गित्वं नित्यत्वप्रयोजकमेवं कृताकृतयोरेकेनैव लक्षणेन
कार्यस्य प्रसङ्गो नित्यत्वप्रयोजकः । तथाच व्यक्तिभेद इव लक्षणभेदेऽपि न नित्यत्वमिति
भावः । [लक्षणान्तरेणेति ।] उपदेशान्तेन लक्षणोनेत्यर्थः । तदाह । [अतिदेशोति ।]
[असिद्धवदिति ।] असिद्धवदत्रापादिति सूत्र इत्यर्थः । तत्राहि कुर्व इत्यादौ लक्ष्यप्रमाणो-
कारलोपयोः प्राप्तौ नित्यत्वादुकारलोपः । गुणस्तु लोपे कृते प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नोति, ततश्च
लक्षणांतरेण प्राप्नुवन् विधिरनित्य इति गुणस्यानित्यत्वमित्युक्तं कैयटेन । कैयटेनेत्यनेनास्य
भावोक्त्यन्वितिरासः । अत एवैतन्मूलकमेवेत्यवतारणो उक्तम् ॥ ४५

यदा तु शास्त्रव्यतिरेकेण ताद्विधेयकार्ययोरेव नित्यत्वा-
दिविचारो यदापि व्यक्तिविशेषाश्रयणाभावस्तदाह ॥

क्व चित् कृताकृतप्रसङ्गमात्रेणापि नित्यता ॥ ४६ ॥

कृते द्वितीये नित्यत्वेनाभिमतस्य पुनः प्रसंगमात्रं
नित्यत्वव्यवहारे प्रयोजकं न तु बाधकाबाधितफलोप-
हितप्रसङ्गोऽपि तथेति भावः ॥ ४६ ॥ तदाह ॥

यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न
तदनित्यम् ॥ ४७ ॥

क्व चित्बाधकाबाधितफलोपहितप्रसंग एव गृह्यते ।

नन्वेवं दुर्दतीत्यादौ गुणे कृते विकरणस्य शब्दान्तरात्प्राप्त्या स्थानिकत्वक्षेणे
प्राप्त्या चानित्यत्वं स्यात् । तथाच परत्वाद्गुणे रूपासिद्धिरत आह । [यदाचित्ति ।]
[शास्त्रव्यतिरेकेणेति ।] लक्षणभेदेनेत्यर्थः । [व्यक्तिविशेषेति ।] यद्यस्तीत्यादृक्ताविशेषेत्यर्थः ।
[तदाहेति ।] तदा, अहेत्यर्थः । [क्वचिदिति ।] अनेनेहयनित्यत्वस्यासार्वात्रिकत्वं सूचितम् ।
[मात्रेणापीति ।] मात्रप्रदेन लक्षणविशेषव्यस्तविशेषेऽपेक्षुभयवैशिष्ट्यस्य कार्ये व्यक्त्वच्छेदः ।
अपिशब्दः सर्वत्रिकव्यवस्थीत्यादिसमुच्चयकः । [अभिमतस्येति ।] कार्यस्येत्यर्थः । अन्यदापि-
मात्रप्रदव्यक्त्वच्छेदमाह । [नत्विति ।] बाधकाबाधितत्वेऽपि कारणांतरेण फलानुपहिते
प्रसङ्गेऽनित्यत्वनिरासायाह । [फलोपहितेति ।] [तथेति ।] नित्यत्वव्यवहारप्रयोजक इत्यर्थः । ४६

[तदाहेति ।] पूर्वपरिभाषास्यमात्रप्रदत्वबोधमेवाहेत्यर्थः । एवं च तत्प्रसङ्गभूतवैयर्थ्यमिति
भावः । [यस्येति ।] कार्यस्येत्यर्थः । ४७

तदाह ।

यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते तदप्य-
नित्यम् ॥ ४८ ॥

सप्तमे कैयटेनैतदुपष्टम्भकं लोकव्यवहारद्वयमुदाह-
तम् । वालिसुग्रीवयोर्युध्यमानयोर्भगवता वालिनि हते
ऽपि सुग्रीवस्य वालितः प्राबल्यं न व्यवहरन्ति ।
भगवत्सहायैः पाण्डवैर्जयै लब्धे ऽपि पाण्डवानां
प्राबल्यं व्यवहरन्ति चेति । सर्वं चेदं लक्ष्यानुरोधद्
व्यवस्थितम् ॥ ४८ ॥

गृह्यत इति । नित्यव्यवहारप्रयोजकतया गृह्यत इत्यर्थः । तथाच तादृश-
प्रसङ्गभावे तस्यानित्यत्वमिति भावः । एतच्च स्वमोर्नुसुप्तकदिति सूत्रस्थभाष्याल्लभ्यते । तत्राहि
तत्कुलमित्यत्राल्लुकोः प्राप्तौ परमप्यत्वं बाधित्वा नित्यत्वाल्लुगिलुके, अनित्यो लुक् नहि
कृतेऽत्वे प्राप्नोति । अस्मा भवितव्यमित्युक्तम् । तत्र क कृताकृतप्रसङ्गमात्रस्यैव नित्यत्वं
व्यवहारप्रयोजकत्वं, क्वच बाधकाबाधितफलोपहितप्रसङ्गस्यैव च तत्त्वमिति तु लक्ष्यानुराधाया-
ख्यानाच्चावसेयमिति बोध्यम् । तदेतद्वक्ष्यति । सर्वचेदमिति । अस्यो न वाचनिकत्वं
किंतु लोकन्यायसिद्धत्वमित्याह । [सप्तमे कैयटेनेति] । स्वमोर्नुसुप्तकदिति सूत्रव्याख्यावर-
इत्यर्थः । [एतदुपष्टम्भकमिति] । उक्तपरिभाषाद्वयोपष्टम्भकमित्यर्थः । [वालिसुग्रीवयोरिति] ।
भावलक्षणसप्तमीयम् । निर्धारणे षष्ठी वा । [भगवतेति] । श्रीरामेणेत्यर्थः । [न व्यवहरन्तीति] ।
शूरमानिन इत्यर्थः । [भगवत्सहायैरिति] । बाण्डुदेवसहायैरित्यर्थः । [प्राबल्यमिति] ।

लुटः प्रथमस्येति सूत्रे भाष्ये
स्वरभिन्नस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ॥ ४९ ॥
इति पठ्यते ॥

यत्र त्वेकस्यैव कार्यस्य परत्वं नित्यत्वं च तत्वेच्छ-
यान्यतरत्तदुभयं वा तस्य बलवत्वे नियामकमुल्लेख्यम् ।
अत एव तत्र तत्र परत्वान्नित्यत्वाच्चेति भाष्ये उच्यते ।

कौरेवेय्य इति शेषः । यथा भगवत्साहाय्येनैव सुग्रीवस्य पाण्डवानां च जये लब्धेऽपि शूराः
वाल्मीकेन सुग्रीवस्य प्राबल्यं न व्यवहरन्ति । कौरेवेय्यश्च पाण्डवानां प्राबल्यं व्यवहरन्ति च
तथा प्रकृतेऽपि लक्षणान्तरेण निमित्तविधातस्यले बाधकाबाधितफलोपहितप्रसङ्गित्वाभावात्
तुल्यत्वेऽपि कचिन्नित्यत्वं कचिदनित्यत्वं चेति भावः । नन्वेवमप्यतिप्रसङ्गपक्षेति आह ।
[सर्वं चेदमिति] ॥ ४८

[स्वरभिन्नस्येति] । स्वरेणोदात्तत्वादिना भिन्नस्येत्यर्थः । [इति पठ्यत इति] ।
तत्राहि श्वः कर्तेत्यादौ लावस्थायामेव तासि लस्य स्थाने तिवादिषु कृतेषु तास्यनुदात्तेदिति
लसावैधातुकानुदात्तत्वस्य, डा रौ रसां च प्रासादुभयोरपि कृताकृतप्रसङ्गस्य सत्त्वेऽपि,
स्वरस्य शब्दान्तरस्याप्या डारौ रसां स्वरभिन्नस्य प्राप्त्या चानित्यत्वमुक्त्वा उभयोरनित्ययोः
परत्वाल्लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्बुद्धेश्चोरे टिलोपे उदात्तान्वृत्तिस्वरेण
सिद्धमिष्टमित्युक्तम् । ननु परस्परप्रातिद्विन्दिभावोऽन्यत्र प्रथमप्रवृत्तिप्रयोजकबलवत्त्वनियामकत्वेन
दृष्टानां परत्वादीनां यत्रैकस्मिन् लक्ष्ये समावेशस्तत्र तादृशबलवत्त्वानियामकत्वं किं समुदाये
परिसमाप्यते उत प्रत्येकमिति सन्देहे आह । [यत्रत्विति] । [अन्यतरादिति] ।
परत्वानित्यत्वयोरन्यतरादित्यर्थः । [उभयं वेति] । परत्वानित्यत्वोभयं वेत्यर्थः । [तस्येति] ।
कार्यस्येत्यर्थः । [अत एवेति] । कचिदुभयस्यापि बलवत्त्वनियामकत्वादेवेत्यर्थः ।

वस्तुतस्तव परत्वादित्युक्तिरेकदेशिनः । स्पष्टं चेदं
विप्रतिषेधसूत्रे कैयटे । णो चङीति ह्रस्वापेक्षया
नित्यत्वान्तरङ्गत्वप्रयुक्तद्वित्वस्य प्रथमतः प्रवृत्तौ नित्य-
त्वादित्येव भाष्य उक्तम् । एवं नित्यान्तरङ्गयोर्वलवत्व-
मपि यौगपद्यासम्भव एवेति बोध्यम् ॥ ४६ ॥

नित्यादप्यन्तरङ्गं बलीयोऽन्तरंगे बहिरङ्गस्यासिद्ध-
त्वात् । तदाह ॥

सिद्धान्तमाह । [वस्तुत इति] [एकदेशिन इति] नित्यस्य कृताकृतप्रसङ्गित्वेनावश्यकतया
नित्यानित्ययोरुल्लवत्वत्वेन विप्रतिषेधसंभवात्तत्र परत्वादित्यस्यैकदेश्युक्तित्वमेव न्याय्यमिति
भावः । तदाह । [स्पष्टंचेदमिति] तत्रहि कार्यमित्यत्रार्थार्थं कृतम् । करणार्हं कार्यम् ।
तुल्यबलं च करणार्हमिति नित्यानित्योत्सर्गाभादान्तरङ्गबहिरङ्गत्वस्य सूत्रस्याव्यापार इत्युक्तम् । एवं
च तेन तादृशेषु परत्वादित्युक्तिरेकदेशिन इति स्पष्टमेव लभ्यत इति बोध्यम् । परत्वादित्य-
न्यतरदपि स्वेच्छया बलवत्त्वानियामकतया उल्लेखयितुं शक्यमित्यत्र मानमाह । [णौ चङीति]
अस्यात एवेत्यादिः । अन्यतरस्य तथा उल्लेखयितुं शक्यत्वादेवेत्यर्थः । [नित्यत्वादेवेति]
नन्तन्तरङ्गत्वादित्यर्थः । [एवमिति] परस्येवेत्यर्थः । [यौगपद्यासंभव एवेति] बाध्यबाधकयो-
स्समानविषयताया औचित्यादिति भावः । ४८

[नित्यादपीति] अपिशब्दः परसमुच्चायकः । परनित्याभ्यामन्तरङ्गस्य बलवत्त्वे
हेतुमाह । [अन्तरङ्ग इत्यादि] कर्तव्य इति शेषः । [असिद्धत्वादिति] जातस्य
तत्कालप्राप्तिकस्य चेत्यर्थः । एवं च परनित्ययोरन्तरङ्गस्य चैकत्र युगपत्प्राप्तौ तत्कालप्राप्तिकयो-
स्तयोरन्तरङ्गद्वयाऽविद्यमानवत्त्वेऽन्तरङ्गस्य तदपेक्षया प्रथमं प्रवृत्तिरिति भावः । एतेनान्तरङ्गं

असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ ५० ॥

अन्तर्मध्ये बहिरङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्ये उन्त-
र्भूतान्पञ्ज्ञानि निमित्तानि यस्य तदन्तरङ्गम् ।

बहिरङ्गदलीय इति परिभाषान्तरमिति सारं देवायुक्तमयुक्तमिति सूचितम् । ननु नित्यान्तरङ्गयोर्यत्र
यौगपदेन प्रसङ्गस्तत्र युक्तिरसिद्धबलवत्त्वोपहितानित्यशास्त्राज्ञापकासिद्धबलवत्त्वोपहितस्यान्तरङ्गस्य
बलवत्त्वमस्तु, न्यायापेक्षया लिङ्गस्य बलीयस्त्वात् । यत्र तु परान्तरङ्गयोर्युगपत्प्रसङ्गस्तत्र वाचनिक-
बलवत्त्वान्क्रान्तपरापेक्षया लिङ्गजन्यबलवत्त्वान्क्रान्तस्यान्तरङ्गस्य कथं बलवत्त्वं, श्रुत्यपेक्षया लिङ्गस्य
दुर्बलत्वादिति चेन्न । समकालप्राप्तबहिरङ्गासिद्धत्वज्ञापकेन ओमाडोश्चेत्याड्ग्रहणेनैवोक्तार्थसिद्धेः ।
अन्यथा धातूपसर्गकार्यत्वेनान्तरङ्गमप्याद्युणं बाधित्वा परत्वात्सर्वार्थदीर्घे पश्चादाद्युणे शिवेहीति
रूपसिद्धौ ज्ञापितेऽपि तस्य चारितार्थार्थाभावात्तस्य पङ्क्तनपरिभाषाज्ञापकत्वप्रतिपादनप्रसंगसाराणचेति
सूत्रस्यभाष्यासङ्गतिरिति बोध्यम् । वाक्यार्थज्ञाने पदार्थज्ञानस्य हेतुत्वादौ परिभाषापदकान्त-
रङ्गबहिरङ्गपदार्थौ निरुपयंस्तत्रादावन्तश्शब्दार्थमाह । [मध्य इति] मध्यत्वस्य साकाङ्क्षत्वा-
त्करयेत्याकाङ्क्षायां बहिरङ्गयोगस्थितत्वादाह । [बहिरङ्गशास्त्रीयेति] बहिरङ्गशास्त्रसंबन्धीत्यर्थः ।
[अन्तर्भूतानीति] इदं शेषयुगलमभ्यम् । अत्राङ्गशब्दो न संज्ञाविशेषरो, नाप्यवयवाची,
किन्तु पाराध्याजिमित्रपर इत्याह । [निमित्तानीति] एवंच बहिरङ्गत्वेनाभिमतशास्त्रसंबन्धिनिसित्त-
समुदायान्तर्भूतनिमित्तकमन्तरङ्गमिति भावः । निमित्तानामन्तर्भावश्च बहिरङ्गशास्त्रमभ्यन्निनिमित्त-
पेक्षया पूर्वं स्थितत्वात्दीर्घनिमित्तसमुदायधटकत्वात्पूर्वोपस्थितत्वात्परनिमित्तभावोच्चेत्यवनेकविधः ।
तत्राद्योदाहरणं विस्मैह इति । तत्र हि संप्रसारणनिमित्तभूतविभक्त्यपेक्षया लघूपधयुगलनिमित्तस्य
विषयप्रत्ययस्य पूर्वं स्थितत्वेन संप्रसारणपेक्षया गुणस्यान्तरङ्गत्वं बोध्यम् । अत्र चोद्ग्रहणस्य
पङ्क्तनपरिभाषाज्ञापकत्वप्रतिपादनपरं बाह् अठिति सूत्रस्थं, विप्रतिषेधसूत्रस्थं, च भाष्यं मानम् ।
सुफीकृतं चानयोरेवमेवान्तरङ्गबहिरङ्गभावो विप्रतिषेधसूत्रे उच्यते । तत्र हि “परिभाषासत्त्वे तु
विमर्कानिनिमित्तसंप्रसारणस्य पञ्चाशयेऽन्तरङ्गे गुणोऽसिद्धत्वात्तदभावे वृद्धयर्थमूढकश्यक इति

भावः " इत्युक्तम् । एतेनात्र गुणस्याल्पनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वं वदन्तो गदाकृन्, परिभाषाया-
मङ्गपदेनोद्देश्यस्यापि ग्रहणं स्वीकृत्य लघूपधगुणोद्देश्योकारघटितसमुदायोद्देश्यकस्य संप्रसारणस्य
बहिर्ङ्गत्वं, तदुद्देश्यघटकोकारोद्देश्यकस्य गुणस्यान्तरङ्गत्वमिति वदन्तो हरिशशिणश्च परास्ताः ।
उपदर्शितोक्तप्रत्ययेन मदुत्तरीत्यैव तयोरन्तरङ्गबहिर्ङ्गभावस्य स्फुटं प्रतितेः । द्वितीयोदाहरण-
मतिष्ठिपदित्यादि । तत्र हि तिष्ठतेरिद्वितीयनिमित्तभूतचङ्परिणरूपसमुदायघटकनिमित्तकत्वेन
लघूपधगुणस्यान्तरङ्गत्वात् तस्मिन् बहिर्ङ्गत्वेनोद्देश्यस्य सिद्धत्वादिकारस्य गुणो न । अत्र
तूनशब्दमाश्रित्य यणादेशो नशब्दमाश्रित्य गुण इति येन विधिरिति सूत्रस्य भाष्य मानं बोध्यम् ।
तृतीयोदाहरणं पट्ट्या मृद्येत्यादि । अमुषुबुबुदित्यादि च । तत्राद्ये पूर्वयणादेशनिमित्तस्यकार-
स्यार्थक्रमेण प्रथममुपस्थितत्वात्तदन्तरङ्गम् । द्वितीये तु प्रयोगीयोच्चारणक्रमेणोपवङ्निमित्तभूतस्य
चङकारस्य प्रथममुपस्थितत्वात्तदन्तरङ्गम् । नचात्र लोदेशस्य प्रथमं प्रवृत्त्या गुणस्यापि प्रक्रियाक्रमेण
तत्त्वमस्तीति शङ्क्यम् । तस्य प्रथमं प्रवृत्तावपि विकरणप्रवृत्त्युत्पत्तेरैव लघूपधगुणस्य प्राप्त्या तदानीमेव
तत्र त्विमित्तत्वज्ञानेनोभयोरपि निमित्तयोर्युगपदेवोपस्थित्या तेन क्रमेण तत्र गुणस्यान्तरङ्गताया
वक्तुमशक्यत्वात् । इदं चान्तरङ्गत्वं लोकन्यायासिद्धमित्यचः परमिन्निति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तत्र
हि प्रत्यङ्गवर्तीलोको दृश्यते । तद्यथा पुरुषोऽयं प्रातरुत्थाय यान्यस्य प्रतिशरीरं कार्याणि, तानि
तावत्करोति । ततस्सुहृदाम्, ततस्संबन्धिनाम् । प्रातिपदिकं चाप्युपदिष्टं सामान्यभूतेऽर्थं वर्तते ।
सामान्ये वर्तमानस्य व्यक्तिसंज्ञायते, व्यक्तस्य सतो लिङ्गसंख्याभ्यामन्यत्वेन बाह्येनार्थेन योगो
भवति । यथैव चानुपूर्व्याऽर्थानां प्रादुर्भावस्तथैव च शब्दानामपि । तद्वत्कार्यैरपि भवितव्य-
मित्युक्तम् । प्रत्यङ्गवर्तीत्यत्राङ्गशब्देन प्रत्यासत्तिल्लक्ष्यते । अङ्गानामङ्गिनं प्रति प्रत्यासन्नत्वात् ।
अङ्गभङ्गं प्रति प्रत्यङ्गमित्यव्ययीभावः । तथा च प्रत्यासन्नवर्ती तत्त्वार्थभिनिविष्टो लोको
दृश्यत इति तद्भावः । प्रत्यासन्नत्वं च प्रथमोपस्थितत्वरूपम् । तच्च सति संभवे आर्थक्रमेण ।
असंभवे तु श्रौतक्रमेण चेत्यवधेयम् । तत्र पट्टेत्यादौ द्वयोरपि यणादेशनिमित्तयोरर्थवत्त्वेनार्थ-
प्रत्यासत्तिप्राप्ता । अमुषुबुदित्यादौ तु विकरणस्यानर्थकत्वादाथप्रत्यासत्तेर्वक्तुमशक्यतया श्रौतैव
प्राप्ता । यद्यपि भाष्ये आर्थप्रत्यासत्तिरेव दर्शिता, तथापि शब्दन्तस्यान्तरङ्गलक्षणादिति
भाष्यप्राप्ताप्याच्यतैतापि सा ग्राह्येति बोध्यम् । अन्योदाहरणमेवमथ इत्यादि । तत्र हि
विकरणपेक्षया लोदेशानामपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वात्पूर्वं प्रवृत्तिरेत्यनुदात्तञ्चित इति सूत्रे उद्योते
स्पष्टम् । अत्र चोक्तलोऽजिति निर्देशो मानम् । तत्र ऊ इति ह्रस्वदीर्घप्लुतोकाराणां

एवं तदीयनिमित्तसमुदायाद् बहिर्भूताङ्गकं बहिरङ्गम् ।
एतच्च स्वरवसानयोरिति सूत्रे ऽसिद्धवत्सूत्रे च भाष्य-
कैयटयोः स्पष्टम् । अत्राङ्गशब्देन शब्दरूपं निमित्तमेव
गृह्यते शब्दशास्त्रे तस्यैव प्रधानत्वात् ।

समाहारद्वन्द्वेन निर्देशः । अपरनिमित्तकरयान्तरङ्गत्वानङ्गीकारे तु नृपुसकह्रस्वं बाधित्वा
परत्वात्त्रयणाभुकाराणां सवर्णदीर्घे ततो नृपुसकह्रस्वे तदसङ्गतिः स्पष्टेव । एवं आध्यप्रामाण्यात्तत्र
तत्रोक्तलक्ष्मणान्तरङ्गत्वं चान्तरङ्गत्वमूह्यम् । अन्तरङ्गपदार्थं निरूप्य बहिरङ्गपदार्थमाह । [नृमिति ।]
उत्तरीत्येत्यर्थः । [बहिर्भूताङ्गकमिति ।] बहिर्भूतान्याङ्गानि यस्येत्यर्थः । उक्तार्थे मानमाह ।
[एतञ्चेति ।] [स्वरवसानयोरिति ।] तत्रान्तरङ्गं बहिरङ्गमिति प्रतिद्वंद्विभाविनावेतावर्थावित्युक्तम् ।
तेन चानयोः परस्परपक्षत्वं स्पष्टमुक्तमिति बोध्यम् । निमित्तत्वार्थादावपि सत्त्वेन तत्कृताति-
प्रसङ्गनिरासायाह । [अत्रेति ।] पारोभावामित्यर्थः । [निमित्तमेवेति ।] ससम्याद्यन्त-
तयोपात्तप्रयोगात्तद्वत्त्वमेव निमित्तमित्यर्थः । तस्यैवात्राङ्गपदेन ग्रहणे बीजमाह ।
[शब्दशास्त्र इति ।] [तस्येति ।] शब्दस्येत्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम् । अत्र निमित्तवाच्यङ्ग-
पदेन सूत्रे षष्ठ्यन्तोपात्तस्योद्देश्यस्य न ग्रहणम् । कार्यमनुभवन्निति परिभाषया कार्यिणो
निमित्तत्वायोगात् । न च गुणानां च पार्थक्यादिति न्यायेन तन्न्यायस्यात्राप्रवृत्तिरिति वाच्यम् ।
तन्न्यायस्यानित्यत्वेनेहाप्रवृत्तेः । किञ्चास्य न्यायस्य लोकसिद्धत्वेनोभयोस्समत्वाभावेन च
तदप्रवृत्तिः । किञ्चात्राङ्गपदेनोद्देश्यस्यापि ग्रहणे उक्ताल इति निर्देशासङ्गतिः । नृपुसकह्रस्व-
स्यापरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वेऽपि तन्निमित्तभूतप्रातिपदिकप्रत्ययकारिभिर्मित्तकत्वेन सवर्णदीर्घप्लुत्याच्यन्त-
रङ्गत्वादुभयोरन्तरङ्गयोः परत्वात्सवर्णदीर्घे ततो ह्रस्वे ह्रस्वस्यैव श्रवणपत्तेः । किञ्चैवं सति
'नन्वेवमनुसुबदित्यादावुपवङ्गेऽस्यनिमित्तत्वाभावादुपवङ् न स्यादि' त्याशङ्क्य तस्य पूर्वोपस्थित-
निमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वप्रतिपादनपरवर्त्यमाणग्रन्थस्यासङ्गतिः । तत्र लघूपधगुणोद्देश्यभूताङ्गपट्टका-
जादिप्रत्ययनिमित्तकत्वेनोपवङ्गेऽन्तरङ्गताया स्पष्टतया तत्र शङ्काया एवानवकाशात् । अत एव

तेनार्थनिमित्तकस्य न बहिरङ्गत्वम् । अत एव न तिस्रचतस्र इति निषेधश्चरितार्थः । अन्यथा स्वीत्वरूपाथ-
निमित्तकतिस्रपेक्षयान्तरङ्गत्वात् तयादेशे तदसंगतिः

पूर्वस्थानिकस्यान्तरङ्गत्ववण्डनावसरे “परिभाषायामङ्गशब्दस्य निमित्तपरत्वाच्च” तिष्ठप्रमाण-
ग्रन्थसंगतिः । अत एव ‘चोनशब्दमाश्रित्ये’ त्यादि धेन विधिरिति सूत्रमाप्यव्याख्यावसरे
, अनेन हि भाष्येण परिभाषायामङ्गशब्दो निमित्तपरः, न तु स्थान्यादिपरोऽपीति सूचयती
त्युच्यतेग्रन्थस्यापि सङ्गतिरिति बोध्यम् । नन्वेवं दृष्टव्यति सुस्पृतीत्यादेरुपासिद्धिः । तत्रापर-
निमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वादूढः पूर्व द्वित्रिवेऽभ्यासे उकारश्रवणानापरेः । षष्ठ्यन्तोपात्तस्यापि
निमित्तत्वे तु द्वित्रिनिमित्तभूतसन्तनसमुदायव्यक्तीनिमित्तकत्वेनोऽप्यन्तरङ्गत्वादुभयोरप्यन्तरङ्गयोः
फलवद्दूढप्रवृत्तिस्तुवच्येति चेन्न । धर्मिग्राहकस्याजात्यादयनिमित्तकदेशविधायकत्वेवान्तरङ्गतायाः
स्वीकारेणद्विप्रयोगपरुषद्वित्र्येचनत्यातथात्वेनद्वित्र्यस्यान्तरङ्गत्वाभावात् । अत एव नार्थव्यव्रामीति-
न्यासे राम × आमिति स्थिते नित्यत्वादीर्धं नुट् न स्यादित्याशङ्क्य भूतार्द्रागत्या नुट्पाधनपर-
भाष्यसङ्गतिः । अन्यथापरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वादीर्धार्थसूत्रं नुटि तदसङ्गतिः स्पष्टैव । अत
एव विप्रतिषेधसूत्रे भाष्येऽन्तरङ्गं बहिरङ्गद्वल्येय इति परिभाषाफलनिरूपणावसरे दृष्टव्यति
सुस्पृतीत्यत्र द्वित्र्येचनयाणदेशयोर्युगपत्स्यातिमाशङ्क्यानन्तरङ्गत्वाद्याणादेश इत्युक्तम् । उक्तः प्रागेवो-
परनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाद्विषयवृत्तौ तु तदसङ्गतिः स्पष्टैव । तेन भाष्येण षष्ठ्यन्तोपात्तस्याप्यङ्ग-
पदेन ग्रहणमित्येव कल्पयितुं शक्यमिति तु न युक्तम् । उपदर्शितसूत्रमाप्यादिविरोधापत्तेरिति ।
[तेनेति] अङ्गपदेन शब्दरूपनिमित्तस्यैव ग्रहणेनेत्यर्थः । अर्थनिमित्तकस्य बहिरङ्गत्वाभावे
सूत्रसम्पत्तिं दर्शयति । [अत एवेति] [अन्यथेति] अर्थनिमित्तकस्यापि बहिरङ्गत्वाश्रयण
इत्यर्थः । [त्रयादेशइति] इदमुपलक्षणं, नुट्दीर्घयोरपि । [तदसङ्गतिरिति] अन्तरङ्गत्वात्त-
यादेशे नुटि दीर्धे च कृते तत स्थानिवत्त्वेन विशब्दत्वात्तिखादेशेऽपि नामीतिदीर्घदृष्ट्या-
उत्करीत्येव बहिरङ्गस्य तिस्रादेशस्यासिद्धत्वादादेशे दीर्घस्य प्रागेवभावेन निषेधासङ्गतिः ।
स्थानिनि त्रयादेशे पूर्व दीर्घस्य प्रवृत्त्या लक्ष्ये कक्षणस्येति न्यायेन न तदुद्बुद्ध्यापि दीर्घस्य

स्पष्टैव । अत एव तयादेशे सन्तस्य प्रतिषेध इति
स्थानिवत्सूत्रस्याप्यवार्तिककादि संगच्छते ॥

प्राप्तिरिति तदसङ्गतिरिति भावः । उक्तार्थे सूत्रसम्पत्तिं प्रदश्यं भाष्यवार्तिककादिसम्पत्तिमप्याह ।
[अतएवेति ।] उक्तोऽर्थः । [त्रयादेशे सन्तस्येति] त्रयादेशे कर्तव्ये सन्तस्य स्थानिवत्त्वप्रतिषेधो
वक्तव्य इति तदर्थः । इदं च वार्तिकं तिष्ठणमित्यत्र तिस्रादेशोत्तरं स्थानिवत्त्वेन
विशब्दत्वबुद्ध्या प्राप्तत्रयादेशावराणाय वार्तिककृताऽऽजम् । भावता च तत्र त्रयादेशासरत्वा-
त्तिस्रादेशे सङ्कटतिन्यायेन पुनः त्रयादेशस्याप्रवृत्त्या स्थानिवत्त्वप्रतिषेधोऽजावश्यक इति
तस्यात्याख्यातम् । अर्थसंज्ञानिमित्तकस्यापि बहिरङ्गत्वे तुत्करीत्या तिस्रपेक्षयान्तरङ्गत्वापूर्वं
त्रयादेशे नुटि दीर्धे च कृते स्थानिवत्त्वेन विशब्दत्वात्तिस्रादेशप्रवृत्तावप्युत्करीत्येव पुनस्त-
यादेशस्याप्रवृत्त्या वार्तिकसङ्गतिः । त्रयादेशेऽन्तरङ्गत्वसत्त्वेन त्रयादेशापेक्षया फलवत्तिस्रादेशे
सङ्कटतिन्यायेन न पुनस्तिस्रादेश इति तद्वार्तिकप्रत्याख्यानापरस्याप्यसङ्गतिश्चेति भावः । नन्वर्थ-
निमित्तकस्य बहिरङ्गत्वानाश्रयणे वर्णो वर्णेनेतिसूत्रस्याप्यविरोधः । तत्र हि “समानाधिकरण-
समासाद्बुद्धीहिः । कदाचित्कर्तृभारयः सर्ववनाथार्थः ” इति वार्तिकप्रथमवण्डव्याख्यावसरे
भावता “समानाधिकरणसमासाद्बुद्धीहिर्भवति विप्रतिषेधेन, समानाधिकरणसमासस्यावकाशः
वीरः पुरुषो वीरपुरुषः, बहुवीहिरवकाशः । कण्ठकालः, इहोभयं प्राप्तोति, वीरपुरुषको ग्रामः,
बहुवीहिर्भवति विप्रतिषेधेने ” इत्युक्त्वा ततो “नैष युक्तो विप्रतिषेधः, अन्तरङ्गः
कर्तृभारयः, कान्तरङ्गता ? स्वपदार्थे कर्तृभारयः । अन्यपदार्थे बहुवीहिरि ”
इत्युक्तम् । अर्थनिमित्तकस्य बहिरङ्गत्वानाश्रयणे तदसङ्गतिः स्पष्टेवेति चेन्न । सर्वकमी
सर्वकेशीत्यादिप्रयोगप्राधान्याय कदाचित्कर्तृभारयोत्तरसम्यपदार्थविवक्षा, वीरपुरुषान् ग्राम
इत्यादिप्रयोगातिप्रसङ्गवारणाय कदाचित्प्रथममेवान्यपदार्थविषयत्वार्थस्येष्टानुरोधेन स्वीकार्यतया
तस्यैवार्थस्य वार्तिककृतनेष्टिरूपत्वेनोक्तं न्यायव्युत्पादनाय भावता तद्वार्तिकप्रथमवण्ड विप्रतिषेधपर-
तया व्याख्यायान्तरङ्गत्वादेशे सूक्ष्मेक्षिकामकृत्वान्तरङ्गत्वेन तदर्थस्य खण्डितत्वेन तस्यैकदेश्युक्तितया
तद्विरोधस्यापिद्विकृतत्वात् । अत एव तदुत्तरमाप्ये तावतापीष्टासिद्धिरित्याशयेन “एवं तर्हि

एतेन गौधेरः पचेदित्यादावेयादीनामङ्गसंज्ञासापेक्षत्वेन बहिरङ्गताया ऽसिद्धत्वाद्बालिलोपो न स्यादिति परास्तम् । एयादेशादेरपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाच्च ॥ ननु येन-विधिस्तदन्तस्येति सूत्रे भाष्ये इको यणचीत्यादावपि तदन्तविधौ स्योन इत्यत्रान्तरङ्गत्वाद्यणो गुणबाधकत्वमि-

नेदं तस्य योपस्योदाहरणं विप्रतिषेधे परमिति । किं तर्हि ? इष्टिरियं पठिता । समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिरिष्टः । कदाचित्कर्मधारयः । सर्वधनाद्यर्थः ” इतीष्टिपत्वेनैव तद्वार्तिकं व्याख्यातम् । एतेन प्राणुक्तविप्रतिषेधादिविचारस्य सर्वस्याप्येकदेश्युक्तित्वं स्वनैव सूचितमिति न तद्विरोध इति बोध्यम् । [एतेनेति] सप्तम्याद्यन्ततयोपात्तप्रयोगस्थशब्दरूपनिमित्तस्यैवात्र ग्रहणेनेत्यर्थः । [गौधेर इति] गोधाशब्दादपत्येऽर्थे गोधाया दूगित्यनेन दूकि ढस्यायने-यीतिद्वेष्टेण एयादेशो यस्येति चेत्याकारलोपे यलोपे च रूपम् । अत्र गौधेरः पचेदित्यादा-वित्येव पाठः साधुः । पचेरन्नितित्वपाठः । सीयुटोऽङ्गाधिकास्थत्वाभावेन एयादीनामङ्ग-संज्ञासापेक्षत्वेनेत्युत्तरग्रन्थासङ्गतिरिति गदाकृतः । पचेरन्निति पाठस्यापि सांप्रदायिकत्वेत्सङ्गपदं धातोरप्युपलक्षणमिति बोध्यम् । पचेरन्नित्यादावित्यत्रादिपदेन भवेदित्यस्य संग्रहः । एयादीना-मित्यत्रादिपदेन सीयुट इयादेशस्य च संग्रहः । तथा च एयादेशोदेशयोरेङ्गसंज्ञासापेक्षत्वेन सीयुटो धातुसंज्ञासापेक्षत्वेन च बहिरङ्गतायादिति तदर्थः । [परास्तमिति] संज्ञायाः प्रयोगस्थ-शब्दरूपत्वाभावेन तन्निमित्तकस्य बहिरङ्गत्वाभावादिति भावः । न केवलं तेषां बहिरङ्गत्वाभावः । प्रयुतान्तरङ्गत्वेनैव बलि लोपापेक्षया तेषामस्तीत्याह । [एयादेशोदरिति] [अपरनिमित्तकत्वेनेति] अस्यान्तरङ्गत्वे मानं तु प्राणुक्तमिति बोध्यम् । ननु संज्ञासापेक्ष्यापि बहिरङ्गताया भाष्यारूढतया कथं तस्य परित्याग इत्याशयेन शङ्कते । [नन्विति] [तदन्तविधाविति] इदमुपलक्षणं, तदादिविधेरपि । शब्दानुशासनमतावादुपस्थितं शब्दरूपं विशेष्यमादायेगन्तस्य शब्दबलरूपस्याजौ शब्दस्वरूपे परतो यणिति तदन्ततदादिविध्योरुभयोरपि स्वीकार इत्यर्थः । [इच्छत इति]

प्यते तन्न सिद्धयेत्, ऊनशब्दमाश्रित्य यणादेशो नशब्दमाश्रित्य गुण इत्यन्तरङ्गत्वाद् गुण एव स्यादित्युक्तम् । अत्र कैयटः । सिवेर्बाहुलकादौणादिके नप्रत्यये गुणवलोपोठां प्रसंगे ऊट् अपवादाद्बालिलोपं बाधते गुणं त्वन्तरङ्गत्वाद् बाधते । गुणो ह्यङ्गसम्बन्धि-नीमिग्लक्षणां लघ्वीमुपधामार्धधातुकं चाश्रयति । ऊट् तु वकारान्तमङ्गमनुनासिकादिं च प्रत्ययमित्यल्पा-पेक्षत्वादान्तरङ्गः । तत्र कृते यणगुणौ प्राप्नुत इति । एवं

सिद्धान्त इति शेषः । [तत्रसिद्धयेदिति] वर्णमात्राश्रयत्वेन यणोऽन्तरङ्गत्वमिष्टम् । तस्यायुक्तरीत्या समुदायाश्रयत्वे तस्य गुणापेक्ष्यान्तरङ्गत्वाभावेन गुणबाधकत्वं न सिद्ध्यति भावः । [इत्युक्तमिति] इत्यर्थकमुक्तमित्यर्थः । भाष्ये तु “ अपि चान्तरङ्गबहिरङ्गे न प्रकल्पेयताम् । तत्र को दोषः, स्योनः स्योनः, अन्तरङ्गलक्षणस्य यणादेशस्य बहिरङ्गलक्षणो गुणो बाधकः प्रसज्येत । ऊनशब्दमाश्रित्य यणादेशो नशब्दमाश्रित्य गुण इत्युक्तम् । तत्रान्तरङ्गलक्षणस्य सिद्धान्ते वर्णमात्राश्रयत्वेनान्तरङ्गस्येत्यर्थः । बहिरङ्गलक्षणस्य सिद्धान्ते बहिरङ्गत्वाभिमत इत्यर्थः । बाधक इत्यप्येदानीमुभयोस्मत्त्वेन परत्वादित्यर्थ इति कैयटः । यद्वा इदानीं यणादेश-निमित्तभूतोऽन्यद्वदकनशब्दाश्रयत्वेन गुणस्यैवान्तरङ्गत्वाद्गुणो बाधकः स्यादित्यर्थः । उक्तमाष्येण संज्ञासापेक्षस्य बहिरङ्गतायाः स्पष्टमलम्भादाह । [अत्र कैयट इति] [गुणो हीति] इकारस्येति शेषः । गुणः पञ्चकाश्रयः । ऊट् तु चतुष्काश्रय इति भावः । [तत्र कृते इति] ऊठि कृते इत्यर्थः । [प्राप्नुत इति] एतदुत्तरं तत्रान्तरङ्गत्वाद्यणो गुणबाधकत्वमिष्यते । तत्रसिद्धयेदित्याद्यस्मिन्नुसंधेया । [एवं चेति] यणगुणयोस्तत्र बाध्यबाधकभावविचारेणेत्यर्थः ।

च संज्ञापेक्षस्यापि बहिरङ्गत्वं स्पष्टमेवोक्तमिति चेत्,
न। तदन्तविधावपि बहुपदार्थापेक्षत्वरूपबहिरङ्गत्वस्य
गुणे सत्त्वेन तत्र दोषकथनपरमाध्यासंगतेः। बहि-

[संज्ञासापेक्षस्यापीति] अपिना बहुपदार्थापेक्षस्य समुच्चयः। स्पष्टमेवोक्त इति। लघूपध-
गुणापेक्षयोः प्रथमप्रवृत्तिमन्तराद्यगुणयोर्बाध्याधकभावविचारस्यालभ्यकत्वेन तस्य च प्रथमप्रवृत्ते-
निरुक्तान्तरङ्गत्वं विना दुर्वचत्वेन आप्यकृतापि तादृशमन्तरङ्गत्वमुक्तमायमेव। कैयटेन तु
स्पष्टमेवोक्तमिति बोध्यम्। ननु सिद्धान्तेऽपि यणो गुणबाधकत्वं कथं संगच्छते।
वार्णादाङ्गमिति न्यायेन गुणस्यैव यणबाधकताया न्याय्यत्वादिति चेत्। अङ्गवार्णयोः समान-
निमित्तकत्वरूपसमानाश्रयत्वं एव तस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिरिति प्रचीनमते तस्या इहाप्रवृत्तेः।
समानकार्यत्वं एवेति स्वसिद्धान्ते त्वनित्यत्वात्तदप्रवृत्तिरिति आप्याशयः। तदादितदन्तविधौ
तु यणोऽपि वार्णत्वाभावेन तदप्रवृत्तिरिति बोध्यम्। स्पष्टं चेदमुद्यते। [तदन्तविधावपीति]।
तदादितदन्तविधावपीत्यर्थः। अस्य 'एवं संज्ञादिवहुपदार्थापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वाङ्गीकारे'
इत्यादिः। [बहुपदार्थेति] उत्तरीत्या पदार्थपञ्चकापेक्षत्वादिति भावः। [बहिरङ्गत्वस्य गुणे
सत्त्वेनेति]। यणस्त्विगन्ताजादिरुपपदार्थद्वयमात्रापेक्षत्वेन तदपेक्षया पदार्थपञ्चकापेक्षगुणस्य
बहिरङ्गत्वमिति भावः। [त्रेत्येति] तदादितदन्तविधिपक्षे स्योन इत्येत्यर्थः। [दोषकथनपरोति]।
धनन्तरङ्गत्वादगुण एव स्यादिति दोषकथनपरोत्यर्थः। [माध्यासङ्गतेरिति]। संज्ञादिवहुपदार्था-
पेक्षस्यापि बहिरङ्गत्वाङ्गीकारे तत्पक्षेऽपि यणोऽस्यापेक्षत्वेनान्तरङ्गतायाः सत्त्वात्तादृशदोषकथनपरं
माध्यमसंगतं स्यादती न तद्व्याप्यं त्वदुक्तार्थसाधकमिति भावः। ननु यण उत्तरीत्यापेक्षत्वे-
नान्तरङ्गतायाः सत्त्वेऽप्यत्र पक्षे षट्कनिमित्तकत्वेन गुणस्याप्यन्तरङ्गतायाः सत्त्वाद्भूयोरान्तरङ्गयोः
परत्वादगुणः स्यादिति तद्व्याप्याशयो वक्तुं शक्य इति चेत्। बहिरन्तरङ्गत्वद्वयोः संख्यावृत्त-
बहुत्वात्सन्त्वोपवृत्तां पुरस्कृत्य बह्वपेक्षं बहिरङ्गमल्पापेक्षमन्तरङ्गमित्यनुपपत्त्युक्तं। तेषां मते
षट्कनिमित्तकत्वेनोक्तार्थोर्बाधिरङ्गान्तरङ्गभावस्य वक्तुमशक्यत्वात्। नच बहिरङ्गान्तरङ्गत्वद्वयोरान-
वृत्तिवशादर्थद्वयकथनया निर्वाह इति वाच्यम्। आहतौ मानभावादौर्वाच्येति

रङ्गान्तरङ्गत्वद्वयं बह्वपेक्षत्वाल्यपेक्षत्वयोः शब्दमर्यादया
ऽलाभाच्च। तथा सत्यसिद्धं बह्वपेक्षमल्पापेक्ष इत्येव
वदेत्। अत एव विप्रतिषेधसूत्रमाध्यास्ये गुणाद्यणादेशो
ऽन्तरङ्गत्वादित्यस्य स्योन इत्युदाहरणं न तु गुणाद्वृत्त-
रङ्गत्वादित्युक्तम्। त्वद्वीत्या तदपि वक्तुमुचितम्।
मम त्वन्तरङ्गपरिभाषया तद्वारणासंभवात्तन्नोक्तम्॥

बोध्यम्। अयुपेत्येदमुत्तरम्। वस्तुतो बह्वपेक्षं बहिरङ्गमल्पापेक्षमन्तरङ्गमित्युक्तएवमित्याह।
[बहिरङ्गान्तरङ्गत्वद्वयमिति]। [शब्दमर्यादयेति]। शब्दशशपेक्ष्यर्थः। ननु शक्या
तादृशार्थालाभेऽपि लक्षणया तद्व्यपञ्चकारणत्वेन आह। [तथा सतीति]। [इत्येव वदेदिति]।
निर्वाजलक्षणनौचित्यादिति भावः। वदेदित्यत्र भाष्यकारः कर्ता। तथावतत्वात्सर्वविरुद्धोऽयमर्थः
इति भावः। उत्क्रम्य द्रवयितुमाह। [अनपवेति]। बहिरङ्गान्तरङ्गत्वद्वयोः शब्दमर्यादया
तादृशार्थालाभेन तादृशान्तरङ्गबहिरङ्गभावस्य पृकृतपरिभाषाप्रवृत्तिप्रयोजकत्वाभावादित्यर्थः।
[उदाहरणमिति]। अस्य इत्युक्तमित्युत्तरेण संबन्धः। “ननु गुणाद्वृत्तान्तरङ्गत्वा” दित्युक्तमित्यस्येति-
शेषो बोध्यः। तथाचान्तरङ्गं च बलीयो भवति” इति वक्तुमशक्यत्वात्सर्वे गुणाद्यणादेशोऽन्त-
रङ्गत्वादित्यस्य स्योन इत्युदाहरणमित्युक्तम्, ननुगुणाद्वृत्तान्तरङ्गत्वादित्यस्येति भावः। [चिदित्येति]।
कैयटेरीत्येत्यर्थः। [उचितमिति]। तद्वीत्या तथोरप्यन्तरङ्गत्वबहिरङ्गभावस्यसत्त्वादिति भावः।
नन्वस्योपलक्षणत्वात्तदप्युक्तमेवेति न तत्तदुक्तार्थसाधकमत आह। [प्रथम्यादिति]। प्रक्रियाक्रमानु-
रोधेनेति भावः। [तदेवेति]। प्रथमातिक्रमणे कारणभावादिति भावः। [स्मृचितेति]। एत-
दुत्तरं मते इति शेषः। [तद्वारणेति]। उक्ता गुणवारणेत्यर्थः। संज्ञानिमित्तकबहिरङ्गत्वस्या-
नाश्रयणेत्येत्यर्थः समत्वादिति भावः। नन्वेवं गुणात्पूर्वसूत्रप्रवृत्तेर्बाधिरङ्गत्वद्वयानुपपत्त्या

किं च सिद्धान्ते नित्यत्वाद् गुणात्पूर्वमूद् गुणस्तु ऊठि
यणा बाधितत्वादित्यः। उनशब्दमाश्रित्येत्यादिभाष्येण
च परिभाषायामङ्गशब्देन सप्तम्याद्यन्ततयोपात्तं शब्दरूपं
निमित्तमेव गृह्यत इति स्पष्टमेवोक्तम् ॥

तेन कैयटोक्तमप्यन्तरङ्गत्वमावश्यकमेवेत्यत आह । [किञ्चेति] [सिद्धान्ते इति] इको
यणचीत्यादौ तदादितदन्तविध्योरभाव इत्यर्थः। अन्यथा गुणयैवान्तरङ्गत्वेन यणवाधकत्वात्स्या-
नित्यत्वं वक्तुमशक्यमिति भावः। अनेन तत्पक्षे ऊठिसिद्धिरपि दोष इति भाष्याशय इति
सूचितमिति बोध्यम्। [यणा बाधितत्वादिति] अन्तरङ्गत्वेनेति भावः। वार्णपरिभाषा-
यास्त्वानित्यत्वादप्रवृत्तिरित्याशयः। [अनित्य इति] यस्य च लक्षणात्तरेण निमित्तं विहन्यते
तदप्यनित्यमिति न्यायेनेति भावः। कैयटोक्तार्थे भाष्यविरोधमप्याह। [ऊनशब्देति]।
[सप्तम्याद्यन्तेति]। आदिना पञ्चम्यन्तस्य परिग्रहः। सूत्रे सप्तम्याद्यन्ततयोपात्तं प्रयोगस्य
शब्दरूपं निमित्तमेवाङ्गपदेन गृह्यत इति भावः। अत्रेदं बोध्यम्। अन्यत्र विधिषु यथा
कार्यमुभयवन्निति परिभाषया साक्षादवयवद्वारा वा कार्यानुभवविशिष्टस्य कार्यिणो निमित्तत्वेना-
ग्रहणमेवमत्रापि निमित्तवाच्यङ्गपदेन कार्यानुभवविशिष्टस्य स्थानिन आगमिनश्च न ग्रहणम्।
सर्वथा कार्यानुभवरहितस्य तद्विशेषणस्य तु तत्त्वेन ग्रहणं भवत्येव। अग्रहणे मानाभावात्।
न च गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायेन तन्न्यायस्यात्राप्रवृत्तिरिति वाच्यम्। तन्न्यायस्यानित्य-
त्वेनेहाप्रवृत्तेः। किञ्चास्य न्यायस्य लोकसिद्धत्वेनोभयोःसमत्वाभावेन च तदप्रवृत्तिः। अत
एव पूर्वस्थानिकस्यान्तरङ्गत्वङ्गनावसरे “परिभाषायामङ्गशब्दस्य निमित्तपरत्वाच्चे” ति
वैयर्थ्यमाश्रयसंज्ञतिः। अत एव चोनाशब्दमाश्रित्येत्यादि येन विधिरिति सूत्रस्य भाष्यव्याख्यावसरे
अनेन हि भाष्येण परिभाषायामङ्गशब्दो निमित्तपरो न तु स्यादिति परोपीति
सूचयतीत्युक्तोक्तमिति। नन्वेवमुद्ग्रहणस्य प्रकृतपरिभाषाज्ञापकत्वप्रतिपादनपरवाहज्जडिति
सूत्रस्याभाष्यासंज्ञतिः। विश्वैह इत्यत्र गुणसंप्रसारणनिमित्तयोर्विशेषोःपरस्परमनन्तमविगणान्तरङ्ग-
बहिर्ङ्गभावस्य वक्तुमशक्यतया ज्ञापनोत्तरमप्युद्ग्रहणस्य स्वादेशो चारितार्थ्यभावात्।

यत्तु कैयटेन तदन्तविधिपक्षे परत्वादगुणः प्राप्नोतीत्युक्तं
तत्तूनाशब्दमाश्रित्येत्यादिभाष्यासंगत्या चिन्त्यम् ॥

षष्ठ्यन्तोपात्तस्यापि निमित्तत्वेन ग्रहणे तु लघूपधगुणोद्देश्यघटितसमुदायोद्देश्यकस्य संप्रसारणस्य
बहिर्ङ्गत्वं, संप्रसारणोद्देश्यघटितसमुदायोद्देश्यकस्य लघूपधगुणस्यान्तरङ्गत्वमिति तयोरन्तरङ्गबहिर्ङ्ग-
भावस्य वक्तुं शक्यमया ज्ञापनोत्तरं स्वाज्ञे चारितार्थ्येन ज्ञापकत्वसंज्ञतिः। अत एव सुस्पष्टि
दुद्ग्रथ्यतीत्यादिसिद्धिरपि। अन्यथा ह्यपरनिमित्तकत्वेन नान्तरङ्गत्वादृढः पूर्वं द्वित्वे तदसिद्धिः स्यात्।
षष्ठ्यन्तोपात्तस्यापि निमित्तत्वे तु द्वित्वनिमित्तकमनन्तमनुसममुदायघटकनिमित्तकत्वेनोद्देश्यन्तरङ्ग-
त्वादुभयोरन्तरङ्गयोःपरत्वादृढः प्रवृत्तिः सुवचेति चेन्न। विश्वैहइत्यादौ संप्रसारणस्य कप्रत्यया-
वधिकयजोदित्वादिनिमित्तकमसंज्ञानिमित्तकत्वेन परम्परया तस्यापि तन्निमित्तकत्वाङ्गुधगुण-
निमित्तापेक्षया विशेषणवाहुत्वेन संख्याकृताधिकनिमित्तकत्वेन बहिर्ङ्गताया वक्तुं शक्यत्वेनोक्त-
भाष्यासंज्ञतेर्दुर्वक्तवात्। परम्परया निमित्तस्याप्यङ्गपदेन ग्रहणेऽप्यथैव मानत्वात्। वस्तुतस्तु-
ग्रहणस्य प्रकृतपरिभाषाज्ञापकत्वप्रतिपादनपरविमित्तपेक्षयस्य भाष्यव्याख्यावसरे ग्रन्थकृतोद्योते
वित्तिनिमित्तसंप्रसारणस्य षष्ठ्यश्रयत्वेन अन्तरङ्गे गुणेऽसिद्धप्रतिपादनाद्गुणस्य संप्रसारणनिमित्ता-
पेक्षयान्तःस्थितनिमित्तकत्वेनैवान्तरङ्गत्वं ग्रन्थकृतोऽभिप्रेतम्, नतु घटकनिमित्तकत्वेन, न वा
संख्याकृताख्यानिमित्तकत्वेनैवेति तद्भाष्यबलेन षष्ठ्यन्तोपात्तस्यापि निमित्तत्वेन ग्रहणं, परम्परया
निमित्तस्याप्यङ्गपदेन ग्रहणमिति कल्पनं च सर्वथा नागेशाशयाननुगुणत्वादुपेक्ष्यम्। सुस्पष्ट-
तीत्यादिसिद्धिप्रकारस्तु प्रागुपनिर्गत इति तत् एवावगन्तव्यमिति दिक्। एतेन सुस्पष्टतीत्याद्य-
सिद्ध्याज्ञापनपरभाष्यप्रामाण्येन चात्रोद्देश्यस्यापि निमित्तत्वेन ग्रहणम्। अङ्गशब्दस्यापि कारिकात्र-
परत्वात्। न हि कार्येति न्यायस्तु नात्र प्रवर्तत इत्यादिददन्तो वाक्यार्थचन्द्रिकाकृतोऽन्ये च
परास्ताः। कैयटोक्तं स्पण्डयति। [यत्त्विति] [परत्वादिति] तत्पक्षे उभयोःसमत्वेनान्तरङ्ग-
बहिर्ङ्गभावस्य वक्तुमशक्यत्वमिति तदाशयः। [भाष्यासंज्ञत्येति] तेन यणो बहिर्ङ्गताया
गुणस्यान्तरङ्गतायाश्च प्रदर्शितत्वादिति भावः। ननु गौडेरःपचरन्निन्यादावेयादीनामङ्गसंज्ञा-
द्यपेक्षत्वेन सत्यपि बहिर्ङ्गत्वे न यलोपानापत्तिः। चेलेक्तोपेरिति निर्देशेन वलि लोपेऽन्तरङ्ग-

बलि लोपे उत्तरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तत इतितु न युक्तम्।
तत्सूत्रे भाष्य एव ब्रश्चादिषु लोपातिप्रसंगमाशङ्क्योप-
देशसामर्थ्यान्न । न च वृश्चतीत्यादौ चारितार्थं,
बहिरङ्गत्वाया संप्रसारणस्यासिद्धत्वेन पूर्वमेव तत्प्राप्तेरिति

परिभाषाया अपवृत्तैरकस्यमभ्युपेयत्वात् । अन्यथान्तरङ्गे यलोपे कर्तव्ये बहिर्भूतणिजनिचितकत्वेन
बहिरङ्गस्य पुकोऽसिद्धत्वावलोपापवृत्तौ तन्निर्देशासंगतिः स्पष्टैव । अत एव यातिः क्लोपयतीत्यादि-
रूपसिद्धिः । अन्यथाबहिरङ्गलोपातोपयोऽपुगागमस्य च बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वावलोपापत्त्या तद्वसिद्धिः ।
एवं च संज्ञासाधेशस्य बहिरङ्गत्वं वदतः कैयटस्यापि मते नायं दोषोऽत आह । [बलि लोप इति ।]
तस्यपुक्तत्वेबीजमाह । [तत्सूत्रेहति ।] लोपो व्योरेति सूत्रे इत्यर्थः । [ब्रश्चादिपिब्रिचति ।]
आदिना भाष्योक्तयोः श्रीहर्षाद्वयनयोः सम्प्रहः । [वृश्चतीत्यादाविति ।] अत्रादिपदेनवक्त्राः,
विब्रश्चिपरीत्यादेः सम्प्रहः । तत्र संप्रसारणहलादिश्शेषेषु कृतेषु वकारस्य श्रवणं यथा
स्यादित्येतदर्थं वकारोपदेशस्यावश्यकत्वेन न तात्सामर्थ्यामिति भावः । तत्राप्युपदेशस्य
चारितार्थं नेत्याह । [बहिरङ्गत्वेति ।] पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वं बलि लोपस्येति
भावः । [पूर्वमेव तस्याप्येति ।] पदस्य विनयान्वाख्यानं बलि लोपसंसारणयोर्गुणपस्याप्येति
भावः । एवंच तत्रापि संप्रसारणतत्पूर्वमेव वलोपप्राप्त्या कृतेऽपि संप्रसारणे तदुच्चारणभावेन
तत्रापि तस्य चारितार्थभावेन निरवकाश एवोपदेश इति भावः । एवं च बलि लोपविषये-
ऽन्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तेर्भाष्यता कण्ठत उत्कत्वेन तद्विषये तस्या अपवृत्तिरित्येतत्सर्वथा भाष्यविरुद्धमिति
भावः । नन्वस्य भाष्यस्य सप्तकालस्यावहिरङ्गविषये परिभाषाप्रवृत्तिप्रदर्शनपरत्वाच्चद्विरोधेन
तद्विषयेऽस्याः कल्याणायः कर्तुमशक्यत्वेऽपि जातबहिरङ्गविषये बलिलोपे प्रकृतपरिभाषा न प्रवर्तत
इति कल्याणयां बाधकभावेन न गौधे इत्यादौ दोषः । धर्मिप्राहकसाजात्याच्चैवमेव कल्याण-
युक्तेति चेन्मैवम् । तद्व्याप्तस्य जातबहिरङ्गविषयेऽपि प्रकृतपरिभाषाप्रवृत्तिप्रदर्शनपरत्वेन
तद्विरोधात् । अन्यथा ह्युपदेशावस्थायां सामर्थ्यांशोपापवृत्तावपि संप्रसारणहलादिश्शेषयोः कृतेषु

भाष्योक्तेः । यत्तु नलोपस्य षट्संज्ञायामसिद्धत्वात्पञ्चे
त्यत्र न षडिति निषेध इति, तच्चिन्त्यम् ।

वृश्चति, कवश्चेत्यादौ कल्परात्वाभावेन लोपापप्रवृत्त्या वकारोपदेशस्य चारितार्थ्येन ब्रश्चन
इत्यादौ लोपापनिराशयकस्य “उपदेशसामर्थ्यासिद्धमिति चेदस्यन्यदुपदेशवक्त्रे प्रयोजनं,
किम् ? संप्रसारणहलादिश्शेषेषु कृतेषु वकारस्य श्रवणं यथा स्यात् । वृश्चति, विब्रश्चिपरी”
ति प्रश्नस्य “नवा बहिरङ्गत्वश्रवणत्वात्, बहिरङ्गासंसारणहलादिश्शेषाः, अन्तरङ्गो लोप” इति
सिद्धान्तिप्रदर्शितमुत्तरमसंबद्धमेव स्यात् । जातबहिरङ्गविषयकत्वे तु संप्रसारणहलादिश्शेषाभ्यां-
पूर्वमिव तदुत्तरमपि प्रकृतपरिभाषाया तथोरसिद्धत्वेन कल्परात्वात्नाप्राप्तो लोप इत्युपदेशस्य तत्रापि
चारितार्थभावेन तत्सामर्थ्यांशोपाभाव इति युक्तमुत्तरम् । अतो जातबहिरङ्गविषयेऽपि न
तत्कल्याणाय युक्तम् । क्लोपेरिति निर्देशस्तु सामान्यत एव परिभाषानित्यत्वे ज्ञापकम् । यातिरीत्यादि-
प्रयोगा अपि सामान्यतः परिभाषानित्यत्वेनैव साधनीया इत्याशयो बोध्यः । ननु सिद्धान्ते
बलोपोदाहरणानामालोमणं जीवद्वानुरित्यादीनां छान्दसत्वात्सिद्धिमाश्रयाद्येद्देश्यांशो वकारप्रवृत्तस्य
तत्सूत्रे भाष्यता प्रत्याख्यातत्वेन धर्मिप्राहकमानाच्च यलोपविषयेऽन्तरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तत इति
कल्याणयां न प्रागुक्तभाष्यविरोधो, नापि गौधे इत्यादिरुद्ध्यासिद्धिः कैयटमतेऽपीति चेन्न ।
ऋग्वेदार्थेऽङ्गुलान्तादाशीलं छित्त्वे हलादिश्शेषे उरदत्त्वे रिक्ते अभ्यासस्यासमवर्ण इतीयाह उत्तर-
रण्डस्य रिङादेशो अरिष्टियादित्यत्र प्राप्तस्य यलोपस्य रिङो बहिरङ्गासिद्धत्वेन वागणानुपपत्त्या
तदासिद्धः । यङ्गुलमङ्गान्दसत्वेन तद्वारणोत्त्वान्यार्थमावश्यक्येन परिभाषानित्यत्वेनैव यातिरीत्या-
दीनां क्लोपेरिति निर्देशस्य चोपपत्तावियङ्कलपना निष्कलेति प्रत्यङ्गुदाशयो बोध्य इति दिक् ।
उत्तरकैयटोक्तिमिव प्रसङ्गादन्यामपि तदुक्तिं खण्डयति । [याचिति ।] [असिद्धत्वादिति ।]
बहिरङ्गत्वेनेति शेषः । नलोपसमुचित्यनेन तु न तस्यासिद्धत्वम् । संज्ञाविभाषासिद्धत्वस्य
दत्तदण्डिनौ दण्डिदत्ताविति भाष्योदाहरणेन तत्र संज्ञापदेन धिसंज्ञाया एव ग्रहणमित्यर्थस्यान्यत्र
सिद्धान्तितत्वात् । [निषेध इति ।] टाप इति भावः । तत्र नलोपोत्तरमदन्तात्वात्प्राप्तस्य टाप
उत्तरीत्या नलोपासिद्धत्वेन षट्संज्ञायां न षडित्यनेन निषेध इति भावः । [चिन्त्यमिति ।]

नलोपस्य हि पदसंज्ञासापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वं वाच्यम् । तच्च न, संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणात् । पञ्चेत्यत्र निषेधस्तु स्त्रियां यत् प्राप्नोति तन्नोति व्याख्यानासामर्थ्येन भूतपूर्वषट्त्वमादायेति बोध्यम् । अत एव कृति तु-ग्रहणं चरितार्थम् । वृत्रहभ्यामित्यादौ पदत्वनिमित्तकत्वेऽपि नलोपस्य बहिरङ्गत्वाभावात् । भ्यामः पदसंज्ञानिमित्तत्वेऽपि नलोपस्य तन्निमित्तकत्वाभावात् ।

नलोपासिद्धत्वस्य दुर्वचत्वादिति भावः । तदेवाह । [नलोपस्य हीत्यादिना ।] नन्वेवं पञ्चेत्यत्र दावापत्तिर्दुर्वारा । नच नलोपस्तुपूर्वकत्वेन नलोपस्यासिद्धतया निषेधस्तुवच इति वाच्यम् । तत्र संज्ञापदेन विषज्ञाया एव ग्रहणमित्यर्थस्यान्यात्र सिद्धान्तितत्वादत आह । [पञ्चेत्यत्रेति ।] [व्याख्यानासामर्थ्येनेति ।] न षडित्यस्यानन्तरयेति न्यायेन ऋज्ञेय इति सूत्रप्रासङ्गीप एव निषेधकत्वे ऋज्ञेय्यो ङीवषट्स्वादिभ्य इत्येकयोगेनैव तत्सिद्धौ पृथग्योगकरणमन्तर्धकं स्यात्, अतस्तत्सामर्थ्यात् षट्संज्ञकेभ्यः स्वादिभ्यश्च स्त्रियां यस्याप्नोति तन्नोति व्याख्याय व्यवहितस्यापि दापो निषेधो वाच्यः । नलोपोत्तरं प्राप्तस्य दापः स निषेधस्तु कार्यकालमग्रे भूतपूर्वगत्याश्रयणमन्तरा न सम्भवतीति तत्सामर्थ्येन भूतपूर्वं षट्त्वमाश्रित्य निषेधो वाच्य इति भावः । संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणे मानमाह । [अत एवेति ।] [नलोपस्येति ।] अस्य मध्यमणिन्यायेनोभयत्रान्वयः । [बहिरङ्गत्वाभावादिति ।] संज्ञाकृतस्य तत्त्वस्यानाश्रयणादिति भावः । अन्यथा नलोपस्य बहिरङ्गसिद्धत्वेनैव तुकोऽप्रवृत्तौ तदानर्थक्यं स्पष्टमेव । ननु संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणेऽपि कथं तत्सामर्थ्यम् । तुङ्गिनिमित्तभूतबिम्बपेक्षया बहिर्भूतयामुनिमित्तत्वेन बहिरङ्गतया नलोपस्यासिद्धत्वेन तुव्गारणसंभवादत आह । [भ्याम इति ।] [तन्निमित्तकत्वाभावादिति ।] नलोपनिमित्तकत्वाभावादित्यर्थः । साक्षादिति भावः । ननु

परम्परया निमित्तत्वमादाय बहिरङ्गत्वाश्रयणे तु न मानम् । ध्वनितं चेदं नलोपः सुबिति सूत्रे भाष्य इति तत्रैव भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितम् ॥

अन्तरङ्गे कर्तव्ये जातं तत्कालप्राप्तिकं च बहिरङ्गमसिद्धमित्यर्थः । वृश्चादिषु पदसंस्कारपक्षे समानकाल-

भ्यामसाक्षान्नलोपनिमित्तकत्वाभावेऽपि परम्परया तन्निमित्तत्वमस्येवेत्यत आह । [परम्परयेति ।] नलोपनिमित्तभूतपदसंज्ञायां भ्यामो निमित्तत्वेन तस्य परम्परया नलोपनिमित्तत्वमिति भावः । [न मानमिति ।] ननु ज्ञापकपरमाव्याप्याद्याह ऊडितस्य परम्परया निमित्तत्वमादाय बहिरङ्गतायाः प्रागुपदर्शितत्वादिदमयुक्तमत आह । [ध्वनितं चेदमिति ।] तत्र हि कृति तुबिम्बौ वृत्रहभ्यामित्यादिफल मुत्तवा कृन्मेजन्त इति सूत्रस्य सन्निपातपरिभाषाफलत्वेनोक्तत्वात्-माश्रित्यास्यैतत्फलत्वं खण्डितम् । अन्यथानयैव परिभाषया निर्वोहे तत्परिभाषापन्यासो भगवतो निर्वाजः स्यादिति तेनदं ध्वनितमिति भावः । तथा च क्वचित्तुज्ञापकपरमाव्याप्याप्याप्य-तरम्परया निमित्तत्वमादायैतत्त्ववृत्तावपि न सर्वत्र तथा प्रवृत्तिरिति बोध्यम् । ननु परिभाषाद्वयेनापि तत्प्रत्ययानसंगमाद्बहिरङ्गपरिभाषानुपन्यासमात्रेण कश्चुक्तार्थलाभ इति चेन्न । कृन्मेजन्त इति सूत्रे सन्निपातपरिभाषाफलत्वेनोक्तस्य ग्रामणिद्वुलमित्यत्र तुगभावरूपफलस्य बहिरङ्गपरिभाषया खण्डितत्वेन तद्वीत्यापि तुको वारयितुं शक्यतया तस्य सन्निपातपरिभाषाऽसाधारणफलत्वभावेन मुख्ययानयैवात्र तुग्रहणप्रत्ययानस्य न्याय्यतया तथाऽङ्करणेनास्य बहिरङ्गपरिभाषाऽविवक्षित्वं भगवता ध्वनितमित्याशयात् । एवं पदार्थनिरूप्य वाक्यार्थमाह । [अन्तरङ्ग इति ।] नन्वेवं लोपोव्येरिति सूत्रस्य प्रागुक्तमाव्याप्यविरोधः । तत्रहि वलोपस्योपदेशावस्थायामेव प्राप्या तदानीं संप्रसारणादेर्जातत्वात्प्राप्तिकत्वयोरभावेनासिद्धत्वासंभवादत आह । [वृश्चादिब्रिविति ।] आदिना पटव्यादिपरिग्रहः । एवं च पदसंस्कारपक्षशक्यमेव तद्व्याप्यमिति न विरोध इति भावः ।

त्वमेव द्वयोरिति बोध्यम् ॥ एतेनान्तरङ्गं बहिरङ्गाद्-
बलीय इति परिभाषान्तरमित्यपास्तम् । एनामाश्रित्य
विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये तस्याः प्रत्याख्यानाच्च ॥ अन्तरङ्ग-
शास्त्रत्वमस्या लिङ्गम् ॥

इयं च त्रिपाद्यां न प्रवर्तते त्रिपाद्या अरिषद्वत्वात् ।

कैयटदीक्षिताद्युक्तिं खण्डयति । [एतेनेति ।] [अपास्तमिति ।] अर्थद्वयस्यानर्थेव कोडीकाराद-
फलत्वेनेति भावः । ननु सत्यपि लघवे तत्र भावता पृथगुपन्यस्तयोरनयोः परिभाषयो-
रेकीकरणं प्रमाणविरहादयुक्तमत आह । [एनामिति ।] अरिषदं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येनामित्यर्थः ।
[तस्या इति ।] अन्तरङ्गं बहिरङ्गाद्वलीय इत्यस्या इत्यर्थः । [प्रत्याख्यानादिति ।] तत्रान्तरङ्गं
च बलीयो भवतीत्यस्य स्थान इत्यादिप्रयोजनानि प्रदर्श्य “यदि सन्ति प्रयोजनानीत्येषा क्रियते
ननु चेयं च कर्तव्या, अरिषदं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इति । किं प्रयोजनम् पचावेदं
पचावेदं, बहिरङ्गलक्षणगुणस्यान्तरङ्गलक्षणमैतत् मायूदिति । उभे तर्हि कर्तव्ये, नेत्याह, अनर्थैव
सिद्धम् । इहापि स्थानः स्थानेति, अरिषद्वत्त्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्य गुणस्यान्तरङ्गलक्षणो यणादेशो
भाविष्यतीति ” लुक्तम् । एवं चैतदेकवाक्यतालाभाय “अन्तरङ्गं बहिरङ्गाद्वलीय ” इत्येतदुपक्रम्य
प्रवृत्तस्य, “अवश्यमेव परिभाषा कर्तव्या प्रतिविधेयं दोषेति” संप्रसारणाच्चैति सूत्रस्यभाष्यस्य,
बहुप्रयोजनैषा परिभाषा, तस्मादवश्यमेव कर्तव्येत्यनः परामर्शमिति सूत्रस्यभाष्यस्य चात्रैवार्थेऽ-
तार्यमवसन्त्यमित्याशयः । परिभाषाया लिङ्गवत्त्वानियमादह । [अन्तरङ्गशास्त्रत्वमिति ।]
[लिङ्गमिति ।] परिभाषोपस्थापकं चिह्नमित्यर्थः । तस्यैव लिङ्गत्वे फल्गवाह । [इयं च त्रिपाद्यामिति ।]
पक्षद्वयेऽर्थाति शेषः । चो हेतौ । यत इयमन्तरङ्गशास्त्रत्वलिङ्गिका अतः पक्षद्वयेऽपि त्रिपाद्यामिव
न प्रवर्तत इति भावः । तावता त्रिपाद्यामस्या अपवादौ हेतुमाह । [अरिषद्वत्त्वादिति ।]
परिभाषादध्युक्त्यर्थः । कार्यकालपक्षेऽपि व्यवहर्तुं दृष्टान्तेन परिभाषणां विविधेशीयत्वमावस्य
प्राक्सिद्धान्तितत्वेन सापार्थिकबहिरङ्गपरिभाषादृष्ट्या त्रैपादिकान्तरङ्गस्यासिद्धत्वे षड्वद्व्या

अस्याश्च वाह ऊट्सूत्रस्यमूढग्रहणं ज्ञापकमित्येषा सपाद-
ससाध्यायिस्था । अन्यथा संप्रसारणमात्रविधानेन लघु-
पधगुणे वृद्धिरेचीति वृद्धौ विश्वोह इत्यादि सिद्धेस्तद्वैषम्यं

सोपस्थापकलिङ्गपरिज्ञानात् तस्य त्रिपाद्यामवृत्तिरिति भावः । नन्वस्याः सपादसमाद्वयाधीस्थत्वे
एतत्सम्भवेत् तदेव तु कथमत आह । [अस्यां चेति ।] [अन्यथेति ।] एतत्परिभाषाभाव-
इत्यर्थः । [संप्रसारणमात्रेति ।] वसोसंप्रसारणमित्यतस्संप्रसारणग्रहणानुवृत्त्येत्यर्थः । मात्रपदेनेतो-
व्यावृत्तिः । [लघूपधगुणे इति ।] अङ्गद्वत्परिभाषा तु नेह प्रवर्तते । प्रत्यासत्त्या तस्यैक-
प्रत्ययानिरूपिताङ्गकार्य एव प्रवृत्त्या अत्र गुणसंप्रसारणयोस्तत्त्वाभावात् । वस्तुतस्तस्या असत्त्वाच्च ।
[तद्वैषम्यमिति ।] उद्ग्रहणवैषम्यमित्यर्थः । ननु विश्वोहः विश्वोहेत्यादौ “ऊटिदं पदावपुमरैवृद्ध्या”
इत्यसर्वनामस्थानविभक्त्युदात्तत्वसंपादनार्थं मूढग्रहणस्यावश्यकत्वात्तथं तद्वैषम्यार्थम् । न च
तस्मादिति परिभाषा तत्राव्यवहितत्वांशोपस्थित्या सत्यमूढग्रहणे तत्र तादृशस्यो दुर्लभ एवेति
दुर्लभतदर्थमूढग्रहणमिति वाच्यम् । प्रतूर इत्यादौ स्यसिद्धयर्थं “मूढपुष्यग्रहणं कर्तव्य ”
मिति वार्तिकबलात्तत्राव्यवहितत्वांशवाचकत्वनाया आवश्यकत्वात् । नचैवमपि वार्तिके उपधा-
पदस्यत्वेन प्रतिपदोक्तपरिभाषया उपधापदमुच्चार्य विहितस्य “ऊटत्वेर ” लूठ एव ग्रहणं न
वाह ऊट इति तत्र स्यो दुर्लभ एवेति वाच्यम् । “ऊटपुष्यग्रहणमन्यप्रतिषेधार्थम् । अन्यस्य
मायूढग्रहणवा अक्षुब्धे इति वार्तिकफलतदर्शनपरमाव्यासङ्गत्या तत्परिभाषाया अनित्यत्वेनात्रापवृत्तेरेव
न्याय्यत्वात् । अन्यथा अन्त्यानन्त्यासाधारण्येन स्यनिवारणरूपफलमदर्शनागुणानुपभूतस्य
मायूदित्येव वदेत् । तथाच स्वार्थमूढ ग्रहणस्यावश्यकत्वात्तथं तद्वैषम्यमिति चेदत्र केचित् ।
ऊटिदमित्यत्र सर्वपदीवर्णेकारं प्रल्लिप्योकारादूटश्च परा असर्वनामस्थानविभक्त्यन्तत्वेत्यर्थेन
विश्वोह इत्यादौ प्रतूर इत्यादौ च स्वरस्य सिद्धत्वात् । स चोकारसमाहचार्द्धकारस्यानिकउपधापुनो
धातुस्यश्च विवक्षित इति न तस्युप इत्यादावतिप्रसङ्गः । तत्रोकारस्य धातुस्यत्वाभावादिति वदन्ति ।
हारीशालिणस्तु “ केचित्तु वाह ऊडिति सूत्रे भाष्ये ऊडादिः कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्य संप्रसारण-

स्पष्टमेव । सत्यां ह्येतस्यां बहिरङ्संप्रसारणस्यासिद्धत्वा-
स्मधूपधगुणो न स्यात् । न च पुगन्तेति सूत्रे निमित्तमिको

पदानुवर्तनेन तस्यादेशत्वं समर्थितम् । ततो वाह ऊडित्यस्य ठित्वाभाव एव प्रतीयते ।
छवोऽश्रूडित्यस्य त्वादेशत्वसम्पादकोपायान्तरभावादागमत्वे दोषसंभवाच्च ठित्वमेवेति तस्मिन्नेव सूत्रे
भाष्ये स्पष्टम् । वृद्धिविधौ तु कृतकर्त्वघ्नान्तोऽपि तन्त्रेण निमित्ततया गृह्यते । वाह ऊडित्यत्र
दीर्घोच्चारणात् । तस्य हि वृद्धिविधौ छवोऽश्रूडोऽस्य च सह ग्रहणस्यैव फलत्वात् । तथा च
स्वरविधा “ वृद्धुपधाग्रहण ” मिति वार्तिकवलेन टित एव ग्रहणादत्र चो “ डादिः कस्मान्न भवती ”
ति शङ्कापरभाष्येण टितो ग्रहणमित्यर्थेलाभाद्वाहऊडिविषये स्वराप्रवृत्तिरेवेष्टः । अत एवोद्ग्रहणस्य
प्रकृतपरिभाषाज्ञापकत्वं वदता भावता स्वरांशो दोषोऽनुद्गावितः । तेन च तत्र स्वरोऽनिष्ट एवेति
ध्वन्यत इति न ज्ञापकताभङ्गः । अस्यापि ठित्वं वदतां वृत्तिकारादीनां तु प्रमाद एवेति वदन्ति ।
उपाध्यायानुयायिनस्तु विश्वौह इत्यादावपि स्वर इष्ट एव । तथापि ठित्वात् । अत एव “ ऊडिदमिति
सूत्रे ” ऊट्टुपधाग्रहणमन्यप्रतिषेधार्थमिति वार्तिकव्याख्यावसरे उद्योतकृता तस्य विश्वौह इत्यु-
दाहरणमित्युक्तम् । “ ऊडादिः कस्मान्न भवतीति वाह ऊडिति सूत्रस्य भाष्यं तु यथाश्रुताध्यायी-
पाठेन तस्य टित्वेऽपि दोषो नावतरतीति प्रदर्शनार्थमिति न तावता तस्य टित्वं वक्तुं युक्तम् ।
स्पष्टं चेदं तत्रैवोच्यते । एतेऽध्यायसूत्रस्य विशेषणार्थं ठित्वमावश्यकमिति च तत्रैव
प्रदीपोद्योक्तोः स्पष्टम् । एवं च वाह ऊडित्यत्रोद्ग्रहणाभावे उकारप्रभूषेण स्वरो भविष्यतीत्येव
भाष्याशय उद्भावनीय इत्यत्राद्यभक्ष एव युक्त इति वदन्ति । [बहिरङ्संप्रसारणस्येति]
संप्रसारणस्य यजादिप्रत्ययनिमित्तकभस्मंशज्ञानिनिमित्तकत्वेन यजादिप्रत्ययनिमित्तकत्वा-
द्बहिरङ्गत्वमिति भावः । एतज्ज्ञापकतापरभाष्यमाध्यायोदेव परंपरया निमित्ततयाप्यत्र
ग्रहणमित्याशयः । [न स्यादिति] तथाच वृद्धभावे रूपासिद्धिरिति वृद्धार्थमूद्ग्रहणं
स्वांशो चरितार्थमिति भावः । ज्ञापनोत्तरमपि न स्वांशो चरितार्थमूद्ग्रहणस्येति
शङ्कते । [नचेति] [निमित्तमिति] अनुवृत्तसर्वधातुकार्थधातुकारित्येतदित्यर्थः ।

विशेषणम् । अत एव भिनत्तीत्यादौ न गुणः । एवं च नाजा-
नन्तर्य इति निषेधात्कथं परिभाषाप्रवृत्तिरिति वाच्यम् ।
प्रत्ययस्याङ्गांशो उत्थिताकाङ्क्षत्वेन तत्रैवान्वयात् पुगन्ते-
त्यादौ कर्मधारयाश्रयणेन प्रत्ययपराङ्गावयवलघूपधा-
रूपेको गुण इतीकोगुणवृद्धी इति सूत्रभाष्यसंमते ऽर्थे
भिनत्तीत्यादावदोषाच्च । अकारान्तोपसर्गे ऽनकारान्ते
चोपपदे वहेर्वोहर्वा ण्विर्विचावनभिधानान्न स्त एव ।

[न गुण इति] येन नाव्यवधानमिति न्यायेन भेत्सेत्यादावेकवर्णव्यवधान एव तत्प्रवृत्त्या शास्त्रस्य
चारितार्थार्थदेकव्यवधाने न तत्प्रवृत्तिः । अन्यथा येन नेति न्यायाविषयतया तत्रापि
गुणस्यादिति भावः । [एवं चेति । निमित्तस्येति विशेषणत्व इत्यर्थः । [निषेधादिति]
अन्तरङ्गगुणस्याचोऽन्यानन्तर्यनिमित्तकत्वादिति भावः । [तत्रैवेति] अङ्ग एवेत्यर्थः । एवं
च तस्याचोऽन्यानन्तर्यनिमित्तककार्यत्वाभावाच्च नाजानन्तर्य इति निषेधप्रवृत्तिरिति भावः । नन्वेवं
भिनत्तीत्यादावङ्गावयवस्येको गुणपत्तिरत आह । [पुगन्तेत्यादाविति] [अदोषाचेति] चो
हेतौ यतो भाष्योक्तरीत्या कर्मधारयाश्रयणेन भिनत्तीत्यादावदोषः अतो निमित्तभूतस्य प्रत्ययस्याङ्गांश
एवान्वयः । उल्लिखिताकाङ्क्षावशादिति तदाशयः । नन्वेवमपि प्रौहः शाल्यह इत्यादिसिद्धार्थमूद्-
ग्रहणस्यावश्यकत्वात्कथं ज्ञापकत्वम् । अन्यथा प्रौह इत्यत्र वृद्धिं वाधित्वा एङि पररूपमिति
पररूपे तदसिद्धिः । शाल्यह इत्यादौ तूकाररूपधर्षश्रवणानापत्तिरत आह । [अकारान्तोपसर्ग इति]
[वाहेरिति] वहेधातुमकृतिकिणजन्तादित्यर्थः । अनयोर्ण्विर्विचावित्यत्र क्रमेणान्वयः ।
[अनभिधानादिति] अत्र च ज्ञापनपरं भाष्यमेव मानं बोध्यम् । अत्र वाहेर्विचोऽनभिधानकथनं
“ छन्दस्येव ण्विरिति पक्षे णिजन्ताद्विजि ” ति वाहऊडिति सूत्रस्यमूलानुरोधेन । वस्तुतस्तु
“ विभाषापूर्वाहं ” ति सूत्रस्यभाष्यमाध्यायिण्वमत्ययविधायके छन्दोऽग्रहणाननुवृत्तेरन्यत्र सिद्धान्ति-

वार्यह इत्यादितूहतेः क्विपि बोध्यम् । धातूनामनेकार्थत्वा-
न्नाथार्संगतिः । प्रौह इत्याद्यसाध्वेव वृद्धेरप्राप्तेः । अस्यो-
हस्यानर्थक्यान्न प्रादूहोदत्यस्यापि प्रवृत्तिः । न च
कार्यकारुपक्षे त्रिपाद्यामेतत्प्रवृत्तिर्दुर्वारिति वाच्यम् ।

तत्वेन तेनैव विश्वादिद्यादिरूपमिन्द्रया णिजन्ताद्विजनावश्यकः । सत्यपि वा तस्मिन् तेन
विश्ववाद्देशब्दस्य साधुत्वमात्रमुच्यते नत्वस्योद् णिलोपस्य स्थानिवत्त्वादिति शैलरे उक्तत्वेन तद्विषये
कठोऽप्युच्यते तत्र फलभेदस्य वस्तुमशक्यतया तस्याभिधानकथनमनावश्यकम् । अत एवोद्यते
णियत्यस्यैवानभिधानमुक्तमिति बोध्यम् । एतेनेह विचोऽनभिधानं चिन्त्यम् । णिलोपस्य
स्थानित्वेनोडादेशप्रसङ्गादित्यपास्तम् । वाह्यातोदिरमनभिधानमिति दुरुक्तं तु न युक्तम् ।
तस्य केवलेष्य्यादित्यस्य कौमुद्यामुक्तत्वेन तत्रोऽप्यसक्तेः । दन्त्येष्य्यादित्यमिति मतान्तरेऽपि
तस्य यथार्थकत्वेनार्कमर्कतया तेन शाल्यूह इत्याद्यसिद्ध्या तस्यानभिधानकथनमनावश्यकमिय-
वेयम् । नन्वेव वार्यह इत्यादिरूपमिन्द्रित आह । [वार्यह इति] । ननु तस्य वितर्कार्थ-
कत्वेनार्थासङ्गतिरत आह । [धातूनामिति] । नन्वेवंरोत्या प्रौह इत्याद्यापि स्यादत आह ।
[प्रौह इति] । [वृद्धेरप्येति] । उडोऽभावादिति भावः । नन्वेकमपि प्रादूहेत्यनेन वृद्धिरुक्तमेत्यत
आह । [अस्योहस्येति] । शसन्तैकदेशस्येत्यर्थः । ननु यथादेशपक्षे सप्पादिकबहिरङ्ग-
परिभाषादस्य त्रैपादिकान्तरङ्गस्यासिद्धत्वात्त्वदस्य स्वोपस्थापकलिङ्गभावेन तस्यास्त्रिपाद्यामवृत्ता-
वपि कार्यकारणपक्षे तत्र तत्प्रवृत्तिर्दुर्वारा । तस्येतेऽपि व्यवहर्तुं दृष्टान्तेन परिभाषणां स्वदेशीयत्वस्य
प्राप्त्युद्देशे तत्त्वेन परिभाषादस्य त्रिपाद्या असिद्धत्वेऽपि त्रैपादिकान्तरङ्गदस्य साप्पादिकपरि-
भाषायास्सिद्धतया तस्मिन्निति निर्दिष्ट इत्यादिपरिभाषान्तराणामिव तदकाङ्क्षाया त्रिपाद्यां तत्प्रवृत्ते-
स्तुवचत्वात् । तदुक्तं पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रे भाष्ये त्रिपाद्या असिद्धत्वात्सप्पादसमाध्यायीस्यपरि-
भाषणां त्रिपाद्यामप्रवृत्तिमाशङ्क्य यद्यपीदं तत्रासिद्धं तत्सिद्धम् । कथम्, कार्यकारण-
संज्ञापरिभाषाम्, यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् ” इति । एवं च कथं पक्षद्वयेऽपि त्रिपाद्यामस्या
अप्रवृत्तिरित्याशङ्कते । [नन्वेत्यादिना] । [दुर्वारिति] । उक्तरीत्या तत्पक्षे त्रिपाद्याप्यस्या

पूर्वं प्राति परस्यासिद्धत्वादनन्तरङ्गाभावेन पूर्वस्य तन्निरु-
पितबहिरङ्गत्वाभावात्तया तस्यासिद्धत्वप्रातिपादनासम्भ-
वात् ।

उपस्थितेति भावः । समावसे । [पूर्वं प्राति] । साप्पादिकबहिरङ्गं प्रतीयर्थः । [परस्येति] ।
त्रैपादिकान्तरङ्गस्येत्यर्थः । [असिद्धत्वादिति] । पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनेति भावः । [अन्तरङ्गाभावेनेति] ।
साप्पादिकबहिरङ्गशाब्ददस्य त्रैपादिकान्तरङ्गस्याविद्यमानतयेत्यर्थः । [पूर्वस्येति] । साप्पादिक-
बहिरङ्गस्येत्यर्थः । [तन्निरुपितबहिरङ्गत्वाभावादिति] । तादृशान्तरङ्गनिरुपितबहिरङ्गत्वाभावादित्यर्थः ।
बहिरङ्गत्वात्तरङ्गत्वयोः परस्परनिरूप्यनिरूपकभावापन्नत्वेन परस्परसपेक्षतया साप्पादिकबहिरङ्ग-
दस्य त्रैपादिकान्तरङ्गस्यासिद्धत्वे तन्निरुपितबहिरङ्गत्वस्य साप्पादिकबहिरङ्गे ग्रहीतुमशक्यतया
कार्यकारणे त्रिपाद्यामुपस्थित्याप्यतया साप्पादिकबहिरङ्गस्यासिद्धत्वं बोधयितुं न शक्यत इति भावः ।
विसर्जनीयेऽनुत्तरपद ” इति वार्तिकप्रत्याख्यानापर “न वा बहिरङ्गत्वशृणत्वादि ” नि वार्तिक-
व्याख्यावसरे “नैयुक्तः परिहारः । अन्तरङ्गं बहिरङ्गमिति च प्रतिद्विन्द्विभाविनावेतौ पक्षौ ।
सत्यन्तरङ्गे बहिरङ्गं सति च बहिरङ्गेऽन्तरङ्गं भवति । नचात्रान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्गुणपरसमवधानमस्ति ।
किं कारणम्, असिद्धत्वात् । पूर्वत्रासिद्धमिति ” नि विसर्जनीयस्यैवस्थभाष्येण, नचात्रेत्याद्युप-
दर्शितः । अप्यव्याख्यापरकैयट्यन्यव्याख्यावसरे ” अन्तरङ्गाभावादेकस्य तदपेक्षबहिरङ्गत्वभावाद्वहिरङ्ग-
परिभाषानुपस्थानात्प्राप्तयेव विसर्जनीय ” इति कैयट्यन्यं युक्तयन्तमाह अन्तरङ्गाभावादेकस्येती-
त्यवतारं, त्रैपादिकान्तरङ्गस्य सप्पादसमाध्यायीस्येकविधायकदस्य असिद्धत्वेनैतन्निरुपितबहि-
रङ्गत्वमेव तस्य नास्तीत्यर्थः “इति तदाशयं विवृण्वता उच्येतप्रत्येन चास्य ग्रन्थस्य मनुक्त एवाशय
इति स्पष्टं लभ्यत इति बोध्यम् । [त्येति] । त्रिपाद्यामुपस्थिततया अनया परिभाषेत्यर्थः । [तस्येति] ।
साप्पादिकबहिरङ्गस्येत्यर्थः । ननु पूर्वत्रासिद्धमित्यत्र कर्तव्य इत्यव्याहारेण पूर्वत्र कर्तव्ये
परमसिद्धमित्यर्थान्कर्तुं नार्पत्य इत्यादौ बहिरङ्गस्यसाप्पादिकदृढ्यादेः पूर्वं कृतत्वेन तद्दृढ्या
विसर्गादेरसिद्धत्वस्य वस्तुमशक्यतया अस्य ग्रन्थस्यैवं रीत्या व्याख्यानं न युज्यते । किञ्चैक-

मष्टानामिति प्रतीकमुपादाय “पूर्वत्र कर्तव्ये नलोपासिद्धत्वेऽपि तत्र कृतेऽसिद्धत्वे मानभाव” इति ग्रन्थकृता अन्यत्रोक्तत्वेन तद्विरोधापत्तिश्चेति चेन्न। पूर्वत्रासिद्धमित्यत्र शास्त्रासिद्धत्वस्यैव सिद्धान्तत्वेन शास्त्रस्यकर्तव्यत्वानुपपत्त्या सिद्धान्तभूते तत्पक्षे कर्तव्य इत्याद्याहारस्य कर्तुमशक्यत्वात्। कार्यद्वारिका कर्तव्यता शास्त्रे स्वीक्रियत इति कल्पना तु क्लिष्टत्वादुपेक्ष्या। किंचोपपदविभक्तोरिति न्यायेन पूर्वत्रैतन्नाधिकरणसमीक्षमेव न्याय्यम्। एवं च पूर्वशास्त्रविषये परमासिद्धमित्येव तदर्थः। एवं च कृतेऽपि नासिद्धत्वानुपपत्तिः। अत एव न भङ्गुराभिमिति सूत्रे कुरग्रहणं चरितार्थम्। तद्वि कुर्वन्तीत्यत्र हलि चेति दीर्घवारणार्थम्। अन्यथा अत उदिति तत्पत्वेन गुणस्येव दीर्घस्यापि वारणसंभवं किं तेन कृतेऽप्यसिद्धत्वाङ्गीकारे तत्त्वदृष्ट्या दीर्घस्यासिद्धत्वेन तत्परकरणेन तद्धारणासंभवात्कुरग्रहणं चरितार्थम्। एवं च तदेवात्र मानं बोध्यम्। अत एव चञ्चूरीत्यादावुत्पत्त्या इत्युकारे हलि चेति दीर्घसिद्धिः। अन्यथा तत्परत्वात्पर्याद्विशुणस्येव दीर्घस्याप्यवृत्त्यापत्तिः। विसर्जनीयवृत्त्यं प्रागुक्तं भाष्यमयत्रार्थं मानं बोध्यम्। अष्टानामित्यवश्यंशेखरग्रन्थस्तु अरुचिग्रतया नेयम्। अत एव तदुत्तरं समाधानान्तराणि ग्रन्थकृता दीर्घतानीत्यवधेयम्। यस्तु हरिशास्त्रिणस्तदनुसारिणोऽन्ये च पूर्वं प्रतीत्यस्य सापादिकबहिरङ्गपरिभाषाशास्त्रं प्रतीत्यर्थमभिप्रेत्य “शास्त्रे चेतनत्वात्परस्य बहुशो-दृष्टत्वादिह परिभाषायां तद्विरोधात्तया ज्ञायमानमेवान्तरङ्गपरिभाषोपस्थितौ तद्विरोधान्तरङ्गशास्त्रीय-प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्तरप्रयोजकस्य बहिरङ्गासिद्धत्वस्य वा नियामकम्। न तु वस्तुभूतम्। अन्यथा-भाषिकारीयेष्वप्यन्तरङ्गेषु परिभाषाप्रवृत्तावसिद्धवत्स्वरूपभाष्यविरोधापत्तेः। ततश्च कार्यकालेऽपि परिभाषाणां विधिदेशीयत्वानभ्युपगमात्तत्रैपादिकासिद्धत्वेनान्तरङ्गत्वेनाभिमतस्याविद्यमानतया तद-पेक्षया बहिरङ्गत्वेनाभिमतं सापादिकं बहिरङ्गत्वस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्तन्निर्बुध्दपित्तमन्तरङ्गत्वमपि दुर्ज्ञेयमेव। निरूपितबुद्धेर्निरूपकबुद्ध्याधीनत्वादिति वदन्ति। तत्र। तादृशव्याख्यानस्य सर्वथा ग्रन्थस्वरस्याननुगुणत्वात्। तथाहि। अत्र प्रथमद्वितीयपूर्वशब्दाभ्यामेकस्यैव ग्रहणस्य स्वारसिकतया प्रथमपूर्वशब्देन परिभाषाशास्त्रस्य द्वितीयपूर्वशब्देन बहिरङ्गशास्त्रस्य च ग्रहणं सर्वथा ग्रन्थस्वरस्यविरुद्धम्। द्वितीयपूर्वशब्देनापि परिभाषाशास्त्रस्य ग्रहणं तु न युक्तम्। तन्निर्बुध्दपित्तबहिरङ्गत्वाभावादिति तदुत्तरग्रन्थस्यालम्बनकत्वात्। किं च “नचानया पूर्वस्यासिद्धत्वादिति तदुत्तरशङ्काग्रन्थे पूर्वपदेन सापादिकबहिरङ्गशास्त्रस्यैव ग्रहणीयतया अत्रत्यपूर्वशब्देन परिभाषाशास्त्रस्य ग्रहणेऽन्योर्थेऽन्ययोः परस्परसम्बद्धत्वापत्तिः। किंचास्य

ग्रन्थस्य परिभाषादृष्ट्या त्रैपादिकान्तरङ्गस्यासिद्धत्वमतिपादनमरत्वे तदर्थस्य “इयं त्रिपदां न प्रवर्तते त्रिपदा असिद्धत्वा” दित्यादिना प्रागुक्तत्वेन पौनस्त्यापत्तेः। किंच पूर्वं सामान्यतस्तसापादिक-परिभाषादृष्ट्या त्रैपादिकान्तरङ्गस्यासिद्धत्वात्त्रिपदां परिभाषाया अप्रवृत्तिं प्रतिपाद्य “न च कार्यकालपक्ष” इत्यादिना पुनरत्र शङ्कावन्नणेन तदग्रन्थस्य तत्पक्षे परिभाषादृष्ट्या त्रिपदाया अप्रवृत्तिदुर्वोत्पादाशयकतया समाधानग्रन्थे पूर्वशब्देन परिभाषायाग्रहणमनुचितम्। तथास्यति-तादृशशङ्काया अनित्यत्वात्। किंच “कार्यकालपक्षं त्रिपदां तदुपस्थितावपि पूर्वं प्रति परासिद्धत्वा” इति स्वरसन्धिप्रकरणग्रन्थशेखरग्रन्थे पूर्वपदेन सापादिकबहिरङ्गशास्त्रग्रहणस्यैव स्वारसिकतया तदनुरोधेनात्रापि तथैव ग्रहणमुचितम्। किंच प्रागुपदर्शितविसर्जनियमसूत्रस्योद्योतग्रन्थे सापादिक-बहिरङ्गशास्त्रदृष्ट्या त्रैपादिकान्तरङ्गस्यासिद्धत्वात्त्रिपदायामस्या अप्रवृत्तिरित्यर्थस्य कण्ठत उत्सत्वेनैव तदग्रन्थस्यान्यथाव्याख्यानं सर्वथा नागेशानभिमतमिति बोध्यम्। यद्यपि कैयटेन “नचात्रान्तरङ्ग-बहिरङ्गयोर्युगपत्समवधानमस्ती” ति भाष्यव्याख्यावसरे “अत्र त्रिपदे अन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युग-पदेकरयां बुद्ध्यापेक्षितपरस्परमन्वयानं नास्ति पूर्व्यां परिभाषायां परस्य विसर्जनीयस्यासिद्धत्वा-दन्तरङ्गाभावादौपेक्ष्य तदपेक्षबहिरङ्गत्वाभावाद्बहिरङ्गपरिभाषानुपस्थानात्तानामोत्येव विसर्जनीय” इत्युक्तम्। तेन च परिभाषादृष्ट्या अन्तरङ्गस्यासिद्धत्वमित्यर्थ आपाततः प्रतीयते। तथापि “पूर्वस्यामित्याद्यसिद्धत्वा” दित्यन्तग्रन्थमेकमभिप्रायेण व्याख्याय तदुत्तरग्रन्थ “युक्तग्रन्तरमाह। अन्तरङ्गाभावादौपेक्ष्येती, त्यवार्थ” त्रैपादिकान्तरङ्गस्य सपादसमाध्यायीस्थरेफविधायकदृष्ट्या असिद्धत्वेनैतन्निरूपितबहिरङ्गत्वमेव तस्य नास्तीत्यर्थ “इति तदाशयं विवृण्वता उद्योतग्रन्थेन असिद्धत्वादित्यन्तौ ग्रन्थौ यथोद्देशपक्षमिप्रायकः तदुत्तरग्रन्थः कार्यकालपक्षमिप्रायक इति च स्पष्टमेव लभ्यत इति बोध्यम्। भाषिकारीयेष्वप्यन्तरङ्गेषु नास्याः प्रवृत्तिः। अस्या अन्तरङ्गशास्त्र-लिङ्गत्वेन तत्समानाश्रयत्वात्परिभाषादृष्ट्या अन्तरङ्गस्येवान्तरङ्गदृष्ट्या परिभाषाया अप्यसिद्धद-त्राःादित्यनेनासिद्धत्वाद् “यद्यपीदं तत्रासिद्धम्। तत्त्वहसिद्ध” इति न्यायस्य तत्र वस्तुमशक्यत्वात् अत्रत्यं तत्त्वमाकरादवसेयम्। ननु त्रैपादिकान्तरङ्गशास्त्रैकवाक्यतापक्षपूर्वत्रासिद्धमित्यतः प्रागेव तदेकवाक्यतापक्षया बहिरङ्गपरिभाषया सापादिकबहिरङ्गस्य ग्रहीतुमशक्यतया तदृष्ट्या तस्यासिद्धत्वमतिपा-त्रासिद्धसूत्रवदकपूर्वत्रैत्यनेन सापादिकबहिरङ्गस्य ग्रहीतुमशक्यतया तदृष्ट्या तस्यासिद्धत्वमतिपा-दनासंभवात्तन्निरूपितबहिरङ्गत्वस्य सापादिके सत्त्वेन संभवत्येव तथा तस्यासिद्धत्वमतिपादनासंभवा-

न चानया पूर्वस्यासिद्धत्वादभावेन तं प्रति पशसिद्धत्वं पूर्वत्रेत्यनेन वक्तुमशक्यमिति वाच्यम् । एवं हि विनिगमनाविरहादुभयोरप्यप्रवृत्त्यापत्तेः । किं च पूर्वत्रेत्यस्य प्रत्यक्षत्वेन तेनानुमानिकया अस्या बाध एवोचितः । अतः कार्यकालपक्षे ऽपि त्रिपाद्यामस्या अनुपस्थितिरिव ॥ अत एव कार्यकालपक्षमेवोपक्रम्योक्तयुक्ती रक्तत्वाऽतो-

शङ्कते । [नचेत्यादिना ।] [अनयेति ।] बहिरङ्गपरिभाषेत्यर्थः । [पूर्वस्येति ।] सापादिकबहिरङ्गस्येत्यर्थः । [पूर्वत्रेत्यनेनेति] तदेकवाक्यतापक्षपूर्वत्रेत्यनेनेत्यर्थः । [एवं हीति] परस्परनिमित्तत्वावातान्द्राभ्यां परस्परप्रतिबन्धे क्रियामाण इत्यर्थः । [विनिगमनाविरहादिति] अन्तरङ्गाद्वैकवाक्यतापक्षयोरनयोर्मध्ये इयमेव पूर्वं व्यवस्थापिका इयं नेत्यत्र विनिगमकभावोदित्यर्थः । [अप्रवृत्त्यापत्तेरिति] तदुक्तं भाष्ये “कुतो नु सत्वेतत् द्वयोः परिभाषयोस्माकशयोस्समर्थितयोः पूर्वत्रासिद्धमिति च, असिद्धं बहिरङ्गमिति च, पूर्वत्रासिद्धमित्येतामुपवृत्तासिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येतया व्यवस्था भविष्यति । न पुनरसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येतामुपवृत्त पूर्वत्रासिद्धमित्येतया व्यवस्था स्यात् । अतः त्रिभू अतोऽङ्गुक्तः परिहारो नवा बहिरङ्गलक्षणत्वादि” इति । इदं च विनिगमकभावमप्यनुपेत्योक्तम् । वस्तुतो विनिगमकमालीत्याह । [किंचेति ।] [प्रत्यक्षत्वेनेति] अष्टाध्यायीसूत्रेषु पाठात् श्रावणत्वेनेत्यर्थः । [तिनेति ।] पूर्वत्रेत्यनेनेत्यर्थः । [अनुमानिकया इति] ज्ञापकसिद्धत्वेनानुमानिकया इत्यर्थः । [कार्यकालपक्षेऽपीति] अपिना यथोद्देशपक्षसमुच्चयः । [अनुपस्थितिरित्येति] उपस्थितावप्युक्तरीत्या सापादिकबहिरङ्गसिद्धत्स्य वक्तुमशक्यतया फलभावाद्नुपस्थितिरित्येत्यर्थः । उक्तार्थे भाष्यसमिति दर्शयति । [अत एवेति] पक्षद्वयेऽपि त्रिपाद्यामस्या अनुपस्थितोरिष्टत्वादेवेत्यर्थः । [उपक्रम्येति] अनेनोपसंहारस्य यथोद्देशाभिप्रायकत्वं निरस्तम् । उपक्रमोपसंहारयोरैकव्यत्यौचित्यात् । [उक्तयुक्तीरिति] पूर्वप्रतीत्यादि-

युक्ती ऽयं परिहारो न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादित्युक्तं विसर्जनीयसूत्रे भाष्ये सिद्धान्तिना । त्रिपादीस्ये ऽन्तरङ्गे कर्तव्ये ऽयं परिहारो न युक्त इति तदर्थः । किं तु वचनमेवारब्धव्यमिति तदाशयः ॥ अत एव निगाल्यत इत्यादौ लत्वार्थं तस्य दोष इति वचनमेवारब्धम् । अन्यथान्तरङ्गत्वाणिज्योपात्पूर्वं वैकल्पिकलत्वे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । ये ऽपि लक्ष्यानुरोधदानुमानिकयाप्यन्तरङ्गपरिभाषया प्रत्यक्षसिद्धस्य पूर्वत्रेत्यस्य बाधं वदन्ति ते ऽपि लक्षणौकचशुभिर्नादर्तव्या इति दिक् ॥

मायुक्तयुक्तीरित्यर्थः । तद्व्याप्त्यस्यैकदेश्युक्तित्वनिरासायाह । [सिद्धान्तिनेति] [अयं परिहार इति] न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति परिहार इत्यर्थः । [न युक्त इति] संयोगान्तस्य लोपः सदाभ्यामिल्यादिषु यत्र यत्रायं परिहार उक्तस्ससर्वाऽपि न युक्त इत्यर्थः । [वचनमेवेति] विसर्जनीयोऽनुत्तरपद इति वचनमेव नार्हुदो नार्तय इत्यादौ विसर्गवारणायारब्धव्यमित्यर्थः । अत्र वचनमित्येकवचनं पृष्ठताशयेन । जातौ वा । तेन वचनानीत्यर्थः । उक्तस्यैवार्थस्य सिद्धान्तिसंस्तत्वे मानमाह । [अत एवेति] त्रिपाद्यामस्या अप्रवृत्तेरित्येत्यर्थः । लक्ष्यानुरोधत्वाद् कचिदादुमानिकेनापि प्रत्यक्षबाध इत्यभिमानेन पवृत्तां “यदा तु लक्ष्यदर्शनवशाद्बहिरङ्गपरिभाषा आश्रीयते यथा चक्रकेविषयतो व्यवस्थेति तदा युक्त एव परिहारो न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादि” इति कैयदाशुक्तिं खण्डयति । [येऽपीति] नन्दसूत्रहणज्जापिताया अस्याः परिभाषया धर्मप्राहकसाजात्यादन्तरङ्गे कर्तव्ये जातं बहिरङ्गमसिद्धमित्यर्थस्यैवौचित्यात्काल्पनां च बहिरङ्ग-

अत एव ओमाङोश्चेत्याङ्ग्रहणं चरितार्थम् । तद्धि
खट्वा-उढेत्यत्र परमपि सर्वर्णदीर्घं बाधित्वान्तरङ्गत्वाद्
गुणे कृते वृद्धिप्राप्तौ पररूपार्थम् । साधनबोधकप्रत्ययो-
त्पत्त्यनन्तरं पूर्वं धातोरुपसर्गयोगे पश्चात् खट्वाशब्दस्य
समुदायेन योगाद् गुणस्यान्तरङ्गत्वमिति संप्रसारणाच्चेति

मसिद्धमित्यर्थक्यने मानाभावोऽत आह । [अत एवेति] समकालप्राप्तवहिरङ्गस्याप्यनेना-
सिद्धत्वादेवेत्यर्थः । [चरितार्थमिति] एवं चेदमेव द्वितीयार्थे मानमिति भावः । तस्योक्तार्थे
ज्ञापकत्वमुपपादयति । [तद्धि] आङ्ग्रहणमित्यर्थः । पदस्य विभज्यान्वाल्यान एव
गुणसर्वर्णदीर्घयोस्समकालप्राप्तिसंभव इत्याशयेनह । [खट्वेति] [पररूपार्थमिति] अन्यथा
गुणं बाधित्वा परत्वात्सर्वर्णदीर्घे ततो गुणेन खट्वाह इति रूपसिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः ।
न च दीर्घपक्षया गुणस्य नित्यत्वात्पूर्वं गुणे वृद्धिप्राप्तौ तद्बाधनार्थमाङ्ग्रहणस्य चारितार्थ्यत्वं
तस्योक्तार्थज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । शब्दान्तरस्य प्राप्त्या तस्याप्यनित्यत्वमित्याशयात् । किंच
गुणोत्तरमोकारोऽचःपरिसिद्धिं स्थानिवत्त्वेन सर्वर्णत्वातिदेशो दीर्घस्यापि नित्यत्वाच्च । ननु-
उभयोरप्युभयापेक्षत्वेन समत्वात्कथं सर्वर्णदीर्घपक्षया गुणस्यान्तरङ्गत्वम् । किंच प्रयोगीयोच्चारण-
क्रमेण पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपमन्तरङ्गत्वं सर्वर्णदीर्घस्यैवास्तीति ज्ञापितेऽपि न बाधो चारितार्थ्य-
मत आह । [साधनबोधकेति] [उपसर्गयोग इति] तत्संज्ञकशब्देन योग इत्यर्थः ।
[समुदायेनेति] उपसर्गबोल्यार्थसहित्वात्बोधनेत्यर्थः । [अन्तरङ्गत्वमिति] अन्तरङ्गार्थक
शब्दनिमित्तकत्वेन धातूपसर्गकार्यस्य गुणस्यान्तरङ्गत्वमिति भावः । ननुस्फुरीत्या प्रक्रियाक्रमेण
पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वस्य गुणे सत्त्वेऽपि प्रयोगीयोच्चारणक्रमेणान्तरङ्गत्वस्य दीर्घेऽपि
सत्त्वादुभयोरन्तरङ्गयोः परत्वादीर्थे तद्वैयर्थ्यमेवेति चेन्न । आङ्ग्रहणस्योक्तार्थज्ञापकतापरःप्राप्य-
प्रामाण्येन तादृशान्तरङ्गत्वस्य पट्ट्या मृद्येत्याद्युदाहरणपराचः परिसिद्धिं सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन
च प्रयोगीयोच्चारणक्रमाधीन पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वप्रयुक्तान्तरङ्गवहिरङ्गत्वस्यैकपदाश्रितकार्यमात्र-

सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एहीत्यनुकरणस्य शिवादिशब्दसंबन्धे
तु नास्य प्रवृत्तिर्ज्ञापकपरसंप्रसारणाच्चेति सूत्रस्थभाष्य-
प्रामाण्येनानित्यं प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशमादाय

विषयकत्वमित्यनुपगमेन प्रकृते सर्वर्णदीर्घस्य नानापदाश्रितत्वेन तादृशान्तरङ्गत्वस्यात्राव्यवस्थाप-
कत्वम् । किञ्चोक्तारूपान्तरङ्गत्वस्योभयोस्तुल्यत्वेऽपि दीर्घे सर्वर्णत्वस्यापि निमित्तत्वेन संख्याकृता-
ल्यनिमित्तकत्वेनाप्यन्तरङ्गत्वस्य गुणे सत्त्वाच्च । नन्वेवमपि शिवसंबोधनके शिववदितपक्षीसमासे
वा एहीति वदेत्याद्यनुकरणे शिव एहीत्यादौ प्रकृतिवदनुकरणमित्यनेनैकारे आङ्त्वान्तिदेशे तत्र
वृद्धिं बाधित्वा पररूपविधानार्थमाङ्ग्रहणस्य चारितार्थ्यत्कथमुक्तार्थज्ञापकत्वमत आह ।
[एहीत्यनुकरणस्येति] [अनियमिति] अत एव यत्तदेतस्य इति निर्देशसङ्गतिः । अन्यथा
त्यदादीनमित्येकशेषे तदसङ्गतिरिति भावः । ननु तेन न्यायेन प्रकृतिप्रयत्नार्थमस्यानुकरणेऽति-
देशेऽपि तदेकदेशमस्य तदेकदेशेऽतिदेशो मानाभावः । अत एवाभ्यवस्थास्यवामस्येति
पदसमुदायस्यैकदेशभूतास्यवामेत्यस्यानुकरणभूतादस्यवामशब्दात्तदस्मिन्नतीति मत्वर्थे मतौ छस्सूक्त-
साम्नोरित्यनेन छप्रत्ययेऽस्यवामीयमित्यत्र सुपो न लुक् । अन्यथा तत्रापि प्रकृत्येकदेशवृत्ति-
सुप्तस्यानुकरणैकदेशेऽनेन न्यायेनातिदेशो तत्रवृत्तिर्दुर्वारा स्यात् । तथा च प्रकृते आङ्त्वस्य
प्रकृत्येकदेशमस्यत्वात्तेन न्यायेनातिदेशसंभवादिमे शङ्कासमाधाने निर्दिष्टे । नचापो योनियन्तुवि-
त्यनेन मनुपि सप्तम्या अङुविधानमेव प्रकृत्येकदेशमस्याप्यनुकरणैकदेशेऽतिदेशो मानम् । तद्धि
अप्युमानित्यत्राङुगार्थम् । तत्र सप्तम्यानुकरणभूताप्युशब्दादेव मनुब्वाच्यः । प्रथमासमर्थोऽिव
मनुब्बिधानात् । तथाचैकदेशमस्यातिदेशानङ्गीकारे तत्र लुक्ः प्राप्तेरेवाभावेनाङुविधानं व्यर्थमेव
स्यादिति वाच्यम् । तत्र मतिर्वित्येव पाठस्य युक्तताया अप्युमानित्यत्रास्यवामीयतीत्येव
सुपोऽभावादेव लुकोऽप्रवृत्त्या मनुप्यङुविधाने फलाभावस्य च ग्रन्थकृता अलुगुत्तरपद इति सूत्रे
उद्योतेऽङुप्रक्रमणे शेषरे च स्पष्टमुक्ततया तस्यैकदेशमतीतिदेशोऽमानत्वादिति चेत्सत्यम् ।
अङुविधायके वार्तिके मनुविति पठित्वा अप्युमन्तावाज्यभागावित्युदाहृतवतां वृत्तिहृदत्तादीनां
मतेनाय ग्रन्थस्य प्रवृत्ततया अदोषात् । अत्र मतिर्वित्येव पाठस्य यथा युक्तत्वं तथा

लब्धाङ्गत्वे एतदप्रवृत्तेः। यत्तु पूर्व धातुरुपसर्गेण युज्यते
पश्चात्साधनेन। उपसर्गेण तत्संज्ञकशब्देन साधनेन

प्रत्यङ्गता अन्यत्र निरूपितमिति तत एवावसेयम्। एतेनास्य प्रत्यङ्गद्वयमिति तत्वं
सम्यमाना हैमवतीकारा अन्ये च परास्ताः। यत्तु हैमवतीकाराः अनुकरणैकदेशेऽपि
प्रकृत्यवयववर्माद्यातिदेशः। अतएवास्यावामीयमित्यत्र तन्म्यायानित्यत्वेन वाराणं भाष्ये
कृतम्। अत्र एव जहि जोडमिद्यादौ जोडजहीति समुदायानुकरणेऽप्यस्य सुन्वात्तस्य
लक्षसिद्धिरित्याहुः। तत्र। अनुकरणभूतेनास्यावमशब्देन विभक्त्यर्थस्य प्रतिपादनात्सुपोऽ-
भावाल्लुभभाव इत्यर्थस्यैव भाष्यकैयट्यसोस्मष्टमुक्तत्वात्। अनित्यत्वेन वाराणस्य क्वाप्यनुपलभ्यत्वात्
जहि जोडमिद्यात् “जहि कर्मणा बहुलमभीक्ष्ये कर्तारं चातिधाति” इत्यनेन
जहीतितिङन्तस्य कर्मवाचकेन सह समासस्योक्ततया तस्य समुदायानुकरणत्वे जोडमित्यस्य
कर्मवाचकत्वाभावेन समासाप्राप्तेः। जहीत्येततिङन्तमिति हरदत्तोक्तेरसाङ्गत्वापत्तेश्च। विभक्त्य-
त्वेन जोडकर्मकत्वागल्लभ्यक्रियाबोधस्यैव सर्वैरनुभूयमानतया स्वरूपबोधस्य कस्याप्यभावेन तस्यानु-
करणपरत्वं सर्वथा न युक्तम्। इति शब्दप्रयोगमात्रेण तद्व्यभिचयं न युक्तः। अन्यत्रापीति-
शब्दवदितवाक्ये एवमेवापत्तेः। यदपि चन्द्रिकाकाराः। मतिव्यतिपाटे ऐहीत्येतदन्तीति-
स्यैकारमात्रस्यानुकरणे प्रसक्तदोषस्य परिहारार्थमयमुद्योग इत्याहुः। तदपि न। एकारमात्रस्यानु-
करणत्वेऽप्यस्याननुकरणत्वे तस्योत्सम्बन्धवायोगात्। ऐहीत्यनुकरणेतिप्रत्यक्षारस्यभङ्गपत्तेश्च।
शिव ए इत्यत्रैव शङ्कासमाधानपरोऽयं ग्रन्थ इत्युक्तिस्तु ग्रन्थस्वारस्याननुगुणित्यवधारणम्।
प्रसङ्गादतूष्णमर्थोः कार्यमन्तरङ्गमित्यस्य विषयविशेषं व्यवस्थापयिष्यन् “पूर्वं धातुरुपसर्गेण” ति
भाष्येण सामान्यतो धातुप्रसर्गाकार्यस्यान्तरङ्गत्वमिति प्राचां मतं खण्डयति। [यत्चित्यादिना।]
प्रथमत उपसर्गबोल्यार्थेन सम्बन्धस्य स्वस्यापीडत्वात्तदशयमाह। [तत्संज्ञकशब्देनेति।] एवंचोप-
सर्गसम्बन्धस्य प्राश्रयिकत्वात्प्रयुक्तं कार्यमन्तरङ्गम्। साधनसम्बन्धस्य पाल्शत्वात् तस्ययुक्तं
कार्यं बहिरङ्गमिति तदशयः। साधनशब्दस्य करणमात्रपरत्वमनिरासयाह। [कारकेणेति।]

कारकेण तस्ययुक्तकार्येण च। अत एवानुभूयत इत्यादौ
सकर्मकत्वात् कर्मणि लकारसिद्धिरिति, तत्र। क्रियायाः
साध्यत्वेन बोधात्साध्यस्य च साधनाकाङ्क्षतया तत्सम्ब-
न्धोत्तरमेव निश्चितक्रियाबोधेन साधनकार्यप्रवृत्त्युत्तरमेव
क्रियायोगनिमित्तोपसर्गसंज्ञकस्य संबन्धोचित्यात्। अत
एव सुट्कापूर्वं इति सूत्रे पूर्व धातुरुपसर्गेणेत्युक्त्वा
नैतत् सारं पूर्व धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गे-

तावताप्यर्थसिद्धिराह। [तस्ययुक्तकार्येणेति।] साधनबोधकप्रत्ययेनेत्यर्थः। [अत एवेति।]
पूर्वं धातोस्तस्यार्थयोगादेवेत्यर्थः। [अनुभूयत इति।] सुखमिति शेषः। [कर्मणि लकारेति।]
अन्यथा केवलभूधातोरकर्मकत्वात्तदसिद्धिरिति भावः। [क्रियाया इति।] धातुत इति शेषः।
[साध्यत्वेन बोधादिति।] निष्पादत्वरूपेण बोधादित्यर्थः। सिद्धान्ते तदूषेण बोधविषयताया
एव क्रियास्वरूपत्वात्। उदाहरणान्तरेनेति यावत्। क्रियान्तरकाङ्क्षानुष्ठापकत्वावच्छेदकरूपं
यद्वैजात्यं तदेव साध्यत्वम्। तेन रूपेण प्रतीयमानत्वमेव क्रियात्वमिति तु प्राचां मतम्।
[साध्यस्य चेति।] तत्त्वेन प्रतीतित्येत्यर्थः। [साधनाकाङ्क्षेति।] साध्यसाधनयोर्मध्ये
निरूप्यनिरूपकभावापन्नत्वात्तयोनित्यतसाङ्गत्वमिति भावः। [तत्संबन्धोत्तरमेवेति।] साधन-
संबन्धोत्तरमेवेत्यर्थः। एवेन तत्पूर्वव्यवच्छेदः। तत्संबन्धं विना तस्यतीतेरपर्यवसानादिति भावः।
[निश्चितक्रियाबोधेनेति।] निश्चितसाध्यत्वकक्रियाबोधनेत्यर्थः। [कार्यप्रवृत्त्युत्तरमेवेति।]
अन्यथा साधनसंबन्धानवगतोर्निश्चितक्रियाऽबोधात्तद्योगनिमित्तकोपसर्गसंज्ञकशब्देन योगो वक्तु-
मशक्य इत्याशयः। [क्रियायोगेति।] स च क्रियाविशेषणीभूताश्वद्योतकत्वरूपः। तन्निमित्तकेत्यर्थः।
[औचित्यादिति।] अन्यथा साध्यत्वानिश्चयात्क्रियात्वाप्रतीत्या तद्योगनिमित्तकोपसर्गसंज्ञकशब्देन
योगोऽनुचित इति भावः। [अत एवेति।] पूर्व धातुरुपसर्गेणेत्यस्ययुक्तत्वादेवेत्यर्थः।

णेत्युक्त्युक्त्युक्त्याऽस्यैव युक्तत्वमुक्तं, साधनं हि क्रियां
निर्वर्तयतीत्यादिना भाष्ये । उपसर्गद्योत्यार्थान्तर्भावेण
धातुनैवार्थाभिधानादुक्तेषु कर्मणि लकारादिसिद्धिः ।

[उक्त्युत्पत्त्येति] क्रियाया स्माध्यत्वेनेत्यादिप्रागुक्तदुक्तयर्थः । [तस्यैवेति] द्वितीयमत-
स्यैवेत्यर्थः । [क्रियामिति] तत्प्रतीतिमित्यर्थः । ननु निष्पत्तेः पूर्वमुपसर्गद्योत्यविशेष-
सम्बन्धवचित्तादिप्रतिपाद्यककर्त्रीदिरूपकारकसंबन्धोऽपि दुर्बलः । नह्यनिष्पत्तेनार्थेन कस्य चित्सम्बन्धो
भवतीति चेत्तत्त्वम् । क्रियाकारकयोर्निष्पाद्यनिष्पादकभावस्य निर्विवादतया कारकनिरूपितं
निष्पाद्यत्वमेव क्रियायां सम्बन्धः । स चाश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्ननिष्पत्तिरेवेति न तस्य निष्पत्त्य-
न्तरसापेक्षत्वम् । अनवस्थाप्रसङ्गात् । उपसर्गान्वोध्यविशेषसम्बन्धो विशेषणविशेष्यभावः । स च
वस्तुनिष्पत्त्यनन्तरभावी । नह्यनिष्पत्ते घटे रक्तोऽयं श्यामोऽयमिति व्यवहारः । तस्मात्क्रियारूपस्य
वस्तुनो निष्पत्त्यनन्तरमेव विशेषसम्बन्ध इति तस्य निष्पत्तिसापेक्षत्वम् । तदुक्तं “ भूमिनिवृत्तस्ये ”
ति भाष्यप्रतीकमुपपादय गतिर्गताविति सूत्रे कैयटे “ सतोऽव्यर्थस्य विशेषणेन सम्बन्धो दृश्यते
साधनायतं च क्रियायास्सत्त्वम् । ननु चासत् साधनेन वा कथं सम्बध्यत इति चेत्साधनेन
तस्या उत्पाद एव सम्बन्धः । साधनादवाप्तजन्मा क्रिया उपसर्गेण विशेष्यत ” इति । नन्वेव-
मुक्तप्रयोगे कथं कर्मणि लकारसिद्धिः । उपसर्गसम्बन्धमन्तरा केवलभूयोतोः सकर्मकत्वाभावादि-
त्यत आह । [उपसर्गद्योत्येति] अनुभववादिरूपेत्यर्थः । [धातुनैवेति] उपसर्गहितेन
केवलधातुनैवेत्यर्थः । [अर्थाभिधानादिति] उपसर्गद्योत्यार्थविशिष्टार्थाभिधानादित्यर्थः ।
[उक्तेष्विति] अनुभूयते सुखमित्यादिष्वित्यर्थः । [लकारादिसिद्धिरिति] अयं भावः ।
उपसर्गाणां वाचकत्वे तदर्थसम्बन्धस्य तत्सम्बन्धं विना ज्ञातुमशक्यतया पूर्वं तत्सम्बन्ध आवश्यकः ।
तेषां तु न वाचकत्वम् । किंतु द्योतकत्वमेव । तच्च सममित्याह्लादधातुनिष्पत्तिविशिष्टार्थविषयक-
शक्त्यभिव्यञ्जकत्वम् । तथा च धातूनामनेकार्थत्वात्तेषामेवोपसर्गद्योत्यार्थविशिष्टे शक्तिरिति
विशिष्टैव क्रिया साधनेन साध्यते । न उ साधनादवातरूपा सावन्त्यतो विशेषं लभते । तदुक्तम्,
सुदृक्तात्पूर्वं इति सूत्रे भाष्ये, “ यस्त्वसौ धातुपसर्गयोराभिसम्बन्धतमभ्यन्तरीकृत्य धातुसाधनेन

पश्चाच्छ्रोतृबोधाय द्योतकोपसर्गसंबन्धः ॥ एवं चान्त-
रङ्गतरार्थकोपसर्गनिमित्तः सुट् सम् कृ तीत्यवस्थायां

युज्यते । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते पूर्वं धातुसाधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति ।
आस्यते गुरोरित्यकर्मकः । उपास्यते गुरोरिति केन सकर्मकस्यादि ” ति । धातुपसर्गसमिन्ध्या-
हाराधीनत्वेन योऽर्थस्तवाभिमततत्तं विशिष्टार्थं केवलो धातुरेव स्वार्थं कृत्वा तस्य साध्यत्वेन बोधाय
साधनेन युज्यते । पश्चा दुपसर्गसंज्ञकशब्देन । यस्तुपसर्गाणां वाचकत्वमभ्युपेत्य शब्दसम्बन्धवदर्थ-
सम्बन्धाऽपि साधनसम्बन्धानन्तरमेवेति मन्यते तस्यास्यते उपास्यत इत्यनयो रभयोरप्यकर्मकत्वात्कथ-
मुक्तप्रयोगद्वयोपपत्तिरिति तदाशयः । एवं च धातोरुपसर्गसंज्ञकशब्देन पूर्वमसम्बन्धोऽपि तदर्थेन
सह सम्बन्धस्य प्रागेव सत्त्वाच्च विशिष्टार्थमादाय धातोस्सकर्मकत्वात्कर्मणि लकारादिसिद्धिरिति ।
नन्वेवं धातुनैव विशिष्टार्थप्रतीतावुपसर्गाणामप्रयोग एव स्यादित्यत आह । [पश्चाच्छ्रोतृबोधायेति]
अन्यथा केवलात्ततोऽन्यत्राप्रतीयमानोऽर्थस्तेन बुध्यतेति भावः । तदुक्तं गतिर्गताविति सूत्रे कैयटे
“ विशिष्टैव क्रियासाधनेनोच्यते ततश्च प्रयोक्ता विशिष्टायाः क्रियायास्साधनेन सम्बन्धं प्रतिपादयितुं
धातुपसर्गयोस्समुदायं प्रयुङ्क्ते ” इति । एवं च पूर्वं धातुपसर्गेणेति भाष्ये उपसर्गेणेत्यस्य तद्योत्यर्थे-
नेत्यर्थः । पश्चादुपसर्गेणेत्यत्र उपसर्गेणेत्यस्य तत्संज्ञकशब्देनेत्यर्थ इति नानयोः पक्षयोर्विशेषः ।
एतेन तयोर्थश्रुताथपरत्वमभिप्रेत्य गेय्ययने प्रत्यय इत्यादिनिर्देशैः कचित्साधनमप्युक्तकार्यपूर्व-
मुपसर्गनिमित्तककार्याप्रवृत्तिं ज्ञापयित्वा, पूर्वं धातुसाधनेनेत्यस्य तद्विषयत्वमप्यस्य तदन्यविषयत्वमिति
न विरोध इति दीक्षिताद्युक्तमपातम् । उक्तरीत्या तयोरेववाक्यतयैव निर्वहि ज्ञापकत्वाद्याश्रण-
स्यानौचित्यात् । ततश्च धातोः पूर्वमुपसर्गद्योत्यार्थेन सह सम्बन्धः । ततो वाचकप्रत्ययसमिन्ध्याहारा-
धीनसाधनसम्बन्धः । तत उपसर्गसंज्ञकशब्देन सम्बन्ध इति ब्रह्मात्तदुच्यतेन तस्युक्तकार्यो-
णामन्तरङ्गबहिरङ्गभाव इति बोध्यम् । [एवं चेति] सर्वतः पूर्वं धातोरुपसर्गद्योत्यार्थविशेषण
सम्बन्धे चेत्यर्थः । [अन्तरङ्गतार्थमेवेति] पूर्वं बुद्धित्वेनान्तरङ्गतरो योऽर्थस्तद्वोदधेकेत्यर्थः ।
सम्, कृ, इत्यवस्थायां सुडिति कैयटोच्चेरुक्तरीत्या अयुक्तत्वं ध्वनयितुमाह । [सम्, कृ, ति
इत्यवस्थायामिति] साधनसम्बन्धोत्तरमुपसर्गसंज्ञकशब्देन सह सम्बन्धे सतीति भावः ।

द्वित्वादितः पूर्वं प्रवर्तते ततो द्वित्वादि ॥ अत एव प्रणिदापयतीत्यादौ णत्वं यदागमा इति न्यायेन समाहितं भाष्ये ॥ अत एव प्रत्येति प्रत्यय इत्यादिसिद्धिः ॥ अन्यथान्तरङ्गत्वात् सवर्णदीर्घे रूपासिद्धिः । यदुपसर्गनिमित्तकं कार्यमुपसर्गार्थाश्रितं विशिष्टोपसर्ग-

[द्वित्वादित इति ।] तस्य बाह्यसाधनकार्यप्रत्ययनिमित्तकत्वात्ततःपूर्वं सुदप्रवर्तत इति भावः । किञ्च संपरिभ्यामुपसृष्टस्येत्यर्थेन ततःपूर्वमेव सुट् । संपरिभ्यामित्यस्य पञ्चम्यन्तत्वेऽपि ताभ्यां प्रत्ययोपसृष्टेत्यर्थेन ततःपूर्वमेव मुडिति कारपूर्वप्रहणं न कार्यमिति बोध्यम् । उक्तमर्थं प्रमाणयति । [अत एवेति ।] पूर्वं धातोस्संयनेन योगादेवेत्यर्थः । [समाहितमिति ।] पुगागमोत्तरं दामात्रस्यानर्थकत्वाच्चदुर्निरूपितोपसर्गात्ताभावाण्णत्वं न स्यादित्याशङ्क्य यदागमन्यायेन पुगागमविशिष्टे शुर्त्वात्तस्य च क्रियावाचकत्वेन तन्निरूपितोपसर्गात्तस्य नौ सत्त्वाण्णत्वं सिध्यतीति समाहितमिति भावः । पूर्वमुपसर्गयोगे तु णिचःप्रागेव णत्त्वप्रवृत्त्या तदसङ्गतिरिति भावः । न च सप्तदससाध्यासीत्यकार्यप्रवृत्तिसम्भावनायां त्रैपादिकस्यासिद्धत्वात् । पूर्वमुपसर्गयोगेऽपि कथं णत्त्वप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । विरोधे सत्येव त्रैपादिकसिद्धत्त्वप्रवृत्त्या इह पुण्णत्वयोर्दोषपक्षेन प्रवृत्तावप्यविरोधेन तदप्रवृत्तौ णत्त्वाण्णत्वप्रवृत्तोरित्याशयात् । एवं भाष्यसंमतेऽर्थे सूत्रसंमतिमपि दर्शयति । [अत एवेति ।] [अन्तरङ्गत्वादिति ।] पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेन दीर्घस्यान्तरङ्गत्वमिति भावः । उक्तभाष्यानुसारेण धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमित्यस्य विषयविशेषं व्यक्तं प्रापयति । [यदुपसर्गोत्पादिना ।] [उपसर्गार्थाश्रितमिति ।] उपसर्गबोल्यार्थविशेषाश्रितमित्यर्थः । तस्य तदर्थोपस्थितत्वे हेतुमाह । [विशिष्टेति ।] अर्थविशिष्टोपसर्गनिमित्तत्वादित्यर्थः । तथा च उपसर्गाणां स्वरूपनिर्देशोप्यर्थवद्गृहणपरिभाषया अर्थविशिष्टस्यैवोपसर्गस्य निमित्तत्वादर्थद्वारा तन्निमित्तकार्यस्य पूर्वमुपस्थित्या तन्निमित्तकं कार्यमन्तरङ्गमित्ययं धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमित्यस्य विषयः । अस्ति च सुडागमस्यैवं विधमन्तरङ्गत्वम् । तद्विधौ संपरिभ्यामिति स्वरूपास्तयो-

निमित्तत्वात्तदन्तरङ्गम् । यत्तु न तथा, तत्र पूर्वगत-साधननिमित्तकमेवान्तरङ्गम् । अत एव न धात्विति सूत्रे प्रेङ् इत्यत्र गुणो बहिरङ्ग इति भाष्ये उक्तम् । किञ्च पूर्वमुपसर्गयोगे धातूपसर्गयोः समासे ऐकस्वर्याद्यापत्तिरित्युपपदमतिङिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ भावार्थ-प्रत्ययस्यापि पूर्वमेवोत्पत्तिः । अत एव णेरध्ययने इति निर्देशः संगच्छते । इदं च सामान्यापेक्षं ज्ञापकं

सदर्थस्य च निमित्तत्वेनोपादानात् । प्रत्यय इत्यादौ सवर्णदीर्घस्य न तादृशमन्तरङ्गत्वम् । तद्विधा-नुसर्गस्य स्वरूपेणानुपादानात् । णत्वविधावप्युपसर्गात्परत्वं निमित्तम् । तच्च प्रयोगकाल एव संभवतीति न प्रणिदापयतीत्यादीनां णत्वमस्य विषय इति बोध्यम् । [यत्तु न तथेति ।] उपसर्गावर्णसम्बन्धिकार्यमुपसर्गानाश्रितत्वेन सुतरां तदर्थानाश्रितमित्यर्थः । [तत्रेति ।] तद्विषय-इत्यर्थः । [पूर्वमेवेति ।] पूर्वसंयन्देत्यर्थः । [साधननिमित्तकमेवेति ।] साधनबोधकप्रत्यय-निमित्तकमेवेत्यर्थः । [अत एवेति ।] धातूपसर्गयोरित्यस्योक्तविषयत्वादेवेत्यर्थः [भाष्ये उक्तमिति ।] न धात्विति निषेधापेक्षया गुणो बहिरङ्ग इत्युक्तमित्यर्थः । सामान्यतो धातूपसर्गकार्यस्यान्तरङ्गत्वे तु तदसङ्गतिरिति भावः । तत्रैव दोषान्तरमाह । [किंचेति ।] [समास इति ।] सहेति योगविभागेन कुणतिप्रादय इत्यनेन वेति भावः । [ऐकस्वर्यादिति ।] धातूपसर्गविशिष्टस्य समासप्रयुक्तैकस्वरत्वापत्तिरित्यर्थः । आदिना एकप्रदत्वसङ्ग्रहः । नन्वसूक्तरीत्या साधनबोधकप्रत्यय-विषये तदुत्पत्त्यनन्तरमेवोपसर्गयोग इति । यत्र तु भावार्थक एव प्रत्ययो यथा व्यत्ययो विपर्यय-इत्यादौ तत्रोपसर्गसमभिव्याहारप्रयुक्तो दोषस्तदवश्य एवेत्यत आह । [भवार्थप्रत्ययस्यापीति ।] [पूर्वमेवेति ।] उपसर्गसंज्ञकशब्दयोगादिति दोषः । अत्र मानमाह । [अत एवेति ।] नन्वेकमप्यस्य ज्ञापकस्य साजात्यातद्वन्मात्रविषयकत्वे भावतिङन्ते दोष एवेत्यत आह । [सामान्यापेक्षमिति ।]

भावतिङो ऽपि पूर्वमुत्पत्तेः । अन्यथा तत्र समासापत्तिः ।
तिङि त्वतिङिति निषेधान्न तत्र दोषो यदि भाव-
तिङ्च्युपसर्गयोगो ऽस्तीत्यलम् ॥

यत्तु विशेषापेक्षासामान्यापेक्षमन्तरङ्गं विशेषापेक्षे
विशेषधर्मस्याधिकस्य निमित्तत्वात् । यथा रुदादिभ्यः
सार्वधातुक इत्यत्र रुदादित्वं सार्वधातुकत्वं च । तत्र
सार्वधातुकत्वज्ञानाय प्रकृतेर्धातुत्वज्ञानं प्रत्ययस्य प्रत्य-
यत्वज्ञानं चावश्यकमिति यासुडन्तरङ्गः । एतेन यत्

[उत्सरेति] अस्येष्टत्वादिति शेषः । [अन्यथेति] तद्विषये पूर्वमुपसर्गयोग इत्यर्थः ।
[समासापत्तिरिति] धातूपसर्गयोरिति शेषः । तथाचेत्तदोषापत्तिरिति भावः । [तिङित्विति]
पूर्वं भावतिङ उत्पत्तौ सत्यामित्यर्थः । [न तत्र दोष इति] समासापत्तिरूपउत्पत्तदोषो नेत्यर्थः ।
वस्तुतो ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वेऽपि न दोषः । भावतिङ्युपसर्गयोगस्यैवाभावादित्याह । [यदीति]
अन्यदपि दीक्षितादयुक्तं खण्डयति । [यत्त्विति] [अधिकस्येति] सामान्यधर्मापेक्षया
अधिकस्येत्यर्थः । [सार्वधातुकत्वं चेति] निमित्तमिति शेषः । [तत्रेति] उत्तरसूत्रे
इत्यर्थः । [आवश्यकमिति] तिङ्शित्तसार्वधातुकमित्यनेन धातुविहितप्रत्ययसंज्ञकतिङामेव
सार्वधातुकसंज्ञाविधानेन तयोस्तज्ज्ञानमावश्यकमिति भावः । [इति यासुडिति] इति हेतोर्या-
सुडन्तरङ्ग इत्यर्थः । यासुटो धात्वधिकारियतया धातुसामान्यापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वम् इदंस्तु सार्वधातु-
काक्षिप्तधातुत्वरूपसामान्यधर्मविरुद्धादित्वरूपविशेषधर्मसापेक्षत्वाद्बहिरङ्गत्वमिति भावः । तथा
च सामान्यधर्मापेक्षशास्त्रापेक्षया विशेषधर्मापेक्षे यत्र शास्त्रे सामान्यधर्मापेक्षया अन्यः कश्चन
विशेषधर्मोऽधिको निमित्तकोऽपि प्रविशति तत्ततो बहिरङ्गम् । तथाविधं च सामान्यापेक्षमन्तरङ्गमिति
तदाशयः । [एतेनेति] सामान्यविशेषाभ्यापेक्षस्यैव विशेषापेक्षस्य बहिरङ्गत्वमित्यभिधानेनेत्यर्थः ।

अनुदात्तचित् इति सूत्रे कैयटेनोक्तं लमात्रापेक्षान्त-
रङ्गस्तिबादयो लकारविशेषापेक्षत्वाद् बहिरङ्गाः स्यादय-
इति, तत्परास्तम् । विशेषापेक्षत्वे ऽपि तस्य सामान्य-
धर्मनिमित्तकत्वाभावेन तत्त्वस्य दुरूपपादत्वात् । पर-
निमित्तकत्वेन स्यादीनां बहिरङ्गत्वाच्चेति, तन्न ।
विशेषस्य व्याप्यत्वेन व्यापकस्यानुमानेनोपस्थितावपि
तस्य निमित्तत्वे मानाभावेनाधिकधर्मनिमित्तकत्वानुप-
पादनात् । भाष्य एवंविधान्तरङ्गबहिरङ्गभावस्य क्वाप्य-

[तस्येति] स्यादिविचारेत्यर्थः । [तत्त्वस्येति] बहिरङ्गत्वस्येत्यर्थः । [दुरूपपादत्वादिति]
स्यादिविधौ निमित्तभूतयोर्लघुशुद्धलृत्वरूपसामान्यधर्मस्य वस्तुतस्तत्वेऽपि इडिभ्यो सार्वधातुकत्वज्ञा नाय
प्रकृतेर्धातुत्वज्ञानस्यैव तयोस्तत्त्वज्ञानाय तत्र लृत्वज्ञानस्य सर्वथा अनपेक्षितत्वात्तस्य तत्र कथं चिदपि
निमित्ततया अनुपादानाच्च तस्य बहिरङ्गत्वमिति भावः । नन्वेवमनुदात्तचित् इत्यादेस्तिबादिविध्यैक-
वाक्यतया विधायकत्वमिति पक्षे स्यात्स्योर्लृत्वस्यायमेव प्रवृत्त्या तद्विषये ताभ्यां व्यवधानात्ति-
बाद्विमिद्धिः । तत्राधिकृतस्य धातोरित्यस्य विहितपञ्चम्यन्तत्वात्तत्समानाधिकरणस्यानुदात्तचित्-
इत्यस्यापि विहितपञ्चमीत्वमिति पक्षे तस्मिद्धावपि पक्षान्तरे तदसिद्धिरत आह । [बहिरङ्गत्वाच्चेति]
तथा च स्यादपेक्षया अन्तरङ्गत्वाच्चिवादिष्वनुदात्तचित् इत्यादेः परस्परम्लेऽपि न दोष इति भावः ।
[अनुमानेनोपस्थितावपीति] व्याप्येन धर्मेन व्यापकस्य बहोरिवानुमानेनोप स्थितावपीत्यर्थः । [तस्येति]
सामान्यधर्मस्येत्यर्थः । [मानाभावेनेति] शब्दादनुपस्थितस्य शब्दतो निमित्तत्वे मानाभावेनेत्यर्थः ।
[अनुपादनादिति] उभयत्राप्येकैकस्यैव निमित्तत्वेन समत्वादिति भावः । ननु सम्भवमात्रेण
तस्य निमित्तत्वमङ्गीक्रियते । अन्यथा स्यादिति रूपासिद्धेरत आह । [भाष्य इति] नन्वेवं
कथं तदूरूपमिदिरिति चेन्न । यासुटो नित्यत्वेन प्रथमं प्रवृत्त्या तत्सिद्धेः । अडिगोस्तु यासुटि

नुस्त्रेखाच्च । यत्तु मतुप्सूत्रे भाष्ये पञ्च गावो यस्य सन्ति स पञ्चगुरित्यत्र मतुप्प्राप्तिमाशङ्क्य प्रत्येकमसाम-
र्थ्यात् समुदायादप्रातिपदिकत्वात् समासात् समासेनोक्क-
त्वादिति सिद्धान्तिनोक्ते नैतत्सारमुक्ते ऽपि हि प्रत्ययार्थे
उत्पद्यते द्विगोस्तद्धितो यथा पाञ्चनापतिरिति पूर्व-
पक्षयुक्तिर्भाष्ये । द्विगोलुगनपत्ये इति लुभिवधानात्तद्धि-

कृतेऽप्युक्तार्थाद्युक्तस्याभावेनापत्या अनित्यत्वमिति बोध्यम् । ननु मतुप्सूत्रे भाष्येऽप्यर्थस्य स्पष्टयोश्चेशेनायं हेतुरसिद्ध इति शङ्कानिरासाय तद्व्याप्यमनूय दृश्यति । [यत्चित्त्वादिना ।] [आशङ्क्येति ।] आशङ्क्यं कृत्वेत्यर्थः । किं तच्छङ्कयास्माम्प्रत्ययान्तरातिरित्याशयः, उत वाक्यात् । वाक्येऽपि प्रत्येकप्रदाभ्यां वा उत समुदायाद्वा तस्यासिद्धिमन्तेति मनसि विकल्प-
मिद्वान्ती समाधत्ते । [प्रत्येकमिति ।] प्रत्येकप्रदाभ्यामित्यर्थः । [असामर्थ्यादिति ।] तयोः परस्परसापेक्षत्वेन प्रत्येकप्रदयोःसामर्थ्यमिति भावः । [समुदायादिति ।] पञ्चत्, जम्, गो, जसिति पदसमुदायादित्यर्थः । [अप्रातिपदिकत्वादिति ।] समासग्रहणश्रुतानियमेन वाक्यप्रत्यय-
प्रातिपदिकत्वादित्यर्थः । [समासेनोक्तत्वादिति ।] एतदुत्तरं न मनुविति शेषः । मतुब्रथं-
सम्बन्धस्य समासेनोक्तत्वादुक्तार्थानामिति न्यायेन ततो न मनुविति भावः । [उक्तेऽपि हीति ।] हि, यत्, उक्तेऽपि प्रत्ययार्थे यथा पाञ्चनापतिरित्यत्र द्विगोलुगितो भवति एवमिहापि द्विगोर्भूतुप्-
प्राप्तेर्तीति तदाशयः । पाञ्चनापतिरित्यत्र पञ्चानां नापितानामभ्यस्तिस्यर्थे तद्विधार्थद्विगोरपत्ये इति
तस्यानपत्य इति निषेधाच्च लुगिति बोध्यम् । यद्यपि सिद्धान्ते तद्विधार्थ इति विषयसमी । तथा
च तद्विधार्थे विषये समास इत्यर्थो न तु वाच्य इति । एवं चोक्तेऽपि हि प्रत्ययार्थ इत्यनुपपन्नम् ।
समासेन प्रत्ययार्थस्यानुक्तत्वात् । तथापि पूर्वपक्षी तस्य वाच्य इत्येवार्थं मन्यते । न तु
विषय इति न दोषः । [लुभिवधानादिति ।] लुभिवधानाज्जापकादित्यर्थः । अन्यथा उक्तार्थत्वा-

तार्थद्विगोस्तद्धितो भवति पञ्चगुराब्दश्च द्विगुरिति
तदाशयं कैयटः । ततो द्वैमातुरः पाञ्चनापितिः पञ्चसु
कपालेषु संस्कृत इत्यादौ सावकाशद्विगोर्बहुव्रीहिणा
प्रकृते परत्वाद् बाध इत्याशयेन नैष द्विगुः कस्ताहि
बहुव्रीहिरिति सिद्धान्तिनोक्ते तमवकाशमजानानो
ऽपवादत्वाद् द्विगुः प्राप्नोतीति पूर्वपक्षी । अन्यपदार्थे
सुबन्तभावस्य विधीयमानबहुव्रीहेरसंख्यायास्तद्धितार्थे
विधीयमानो द्विगुर्विशेषविहितत्वाद् बाधकः प्राप्नोतीति
कैयटः । ततः सिद्धान्त्येकदेश्याह । अन्तरङ्गत्वाद्
बहुव्रीहिः । कान्तरङ्गता । अन्यपदार्थे बहुव्रीहिविशिष्टे
ऽन्यपदार्थे द्विगुस्तासिश्चास्य तद्धिते ऽस्तिग्रहणं क्रियत-

तद्विधत्वात् तद्वैषम्यं स्पष्टमेवेति भावः । [तत् इति ।] उक्तेऽपि हि प्रत्ययार्थ इत्याद्यनन्तरमित्यर्थः ।
[सावकाशद्विगोरिति ।] तत्रापश्वमान्तरत्वेन बहुव्रीह्यप्राप्तेर्द्विगोःसावकाशत्वमिति भावः । [प्रकृते इति ।]
पञ्चगुरित्यादित्यर्थः । [तमवकाशमिति ।] द्वैमातुर इत्यादौरूपमुक्तमित्यर्थः । [पूर्वपक्षीति ।]
द्विगोरुक्तस्थलेषु सावकाशत्वसत्त्वेऽपि तदज्ञानेन प्रकृतस्याऽस्य तन्त्वमिति भावः । कैयटेऽपि
तदाशयमाह । [अन्यपदार्थ इति ।] तथाचपवादत्वादित्यस्य विशेषविहितत्वमात्रादित्यर्थ इति साव-
काशत्वेऽपि न क्षतिः विशेषविहितत्वाद्वाधक इत्येव तदाशयादिति भावः । [सिद्धान्त्येकदेशीति ।]
अस्यान्तरङ्गत्वादित्यर्थो एकदेश्युक्तित्वान्न्याशे अतत्त्वाच्च तदुक्तत्वमिति भावः । [अन्यपदार्थे
इति ।] तन्मात्र इत्यर्थः । [विशिष्ट इति ।] विशेषणविशिष्ट इत्यर्थः । [तस्मिंश्चास्येति ।]
अस्य द्विगोरर्थद्वारा निर्मितभूते तस्मिंस्तद्धिते = तद्विधायके मतुप्सूत्रे अतिग्रहणं क्रियत इत्यर्थः ।

इति । अधिकास्त्यर्थापेक्षमत्वर्थनिमित्तो द्विगुर्बहिरङ्ग-
इति कैयट इति । नैषा सिद्धान्त्युक्तिः । एतावताप्यप-
वादत्वाहानेः । अचूषामान्यापेक्षयणो विशिष्टसवर्णाज-
पेक्षदीर्घेण बाधदर्शनात् । किञ्चोक्तरीत्या परत्वेनैव
बाधसिद्धेः । किंचात्राधिकापेक्षत्वेनैव बहिरङ्गत्वम् ।
न केवलविशेषापेक्षत्वेनेति नैतद्बाध्याखण्डं विशेषापेक्षस्य
बहिरङ्गत्वम् । अत एव सुबन्तसामान्यापेक्षो बहुव्रीहि-
स्तद्विशेषापेक्षो द्विगुरिति नोक्तं भाष्ये । न चार्थ-

[अधिकेति] बहुव्रीहिनित्तभूतान्यपदार्थापेक्षया अधिको योऽस्त्यर्थः तदपेक्षो यो मनुप्-
तदर्थनिमित्तक इत्यर्थः । अयं बहुव्रीहिलिङ्कर्तृवांशो सिद्धान्त्युक्तिर्वैशेषिकेऽपि अन्यार्थोऽतत्त्वादाह ।
[नैवेति] [एतावतापीति] अधिकापेक्षत्वेन द्विगोर्बहिरङ्गत्वसत्त्वेऽपीत्यर्थः । अपवादत्वाहानौ
हेतुमाह । [अचूषामान्येति] विशिष्टेति । विशिष्टः अधिको यस्सवर्णः तत्पदार्थप्रवृत्तिनिमित्तं
यत्सावर्ण्यं तद्विशिष्टो योऽच् तदपेक्षेत्यक्षरार्थः । सावर्ण्यविशिष्टाजपेक्ष इति यावत् । इदं
चापवादत्वमभ्युपेत्य । वस्तुस्तदेव नेत्याह । [किंचेति] [उत्करीत्येति] द्वैमातुर इत्यादौ
द्विगोऽसावकाशत्वत्योक्तत्वेनापवादत्वासंभवात्परत्वेनैव बहुव्रीहौ द्विगुवाधकत्वसिद्धान्तवाच्यत्वरूपार्थान्तानु-
धावनं विफलमेवेत्यन्तर्ज्ञत्वाऽबहुव्रीहिरित्येषा न सिद्धान्त्युक्तिरिति भावः । नन्वस्यैकदेश्युक्तिर्वैशि-
विशेषापेक्षात्सामान्यापेक्षमन्तरङ्गमित्यर्थस्यात्र सूचितत्वाद्भाष्ये काप्यनुल्लेखादित्युक्तिर्युक्तैवेत्यत-
आह । [किञ्चात्रेति] अत्र द्विगावित्यर्थः । [अधिकापेक्षत्वेनैवेति] अधिकनिमित्तकत्वे-
नैवेत्यर्थः । [बहिरङ्गत्वमिति] एतदुत्तरमभिमतमिति शेषः । [केवलविशेषेति] अधिका-
पेक्षत्वात्परत्वेनैव विशेषार्थः । [अत एवेति] केवलविशेषापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वस्य तत्रानभिमतत्वा-
देवेत्यर्थः । [नोक्तं भाष्ये इति] अन्यथा तदप्युक्तं स्यात् । प्राथम्यात्तदेव वा उक्तं

कृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणादिदमयुक्तम् । एकदेश्युक्ति-
त्वेनादोषात् । अत एवास्तिग्रहणं नोपाध्यर्थं किं
त्वस्तिशब्दान्मतुबर्थमिति त्वदभिमतं बहिरङ्गत्वमपि
द्विगोर्नास्तीति प्रतिपाद्य सिद्धान्तिना मत्वर्थे द्विगोः
प्रतिषेधो वक्तव्य इति वचनेनैतत्सिद्धमित्युक्तम् ।
अत एव तदोः सः साविति सूत्रे ऽनन्त्ययोरिति
चरितार्थम् । अन्यथा प्रत्ययसामान्यापेक्षत्वेनान्तरङ्ग-

स्यादिति भावः । [इदमपीत्यर्थः] त्वदुत्करीत्या योजनमपीति भावः । [अत
एवेति] अस्यैकदेश्युक्तिर्वादेवेत्यर्थः । [नोपाध्यर्थमिति] तदभावेऽपि शब्दशक्तिस्त्वभावा-
द्बहुव्रीहेरिव मतुपोऽप्यस्त्यर्थविषयतासंभवादिति भावः । [अस्तिशब्दादिति] धनार्थकास्त्यशब्दा-
दित्यर्थः । अस्तिमानित्यत्रेति भावः । अस्तिसामानाधिकरण्ये मतुविवधानेनास्तीत्यव्ययस्य
सत्तावदर्थकतया सत्ताप्रतिपदनाय तत्समवधानेऽस्तिप्रक्रियायाः फलभावेन प्रयोगाप्रसक्त्या अस्ति-
सामानाधिकरण्यसंभवात्मनुपेऽप्राप्तिस्ततो मतुबर्थं सूत्रेऽस्तिग्रहणमित्याशयः । तदुक्तं भाष्ये ।
“ अस्तिसामानाधिकरण्ये मतुविवधीयते । नचास्तेरस्तिसामानाधिकरण्य ” मिति । गवादीनां
संभवव्यभिचारान्ध्यामस्तिसामानाधिकरण्यं संभवति । अस्तेस्त्वव्यभिचारादस्तिसामानाधिकरण्यसंभव-
इति तदाशयं कैयट आह । [त्वदभिमतमिति] सिद्धान्त्येकदेश्युक्तिमिममधिकापेक्षत्वरूपं बहिरङ्गत्व-
मपीत्यर्थः । उत्करीत्या तयोस्समत्वादिति भावः । अपिपरवादत्वसमुच्चायकः । [सिद्धान्तिनेनेति]
सिद्धान्तित्वेन त्वमिमेते नतदेकदेश्येनेत्यर्थः । [एतदिति] पञ्चगुरित्यादिरूपमित्यर्थः ।
वस्तुतस्तुनैषा सिद्धान्त्युक्तिः । द्वैमातुर इत्यादौ सावकाशद्विगोःपरत्वेनैव बहुव्रीहिणा बाधसिद्ध्या
तदर्थं वचनारम्भस्य निष्फलत्वात् । इदंशान्तरङ्गत्वे सूत्रकारसंमतिमपि दर्शयति । [अत एवेति]
[अन्यथेति] सामान्यापेक्षस्यान्तरङ्गत्वे इत्यर्थः । [प्रत्ययसामान्येति] विभक्तिसामान्येत्यर्थः ।

त्वादन्त्यस्यात्वे डन्त्यस्यैव सत्वे सिद्धे तद्वैयर्थ्यं
रूपष्टमेव ॥ पादः पदिति सूत्रे भाष्यकैयटयोरप्येतदन्त-
रङ्गत्वाभाव एव सूचित इति सुधियो विभावयन्तु ॥

नन्वेवमसुस्रुवादित्यत्र लघूपधगुणादुवङ्गे उत्पनिमि-

[तद्वैयर्थ्यमिति ।] स इत्यादावन्त्यप्रकारस्य सत्त्व्यावृत्तये कृतमनन्त्यग्रहणं व्यर्थमेव स्यादित्यर्थः ।
एवं दीक्षितावभिमतिल्लकान्तरङ्ग वहिरङ्गभावे सूत्रभाष्यासंमतिं मद्रुप्यनुदात्तङित इति सूत्रस्थ-
कैयटोक्तान्तरङ्गवहेरङ्गभावेऽपि भाष्यासंमतिं दर्शयति । [पादः पदिति ।] [एतदन्तरङ्गेति ।] त्रमात्रा-
पेक्षत्वादित्यादिप्रामुक्तान्तरङ्गेत्यर्थः । [सूचित इति ।] तत्र हि निर्दिष्ट्यमानपरिभाषाप्रयोजनकथनवसरे
असौदामिन्त्यादिविद्तामाद्योत्सम्पदाराणां परत्वादित्यमाशङ्क्यान्तरङ्गत्वात्तामादय इत्युक्तम् । कैयटेन
च प्राग्यदेशेभ्यो धात्वधिकारात्तामन्तरङ्गत्वमुपादितम् । सामान्याविशेषेभ्यानपेक्षत्वेऽपि कैयटोक्त-
दिशा केवलविशेषापेक्षत्वेनैव वहिरङ्गत्वाङ्गीकारेण तामादीनां त्सादिरूपविशेषापेक्षत्वेन तादृश
वहिरङ्गत्वस्यैव सत्त्वादन्तरङ्गत्वात्तामादय इति भाष्योक्तिरनुपपन्नैव स्यात् । तथाप्यल्लदेशेभ्यो धात्वधिकार
इत्यङ्गीकारेऽपि तामादीनामन्तरङ्गताया वक्तुमशक्यतया कैयटोक्तिरप्यनुपपन्नैव स्यादतस्ताभ्यां तदभाव
एव सूचित इत्यशयः । एतेन “कोचितु प्रतिपदोक्तत्वेनैव तामादीनामन्तरङ्गत्वमिति भाष्याशयः ।
कैयटश्च प्राग्यदेशेभ्यो धात्वधिकारादनैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गत्वमभिप्रेतति युक्तमेव । आतृतीय-
समावेर्धात्वधिकारेऽपि यासुइविधिवदक्रम्य परस्मैपदेविकृतस्य विषयसमर्थकतया लवस्थायामेव
यासुति तद्व्यवधाने क्रियाप्रतापित्यादौ तामादीनां पष्ठत्वे धातोरित्यस्य विहितपञ्चम्यन्ततया
परनिमित्तकत्वाभावरस्य सुवक्तव्यम् । तस्मादुपदर्शितान्तरङ्गवहेरङ्गभावनिराकरणे नानयोर्भाष्यकैयटयोः
प्रामाण्यसम्भव इत्याहुः ” इति वाक्यार्थचन्द्रिकाकाराद्युक्तिरपास्ता । [एवमिति ।] प्रामुक्तज्ञापकद्वयेन
जाततत्कालप्रामासिकवहेरङ्गविषये परिभाषाया इत्योक्तविधान्तरङ्गत्वादेरुक्तभाष्यादिप्रामाण्यादङ्गीकारे
इत्यर्थः । [अल्पनिमित्तत्वाभावादिति ।] उवङ्गः अजादित्वं प्रत्ययत्वमुपगन्तव्यं धातुत्वं च निमित्तमिति
निमित्तचतुष्टयपेक्ष उवङ् । गुणोऽपि लघ्वीमुपग्रामङ्गं सर्वव्यापकं च श्रयतीति न तदपेक्षया

तत्त्वाभावादुवङ् न स्यादिति चेत् । न । तत्रान्तःकार्यत्व-
रूपान्तरङ्गत्वसत्त्वात् । अन्तः कार्यत्वं च पूर्वोपस्थित-
निमित्तकत्वमङ्गशब्दस्य निमित्तपरत्वात् ॥ इदमन्त-
रङ्गत्वं लोकन्यायासिद्धमिति मनुष्यो ऽयं प्रातरस्थाय
प्रथमं स्वशरीरकार्याणि करोति ततः सुहृदां ततः

उवङ्गेऽल्पनिमित्तत्वमिति भावः । [अन्तःकार्यत्वमिति ।] अन्तर्गतनिमित्तककार्यत्वमित्यर्थः ।
[पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वमिति ।] लौकिकप्रयोगीयोच्चारणक्रमेण पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वमित्यर्थः ।
ननु प्रक्रियाक्रमेण गुणनिमित्तस्य तिपःप्रथममुपस्थितत्वेन वक्ष्यमाणचःपरस्मिन्निति सूत्रस्थभाष्येण
तादृशान्तरङ्गताया एव लभ्याच्च तस्यैवान्तरङ्गत्वं युक्तमिति चेन्न । लवस्थायामेव चङ्प्रवृत्त्या
तत्क्रमेणप्युवङ्निमित्तस्यैव प्रथममुपस्थित्या अदोषात् । लदेशेतरं तत्पट्टावापि तत्पट्टेः प्राक्-
लघूपधगुणस्य प्राप्तेरवाभावेन तदानीं वस्तुतो लदेशस्य सत्त्वेऽपि तत्र तन्निमित्तत्वाज्ञानादुभयोरपि
निमित्तयोर्गुणपदेवोपस्थित्या पट्ट्योल्यादाविवार्थक्रमेण प्रत्यासन्ननिमित्तकतायाः कस्मिन्नप्यभावाच्छून-
क्रमानुरोधेन प्रत्यासन्ननिमित्तकस्य उवङ्गेऽन्तरङ्गत्वात्प्रथमं प्रवृत्तसुवक्तव्यात् । एवमेव
रियतिधियतीत्यादावपि बोध्यम् । सचङ्कन्त्यान्तरङ्गलक्षणात्वा “दिति किञ्चिति चेति सूत्रस्थ भाष्यं
चात्रार्थं भातं बोध्यम् । यद्यपि ” यथैवचानुपूर्व्या अर्थानां प्रादुर्भावस्तथैव च शब्दानामपि
तद्वत्कार्यैरपि अतित्वं “मित्यत्रःपरस्मिन्निति सूत्रस्थभाष्ये अर्थप्रत्यासत्तिरेव दर्शिता । तथापि
तत्तत्संभवे श्रौतप्रत्यासत्तेरप्यन्तरङ्गताप्रयोजकत्वं वक्तुं शक्यम् । लोकन्यायेन प्रत्यासन्नवर्तिन-
एवान्तरङ्गताया लभ्यात् । सा चप्रत्यासत्तिरसत्तिसम्भवे आर्यां ब्रह्मा । असम्भवे तु श्रैत्यपीति
विभाषनीयम् । ईदृशान्तरङ्गत्वस्य न्यायसिद्धत्वं दर्शयति । [इदमिति ।] पूर्वोपस्थितनिमित्त-
कत्वरूपप्रत्यासन्नत्वमित्यर्थः । [लोकन्यायासिद्धमिति ।] अस्याचःपरस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये
रूपप्रमित्यनेनान्वयः । तमेव लोकन्यायं दर्शयति । [मनुष्योऽयमित्यादिना ।] [स्वशरीरेति ।]
शरीरस्य सुखादिसाक्षात्कारायतनत्वात् । ततः सुहृदामिति । सौहार्दस्यासत्तिहेतुत्वात् ।

संबन्धनाम् । अर्थानामपि जातिव्यक्तिलिङ्गसंख्याकार-
काणां बोधक्रमः शास्त्रकृत्वलिपतस्तत्क्रमेणैव च तद्बोध-
कशब्दप्रादुर्भावः कल्पित इति तत्क्रमेणैव तत्कार्याणीति
पट्व्येत्यादावन्तरङ्गत्वात्पूर्वं पूर्वयणादेशः परयणादेशस्य
बहिरङ्गतया ऽसिद्धत्वादित्यनेनाचः परस्मिन्निति सूत्रे
भाष्ये स्पष्टम् ॥ तदपि युगपत्प्राप्तौ पूर्वप्रवृत्तिनियामक-
मेव यथा पट्व्येत्यत्र पदस्य विभज्यान्वाख्यानं, न तु
जातस्य बहिरङ्गस्य तादृशो ऽन्तरङ्गे ऽसिद्धतानियामकं
प्रागुक्तलोकन्यायेन तथैव लाभादिति वाह ऊर् सूत्रे
कैयटे स्पष्टम् । अत एव वायोरित्यादौ बलि लोपो यणः

[तत्सम्बन्धनामिति । अवश्यकर्तव्यत्वादिति भावः । [शास्त्रकृत्वलिपत इति ।] अनेन
वस्तुतस्तस्यासत्त्वं सूचितम् । शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वाद्युगपदेव सकलार्थप्रतीतिः क्रमाभिधानस्या-
सङ्गतत्वात् । किन्तुपेयप्रतिपत्तये उपायभावेनासत्यमपि क्रमं प्रकृत्याद्यर्थं चाश्रित्य शास्त्रवासना-
कल्पितोऽयं प्रक्रियादशायां क्रमः । अर्थवदुद्देश्यकप्रतिपादिकसंज्ञोद्देश्यकङ्कबाद्युद्देशेन शास्त्रे
स्वादिविधानादिति भावः । [तत्क्रमेणैवेति ।] बोधक्रमेणैवेत्यर्थः । [तद्बोधकेति ।] तदर्थबोध-
केत्यर्थः । [तत्क्रमेणैव तत्कार्याणीति ।] येन क्रमेण शब्दोपस्थितितेनैव क्रमेण तत्कार्याणीत्यर्थः ।
[पट्व्येत्यादाविति ।] पदस्य विभज्यान्वाख्याने इति भावः । [पूर्वयणादेश इति ।]
तन्निमित्तेत्येकारस्यार्थक्रमेण प्रथमं प्रादुर्भावत्तस्य प्रथममुपस्थितेरिति भावः । [तदपीति ।]
उपदर्शितलोकन्यायसिद्धं तदप्यन्तरङ्गत्वमित्यर्थः । [अत एवेति ।] तत्र तस्य तदनियामकत्वा-
देवेत्यर्थः । अन्यथाऽन्तरङ्गबलि लोपदृष्ट्या बहिरङ्गयणादेशस्यासिद्धत्वादेव तद्धारणसंभवे तदसङ्गतिः
स्पष्टेवेति भावः । नन्वेवमपि क्रमेणान्वाख्याने कथमत्रानया परिभाषया निर्वाहो भाष्याद्युक्तोऽत

स्थानिवत्त्वेन वारितो ऽचः परस्मिन्नित्यत्र भाष्यकृता ।
क्रमेणान्वाख्याने तूक्तोदाहरणे पूर्वप्रवृत्तिकत्वमन्तरङ्गत्वं
बहिरङ्गस्यासिद्धत्वमपि निमित्ताभावादप्राप्तिरूपं बोध्यम् ॥
यत्त्वेवं रीत्या पूर्वस्थानिकमप्यन्तरङ्गमिति, तच्चिन्त्यम् ।
स्वजिष्ठ इत्यादौ विन्मतोर्लुकि ढिलोपस्यापवादविन्मतो-

आह । [क्रमेणेति ।] [उक्तोदाहरणे इति ।] पट्व्येत्यादावित्यर्थः प्रादुर्भवदित्यादौ तु लस्य तदादेशस्य
वा प्रवृत्तिमन्तरा चडादीनां प्रवृत्तेरेवाभावेन तस्य प्रवृत्त्युत्तरमुद्गुणयोरुभयोरपि प्राप्तिसत्त्वेन श्रुतक्रमानु-
रोधेनान्वाख्यानोऽप्युत्तरस्थित्यैवान्तरङ्गत्वमिति बोध्यम् । [पूर्वप्रवृत्तिकत्वमिति ।] पूर्वयणादेशनिमित्तस्य
पूर्वं स्थितत्वादित्यस्याभावाच्चासिद्धप्रथमप्रवृत्तिकत्वरूपमित्यर्थः । [बहिरङ्गस्यासिद्धत्वमपीति ।]
तत्र कर्तव्ये बहिरङ्गस्य परयणादेशस्यासिद्धत्वमपीत्यर्थः । [अप्राप्तिरूपमिति ।] “यथैव चानुपूर्व्या
अर्थानां प्रादुर्भावस्तथैव शब्दानामपि । तद्वत्कार्यैरपि भवितव्य ” मित्यचः परस्मिन्निति
सूत्रस्थभाष्योक्तदिशा पूर्वयणादेशप्रवृत्त्यनन्तरमेव विभक्तेः प्रवृत्त्या तत्प्रवृत्तिकाले परयणादेशनिमि-
त्तस्याभावात्तस्याप्राप्तिरूपमेवासिद्धत्वमिति भावः । एवं च तत्पक्षे तत्रान्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तेरेवमरः
प्रसक्तित्वा नैति सूचितम् । मनुष्योऽयमित्यादिलोकन्याये प्रातस्स द्वानोत्तरं भवत्यकर्तव्यतया युगपत्
क्रमेण वा उपस्थितेषु स्वीयमुद्दत्तसंबन्धकार्येष्वप्यासत्तिवशेन पूर्वपूर्वं तत्तत्कार्याणां प्रवृत्तिदिशानात्तन्याय-
सिद्धेनान्तरङ्गत्वेनाप्यन्तरङ्गप्रवृत्तिकाले कथंचिदप्युपस्थितस्यैव बहिरङ्गस्या सिद्धताया न्याय्यतया
क्रमेणान्वाख्यानोऽन्तरङ्गप्रवृत्तिकाले बहिरङ्गस्य कथमप्यनुपस्थितत्वाच्चैतत्परिभाषाविषयत्वमिति
बोध्यम् । दीक्षितादिमतं स्पण्डयति । [यत्त्विति ।] [एवं रीत्येति ।] पूर्वो ननिमित्तक्रमन्तरङ्गमित्येवं
रीत्येत्यर्थः । [विन्मतोर्लुकीति ।] विन्मतोर्लुगित्यनेन विनो लुकि सतीत्यर्थः । यद्वा आदिशब्देन
गविष्ठत्वादेः परिग्रहे विन्मतोरिति यथाश्रुतमेव । आद्ये विनोऽन्त्ये मनुपश्च लुकस्सत्त्वादिति
बोध्यम् । [ढिलोपस्येति ।] लुगुत्तरं पुनः प्राप्तस्य ढिलोपस्येत्यर्थः । अस्य वाराणस्यास्येत्यु-
त्तरेणान्वयः । ननु विषयभेदेन ढिलोपस्य भिन्नत्वाद्येन नाप्राप्तित्यायेन पूर्वढिलोपस्य लुका

लुक्प्रवृत्त्या जातिपक्षाश्रयणेन वारणप्रयासस्य प्रकृत्यैका-
जिति सूत्रप्रयोजनखण्डनावसरे भाण्डकृतस्य नेष्फ-
ल्यापत्तेः । त्वदुक्तरतीत्या विनमतोलुको बहिरङ्गासिद्ध-
त्वेनानायासतस्तद्वारणात् । भाष्ये ईदृशरीत्या बहिरङ्गा-
सिद्धत्वस्य क्वाप्यनाश्रयणाच्च ॥ परिभाषाग्रामङ्गशब्दस्य
निमित्तपरत्वाच्च ॥

इयं चोत्तरपदाधिकारस्थबहिरङ्गस्य नासिद्धत्वबोधि-
केतीच एकाचोऽमिति सूत्रे भाष्ये पूर्वपक्ष्युक्तिरिति सा

वायेऽप्यप्रवाधः कश्चन आह । [जातिपक्षेति] । तस्यैवोपदेशितविषयविशेषं टिलेपमात्रं
तेन न्यायेन लुका बाध्यत इति भावः । ननु प्रकृत्येकाजिति प्रकृतिभावेन पुनर्टिलेपस्याप्राप्त्या
विमर्शमेव प्रयासोऽत आह । [प्रयोजनखण्डनावसरे इति] । [भाष्येन द्वेनस्येति] । प्रकृत्येकाजिति
सूत्रे इत्यर्थः । [त्वदुक्तरतीत्येति] । पूर्वस्थानिकस्याप्यन्तरङ्गत्व इत्यर्थः । [अनायासत इति] ।
जातिपक्षेण वारणप्रयासमन्तरेणैवेत्यर्थः । [तद्वारणादिति] । पुनर्टिलेपवारणसंभवादित्यर्थः ।
ननुप्रेषप्रतिपत्त्यर्थोऽप्याया अव्यवस्थिता इति हर्तुंतेरुपायस्योपायान्तरादुपकृत्याच्चेदं ऽप्यं तदसत्त्व-
साधकमत आह । [भाष्ये ईदृशरीत्येति] । ननु भाष्ये क्वाप्यनाश्रयणेऽप्यप्रतिषेधादप्रतिषिद्धमनुमतमिति
न्यायेन तदप्यस्तत्त आह । [परिभाषाग्रामिति] । [निमित्तपरत्वादिति] । तथाच न हि कार्यीतिन्यायेन
स्थानिनो निमित्तत्वाभावाच्च पूर्वस्थानिकस्यान्तरङ्गत्वमिति भावः । ननु द्विषंतप इत्यादावन्तरङ्गे
अनुस्यारे कर्तव्ये सिद्दन्तोत्तरपदनिमित्तकस्य मुमो बहिरङ्गत्वया असिद्धत्वे अनुस्यारानापत्तिः । अत
उत्तरपदाधिकारोऽस्याः परिभाषाया अप्रवृत्तिरिति इच एकाचोऽमिति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । तथा
च श्रियमन्त्यं ब्राह्मणकुलमित्यादवप्यन्तरङ्गे स्वमोहिके सिद्दन्तोत्तरपदनिमित्तकस्येच एकाचोमिति
सूत्रावाहितस्यामोऽसिद्धत्वाभावे लुकि तदसिद्धिरत आह । [इयं चेति] । [पूर्वपक्ष्युक्तिरिति] ।

नादर्तव्या । परन्तप इत्यादावनुस्यारे नासिद्धत्वं मुमस्त्रि-
पाद्यां तदप्रवृत्तेः ॥ नव्यमते ऽपि यथोद्देशपक्षाश्रयणे-
नान्यथासिद्धोदाहरणदानेन तस्य तदुक्तिवत्त्वमावश्यक-
मित्याहुः । आभीये ऽन्तरङ्गे आभीयस्य बहिरङ्गस्य

पूर्वपक्षिण उक्तिरतीत्यर्थः । भाष्ये या उक्तिः सा पूर्वपक्षिण इति हेतोस्मा नादर्तव्येत्यन्वयः । तत्र
हि भाष्ये “अथैह कथं भवितव्यम्, श्रियमात्मानं मन्यते ब्राह्मणकुलं श्रियमन्त्यं ब्राह्मणकुलमिति ।
आहोस्त्रिष्व श्रियमन्यमिति विप्रतिपत्तौ, श्रियं मन्यमिति भवितव्यमिति सिद्धान्तिनोक्ते ततः पूर्वपक्षिण
स्वमोर्नपुंसका दिति लुक्कस्यात्र भवतीति शङ्किते सिद्धान्तिना नाप्राप्ते लुक्कयमारभ्यते, स यथैव
सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्येवं लुकं बाधते, एवं स्वमोर्नपुंसकादित्येतमपि लुकं बाधेत इति बाध्य-
सामान्यचिन्तामाश्रित्य समाधाने कृतेऽपि पुनः पूर्वपक्षिण बाध्यविरोधचिन्तामाश्रित्य येन नेति
न्यायेन सुपो धात्विति लुक एवाम् प्रत्ययो बाधकस्यात्रानु स्वमोरित्यस्यार्थाति शङ्किते, तत्तस्मिन्नातिना
तत्पक्षेऽपि “एवं तर्हि असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्यसिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्यामोऽन्तरङ्गलक्षणे
लुङ् न भवितव्यतीति समाहितम् । तदुत्तरं पूर्वपक्षिणा ” नैष परिभाषा उत्तरपदाधिकारे शक्या
विज्ञातुम् । इह हि दोषस्तथात् । द्विषंतपः परंतप इत्युक्तम् । कार्यकालपक्षेऽपि त्रैपादिकान्तरङ्गे
बहिरङ्गपरिभाषया अप्रवृत्तेर्वैसर्जनीयसूत्रस्याप्यतो लामादनुस्यारवृत्त्या मुमोऽसिद्धत्वभावादनुस्यार-
स्य सिद्धतया उत्तरपदाधिकारेऽस्या अप्रवृत्तौ फलभावननैषा सिद्धान्त्युक्तिरिति नादर्तव्येत्याशयः ।
तदेतत्त्वन्नपराह । [परंतप इत्यादाविति] । [तदप्रवृत्तेरिति] । पक्षद्वयेऽपि बहिरङ्गपरिभाषाया
अप्रवृत्तेरित्यर्थः । प्राचीनमतेऽपि तस्य तदुक्तिवमेवेत्याह । [नव्यमतेऽप्राति] । दीक्षितादि-
मतेऽपीत्यर्थः । [अन्यथासिद्धेति] । यथोद्देशपक्षाश्रयणरूपकारान्तरेण सिद्धेत्यर्थः । [तस्येति] ।
उक्तग्राह्येत्येत्यर्थः । [तदुक्तिवमिति] । पूर्वपक्ष्युक्तिवमित्यर्थः । [आहु रिति] । भाष्यानुयायिन
इत्यर्थः । नन्वेतत्परिभाषारूपमुपे पुषुः पश्येत्यादौ पदस्य विभज्यान्वयानेन पपा, कस् अस्मिनि
स्थिते नित्यत्वात्प्रतिपदविधिवेनान्तरङ्गत्वाद्वा इदं बाधित्वा संप्रसारणेऽपि बहिरङ्गतया तस्यासिद्धत्वा-
दातो लोप इति चेत्साकारलोपनापत्तिरत आह । [आभीय इत्यादि] । [आभीयस्य बहिरङ्गस्येति] ।

समानाश्रयस्य नानेनासिद्धत्वमसिद्धत्वादित्यसिद्धत्वसूत्रे
भाष्ये स्पष्टम् । एवं सिचि वृद्धयेन नाप्राप्तिन्यायेना-

अस्य नानेनासिद्धत्वमित्यनेनान्वयः । तत्र हेतुमाह । [समानाश्रयस्येति ।] अन्तरङ्गस्येति
शेषः । अस्य व्यवहितेनासिद्धत्वादित्यनेनान्वयः । [असिद्धत्वादिति ।] आभीयबहिरङ्ग-
परिभाषादृष्ट्या आभीयान्तरङ्गस्यासिद्धवद्वाभादित्यनेनासिद्धत्वादित्यर्थः । अयं भावः ।
अन्तरङ्गपरिभाषाया वाहज्ज् सूत्रस्थतया आभीयत्वेनाभीयान्तरङ्गस्य तददृष्ट्या त्रिपाद्या
इवासिद्धवदित्यनेनासिद्धत्वात्तत्र तस्या अप्रवृत्तिः । परिभाषायाः स्वोपस्थापकसमानाश्रयत्वेनान्त-
रङ्गस्याश्रय एव परिभाषाया अप्याश्रय इति समानाश्रयत्वमप्यव्याहृतम् । किंच परिभाषाया
वाहज्ज्द्वयस्थतया सत्समानाश्रयत्वस्यापि सत्त्वेन पपुष इत्यादौ बहिरङ्गसंप्रसारणसमानाश्रयत्वा-
दन्तरङ्गबहिरङ्गदृष्ट्या परिभाषायाः परिभाषादृष्ट्या तयोश्चासिद्धवदित्यनेनासिद्धत्वात् तत्र तस्याः
परिभाषायाः प्रवृत्तिः । परिभाषाप्रवृत्तयेऽन्तरङ्गबहिरङ्गयोः परिभाषायाश्च विद्यमानत्वेन बुद्धिसन्नि-
धेरपेक्षितत्वादिति । स्पष्टं चेदमसिद्धवदिति सूत्रे उद्योते । एतेन बहिरङ्गस्याभीयत्वविशेषणं
समानाश्रयत्वविशेषणं च व्यर्थमिति विजयाकृतमुक्तमाप्तम् । समानाश्रयस्येत्यस्य बहिरङ्गविशेषणत्वा-
भावात् । आभीयत्वविशेषणे फलसंज्ञात्वाच्च । असिद्धवदित्यस्य प्रत्याख्यानत्वेनित्यव्याप्तिर-
भाषायाऽत्राप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । [भाष्ये स्पष्टमिति ।] तत्रहि वसुसंप्रसारणमन्विधौ सिद्धं
वक्तव्यम् । किं प्रयोजनं पपुषः पश्य नित्युषः पश्य लल्लुषः पश्य वसोसंप्रसारणे कृते
ऽचीयाकारलोपादीनि यथा स्युः । किं पुनः कारणं न सिद्धयन्ति । बहिरङ्गलक्षणत्वाद्-
सिद्धत्वाच्चैवस्यैव समानाश्रयवचनास्तिद्धम् । समानाश्रयमसिद्धं भवति । व्याश्रयं चैतत् ।
वसावाकारलोपादीनि वक्षन्त्यस्य विभक्तौ संप्रसारणमित्यनेनासिद्धत्वादिति द्वितीयहेतुं संखण्ड्य,
तत्तत्र भवेदसिद्धत्वं प्रयुक्तं बहिरङ्गलक्षणं तु नैव प्रयुक्तमित्याशङ्क्य नैष दोषः । बहिरङ्ग-
मन्तरङ्गमिति च प्रतिद्वन्द्वभाविनावेगवर्धौ सत्यन्तरङ्गे बहिरङ्गं सति च बहिरङ्गेऽन्तरङ्गम् ।
नचात्रान्तरङ्गबहिरङ्गयोरुपलभ्यमानवधानमस्ति । इत्युक्तम् । अनेन च प्रपुक्तार्थः स्पष्ट इति
बोध्यम् । प्रसङ्गादप्यपि तदप्रवृत्तिविषयं दर्शयति । [एवमिति ।] [सिचि वृद्धेरिति ।]

न्तरङ्गबाधकत्वमूलकं न सिच्यन्तरङ्गमस्तीतीको गुणेति
सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ५० ॥

नन्वेवमक्षदृश्रित्यादौ बहिरङ्गस्योऽसिद्धत्वादन्त-

अयैकदेशे बाधकत्वेऽन्वयः । सिचि वृद्धयेन नामाप्तिन्यायेन यदन्तरङ्गबाधकत्वं तन्मूलकमित्यर्थः ।
एतेनात्र ज्ञापकत्वासम्भवात्तदनुपयोगश्च सूचितः । तथाहि अत्रार्थे हृद्यन्तेति सूत्रे णिक्विग्रहणस्य
ज्ञापकत्वमिती गुणेति सूत्रे भगवता प्रदर्शितम् । तद्वि “नोनयतिचनयत्येख्यत्यर्दयतिभ्य ”
इत्यनेन छन्दसि च्लेश्चङ्ङानिषेधे औनयित् ऐल्यदीत्यादौ अश्रयीदित्यत्र च सिचि वृद्धिरित्यनेन
प्राप्ताया वृद्धेः प्रतिषेधार्थं कृतम् । यदि सिच्यन्तरङ्गमिति तदा अन्तरङ्गत्वादगुणेऽयादेशे च कृते
यान्तत्वादेव वृद्धिनिषेधसिद्धौ तद्व्यर्थं स्यात् । अतः तदेवात्रार्थे ज्ञापकमिति तदाज्ञयः ।
फलंत्वचिराणीत् । अजिरायादित्यादिति च । परत्वौनयीदश्रयीदित्यादावन्तरङ्गमपि गुणं बाधित्वा
येन नेति न्यायेन सिचि वृद्धेः प्राप्तौ तन्निषेधाय णिक्विग्रहणस्य चरितार्थतया न तस्य ज्ञापकत्व-
सम्भवं । अचिरायादित्यादावन्तरङ्गत्वादगुणे कृतेऽपि बाणं परेभाषया अयादेशं बाधित्वा सिचि
वृद्धौ रूपसिद्ध्या नापि तस्य प्रयोजनम् । भाष्ये तयोर्ज्ञापकत्वप्रतिपादनं तु एकदेशिनोरुक्ति-
प्रयुक्तिपरमिति, बाधकत्वमूलकमिति वदतो ग्रन्थकृदाशयः । स्पष्टं चेदमुद्योते । [भाष्ये स्पष्टमिति ।]
तत्र हि वृद्धिग्रहणप्रयोजनविचारे सिचि वृद्धिरित्यत्रपरिभाषया इक इत्यस्योपस्थितौ
तस्यैकलक्षणत्वसंप्रत्या न्यनुवीत् न्यधुवीदित्यादौ किङ्कति चेति गुणनिषेधसिच्यतीति फलमुक्तत्वा
“नैतदस्ति प्रयोजनम् । अन्तरङ्गत्वादत्रोवङ्गोदेशेऽनन्त्यत्वादवृद्धिर्न भविष्यतीति तन्निराकृत्य यदि
सिच्यन्तरङ्गं भवति, अकार्थं आहर्षितम् । गुणे कृते संप्रत्ये चानन्त्यत्वादवृद्धिर्न भविष्यतीत्युक्तम् ।
अत्र यदीत्यनेनापावादत्वात्तद्विषयेऽन्तरङ्गप्रवृत्तिरेव वस्तुमशक्येति ध्वनितम् । तदुत्तरग्रन्थसु
सिद्धान्त्याशयाभिज्ञपूर्वपक्षेकदेशिसिद्धान्त्येकदेशिनोरित्युद्योते स्पष्टम् । ५०

अपवादत्वसंगत्या आह । [नन्वेवमिति ।] अन्तरङ्गपरिभाषाया स्वीकारे इत्यर्थः ।
[इत्यादाविति ।] आदिना अष्टादेशेत्यस्य संग्रहः । तत्रोत्तरपदनिमित्तकस्यात्वात्वासिद्धत्वा-
दन्तरङ्गसमवर्णदीर्घो न स्यादिति भावः । [बहिरङ्गस्येति ।] यणिणमिच्छाजेषध्या बहिर्भूतिकिञ्चि-

रङ्गो यण न स्यादत आह ॥

नाजानन्तर्ये बहिष्टव्यप्रकृत्यसिः ॥ ५१ ॥

अत्र षत्वतुकोरसिद्ध इति सूत्रस्य तुग्रहणं ज्ञापकम् । अन्यथाऽधीत्य प्रेत्येत्यादौ समासोत्तरं ल्यप्प्रवृत्त्या पूर्व समासे जाते तत्र संहिताया नित्यत्वाद् ल्यबुत्पत्तिपर्यन्त-मप्यसंहितायाऽवस्थानासम्भवेनैकादेशे ल्यपि तुगपेक्षया पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेक्षादेशस्य बहिरङ्गतायाऽसिद्ध-

मित्त्वत्वेतो बहिरङ्गत्वमिति भावः । [तुग्रहणं ज्ञापकमिति] यद्यपि विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये एनामुपक्रम्य “आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । भक्त्येषा परिभाषेति । यदयं षत्वतुकोरसिद्ध इत्याह ।” इत्युक्तम् । तेन च संपूर्णसूत्रस्य ज्ञापकत्वं प्रतीयते । तथापि तत्र षत्वग्रहणं द्वन्द्वनिर्दिष्टत्वादेवोपात्तम् । न तु तस्य ज्ञापकत्वं भवः षट्समाण्युकोरित्याशयेन षत्वग्रहणं निहाय तुग्रहणस्यैव ज्ञापकत्वमुक्तमिति बोध्यम् । ज्ञापकत्वमुपादयति । [अन्यथेति] एतत्परिभाषानङ्गीकार इत्यर्थः । [अधीत्येत्यादिविति] अधिपूर्वादिण्यतोः सत्वाप्रत्यये, अधि, इ, ला इत्यवस्थायामित्यर्थः । [समासोत्तरं ल्यप्प्रवृत्त्येति] ल्यप्समासनिमित्तकत्वात्ततः पूर्व ल्यपोऽप्यसिरेति भावः । [पूर्व समासे जाते इति] पूर्वपदसम्बन्धेन ल्यप्ः पूर्व समासे इत्यर्थः । [तेति] समास इत्यर्थः । [नित्यतयेति] “संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः । नित्या समास इत्यभिधुक्तोत्तयेति भावः । [एकादेश इति] संहितानिमित्तके सवर्णदीर्घे इत्यर्थः । [एकादेशस्य बहिरङ्गत्वयेति] नन्वैकादेशस्य धातूपसर्गकार्यत्वेनान्तरङ्गताया एव सत्त्वादिसमुक्तमिति चेन्न । यदुपसर्गनिमित्तकं कार्यमुपसर्गार्थमिति विशिष्टोपसर्गनिमित्तत्वात्तदन्तरङ्गम् । यत् न तथा तत्र पूर्वोपसाधनकार्यमेवान्तरङ्गमिति भ्रम्यङ्गता प्रायुक्तत्वेन प्रकृते सवर्णदीर्घस्य विशिष्टोपसर्गनिमित्तकत्वाभावे-

त्वेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेक्षं बहिरङ्गमिति प्रेह इत्यादौ गुणो बहिरङ्ग इति ग्रन्थेन न धातुलोप इति सूत्रे संयोगान्तस्य लोप इति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टम् । यत्तु षत्वग्रहणमपि ज्ञापकमन्यथा को ऽसिच्चादित्यादौ पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेन बहिरङ्गस्यैकादेशस्यासिद्धत्वेन यत्वाप्रवृत्तौ किं तेनेति ।

नान्तरङ्गताया वक्तुमशक्यत्वात् । [तद्वैयर्थ्यमिति] एकादेशस्य बहिरङ्गासिद्धत्वेनैव तुकसिद्धौ तत्र सूत्रे तुको ग्रहणं व्यर्थं सदस्या ज्ञापकम् । ज्ञापितायां ल्यप्समाचोऽन्यान्तर्यनिमित्तके तुक्येकादेशस्यानया असिद्धत्वनियेधातुकोऽप्यसौ तुग्रहणं तत्र चरितार्थमिति भावः । ननु समासप्रवृत्तये पूर्वपदसंबन्धविवक्षायां धातूपसर्गयोस्संहिताया नित्यत्वा समासाभ्याम् परत्वालसवर्णदीर्घौषे भाव्यतया ऋभोकेकादेशादौ समासप्रवृत्तिः । नचान्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यब्जावत इत्यनेन ल्यपलप्रयोजकसमासस्य च प्राबल्यबोधनात्सवर्णदीर्घापेक्षया समासस्य पूर्वं प्रवृत्तिर्युज्यत एवेति वाच्यम् । धर्मिग्राहकसाजात्यात्वेन न्यायेनान्तरङ्गनिमित्तविनाशकल्यस्तन्ययोजकसमासस्यैव च प्राबल्यबोधनात्प्रकृते ल्यपलान्निमित्तविनाशकत्वाभावेन तदप्रवृत्तेरिति चेन्न । पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यार्थपूर्वमन्तरङ्गोऽप्येकादेशो नेति निषेधेनैकादेशस्याप्रवृत्त्या पूर्वं समासप्रवृत्तेः सुवचत्वात् । तत्र पूर्वपदत्वेनोत्तरपदत्वेन च निमित्तत्वमपेक्षितमित्यत्र तु मानाभावे इति भावः । किंच पूर्वमेकादेशप्रवृत्तावपि पूर्वान्तवद्भावैकादेशविशिष्टे गतित्वस्य, परादिवद्भावेन समर्थत्वस्य च सत्त्वेन समासप्रवृत्तिसुख्या । व्यपकर्णपेक्षणेनेभ्यत आश्रयणोऽप्यन्तादिवद्भावो निर्वाध इति बोध्यम् । नन्वन्तरङ्गबहिरङ्गशब्दाभ्यां शब्दभेदादया षट्कनिमित्तकमन्तरङ्गं षटितनिमित्तकं बहिरङ्गमित्यर्थस्यैव लभात्कथं तुर्दीर्घयोरेन्तरङ्गबहिरङ्गभाव इत्यत आह । [पदद्वयसम्बन्धीति] [भाष्ये स्पष्टमिति] अनेन न केवलं षटितषट्कनिमित्तकत्वेनैवान्तरङ्गबहिरङ्गभावः विनित्यन्यादृशोऽपि

तन्न । इणः पूर्वपदसंबन्धित्वेन षत्वस्यापि पदद्वयसंबन्धि-
वर्णद्वयापेक्षत्वेनोभयोः समत्वात् । एकादेशस्य परा-
दित्वेनौसिचदित्यस्य पदत्वेन पदादित्वाभावात् सात्प-
दाद्योरित्यनेन निषेधः । तैपादिकेऽन्तरङ्गे कार्यकालपक्षे

भाष्यग्रामाण्यात्वीकार्य इति सूचितम् । निरूपितं चेत् प्राक् । तत्राद्ये किं पुनरिदमर्थयानुक्रमहणं
लोपविशेषणमार्थयानुक्रमिते धातुलोपे सति ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न सत इति । आहो बि
दूगुणवृद्धिविशेषणं धातुलोपे सत्यार्थयानुक्रमिते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न सत इत्याशङ्क्य, तत्राद्य
पक्षे उपेक्षः । प्रेक्ष इत्यत्रार्थयानुक्रमितमित्येव गुणवृद्धी प्राप्नुतानेन निषेधादगुणो न स्यादिति दोष
प्रदर्श्य बहिरङ्गो गुणः अन्तरङ्गः प्रतिषेधः असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति स परिहृतः । एकपदापेक्षत्वे-
नान्तरङ्गे निषेधे कर्तव्ये पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेन बहिरङ्गस्य गुणस्यासिद्धत्वाच्चिषेधाप्रवृत्तिरिति
तदाशयः । अन्त्ये दध्यत्रेयत्र यस्य संयोगान्तलोपमाशङ्क्य, यणःप्रतिषेधो वाच्यो न वा
बहिरङ्गक्षणात्वादित्युक्तम् । एकपदाश्रितत्वेनान्तरङ्गसंयोगान्तलोपदृष्ट्या पदद्वयसंबन्धिवर्ण-
द्वयापेक्षत्वेन बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धात् लोप इति तदाशयः । एतेनोक्तान्तरङ्गबहिरङ्गभावः स्पष्ट
इति भावः । नन्वेवं कोऽसिद्धित्वादावेकादेशस्यापि तथाविधत्वेन बहिरङ्गस्या षत्वदृष्ट्या
असिद्धत्वात् षत्वाप्रवृत्तौ षत्वग्रहणस्यापि व्यर्थतया तुग्रहणस्यैव ज्ञापकत्वमनभ्युक्तमत आह ।
[यत्नित्यादिना] [समत्वादिति] पूर्वान्तवद्भावेनैकादेशविशिष्टस्य, एकदेशविद्वत्तयन्यायेन
सिचदित्यस्य च पदत्वात् षत्वस्यापि पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वं तुल्यमिति न तदृष्ट्या एका-
देशस्यासिद्धत्वसंभव इति भावः । नन्वेवमपि पदस्यादिः पदादिरिति षष्ठीसमासे पदादादिः
पदादिरिति षत्वसंभव इति भावः । सात्पदाद्योरिति निषेधेनात्र षत्वाप्रवृत्तौ तत्र सूत्रे षत्वग्रहणं
व्यर्थमेवेत्यत आह । [एकादेशस्य परादिवद्भावेनेति] विनिर्भननाविहादिति भावः ।
ननु परादिवद्भावेनौसिचदित्यस्य पदत्वे इणः पूर्वपदसंबन्धित्वाभावेनोभयोस्तुल्यात्वाभावाद्युक्त-
मेवोक्तरीत्या तस्यापि ज्ञापकत्वमत आह । [त्रैपादिके इति] [कार्यकालपक्षेऽपीति] अपिः
कैमुक्तिकन्यायेन यथोद्देशसमुच्चायकः । किंच प्रपूर्वादुपपूर्वाद्वा वसेः किपि वचि स्वपीत्यादिना

ऽपि बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेः पूर्वमुपपादितत्वाच्च ।
परिभाषार्थस्त्वचोऽन्यानन्तर्यनिमित्तकेऽन्तरङ्गे कर्तव्ये
जातस्य बहिरङ्गस्य बहिष्ट्वप्रवृत्तिर्न । बहिष्पदेन

संप्रसारणे गुणे प्रोः उपोः, इत्यसाद्भावे त्वप्रत्यये प्रोत्पुसुप्रोत्पुमित्यादौ ह्रस्वात्तादौ तद्धित इति
षत्वसंपादनयासिद्धवचने षत्वग्रहणस्यावश्यकतया न ज्ञापकत्वसंभवः । तत्र षत्वस्याप्युभया-
पेक्षत्वेनैकादेशापेक्षया अन्तरङ्गत्वं वक्तुमशक्यमिति चोच्यम् । यत्वेतत्परिभाषार्थनिरूपणारे
“अचोरानन्तर्यमाश्रित्य यत्र कार्यं विधीयते तत्रैवा परिभाषा नेपतिष्ठत ” इति कैयट्यन्ये अचोरिति
द्विवचनान्तस्त्वेन परिभाषायामजानन्तर्य इत्यत्राचोरानन्तर्यमिति द्विवचनान्तेन समास इत्यभिप्रेत्य
पूर्वपरिभाषास्थमन्तरङ्गद्वयत्रयं यत्रान्तरङ्गे अचोरानन्तर्यमाश्रितं तत्र बहिरङ्गपरिभाषा
नेपतिष्ठत इत्यस्या अर्थमाहुः । तदयुक्तम् । तथा सति तुकोऽब्जद्वयानन्तर्यनिमित्तकत्वाभावेन
ज्ञापनोत्तरमपि तुग्रहणस्य स्वांशे चारितार्थार्थभावात्तस्य प्रकृतपरिभाषाज्ञापकत्वमतिपादनपर-
विप्रतिषेधमूत्रयथाप्यासङ्गतेः । यदप्यन्तरङ्गबहिरङ्गशब्दावुभावय्यथाह्वय यत्रान्तरङ्गे, बहिरङ्गे
उभयत्र वा, अचोरानन्तर्यमाश्रितं तत्र निषेध इत्याहुः । तदपि न । तथा सति पचावेदमित्यस्य
बहिरङ्गपरिभाषादाहरणत्वमतिपादनपरविप्रतिषेधसूत्रस्यभाष्यासङ्गतेः । प्रेक्ष इत्यत्रान्तरङ्गनिषेधदृष्ट्या
बहिरङ्गगुणस्यासिद्धत्वमतिपादनपर न धातुलोप इति सूत्रस्याभाष्यविरोधापत्तेश्च । अतः प्रागुक्तकैयट-
प्रत्ये द्वित्वमाविवक्षितम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्युक्तं नाजानन्तर्य इति वक्ष्यामीति भाष्योक्तया
तत्रान्तरङ्गपदस्यैवात्र संबन्धो न्याय्यः । अजानन्तर्य इति सत्यन्यन्तार्थेऽवयवानुरोधादित्याशयेन
परिभाषार्थं निरूपयति । [परिभाषार्थस्त्विति] परिभाषायांमचः आनन्तर्यमजानन्तर्यमित्येक-
वचनान्तेन समासः । अच इति संबन्धसामान्ये षष्ठी । न तु स्थानषष्ठी । ज्ञापकभूयानु-
रोधात् । आनन्तर्य इत्ययानुवृत्तान्तरङ्ग इत्यनेनान्वयः । तथाचाजनिष्ठान्यानन्तर्यनिमित्तके-
ऽन्तरङ्गे कर्तव्ये इति फलितोऽर्थः । ज्ञापकस्य सजतिरियवियत्वादाह । [जातस्येति]
परिशेषादाह । [बहिरङ्गस्येति] बहिरङ्गत्वस्य सर्वथा निषेधमशक्यत्वाद्धिष्ट्वपदं तत्रयुक्ता-

बाहरेङ्गम्। तस्य भावो बहिष्पृथग् बहिरङ्गत्वम्। तत्प्रायवृत्ता-
सिद्धत्वस्य न प्रकृत्युक्तिः न प्राप्तिरिति। असिद्धं बहिरङ्ग-
मन्तरङ्ग इत्युक्त्वा नाजानन्तर्य इति वक्ष्यामीति भाष्योक्त्या
तत्तत्प्रस्थान्तरङ्ग इत्यस्यानुवृत्तिसूचनात् ॥ तेन पचावेद-
मित्यादौ न दोषः। अन्तरङ्गस्याचस्थानिककार्यस्यैवस्या-
न्यानन्तर्यनिमित्तकत्वाभावात् ॥ जातस्य बहिरङ्गस्येत्यु-
क्त्याऽप्यजे इन्द्रं धियतीत्यादौ बहिरङ्गदीर्घगुणादेरसिद्धत्वं
सिद्धम्। अत एवोपि उद्गीर्णमाद्गुणः सर्वणदीर्घत्वा-

सिद्धत्वे उपवीर्यमित्याशयेनाह। [तद्युक्त्यासिद्धत्वस्येति] नन्तस्तङ्ग इत्यस्य लोभे
लटुच्कार्थलभः। स एव न। अक्षरमर्थादया तदप्रतीतिः। स्वेच्छया अर्थकल्पने तु
किमिति प्रवीनोक्तार्थत्यागोऽत आह। [असिद्धमिति] इति भाष्योक्तयेति]। एवमानुपूर्विकया
भाष्योक्तयेत्यर्थः। [अनुवृत्तिसूचनादिति] उत्सवेति स्वान्तेनात्र तदानन्तर्यबोधनं भावतस्त-
त्रयान्तरङ्गपदस्यानुवृत्तिरूपकत्वाद्येति भावः। [तेनेति] अन्तरङ्गपदानुवर्तनेनेत्यर्थः। [न दोष इति]
नानेनासिद्धत्वनिषेध इत्यर्थः। धर्मिप्राहकमानसिद्धस्य जातस्येत्यस्य फलमाह। [जातस्येति]
[इत्यादाविति] आदिना प्रादुर्बुद्धित्वस्य संग्रहः। [बहिरङ्गदीर्घगुणादेरिति] अत्राये
दीर्घस्य पदद्वयवन्निवर्णद्वयपक्षत्वेनान्त्ये गुणस्य परस्परनिमित्तकत्वेन च बहिरङ्गत्वं बोध्यम्।
यद्यपि परस्परकारणं अयमेव इन्द्रमित्यादौ बहिरङ्गासिद्धत्वस्य नोपयोगः। धियतीत्यादौ त्वियङ्
विधाविपर्णोवर्णान्त्यतोरेव प्राधान्येनोद्देश्यतया तस्याङ्घ्रिष्ठान्यानन्तर्यनिमित्तकार्यत्वाभावाच्चिधेया-
विषयत्वेनासिद्धत्वसिद्धिरिति नेदमुभयमत्र जातस्येत्यस्य फलं भवति। तथापि पद्व्या
मुद्देश्यतावचः प्रसिद्धिरिति सूत्रभाष्योक्तं परगुणादेरीयबहिरङ्गासिद्धत्वस्यासाधारणं फलं
बोध्यम्। धर्मिप्राहकमानसिद्धेऽत्रार्थे वार्तिकमपि प्रमाणयति। [अत एवेति] अस्या

च्छच्चन्द्रन्तस्यान्तरङ्गलक्षणत्वादित्यादि संगच्छते। अत
एवोमाङ्गोश्चेत्याङ्ग्रहणं चरितार्थम्। तादृक् शिव आ
इहीति स्थिते परमपि सर्वणदीर्घं बधित्वा धातूपसर्ग-
कार्यत्वेनान्तरङ्गत्वाद् गुणे वृद्धिबाधनार्थम्। न चाक्षयू-

जातबहिरङ्गासिद्धत्वाविषयकत्वादेवेत्यर्थः। अत्राद्यं विप्रतिषेधसूत्रस्यम्। अयत्न इन्द्रम्, वृक्ष
इन्द्रम् त इन्द्रमित्यादौ सर्वणदीर्घं बाधित्वा क्रमेणोद्गीर्णानामाद्गुणस्यान्तरङ्गत्वापूर्वं प्रवृत्तिरन्तरङ्गं
बलीय इत्यस्य प्रयोजनमिति तदर्थः। अन्त्यं किञ्चित् चेति सूत्रस्यम्। उपधारोरीत्यर्थं तत्र
तन्निमित्तग्रहणे कृते सति शब्दकन्ते रियति प्रादुर्बुद्धित्यादौ तिन्निमित्तकत्ववृषगुणस्य
किञ्चिन्निमित्तकत्वानावाचिषेधानपनि रित्याशङ्क्येदमुक्तम्। अन्तर्लक्ष्वादेव्यङ्गुलकोः कृत्योरनु-
पयात्वाद्गुणो न भविष्यतीति तन्निमित्तग्रहणे सत्यापि तत्र न दोष इति तदर्थः।
[इत्यादिकमिति] आदिपदेन नित्यः परगुणादेशः परश्चासौ त्यस्यथा। गुणस्तम्भवो
नास्ति बहिरङ्गेण सिध्यतीत्यवः प्रसिद्धिरिति सूत्रस्य श्लोकवार्तिकसंग्रहः। उक्तार्थे सूत्रमपि
प्रमाणयति। [अत एवेति] [धातूपसर्गकार्यत्वेनेति] धातुतः क्रियायास्साध्यत्वेन प्रतीत्या
साध्यस्य च साधनाकाङ्क्षानैयत्येन तद्दोषकप्रत्ययस्य प्रथममुत्पत्तौ ततः चार्थद्योतकत्वेन
साकाङ्क्षतया धातोरप्रसंगेण योगे पश्चाच्छिक्वशब्दस्य समुदायेन योग इति प्रक्रियाक्रमेण
पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वप्रमान्तरङ्गत्वं गुणस्यात्र बोध्यम्। न तु धातूपसर्गकार्यत्वमात्रेण। गुणस्य
विशिष्टोपसर्गनिमित्तकत्वाभावात्। [वृद्धिबाधनार्थमिति] समकाल्यासबहिरङ्गाविषयेऽप्यस्याः
प्रवृत्तौत्वेन निषेधाद्बहिरङ्गपरिभाषया अप्रवृत्तौ परत्वात्सर्वणदीर्घं तत आद्गुणे शिवेहीति
रूपसिद्धौ तद्वैषम्यं स्पष्टमेवेति भावः। एवं च तत्रत्याङ्ग्रहणं यावता विना अनुपपत्तिरिति
न्यायेनान्तरङ्गपरिभाषयासमकाल्यासबहिरङ्गासिद्धत्वाविषयकत्वमिवास्या जातबहिरङ्गासिद्धत्वाविषय-
कत्वमपि ज्ञापयतीति बोध्यम्। अत्र विशेषं वक्तुं सर्वमतसाधारणं दोषमाशङ्कते। [नचेति]

रित्यत्र यणि कृते ऊठो ऽसिद्धत्वाद्बलि लोपापत्तिरिति वाच्यम् । अचोऽन्यानन्तर्यानिमित्तकेन्तरङ्गे कर्तव्ये कृते च तस्मिन्यदन्तरङ्गं प्राप्नोति तत्र च कर्तव्ये नासिद्धत्वमिति तदर्थः । असिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वेन तद्वारणे त्वस्या वैयर्थ्यं तेनैव सिद्धेः ॥ अत एव नलोपः सुबिति सूत्रे कृति तुग्रहणं चरितार्थम् । अन्यथा वृत्रहभ्यामित्यादौ बहिर्भूतभ्याश्चित्तकपदत्वाश्रयत्वेन बहिरङ्गत्वा नलोपस्यासिद्धत्वेन सिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

[असिद्धत्वादिति] लोपनिमित्तापेक्षया परस्थितनिमित्तकत्वेनोठो बहिरङ्गत्वादिति भावः । यणादेशस्य तु नानेनासिद्धत्वम् । उभयोस्तुल्यनिमित्तत्वेनान्तरङ्गबहिरङ्गभावस्याभावादिति बोध्यम् । कैयटादिमन्तरीत्या एतदोषं वारयति । [कृते च तस्मिन्निति] न मुन इति वदिति भावः । [एतदर्थोदिति] एतत्परिभाषार्थोदित्यर्थः । तदर्थोदिति क्वचित्पाठः । आद्य पाठ एव तु स्वार्थिकः । एतत्परिभाषार्थोदित्यर्थः । तदर्थोदिति क्वचित्पाठः । [असिद्धपरिभाषाया इति] स्वमतेऽस्या अनावश्यकताया वक्ष्यमाणत्वात् । [अनित्यत्वेनेति] अप्रवृत्त्येति शेषः । [तद्वारणोत्विति] बलि लोपापत्तिवारणोत्वित्यर्थः । [तेनैव सिद्धेरेति] अक्षद्वयित्वा यणादेशानापत्तिरूपदोषवारणस्यापि तदनित्यत्वेनैव सिद्धेरेत्यर्थः । वैयर्थ्यरूपेणवनिर्वाणाय मानान्तरेणाप्येनां द्रव्यति । [अत एवेति] परिभाषासत्त्वादेवेत्यर्थः । [अन्यथेति] परिभाषानङ्गीकार इत्यर्थः । [बहिर्भूतेति] तुङ्गनिमित्तभूतकिमपेक्षया बहिर्स्थितेत्यर्थः । [बहिरङ्गत्वयेति] यद्यपि नलोपविधौ भ्यामो न साक्षान्निमित्तत्वेनाश्रयणम् । किंतु पदद्वारा । तथापि क्वचित्संरूपया निमित्तस्याप्यङ्गपदेन ग्रहणमिति भावः । [सिद्धे इति] तुम्बारणे सिद्धे इत्यर्थः । [तद्वैयर्थ्यमिति] कृति तुम्बहणवैयर्थ्यमित्यर्थः । परिभाषार्थोदित्यर्थः तत्सार्थक्यं दर्शयति ।

मम तु तुक्क्यानन्तर्यसत्त्वाद्न दोषः ॥ न चैवं सति ह्रस्वस्य पितीति सूत्रस्य भाष्यविरोधः । तत्र हि ग्रामणिपुत्र इत्यनेको ह्रस्वो ऽङ्ग इति ह्रस्वे कृते तुक्कमाशङ्क्य ह्रस्वस्य बहिरङ्गासिद्धत्वेन समाहितम् । नाजानन्तर्य इत्यस्य सत्त्वे तत्र तदप्राप्तेरसंगतिः स्पष्टेवेति वाच्यम् । तेन भाष्येणास्या अनावश्यकत्वबोधनात् । एतज्ज्ञापकेनान्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वबोधनस्यैव न्याय्यत्वात् ॥ अत एवाचः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये पटु ई आ इत्यत्र परयणादेशस्यानया ऽसिद्धत्वात्पूर्व-

[ममिति] [तुकीति] तद्विधायके ह्रस्वयेति सूत्र इत्यर्थः । [अजानन्तर्यसत्त्वमिति] अचोऽन्यानन्तर्याश्रयण सत्त्वादित्यर्थः । [न दोष इति] एतत्परिभाषाया बहिरङ्गासिद्धत्वेन निवेद्यात्तद्वैयर्थ्यरूपो दोषो नेति भावः । अन्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वेन तत्सार्थक्यकथनं तु न युक्तम् । इष्टस्थलेऽप्यनित्यत्वेनाप्रवृत्तौ न्यायस्य निर्विषयत्वापत्तेः । स्वात्मन्त्रयेण परिभाषाप्रत्याख्यातुं शङ्कते । [नैवमिति] परिभाषाङ्गीकारे इत्यर्थः । [ग्रामणिपुत्र इत्येति] ग्रामण्यः पुत्रो ग्रामणिपुत्र इति षष्ठ्यसमास इत्यर्थः । [तुक्कमाशङ्क्येति] प्रत्ययलक्षणेन किमप्यश्रियेति भावः । [बहिरङ्गतेति] किमपेक्षया परस्थितोत्तरपदनिमित्तकत्वेन ह्रस्वस्य बहिरङ्गत्वमिति भावः । [तेनेति] ग्रामणिपुत्र इत्येत्यर्थः । [तदप्राप्तेरिति] अनेन निषेधाद्बहिरङ्गासिद्धत्वाप्राप्तेरित्यर्थः । [अस्या इति] नाजानन्तर्य इत्यस्या इत्यर्थः । ननुक्तफलानां शापकानां च सत्त्वाकथननावश्यकत्वमत आह । [एतज्ज्ञापकेनेति] तुम्बहणादिनेत्यर्थः । [अत एवेति] अस्यानावश्यकत्वेनासत्त्वादेवेत्यर्थः । [अन्येति] बहिरङ्गपरिभाषायेत्यर्थः ।

यणादेशः स्माधितः । अत एवैषा भाष्ये पुनः क्वापि नोद्धिखिता । अत एवान्तरङ्गपरिभाषामुपक्रम्य विप्रतिषेधसूत्रेऽस्या बहूनि प्रयोजनानि सन्ति तदर्थमेवा परिभाषा कर्तव्या प्रतिविधेयं दोषोऽप्युक्तं संप्रसारणाच्चेति

[स्माधित इति ।] अन्यथा अनेन निषेधात्तदप्रवृत्त्या तदसङ्गतिरिति भावः । ननु धर्मिग्राहक-साजालात्सूत्रार्थिकादिप्रामाण्यात्सा जातबहिरङ्गविषयकतायाः प्रागुपदेशितत्वाद्यापत्स्याद्विप्रिये पृथ्व्यादावेतस्याः प्रसक्तेरेवाभावेन कथमिदं भाष्यं तदनवश्यकत्वावकमत आह । [अत एवेति ।] उक्तपदार्थः । [पुनः क्वापीति ।] विप्रतिषेधसूत्रातिरिक्ते क्वापि पुनर्नोद्धिखितेत्यर्थः । नन्वन्तरङ्गपरिभाषाश्रयणेऽक्षर्यात्तदौ प्रसक्तविप्रसङ्गापणाय विप्रतिषेधसूत्रेऽस्याः परिभाषाया-स्तज्ज्ञापकस्य च भगवता कण्ठत उक्तत्वेनान्यत्र पुनरनुल्लेखो नास्त्यन्तसाधक इत्यत आह । [अत एवेति ।] अस्या असौचादेवेत्यर्थः । [उपक्रम्येति ।] अस्त्युक्तमित्यनेनान्यत्र संप्रसारणाच्चेति सूत्रे भाष्येऽन्तरङ्गपरिभाषामुपक्रम्य, इत्युक्तमिति योजना । किमिदमुक्तमित्या-काङ्क्षयामाह । [विप्रतिषेधसूत्र इति ।] एतदुत्तरमुपदर्शितानीति शेषः । तत्र हि भाष्ये, आह । फलपत्रचनस्यान्तरङ्गकलीयस्त्वे ज्ञापकत्वं प्रतिपाद्य, विप्रतिषेधसूत्रसाध्यानि बहूनि प्रयोजनानि तस्य प्रतिपाद्य “नैतानि सन्ति प्रयोजनानि, विप्रतिषेधेनाप्येतानि सिद्धनीत्युत्तरा, वृक्षा, अनेत्यादिसूत्रसाध्यमेकं फलं प्रदर्शितम् । वृक्ष, अम्, अत्रेयकस्यायां सकारस्य स्त्वे, पूर्वसर्वपदार्थस्य, अतो शेरित्युक्तस्य च प्राप्तावन्तरङ्गादीर्षस्य प्रवृत्तिस्तत्फलमिति तदाशयः । पदसंस्कारश्रयणे तस्याप्यन्यथासिद्धिरित्याशयेन ” ननाकस्यमिदमेव प्रयोजनम्, आद्ये योगे बहूनि प्रयोजनानि सन्ति, तदर्थमेवा परिभाषा कर्तव्या, प्रतिविधेयं दोषोऽप्युक्तम् । तत्राद्ये योगे इत्यस्य विप्रतिषेधसूत्रे, इत्यर्थमुद्योतकार आह । ततोऽन्यत्र भाष्ये क्वापि तत्प्रयोजन-विचारमवाधिति बोध्यम् । ननु तावता कथमस्या असत्त्वलाभः । अन्तरङ्गपरिभाषाश्रयणे

सूत्रे भाष्ये, प्रतिविधानं च परिभाषाविषये ऽनित्यत्वा-श्रयणमेवेति ध्वनितमित्यलम् ॥ ५१ ॥

नन्वेवं गोमस्त्रिय इत्यादौ पदद्वयनिमित्तकसमासा-

प्रसक्तदोषप्रतिविधानेऽप्यन्यतमत्वेनास्या अपि भगवता तत्र प्रतिपादितत्वादत आह । [प्रतिविधानं चेति ।] [परिभाषाविषय इति ।] अन्तरङ्गपरिभाषाविषय इत्यर्थः । [अनित्यत्वश्रयणमेवेति ।] एवेनान्यप्रतिविधाननिरासः । [ध्वनितमिति ।] तत्र दोषाब्दस्य बहुवचनात्तत्त्वेन प्रतिविधेय-मित्यस्यैकवचनान्तरत्वेन च बहूनां दोषाणां परिभाषानित्यत्वरूपमेकमेव प्रतिविधानमिति भाष्यकाराशयः प्रतीयते । यथेनां परिभाषां तत्सूत्रोक्तान्यन्यानि च प्रतिविधानानि भाष्यकारोऽभि-प्रेष्यत्वा दोषेषु प्रतिविधानान्यप्युक्तानीत्येवावश्यम् । तथा अनुसयाचैकमेवानित्यत्वरूपं प्रतिविधानं सर्वेषामिति तदाशयः । अन्तरङ्गानर्थात्पादयोऽपि तदपवादभूता अनावश्यक एव । तत्फलानामपि परिभाषानित्यत्वेनैव सिद्धेः । निखिलं तज्ज्ञापकसामग्री अन्तरङ्गपरिभाषा-नित्यत्वं एव प्रमाणम् । अनावश्यकत्वेऽपि तेषामुल्लेखः परिभाषाया अप्रवृत्तिविषयपरिज्ञानार्थः । अक्षर्यात्तदौ यत्रोपवाणमपि परिभाषानित्यत्वेनैवोपपद्यते । विप्रतिषेधसूत्रोक्तानि नानानन्तर्य इत्यादीनि प्रतिविधानानि परिभाषाया अप्रवृत्तिविषयज्ञापनार्थमेकदेशिना प्रतिपादितानीत्यु-पाध्यायपदाशयः । तदेतदभिसंधायोपसंहरति, अलमतीति दिक् । ५१

एवमन्तरङ्गपरिभाषाश्रयणे प्रसक्तदोषप्रतिविधायकत्वेन विप्रतिषेधसूत्रस्याभाष्योक्तं नानानन्तर्यपरिभाषां निरूप्य तत्प्रतिविधायकत्वेन तत्र सूचितान्यामपि परिभाषां निरूपयति । [नन्वेवेमिति ।] अन्तरङ्गपरिभाषास्वीकारे इत्यर्थः । [इत्याद्याविति ।] आदिना भाष्योक्तस्य गोमानिवाचयति गोमस्त्यते यवमस्त्यत इत्यादिसङ्ग्रहः । [पदद्वयनिमित्तमेवेति ।] इदं च प्रवृत्ताभिप्रायेण । गोमस्त्यत इत्यादौ तु वृत्तेः पदद्वयानपेक्षत्वेऽपि सुबन्तापेक्षत्वेन लोपस्य च तद्वत्प्रपञ्चयन्तोपात्तहलन्तशब्दस्वरूपपेक्षत्वेन नुमादेस्तद्ध्रदकसम्पन्नोपात्तसर्वनामस्थानापेक्षत्वेन, च वृत्त्यपेक्षया तेषामन्तरङ्गत्वं बोध्यम् । [समासाश्रितत्वेनेति ।] समासपदं वृत्तिमात्रोपपक्ष्यम् ।

अतः च प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सूत्रं ज्ञापकम् ।
लङ्कृतमिल्यादौ लुगपेक्षान्तरद्वयाद्विभक्तिनिमित्तकेन

वाधित्वा स्वर्मानुसक्त्यादित्यनेन लुक्प्रसिद्धः। अपिशब्दाभावे तु लुक्ः परबाधकत्व्यानां-
नोधानात्तुल्यमित्यादौ स्वमोरिति लुक् वाधित्वा परत्वात्प्राप्त्य त्यदाद्यत्वय बाधनाय तत्सार्थकमिति
चेत्। यदि पूर्वं लृक् न स्यात्तदा त्यदाद्यत्वेऽभवावस्थादिति संभावनायास्सत्वेनापवादशङ्का-
प्रवृत्तिसंभवायां पूर्वमुत्पत्तिशङ्का न प्रवर्तते इत्यर्थकेनोपसंनिध्यमान्यायेन पूर्वं लुकोऽप्रवृत्त्या
तच्चारितार्थात्। किञ्च “ केचिल्लु अन्तरङ्गानपि विधीन् वहिरङ्गो लुम्बाधत इत्यत्रापिग्रहणा-
वित्यानां परेषां च वाच्यमिच्छन्तः त्यदाद्यत्वं लुका वाध्यत इत्याहुः। तथाचोच्यते ”
सर्वविधियो लुम्बाविधिर्बलीयानिति” तत्रकैयटग्रन्थेन “ वचनं विनापीष्टसिद्धिं दर्शयति,
केचिन्वाति, त्यदादियश्चेति वक्तव्यमिति भाष्ये कतुः। न वक्तव्यमित्यर्थः। हेतुस्तु
प्रसिद्ध एव, अन्तरङ्गानपीतिन्यायकम् ” इति तच्चाख्यानपरोक्षोपक्रम्येन च तद्वार्तिकत्व्यानावश्य-
कत्वबोधनात्। अत एव प्रत्ययोरुत्तरपदयोश्चेति सूत्रे भाष्ये विप्रतिषेधमूऽन्यत्र च कैयटोऽपि-
शब्दवधिति एव पाठ इति बोध्यम्। एतेन वस्तुनस्तु अन्तरङ्गानपीत्यादिशब्दवधितपाठो न
कुत्रापि भाष्ये दृश्यते। केषां चिन्मतेनोपन्यातः कैयटेन। तथाच वहिरङ्गलुक् एवानेन
बलवत्त्वं नोच्यते। अत एव स्वमोर्नपुंसकान् त्यदादियश्चेति भाष्ये पठितमिति हैम्बवीकारोक्त
मपास्तम्। प्रत्ययोरुत्तरपदयोश्चेति सूत्रे भाष्ये एवापिशब्दवधितपाठस्य दृष्टत्वात्। नन्वेनेन
न्यायेन लुक्ः परादिबाधकत्वे भवतादित्यादौ परमपि तानहं वाधित्वा अतो हेरित्यनेन हेतुल्लस्या-
दिति चेत्। ज्ञापकप्रसिद्धं न सर्वत्रेति न्यायेनास्य न्याययानित्यत्वादप्रवृत्तिरित्यर्थस्य ग्रन्थकृता-
तत्रैवोक्तत्वात्। ज्ञापकत्वमाह। [अत्रचेति] परिभाषायामित्यर्थः। तस्य तत्त्वमुपपादयति।
[ल्लुक्प्रसिद्धमित्यादाविति] आदिना कृतस्त्वदीय इत्यादिसंग्रहः। [अन्तरङ्गत्वादिति]।
उत्तरीत्येति भावः। [विभक्तिनिमित्तकेनेति] सूत्रे एकवचनशब्दास्यार्थपरत्वेऽपि, त्वं इत्य-
न्यस्येति भावः।

त्वमावेकवचन इत्यनेन सिद्धे इदं व्यर्थं सत्तज्ज्ञापकम् ।
ननु तव पुलस्तवपुत्र इत्यादौ तवममादिबाधनार्थं
तदावश्यकमिति चेत्, एवं तर्ह्यत्रत्यमपर्यन्तग्रहणा

पुत्रो ऋष्येति त्रिपदबहुव्रीहौ शुभमद्वित्युपत्र इत्यत्र त्वादेशवाराणयाधन आविष्कारावित्यतो
विभक्तावित्यनुशेषवश्यकत्वात्तस्य तस्मिन्नित्येकवचनमिति भावः । अत एव भाष्ये “विभक्त्यभिद-
मुच्यते न त्वमावेकवचन इत्येव सिद्धम् । न सिद्धयति । एकवचन इत्युच्यते, तच्चात्रैकवचनं
प्रथमः ।” इत्युक्तम् । सूत्रे एकवचनपदस्यार्थपरत्वेऽप्येकार्थयोरुभयपदस्योर्विभक्तौरेकवचनस्यैव
संभवेनानुशेषविभक्तिपदमेकवचनपरमिति तदाशयः । [इदमिति ।] सूत्रमित्यर्थः । [तज्ज्ञापकमिति ।]
परिभाषाज्ञापकमित्यर्थः । ननुतत्स्थले तेन सिद्धत्वापि तद्वाधकानामेकवचननिमित्तकानामन्यथा-
मादेशानां बाधनार्थं सूत्रस्यावश्यकत्वात्तत्कथं ज्ञापकवमिति शङ्कते । [नन्विति ।] इत्यादाविति ।]
आदिना तुभ्यं हितं त्वद्विक्तम् । तवायं त्वदीय इत्यादिसंग्रहः । अधिमादिशब्देन तु
तुभ्यादिपरिग्रहः । [बाधनार्थमिति ।] ननु शुभम्, सू, पुत्र सू इत्यवस्थायां समासात्
प्रागलौकिके बाधये तवादीनां प्राप्या, प्रत्ययोत्तरपदयोरीत्यस्य च विभक्त्या व्यवधानेनोत्तरपद-
प्रत्याभावादप्राप्या च कथं तद्वाधनार्थत्वं तस्य । नच विभक्तेरपि प्रत्ययत्वेन तामादायैव तत्र
तस्याप्तिरिति वाच्यम् । उत्तरपदसाहचर्येण वृत्तिचरमावयवस्यैव प्रत्ययस्य ग्रहणेन विभक्तिमादाय
तत्पदवृत्तिसंभवात् । अन्यथा त्वया मयेत्यादावपि तेनैव सिद्धे त्वमावेकवचन इत्यस्य वैधर्म्योपचरिति
चेन्न । उपसर्जनित्यमणन्यायेन प्रक्रियादशायामप्यस्य तव ममादिबाधकत्वसंभवात् । अस्ति ह्यत्र
यदि त्वममादिशास्त्रं न पर्वतेत तदा समासे सुबुद्धिके प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सूत्रे पर्वतेतीति
संभवात् । नच सामान्यद्वैतं तन्म्यायमाश्रित्य तवादिबाधकतायाः कलनीयतया ततो वरं
तत्सामर्थ्येन परिभाषाकल्पनमेव । तथा सति न साक्षाच्छास्त्रबाध इति वाच्यम् । दवतीत्यादौ,
अदभ्यस्तादित्यादिना तथा बाधस्य कलसतया तदाश्रयणैव सूत्रस्य चारितार्थ्यसंभवेऽव्यक्त-
परिभाषाकल्पनाया अन्यायत्वात् । नचास्य तवममादिबाधममाप्रकलकत्वे तवममौ इत्यनुवा-
कित्येव सिद्धेरिदं सूत्रं व्यर्थं सत्तत्सां ज्ञापकमिति वाच्यम् । तथा सति षष्ठ्या अक्रोश
इत्यादौ तवपुत्र इत्यादौ तवादेशानापचरिति बोध्यम् । [अत्रत्येति ।] प्रत्ययोत्तरपदयोरीति

ननुतिसत्तज्ज्ञापिकेति भाष्यकृतः ॥

सूत्रस्येत्यर्थः । [मपर्यन्तग्रहणानुवृत्तिसत्तज्ज्ञापिकेति ।] तदनुवृत्तिसामर्थ्यात्सूत्रस्यान्यार्थत्वमपि
बोधयन्ती परंपरया परिभाषाज्ञापिकेत्यर्थः । तथाच तदनुवृत्तिसहितं संपूर्णसूत्रं ज्ञापकमिति यावत् ।
अयं भावः । यदि केवलं बाधकबाधनार्थमेवेदं सूत्रं स्यात्तदा अन्येणापि मपर्यन्तग्रहणानु-
वृत्तिसत्तज्ज्ञापिकानदेशा अपवादा इति न्यायेन त्वपुत्र इत्यादौ मपर्यन्तस्यैव त्वमयोस्मिद्धतया
तदनुशेषः फलानावेन तत्सामर्थ्यात्त्वद्वन्तिमित्याद्यर्थत्वमपि तस्य सूत्रस्यावश्यं वाच्यम् । तत्र च
मपर्यन्तेऽन्तरङ्गत्वाल्लोकः पूर्वं विधिकानिमित्तकेन त्वमावेकवचन इत्यनेनैव त्वाद्यादेशसिद्धौ
तदनुवृत्तिव्यर्थो सती एतज्ज्ञापिका । ज्ञापनोत्तरं त्वेतिद्विषये तवादीनामप्राप्त्यास्य तद्वाधकता-
संभवेनोत्तरसंभवादनदेशा इति न्यायस्याप्रवृत्त्या त्वपुत्र इत्यादौ त्वद्वन्तिमित्यादौ च मपर्यन्तस्या-
देशविधानार्थं तदनुवृत्तिस्सूत्रं च सार्थकमिति । अत एवाग्रे प्रत्यक्षता तदनुशेषेस्त्वत्कृतमित्यादौ
मपर्यन्तस्य त्वाद्यादेशविधानार्थत्वं प्रतिपाद्य तत्र च त्वमावेकवचने इत्यनेनैव सिद्धे तस्या
वैधर्म्यसूत्रत्वा प्रकृतपरिभाषाज्ञापकत्वमभिहितम् । यदि केवलतदनुशेषेव ज्ञापकत्वमभिमतं
स्यात्तदा, उत्तरसंभवादनदेशा इति न्यायेनैव तद्वैधर्म्यमाशङ्क्य तस्या ज्ञापकत्वं वेदेत् । अत
एवचानुपदं प्रत्ययग्रहणस्य शुष्मदादिभ्य आचारकिपि त्वाद्यादेशसंपादकतया साफल्यसत्त्वात्तस्य
ज्ञापकता नोपाद्यत इत्याशङ्कां मनसि नियाय संपूर्णसूत्रस्य ज्ञापकतापरभाष्यप्रामाण्येन तेभ्य
आचारकिपौऽनभिधानं वक्ष्यति । यदि केवलतदनुशेषेव ज्ञापकत्वं भाष्यकृतमिमं स्यात्तदा
तदसंगतिसिद्ध्यैव । किञ्च “नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्, किम् ।
ये चान्ये एकवचनदेशाः प्राप्नुवन्ति तदर्थमेतत्स्यात् । तद्यथा तव पुत्र स्त्वपुत्रो, मम पुत्रो
मत्पुत्रः । यत्तर्हि मपर्यन्तग्रहणमनुवर्तयति । यद्यत्रान्ये एकवचनदेशास्त्युर्मपर्यन्तग्रहणानु-
वृत्तिरनर्थकस्यात् ” इति यदिगमिनेन स्यादिति स्थिरिति च संभाषणालिङ्घयतिने च तत्सूत्रस्य-
भाष्येण, यद्यत्रान्ये इत्यादि भाष्यव्याख्यावसरे “स्युरित्यस्य प्राप्नुयुरित्यर्थः । तद्वाधनार्थं
चेदं स्यात्तदेति शेषः ” इति शेषपूरणेन व्याख्यानपरतत्त्वयोक्तव्येन च तदनुवृत्तिसहित-
संपूर्णसूत्रस्यैव ज्ञापकत्वमित्यर्थस्त्वरसतः प्रतीयते । उच्यते चोऽवधारणे । निपातानामनेकार्थत्वात् ।
तद्वाधनार्थमेवेदं स्यादित्यर्थः । अनेन च यदि बाधकबाधनार्थमेवेदं स्यात्तदा, उत्तरसंभवादनदेशा इति

युष्मदादिभ्य आचारविविप् तु न, संपूर्णसूत्रस्य
ज्ञापकतापरभाष्यप्राप्ताप्यात् । ह्रस्वनद्याप इति नुडविधा-
यकसूत्रस्थभाष्यप्राप्ताप्येन हलन्तेभ्य आचारविविबभा-
वाच्च । एवमेवैकार्थकाभ्यां प्रातिपदिकप्रकृतिकाणिचो-
ऽप्यनभिधानं बोध्यम् । एतेन तत्रादेशार्थं प्रत्ययग्रहणं

न्यायेनैव मपर्यन्तस्यादेशो सिद्धे, तदनुवृत्तिरन्यार्थत्वमप्यस्य
सूचयन्ती परंपरया परिभाषाज्ञापिकेति धन्यत इत्यवश्यम् । ननु युष्मदसच्छब्दाभ्या-
माचारक्रियविभक्तिपरत्वाभावेन त्सावेकवचन इत्यस्याप्राप्त्या मपर्यन्तस्य प्रत्ययनिमित्तकस्योत्समयो
विधानाय मपर्यन्तग्रहणानुवृत्तेः प्रत्ययग्रहणस्य च चारितार्थ्येन कथं तदनुवृत्तिसहितसंपूर्णद्वय
ज्ञापकत्वमत आह । [युष्मदादिभ्य इति ।] [संपूर्णसूत्रस्येति ।] मपर्यन्तग्रहणानुवृत्तिसहितसंपूर्ण-
सूत्रस्येत्यर्थः । न केवलं ताभ्यामेव, अपितु हलन्तप्रातिपदिकसामान्यादेव तस्यानभिधानमित्याह ।
[ह्रस्वनद्याप इतीति ।] तत्रहि “अथास्य कस्मान्न भवतीत्यादिना कास्प्रत्ययादियनेन विहितस्यामो
नुटमाशङ्क्य तत्राम अमन्त्र इति छेदेन तस्याकाररूपानुबन्धेन सानुबन्धकत्वादग्रहणमिति समाधाय ”
सतर्बेकमर्थमनुबन्धः कर्तव्यः । ननु चावश्यं मकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थमनुबन्धः कर्तव्यः । नार्थ
इत्संज्ञापरित्राणार्थेन । इत्कार्याभावादित्संज्ञा न भविष्यति । इदमस्तीकार्थम् । मिद्वचोऽन्यात्पर इति ।
प्रत्ययान्तादयं विधीयते । तत्र नास्ति विशेषः । मिद्वचोऽन्यात्पर इति वा परत्वे, प्रत्ययः परश्चेति
वा “इत्युक्तम् । प्रत्ययान्तानां सर्वेषामजनत्वात्तत्र प्रत्ययरत्वात्न्याद्वचः परत्वयोर्नास्ति विशेषः ।
यद्यपि सर्वप्रातिपदिकस्य इत्यनेन हलन्तप्रातिपदिकेभ्यः क्रिपि हलन्ता अपि प्रत्ययान्तासन्ति ।
तथापि तदेकीयं मतम् । तन्मतेऽप्यस्मादेव भाष्यप्राप्ताप्यात् हलन्तेभ्य आचारक्रियोऽनभिधानमिति
तदाशयं कैयट आह । अवगल्पादिष्वप्यकारान्तरमरुषेण तस्यैवानुबन्धत्वस्वीकारेण तेऽप्यजन्ता
एवेति भावः । एवंचोक्तभाष्यकैयटाभ्यां हलन्तेभ्य आचारक्रियोऽनभिधानं स्पष्टमेवेति बोध्यम् ।
नन्वेवमपि युष्मदसच्छब्दाभ्यां प्रातिपदिकप्रकृतिके निगिच त्वावादेशसंपादकतया प्रत्ययग्रहणस्य
चारितार्थ्येन कथं तस्य ज्ञापकत्वमत आह । [एवमेकार्थकाभ्यामिति ।] युष्मदसच्छब्द-

भ्यामिति शेषः । नन्वेवं मपर्यन्तस्येति सूत्रे भाष्ये परिग्रहणप्रयोजनकथनावसरे युष्मदसच्छब्द-
प्रकृतिकाणिजन्तादाचारक्रिपोऽप्यजन्तोक्तत्वेन तद्विरोधापत्तिरिति चेन्न ।” अवधिद्योतनार्थं परिग्रहणं
कर्तव्यम् । मान्तरेत्युच्यमानेन ग्रथैव मान्ते युष्मदसदी तत्रैवादेशास्युः । क्वच मान्ते युष्मदसदी
युष्मानाचष्टे, अस्मानाचष्टे इति निगिच युष्मयति अस्मयति । युष्मयतेरस्मयतेश्चाप्रत्यये “इत्युक्त्या
तद्वाच्यस्य बह्वर्थविषयकतायाः स्पष्टतया तद्विरोधाभावात् । सावेकाचर्तृतीयाया इति सूत्रस्यभाष्येण
चैकवचनान्तप्रकृतिकथनान्प्रकृतिककिकिवन्तानामनभिधानं बोध्यम् । स्पष्टं चेदं तत्रैवाद्योते । यत्तु
स्वमावेकवचन इत्यस्य विषयक्यवस्थापनाय प्रत्ययोत्तरपरदयोरित्यत्र विभक्तिग्रहणानुवृत्त्या प्रत्यये
उत्तरपदे च परतो या विभक्तिस्तस्यामित्येव तदर्थो वाच्यः । एवं च तत्पुत्र इत्यादावेतत्सूत्र-
विधेययोस्त्वमयोर्निरवकाशत्वादलौकिके वाक्ये तुंगे धातुप्रातिपदिकयोरित्यतः प्रागेव प्रवृत्तेर्वैच-
प्रयासं भाष्यकारोपपादिततत्त्वममादिवाचकत्वं स्वरसत उपपद्यते । एवं च प्रातिपदिमप्रकृतिके
निगिच द्विपि वा प्रत्ययरपरकविभक्तिपरत्वासंभवेन तन्निमित्तकयोस्त्वमयोर्निरवकाशत्वा तथाविधे
चारितार्थ्यस्य दुर्वाच्यत्वादनभिधानाश्रयणं मूलकृत्तो दुराग्रहः लूलकमेवेति वाक्यार्थचन्द्रिकाकृतः
औत्तराहश्च वदन्ति । तदयुक्तम् । तथासत्यनेन न्यायेन पूर्वं लुकि न लुमेतेति निषेधेन
प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तौ प्रत्ययोत्तरपरदपरकविभक्त्येव न ज्ञापनोत्तरमपि सूत्रस्य स्वांशे चारितार्थ्यस्य
दुर्निरूपतया ज्ञापकत्वानुपपत्तेः । यदि तु न लुमेतेति निषेधस्यानित्यत्वादनुवृत्त्या प्रत्ययलक्षणेन
तत्संभव इत्युच्यते तदा त्सावेकवचन इत्येव सिद्धे पुनस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । प्रत्ययोत्तरपरदयोरिति
संज्ञाविये तदनित्यत्वमन्यत्र तु नेति तु वक्तुमुद्यम्यम् । मानान्तावात् । अत एव वृत्तौ
“पूर्वयोगो विज्ञातविव ततोऽन्यत्रापि प्रत्यये उत्तरपदे च यथा स्यादित्ययमारम्भः ” इत्युक्तम् ।
तेन चात्र विभक्तिग्रहणाननुवृत्तिस्मरणं लभ्यत इति बोध्यम् । यत्तु कैयटादयः सूत्रस्य
तव ममादिवाचनार्थत्वेऽपि न केवला मपर्यन्तानुवृत्तिरेतज्ज्ञापिका, उत्सर्गसमानदेशत्वात्मेन सर्वादेश-
इति न्यायस्य श्मकजादिषु व्यभिचारादपवादानां नियोगत उत्सर्गसमानदेशत्वात्मेन सर्वादेश-
त्ववारणाय तदनुवृत्तेरावश्यकत्वात् । अतस्तव ममादय आदेशाः स्थानिप्रकृत्यर्थमिहानुवर्तन्ते ।
तथाच तवादीनां प्रसङ्गे त्समौ भवत इत्यर्थेन मपर्यन्तस्यैव तयोस्मिद्धौ तदनुवृत्तिस्त्वया कृतं
त्वकृतमित्याद्यर्था भवन्ती लुको वाचकत्वं ज्ञापयति । ततश्च त्वाद्यनुवृत्तिमहिता मपर्यन्तानुवृत्ति-
ज्ञापनाय भवति । केवला हि तदनुवृत्तिलिखवाय स्यात् । गरीयसी हि त्वाद्यनुवृत्त्या
स्थानिप्रतीतिः । ततो ज्ञापनाय न प्रभवेदित्याहुः । तदयुक्तम् । अतिगुरुत्वात् । ज्ञापितेऽपि

चरितार्थमित्यपास्तम् ॥ ननु मपर्यन्तानुवृत्तिरपि सर्वा-
देशत्ववारणाय चरितार्था । न चोत्सर्गसमानदेशा
अपवादा इति न्यायेनासिद्धवत्सूत्रस्य भाष्यसम्भवेन
मपर्यन्तस्यैवादेशे सिद्धे तदनुवृत्तिव्यर्थेति वाच्यम्,
तस्य श्रमकजादौ व्यभिचारादिति चेत् । न । श्रमि-
मित्वेन बहुचि पुरस्तादग्रहणेनाकचि प्राकट्यग्रहणेन तस्य
बाधेऽप्यत्रोत्सर्गस्य त्यागे मानाभावात् ॥ अत एव तस्मि-
न्नाणि चेत्यनेन शुष्माकाद्यादेशविधानं चरितार्थम्, अन्यथा

तवाद्यद्वैतसार्थक्ययोपपादयितुमशक्यत्वाच्चेति ध्वनयन्नाह । [नन्विति ॥ अनुवृत्तिरपीति ॥
अपिना सूत्रसमुच्चयः । यथा केवलं सूत्रं तवादिवाधानार्थत्वेन चरितार्थं तथा केवलम्
तदनुवृत्तिरपि तवादीनां सर्वादेशत्ववारणाय चरितार्थेति कथं तस्यापि बाधकत्वमिति भावः ।
[असिद्धवत्सूत्रस्याप्यसंभवेनेति ॥ तत्रहि भाष्ये पूर्वात्यस्य तत्सूत्रप्रयोजनत्वव्यङ्ग्यत्वसरे
“उत्कर्षेत्वं लोपपवादो विज्ञास्यते । नच सकारस्य लोपः प्राप्नोतीत्युक्तम् ॥” उक्तन्यायानाश्रयणे
एतस्य लोपस्यान्यकारस्थानिकत्वासंभवेन तदसङ्गतिरेवेति भावः । [तस्येति ॥ उत्सर्गसमानेति-
न्यायस्येत्यर्थः । [आदाविति ॥ आदिना बहुचसंभ्रष्टः । [व्यभिचारादिति ॥ शब्दपवाद-
भूतस्यापि श्रमो धातोः परत्वेनाप्रवृत्त्या कापवादस्याव्यक्तवः कलमवादस्यैवाप्रवृत्त्यापि बहुचः
प्रातिपदिकारत्नत्वेनाप्रवृत्त्या च तन्न्यायस्य तत्र व्यभिचार इति भावः । [श्रमीति ॥ इयं
बहुचोत्थादि च विषयसप्तमी । बाधेऽपीत्यनेनान्वयः । श्रमादिविषये मित्वेन तत्तद्विधिसूत्र-
षट्कपुरस्तादग्रहणप्राकट्यग्रहणभ्यां च तद्विषये तन्न्यायस्य बाधेऽपीत्यर्थः । [उत्सर्गस्येति ॥
अस्मति बाधके सर्वत्र प्रमाणत्वौत्सर्गिकस्य तन्न्यायस्यात्र त्यागे मानाभाव इति भावः ।
[अत एवेति ॥ सर्वथा तदत्यागादेवेत्यर्थः । [अन्यथेति ॥ उक्तविषये व्यभिचारेण सर्वथा

ऽऽकङ्क्षादेशमेव विदध्यात् । आकङ्क्षि तवकाद्यादेशयोरेत
दपवादयो रूक्कन्यायेनान्त्यादेशत्वापत्तिरतस्ताद्विधानमिद-
मेव च तज्ज्ञापकम् । यद्यपि विरोधे बाधकत्वमिति
वार्तिकमते ऽयं न्यायो भाष्यकारस्तु विनापि विरोधं
सत्यपि संभवे बाधकत्वमिच्छतीत्यनभिहितसूत्रस्यैक्यट-
रीत्या नायं नियमः । तथापि शुष्माकाद्यादेशविधानज्ञापित

तदनङ्गोकारे इत्यर्थः । [विदध्यादिति ॥ अस्य हित्वादन्यादेशत्वेऽपि तदपवादभूतयो-
रसकममकादेशयोरेनेकात्वास्तवादित्यसिद्ध्या मात्रालाघवेनाकङ्क्षमेव विदध्यादिति भावः ।
सत्यपि लाघवे तद्विधाने बीजमाह । [आकङ्क्षीति ॥ क्रिष्माण इति शेषः । [उक्तन्यायेनेति ॥
उत्सर्गसमानेति न्यायेनेत्यर्थः । [तद्विधानमिति ॥ शुष्माकाद्यादेशविधानमित्यर्थः । [इदमेव चेति ॥
शुष्मकाद्यादेशविधानमेवेत्यर्थः । [विरोधे बाधकत्वमिति ॥ सर्वथा असंभवस्य विरोधे सत्येव
बाधकत्वमित्यर्थः । [अयं न्याय इति ॥ उत्सर्गसमानदेशा अपवादा इति न्याय इत्यर्थः ।
उत्सर्गापवादयोस्समानदेशत्व एव तादृशविरोधसंभवेन तन्मते एव स न्याय इति भावः ।
[विनापि विरोधमिति ॥ अपिना विरोधसमुच्चयः । [सत्यपि संभव इति ॥ अपिना असंभव-
समुच्चयः । [बाधकत्वमिच्छतीति ॥ विशेषविधानमात्रेणेति शेषः । तन्न्यायपुल्लकेन येन
नाप्राप्तिन्यायेनेति भावः । ननु विनापि विरोधं सत्यपि संभव इत्यापिशब्दाभ्यामसंभवस्य विरोधस्यापि
बाधप्रयोजकताया उक्तत्वात्सर्वथा तन्न्यायाभावो ऽत्र मते दुर्बलोक्त आह । [नायं नियम इति ॥
सर्वथा उत्सर्गसमानदेशत्वमेवापवादानामिति नियमो नेत्यर्थः । एवं च तेनानिर्वाहान्मपर्यन्ता-
नुवृत्तेरसफलत्वेन कथं तस्या ज्ञापकत्वमिति भावः । [तथापीति ॥ तादृशनियमभावेऽपीत्यर्थः ।

उत्सर्गः स्वीक्रियत एवेति प्रकृते न दोषः। एतद्
भाष्यमपि तत्स्वीकारे मानम् ॥ एवं च मपर्यन्तानु-
वृत्तिस्त्वतकृतमित्यादौ मपर्यन्तस्यादेशविधानार्था। तत्र
चान्तरङ्गत्वात्त्वभावित्येव सिद्धे व्यर्थं सैतज्ज्ञापिका।
ज्ञापिते त्वस्मिन्नेतद्विषये तवादीनामप्राप्त्या तदपवादत्वा-
भावेन मपर्यन्तस्यैवादेशार्थं सा चरितार्थेति तदाशयः॥

[उत्सर्ग इति] उत्सर्गसमानदेशा इत्यैतर्गिको न्याय इत्यर्थः। [स्वीक्रियत एवेति] अन्यथा
तदादेशविधानस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः। [प्रकृते इति] त्वाद्यादेशविषय इत्यर्थः। ननु
यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यादानियम एव युक्तो नोत्सर्गस्वीकार इत्यत आह। [एतद्भाष्यमपीति] मपर्यन्तानुवृत्तेः प्रकृतपरिभाषाज्ञापकत्वप्रतिपादनपरं भाष्यमपीत्यर्थः। अपिना युष्माकाद्यादेश-
विधानसंग्रहः। एवं च द्वयोरसमत्वेनेष्टतो व्यवस्थया युष्माकाद्यादेशविधानसहकृतेनैतद्व्याप्येण प्रकृते
औत्सर्गिकस्य तादृशनियमस्याङ्गीकारात्तदनुवृत्तेर्ज्ञापकता मुख्येवेति भावः। तदाह। [एवं चेति] मपर्यन्त-
औत्सर्गिकस्यास्य न्यायस्याश्रयणे च मपर्यन्तानुवृत्तिमन्तरापि तवादिवाधानार्थस्यास्य सूत्रस्य मपर्यन्त-
एव प्रवृत्त्या त्वदुत्र इत्यादिरूपसिद्धावित्यर्थः। [आदेशविधानार्थेति] अस्य वाच्येति शेषः।
तदनुवृत्त्या तु न केवलं वाचकवाधानार्थत्वमेवास्य किंतु त्वद्वृत्तमित्यादौ मपर्यन्तस्यादेशविधा-
नार्थत्वमपीति ज्ञायत इति भावः। [तत्र चेति] त्वद्वृत्तमित्यादावित्यर्थः। [अन्तरङ्गत्वादिति] उत्सर्गीत्याख्यपेक्षेयत्वादिः। [व्यर्था सेति] मपर्यन्तानुवृत्तिर्व्यर्था सतीत्यर्थः। [एतज्ज्ञापिकेति] परम्परया एतत्परिभाषाज्ञापिकेत्यर्थः। तदनुवृत्तिसहितं संपूर्णं सूत्रं ज्ञापकमिति भावः। कैयटोत्तरीत्या
ज्ञापकत्वे ज्ञापितेऽप्यस्मिन् तवाद्यनुवृत्तेस्त्वदेशो चारितार्थ्यं नेति सूत्रस्य षमते चारितार्थ्यं दर्शयति।
[ज्ञापिते त्वस्मिन्निति] [एतद्विषये इति] प्रत्ययोत्तरपदयोरिति सूत्रविषय इत्यर्थः। [अप्राप्येति] विभक्तिपरत्वाभावादिति भावः। [अभावेनेति] असंभवेनेत्यर्थः। एतदुत्तरसुत्सर्गसमानदेशा
इति न्यायाविषयत्वेनेति शेषः। [मपर्यन्तस्येति] एवकारेणाधिक्यवच्छेदः। [चारितार्थेति]

यत्तु हरदत्तेनान्तरङ्गप्रवृत्तौ प्रत्यय उत्तरपदे च मपर्यन्ता-
संभवेन तदनुवृत्तिर्व्यर्था सती ज्ञापिकेत्युक्तं, तन्न।
अन्तरङ्गाणामप्यपवादवाचकत्वेन तद्विषये तदप्रवृत्तेः।
वस्तुत इदं ज्ञापकं वार्तिकरीत्यैव भाष्यरीत्या तु वाचनिक-

अन्यथा अनेकाल्पत्वात्सर्वोद्देशत्वं स्यादिति भावः। हरदत्तोक्तं ज्ञापकत्वं खण्डयति। [यत्चित्ति] [अन्तरङ्गप्रवृत्ताविति] एतन्त्यायानाश्रयणे लुक्पूर्वं कचिदन्तरङ्गयोस्त्वमयोः कचिचित्वममयोश्च
प्रवृत्तावित्यर्थः। [मपर्यन्तासंभवेनेति] पूर्व मपर्यन्तस्य त्वाद्यादेशानां जातत्वादिति भावः।
[अन्तरङ्गाणामपीति] अपिनित्यादिसमुच्चायकः। [तद्विषय इति] अपवादप्रवृत्तयोत्तर-
पदयोरिति सूत्रविषय इत्यर्थः। [तदप्रवृत्तेरिति] तवाद्यप्रवृत्तेरित्यर्थः। एवं च तत्र मपर्यन्त-
संभवेन तत्राधिक्यवच्छेदाय तदनुवृत्तेस्सार्थकतया न तथा ज्ञापकत्वप्रतिपादनं युक्तमिति भावः।
ननु यथा उत्सर्गसमानदेशा इति न्यायो वार्तिकमते तथा युष्माकाद्यादेशविधानमपि तद्वैत्येवेति
कथमौत्सर्गिकस्यापि तन्त्यायस्य भाष्यमते स्वीकारः। कथं वा तत्रये ज्ञापकत्वोपपत्तिरत आह।
[वस्तुत इति] [इदं ज्ञापकमिति] भाष्योक्तं मपर्यन्तग्रहणानुवृत्तिरूपं ज्ञापकमिति भावः।
[वार्तिकरीत्येवेति] असम्भव एव वाचकत्वमिति वार्तिकरीत्येवेत्यर्थः। वार्तिककृता एकस्य कार्यिणः
कार्यद्वययोगाङ्कतासम्भव एव वाचकत्वमित्यङ्गीकारात्तन्मते उत्सर्गसमानेति न्यायस्य कथं विदुषपत्त्या
उक्तज्ञापकत्वसंभव इति भावः। [भाष्यरीत्या त्विति] सत्यापि सम्भवे वाधनं भवतीति
भाष्यनये इत्यर्थः। [वाचनिक एवेति] तन्मते उत्सर्गेति न्यायस्याभावेनाधिक्यवच्छेदाय
तदनुवृत्तेरावश्यकत्वेन ज्ञापकत्वासम्भवादिति भावः। यद्यपि नाजानन्त्ये इति परिभाषाविषय
इव प्रकृतेऽप्यन्तरङ्गविषयेऽन्तरङ्गपरिभाषानित्यत्वेनैव निर्वाहस्तथापि परनित्यादिवाचनार्थं
वाचनिकेयेणा आवश्यकतीत्याशयः। यदि तु विप्रतिषेधे परमित्यत्रापरमिति च्छेदेन परं इष्टं
कार्यमित्यर्थेन वा तद्विषयेऽपि लक्ष्यशुनोधेन लुक्पूर्वं प्रवृत्त्या इष्टसिद्धिरित्युच्यते तदा
तत्सिद्धार्थानुवादक एवायं न्यायो नापूर्व इति बोध्यम्। तदेतद्धन्यवन्नाह। आहुरिति।

एवायमर्थ इत्याहुः ॥ इयं सुपो धात्विति लुप्रिविषयेवेति के चित् । एङ्हस्वात्संबुद्धेः न यासयोरिति सूत्रास्थानकरग्रामाप्येन लुङ्मात्रविषया । आद्ये हे त्रपु इत्यादावनेन न्ययेन लोपं बाधित्वा लुभभवतीति भाष्ये उक्तम् । अन्त्ये ऽन्तरङ्गाश्च विधीन् सर्वो ऽपि लुब्धाधते न तु सुबलुगेव । अत एव सनीस्रंस इत्यादौ नलोपो न भवति । पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीतः पञ्चखट्व इत्या-

[किंचिदिति] अस्य न्यास्य लुङ्मात्रविषयकत्वे अनेन न्यायेन तद्ब्राह्मणमुल्लिखित्यादौ त्यदाद्यत्पूर्वं स्वमोर्भुसकादिति लुका इयसिद्धौ तत्र सूत्रे त्यदादिभ्यश्चेति वक्तव्यमिति वार्तिकासांगतिः । अत इयं सुपो धात्विति लुप्रिविषय एवेति तदाशयः । केचित्दित्यनेन सूचितामसिचिं दर्शयति । [एङ्हस्वादिति] कैयटसंग्रहायाह । [आकरोति] भाष्यकैयटेत्यर्थः । तदेतत्कर्मणोपपादयति । [आद्ये इति] एङ्हस्वादिति सूत्रे इत्यर्थः । [भाष्ये उक्तमिति] तत्राह हेयुः इत्यादौ संबुद्धिलोभलुको संभार्य “अपुक्तसंबुद्धिलोपाभ्यां लुप्रिविषयिषेने” ति वार्तिकं “न वा लोपमुक्तोर्लुगव्यापणादप्य अनलुङ्घते” इति प्रत्याख्यातम् । कैयटेन च “अन्तरङ्गानपि विधीन्वागमानो लुभ्वलानित्यलुभ्यबलेन लोपेन स्मर्धा नार्हतीति विप्रतिषेधो नोपन्यसनीय” इत्युक्तम् । अपिना परानित्ययोस्संग्रहात्परानित्यान्तरङ्गावकत्वेनापवादुल्लेखत्वात्तद्विषये विप्रतिषेधसूत्रादीनामप्राप्तिरिति तदाशयः । [अन्त्ये इति] न यासयोरिति सूत्रे इत्यर्थः । [अन्तरङ्गांश्चेति] आध्यर्थकेन चेन परानित्ययोस्संग्रहः । [अत एवेति] न्यास्य लुङ्मात्रविषयत्वादेवेत्यर्थः । [नलोपो नेति] अन्यथा यङ्न्तादचि पूर्वोपशितानिभित्तकत्वेनान्तरङ्गावबोडचि चेति लुक् पूर्वमनिदितामिति लोपस्यादिति भावः । [पञ्चभिरेति] अत एवेत्यस्यात्रापि संग्रहः ।

दावेकादेशात्प्रागेव टापे लुक् । अन्यथा कृतैकादेशस्य लुक्प्रकारश्रवणं न स्यादिति कैयटे उक्तम् । एतद्विरोधाय तद्वाजस्येति सूत्रे कैयटेनेकमङ्गानतिक्रान्तो ऽत्यङ्ग इत्यत्र सुपो लुकि बहुवचनपरत्वाभावात्तद्वाजस्येति लुप्तमस्यादिति शङ्कापरमाप्यव्याख्यावसरे अन्तरङ्गानपीति न्यायेनायं लुक् सुबलुको बाधकः स्यादित्याशङ्क्य सुबलुक् एवा-

[एकादेशेति] टाप सङ्केकादेशे इत्यर्थः । [लुगिति] लुक्कृतलुकीति लुक्च ऽव तीत्यर्थः । तत्राह भाष्ये “त्यक्तानःप्रतिषेध” इति वार्तिकव्यपङ्गनाय “मुद्रस्तिक्कनिती” त्वनिर्देशस्य शापकत्वसुत्तवा तत्पण्डनाय पञ्चमृत्तिक इत्यादौ क्रीतार्थस्य ठकोऽप्येति लुकि लुक्कृतलुकीति टापे लुकि निमित्ताभावादित्याप्राप्तावित्तिर्देशस्य सफलत्वा न तस्य शापकत्वसंभव इत्युत्तरत्वा तदुपपादनायान्तरङ्गांश्च विधीन् सर्वोऽपि लुप् बाधत इत्युक्तम् । नन्वेवं कैयटग्रन्थयोः पूर्वापरविरोध इत्याशङ्क्याह । [एतद्विरोधादिति] उक्तमाप्यकैयटग्रन्थविरोधादित्यर्थः । [कैयटेनोक्तमिति] अस्य वक्ष्यमाणेन बोध्यत इतीत्यनेनान्वयः । [भाष्यव्याख्यावसरे इति] तद्वाजस्येति सूत्रस्य बहुवचने परतो यत्तद्वाजस्य लुगित्यर्थे पदावधिके ऽन्वाख्यानोऽङ्गानतिक्रान्तोऽन्यङ्ग इत्यत्र अति अङ्ग अप् शसित्यवस्थायां तद्वाजलुके बाधित्वा परत्वात्सामासिकं लुकि नलुप्तमिति निषेधेन प्रत्ययलक्षणाप्राप्त्या बहुवचनपरत्वाभावाल्लुङ् नत्सादतो “बहुत्वे लुप्तकर्म्यः” “बहुवचन इत्युच्यते नचात्र बहुवचनं प्रस्थापः” इत्यादि भाष्यव्याख्यावसरे नचात्रेति भाष्यप्रतीकसुपादाय “अन्तरङ्गानपि विधीन्सुपोधप्रातिपदिकयोरित्ययं लुक् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति शापकादस्यैवात्र संभवाद्वाधत इति भाव इति तदाशयं कैयट आह । अस्यैवात्र सम्भवादित्यस्य प्रत्ययोत्तरपदयोरित्येतद्विषये सुबलुक् एव सम्भवाद्धर्मिप्राहकसाजात्या तस्यैव बलीयस्त्वं युक्तम् । नान्यलुक् । अत सुबलुगपेक्षया तद्वाजलुको बलवत्त्वं वक्तुमशक्यमिति तदाशयः । [अयं लुगिति] तद्वाजस्येति लुगित्यर्थः । [इत्याशङ्क्येति] इत्याशङ्कं मनसि निबोधेत्यर्थः ।

नेन बलवत्त्वं बोध्यत इति तत्रौदयेति द्रष्टव्यम् ।
 लुगपेक्षया लुको बलवत्त्वस्य वक्तुमशक्यत्वादिति तदा-
 शङ्कासमाधानं वक्तुं युक्तम् ॥ अनेन न्यायेनान्तरङ्ग-

[तत्रौदयेति ।] यत्कैयटेनोक्तं तत्रौदिवोदेनेत्यर्थः । तस्य प्रौढिवादत्वे हेतु माह । [लुगपेक्षेयति ।]
 [अशक्यत्वादिति ।] प्रगुक्तत्वाजमश्रुस्थभाष्यमाख्याद्विभ्राहकमाजाल्याच्च लुगतिरिक्त-
 कार्यान्तरापेक्षैव लुको बलवत्त्वं वक्तुं शक्यम् । न तु लुगपेक्षया लुक इति भावः ।
 [तदाशङ्कासमाधानमिति ।] स्वोत्प्रेक्षितशङ्कासमाधानमित्यर्थः । [युक्तमिति ।] स्वपूर्वापरग्रन्थ-
 संदर्भेण भाष्यप्रामाण्येन च तथैव वक्तुं युक्तं नतु सुबुद्धक एवेत्येवं रीत्येत्यर्थः । ननु सत्यासत्यां
 परिभाषायां सर्वस्वोभेद इत्यादिबहुव्रीहौ सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तं बाधित्वा अनेन न्यायेन सामासिके
 लुकि ततः परत्वाद्बहुव्रीहियुक्ते पूर्वपदप्रकृतिखरे सर्वगब्दस्य स्वत उच्छादित्वेनान्तोदात्तत्वा-
 दन्तोदात्तपूर्वपदकत्वापत्तिः । इत्येते तु तत्राद्युदात्तपूर्वपदकत्वमत आह । [अनेन न्यायेनेति ।]
 [अन्तरङ्गनिमित्ताविनाशकलुक एवेति ।] अवेशनिमित्तमाङ्गीकारे तु सौवरीणां सप्तमीनां तदन्त-
 रसमीत्वात्तुक्तेऽपि लुकि प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तसर्वशब्दत्वस्य सत्त्वेन खरमाप्त्या लुक स्तनिमित्त-
 विनाशकत्वाभावेन न तदपेक्षया लुको बलवत्त्वमनया बोध्यते । ततश्च सामासिकलुकः पूर्वं
 सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वे तत् समासे लुकि च कृते तदुत्तरं बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति
 पूर्वपदप्रकृतिखरेणाद्युदात्तपूर्वपदकत्वसिद्धिरिति भावः । यदित्वेवैदेशसंकोचानङ्गीकारेऽपि न दोषः ।
 अनेन न्यायेन समासे लुकि च सति परमपि बहुव्रीहिलिखरं बाधित्वा प्रतिपदविधिवेनान्तरङ्गत्वात्स-
 र्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वे ततो बहुव्रीहिलिखरेणाद्युदात्तपूर्वपदकत्वसिद्धिरित्युच्यते, तदा अणुहीत्यादि-
 सिद्धिरित्युक्तं बोध्यम् । तत्राद्येन न्यायेन लघूपधगुणात्पूर्वमुतश्चेति हेतुकि तत्र सिध्येत ।
 निरुक्तरीत्या संकोचकरणे तु लुकोऽन्तरङ्गगुणनिमित्ताविनाशकत्वाभावात्तन्मन्यायाऽप्रवृत्तान्तरङ्गे
 गुणे तत्संयोगपूर्वत्वाच्च हेतुमिति तस्मिद्धिरित्यवधेयम् । ननु गोमप्यस्य इत्यादौ नुमपेक्षया
 सामासिकलुकः प्रकृतपरिभाषया प्राबल्यबोधनेऽपि समासस्य तदभावात्तदपेक्षयाऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं

निमित्ताविनाशकलुकस्तत्प्रयोजकसमासादीनां च प्राब-
 ल्यं बोध्यत इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ५२ ॥
 नन्वेवं सौमेन्द्रेऽन्तरङ्गत्वादगुणे पूर्वपदात्परेन्द्र-
 शब्दाभावेन नेन्द्रस्य परस्येति वृद्धिनिषेधो व्यर्थः ।
 अन्तादिवद्भावस्तूभयत आश्रयणे निषिद्धः । किं च

हलङ्यादिलोपे नुमाद्यापदिदुर्वोरित्येत आह । [तस्ययोजकसमासादीनां चेति ।] आदिना
 वृत्तिमात्रपरिग्रहः । अत एव गोमानिवाचरति गोमस्त इत्यादौ नुमाद्यपेक्षया पूर्वमनेन न्यायेन
 वयङः प्रवृत्तौ ततो लुकि न नुमाद्यापत्तिरिति बोध्यम् । ५२

[नन्वेवमिति ।] समकाल्याप्तबहिरङ्गामिद्धत्वाङ्गीकार इत्यर्थः । [सौमेन्द्र इति ।]
 सौमेन्द्रौ देवते अथेत्यर्थे सास्य देवतेत्यणि देवताद्वन्द्वे चे त्यनेन प्राप्ताया उपस्यपदवृद्धे नेन्द्रस्य
 परस्येत्यनेन निषेधे पूर्वपदस्यैव वृद्धौ सौमेन्द्र इति रूपम् । तादृशो नेन्द्रस्य परस्येति
 सूत्रलक्ष्ये इत्यर्थः । [अन्तरङ्गत्वादिति ।] पदद्वयापेक्षत्वेन वृद्धेर्बहिरङ्गत्वं वर्णमात्रापेक्षत्वाच्च
 गुणस्यान्तरङ्गत्वमिति भावः । किंच वृद्धिनिमित्तापेक्षया पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेन गुणस्यान्त-
 रङ्गत्वं बोध्यम् । [पूर्वपदात्परिन्द्रशब्दाभावेनेति ।] नेन्द्रस्य परस्येत्यत्र परत्वस्य साविधिकत्वेन
 प्रत्यासत्त्या पूर्वपदविधिकस्यैव तस्य ग्रहणात्पूर्वपदात्परस्येन्द्रशब्दस्य न वृद्धिरित्यर्थत्वेमेकादेशो
 पूर्वपदात्परिन्द्रशब्दाभावेन निषेधो व्यर्थस्यादिति भावः । नन्वन्तादिद्वयावेन ततः परिन्द्रशब्दस्य
 सत्त्वादिनिषेध सार्थक इत्येत आह । [अन्तादिद्वयावस्त्विति ।] [निषिद्ध इति ।] पूर्वपरशब्दाभ्या-
 मन्तादिशब्दाभ्यां च विरोधस्य पुः स्पर्शकत्वेन विरुद्धातिदेशद्वयस्य युगपदसंभवः । यथा
 द्वयोरेकः प्रेप्यस्ताभ्यां युगपद्विचित्रदेशकार्ययोः प्रेरितोऽविरोधार्था कस्यापि कार्यं न करोति
 तद्वदिति भावः । ननुभयत आश्रयणेऽन्तादिवत्त्वाभावेऽपि तत्सत्त्वेऽपि व्यपवर्गभावेऽपि वा
 विकारविशिष्टे सौमेऽन्तवद्भावेन पूर्वपदत्वे नेन्द्रशब्दे एकदेशविकृतन्यायेनेन्द्रशब्दत्वातिदेशो
 सामर्थ्यादन्याकारस्य प्राप्ताया वृद्धेर्निषेधकतया तस्य चारिताश्रयान्न तद्वैयर्थ्यमत आह । [किंचेति ।]

बुद्धिरप्यत्र न प्राप्नोति । अन्तादिवत्त्वोभयाभावे ऽपि पूर्वान्तवत्त्वेनैकादेशविशिष्टे पूर्वपदत्वेन्द्रशब्दस्यैकदेश-
विकृतन्यायेनोभयत आश्रयणे नान्तादिवदित्यस्याभावेन
तदाश्रयणे चोत्तरपदत्वेऽपि तस्यानच्चकत्वात् । एकस्यैका-
देशेन परस्य नित्येन यस्येति लोपेनापहारात् । न
च परादिवद्भावो नैकादेशविशिष्टस्योत्तरपदत्वमेवास्त्विति
तत्तत्सम्भव इति वाच्यम् । उत्तरपदाद्यच्चस्थानिकत्वाद्

[बुद्धिर्भाषीति ।] अपिरेवाथ । तथा च वृद्धेः प्राप्तेरेवाभावेन निषेधो व्यर्थ इति भावः ।
तदप्राप्तिं दर्शयति । [उभयाभावेऽपीति ।] उभयत आश्रयण इति निषेधादिति भावः ।
[न्यायेनेति ।] अस्योत्तरपदत्वेऽपीत्यनेनान्वयः । [इत्यस्याभावेनेति ।] देवताद्वन्द्वे चेत्यस्य देवता-
वाचकद्वन्द्वयद्वन्द्वयोः पूर्वोत्तरपदयोर्बुद्धिरित्येवाथेन तत्र पौर्वापर्यदर्शणस्य व्यपवर्त्यमानपेक्षितत्वा-
दन्तादिवत्त्वस्याहयारोपबोधकत्वेन विरुद्धयोरपि धर्मयोस्तेनातिरेकं शक्यत्वाद्भयत-
आश्रयणेऽपि बाधकाभाव इति भावः । [तदाश्रयणे चेति ।] उभयत आश्रयणे चेत्यर्थः ।
[एकस्येति ।] प्रथमस्येत्यर्थः । [परस्येति ।] द्वितीयस्येत्यर्थः । नन्वेकदेशविह्वलन्यायेनोत्तर-
स्योत्तरपदत्वातिदेशपक्षे उत्करीत्या तस्यानच्चकत्वेऽप्युभयत आश्रयणपक्षे परादिवद्भावो नैकादेश-
विशिष्टस्योत्तरपदत्वं मानस्यैकदेशविकृतन्यायेन पूर्वपदत्वमिति पक्षे च तस्य साच्चकत्वेन वृद्धेः
प्राप्त्या निषेधसम्भल इत्यत आह । [नचेति ।] [परादिवद्भावो नैवेत्यर्थः ।]
उत्तरस्यैककारण्यत्र संवन्धत् । एवेनैकदेशविकृतन्यायव्यवच्छेदः । [उत्तरपदत्वमिति ।] एकदेश-
विकृतन्यायाद्भयत आश्रयणाद्वा पूर्वपदत्वमित्यपि बोध्यम् । [उत्तरपदाद्यच्चस्थानिकत्वादिति ।]

बुद्धेस्तदभावेनाप्राप्तेः । तादृच्यनतिदेशात् । अन्यथा
खट्वाभिरित्यादावपि पूर्वान्तवत्त्वेनादन्तत्वे भिस ऐसा-
पत्तिरिति भाष्ये स्पष्टम् । अत एव पूर्वेषुकामश्रम
इत्यादावन्तरङ्गत्वाद् गुणे बुद्धिर्न स्यादित्याशङ्कितम् ।

इन्द्ररूपदेवतावाचकोत्तरपदाद्यच्चस्थानिकत्वादित्यर्थः । [तदभावेनेति ।] देवताद्वन्द्वे चेत्यस्य
देवतावाचकद्वन्द्वयद्वन्द्वयोः प्रत्यासत्त्या देवतावाचकयोरेव पूर्वोत्तरपदयोरेकभावेनो बुद्धिरित्यर्थेन
एकादेशविशिष्टस्य परादिवद्भावोत्तरपदत्वातिदेशेऽपि तादृशविकारविशिष्टे तज्यमानद्वयैरेक-
तरूपस्य भन्त्रस्तुत्यादिरूपस्य वा देवतावाचकत्वस्याभावेन विशेषणभावपशुक्तीविशिष्टाभावविवेक्या
इन्द्ररूपदेवतावाचकोत्तरपदत्वभावादेकारे तदाद्यच्चस्थानिकत्वाभाव इत्यर्थः । नखेन्द्रशब्दे
इन्द्ररूपदेवतावाचकत्वं क्वाचित्प्राप्तिरिति भावः । नन्वेकादेशविशिष्टे इन्द्ररूपदेवतावाचकत्वा-
भावस्येकारोत्तरपदशब्दत्वपशुगुणपूर्वभावपशुक्तत्वेन तदभावस्य चेकारैकत्वमूलकत्वेन कैकादेशे
इकत्वातिदेशे विशिष्टस्योत्तररूपदेवतावाचकत्वमर्थसमाजप्रसूतिमिति बुद्धिप्राप्तिरस्त्येवेति तदसङ्गत-
मत आह । [तादृच्यनतिदेशादिति ।] तयोः रूपं तद्वत् तद्वत्पमेव तादृच्यमिति स्वायं व्यञ् ।
तयोरेकादेशस्यानिनोर्थद्वूमकारत्वकारत्वाद्यात्मको धर्मस्तस्यानतिदेशादित्यर्थः । वर्णमात्रवृत्तिधर्मा-
नतिदेशादिति भावः । [अन्यथेति ।] अन्तादिवत्त्वत्रयेण वर्णमात्रवृत्तिधर्मातिदेश इत्यर्थः ।
[भाष्ये स्पष्टमिति ।] तत्र हि “वर्णाश्रये चान्तादिवत्त्वप्रतिषेधो न वा अन्ताद्व्यातिदेशा”
दित्युक्तम् । [अत एवेति ।] ईदृशे विषये अन्तादिवद्भावैकदेशविकृतन्यायस्याभिनिर्वाहादे-
वेत्यर्थः । [इत्याशङ्कितमिति ।] दिशोऽभद्राणामित्यतो दिश इत्यनुवर्तमाने प्राचां “ग्रामनराणा”
मित्यनेन विहिता बुद्धिर्न स्यादित्याशङ्कितमित्यर्थः । तदाशयस्तु दिव्यचक्रपरिषां ग्रामनराण्य-
तरवाचकानामुत्तरपदानामाचामादेरचो बुद्धिरिति तदर्थार्थवृत्तबद्धेषुकामशमीशब्दावयवयो रेकादेशे
तद्विशिष्टस्य पूर्वान्तवत्त्वेन पूर्वपदत्वातिदेशेऽवशिष्टस्यैकदेशविकृतन्यायेनोत्तरपदत्वातिदेशेऽपि
च दिव्यचक्रपूर्वपदानांमावाच्युत्तरपदस्याभावाद्बुद्धेरेयासि । अशास्त्रीयेणेकदेशविकृतन्यायेनैका-
देशविरहिते, शुक्रमशमीशब्देऽशास्त्रीयस्य ग्रामवाचकत्वस्यातिरेकं शक्यत्वेऽपि शास्त्रीयेणान्तव-

तदेकदेशमात्रस्य विकाराभावाच्च ॥ तदुक्तं भाष्ये “इन्द्रे द्वावचोवेको यस्येति लोपेनापहतो पर एकादेशेन ततोऽनचक् इन्द्रशब्दः संपन्नस्तत्र कः प्रसंगो वृद्धे” रिति ॥ मरुदादिभिर्इन्द्रस्य द्वन्द्वे इन्द्रस्यैव पूर्वनिपातोऽत आह ॥

पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्थतत्पूर्वमन्तरङ्गोऽप्येकादेशो न ॥ ५३ ॥

द्वावनैकादेशविशिष्टेऽशास्त्रीयस्य दिग्वाचकत्वात्तदिदं प्रमशक्यत्वात् । तथा परादिद्वयैकदेशविशिष्टे, उत्तरपदत्वात्तदेशेऽप्यशास्त्रीयस्य ग्रामवाचकत्वस्य तेनातिदेषुमशक्यतया तदप्रसिरिति । एवं चानेन भाष्येणहो विषये ताभ्यामसिद्धिरिति स्पष्टमेव लभ्यत इति बोध्यम् । ननु मातु परादिद्वयैकदेशविशिष्टे उत्तरपदत्वादिकम् । किंतु यथा मान्ते एकदेशविकृतन्यायेन पूर्वपदत्वादिः तथा तेनैव न्यायेन विकारविशिष्टे उत्तरपदत्वं देवतावाचकत्वं चास्तु, तथाच वृद्धिप्राप्तिरस्येवेत्यत आह । [तदेकदेशमात्रस्येति] तदेकदेशमात्रसंबन्धिविकारप्रयोजनविकारविशिष्टं यत्तदन्यवैवेत्यत तदर्थदुभयत्रापि तेनैव न्यायेनोभयमानेतुमशक्यमिति भावः । उक्तमर्थं प्रमाणयति । [तदुक्तमिति] विप्रतिषेधसूत्रेऽन्तादिवसूत्रे च भाष्ये इति भावः । [एक इति] अन्योऽकार इत्यर्थः । [पर इति] तदन्य आदिरिकार इत्यर्थः । ननु मरुदिन्द्रशब्दयोर्द्वन्द्वे ततोऽपि मारुदिन्द्रमित्यैकदेशाभावादृष्टप्रसंगे निषेधस्य सफलतया कथं तद्वैयर्थ्यमत आह । [मरुदादिभिरिति] [इन्द्रस्येवेति] अजादन्तत्वादभ्यर्हितत्वाच्चेति भावः । सोमेन्द्रशब्दयोर्द्वन्द्वे तु महाप्रलयपर्यन्तस्थायित्वेन शिवशिरोभूषणत्वेन चेन्द्रप्रेक्षया सोमस्याभ्यर्हितत्वात्सोमशब्दस्यैव पूर्वनिपात इति तद्वाप्याशयः । [पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्थीदिति] निमित्तत्वं चात्र यथा कथं चित् । न तु पूर्वपदत्वादैनैवेत्याग्रहः । वस्तुभूतं पूर्वपदमुत्तरपदमुख्यं वा यत्र शब्दतोनिमित्तं तथाविधं कार्यमस्या विषयः । अत एव परमाह परमायमित्यादावन्वा परिसंख्या एकादेशात्पूर्वमाहाद्यादेशसमर्थनपरमदस औ सुलोपश्चेति सूत्रस्य भाष्यं संगच्छते ।

अत्र च नेन्द्रस्येति निषेध एव ज्ञापक इत्यन्तादि-
वच्च विप्रतिषेधे परमिति सूत्रयोर्भाष्ये स्पष्टम् ॥ ५३ ॥
नन्वेवमपि प्रधाय प्रस्थायेत्यादावन्तरङ्गत्वादित्वादिषु
कृतेषु त्यप्स्यादत आह ॥

अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो त्यब्बाधते ॥ ५४ ॥

अन्यथा त्वाहौ सावित्यादौ पूर्वोत्तरपदयोरनिमित्तत्वेन तदसंगतिस्मर्यैव । शब्दत इत्युक्तेऽभि-
नलक्ष इत्यादावेतन्निषेधामवृत्तया यणः पूर्वं गुणे रूपसिद्धिः । अन्यथा यणादेशेऽपि वस्तुतः
पूर्वोत्तरपदयोरनिमित्तत्वेन प्रकृतनिषेधप्रवृत्तौ तदसिद्धिः । किंच परिभाषायामेकादेशपदं
सन्धिकार्योपलक्षणम् । तेन रात्रिमट इत्यादौ रात्रेः कृतीति सुभः पूर्वमन्तरङ्गो यणादेशो नेति
सकलैष्टसिद्धिरिति बोध्यम् । [ज्ञापक इति] तस्य यथा ज्ञापकत्वं तदवतरण एव निरूपितम् ।
[भाष्ये इति] तत्रहि “कः प्रसङ्गो वृद्धेरिति प्रागुक्तमाव्योत्तरं” पश्यति त्वाचार्यः पूर्वोत्तर-
पदयोस्तावकार्थं भवति नैकादेशः । ततो नेन्द्रस्येति निषेधं शास्ति ” इत्युक्तमिति बोध्यम् । ५३

[एव मपीति] उक्तपरिभाषात्रयेण स्थूलत्रये निर्वहिऽपीत्यर्थः । [इत्यादाविति] ।
आदिना प्रवाय प्रकृत्येत्यादिसंग्रहः । [अन्तरङ्गत्वादिति] पदद्वयश्रयसमासनिमित्तकत्वपेक्षया
एकपदसंबन्धिप्रकृतित्वस्यपेक्षत्वेन ल्यवनिमित्तभूतसमासघटननिमित्तकत्वेन वा अन्तरङ्गत्वा-
दित्यर्थः । [हित्वादिग्विति] दधातोर्हीरत्यादिभिर्हित्वादिषु कृतेऽप्यित्यर्थः । आदिना घृतित्यति
जनसनेत्यादिसंग्रहः । [ल्यप्स्यादिति] तथाचानिष्टरूपापत्तिरित्यर्थः । [अन्तरङ्गानपीति] ।
अपिना प्राग्वत्सरादिसंग्रहः । [ल्यवग्रहणमस्यां ज्ञापकमिति] तद्वि प्रपूर्वादयान्तोः
सच्चाप्रत्यये ल्यपि जगध्यादेशविधानार्थं कृतम् । तत्र ह्युक्तीत्यान्तरङ्गत्वा-न्त्यवादेशात्पूर्वं
ति वितीत्यनेनैव जगध्यादेशो सिद्धे ल्यवग्रहणं व्यर्थं सदस्यां ज्ञापकमिति भावः ।
[भाष्ये स्पष्टमिति] तत्रहि किंतीत्येव सिद्धे ल्यवग्रहणं विमर्शमित्याशङ्क्य “एवं तर्हि

अदोजगिरिति सूत्रेति कितीत्येव सिद्धे ल्यब्रग्रहण-
मस्या ज्ञापकमित्यदो जगधिरित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥५४॥
नन्वेवमपीयायेत्यादौ द्वित्वे कृते ऽन्तरङ्गत्वात्सवर्ण-
दीर्घे तदसिद्धिरत आह ॥

वाणार्दाङ्गं बल्यिो भवति ॥ ५५ ॥

तेनान्तरङ्गमपि सर्वणदीर्घं बाधित्वा वृद्धिरिति
तत्सिद्धिः ॥ अभ्यासरस्यासवर्णे इतीषङ्गविधायकसूत्रस्य-

सिद्धे सति यल्यब्रग्रहणं करोति, तज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्तरङ्गानपि विधीनं बहिरङ्गो ल्यब्रभावत-
इतीत्युक्तम् । इदं तु बोध्यम् । धर्मिग्राहकमात्राद्याहान्तरङ्गनिमित्तविनाशकत्वं ल्यप-
साहशान्तरङ्गनायकत्वमेव प्रकृतपरिभाषया बोध्यते । अत एव प्रेक्ष्य गत इत्यादाविवृद्ध्यादेर्ष्य-
न्तात् तत्रापत्यये लङ्प्रथमुणे पश्चा ल्ल्यपि लङुपूर्वात्ताभावा ल्ल्यपि लङुपूर्वादिति पेर्यादेशो न ।
अन्यथा प्रकृतपरिभाषया शुणत्पूर्वं ल्यब्रुत्पत्तौ ततो गुणयादेशयोः प्राप्तयोः प्रतिपदोक्तत्वेनान्त-
रङ्गत्वादशुणत्पूर्वमयादेशो दुर्वारः स्यात् । परिभाषाफलं तु प्रदाय, प्रवाय, प्रबन्ध प्रस्थाप-
प्रक्रम्य, आपृच्छय प्रदीप्य प्रपट्येत्यादौ क्रमेण हित्व दन्तात्वेत्वं दीर्घत्वकृष्टिदां ल्यपः प्रागप्रवृत्ति-
रित्याहुः । ५४

[एवमपीति ।] उक्तविषयेषूपरिभाषाभिर्नवहिर्डापर्यर्थः । [इत्यादाविति ।] आदिना
इयर्थेत्यादिसंश्लेषः । द्विर्ध्वचनेऽतीति निषेधेन द्वित्वात्पाक् वृद्ध्यादेर्न प्रवृत्तिरित्याशयेनाह । [द्वित्वे
कृते इति ।] [अन्तरङ्गत्वादिति ।] वृद्ध्यादिनिमित्तापेक्षया पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपात्नान्तरङ्ग-
त्वादित्यर्थः । [तदसिद्धिरिति ।] इयारोत्यादिरूपासिद्धिरित्यर्थः । सर्वणदीर्घोत्तरं वृद्ध्यायादेशयो-
राशेत्यस्यैव प्रसिरिति भावः । [वाणार्दाङ्गमिति ।] वर्णनिमित्तककार्यादङ्गाधिकारीयं कार्यं बल्यदिति
परिभाषार्थः । [तेनेति ।] उक्तवचनाङ्गीकारेणेत्यर्थः । [तत्सिद्धिरिति ।] वृद्धुत्तरं दीर्घांप्राप्त्या

मसवर्णग्रहणमस्या ज्ञापकम् । तद्धीषतुरित्यादावियङ्ग-
दिव्यावृत्त्यर्थम् । एतत्परिभाषाभावे त्वीषतुरित्यादावन्त-
रङ्गेण सर्वणदीर्घेण बाधातद्व्यर्थम् । इयङ्गुवङ्गौ
ह्यभ्याससंबन्धिनितिक्तत्वाद् बहिरङ्गौ । न चेयङ्गादि-
रपवादो, येन नाप्राप्तियन्नेयतीत्यादिसकललक्ष्यप्राप्त-

आयादेशे तत इयङ्गि इयायेति रूपसिद्धिरित्यर्थः । अत्र ज्ञापकमाह । [असवर्णग्रहणमिति ।]
[तद्धीति ।] हि, यतः तत्, असवर्णग्रहणमवृत्तित्यादावियङ्ग्यावृत्त्यर्थमन्तस्तदस्या ज्ञापकमित्यर्थः ।
[इत्यादाविति ।] आदिना ऋतुरित्यादिपरिग्रहः । [इयङ्गदीति ।] किन्वाद्गुणभावे
सर्वोऽपि पत इयङ्गादिव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः । अत्रादिदेनोच्युरित्यादवृङ्गपरिग्रहः । ज्ञाप-
कत्वं योपपादयति । [एतदिति ।] [बाधादिति ।] अर्थेयङ्गुवङ्गोरित्यादिः । [नव्यर्थमिति ।]
सर्वणदीर्घोत्तरं तयोः प्राप्तेरभावानासवर्णग्रहणं व्यर्थं सदुक्तार्थज्ञापकमित्यर्थः । नन्मस्योरपि
परनिमित्तकत्वस्य तुल्यात्वात्कथं सर्वणदीर्घस्यान्तरङ्गत्वमत आह । [इयङ्गुवङ्गौ हीति ।]
[अभ्याससंबन्धिनितिक्तत्वादिति ।] अभ्याससंबन्धिनिसमुदायम् गङ्गानिमिक्तत्वादित्यर्थः । [बहिरङ्गा-
विति ।] हि यत इयङ्गुवङ्गवङ्गनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गावत स्तद्व्यक्तमन्यनोपात्तसवर्णाब्-
निमित्तकत्वेन सर्वणदीर्घोऽन्तरङ्ग इत्यर्थः । अभ्याससंबन्धनिमित्तकत्वेन संख्याकृताधिकनिमित्तद्वि-
योरित्यस्यानुवृत्त्या तयोरेव स्थानित्वेनाभ्याससंबन्धस्य निमित्तत्वाया सुप्रवचनाया ऽन्तरङ्गत्वेनाभि-
मतसवर्णदीर्घसंबन्धिपञ्चम्यनोपात्तागुरुमनिमित्तवदित्याभ्यासनिमित्तकत्वेन संख्याकृताधिकनिमित्तद्वि-
कत्वेन वा इयङ्गुवङ्गौ बहिरङ्गत्वमित्याशयः । इयङ्गुवङ्गोरभ्याससंज्ञोत्तरं पठ्यता ततः प्रागेव
सवर्णदीर्घप्राप्त्या पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपमन्तरङ्गत्वं सर्वणदीर्घस्य, इयङ्गुवङ्गोस्तु फलत्वादि-
कत्वेन बहिरङ्गत्वमिति तु न वक्तुं शक्यम् । सर्वणदीर्घस्यापि हलादिदेशोभेत्तरमेव प्राप्या,
तस्य चाभ्याससंज्ञापवृत्तिमन्तरा दुर्लभत्वेन द्वयोरपि शुणदेव प्राप्तेः । [अपवाद इति ।] सर्वण-

यणपवादत्वस्यैव निर्णयादिति प्राच्यः ॥

दीर्घापवाद इत्यर्थः । प्रकृतलक्ष्ये तस्यावश्यं प्राप्तिरिति भावः । [यणपवादत्वस्यैवेति ।] यथा कुचोऽकौ चेति सूत्रे स्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकस्यापकीभूतोद्देश्यतावच्छेदकस्य विसर्जनीयस्य स इत्यस्यैव तन्मयायेन बाधकं ननु शर्परे विसर्जनीय इत्यस्य, एवमिदमपि स्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदक-व्यापकीभूतोद्देश्यतावच्छेदकस्य यण एव बाधकं ननु सर्वणदीर्घस्यापि । तस्य खविष्ये इयतीत्यादाव-प्राप्तिरिति भावः । न चेयतीत्यादौ ऋ ऋ इति स्थिते यणं बाधित्वा तत्तन्मयायेनातिपिपर्यो-श्चेतीत्ये पुनरुक्तार्थाय यणोऽप्रवृत्त्या न तस्यापि सकललक्ष्यप्राप्तिरिति वाच्यम् । तत्तन्मयायेन-बाधकत्वस्थले न्यायानुरोधेन पुनरुक्तार्थाय प्रवृत्तावपि तत्प्राप्तेर्दुर्निवारतया यण इयडिविषयीभूत-सकललक्ष्यप्राप्तेरनुकूलः । किंचान्यासविकारेषु परस्परविरोधपरिहारपूर्वकसमावेशस्यैवेष्ट-त्वेनेतादौ ऋ ऋ इति इत्यवस्थायामपवादत्वाद्यगं बाधित्वा प्राप्तं सर्वणदीर्घं परत्वाद्धाधित्वा उरदत्वे हलादिश्लोषे तत् इत्ये तस्य यणपवादत्वाभावेन तदुत्तरं तत्प्राप्तेरनुकूलत्वात् । ननु ऋ ऋ इति इत्यवस्थायाम् यणं बाधित्वा तत्तन्मयायेनेतत् प्राप्तं तस्मिन्नाकृत्य परत्वाल्लक्ष्यप्राप्तः । तमपसार्यन्तरङ्गत्वाद्याणादेशः । तदपवादत्वादित्वमित्येवं चक्रक्रेण निरुक्तस्थले यणो दुर्लभत्वादियद् यणोरपवाद्यापवादकभावस्य दुर्निरूपतयेदमङ्गत्तमिति चेन्न । ऋ ऋ इति स्थितेऽभ्यासस्य लघूपमगुणयणसर्वणदीर्घत्वोरदत्वानां पञ्चानां प्राप्तावपवादत्वाद्यगं बाधित्वा प्राप्तं इति स्थितेऽभ्यासस्य लघूपमगुणयणसर्वणदीर्घत्वोरदत्वानां पञ्चानां प्राप्तावपवादत्वाद्यगं बाधित्वा प्राप्तं सर्वणदीर्घमुक्तरीत्या परत्वादिना बाधित्वा ततः पूर्वमभ्यासविकारेति न्यायेनेतादौमनैमिषिकत्वेन प्रतिपदविधित्वेन चान्तरङ्गत्वादगुणात्पूर्वं चोरदत्वे हलादिश्लोषे तत् इत्ये यणः प्राप्त्या चक्रकस्या-संभवात् । यद्यतोत्तरे लघूपमगुणस्य पुनः प्राप्तिरिति । तथापि प्रतिपदविधित्वेनान्तरङ्गत्वा-त्तं बाधित्वा इयडः प्रवृत्तिरिति न चक्रक्रेणतिरिति बोध्यम् । नन्वीभूतुरित्यादाविकारांशे यण एव सकललक्ष्यप्राप्तत्वेन तदपवादत्वेऽपि दीर्घस्य तत्त्वाभावेन तदपवादत्वाभावादन्तरङ्गत्वेनेयडः पूर्वं सर्वणदीर्घस्य प्रवृत्त्या तदंशेऽसर्वणग्रहणस्य वैयर्थ्येऽप्युक्तुरित्यादाविकारांशे यणं बाधित्वा सर्वणदीर्घस्यैव सकललक्ष्यप्राप्त्या तद्भावेन प्राप्त्योपबन्धो व्यावृत्त्येऽसर्वणग्रहणस्यावश्यकत्वात्कथं तद्वैयर्थ्यं कथं वा तस्य निरुक्तार्थज्ञापकत्वमिति चेन्न । तस्योकारांशमात्रव्यावृत्त्यर्थत्वेऽभ्यास-स्यानाविति न्यासेनैव तत्सिद्धावसर्वणग्रहणस्य व्यर्थत्वेन तस्योक्तार्थज्ञापकत्वे बाधकभावा

परेत्वेतत्परिभाषाभावेऽभ्यासस्येति सूत्रमेव व्यर्थम् ।
न चेयायेयेषेत्यादौ चरितार्थम् । तयोरपि पूर्वप्रवृत्त-
गुणस्य पूर्वप्रवृत्तवृद्धेश्च द्विवचनेऽचीति रूपाति-

इत्याशयात् । नन्वेतत्परिभाषाज्ञापनपरदाश्रयानि सूत्रस्य नाभ्यकारीयोपक्रमेणान्तराभ्यां विशिष्ट-सूत्रस्यैव ज्ञापकतात्मादासर्वणग्रहणस्य ज्ञापकत्वमिति प्राचीनोद्घोषो न युक्त इत्याशयेन सिद्धान्तमह । [परिवृत्तिः ।] [पूर्वप्रवृत्तगुणस्येति ।] द्विवचनेऽचीत्यत्र रूपातिदेशपक्षस्यैव सिद्धान्तत्वेन भगवता परिणदित्वात्पूर्वं गुणवृद्धयोः प्रवृत्तिरित्याशयः । [रूपातिदेशोनाह्वर इति ।] ननु यत्किंचिन्निमित्तकत्वेन विधीनामप्रवृत्तिप्रसंगे तन्निमित्तसंपादनान्यातिदेशास्त्वप्रवृत्तिरित्येते । यथा चक्र इत्यादौ यणादेशोत्तरं द्वित्वनिमित्तमैकाचत्वस्याभावेन द्वित्वप्रवृत्तिप्रसंगे तत्संपादना-यास्यादिदेशस्य प्रवृत्तिः । इयेषेत्यादौ तु सत्त्वपि गुणादिषु द्वित्वनिमित्तमैकाचत्वस्याविधाते-नातिदेशानावश्यकत्वकिमर्थमातिदेशप्रवृत्तिः । किंच तत्प्रवृत्तावय्यतिदेशस्याह्वयज्ञानरूपत्वेनाह्वय-स्थानिरूपवृद्ध्या द्वित्ववृत्तावपि नहि रजतत्वभ्रमप्रयुक्ता प्रवृत्तिरित्युक्तिं न गोचरयतीति न्यायेना-देशरूपतापक्षस्यैव द्वित्वेन भाव्यम् । ननु तद्रूपग्रहणेण स्थानिरूपतापक्षस्य द्वित्वमिति कश्चिन्मयेष्यत्र द्वित्वोत्तरं पुनर्गुणस्य प्राप्तिः । लघूपमत्वाभावादिति चेन्नैवम् । द्वित्वविषयेकाच-त्वस्यैव धातुत्वस्यापि निमित्तत्वात्तस्य च गुणवृद्ध्यादिभिरन्यथाभूतेष्वतिदेशमन्तरा दुर्लभत्वा-त्तादृशीनिमित्तसंपादनान्यातिदेशमवृत्तवश्यकत्वात् । एकदेशविकृतन्यायेन धातुत्वं तु न लभ्यम् । तस्य द्रोणत्वादिब्रह्मस्वरूपमागृहीतव्यत्वेन तेन न्यायेनानेतुमशक्यत्वात् । निमित्ततिदेशपक्षे आहार्यस्थानिनिमित्तवृद्ध्या कार्यप्रवृत्तावपि प्रधानकार्यातिदेशपक्षे वास्तविकस्थानिकार्यस्यैव रूपाति-देशपक्षेऽप्यतिदेशेन वास्तविकस्थानिरूपस्यैवोत्पत्तिर्वाच्यतया तस्याश्चातिदेशरूपग्रहणमन्तरा दुर्ल-भत्वात्तदग्रहणेण स्थानिरूपतापक्षस्यैव द्वित्वे तदुत्तरं गुणवृद्धिप्रवृत्ते सुवचत्वात् । अत एव क्रोष्टा, क्रोष्टारवित्यादिसिद्धिः । अन्यथा आहार्यवृजन्तरूपवृद्ध्या अप्रवृत्तित्यादिदीर्घप्रवृत्तावपि वस्तुतो ऋकाराभावेन ऋदुशनेत्यनङः ऋतोऽङीति गुणस्य चानापत्तिः । समुदाये वृजन्तरूप-

देशेनापहारे द्वित्वे कृते पुनः प्राप्ते गुणवृद्धी बाधित्वान्त
रङ्गत्वात्सवर्णदीर्घापत्तेः । न चेयतीत्यादौ तच्चरितार्थम् ।
तावनमात्रप्रयोजनकत्वे उरित्येव ब्रूयात् । व्योरित्यनु-

बुद्धवप्युकारे ऋकारबुद्धेरभावादिति बोध्यम् । [पुनः प्राप्तेति] षष्ठद्वित्यस्य द्विः प्रयोग-
रूपत्वादविकारत्वेनोत्तरखण्डस्यागन्तुकत्वेन च लक्ष्यमेवादिति भावः । नचातिदेशविधौ कालव-
धारणाद्वित्कर्तव्यं भयमेव तत्प्रवृत्त्या कृते द्वित्वे तादृशरूपनिवृत्तेः स्यात् एव सिद्धत्वात्किमर्थं
गुणबुद्ध्यादीनां पुनः प्रवृत्त्याश्रयणमिति वाच्यम् । अतिदेशेन वास्तविकस्यानिरूपस्यैवोत्पत्त्या
पुनर्गुणादिप्रवृत्तिमन्तरा अतिदिष्टरूपनिवृत्तेरयोगात् । कालवधारणेन तादृशरूपनिवृत्तौ तु
चक्रगुरित्यादावभ्यासेऽकारश्रयणानापत्तिः । कालवधारणं तु कृतिद्वित्यानां ये गुणबुद्ध्यादय
आदेशास्तेषां कार्यान्तरं प्रत्यतिदेशानिवर्तकम् । अत एव द्वित्वोत्तरं गुणबुद्धयोः कृत्तयोः
पुनरतिदेशप्रवृत्त्या इणो यण् एरुनेकाच्च इत्यादीनामप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । [अन्तरङ्गत्वादिति]
पूर्वोपस्थितानिभित्तकत्वेन दीर्घस्यान्तरङ्गत्वमिति भावः । [दीर्घापत्तेरिति] एवं चेयेयेत्या-
सवर्णाभ्युपगमात्तादेवेत्यङोऽप्राप्तिः । इयायेत्यत्र तु णलकारमादाय तस्यासिद्धमवेऽपि तत्र
प्रत्यासत्त्या, अभ्यासोत्तरखण्डसंनध्यमवर्णाच्च एव ग्रहणमित्यर्थस्याग्रे वक्ष्यमाणतया तदप्रतिरिति
भावः । [तदिति] संपूर्णसूत्रमित्यर्थः । [चरितार्थमिति] तत्रोक्तरीत्या अभ्यासे
उरदत्त्वहत्यादिदेशोपत्वानां प्रवृत्तौ सवर्णदीर्घस्याप्राप्त्या तत्रैवङ्संवादकतया सूत्रं चरितार्थ-
मित्याशयः । [उरित्येव ब्रूयादिति] एतेन संपूर्णसूत्रव्यवच्छेदः । नैकसूत्रग्रहणमिति-
न्यायेनानेकलक्ष्यसंग्राहकं सूत्रं न कुर्यादिति भावः । नन्वेवं ऋवर्णान्ताङ्गस्यापि परे इयदित्यर्थेऽ
लोन्त्यपरिमाणया अन्यसंज्ञकारस्येयङ् नित्यकप्रयोजनसिद्धिः । अङ्गावयवकारस्यापि परे
इयदित्यर्थेऽप्यभ्यासकारस्यापि परित्यर्थोऽस्तीत्येव उत्तरखण्डस्य सवर्णवृत्तकार्वाक्योक्तिरिति गुणेऽङ्ग-
वयवकाराभावात्तन्निर्दिष्टत आह । [व्योरिति] उकारानुवृत्तेरनुप्रयोगादेकदेशे स्वरितत्वं-
प्रतिज्ञानाच्चेकारोऽनुवर्तते इति भावः । नन्वेतदनुवृत्त्या अङ्गावयवकारस्यानिकेकारस्येयङित्यर्थेन
नित्यकप्रयोजनसिद्धिर्वापि ऋवर्णयोर्द्वैलक्ष्यभ्यासाकारस्य रिगागमे, अरिपतीत्यादौ तदसिद्धिः ।

वर्तते । इणो यणिति साहचर्याद्वारख्यानाच्च ऋधातोरेव
ग्रहणम् । अर्तेरिवर्णस्येयङित्यर्थः । अभ्यासस्यार्ताविति
अभ्यासस्यार्ते रिति वा गुरुत्वाच्च युक्तम् ॥ न च ए ऐ ओ
औदेशब्देभ्य आचारकियवन्तेभ्यो लिटीयङ्गाद्यर्थं तत्सूत्रमा-
वश्यकं, तथा ओणधातोर्णुर्लन्तादिच्छाक्यजन्तात्मनु-
वोणकीषिषतीत्याद्यर्थमावश्यकमिति वाच्यम् । षाणुप्रथ-

तरेकारस्य ऋकारस्यानिकत्वाभावात्त आह । [साहचर्यादिति] सूत्रान्तरसाहचर्याश्रयेणे
मानाभावादाह । [व्याख्यानाच्चेति] एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञया अचिद्विच्यस्यो धातुग्रहणानु-
वृत्तिमूलकादिर्थः । नन्वेकमपि, ऋवर्णान्ताङ्गमात्रग्रहणपक्षिरत आह । [अर्तेरिवर्णस्येति]
विदेशोपनिवेशेभ्यमावे कामचारानुवृत्तधातोर्विशेषणत्वाच्च तदन्तर्विधिः । तथाच, ऋधातोरे-
कारस्यापि परे इयदित्यर्थेऽपि यतीत्यादिसिद्धिरिति भावः । कैयटाद्युक्तिं चण्डव्यति । [अभ्यासस्येति]
अभ्यासेवर्णस्येयङ्साहायताविति तदर्थः । विनिगमनाविहादाह । [अभ्यासस्यार्तेरिति]
ऋधातोरेभ्यस्येयङित्यर्थः । [गुरुत्वादिति] मात्रागौरवस्य पदगौरवस्य च सत्त्वादिति भावः । अत्र
न्यासे यङ्लक्ष्यस्याप्रवृत्त्यापत्तिस्तु न । किंत्वा शेषेति निषेधस्य भाव्येऽदर्शनादित्याशयः । सूत्रस्य-
न्याथर्मव्याकृत्यकत्वाच्च प्रागुक्तन्यासेन सिद्धिरित्याह । [नर्चेति] [त्येति] उक्तस्थल इत्येत्यर्थः ।
[उवोणकीषिषतीत्याद्यर्थमिति] यथेष्टं नामवाच्यमित्युक्त्या प्रथमस्यैकाचो द्वित्वे तदूहम् ।
[षाणुप्रथमाहिकान्तस्यभाष्येति] दाश्यानितासूत्रस्यभाष्येत्यर्थः । तत्रहि प्रकृतपरिभाषाज्ञाना-
वसरेऽभ्यासस्येति सूत्रस्येयतीत्यादौ चारितार्थमाशङ्क्य नैकसूत्रग्रहणमित्यादिना समाहितम् ।
एभ्य आचारकियेऽभिधानेत्वेणमपि तदुदाहरणत्वेन तदुक्तिरसंता स्यादिति भावः । वदन्नेति-
सूत्रस्यभाष्यादप्ये ऐ ओ औ, शब्देभ्य आचारकियेऽ नभिधानं लभ्यते । तत्राहोऽन्तरस्येति-
सूत्राददृशहणानुवृत्त्यं वदन्नेत्येकारस्य धातोरेवयस्याचक्ष्व वृद्धिरित्येव सिद्धे हल्ग्रहणं जातिग्रह-
णार्थम् । तेनाराङ्क्षीदित्यादिप्रतिद्विमित्युक्त्या तत्राजन्तस्य धातेरित्यर्थवारणाय हल्ग्रहणमित्या-

माह्निकान्तस्थभाष्यप्रामाण्येन तेषामनभिधानात् । अन्ये द्वितीयद्विर्वचनस्यैव सत्त्वेन त्वदुक्तप्रयोगस्यैव दुर्लभत्वात् । एवं च संपूर्णसूत्रस्य ज्ञापकता युक्ता ॥ यद्यपि भाष्ये यदयमभ्यासस्यासवर्ण इत्यसवर्णग्रहणं करोतीति ग्रन्थेनासवर्णग्रहणस्यैव ज्ञापकता लभ्यते तथापि न ह्यन्तरेण गुणवद्धी असवर्णपराभ्यासो भवतीति तदुपपादनग्रन्थेन संपूर्णसूत्रस्यैव ज्ञापकता लभ्यते । अग्रे

शङ्क्यादन्ते लोपेन दीर्घान्ते फलाभावेनान्ते सिचि शुद्धिरित्यनेन सिद्ध्या, सन्त्यक्षरान्तस्य धातोर्भावेन च फलाभावदन्तस्येति नार्थ इत्युक्तम् । सत्यभिधानेऽन्ये तादृशप्रयोगस्यैवासंभवं इत्याह । [अन्ते इति] । [दुर्ल त्वादिति] । यथेष्टं नामभातुञ्जित्यनेन हलदिनामाशुभु प्रथमद्वितीयवृत्तौ यथेष्टं द्विर्वचनसत्त्वे ऽप्यजाद्विधोद्योत्तराणामेवैकांचां द्वित्वप्रवृत्त्या तादृशप्रयोगो दुर्लभ इति भावः । आद्येऽपि प्रत्ययान्तत्वादाभीयङः प्राप्तिरेव न । प्रत्यग्रहणमपनोयत्स्थानंऽनेकाव इति वक्तव्यमित्यर्थस्य नागेशानभिमतत्वादिति बोध्यम् । [एवंचेति] । उक्तरीत्या ऋधातोरेत्यत्र सूत्रस्याचिरतार्थेन तत्र च उरिति न्यासेनैव सिद्ध्या चेत्यर्थः । अत्र मते भाष्यविरोधमाशङ्क्य परिहरति । [यद्यमीत्यादिना] । [तदुपपादनग्रन्थेनेति] । ज्ञापकत्वोपपादनग्रन्थेत्यर्थः । [संपूर्णसूत्रस्यैवेति] । एवेनासवर्णपदमात्रव्यवच्छेदः । इयाय, उचोरेत्येयादावसवर्णेऽप्यभ्यासरेषेयङादिविधानार्थं हि तत्सूत्रम् । यदीयं परिभाषा न स्यात्तादा अनन्तरङ्गसवर्णदीर्घापूर्व गुणादिप्रवृत्ते दुर्लभत्वात्तदन्तरेणासवर्णपराभ्यासात्तात्पर्यं व्यर्थं स्यादिति तदाशयः । एवं चैतदुचोरेधोपक्रमभाष्यस्यासवर्णग्रहणमित्यासवर्णपदं गृह्यते ऽसिन्नित्याधिकरणस्युदन्तवाश्रयणेन, असवर्णस्य ग्रहणं यस्मिन्निति व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणेन वाऽसवर्णपदवर्धितं संपूर्णसूत्रमित्यर्थोऽस्त्वर्थं वाच्य इति भावः । उपक्रमभाष्येणापाततोऽसवर्णग्रहणस्य ज्ञापकत्वप्रतीतावाप्युपसंहारभाष्येण संपूर्णसूत्रस्यैव तत् सुटं प्रतीयत इत्याह । [अग्रेऽपीति] ।

ऽपि नैतदस्ति ज्ञापकमर्थमेतत्स्यादित्यनेन सूत्रसार्थक्यमेव दर्शितमसवर्णग्रहणस्यैव ज्ञापकत्वे तु तद्व्यावर्त्यप्रदर्शनेन तत्सार्थक्यमेव दर्शितं स्यात् । न चाकृतव्यूहपरिभाषायेषेत्यादौ सवर्णदीर्घाप्रार्थित्यदि दीर्घो न स्यात्तर्हि गुणः स्यादिति संभवनयाः सत्त्वेन परिभाषाप्रवृत्तेः सूपपादत्वादिति कथं संपूर्णसूत्रस्य ज्ञापकतेति वाच्यम् । तस्या असत्त्वात् । सत्त्वे वैतद्भाष्यप्रामाण्येन यत्रान्तरङ्गकार्यप्रवृत्तियोग्यकालोत्तरमेव तन्निमित्तविनाशकबहिरङ्गविधेः प्राप्तिसत्त्वैव तत्परिभाषाप्रवृत्तिस्वीकाराच्च । न चान्तरङ्गत्वादीर्घेऽपीयायेत्यादौ पूर्वान्त-

[ग्रहणस्यैवेति] । एवेन संपूर्णसूत्रव्यवच्छेदः । [ज्ञापकत्वेति] । एतदुत्तरं तत्खण्डनावसर इति शेषः । [तद्व्यावर्त्यप्रदर्शनेनेति] । असवर्णग्रहणव्यावर्त्यप्रदर्शनेनेत्यर्थः । [तत्सार्थक्यमेवेति] । असवर्णपदसार्थक्यमेवेत्यर्थः । नन्वकृतव्यूहपरिभाषाप्रवृत्तौ निमित्तविनाशसंभवनया अपि निमित्तताया अग्रे कथ्यमाणत्वात्प्रवृत्ते तादृशसंभवनया सत्त्वेन तया परिभाषया गुणादितः पूर्वं सवर्णदीर्घस्याप्रवृत्तावियाय, इयेषेत्यादौ सूत्रस्य सार्थक्यसंभवात्कथं संपूर्णसूत्रस्य ज्ञापकत्वमिति शङ्कते । [नचेति] । स्वसिद्धान्तरीत्या आह । [तस्या इति] । अकृतेत्यस्या इत्यर्थः । कैयदादरीत्या आह । [सत्त्वे वेति] । [एतद्व्यायेति] । प्रकृतपरिभाषाज्ञापकत्वपरभाष्येत्यर्थः । [प्रवृत्तियोग्यकालोत्तरमेवेति] । यथा सेदुष इत्यादौ क्रमिकान्वाख्यानेऽन्तरङ्गभूतेऽप्यसंभवात्कार्य-प्रवृत्तियोग्यकालोत्तरमेव तन्निमित्तविनाशकसंप्रसारणविधे विभक्त्युत्पत्त्यनन्तरं प्राप्तिरिति भावः ।

वत्वेनाभ्यासत्वादिवर्णत्वाच्च पल्यसवर्ण इषड्विधानेन सूत्रं चरितार्थम् । न चाचिन्वत्यनेन सिद्धिः वृद्धि-
बाधनार्थत्वादिति वाच्यम् । प्रत्यासत्त्या उसवर्णपदे-
नाभ्यासोत्तरखण्डसंबन्ध्यसवर्णाच्च एव ग्रहणाच्छास्त्रबाध-
कल्पनापेक्षया परिभाषाज्ञापकत्वस्यैवोचित्याच्चेत्याहुः ॥

[इषात्वाच्चेति । अस्य खत इत्यादिः । [पल्यसवर्ण इति ।] पल्यरूपेऽसवर्णेऽर्चत्यर्थः ।
[वृद्धीति ।] अनाङ्गिणीति प्राप्तवृत्त्यर्थः । [प्रत्यासत्त्येति ।] अभ्यासस्येवर्णोपयोगेभ्य-
सवर्णे अर्चयद्वृद्ध्यावित्यर्थेऽभ्याससंबन्ध्यसवर्णाच्च एव प्रत्यासन्नत्वादिति भावः । ननु प्रत्यासत्ति-
न्यायपेक्षया व्यातिन्यायस्य प्राबल्यादविरोधेणसर्वोर्णमात्रस्य ग्रहणं कुतो नेत्यत आह ।
[शास्त्रबाधकल्पनापेक्षयेति ।] व्यातिन्यायमाश्रित्य वृद्धिशास्त्रबाधकल्पनेन सूत्रसार्थक्यसंपादना-
पेक्षयोक्तपरिभाषाज्ञापनेनैव तत्संपादनं युक्तमिति भावः । यद्यपि वृद्धतिङ्गिति सूत्रमाप्योक्तरीत्या
एकादेशस्याचः परमिति स्थानिवद्भावेनाभ्यासस्योत्तरखण्डेन व्यवधानादसवर्णत्वप्रत्याभावाच्च
तत्र सूत्रं चरितार्थमित्येवात्र समाधिर्वक्तुं युक्ता । अत एव दाधानिति सूत्रे उच्यते, इयामाशङ्कां
कृत्वा “ वृद्धतिङ्गिति सूत्रमाप्योक्तरीत्या उचःपरमिति स्थानिवत्त्वेन तदप्रवृत्तेरित्येव समाहितम् ।
तथापि प्रत्यादन्तवद्भावस्य स्थानिवद्भावेतिवन्धकत्वात्त्रा स्थानिवत्त्वेनोक्तशङ्कानिरास इत्याशयेन
वा, उपायान्तरप्रदर्शनाय वाऽवैयुक्तमिति बोध्यम् । वस्तुतस्तु वृद्धतिङ्गितिसूत्रस्थमाप्य-
प्रामाण्यादन्तवद्भावो न स्थानिवद्भावेतिवन्धकः । पूर्वविप्रतिषेधेन स्थानिवत्त्वस्यैवेषत्वात् ।
तद्व्यातिङ्गहणाभावे तिङ्गमापि क्लृप्तं ज्ञायं भवतीत्यादौ विकरणान्तस्य ह्रस्वस्येति गुणपरिचिरित्युक्तं
तत्र धातुग्रहणानुवृत्त्या विकरणान्ते धातुत्वाभावाच्च दोष इति समाधायैवमपि चिकीर्षतीत्यादौ
शेवकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वेन धातुत्वस्य सुवचनता तुगागमो दुर्वार इत्याशङ्क्यैवकादेशस्याचः
परमिति स्थानिवद्भावेन शपा व्यवधानातिशयपक्षप्रत्ययपरत्वाभावात्तदप्रवृत्तिरिति समाहितम् ।
एतेनान्तवद्भावस्य स्थानिवद्भावापतिवन्धकत्वं स्पष्टमेव लभ्यत इति स्थानिवत्त्वेनैव तादृशशङ्कानिरासे

सा चेयं धर्मिग्राहकमानादाङ्गवार्णयोः समान-
कारित्व एव ।

एवमुक्तिसमाधानन्तरप्रदर्शनार्थमेति बोध्यम् । एतेन दाधानिति सूत्रस्थप्रागुक्तोद्योतप्रभ्यादर्शनेन
वा दर्शनेऽपि तदर्थस्य स्वोक्तैश्चित्तलभ्यभजननाय वा “ केचित्तु सर्वर्णदीर्घात्तरसेकादेशस्य स्थानि-
वद्भावादस्येकारस्य पालयकसवर्णात्परत्वाभावेनैव तत्रैवकादेशस्याप्रवृत्तिः । अचःपरमिति हि
यार्थेचित्तसामान्यापेक्षया पूर्वत्वेन दृष्ट्यापि त्रिवौ प्रवर्तत इत्यादि, वदन्तीत्यन्ता वाक्यार्थचन्द्रिका-
वृद्धतिरप्यस्ति । अयार्थस्य ग्रन्थकृताऽऽप्यत्रोक्तत्वात् । नन्वेतत्परिभाषाश्रयुग्ममे गाङ्गावित्य-
साद्गतोर्लृट्शतामादौ गा, अ, आते इत्यवस्थाप्यमन्तरङ्गादपि सर्वर्णदीर्घात्तरस्यैव परेभाषया,
आतो ङित इत्यस्य प्रवृत्तौ गाते इति रूपातिङ्गः । तथाचास्य धातोरादादे क चे भौवादिकत्वे
च न विशेष इति सिद्धन्तव्यकोपः । इयादेशप्रवृत्तप्रवृत्तिरूपविशेषस्य सत्त्वः । तथा यया
तयेत्यादौ त्वदाद्यत्रोत्तरं टाप्रः पूर्वमिनाद्यादेशापरितरतः केषांचिन्मतानुरोधेनाह । सा चेयमिति ।
[समानकारित्व एवेति ।] समानोद्देश्यत्वं एवेत्यर्थः । तत्र च वार्णशास्त्रोद्देश्यतासमानाधिकरणोद्देश्य-
ताकत्वाभावात्तत्त्वेति बोध्यम् । उत्तररूपं कारित्वं चागमादेशसाधारणमित्यागमविषयेऽप्यस्य न्यायस्य
प्रवृत्तिः । अत एव वारिणीत्यादिसिद्धिः । अन्यथा नुमःपूर्वमन्तरङ्गत्वात्सर्वर्णोर्ध्वं तद्वसिद्धि-
स्यद्वैव । यद्यपि ह्रस्व इति सूत्रे शेखरे तत्रानुवृत्त्याभ्यासस्येत्यस्य वैयधिकरणमेव संबन्धमुक्तं
“ अत एव ओ इत्यास्यात्वे ङिति छशब्दस्य द्वित्वेऽन्तरङ्गत्वादीर्घादित्यनेन नुम्यनन्तस्यापि
ह्रस्वसिद्धिरित्युक्तं, वार्णार्थङ्गमिति तृमयोरदेशत्व एवेति तद्वत् इत्युक्तम् । तथापि तस्य ग्रन्थस्य
दीर्घोऽङ्कित इति सूत्रस्य ” तदन्तग्रहणद्वेति वार्तिकानुसारेण प्रवृत्ततया न तद्विशेषः । तदेतच्चङ्गाव
इत्यत्र तत्पदोपादानेन ग्रन्थकृता सूचितम् । एवं झोऽन्त इति सूत्रे शेखरेऽप्यत्रापि च यत्र कचिदस्याः
परिभाषायाः समानस्थानिकत्वं एव प्रवृत्तिरित्युक्तम् । तत्रापि स्थानिपदं कार्यमत्रोक्तस्थानिमिति
न तद्विशेषः । नच वारिणीत्यादवप्रवादत्वात्सर्वर्णदीर्घं वाधित्वा नुमीष्टसिद्ध्याऽप्य न्यायस्यागम-
विषयेऽपि प्रवृत्तौ फलभावा इति वाच्यम् । वारिणी वारिणेत्यादिसकललक्ष्यप्रातयणवत्तदन्तर्यैव
नुमो न्याय्यत्वात् । नच लक्षश्रुतसाराङ्गाभ्यासमान्यचित्तया स्वविषये प्राप्तस्य सर्वस्यापि नुमं वाधक

इति न दोष इति वाच्यम् । लक्ष्यानुसरणस्य लक्षणैकवक्षुक्कदुर्ज्ञेयत्वादिति बोध्यम् । नन्वेवमवच्छेदुः, चिच्छादयिषति चेच्छिद्यत इत्यादावभ्यासह्रस्वत्वेवगुणाद्यपेक्षयास्मरङ्गत्वानुभूय-
नन्तत्वादेते विधयो न प्राप्नुवन्तीत्याशङ्क्याभ्यासावयवस्याच इत्यादिना वैयधिकरण्येनान्वय-
प्रतिपादनपरदीर्घोऽङ्कित इति सूत्रस्य भाष्यविरोधः । अन्तरङ्गमपि तुक्तं वाधित्वा अनया
परिभाषया ह्रस्वादीनां प्रथमप्रवृत्तचिष्टसिद्ध्या वैयधिकरण्येनान्वयप्रयासस्य निष्फलत्वादिति
वाच्यम् । तद्व्याप्य “तदन्ताग्रहणद्वे” ति वार्तिककाराशयवर्गनपरताया उद्योते ग्रन्थद्वया
स्पष्टमुक्तत्वात् । वस्तुतस्तु संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यान्यत्याग्याव्यावृत्तजन्त-
भ्यासस्येत्यादिरूपेण सामानाधिकरण्येनैव तत्र तत्रान्वयो वाच्यः । अवच्छेदुनिरत्यादौ त्वनया
परिभाषया तुक्तः पूर्व ह्रस्वादीनां प्रवृत्त्या न दोष इति भाष्याकृमिति ग्रन्थकृदाशयः । अत
एव वृत्तौ पदमङ्ग्यार्थं च ह्रस्व इत्यादिमूत्रैवजन्तस्याभ्यासरूपेणैव सामानाधिकरण्येनैवान्वयो दर्शितः ।
अस्य न्यायस्यागमादेशसाधारणत्वेन चच्छेदोऽस्ति सूत्रस्य मुग्रहणस्य प्रकृतपरिभाषानिसत्त्व-
ज्ञापकतापरवक्ष्यमाणप्रत्यसंगतिः । तद्वि विभक्तः प्रश्न इत्यादौ तुग्विशिष्टस्य छस्य शकारादेशविधानार्थं
कृतम् । अस्यानित्यत्वानङ्गीकारेत्कतङ्गमपि तुक्तं वाधित्वा, आङ्गत्वाच्छेदोऽस्तुकोऽप्राप्त्या
तद्वर्धमिति तदाशयः । अस्य न्यायस्यादेशमात्रविषयकत्वे तस्यैतन्न्यायाविषयतया तेन
निर्देशेनैतन्नित्यत्वज्ञापनेनेति वाच्यम् । तथा सति येन विधिरिति सूत्रगण्यो-
ज्ञाप्यताम् । किं सामान्यतोऽनित्यत्वज्ञापनेनेति वाच्यम् । तथा सति येन विधिरिति सूत्रगण्यो-
दाहते स्योन इत्यत्र गुणात्पूर्वं यणोऽसिद्ध्यापत्तेः आङ्गत्वादगुणस्यैव न्याय्यत्वात् । नच
पुगन्तसाहचर्येण लक्ष्मणगुणस्यापि हलन्त एव प्रवृत्त्या न तत्र दोष इति न सामान्यतोऽनित्यत्व-
ज्ञापने फलमिति वाच्यम् । तथा सति, रियति, अमुबुवादित्यादौ लक्ष्मणगुणात्पूर्वमन्तरङ्गत्वादुबहः
प्रवृत्तिरित्याशयक “श्चछन्तस्यान्तरङ्गलक्षणत्वा” दिति छिडति चेति सूत्रस्य भाष्यविरोधापत्तेः ।
नन्वेवमानित्यत्वस्य सर्वथा आवश्यकत्वे तेनैव सर्वनिर्वाहऽयं संकोचकरणप्रयासो विफल एवेति
चेत्सात्यम् । ये केचन धर्मिग्राहकमानादस्य न्यायस्य समानाश्रयत्व एव प्रवृत्तिरिति वदन्ति,
तन्मतेऽपि समानकार्थित्वरूपसमानाश्रयत्व एवास्य प्रवृत्तिर्वाच्या, न तु सामाननिमित्तकत्वरूपे,
तथा सति धर्मिग्राहकमानविरोधादिति विशेषं कथयितुमयार्थस्य ग्रन्थकृतोक्तत्वात् । तदेतच्छ्र-
नयबनुपदमेव सारदेवाधुक्तं तत्त्वण्डयति । यत्स्वित्यादिना । एवं च सामान्यतोऽनित्यत्वमेव
ग्रन्थकृतद्विभक्तम् । मतान्तरीत्या संकोचकरणेऽपि समानकार्थित्व एवेत्येव संकोचः कार्यो

यत्तु समाननिमित्तकत्वरूपसमानाश्रयत्व एवैवेति तन्न-
ज्ञापितेऽपीयायेयपेत्याद्यासिद्धेः । सूत्रवैयर्थ्यस्य तदवस्थ-
त्वाच्च । स्योन इत्यत्र तु वक्ष्यमाणरीत्यास्या अनित्य-
त्वादप्रवृत्तौ गुणादन्तरङ्गत्वाद्याणादेशः । न चैवम-
पीयायेत्यादावियङ् दुर्लभस्तत्र कर्तव्ये वृद्ध्यादेः स्थानि-

न तु समाननिमित्तकत्व एवेति, समानस्थानिकत्व एवेति वा, आद्ये धर्मिग्राहकमानविरोधात् ।
अन्त्ये ह्रस्व इत्यादिमूत्रैः वैयधिकरण्यान्यप्रयासस्य चारिणीत्यादिसिद्धये लक्ष्यानुसरणप्रयासस्य
च स्वीकार्यत्वादिति ग्रन्थकृतो गूढाभिर्मन्थिरिति युक्तियो विभावयन्तु । एतेन पुगन्तसाहचर्येण
लक्ष्मणगुणस्यापि हलन्तज्ञ एव प्रवृत्त्या स्योन इत्यादावदोषेण न सामान्यतोऽनित्यत्वश्रयणे
फलमिति यागेश्वरपण्डितोक्तमादेशविषय एव प्रवृत्तिरिति मिश्राद्युक्तं चापस्तम् । यत्तु
न्यासकारादयः, समाननिमित्तकत्वरूपसमानाश्रयत्व एवास्यः प्रवृत्तिः । अत एव स्योन इत्यत्र
गुणात्पूर्वमन्तरङ्गत्वाद्याणादेश इति येन विधिरिति सूत्रभाष्योक्तं संगच्छत इत्याहुः, स्तन्मते
स्वण्डयति । [यत्स्वित्यादिना ।] [समानाश्रयत्व एवेति ।] एवेनोक्तकार्थित्वव्यवच्छेदः ।
तथा सति स्योन इत्याद्यासिद्धेरिति तदाशयः । [इत्याद्यासिद्धेरिति ।] असमाननिमित्तकत्वेन
प्रकृतपरिभाषया अप्रवृत्तानन्तरङ्गत्वानुगुणादितः पूर्वं सर्वणर्द्धे, आय, ईषेत्याद्यापतेरिति भावः ।
इष्टापत्तिमभ्युपेत्याह । [सूत्रेति ।] अस्यास्येति सूत्रेत्यर्थः । एवं च ज्ञापनोत्तरमपि स्वांशे
चारिताभ्यार्मभावेन ज्ञापकत्वास्मृतिरिति भावः । नन्वेवं कथं स्योन इत्यादिसिद्धिस्त आह ।
[स्योन इत्यत्र चिति ।] [वक्ष्यमाणरीत्येति ।] अनुपदमिति शेषः । [एव मपीति ।] प्रवृत्त-
परिभाषया सर्वणर्द्धित्वस्य गुणवृद्धयोः प्रवृत्तावपीत्यर्थः । [वृद्ध्यादेःस्थानिवत्त्वेनेति ।] ननु
वृद्ध्युत्तरमियङ्गादेशात्पूर्वमन्तरङ्गत्वाद्याणादेशो, इ, आय, इति स्थिते वृद्धौ स्थानिवत्त्वेन
सर्वणर्द्धित्वेऽपि तदादेशो, आयादेशो तदभावात्कथं मियङ्गो दोर्लभ्यम् । नच वृद्धावतिदिष्टस्य

सर्वान्तरस्य पुनस्तदादेशे अथादेशे, अतिदेशादियद्बुल्लेभ इति वाच्यम् । लक्ष्ये लक्षणन्यायेन पुनःस्थानिवत्वात्प्रवृत्तेः । विकारद्वल्लक्ष्यभेदस्यानाश्रयणात् । अत एवैतिकेत्यादौ प्रत्यय-
स्थादिति त्वं सिद्धयति । अन्यथा पूर्वं दावेकादेशस्य स्थानिवद्भावेन तत्सत्यद्वल्लक्षणनिष्पन्नाकारेण
सह जातस्य परलभस्य पुनः स्थानिवत्त्वेनाकारद्वयव्यवधानादाप्पकारमावात्तदभापचिदुर्वरा ।
इत्यविवानसामर्थ्यादकारद्वयव्यवधानेऽपीत्यं भवतीति तु कञ्चुमशक्यम् । सर्विकेत्यादौ तस्य
चारिताभ्यादिति चेदत्र केचित् । स्थानिवद्भावप्रकरणे स्वस्थानिस्थानिनोऽपि स्वस्थानिवत्त्वेन
प्रहणान्नादेशस्थानिभूतवृद्धिस्थानिनोऽप्यायादेशस्थानिवत्त्वेन तद्वृत्तिसर्वात्म्यस्यायादेशेऽतिदेशे,
इयद्बो दौर्लभ्यमित्याशयात् । अत एव सुनायिकेत्यादौ धातन्त्यक्रोस्तु नित्यमित्यनेन नित्येत्वं
सिद्धिः । अन्यथा आनुमानिकस्थानिवद्भावेन गुणोत्तरं ने इत्यस्मिन् धातुत्वातिदेशेऽप्यायादेशोत्तरं
यान्ते तदभावात्तदसिद्धिस्यत् । स्थानिस्थानिनोऽपि स्वस्थानिवत्त्वेन प्रहणे तु नीञ्चुतिधातुत्वस्य
यान्तेऽतिदेशात् दोषः । अत एव च धून इत्यादौ सर्वधीयोत्तरं न संप्रसारण इति
निषेधसिद्धिः । अन्यथा संप्रसारणस्थानिकपूर्वरूपादेशस्य सर्वधीर्भस्य स्थानिवत्त्वेन संप्रसारणत्व-
स्यातिदंष्ट्रमवयवतया निषेधप्रवृत्तेर्दौर्लभ्यमेव स्यात् । यूनतिरिति निर्देशश्चानार्थं मानमिति
वदन्ति । अन्येतु निर्देशादस्यादतिदेशविषये लक्ष्ये लक्षणन्यायस्याप्रवृत्तिरित्येव कर्मणि तुं
शुक्तम् । एतिकेत्यादौ तु न यास्योरितिनिषेधादित्वाविवाविशेषैकादेशस्य स्थानिवत्त्व-
भावकभूतेनैव निर्वाह इत्याहुः । ननु कथंचिदुक्तरीत्या स्थानिवद्भावेनायादेशे स्थानिवृत्ति-
सवर्णान्त्वातिदेशेऽपि तद्वत्कारोऽनवर्णान्त्वस्य सत्त्वात्तदात्रयेयद्बुल्लेभः । अतिदिश्यमानवर्णो
हि स्वाश्रयसामानाधिकरण्येनैव स्वविरुद्धवर्मानिवर्तको नत्वन्वथा । अत एवाचःपरमिति त्रिंशे
भाष्ये परमिति तस्य युवजानिरित्यत्र यत्तुल्ये फलत्वेन प्रत्ययं तत्र स्थानिवद्भावेन समुदायेऽन्-
त्वातिदेशेऽपि तद्वत्कर्मकारनिष्ठं वल्लभादाय यत्तुल्यसिद्ध्या नेदं प्रयोजनमित्युक्तम् । अभावात्स-
कप्रधानकार्यातिदेशप्रक्षेऽपि स्थानिनि यत्र भवति तदादेशेऽपि न भवतीति तदर्थोद्दिष्टिदिदेश-
निमित्तकस्यैव कार्यस्य निवृत्तिर्न तु तदवयवनिमित्तकत्वेन प्राप्तस्य । अत एव तत्प्रक्षेऽपि परमिति तस्य
युवजानिरित्येव प्रयोजनमित्याशयेन “ योऽन्नादेशो नासावाश्रयते । यश्चाश्रयते नासावादेश
इत्युक्तम् तत्रैव भाष्ये । एवं च स्थानिवद्भावेनेयद्बो दौर्लभ्योक्तियुक्तोति चे, द्विदानीमिये-
त्यादिलक्ष्यधुरावादिग्रहविवातसवर्ण इत्यस्य प्रसज्यप्रतिषेधपरत्वेन व्याख्येयत्वादवयवेऽनवर्णान्त्वस्य
सत्त्वेऽपि समुदाये स्थानिवत्त्वेन लब्धं सवर्णान्त्वमादायासवर्ण इति प्रतिषेधादियद्बो दौर्लभ्य-

वत्त्वेनासवर्ण इति प्रतिषेधादिति वाच्यम् । सूत्रारम्भ-
सामर्थ्यादेव स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेः । तच्च सामान्यापेक्ष-
मभ्यासकार्ये तदुत्तरखण्डादेशस्य तत्कार्यप्रतिबन्धकीभूतं
स्थानिवत्त्वं नेति । अत एवारतीत्यादौ यणादेशस्य

मित्याशयात् । पशुदासपरत्वेन व्याख्यानं त्रियायेत्यादौ सत्यपि स्थानिवद्भावे प्रागुक्तरीत्याऽवयव-
गतसमवर्णत्वमादायेयद् प्रवृत्त्या सूत्रस्य चारितार्थादियेषेत्यत्र स्थानिवद्भावेनैकारे सवर्णान्ताति-
देशादियद्बुन स्यात् । प्रसज्यप्रतिषेधेन व्याख्यानोत्त्रियायेत्यत्रापि सूत्रस्य चारितार्थाभावेन
यावताविनेति न्यायेन वक्ष्यमाणरीत्या स्थानिवद्भावनिषेधज्ञापनादुभयत्रापीयद् सिद्धिः ।
स्थानिवद्भावनिषेधज्ञापनोत्तरं तत्सवर्ण इत्यस्य पशुदासपरत्वेऽपि न दोष इति त्वय्यदेतदिति
बोध्यम् । [सामान्यापेक्षमिति] असति बाधके प्रमाणानां सामान्ये पक्षप्रादादिति भावः ।
[अभ्यासकार्ये इति] एतत्फलं तु निन्य इत्यत्रोत्तरनकारस्यानिर्दितामित्यनेन लोपभावात् ।
अन्यथोत्तरखण्डावयवेकारस्थानिकस्य यणोऽनेन स्थानिवत्त्वनिषेधे हल्नाङ्गत्वस्य सत्त्वेन
लोपस्यत् । एतद्विशेषणे तु नलोपस्याभ्यसकार्यत्वाभावादेतन्निषेधाप्रवृत्त्या स्थानिवद्भावेन हल्ना-
ङ्गत्वाभावात् दोष इति बोध्यम् । [तदुत्तरखण्डादेशस्योति] एतत्फलं वक्ष्येत्यत्रोत्तरदत्तस्य
स्थानिवद्भावेन संप्रसारणत्वाद्भकारस्य संप्रसारणभावः । अन्यथाऽभ्याससंबद्धयादेशस्याप्युदत्तस्य
स्थानिवत्त्वनिषेधे वक्ष्य संप्रसारणपरत्वाभावात् संप्रसारण इति निषेधाप्रवृत्त्याऽभ्यासवृत्तस्य संप्रसा-
रणाप्रसिरिति भावः । यदि तु न संप्रसारण इति निषेधोऽपि शास्त्रबोधित्वात्कार्यमेवेति
तस्यान्नाभ्यासकार्यपदेन ग्रहणमित्युच्यते, तदा एतद्विशेषणभावोऽप्यस्य स्थानिवद्भावस्य तत्कार्य-
प्रतिबन्धकत्वाभावादेतन्निषेधाप्रवृत्त्या स्थानिवत्त्वेन संप्रसारणत्वे, इष्टमिद्विरिति नेदमस्य फलम् ।
किंतु प्रयोजनान्तरमन्वेष्ट्यम् । [अत एवेति] उत्कलापकस्येयद्बुनमात्रविषयकत्वमङ्गीकृत्य
सामान्यतोऽभ्यासकार्यमात्रविषयकत्वाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । [आरतीत्यादाविति] ऋचातोयद्बु-
नान्ताङ्गद्वि द्विप्रत्यये सत्यद्बोहोति द्वित्रे इत्यादादेशेऽभ्यासोत्तरत्वे हलादिस्तोत्रे स्तुतिकौ च

स्थानिवत्त्वादभ्यासस्य ढूलोप इति दीर्घो दुर्लभ इत्य-
पास्तम् । दीर्घविधौ तन्निषेधाच्च । अरिण्यादित्यत्र
तु स्थानिवत्त्वेनेयङ् भवत्येव । तस्य स्थानिवत्त्वस्याभ्यास-

लुकीत्यभ्यासस्य र्णागमे अर्, ऋ, अतीत्यवस्थायामुत्तरखण्डककारस्य यणि रोरीत्यनेन रेफस्य
लोपे ढूलोप इति दीर्घं चोक्तरूपसिद्धिः । उक्तज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वानङ्कारे तु दीर्घं कर्तव्ये
उत्तरखण्डादेशस्य यणः स्थानिवत्त्वे तत्र रेफलोपनिमित्तकरत्वाभावादीर्घो न स्यादिति भावः ।
ननु स्वरदीर्घयलोपेषु लोपजादेश एव न स्थानिवदितिनियमात्कथमत्र स्थानिवत्त्वनिषेधः ।
नच फलाभावादीर्घविषये तादृशनिश्चयानाश्रयमिति वाच्यम् । विव्यनुरित्यादुपधायां चेत्यनेन
प्राप्तदीर्घवारणाय तदावस्थकतायाः कौमुद्यामेवोक्तत्वादिति चेन्न । तत्सूत्रे प्रत्यासत्त्या हल्परक-
धातुधातुभूतकारपरकस्य धात्ववयवस्यैवोक्तो ग्रहणेन तत्र सत्यपि स्थानिवत्त्वनिषेधेऽभ्यासस्य
धातुत्वाभावात्तदवयवस्यैवोक्तो धात्ववयवत्वाभावादेव तत्र दीर्घवारणेन दीर्घादेशे तादृशनिश्चयानुप-
योग इत्याशयात् । अत एव न पदान्तेतिरूप्राप्तस्थानिवद्भावनिषेधस्य तेन नियमेन वारणेऽपि
पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदित्यनेन स्थानिवत्त्वनिषेधस्य दुर्बलतया तेन स्थानिवत्त्वनिषेधेऽपि न
तत्र दीर्घः । नच सामर्थ्यादित्यापि निषेधस्य तादृशनिश्चयो निवर्तक इति वाच्यम् । तदपेक्षया
प्रत्यासत्तिरूपकेन निरुक्त्याख्यानेनैव तत्र दीर्घवारणस्य न्याय्यत्वात् । अत एव परिपूर्वाद्येवः
कवित्रौ सर्वत्र प्रसारणस्यो ङ इति उपपत्त्ये ढूलोपे च सति परित्य इत्यत्रोपसर्गसम्बन्धीकारस्यो-
पधायां चेति दीर्घस्याप्रवृत्तिसिद्धा । अन्यथा अत्रादेशस्य लोपरूपत्वेन सत्यपि तादृशनिषेधे
दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधस्य सुवचतया वित्यनुरित्यादाविव स्थानिवद्भावेन दीर्घवारणस्या-
शङ्कतया स्यादेव दीर्घ इति बोध्यम् । तत्कार्यप्रतिबन्धकीभूतस्य फलमाह । [अरिण्यादिति ।]
ऋत्रातोयङ् लुगन्तादाशीर्लिङि द्वित्वेऽभ्यासस्योदत्त्वे हलादिदेशेषुऽभ्यासस्य रिगागमे, अरि, ऋ,
यादित्यवस्थापमियङः परत्वादिङादेशो पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्तत्र स्थानिवत्त्वेनेयङादेशसिद्धिः । अत्र
तादृशविशेषाभावेत्वेनेन स्थानिवत्त्वनिषेधादस्वर्णचर्परत्वाभावेनेयङ् न स्यात् । सति तु तद्धि-
शेषेणोऽत्र स्थानिवद्भावस्याभ्यासकार्यसाधकत्वेऽपि तत्सतिबन्धकत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्त्या इयङ्सिद्धि-

रिति भावः । यदि तु क्रमिकान्वाख्यानं पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपमन्तरङ्गत्वमादाय रिङः
प्रागेवेयङः प्रवृत्तिरित्युच्यते । तदेदं विशेषणं व्यर्थमिति केचित् । वस्तुतस्तु पदस्य
विभक्त्यान्वाख्यानं प्रक्रियाक्रमार्थनिर्णयोपस्थितनिमित्तकत्वरूपमन्तरङ्गत्वं रिङ् एवास्तीतीयङः पूर्वं
रिङादेशे स्थानिवत्त्वेनेयङादेशप्रवृत्तेर्वाच्यतया, इदं विशेषणमावश्यकमेव । यदि तु पक्षयो-
लक्ष्यानुरोधेन व्यवस्थितत्वादेताद्विषये क्रमिकान्वाख्यानमेवाश्रित्य कालिकेन च तादृशान्तरङ्गत्वेन
रिङःपूर्वमियङादेश इत्युच्यते तदा एतद्विशेषणफलमरियूतीत्यादि बोध्यम् । ऋधातोयङ्
लुगन्तादाष्टि क्षिप्रत्यये, अदादेशे द्वित्वेऽभ्यासकार्येषु, रिङि अरि ऋ, अतीत्यवस्थायां वर्णमात्राश्रय-
त्वेनान्तरङ्गत्वादियङः पूर्वं यगादेशे ततःस्थानिवत्त्वेनासवर्णचर्परत्वादियङि तत्सिद्धिः । अभ्यासकार्ये
तदुत्तरखण्डादेशस्य स्थानिवत्त्वं नेत्येतावन्मात्रोक्तावनेन स्थानिवद्भावनिषेधात्तदसिद्धः । उक्त-
विशेषणदाने तु प्रकृते स्थानिवत्त्वस्याभ्यासकार्यसाधकत्वेऽपि प्रतिबन्धकत्वाभावेन न निषेधार्थोक्ते-
रिति बोध्यम् । नचात्रापि वर्णमात्राश्रयत्वेन यगादेशस्येव प्रागुक्तदिशा, इयङोऽप्यन्तरङ्गत्वादुभयो-
न्तरङ्गयोः परत्वादियङादेशे, इदमपि फलं दुर्निरूपमिति वाच्यम् । इयङपेक्षया नित्यवाद्येण एव
प्रवृत्त्या फलस्य सुवचत्वात् । नैवेतद्विशेषणे, इयायत्यवस्थादेशस्य स्थानिवत्त्वेन लक्ष्यधर्मुपपत्तिः ।
तत्तथास्थानिवत्त्वस्याभ्यासकार्यप्रतिबन्धकत्वाभावेनैतन्निषेधस्याप्रामेयि रिति वाच्यम् । बह्वर्भूतप्रत्यया-
पेक्षत्वेन बहिरङ्गगुणपेक्षयाऽन्तरङ्गत्वादियङः प्रवृत्त्या अदोपात् । नैवेवमचकारणदित्यत्र काण्यादानां
वेति ह्रस्वाभावशेषे वृद्धेः स्थानिवत्त्वं लघुत्वादभ्यासस्य लघुपरत्वेन सन्वद्भावपत्तिः । तत् स्थानि-
वद्भावस्याभ्यासकार्यप्रतिबन्धकत्वाभावेनोक्तनिषेधाप्रवृत्तेरिति वाच्यम् । अभ्याससंबन्धिकार्यमोत्रे
कर्तव्येऽभ्यासानावयवकथातोयोज्यमवयव उत्तरखण्डसंबन्धी, अभ्यासादव्यवहितपरङ्गमस्य य
आदेशात्तस्याभ्यासकार्यप्रतिबन्धकीभूतं स्थानिवत्त्वं नेति तदर्थेनादोपात् । अत एव यातिरित्यादि-
सिद्धिः । यातेर्यङन्तात् क्तिचि द्वित्वे यङोऽकारस्यालोप इत्यनेन लोपे लोपेऽव्यवहितोत्पत्त्यनेन
यकारस्य लोपे यङोऽकारलोपस्य स्थानिवत्त्वेनोत्तरखण्डसंबन्ध्याकारस्य लोपे पुनर्यलोपे यातिरिति
सिद्धिः । अभ्याससंबन्ध्याकारस्य तु न पुनरलोपः । उत्तरखण्डसंबन्ध्याकारलोपस्य स्थानिवत्त्वात् ।
अभ्यासकार्यं तदुत्तरखण्डादेशस्येत्यत्र निरुक्तार्थविवक्षणे तूत्तरखण्डसंबन्ध्याकारलोपस्यानेन
स्थानिवत्त्वनिषेधात्पुनरलोपे यलोपे च प्रत्ययमात्रस्य श्रवणं प्रसज्येत । ईदृशार्थविवक्षणे तूत्तरखण्ड-
संबन्ध्याकारस्याभ्यासादव्यवहितपरत्वाभावात् तदादेशस्यानेन स्थानिवत्त्वनिषेध इति बोध्यम् ।
एतेनौनदित्यादावत उपधाया इति वृद्ध्यापत्तिरित्यपि परास्ता । तत्राभ्यासोत्तरखण्डस्यानर्थकत्वेन

कार्यप्रतिबन्धकत्वाभावात् ॥ इयं चाङ्गसंबन्धिन्याङ्ग
एवेति स्वरितो वेति सूत्रे भाष्ये । तत्र हि क्रमार्थे
इत्यादौ यणुत्तरमाहुकः । इयं चानित्या च्छवोरिति
समुच्चिदंशात् । अन्यथान्तरङ्गत्वात्पूर्वं तुकः शादेशे

तन्मते धातुत्वस्य वक्तुमशक्यतयाऽप्यासविशिष्टस्यैव धातुत्वादुत्तरखण्डसंख्येयप्रथमप्यासा नव-
यकधात्वयवादेशताभावेनाप्यासादव्यवहितपरजादेयत्वाभावेन च पङ्क्तनिषेधापद्रव्याऽङ्गेपरस्य
स्थानितत्वेन वृद्धभातेः । नवैवमप्यासकार्यं इति विशेष्यं व्यर्थम् । नित्य इत्यनोरित्यण्ड-
संबन्धकारस्याप्यासादव्यवहितमत्ताभावेनैव पङ्क्तनिषेधापद्रव्या दोगाभावादिति वाच्यम् ।
धर्मिभ्राह्मकमानलब्धस्य तादृशविशेषणस्याभावे तादृशप्रत्यासरेण व्याश्रयितुमशक्यतया तल्लभायैव
तदुपदानादिति बोध्यम् । [वृङ्क्तसंबन्धिन्याङ्ग एवेति] धर्मिभ्राह्मकमानाङ्गनिष्ठोद्देश्यताके-
ऽङ्गाधिकारीये कार्य एवेयं परिभाषा प्रवर्तत इत्यर्थः । [यणुत्तरमाहुक्त इति] अन्यथाऽनया
परिभाषया यणः पूर्वमाट एव पशुतिन्यायेति भावः । ईदृशार्थविक्षर्णेत्याट आङ्गवेदव्याङ्गो-
द्देश्यकत्वभावेन पङ्क्तपरिभाषाया अप्रवृत्त्या, अन्तरङ्गत्वादाटः पूर्व यणः पशुतिरिति भावः ।
नवैवमपि स्थेन इत्यावसिद्धिः । सिवैर्वाहुलकादौणादिके नमन्त्ये, ऊढि सि, क, न,
हृत्पञ्चम्यामन्तरङ्गमपि यणं बधित्वाऽनया परिभाषया लब्धप्रयुगापत्तेः । तत्र गुणस्य वर्ण-
शाखी बोद्देश्यतासमानाधिकरणोद्देश्यताकत्वप्रममानकारित्वव्याङ्गोद्देश्यकङ्गाधिकारीयकार्यत्वस्य च
सन्त्येन नित्यकरीत्या संकोचकरणेऽपि पङ्क्तपरिभाषापशुतेर्नोत्पादत आह । [इयं चानिरयेति]
एवं च वक्ष्यतेन सामान्यबोडनित्यत्वेनैव सर्वनिबद्धि प्राशुक्तीत्या संकोचकरणमनावश्यकमेवेति
बोध्यम् । अनित्यत्वे मानमाह । [समुक्कनिर्देशादिति] छकारादर्थ प्रक्षेपेण तकारनिर्दे-
शादित्यर्थः । तद्धि विश्वप्रथ इत्यादौ शादेशात्पूर्वमन्तरङ्गत्वाच्छे चेति तुकि तद्विशिष्टस्य
शादेशार्थम् । अन्यथा छकारस्य शकारेऽपि तकारश्रवणमिति । नचाक्षरग्रहपरिभाषया
न पूर्वे तुमिति वाच्यम् । तस्या असत्त्वात् । अस्या अनित्यत्वाभावेत्यन्तरङ्गादपि तुकः

तुको ऽप्राप्त्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ५५ ॥
नन्वेवं सेदुष इत्यादौ क्वसोरन्तरङ्गत्वादिति ततः
संप्रसारणे ऽपीटः श्रवणापत्तिरिति चेत् ।

पूर्वमनया परिभाषया शादेशे तुकोऽप्राप्त्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः । [अन्येवेति]
शेखरादावित्यर्थः ।

नन्वेवमिति । अन्तरङ्गत्वेनाभिमतस्य सर्वथा प्रथमपद्रव्यङ्गीकार इत्यर्थः ।
[इत्यादाविति] आदिना पपुष इत्यादिसंग्रहः । [अन्तरङ्गत्वादीति] यथा पद्भ्येत्यादौ
क्रमेणान्वाख्यानो पूर्वयणादेशपट्टित्काले परयणादेशनिमित्तस्यासत्ताङ्गिशङ्कं पूर्वयणादेशस्य
पट्टित्तिरेवमपि क्रमेणान्वाख्याने स द्द्यतोःकतौ द्वित्वे एवाप्यासलोपोश्च कृतयोसेद्
वसित्यस्यामवस्थायां बहिरङ्गत्वेनाभिमतसंप्रसारणनिमित्तस्य शसोऽप्यावाविशङ्कं बलादित्यक्षणे
इदीत्यर्थः । वस्तु भोऽन्तरङ्गत्वेनाभिमतस्य प्रथमं पट्टितौ दोष इत्यर्थप्रतिपादन एवात्र
प्रत्यङ्कृतात्यर्थं नत्वन्तरङ्गपरिभाषासंचारे । अन्तरङ्गपट्टित्काले जातस्य समकालप्रारम्भस्य वा
बहिरङ्गेऽसत्त्वेन तत्परिभाषाया इदानीमविषयत्वात् । निरूपयिष्यते चेदममे प्रत्यङ्कृता ।
अन्तरङ्गपरिभाषा निरूपणावसरे पद्भ्येत्यादिविषये “क्रमेणान्वाख्याने तूक्तोद्धारणे
पूर्वपट्टित्कत्वमन्तरङ्गत्वम् । बहिरङ्गस्यासिद्धत्वमपि निमित्ताभावादप्राप्तिरूपं बोध्य ” मित्युक्त्या,
अच्चपरसिद्धिर्नि सूत्रे उद्योते “तत्र पदस्यैव विषयान्वाख्याने सर्वेषां युगपत्प्राप्तावयया
व्यवस्था । क्रमेणान्वाख्याने तु पूर्ववृत्तिकत्वप्रमन्तरङ्गत्वं पूर्वयणादेशस्य परयणादेशस्य
बहिरङ्गत्वं तु निमित्ताभावादप्राप्तिरूपं बोध्यमित्युक्त्या च तत्पक्षेऽन्तरङ्गपरिभाषाया अव्यक्त्यपकत्व-
ध्वननात् । एतत्परिभाषाज्ञापनेतरं तु परिभाषाद्वारा अन्तरङ्गपट्टित्काले बहिरङ्गस्योपस्थितत्वा-
देतत्पट्टित्तिरिति त्वन्यदेतत् । [इदंश्रवणापत्तिरिति] तत्स्थानिकस्य यणःश्रवणापत्तिरित्यर्थः ।
नचान्तरङ्गे यणि कर्तव्ये बहिर्भूतप्रत्ययनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गस्य संप्रसारणात्प्राप्तिदत्तात्कथं यणिति
वाच्यम् । अक्षर्यात्यादाविव नाजानन्त्यं इति निषेधेनान्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । नच

अत्र के चित् ।

अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः ॥ ५६ ॥

न कृतो विशिष्ट उहो निश्चयः शास्त्रप्रवृत्तिविषयो
अर्थित्यर्थः । भाविनि निमित्तविनाश इत्यध्याहारः । बहिरङ्गे-
णान्तरङ्गस्य निमित्तविनाशे पश्चात्सम्भाविते ऽन्तरङ्गः

सत्यपि यणादेशो यलोपपट्ट्या संप्रसारणस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वाद्बहुपत्वे लोपो व्योःरित्यनेन
यलोपो सेदुष्य इति रूपसिद्ध्या न दोष इति वाच्यम् । अचोऽन्यानन्तर्यनिमित्तकेऽन्तरङ्गे कर्तव्ये
तत्र च कृते यदन्तरङ्गं प्राप्नोति तत्र च कर्तव्ये बहिरङ्गस्य बहिरङ्गासिद्धत्वं नेति नाजानन्तर्य
इत्यस्यार्थस्वीकारेणाक्षरार्थादाविव बलि लोपस्याप्रवृत्त्या निरुक्तदोषस्य तदवस्थत्वादिति बोध्यम् ।
[केचिदिति] दीक्षितादय इत्यर्थः । अस्याहुरित्युत्प्रेरणान्वयः । परिभाषाघटकाकृत्वव्यूहा
इत्यस्यार्थमाह । [न कृत इत्यादिना] तत्र व्यूहशब्दार्थमाह । [विशिष्टो उहो निश्चय इति]
निश्चये वैशिष्ट्यं दर्शयति । [शास्त्रप्रवृत्तिविषय इति] [यैरिति] पाणिनिप्रोक्तव्याकरण-
शास्त्राः प्रवृत्तिरित्यर्थः । एवं च वैयाकरणाः शास्त्रप्रवृत्तिविषयकनिश्चयभाववन्त इति वाक्यार्थः
फलितः । नन्वेवं सकलशास्त्रवैयर्थ्यमसङ्ग इत्यत आह । [भाविनीति] भावलक्षणसमर्पणम् ।
वस्तुत इदं संप्रसारणयोरन्तरङ्गत्वं बहिरङ्गत्वयोस्त्वात्कलिताथामिप्रायेणाह । [बहिरङ्गेत्यादि]
[पश्चात्संभाविते इति] उत्तरकालभाविनीत्यर्थः । अस्य यथाश्रुतार्थकत्वं तु न युक्तम् ।
संभावनानिवेशयोत्तरत्र करिष्यमाणतयाऽस्य ग्रन्थस्य तदभिप्रायकताया अयुक्तत्वात् । तदभिप्राय-
कत्वे सूत्रितादौ यद्येकादेशो न स्यात्तदा वृद्धिस्यादिति संभावनया प्रकृतपरिभाषाविषयतायास्सुवच-
तया “नचेत्यादिक्थ्यमाणशङ्काग्रन्थस्य” “आदेशद्वारेण निमित्तविनाशसत्त्वेनाशते” इति
तत्समाधानग्रन्थस्य चानुपपत्तेः । यत्तत्र ज्ञापकं “गोरतद्विदुकीति सूत्रे तद्विदुप्रहणम् । तद्वि-
राजमवीयतीत्यादौ सुबलुकि निषेधो मायुदित्येवमर्थं क्रियते । एतत्परिभाषाभावेत्वनन्तरङ्गत्वाल्लुक्-
पूर्वं टचः प्रवृत्त्या दृष्टसिद्ध्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । ज्ञापितेत्वस्मिन् लुको भावित्वेनालुप्रपनिमित्त-

नेति यावत् । अत्र च ज्ञापकं समर्थानां प्रथमादिति
सूत्रे समर्थानामिति । तद्वि सूत्रितादिभ्यः कृतदीर्घेभ्यः
प्रत्ययोत्पत्त्यर्थम् । अन्यथाऽन्तरङ्गत्वादीर्घे कृत एव प्रत्यय-
प्राप्त्या तदव्यर्थता स्पष्टेव । तत्र हि भाविन्या आदिवृद्ध्या

विनाशाच्चोऽसिद्ध्यापत्त्या तस्याफलमिति केचित् । तत्र । अन्तरङ्गानपीति न्यायेन टचःपूर्वं
लुक् एव प्रवृत्त्या तद्विदुप्रहणभावे सुबलुक्कसत्त्वेन टचोऽप्रवृत्त्यापत्त्या तदर्थं तत्र तद्विदुप्रहणस्या-
वश्यकत्वेन तद्वैयर्थ्याभावात् । तदव्ययनयवत्र ज्ञापकमाह । [अत्रचेति] [समर्थानामिति] । तत्र
समर्थग्रहणं न तावद्व्ययमुपगोस्पर्धं चैत्रसेव्यादावसामर्थ्यं तद्विदुत्यावृत्त्यर्थम् । स्वार्थं परिपूर्णं
पदमर्थन्तरेणोपसंक्रामनीति कुस्मित इति सूत्रस्य भावोक्तन्यायेन सार्थकर्ताद्धतानां सुबन्तोदोवात्सत्या
तेषां पदविधित्वेन समर्थपरिभाषैवासामर्थ्यं तद्वारणसंभवात् । किंचानभिधानादप्यसामर्थ्यं न
तद्विदुत्यतिरिति भाव्ये स्पष्टम् । तथाचात्र समर्थानामिति पदं न प्रसिद्धसामर्थ्यबोधकम् ।
किंतु शक्तपर्यायः । शक्तत्वं चार्थप्रतिपादकत्वम् । तत्र परिनिष्ठितस्यैव । नबहुन-
सन्धिकार्ययापरिनिष्ठितस्य यु, उल्लिखित इत्यादेः कल्पनयाप्यर्थवत्त्वमस्ति । तदुक्तं
भाव्ये “अथैतत्समर्थग्रहणं नैव कर्तव्यम् । कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । समर्था-
दुपतिर्यथा स्यात्समर्थानामभूदिति । किं पुनस्समर्थम् । अर्थभिधाने यत्समर्थम् । किं
पुनस्तत् । कृतवर्णानुपूर्विकं पदमिति ” कृतवर्णानुपूर्विकमित्यस्य कृतसन्धिकार्यमित्यर्थः । एवं
च कृतसन्धिकार्योदित्यर्थकं तदिति भावः । तदह । [तद्विदिति] समर्थग्रहणं इत्यर्थः ।
अत्र प्रसिद्धिद्वयोक्तस्य हिशब्दस्य प्रत्ययोत्पत्त्यर्थमित्युत्प्रेरणान्वयः । तेन च तस्यान्यार्थत्व-
निरासमसूचितः । [अन्येति] । एतत्परिभाषाभावे इत्यर्थः । [अन्तरङ्गत्वादीर्घे इति]
क्रमेणान्वाह्याने सवर्णदीर्घोत्तरं सुबलुक्त्यनन्तरमेव बहिरङ्गत्वेनाभिमततद्विनिमित्तस्येजः प्रवृत्त्या
सुबलुपत्तेः प्राक्सवर्णदीर्घप्रवृत्तिकाले बहिरङ्गत्वेनाभिमततद्विनिमित्तस्येजोऽभावात्तदप्राप्त्या पूर्वं दीर्घे
कृते इत्यर्थः । [प्रत्ययेति] इत्यादिप्रत्ययेत्यर्थः । [तद्विदिति] समर्थपदव्यर्थेतेत्यर्थः ।
ज्ञापितेत्वस्मिन्चास्मिन्माह । [तद्विदिति] सूत्रितादावित्यर्थः । [आदिवृद्धयेति] बहिरङ्गमून्या

सवर्णाच्चत्वविनाशः स्पष्ट एव ॥ न चातैकोदेशप्रवृत्ति-
समये वृद्ध्यप्राप्त्यैकादेशे कृत आदेशे वृद्धेः प्राप्तावपि
तन्निमित्तविनाशाभाव इति वाच्यम् । तद्द्वारैव तन्नि-
मित्तविनाशसत्त्वेनाक्षतेः ॥ न च सौत्थितौ बहिरङ्ग-
तया वृद्धेरसिद्धत्वाच्च तन्निमित्तविनाश इति वाच्यम् ।

आदिद्वन्द्वेत्यर्थः । [सवर्णाच्चत्वविनाश इति ।] अन्तरङ्गसवर्णदीर्घनिमित्तभूतसवर्णाच्चत्वविनाश
इत्यर्थः । तथाचानया परिभाषया पूर्वं सवर्णदीर्घप्राप्तवृत्तावकृतसम्बन्धेरेवेति आदिद्वन्द्वत्वावादेशे च
सावृत्तिरिति स्यादतस्तद्व्यावृत्त्यर्थं समर्थग्रहणमिति भावः । अस्य स्यादो चारिताभ्यं विषयमिति ।
[नचेति ।] [अथेति ।] सृष्टिस्तादावित्यर्थः । [वृद्ध्यप्राप्त्येति ।] वृद्धिनिमित्तयेकस्यैव नीमभावादिति
भावः । [आदेशे इति ।] दीर्घरूपे आदेशे इत्यर्थः । [वृद्धिप्राप्तावपिति ।] एकादेशो-
त्तरमित्रः प्रवृत्त्या निमित्तसत्त्वेन वृद्धिप्राप्तावपित्यर्थः । [तन्निमित्तविनाशाभाव इति ।] यथा
सेदुष इत्यादौ बहिरङ्गसंप्रसारणेनान्तरङ्गेनिमित्तवलादित्यस्य विनाशस्तथा, अत्र बहिरङ्गवृद्ध्या,
अन्तरः सवर्णदीर्घनिमित्तभूताकृत्यसवर्णाच्चत्वयोर्विनाशाभाव इत्यर्थः । तथा च ज्ञापितेऽप्यत्रैत-
त्परिभाषाप्रवृत्त्या न समर्थग्रहणस्य स्यादो चारिताभ्यामिति भावः । [तद्वारैवेति ।] आदेश-
विनाशद्वारैवेत्यर्थः । एवेन साक्ष्यत्वम्यच्छेदः । एकादेशोत्तरं वृद्धिप्रवृत्तावेकादेशोऽनुवर्तमानस्य
सवर्णदीर्घनिमित्तभूतासंभ्रम्य विनाशादादेशविनाशद्वारा तन्निमित्तविनाश इति भावः । यथा
श्रीपात्येतन्न सुपि चेति दीर्घप्रवृत्तौ तन्निमित्तस्यादेशोऽनुवर्तमानस्यावर्णत्वस्य तोलोपपद्युक्तो विनाशः
सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तौ निमित्तं तद्वर्णानिमित्तस्याकृत्यस्यादेशोऽनुवर्तमानस्य बहिरङ्गवृद्धिप्रवृत्तो-
विनाशः प्रवृत्तपरिभाषाप्रवृत्तौ निमित्तं स्यादतसमर्थग्रहणमावश्यकमित्याशयः । पुनरन्यथा
समर्थग्रहणस्य स्यादो चारिताभ्यामावमाशङ्कते । [नचेति ।] [वृद्धेरसिद्धत्वादिति ।] नयन्तरङ्ग-
परिभाषया अन्तरङ्गशास्त्रप्रवृत्तेः पूर्वं जातस्य तत्प्रवृत्तिकाले प्राप्तस्य वा बहिरङ्गस्यान्तरङ्गद्वय-
असिद्धतायाः प्रागुपदेशितत्वात्प्रवृत्तेऽन्तरङ्गप्रवृत्त्युत्तरं प्राप्तायावृद्धेस्तथा असिद्धत्वमितिप्राप्तं कथमिति

समर्थग्रहणेनेतद्विषये तस्या अप्रवृत्तेरपि ज्ञापनात् ॥ यत्तु
समर्थग्रहणेनान्तरङ्गपरिभाषया अतित्यत्वमेव ज्ञाप्यत
इति । तन्न । असिद्धपरिभाषया समकालप्राप्तबहि-
रङ्गस्य पूर्वं जातबहिरङ्गस्य चान्तरङ्गे कर्तव्ये ऽसिद्धत्वं

चेदत्रोच्यते । अन्तरङ्गे कर्तव्ये जातस्य तत्कालप्राप्तस्य वा बहिरङ्गस्यासिद्धत्वमित्यर्थो नापूर्वः ।
किन्त्वन्तरङ्गप्रवृत्तिकाले तत्प्रापकतया प्रतिबन्धकतया वा यदुपस्थितं बहिरङ्गं तस्यैवमिद्धत्वं
नानुपस्थितस्य भावाभावादिति न्यायसिद्धोऽयमर्थः । तथा च सत्यामस्यां परिभाषायां
प्रकृतपरिभाषाप्रवृत्तिप्रयोजकस्यान्तरङ्गनिमित्तविनाशस्य निष्पादकत्वेन प्रकृतपरिभाषाद्वाराऽन्तरङ्ग
प्रवृत्तिप्रतिबन्धकतया तत्प्रवृत्तिकाले बहिरङ्गायावृद्धेरुपस्थितत्वाद्युक्तमेवान्तरङ्गद्वय-
असिद्धत्वमिति । यद्वा प्रकृतपरिभाषाप्रवृत्तिहेतोरन्तरङ्गनिमित्तविनाशस्य निष्पादकत्वात्स्यापकत्वे-
नोपस्थितायावृद्धेरन्तरपरिभाषाद्वय्या असिद्धत्वमन्तरङ्गपरिभाषया, इहामिधितिसम् । अस्याः परि-
भाषाया अन्तरङ्गत्वं तस्या अन्तरङ्गनिवर्तकत्वात्तन्निमित्तकत्वेनेति । एतेन स्वर्कः यवद्विगोचरस्यैव
बहिरङ्गप्रवृत्तान्तरङ्गनिमित्तविनाशस्यैवन्तरपरिभाषाप्रवृत्तिप्रयोजकत्वेनान्तरङ्गद्वया बहिरङ्गस्यासिद्ध-
त्वेऽपि परिभाषाद्वया तस्य सिद्धत्वात्प्रवर्तत एव परिगोषति शङ्कापि निरस्तेति बोध्यम् । एवं च
समर्थग्रहणस्य पुनरन्तरपरिभाषायावता विनोति न्यायेन सामाधत्ते । [समर्थग्रहणेनेति ।] [एतद्विक्रमे
इति ।] अकृत्यवृद्धपरिभाषाविषय इत्यर्थः । [तस्या इति ।] अन्तरङ्गपरिभाषाया इत्यर्थः ।
[अप्रवृत्तेरपीति ।] अपिरेत्तरपरिभाषासमुच्चयकः । नन्वेवं समर्थग्रहणेन सामान्यतोऽन्तरङ्ग-
परिभाषानित्यत्वज्ञापनेनैव सेदुष इत्यादिरूपसिद्धौ कृतमेत्तरपरिभाषाज्ञापनप्रयत्नेनेत्याशयेन
शङ्कते । [यत्प्रवृत्ति ।] [अनित्यत्वमेवेति ।] एवेन प्रकृतपरिभाषानिरासः । [तन्नेति ।]
अत्रासंभवादित्यन्तो हेतुः । [असिद्धत्वं बोध्यत इति ।] तत्परिभाषायाः प्रागुक्तज्ञापकद्वये-
नान्तरङ्गप्रवृत्तिकाले कथमप्युपस्थितस्यैव बहिरङ्गस्यासिद्धत्वं बोध्यते न तु तदानीं सर्वथा
अनुपस्थितस्य तत्प्रवृत्त्युत्तरं प्राप्तस्य बहिरङ्गस्येति प्रकृतपरिभाषाया असत्त्वेऽन्तरङ्गप्रवृत्तिकाले
बहिरङ्गस्य कथमप्यनुपस्थितत्वाच्च तद्विषयत्वमिति भावः । ननु तत्र कृतेऽपीत्यव्याहारेण तदुत्तरं-

बोध्यते न तु जाते ऽन्तरङ्गे तस्य तत्त्वं बोध्यते माना-
भावात् फलाभावाच्च । एवं च सूस्थितादवेकादेशस्य
परिभाषासाध्यत्वाभावेन तदनित्यत्वज्ञापनासंभवात् ॥
अन्तरङ्गानपि विधीनित्यादेरप्यस्याभेवान्तर्भावः । एत-
त्प्रवृत्तौ च निमित्तविनाशसम्भावनापि निमित्तम् ।

प्राप्तस्यापि कुतो नासिद्धत्वमत आह । [मानाभावादिति ॥] तथा शेषपूर्णेन व्याख्यातस्य
धर्मिग्राहकमानविरुद्धत्वादिति भावः । ननु फलबलात्तथापि कल्प्यत इत्यत आह ।
[फलाभावादिति ॥] अनन्यथासिद्धलक्ष्यरूपफलाभावादित्यर्थः । [एवं चेति ॥] तत्र तथा
अर्थभावे चेत्यर्थः । [परिभाषेति ॥] अन्तरङ्गपरिभाषेत्यर्थः । ननु परद्वयेत्याद्युदाहरणविषये
“क्रमेणान्याख्याने तूक्तोदाहरणे पूर्वप्रवृत्तिकत्वमन्तरङ्गत्वम् बहिरङ्गस्यासिद्धत्वमपि निमित्ताभावाद-
प्राप्तिरूपं बोध्य ” मित्यन्तरङ्ग परिभाषानिरूपणवसरे ग्रन्थकृतोक्तत्वात्तद्वदत्रापि तत्परिभाषा
संचारस्य युक्तत्वादित्युक्तमिति चेन्न । तत्पक्षे तत्राप्यन्तस्तत्परिभाषाऽ विषयत्वमेव ग्रन्थकृदा-
कृतमिति प्राशुपदार्शतत्वात् । ननु कथं चिदपि तत्परिभाषाविषयत्वमाश्रित्य तदनित्यत्वज्ञापने
अन्तरङ्गानपीत्यादेरप्यनैव गतार्थतेति लाघवम् । अतिरिक्तपरिभाषाज्ञापनेन तु न तत्संभव
इति पौरुषमिति शङ्कां निराकर्तुमाह । [अन्तरङ्गानपीति ॥] इत्यादेरपीति ॥ आदिना
अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यब्याधत इत्यस्य संग्रहः । वार्णपरिभाषायाः पूर्वोत्तरपरदनमित्तक
कार्यत्वं पूर्वमित्यस्याश्च नास्यामन्तर्भावः । तद्विषये उक्ते, उवाते, आधीन्द्र स्मैमेद इत्यादौ
बहिरङ्गभूतोवडानङ्गव्यामन्तरङ्गैकादेशनिमित्तविनाशस्य दुर्निरूपत्वात् । नन्वन्तरङ्गानपि विधीन्
बहिरङ्गो ल्यबित्येतद्विषये प्रदायेत्यदौ बहिरङ्गेण ल्यबादेशेनान्तरङ्गद्वयाद्वादेश निमित्तस्य तकारा-
दित्वस्य विनाशाद्वक्तु तस्याः परिभाषाया अयामन्तर्भावः । अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुभाधत
इत्यस्यास्तु कथमन्तर्भावः । तद्विषये गोमस्रिय इत्यादावन्तरङ्गत्वाद्धादिलोपे विषयाभावेन
बहिरङ्गस्य लुकोऽप्राप्त्या तत्कृतनिमित्तविनाशस्य दुर्बलवादत आह । [एतत्प्रवृत्ताविति ॥]
[संभवानपीति ॥] अपिर्वास्तविकानिमित्तविनाशसमुच्चायकः । यदि पूर्वमन्तरङ्गं न स्यात्तदा

अत एव गोमदण्डीत्यादौ हलङ्-चादिलोपो न । अन्यथा
हलङ्-चादिलोपकाले सामासिकलुको ऽप्राप्त्या तदुत्तरं
चापहार्याभावादप्राप्त्या लोपस्यैवापत्तेः । अस्ति चान्नापि
यदि लोपो न स्यात्तर्हि लुक् स्यादिति सम्भावना ॥
अल्लोपो ऽन इति सूत्रस्यतत्परकरणं तु परिभाषानित्यत्व-
ज्ञापनेन चरितार्थम् । तद्व्यान इत्यादौ लोपवारणाय ।
अन्यथा दीर्घाभावे लोपसंभावनेत्येतत्परिभाषाबलादीर्घा-

बहिरङ्गेणान्तरङ्गनिमित्तविनाशः स्यादिति संभावनेत्यर्थः । [अत एवेति ॥] संभावनाया अपि
निमित्तत्वादेवेत्यर्थः । [अन्यथेति ॥] संभावनाया एतत्परिभाषा निमित्तत्वानङ्गीकारे इत्यर्थः ।
[लोपस्यैवापत्तेरिति ॥] सेदुष इत्यादौ बहिरङ्गसंभारणेनान्तरङ्गेऽङगमनिमित्तभूतवलादित्यस्येवा-
न्तरङ्गलोपनिमित्तविनाशस्य लुका भावित्वाभावेन प्रकृतपरिभाषाया अमाप्तेरित्यर्थः । तथा च
नुमापत्तिरिति भावः । उक्तार्थाङ्गीकारे तत्र तदार्पितं वारयति । [अस्ति चेति ॥] चस्त्वर्थः ।
[अत्रापीति ॥] गोमदण्डीत्यादावपीत्यर्थः । [संभावनेति ॥] एवं च सूस्थितादावपि यद्येकादेशो
न स्यात्तदा वृद्ध्या सवर्णदीर्घविनाशस्यादिति संभावनाया प्रकृतपरिभाषाप्रवृत्तसुवक्तव्या
आदेशद्वारकपरंपरया निमित्तविनाशग्रहणमनाक्यकमित्याशयः । नन्वेतत्परिभाषाङ्गीकोऽ लोपोऽन
इति सूत्रस्य तत्परकरणमनर्थकं स्यादत आह । [अल्लोपोऽन इति ॥] [परिभाषानित्यत्वेति ॥]
अवृत्तव्यूहपरिभाषानित्यत्वेत्यर्थः । तदेतद्वारयति । [तदीत्यादिना ॥] [अन इति ॥]
अन प्राणने इत्यस्माद्धातोः विव्यनुनासिकस्य द्विवल्लोलित्यनेन दीर्घे शसि रूपम् ।
[लोपवारणयेति ॥] आकारस्य लोपवारणयेत्यर्थः । [अन्यथेति ॥] अनित्यत्वाभावे इत्यर्थः ।
[लोपसंभावनेत्येति ॥] लोपेन दीर्घनिमित्तविनाशसंभावनेत्यर्थः । [दीर्घाप्रमात्राविति ॥]
यदि दीर्घो न स्यात्तदा लोपेन दीर्घनिमित्तोपधाभूताकारविनाशः स्यादिति संभावनाया प्रकृत-

प्राप्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्याहुः ॥

समर्थानामिति सूत्रे कैयटस्तु समर्थवचनेनेयं परिभाषा ज्ञाप्यते । अकृतव्यूहाः पाणिनीया इति । तेन पुणु इत्यदावन्तरङ्गत्वात्पूर्वं कृतो ऽपीडागमो निवर्तत इति वदन्न कृतो व्यूहो विशिष्टस्तर्को निमित्तकारणविनाशोऽपि कार्यस्थितिरूपे धैरित्यर्थमभिधेति । निमित्तापाद्ये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति यावत् । सूथितादिभिर्व्यूहैर्दीर्घनिवृत्तौ सावुत्थितिर्माभूदिति समर्थानामिति ॥

परिभाषाकलहैर्वाप्राप्तावित्यर्थः । [तद्वैयर्थ्यमिति] । तपरकरणवैयर्थ्यमित्यर्थः । अनित्यत्वापनफलं त्वति वकानित्यत्राकञ् सिद्धिः । अन्यथा तन्निमित्तभूतसर्वनामत्स्य भाविना समासप्रयुक्तेनोपसर्जनत्वेन विनाशसंभावनायासत्त्वेन प्रकृतपरिभाषया तदसिद्धिस्यात् । प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनमायत्राद्यं ज्ञापकमिति मूल एव स्पष्टम् । [इत्याहुरिति] । अस्य पूर्वेषु केचिदित्यनेनान्वयः । इत्यप्रसया दीक्षिताद्यभिप्रेतं वाक्यार्थं निरूप्य कैयटमिमतमर्थमाह । [समर्थानामिति] । [कैयटस्त्विति] । अस्याभिप्रेतीत्यनेनान्वयः । तस्यैतदाशयकत्वे बीजमाह । [वदन्विति] । पूर्वं कृतोऽपीडागमो निवर्तत इति तदुत्तया अस्या ईदृशार्थकत्वं तदभिप्रेतमिति सूचितमिति भावः । [कार्यस्थितिरूप इति] । यथा दण्डनाशोऽपि घटस्थितिरूप इत्यर्थः । अत्र पक्षे समर्थग्रहणस्य चारितार्थ्यमाह । [सूथितादिगीति] । [वृद्धाविति] । सत्यामिति शेषः । [दीर्घानिवृत्ताविति] । प्रकृतपरिभाषेत्यर्थः । ननु कृतदीर्घात् सूथितशब्दादिभिर्दीर्घरूपादेशस्य व्यूहौ नैमित्तिकस्य दीर्घस्य वद्वैव निवर्तनात्परिभाषया तद्विनाशस्याशयत्वात्परिभाषाया अप्यवृत्त्या ज्ञापनोत्तरमपि समर्थग्रहणस्य न स्वांशे चारितार्थ्यम् । किञ्च दीर्घविनाशोऽपि देवदत्तहन्तृहननन्यायेनोकाराभावात्सावुत्थितिरित्यनिष्ठ-

लोकन्यायसिद्धश्चायमर्थः । तथा हि । लोके निमित्तं द्विविधं दृष्टम् । कार्यस्थितौ नियामकं तदनियामकं च । आद्यं यथा न्यायनये ऽपेक्षाबुद्धिस्तन्नाशो द्वित्वनाशाभ्युपगमात् । वेदान्तिनये प्रारब्धस्य विक्षेपस्थितिनियामकत्वं च प्रसिद्धमेव । द्वितीयं यथा दण्डादि । तन्नाशोऽपि घटनाशादर्शनात् । शास्त्रे लक्ष्यानुरोधाच्च-

रूपानपत्त्या न स्वांशे चारितार्थ्यमिति चेन्नोच्यते । निमित्तस्य विनाशे तत्प्रयुक्तकार्यविशेषविशिष्टस्य स्थाने तत्कार्यरहितत्वरूपातिदेशस्यानया बोधनाशैमित्तिकविनाशस्य उकाराश्रयणस्य चोपपत्त्या तदुत्तरं वृद्धावादेशयो सावुत्थितिरिति स्यादतस्तस्यार्थग्रहणं स्वांशे चारितार्थ्यमिति । ननु ज्ञापकानपेक्षत्वेनोपेक्ष युक्तम् नाव्यक्तमित्याह । [लोकन्यायसिद्धश्चेति] । चोऽप्यर्थः । वक्ष्यमाणलोकेऽदृष्टान्तसिद्धोऽपीत्यर्थः । तथा च न्यायसिद्धार्थानुवादकमेवात्र पक्षे समर्थग्रहणमिति लाववमिति भावः । [निमित्तं द्विविधमिति] । स्वास्थितौ कार्यस्थितिसंपादकम् । स्वास्थितावपि तत्स्थितिसंपादकं चेति क्रमेणार्थः । [अपेक्षाबुद्धिरिति] । अपेक्षोऽप्येक इत्यादिरित्यर्थः । [अभ्युपगमादिति] । तस्याः द्वित्वजनकत्वात्स्वांशे द्वित्वनाशस्य च तैरभ्युपगमात्सा स्वास्थितावेव कार्यस्थितिनियामिका । तत्रैवापरं दृष्टान्तमाह । [वेदान्तिनये इति] । अस्य तत्रेत्यादिः । [विक्षेपस्थितौ] । संसारस्थितौत्यर्थः । प्रारब्धस्य भोगतो नादृश्यत्वेन ब्रह्मज्ञानोत्तरमपि प्रारब्धनाशपर्यन्तं संसारानुवृत्तिर्दुर्गता । अत एव कैश्चिद्बोधिपरिधौगर्भजेनैकास्मिन्नेव जन्मनि कायव्यूहेनानेकजन्मभोग्यप्रारब्धानुभवेन संसारमोक्षाय प्रयतनं तन्मोक्षश्च दृश्यत इति भावः । [द्वितीयमिति] । स्वास्थितावपि कार्यस्थितिनियामकमित्यर्थः । [तन्नाशोऽपीति] । दण्डनाशोऽपीत्यर्थः । नन्वेवमपि शास्त्रे वैरीत्यं कृतोऽनेत्यत आह । [शास्त्रे इति] । तथाचावदृष्टान्तसिद्धोऽप्यन्याय इति भावः । एवमत्र पक्षे ऽस्या लोकन्यायसिद्धत्वमुक्त्वा दीक्षितादिमते तत्रेत्याह ।

वस्था ॥ भाविनि निमित्तविनाशे पूर्वमनुत्पत्तौ तु न कश्चिन्न्यायो नापि संप्रतिपन्नो दृष्टान्तः । समर्थानामित्यस्यापि लोकसिद्धान्तार्थज्ञापनेन चारितार्थसम्भवे लोकासिद्धापूर्वतादृशार्थज्ञापकत्वे मानाभाव इति तदाशय इति बोध्यम् ॥

परे तु सेदुष इत्यादौ पदावधिके ऽन्वारख्याने सेद्वस्र अस् इति स्थिते इट्संप्रसारणयोः प्रासयोः प्रतिपदविधित्वात्पूर्वं संप्रसारणे वलादित्वाभावादिटः प्राप्तिरेव नेति तत्सिद्धिरिति स्पष्टं समर्थानामिति सूत्रे कैयटे ऽसिद्धव-

[भाविनीति] । [न कश्चिन्न्याय इति] । ननु “प्रक्षालाद्धि पङ्क्तस्य दूरदस्पर्शनं क्व” इति लोकन्यायस्य तत्रापि सत्त्वादित्दमनुक्तमिति चेन्न । पूर्वोक्तप्रश्नान्वितवर्तन्योलावधवगौरवप्रतिपादन एव तत्तत्सार्थात् । तदाह । [नापीति] । [संप्रतिपन्न इति] । युक्त इत्यर्थः । ननु न्यायादभावेऽपि ज्ञापकसिद्ध एव सोऽर्थोऽत आह । [समर्थानामिति] । [लोकसिद्धेति] । आवलोककदृष्टान्तसिद्धेत्यर्थः । [तदाशय इति] । कैयटाशय इत्यर्थः । अत्र केचिदित्यनेन कैयटोऽभिप्रेतीत्यनेन च पक्षद्वयेऽपि सूचितामरुचिं प्रकटयन् सिद्धान्तमाह । [परेति] । [पदावधिकेऽन्वारख्याने इति] । सुसिद्धरूपविभक्तिपर्यन्तं भागमन्वाख्येयत्वेन संस्थाप्य तस्य शाखेण साधुत्वान्वाख्येयत्वेन क्रियमाणे इत्यर्थः । लक्ष्यानुरोधात्तत्पक्षस्यैव तत्राश्रयणे चेत्यपि बोध्यम् । इडिधावेकाग्रहणामर्थेन कृतद्विवचनानामेकावधिसिद्धिर्वादिताः पूर्वमिदोऽप्यतिशयः । [सिद्धवसि] । [प्रतिपदविधित्वादिति] । प्रतिपदोक्तत्वेन शीघ्रोपस्थितकतेत्यर्थः । [संप्रसारणे इति] । पूर्वरूपे चेत्यपि बोध्यम् । [तत्सिद्धिरिति] । अकृतव्यहृपरिभाषासाध्यलक्ष्यसिद्धिरित्यर्थः ।

तसूत्रे कैयटे च स्पष्टमेतत् । यद्यपि प्रतिपदविधित्वमनवकाशत्वे सत्येव बाधकत्वे बीजं, तथापि पूर्वप्रवृत्तौ सावकाशत्वेऽपि नियामकं भवत्येवेति तदाशयः । निरु-

तथा च नैया परिभाषा आवश्यकीति भावः । नचोत्तरीत्या पूर्वं संप्रसारणेऽपीडपेक्षया तस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्सादेवेति वाच्यम् । तस्यानित्यत्वेनेहाऽप्रवृत्तेः । परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिसन्निपाते तेषां मिश्रःप्रसंगे परबलीयस्त्वमिति प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सूत्रस्यकैयटेन प्रतिपदविधित्वयापवादत्वसमक्षकत्वसूचनाच्चद्विषयेऽन्तरङ्गपरिभाषया अप्रवृत्तेश्च । स्पष्टं चेदमसिद्धवद्वत्राभादिति सूत्रे वयुसंप्रसारणमज्जिविधिविति वार्तिकन्याय्यावसरे उद्योते । तच्छून्यद्वयाह । [यद्यपीत्यादीना] । [अनवकाशत्वे सत्येवेति] । शेषाद्विभाषेति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादिति भावः । तत्रहि प्रतिपदविहितसमासान्तानां कबभावे सावकाशत्वेन बाधकत्वयोगो-चद्विषये परत्वात्तान् बाधित्वा कप् स्यादतो याभ्यःप्रकृतिभ्यः समासान्ताः प्रतिपदमनुकास्ताभ्य एव कबर्थं शेषग्रहणमावश्यकमित्युक्तम् । निरवकाशत्वाभावेऽपि केवलप्रतिपदोक्तत्वस्य बाधकत्वप्रयोजकत्वे तदसङ्गतिरिति भावः । [नियामकं भवत्येवेति] । शीघ्रोपस्थितिकत्वेनेति भावः । नन्विदमविधायके क्वेकाजिति सूत्रेऽपि वनोत्तथैवोपादानादुभयोस्समत्वमेवेति चेन्न । तस्य क्कादिनियमप्रापितस्येदो नियामकत्वेनेतरव्यावृत्तिमात्रात्तत्स्यकृत्या आर्धधातुकस्येडुलोटोरित्यस्यैव तत्रेडिधायकत्वेन तस्य तत्त्वाभावात् । नच स्वमते नियमशास्त्राणां विधिमुखेन प्रवृत्त्या तस्य-तत्त्वमस्येवेति वाच्यम् । अस्य ग्रन्थस्य समर्थानामिति सूत्रस्यकैयटाशयवर्णनपरत्वेन तन्मते तेषां निषेधमुखेनैव प्रवृत्त्या अदोषात् । स्वमते तु द्वित्वादितः पूर्वमेव संप्रसारणस्य प्राप्त्या पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वेन संप्रसारणस्य प्रथमं प्रवृत्तिः । नच विश्वैह इत्यादाविव पूर्वस्थितनिमित्तकत्वेनेदमस्याप्यन्तरङ्गत्वमिति वाच्यम् । तथा सत्युभयोरन्तरङ्गयोःपरत्वा-न्नित्यत्वाच्च संप्रसारणस्य पूर्वं प्रवृत्तेस्सुवचलात् । किञ्च तत्र निमित्तवाचिना अङ्गपदेन सप्तम्यन्त पञ्चम्यन्तान्तरपदस्योपस्थितविषयताश्रयस्यैव ग्रहणमित्यर्थस्य प्रागुपदर्शितत्वेनात्र षष्ठ्यन्तस्योपस्थित-वसोऽङ्गपदेन ग्रीहोपस्थितत्वादिति बोध्यम् । [तदाशय इति] । कैयटाशय इत्यर्थः । नन्वेतस्या-

पितं चेत्तद् बहुशः शब्देन्दुशेखरादौ ॥ समर्थानामिति
सूत्रस्यसमर्थग्रहणं तु विपुल इत्यादावकृतसन्धेः प्रत्यय-
दर्शनेन सर्वत्र तथा भ्रमवारणाय न्यायसिद्धार्थानुवाद
एव ॥ ध्वनितं चेदं विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये । तत्र हि
वैश्वमाणिरित्यन्तरङ्गपरिभाषोदाहरणमुक्तम् ।

भाषासाध्यत्वात्तान्यथा सिद्ध्या परिभाषानभ्युपगमे सौख्यतिरित्यादवन्तङ्गत्वात् कृतदीर्घेभ्य
एव प्रत्ययोरन्त्या समर्थानामिति व्यर्थमत आह । [समर्थग्रहणविति] [वङ्कृतसन्धेः
प्रत्ययदर्शनेनेति] विष्कम्भशब्दा “ द्विगुणित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः ” रिति वार्तिकद्विषु, अच्
इत्यस्यामेवावस्थायां नप्रत्ययस्य उत्तरपदलोपस्य च दर्शनेत्यर्थः । न च वार्तिकं हृद्व्वा
सूत्रकृतोऽप्युत्तरैरदभ्युक्तमिति वाच्यम् । उत्तरोत्तरमुन्यभिप्रेतार्थे पूर्वपूर्वमुनीनां तात्पर्यस्य सत्त्वेन
तदर्थस्यापि पाणिनेतात्पर्यविषयत्वात् । [सर्वेति] तद्विप्रतिषेधे तदन्यत्स्थेषु वैश्वमाणिरित्यादिषु
सर्वत्रैत्यर्थः । [तथेति] अङ्कृतसन्धेःप्रत्यय इत्यर्थः । [भ्रमवाणायवेति] प्रत्यक्षस्य
सर्वतो बलवत्तात्त्वयचिद्विषुष इत्यादित्यर्थे तथा दर्शनेन सर्वत्र तथैवेति भ्रमस्यादत्तदप्रसारणेन
कृतसन्धेरैव प्रत्यय इत्यर्थं स्पष्टं बोधयितुं समर्थग्रहणमिति भावः । [न्यायेति] अन्तरङ्गन्यायेत्यर्थः ।
[अनुवाद एवेति] न तु क्रमिकान्वाल्यानामाश्रित्यापूर्वतया परिभाषाज्ञापकमिति भावः ।
[ध्वनितं चेदमिति] समर्थग्रहणस्योक्तरीत्या अन्तरङ्गन्यायसिद्धार्थानुवादकत्वं ध्वनितमित्यर्थः ।
[तत्प्रकारमेव दर्शयति] [तत्रहीति] [उक्तमिति] “ दृढरेकादेशो भवति । अन्तरङ्गत्वा ”
इत्यस्य वैश्वमाणिःसौख्यतिरिति चोदाहरणं दत्तमित्यर्थः । पदस्य विभज्यान्वाख्यानं वि, ईक्षमाण,
अपित्यवस्थायां पदद्वयसंवाचनवर्णद्वयपेक्षत्वेन बहिरङ्गमेकादेशं वाधित्वाऽन्तिमिति क्रमेणान्त-
रङ्गत्वादिति, ततो दृढयेकादेशयोः प्राप्तौ परामर्शे दृढं वाधित्वाऽन्तःकृतत्वादेकादेशो भवति ।
वाणपरिभाषावर्तित्वत्वाच्च प्रवर्तते इति तदाशयः । क्रमेणान्वाल्यानामाश्रित्यापूर्वतया परिभाषा-
ज्ञापनार्थत्वेनान्या पूर्वमेकादेशस्याप्रवृत्त्या समर्थग्रहणेनैव तत्र तस्य पूर्व प्रवर्तित्वान्नान्या
अन्तरङ्गपरिभाषोदाहरणत्वमसङ्गतं स्यात् । किञ्च तत्संक्षेपं सुवृत्तमेतदप्येकादेशस्य प्राप्या तदानीं

किञ्च विभज्यान्वाख्याने सु उत्थित अस् इ इति स्थिते
वाणादाङ्गं बलीय इति प्राप्तवृद्धिवारणाय समर्थग्रहण-
मित्यत्रैव सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । अत एवासिद्धवत्सूत्रे
वसुसंप्रसारणमवधिधौ सिद्धं बह्वच्यं पपुष इत्यादौ वसोः
संप्रसारणे कृते आतो लोपो यथा स्यादिति भाष्ये
उक्तम् । पदस्य विभज्यान्वाख्याने पूर्वोक्तकैयटरीत्या
पूर्वं संप्रसारणे इदो ऽप्रासावुसनिमित्तक एवातो लोप

वृद्धान्तिसंवाधेनाप्राप्त्या तयोःसंप्रधारणं चानुपपन्नम् । तथा च तेन लक्ष्यानुलोपादत्र विषये
पदस्य विभज्यान्वाख्यानमेव । तत्र चान्तरङ्गन्यायसिद्धार्थानुवादकत्वमेव समर्थग्रहणस्येति च
सूचितमिति बोध्यम् । समर्थग्रहणस्यापूर्वतया प्रकृतपरिभाषाज्ञापकत्वं सर्वथा न संभवतीत्युपमर्थ
द्वढयितुमाह । [किञ्चेति] [प्राप्तवृद्धीति] एकादेशं वैचित्वा प्राप्तवृद्धीत्यर्थः । [अत्रैव सूत्रे इति]
समर्थानामिति सूत्र एवेत्यर्थः । तथा च वाणपरिभाषाप्रवृत्त्यभ्युपगमे समर्थग्रहणस्य वैयर्थ्याभावात्-
प्रकृतपरिभाषाज्ञापकत्वसंभवः । अनित्यत्वाच्चपृथक्तौ तु लोपवादान्तरङ्गन्यायसिद्धार्थानुवाद-
कत्वमेव तस्य युक्तम् नत्पदवृत्तया परिभाषाज्ञापनमिति सर्वथा परिभाषाभावे एव तेन सूचित इति
बोध्यम् । तमेवार्थं भाष्यसंगत्यापि द्वढयितुमाह । [अतएवेति] विभज्यान्वाख्याने
प्रतिपदविधित्वादितःपूर्वं संप्रसारणस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः । [पूर्वोक्तकैयटेति] प्रतिपदविधित्वेन
शीघ्रोपरिधितिकत्वादिदःपूर्वं संप्रसारणमिति समर्थानामिति सूत्रस्यैक्यटरीत्यर्थः । [इदोऽप्राप्येति]
वर्जादित्वाभावादिति भावः । [उसनिमित्तक एवेति] एवेनेद्विधितिकत्ववच्छेदः । एवं चासिद्ध-
वत्सूत्रारम्भे संप्रसारणस्य लोपे कर्तव्ये तत्सूत्रप्राप्तिसिद्धत्वावधारणाय वार्तिकमावश्यकमिति भावः ।

इति तदाशयः। अन्यथाऽन्तरङ्गत्वादिति तन्निमित्तक एवातो लोप इति तदसंगतिः॥ अत एव चो प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेध इति वचनं वार्तिककृताऽरब्धं भाष्यकृता च न प्रत्याख्यातम्। प्रत्यङ्गमन्तरङ्गम्। अस्यां परिभाषायां सत्यां तु तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव॥

[तदाशय इति] उक्तभाष्याशय इत्यर्थः। [अन्यथेति] क्रमेणान्वाल्यान इत्यर्थः। [अन्तरङ्गत्वादीति] निमित्ताभावात्संप्रसारणस्य तदानीमप्राप्तौ निश्शङ्कमिडगमप्रवृत्तावित्यर्थः। [तन्निमित्तक एवेति] एवेन संप्रसारणनिमित्तकत्वव्यवच्छेदः। [तदसङ्गतिरिति] संप्रसारणस्य सिद्धत्वकथनासङ्गतिरित्यर्थः। एवञ्च तद्व्याख्यात्र विषये पदस्य विभज्यान्वाल्यानमित्येव लभ्यत इति तत्क्षेपे फलभावात्परिभाषाभावात्सूचित इति भावः। ननु क्रमेणान्वाल्यानेऽपि दीक्षितमते प्रकृतपरिभाषया पूर्वभेदोऽप्रवृत्तावुत्तनिमित्तक एवातो लोप इति न तद्व्याख्यासङ्गतिः। कैयटमतेऽपि संप्रसारणोत्तरमिदं इव तन्निमित्तकालोपस्यापि प्रकृतपरिभाषया निवृत्तावुत्तनिमित्तकः। यैव पुनरालोपस्य वक्तव्यतया तस्य सिद्धत्ववचनमावश्यकमेवेति न तद्व्याख्यासङ्गतिः। तथा च न तेन त्वदुक्तार्थलोभोऽत आह। [अत्र एवेति] परिभाषया असुत्रादेवेत्यर्थः। [आरब्धमिति] प्रति, अच, अस्तित्यामवस्थायामन्तरङ्गत्वात्प्राप्तस्य यणो वारणायारब्धमित्यर्थः। एतत्परिभाषासत्त्वे तु यन्निमित्तस्याकारस्य लोपेन निवृत्त्या अनया परिभाषया पूर्वं यणोऽप्रवृत्तौ प्रवृत्तावपि वा अकारलोपोत्तरं निवृत्तौ प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यादिति भावः। ननु प्रकृतपरिभाषाऽप्यर्थलोचनया तदारम्भान्न तद्विरोधोऽत आह। [भाष्यकृता चेति] चो भिन्नक्रमः। न प्रत्याख्यातं चेत्यर्थः। एतत्सत्त्वे त्वनया तद्वार्तिकं प्रत्याख्यायित्यर्थः। प्रत्यङ्गशब्दस्यानेकार्थत्वादाह। [अन्तरङ्गमिति] एकञ्च चाविति सूत्रं प्रति यदन्तरङ्गं तस्य प्रतिषेधो वाच्य इति तदर्थः। [तद्वैयर्थ्यमिति] उत्करीत्या वार्तिकवैयर्थ्यमित्यर्थः। ननु प्रतीच इत्यादौ यणाद्यादेशवारणाय प्राचीनाचार्यैरारब्धस्यास्य वचनस्य “इहान्ये आचार्याश्चौ प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेधमाहुः”, तदिहापि साध्यम् नैष दोषः, एतदेव

अत एव च्छ्वोरिति सूत्रे अवश्यमत्र तुगभावाथो यत्न कार्योऽन्तरङ्गत्वाद्धि तुक् प्राप्नोतीति भाष्ये उक्तम्। एतत्सत्त्वे तु तुकोऽप्राप्त्या यत्नावश्यकत्वकथनमसंगतमिति स्पष्टमेव। न चैतदनित्यत्वज्ञापनार्थमेव तदिति तदाशयः। अवश्यमत्रेत्यक्षरस्वारस्यभङ्गपत्तेः॥ किञ्चानयैव प्रत्ययोत्तरपदयोश्च अदो जग्धिल्यपूति किर्तीत्यनयोश्चा-

ज्ञापयत्याचार्यः। न चौ प्रत्यङ्गं भवतीति। यदयं चो दीर्घत्वं शास्तीति ” चाविति दीर्घविधानाद्-ज्ञापकद्वयाद्यप्रवृत्तिमाश्रय्य भगवता प्रत्याख्यातत्वेन तस्याप्रत्याख्यातत्वकथनं तेन प्रकृतपरिभाषाप्रत्याख्यानं च न युक्तमत आह। [अतएवेति] अया असत्त्वादेवेत्यर्थः। [सूत्रे इति] अस्य भाष्य इत्यनेनान्वयः। [अत्रेति] प्रश्नः प्रष्टव्यादावित्यर्थः। [यत्न इति] सतुक्कनिर्देशरूपो यत्न इत्यर्थः। [अन्तरङ्गत्वादिति] छमात्रापेक्षत्वात्तुकोऽन्तरङ्गत्वम्, बहिर्भूतप्रत्ययापेक्षत्वाच्छादेशस्य बहिर्भूतत्वमिति भावः। [तुक्किमित्तस्य छस्य विनाशोन्मुलत्वादिति भावः] तस्य दीक्षिताद्युक्तं परिभाषानित्यत्वज्ञापकत्वं स्पष्टयति। [नचेति] [एतदिति] सतुक्कनिर्देश इत्यर्थः। तदाशयः = भाष्याशयः। [अक्षरस्वारस्यभङ्गपत्तेरिति] अन्तरङ्गतु-डिवर्तकोपायस्य सुतरामभावे हि तत्र कश्चनमुचितमिति भावः। नच वञ्छतेरगत्यये, वान्, वाञ्छौ, वाञ्छ, इत्यादौ केवलछमात्रस्य तुगभावार्थं तत्र यत्नावश्यकत्वं भाष्यकारोऽभिप्रेतीति न तेन प्रकृतपरिभाषाभावो लभ्यत इति वाच्यम्। तथा सति तद्विषये यथालक्षणमप्युक्त इत्यक्षरस्वारस्यभङ्गपत्तेः। अन्यथा हि सतुक्कनिर्देशेन तत्र शादेशाभावमुद्भाव्य वाञ्छौ, वाञ्छ, इत्येवेष्टत इत्येव वेदेदिति भावः। एतत्परिभाषास्वीकारे भाष्यान्तरविरोधमाह। [किञ्चेति] [अनयैवेति] प्रकृतपरिभाषयैवेत्यर्थः। [अनयोरिति] मपर्यन्तग्रहणानुवृत्तिल्यब्रह्मणविशिष्टयोरित्यर्थः। [चारितायेनेति]

रितार्थेन तज्ज्ञापकवशाल्लुप्त्यपोरन्तरङ्गबाधकता
भाष्योक्ता भज्येत ॥

किञ्चैषा भाष्ये न दृश्यते । तदुक्तमसिद्धवत्सूत्रे
कैयटेन निमित्तापाये नैमित्तकस्याप्यपाय इति परि-
भाषाया भाष्यकृताऽनाश्रयणादिति ॥ पदसंस्कारपक्षे
हरिरित्यादौ विसर्गे कृते ततो गच्छतीत्यादिसंबन्धे हरिः
गच्छतीत्याद्येव साधु । तद्विषये पदसंस्कारपक्षानाश्रयणं
वेति दिक् ॥ ५६ ॥

तद्वद्वृत्तित्यादौ लाघादेशनिमित्तभूताया विभक्तेर्लुक् विनाशोन्मुखत्वेन पूर्वं लाघादेशप्रपञ्चो
लुकि लाघादेशार्थमाद्यस्य, तथा जगद्धादेशनिमित्तस्य तादिकित्तस्य ल्यप्ता विनाशोन्मुखत्वेन पूर्वं
तदप्रवृत्तौ ल्यपि जगद्धादेशार्थं द्वितीये ल्यप्प्रवृत्तस्य च चारितार्थ्येनेत्यर्थः । [अन्तरङ्गबाधकतेति]
अन्तरङ्गानपीत्यादिपरिभाषाद्विश्रान्तमद्वारा अन्तरङ्गबाधकतेत्यर्थः । भाष्ये क्वाप्यदशनेन च
नैषा भाष्यसंमतेत्याह । [किञ्चैवेति] स्वोक्तेऽस्मिन्नर्थे वृद्धसम्पत्तिं दर्शयति । [तदुक्तमिति]
इत्यनेनां परिभाषां दूषयित्वा पदसंस्कारे प्राचीनप्रदर्शितं परिभाषाफलं दूषयति । [पदसंस्कार
इति] [इत्याद्येवेति] न तु भाविन्यवसानमङ्गे विसर्जनीयस्य पूर्वमप्यवृत्तिः प्रवृत्तस्य वा
निमित्तस्यावसानस्य विनाशो निवृत्तिरिति भावः । एतेन हरिर्गच्छतीत्यादिव्यावृत्तिः । तथा
प्रयोगस्यापि दर्शनारम्भान्तरमाह । [तद्विषय इति] पदान्तरसंबन्धपदसंबन्धविनिर्वासोविषय
इत्यर्थः । [अनाश्रयणं वेति] पक्षयोर्लक्ष्यानुरोधेन व्यवस्थितत्वादीदृशे विषये बाधपदसंस्कार-
स्यैवाश्रयणेनेष्टमिदं न तद्वत्कल्प्यत्तमस्या इति भावः । ५६

अन्तरङ्गादप्यपवादो बलवान् ॥ ५७ ॥

तत्रापवादपदार्थमाह ।

येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको
भवति ॥ ५८ ॥

प्राप्त इति भावे कः येन नाप्राप्त इत्यस्य यत्कर्तृकावश्यक-
प्राप्तावित्यर्थो नञ्द्वयस्य प्रकृतार्थदाढ्यबोधकत्वात् ।

परन्तिलेखेति संप्राहकवाक्याच्चरममर्थं निष्कृष्य प्रमाणयति । [अन्तरङ्गादपीति]
अपिना परादिस्वरूढः । क्रमप्राप्तापवादबलीयस्त्वबोधनमेवाकस्य सन्दर्भः । [तत्रेति] उक्तम-
नित्येति परिभाषैकदेशबोधकेऽन्तरङ्गादपीति वाक्य इत्यर्थः । घटकत्वं समस्यर्थः । तस्येन
चान्तरङ्गादपीति बाधस्य परामर्शः । तथा च तादृशवाक्यघटकं यदपवादपदं तदर्थकर्मिकं
वर्तमानकालिकं कथनमिति तदर्थः । एतेन कक्ष्यमाणलोकन्यायेनैवापवादस्यान्तरङ्गादिबाधकत्वं
सिध्यतीति न तदर्थं वचनापेक्षा । किन्त्वपवादार्थनिर्णयार्थमेवेदं वचनमिति सूचितम् ।
अत्रापवादशब्द उभयविधबाधकपरः येन नेति न्याये बाधक शब्दोऽप्युच्येव । उभयविध
बाधकस्वरूपप्रतिपादनस्यैवाभिप्रेतत्वात् । प्राप्तशब्दे कर्माणि सम्प्रत्यये कर्मार्थस्यानुप्रयोग-
दन्वयायोगाच्चाह । [भावे क इति] नपुंसके भावे क इत्यनेनेति भावः, तथा च येनेति
कर्तारि तृतीया । कर्तृकर्मणोरिति षष्ठी तु न । न लोकेति निषेधात् । न च नपुंसके
भावे कस्य योगे षष्ठ्या उपसर्तयानमिति वार्तिकान्त्योगे कर्तुर्तृतीयाया अनुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
सतां गतमित्यादौ शेषत्वविक्षया षष्ठीशेष इत्यनेनैव षष्ठीप्रवृत्तिमाश्रय्य तद्वार्तिकस्य भगवता
प्रत्याख्यातत्वेन कर्तृत्वविक्षयां तृतीयाया निर्वाधत्वात् । तदेतदाह । [यत्कर्तृकेति]
प्राप्तावाक्यकत्वान्नो बीजं दर्शयति । [नञ्द्वयस्येति] येन प्राप्ते इत्येव क्तकत्व

एवं च विशेषशास्त्रोद्देश्यविशेषधर्मावच्छिन्नवृत्तिसामान्य-
धर्मावच्छिन्नोद्देश्यकशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाधः ।
तदप्राप्तियोग्ये ऽचारितार्थं ह्येतस्य बाधकत्वे बीजम् ॥

ननुद्वयोपादानेन प्राप्तावाक्यकत्वलाभ इति भावः । तच्चापवादत्वेनाभिमताशास्त्रसंविधौ
या प्राप्तिस्तद्व्यापकीभूतमास्तिकत्वम् । एवं च सति फलितमर्थमाह । [एवं चेति ।]
[विशेषेति ।] विशेषशास्त्रे उद्देश्यभूतं यद्विशेषधर्मावच्छिन्नं तद्वृत्तिर्यस्य सामान्यधर्मस्तदवच्छिन्नो-
द्देश्यकशास्त्रस्य प्रत्यासत्त्या तेन विशेषशास्त्रेण बाध इत्यर्थः । तथा च सामान्यत्वविशेषत्वयोः
परस्परपक्षत्वेन नान्यपक्षयोस्तयोर्बाध्यबाधकभाव इति भावः । तथा च व्यापक-
धर्मावच्छिन्नोद्देश्यकस्य व्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकं शास्त्रं बाधकमिति यावत् । उद्देशता चात्र
साक्षात्परंपरासाधारणी, तत्तद्विशेषणवैशिष्ट्येन सङ्कुचिता च ग्राह्या । उक्तार्थस्योपपत्तिं दर्शयति ।
[तदयमेवेति ।] हि = यत् उत्सर्गप्राप्तियोग्यताविहाविशिष्टे लक्ष्ये चारितार्थयोग्यता बाधकत्वे
बीजमत उक्तार्थलाभ इति भावः । तेन तदभावकद्वयवृत्तित्वरूपव्याप्यत्वस्य बाधकता प्रयोजकत्व-
लाभात् । [एतस्येति ।] परेत्यादिप्रत्यक्षापवादस्येत्यर्थः । [बाधकत्वे इति ।] परादिबाधकत्वे
इत्यर्थः । यथा वृद्धिरेवीति शास्त्रीयैज्यवहितपूर्वत्वविशिष्टात्वरूपोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्व-
स्यादूगुण इत्येतच्छास्त्रीयाज्यवहितपूर्वत्वविशिष्टात्वरूपोद्देश्यतावच्छेदके सत्त्वेनादूगुण इत्यस्य
वृद्धिरेवीत्यनेन बाधः । एवं “हृत्वनद्यापोनुद्” आमि सर्वनाम्नस्तुडित्येतच्छास्त्रीयो-
द्देश्यतावच्छेदकयोर्ह्रस्वान्ताङ्गात्परत्वविशिष्टात्वादान्तसर्वनामाव्यवहितपरत्वविशिष्टात्त्वस्यो
व्यापकभाक्त्वस्य सत्त्वेन दूगुणमुदा बाधः । एवमस्त्वर्णो दीर्घ इत्येतच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकी-
भूतसत्त्वर्णाज्यवहितपूर्वत्वविशिष्टात्वरूपस्यादूगुणः इको यणचोत्वेतदन्तरौद्देश्यतावच्छेदकव्याप्य-
त्वस्य सत्त्वेन तयोर्दीर्घेण बाधः । एवं कुञ्चोक्त्यौ च, विसर्जनीयस्य स इत्येतच्छास्त्रीयोद्देश्य-
तावच्छेदकयोः कर्त्तव्यवर्गाव्यवहितपूर्वत्वविशिष्ट विसर्जनीयत्व सत्यवहितपूर्वत्वविशिष्ट विसर्ज-
नीयत्वयोः परस्परं व्याप्यव्यापकभाक्त्वस्य सत्त्वाद् व्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकेन कुञ्चोरित्यनेन
विसर्जनीयस्य स इत्यस्यैव बाधः । न तु शपरे विसर्जनीय इत्यस्य । तदुद्देश्यतावच्छेदक-

धर्मानाक्रान्ते “कः खनति” कः पचतीत्यादौ कुञ्चोरित्येतच्छास्त्रीयोद्देश्यतायाः सत्त्वेनाप्य-
तद्व्याप्यत्वाभावात् । एवमचिरं कृत इत्येतच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकस्याज्यवहितपूर्वत्व-
विशिष्ट तिसृ, चतुसृ सम्बन्धि ककारत्वस्य गुणदीर्घावान्तमसम्बन्धोद्देश्यतावच्छेदकत्वाभाव-
व्यवृत्तित्वेन, व्याप्यत्वात्तेन तेषां त्रयाणां बाधः । एवमुक्तमित्येतच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकस्य,
चङ्परणिज्यवहितपूर्वत्वविशिष्टोपधाभूतकत्वस्य, गुणवृद्धीत्वान्तमशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकत्वा-
भावव्यवृत्तित्वेन, व्याप्यत्वात्तेन तेषां त्रयाणां बाधः । एवमचो रहोभ्यामित्यत्र रहोभ्यामिति
पञ्चम्या रेफे द्वित्वनिमित्ताया अपूर्वबोध्यत्वेन विधेयत्वादनचि चेत्यत्र यर इति षष्ठ्या
यर द्वित्वकार्यिताया अपूर्वबोध्यत्वेन विधेयत्वाच्च, तादृशविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकयो-
र्यत्वेरेफत्वयोः परस्परं व्याप्यव्यापकभाक्त्वस्य सत्त्वेन व्याप्येन द्वित्वनिमित्तत्वेन व्यापकस्य द्वित्व-
कार्यित्वस्य लक्ष्यानुरोधतासामान्येन बाधः । अतो “मद्वद्” इत्यादौ “अचो रहोभ्या”
मित्यनेनापि रेफस्य न द्वित्वम् । यद्वा पूर्वोत्तरसूत्रयोः रेफातिरिक्तस्यैव यरो ग्रहणादर्श-
धिकारानुरोधदद्यापि तथैव ग्रहणाददोषः । न चैवमिको यणवीत्यत्र विशेषविहितेन कार्यत्वेनेको
निमित्तत्वस्य बाधाद्व्युदकमित्यादौ यणादेशानपत्तिरिति वाच्यम् । तस्मादित्युत्तरस्येति
ज्ञापकेन तत्र निमित्तत्वस्याबाध इति कैयटेन दत्तोत्तरत्वं । कस्तुतस्तु मत्वर्थ इत्यादौ
निमित्तत्वाभाववतीकिं कार्यत्वस्य सत्त्वेन तस्य तद्व्याप्यत्वाभावाच्च बाध इति स्पष्टमुच्यते । एवं
लोपो व्योरित्यत्रापि विशेषविहितेन कार्यत्वेन न निमित्तत्वबाधः । जीवेरदानुप्रत्यये जीरदानु-
रित्यत्र निमित्तत्वानाक्रान्ते ककारे उद्देश्यत्वस्य सत्त्वेन तस्य तद्व्याप्यत्वाभावात् । तस्य
प्रकारान्तरेण सिद्धिमास्थाय तत्सूत्रे ककारग्रहणप्रत्याख्यानपक्षे तु बाधशङ्कया एवानुदयः । एवं
परम्परया द्वितीयद्विर्वचनोद्देश्यतावच्छेदकस्य धातुसंबन्ध्यादिभूताच्चत्वस्य प्रथमद्विर्वचनोद्देश्यताव-
च्छेदकीभूतधातववयवप्रथमैकचित्वाभावकद्वयवृत्तित्वेन व्याप्यत्वात्यथमद्विर्वचनस्य द्वितीयद्विर्वचनेन
बाधः । एवं परम्परया “अलोऽन्त्यस्य आदेः परस्ये” त्येतच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकयो-
रस्यसुधादयोत्तरस्थानपष्ठयन्तपदबोध्यत्व, परशब्दप्रयोग्यविषयतानिरूपितविषयिताश्रय यत्कञ्चि-
निरूपितपरत्वविशिष्टस्थानपष्ठयन्तपदबोध्यत्वयोः परस्परं व्याप्यव्यापकभावस्य सत्त्वेन व्याप्य-
धर्मावच्छिन्नोद्देश्यकेनादेः परस्येयनेनालोऽन्त्यस्य बाधः । एवं ङिगत्वस्याव्यवहितपूर्वत्व
विशिष्टजन्ताङ्गत्व तादृशोपधाभूतात्वेवदन्त्यत्वाभाववति सुश्रुतोऽपत्यं सौश्रुत इत्यादौ तद्विषयचा-
मादेरित्येतच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकस्य ङिगत्तद्विषयवहितपूर्वत्वविशिष्टप्रातिपदिकसम्बन्ध्या-

अत एवायादय इति सूत्रे गोपायिष्यतीत्यादावायादीन्वा-

सत्यपि बाधकत्वं भवतीति भावः । उक्तमेवार्थं भाष्यान्तरेण द्रव्यति । [अत एवेति ।] इति चारितार्थं सत्यपि तदप्रामिथ्येऽचारितार्थमात्रेणानेन बाधकत्वाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । [इति सूत्रे इति ।] तत्र हि भाष्ये तत्सूत्रे आर्वाचातुके इति परमतमीत्याशयेन आयादिभ्यो यदार्वाचातुके तस्मिन् परे वा आयादीनां निवृत्तिर्भवतीति वा, आहोस्विदादिप्रकृतेर्यदार्वाचातुके तस्मिन् परे वा आयादीनामुत्पत्तिर्भवतीति वेति प्रसङ्गं विचारितम् । तत्रापक्षस्यायमाशयः । एतद्व्याख्यानिरपेक्षै-
रयादिविधायकत्वव्यैः परनिमित्तानपेक्षा आयादयःसामान्येन विधीयन्ते । तत आर्वाचातुके परे तेषामनेन वा निवृत्तिःक्रियत इति । अत्र पक्षे निवृत्तिशब्दः सूत्रे निर्देष्टव्य इति आयादय इत्यस्य पञ्चम्या विपरिणाम इति च तदाशयः । द्वितीयपक्षस्य तु गुण्य, ऋतेरीयङ् कर्मणिङिति, सूत्रत्रयस्यायं शेषः । तथा च तैरेकवाक्यतया अर्वाचातुके परत आयादयो वा विधीयन्ते । गुण्यप्रेत्यवैवार्वाचातुके वेति वक्तव्ये पृथक्पाठसमाख्याद्विधवाक्यतया, सर्वथातुकेऽपि विधीयन्ते । तथा च भिन्नवाक्यतया सर्वथातुके नित्यमेकवाक्यतयाऽर्वाचातुके विकल्पेन चायादयो विधीयन्ते, इत्याशयः । तत्रापक्षे गुर्मुर्जुगोपेत्यादेरिष्ट्यासिद्धिः । निमित्तानपेक्षया गुण्यप्रेत्यनेन प्रथममायप्रत्यये ततः प्रत्यानन्तत्वात् क्तिनं गाधित्वा अप्रत्यादित्यनेनाकारप्रत्यये तस्मिन् परे आयस्यानेन वा निवृत्तावपि क्तिनोऽसिद्धेः । तथा आमि परत आयस्य वा निवृत्तावपि जुगोपेतीष्ट्यासिद्धिः । गोपा, गोपां चक्रारोत्यनिष्टं प्राप्नोति इति देश उद्भावितः । द्वितीयपक्षे तु गुण्यतोः स्त्रियां क्तिनि, आर्वाचातुकप्रत्यस्य सत्त्वात्तनेन वा आयप्रत्यये, गोपायतिरित्यनिष्टं प्रसज्यते गोपायतिचेष्टं न सिध्यति इति देश उद्भावितः । तदुत्तर-
मुक्तदोषवारणाय, आयादयो वा, सर्वथातुके नित्यमिति न्यासेनायादीनविशेषेण विकल्पेन विधाय, सर्वथातुके तेषां नित्यत्वेन विधानमुक्तम् । तथा च पारिशेष्यादार्वाचातुके विकल्पासिद्धय-
तीति न प्रागुक्तदोषलेख इति च तदाशयः । अथ तदुत्तरम् । “स्यादिकरीयस्त्वन्तु विप्रतिषेधेन तुल्यनिमित्तत्वात् । स्यादिकस्त्वयादीनां बाधनं प्राप्नोति, किं कारणम् ? विप्रतिषेधेन तुल्यनिमित्त-
त्वात् । तुल्यं वा निमित्तमायादीनां स्यादीनाञ्च । स्यादीनामवकाशः । करिष्यति । हरिष्यति ।

धित्वा परत्वास्यादयः प्राप्नुवन्तीत्याशङ्क्यानवकाशा
आयादयः । गोपायतीत्यादावपि शप्स्यादिः प्राप्नोति ।
न च सति शप्यसति वा न विशेषः । अन्यदिदानी-
मिदमुच्यते नास्ति विशेष इति । यदुक्तमायादीनां
स्यादिभिरव्याप्तो ऽवकाश इति स नास्त्यवकाश इति
भाष्ये उक्तम् ॥ एवमत्र तत्प्रवृत्त्युत्तरं चारितार्थं

आयादीनामवकाशः । गोपायति । धूपायतीति । इहोभयं प्राप्नोति गोपायिष्यति धूपायिष्यतीति
परत्वात् स्यादयः प्राप्नुवन्तीत्याशङ्का इहा तदेतदाह । [इत्याशङ्क्यति ।] तथा च सङ्कलितन्यायेन
पुनरायादयो न स्युः अपवादविषये उत्सर्गाभवत्या आयादयो वेति सामान्यसूत्रेणापि नायादय
इति भावः । ल्यदेशोत्तरं स्यतामी इति पक्षे सर्वथातुके नित्यमित्यनेन विहितायादीनां स्यादीनां
च, तुल्यनिमित्तत्वात् स्यादिभिस्तेषां परत्वाद्वाधः प्राप्नोतीति तदाशयः । तदुत्तरं “नवा आयादि-
विधानस्यानवकाशत्वात् । अनवकाशा आयादयः उच्यन्ते च ते वचनाद्भविष्यन्ती ” लुक्कम् ।
सर्वथातुके नित्यमित्यनेन विहितायादीनां स्यादप्रामिथ्योऽचारितार्थत्वेऽस्त्यादीनामनवकाशत्वाद्वाध
इति तदाशयः । तदेतदाह । [अनवकाशा आयादय इति ।] यथाश्रुतन्यासेन वा आयादयो वेति
न्यासान्तरेण वा प्रासायादीनान्तु नानवकाशत्वम् । स्यादप्रामिथ्ये लिटि, आशीर्लङि च
तद्विहितायादीनां चारितार्थात् । न्तु गोपायतीत्यादिरवकाशोऽत आह । [गोपायतीत्यादवपीति ।]
[शप् स्यादिति ।] स्यादन्तर्गतः शप् प्राप्नोतीत्यर्थः । [स्यादिकस्त्वयाऽवकाश इति ।]
स्यादिविशुद्धेश्वत्तावच्छेदकानाकन्ता प्रवर्तनभूमिरित्यर्थः । [नास्त्यवकाश इति ।] विशेषमात्रेऽपि
पर्वन्त्वच्छेषप्रवृत्तेरिति भावः । [भाष्ये उक्तमिति ।] एवं च शपि इति चरितार्थानामप्यायादीना-
मनवकाशत्वप्रतिपदनपेणानेन भाष्येणोत्सर्गाशङ्कप्रवृत्तिकारुपासिथ्येऽप्यलक्ष्यशब्दत्वलक्षणम-
नवकाशत्वमुपसाधारणं बाधकत्वापीजमिति सूचितम् । तदाह । [एवमिति ।] द्वितीयद्विर्वचनव-
दित्यर्थः । [अत्रेति ।] गोपायतीत्यत्रेत्यर्थः । [तत्प्रवृत्त्युत्तरमिति ।] शप् प्रवृत्त्युत्तरमित्यर्थः ।

ऽपि तदव्याप्तौ ऽवकाशो नास्तीति सममेव ॥
अत एव विषयभेदेऽप्यपवादत्वम् । अत एवाचिरादेशेन
नुरो ऽप्यपवादत्वाद् बाधमाशङ्क्य न तिस्रिति ज्ञापकेन

[तदव्याप्त इति ॥ स्यादभिरव्याप्त इत्यर्थः । [सममेवेति ॥ तुल्यमेवेत्यर्थः । यथा प्रथमद्विर्वचनोत्तरं
द्वितीयद्विर्वचनस्य चारितार्थेऽपि तदव्याप्तत्वावकाशस्याभावाद्वितीयद्विर्वचनेन प्रथमद्विर्वचनस्य
बाधः एकमत्रापीति भावः । ननु प्रागुक्तलोकन्यायेन विषयैक्ये सर्वथाऽसंभवरूपविरोधा-
भावेऽप्युत्सर्गाप्रतिफलिकप्रसिद्धयल्लयविग्रहरूपविरोधेन बाधकत्वमस्तु । विषयभेदे तु
कथं बाधकत्वम् । ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्, अन्येभ्यस्तक्रमित्यादौ बाध्यबाधकभावस्या-
दृष्टत्वादत आह । [अत एवेति ॥ उक्तलोकदृष्टान्तेन सत्यपि सम्भवे बाधकत्वमिति पादनपर
मिदंचोऽन्यातर इति सूत्रस्य भाष्यमाण्यात्कथंचिदपि व्याप्यव्यापकभावपक्षोद्बोध्यतावच्छेदको-
र्नोऽप्यबाधकभाववाङ्मकारादेवेत्यर्थः । [विषयभेदेऽपीति ॥ साक्षादुद्देश्यतावच्छेदकयोर्नदेन
योगपद्यासम्भवरूपविरोधाभावेऽपीत्यर्थः । [अपवादत्वमिति ॥ तदप्रसिद्धये अचारितार्थरूप-
बाधबीजस्य सत्त्वादित्यर्थः । ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतामन्येभ्यस्तक्रमित्यादौ तु तत्कदानदधिदानयो
स्सामानाधिकरण्याभ्यायैवाभावेन व्याप्यव्यापकभावस्य सुतरामभावात् बाध्यबाधकभाव इत्यन्यत् ।
उक्तमेवार्थं प्रमाणान्तरेण द्रढयति । [अतएवेति ॥ विषयभेदेऽप्यपवादत्वाङ्गीकारादेवेत्यर्थः ।
[नुरोऽपीति ॥ तद्विषये बाध्यसामान्यचिन्ताया आश्रयाद्गुणदीनमिव नुरोऽपि बाधमाशङ्क्य-
त्यर्थः । [ज्ञापकेनेति ॥ नुं बाधित्वा रदेशे तदुत्तरं नुरोऽप्या सतिष्ठतस्त्रोर्नामपत्वा-
सम्भवेन दीर्घस्य प्राप्तेरवाभावात् । परे तयो दीर्घनिषेधाविधानं व्यर्थं स्यादतो रदेशनुरो न
र्नोऽप्यबाधकभाव इति तदव्याप्तः । विषयभेदे तदनङ्गीकारे तु तयोर्बाध्यबाधकभावशङ्कायाः ज्ञापकेन
तद्वारणं च सुतरामसङ्गतं स्यादिति भावः । ननु चारितार्थविषयस्य तत्कौण्डिन्यन्यायस्य विषयभेदे-
ऽपि प्रवृत्तिरिति स्पष्टं प्रस्तावः । अचिरादेशस्तु सर्वथा निरवकाशो नुं बाधते । न हि
कृते नुब्रुवाचिरादेशस्य प्रसक्तिरस्ति । ततश्च कथमिदं भाष्यं न्यायस्य विषयभेदे प्रवृत्तौ गमकं
स्यादिति चेन्न । नुदुत्तरं चारितार्थभावेऽपि तत्प्रवृत्तिसमकालमस्यापि प्रवृत्तौ बाधकाभावेन

समाहितं तुज्वत्सूत्रे भाष्ये । तेन निषेधेन विषयभेदेऽप्य-
ऽपवादत्वाभाव एव बोध्यते इति कश्चित्, तन्न ।
विन्मतोर्लुका टिलोपमात्रस्य बाधानापत्तेः ।

सर्वथा निरवकाशत्वाभावात्तत्कन्यायेनैव बाधकत्वस्य वक्तव्यत्वात् । अतएव तद्व्याप्तावनेन
न्यायेन पदान्तसंयोगादिलोपस्य संयोगान्तलोपापवादत्वमुपपद्यते । अन्यथा तत्रापि संयोगान्त-
लोपोत्तरं संयोगादिलोपस्य चारितार्थभावेन तदनपत्तिः । तत्र माट्टरकौण्डिन्यन्यायेन बाधकत्वा-
ङ्गीकारे तु संयोगादिलोपोत्तरं तस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपापत्तिः । विवेचितं चैतन्मदीये
गुरुप्रसादशेषे । एतेन “केचित्तु यत्र समाने विषये भिन्ने वा सामान्यप्रवृत्त्यन्तरं विशेष-
विहितस्य प्रवृत्तियोग्यता तथा भूतोऽस्य विषयः । लोके तथैव दर्शनात् । प्रकृते तु कृते
नुब्रुवाचिरादेशस्य प्रवृत्तियोग्यताया दौर्लभ्यादेतन्न्यायविषयत्वायोगेन निरवकाशत्वप्रयुक्तस्यैव
बाधकत्वस्य विषयभेदेऽपि प्रवृत्ताविदं भाष्यं गमकमिति वदन्ती ” ति चन्द्रिकाष्टदुक्तं मिश्रोक्तं
चापात्तम् । ननु विषयभेदेऽप्येतन्न्यायप्रवृत्तौ इदमो म इति मकारादेशविधानं व्यर्थम् ।
तद्विद्वि लयदाघत्वबाधकतया तदुत्तरं लयदाघत्वाप्रोत्तरिति चेत्सत्यम् । एतन्न्यायानित्यत्वज्ञापनेन
न्यायेन लयदाघत्वबाधकतया तदुत्तरं लयदाघत्वप्रोत्तरिति चेत्सत्यम् । एतन्न्यायानित्यत्वज्ञापनेन
तच्चारितार्थ्यत् । अतएवनायक इत्यनेन लयदाघत्वबाधः । स्यात्तसिन्ध्यां च न तिबादिबाध इति
बोध्यम् । एतद्बाध्यस्य वार्तिकमतानुसारेण केन चिदुक्तमन्यादृशमाशयमनूय खण्डयति । [तेनेति ॥
न तस्मिन्ति ज्ञापकेनेत्यर्थः । [टिलोपमात्रस्येति ॥ अतिशयेन सन्धी सञ्जिष्ठ इत्यादौ लुक् प्रवृत्तिकाले
प्रत्ययावयवस्य टेः प्राप्तस्य, लुगुत्तरं प्रकृत्यवयवस्य टेः प्राप्तस्य च टिलोपस्येत्यर्थः । [बाधाना-
प्तेरिति ॥ तथा च लुगुत्तरं टिलोपापत्तिरिति भावः । न च प्रकृत्येकाजिति प्रकृतिभावेन न
पुनरिष्टलोप इति वाच्यम् । विन्मतोर्लुकोऽनपेक्षित विषयभेदं सञ्जिष्ठ इत्यस्मिन्नङ्गे प्राप्तस्येष्टादि-
निमित्तकस्य टिलोपमात्रस्य येन नेति न्यायेन बाधकत्वमङ्गीकृत्य प्रकृत्येकाजित्यस्य भाष्ये
प्रत्याख्यानत् । न च तद्बाध्यस्य प्रेक्षादीनां तदुदाहरणानामन्यथा सिद्धिप्रदर्शन एव तात्पर्यम् । न तु

यत्तु द्युतेर्दिग्भाति सूत्रे द्वित्वोत्तरं दिव्यादेशस्य
चारितार्थं कैयटेनोक्तं तत् प्रौढ्या । ध्वनितं च
तेनापि तस्य तथात्वं तदुत्तरग्रन्थेन ॥ असम्भव एव
बाधकत्वं विरोधस्य तद्वर्जाज्जादिति वार्तिकमतं तु

तत्प्रत्याख्याने इति वाच्यम् । सर्वेषां तदुदाहरणानामन्यथासिद्धिं प्रदर्श्य उदाहरणान्तरानुसया
तत्प्रत्याख्यान एव भाष्यतास्यैवमिति सुब्बापुष्करणे ग्रन्थकृता सिद्धान्तितत्वादिति बोध्यम् ।
यत्तु दिलोपमात्रस्येत्यस्य नलद्वित इत्यस्य टे रित्यस्य चेत्यर्थ इति तत्र । पङ्क्त्येकाजिति
सूत्रे भाष्ये विनमतेर्लुको येन नेति न्यायेन टे रित्येतद्वाधकताया एवोक्तत्वात् । किञ्च
नलद्वित इत्यस्याप्यनेन न्यायेन बाधकत्वाङ्गीकारे अतिशयेन ब्रह्मवान्, ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ मनुषो
लुकि दिलोपानाप्त्या तद्वाधकताया निराकृतत्वाच्च । किञ्च तथा न्याख्याने विषयभेदाभावेन
प्रकृतानुपयोगाच्च । चारितार्थविषयेऽपि बाधकत्वाङ्गीकारे कैयटविरोधमाशङ्क्य, परिहरति ।
[यत्त्विति ।] [कैयटेनोक्तमिति ।] तत्र हि “इह पुनरनवकाशो दिव्यादेशे द्विर्वचनं बाधियते ।
यदि तर्हानवकाशा विषयो बाधका भवति । वयम्, भूमावो द्विर्वचनं बाधेत ।” इति
भाष्यग्राह्यावसरे यदि तर्हीति भाष्यप्रतीकमुपादाय “नन्ववश्यमनवकाशेन बाधकेन
भाव्यम् । नैवायमनवकाशः । कृतेऽपि द्विर्वचने प्रवृत्त्याविधाता ” इति तेनोक्तम् । अनेन
च द्वित्वोत्तरं चारितार्थस्य दिव्यादेशस्य द्वित्वबाधकत्वं नोपपद्यत इति तदाशयो गम्यते ।
कृते चारितार्थेऽपि बाधकत्वाङ्गीकारे तद्विरोध इति भावः । [तत्प्रौढ्येति ।] सत्यापि सम्भवे
तदुपाधिविषये चारितार्थार्थभावमात्रेण बाधकताया भाष्यकृता तत्र तत्रोक्तत्वादिति भावः । वस्तुतः
कृते चारितार्थे बाधकत्वाभावात्स्यापि न संमत इत्याह । [ध्वनितमिति ।] [सूत्रेति ।]
द्विर्वचने कृते दिव्यादेशस्य चारितार्थार्थविधादनपरपूर्वग्रन्थस्येत्यर्थः । [तथात्वमिति ।]
प्रौढ्यादन्तर्गत्यर्थः । [तदुत्तरग्रन्थेनेति ।] “अथ पुनरेवमप्यनवकाशं मन्यसे । तदा
लक्ष्यदोषप्रसङ्गः । वयमेती ” ति तदुत्तरग्रन्थेनेत्यर्थः । तत्राप्य पुनरित्याद्युक्तग्रन्थेन चारितार्थ-

भाष्यकृता दूषितत्वान्न लक्ष्यसिद्धयुपयोगि । तत्तत्कौण्डिन्य-

प्रतिपादनप्रस्य पूर्वग्रन्थस्य प्रौढ्यादत्वं ध्वनितमिति भावः । नन्वसति स्वल्पे सम्भवे बाधनं
भवति । अस्ति च संभवो यदुभयं स्यादिति तद्वित्तेष्वनामादेरित्यादिसूत्रोक्त वार्तिकमते
निरुक्तस्थलेषु बाधकत्वासम्बाद्धस्यदोष प्रसंग इत्यत आह । [वार्तिकमतं स्थिति ।] अनेन
वार्तिकमतप्रपञ्चः । तत्तत्कौण्डिन्यन्यायो नात्र शास्त्रे आश्रयितुं शक्यते । तत्तद्वित्तेष्व-
तस्यामेव व्यक्तौ दूषितानस्य प्रवृत्तियोग्यतायामपि विशेषविहितेन तत्कदापि दूषितानस्य बाधो
इत्यते । शास्त्रे तु दिव्यादेशादौ प्रवृत्ते द्विर्वचने व्यक्त्यन्तरे प्रवृत्तियोग्येन विशेषविहितेनेत्यर्था
बाधनमिति न्यायाननुगुणत्वात् । किञ्च फलभावोऽपि न्यायाश्रयणे । तथा हि सामान्यशास्त्र
प्रवृत्त्युत्तरकालिकं चारितार्थमादाय विशेषविहितस्य लब्धावकाशतया प्रकृतविषये विप्रतिषेध-
शास्त्रेणैवोत्सर्गानुवृत्तिसिद्धौ किमनेन न्यायेन ? विप्रतिषेधशास्त्रे च न केवलमेकस्य द्विकार्ययोगात्मक
एव विरोधो बाधकताबीजम् । अपि तु भिन्नविषययोरेपि कार्ययो यौगधेन प्रवृत्तसंभवकरोऽपीति
स्पष्टमन्यत । अत एव शिष्टादित्यादौ परेण तातडादिना शाभावादिर्वाच्यते । अथ यत्र
परत्वाभावे बाधकस्य यथा फलसंज्ञिष्ठ इत्यादौ विनमतो दुर्कालोपभाधने तत्र पूर्वविप्रतिषेधा-
श्रयणेन निर्वाहः । न च अहः, अहोभ्यामित्यादौ रत्नरत्नयोरेतद्वत्त्वात्प्राप्तस्य नलोपर्य
बाधनमेतन्न्यायप्रयोजनमिति वाच्यम् । अहञ्चिति सूत्रस्यावृत्त्या नलोपभावनिरूपनेन
तदुपपत्तेः । न च पर्याप्त यदांसीत्यादौ शब्दलक्षणस्य नुमो भिदचोन्त्यासरत्वेन स्थाने
यमेतत्त्वस्य बाधनमेतन्न्यायस्यानन्यथासिद्धं प्रयोजनम् । न हि तत्र विप्रतिषेधशास्त्रेण
निर्वाहः । विरोधाभावादिति वाच्यम् । गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायेन परस्परमनन्विताया-
मेव ताभ्यां पृथक् प्रधानोपकारेण लक्ष्यसंस्कारे चरमलक्ष्यनविशिष्टव्यैक्यं साधुत्वपरस्या
च तद्विरहितस्येति विरोधस्य सुवचत्वात् । तस्मादत्र शास्त्रे तादृशान्यायस्यानश्रयणमेवेति ।
[भाष्यकृता दूषितत्वादिति ।] “नैवेष्ट्र आशापयति । नापि धर्मसंस्काराः फलति । अपवाद-
रत्सर्गा बाध्यन्तामिति । लौकिकोऽयं दृष्टान्तः । लोके तावत् सत्यापि संभवे बाधनं भवति ।
तद्यथा दूषि ब्राह्मणेभ्यो दीयताम् । तत्र कौण्डिन्याये ” स्यादिति भिदचोऽन्यादिषु बहुषु सूत्रेषु

न्यायो ऽपि तदप्राप्तियोग्ये ऽचारितार्थविषयो विधेय-
विषय एव चेति तद्विषयचामादेर्धातोरैकाच इत्यादि
सूत्रेषु भाष्ये स्पष्टम् ॥

दूषितत्वादिति भावः । अत्रायं भाष्यकारणमाशयः । दिव्य इत्यादौ द्वित्वनिष्पन्नस्यापि
साहचर्यमूलकामेदाध्यवसायेन तद्व्यक्तित्वस्य सुवचत्वात् न लोकन्यायैवगुण्यसंपादको
व्यक्तिभेदः । अन्यथा द्विष्ययोगात्मके द्विर्वचने उत्तरसण्डस्य धातुलादिकमपि दुर्वचं स्यात् ।
किञ्च परस्मैजिष्ठ इत्यादौ दिलोपवारणाय पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणे हेतुः । किञ्च दिलोपनिम्न-
तुल्योपयोग्योपपदेन प्रवृत्तौ विरोधाभावादोदाहरो विषये विप्रतिषेधास्त्वप्रवृत्तेरुपपत्तिरेव ।
न च विरोधाभावादिलोपविमोर्लुको यौगपदेन प्रवृत्तौ लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनश्चिलोपा-
प्रवृत्त्या निर्वाहान्नैतन्न्यायोपयोग इति वाच्यम् । विमोर्लुका टिभागादधिकृत्यापि
लुप्ततया दिलोपमात्रकृतविकाराभावेन तल्लक्ष्यत्वस्य दुर्यक्तया पुनः प्रातदिलोपस्य तेन न्यायेन
वारयितुमशक्यतया तद्वारणस्य प्रकृतन्यायैकशरणत्वात् । अपि च गुणानाञ्च परार्थत्वादिति
न्यायेन प्रदेशेषु परस्मैजन्येऽपि विच्छेदकत्राक्यतया लक्ष्यसंस्कारकमहावाक्यार्थबोधकाले
परस्परसंबन्धे बाधकानावः । अन्यथा तथाविधबोधकालिकस्थाने योगत्वस्येको गुणवृद्धीत्यादिभि-
रप्यनन्वयप्रसङ्गः । तस्मादुक्तन्यायैव यक्षासीत्यादौ भिदचोऽन्त्यासरत्वं स्थानेयोगत्वस्य निवर्तकम् ।
एवं द्यन्तस्मसंभेद्योऽर्हदित्यादिभिर् द्रौपमित्यादावादेः परसालोऽन्त्यस्येत्याभ्यामाद्यनयोरुदेशद्वय
प्रसङ्गोऽप्यनेनैव न्यायेन वारणीय इत्यवस्थाश्रयणीयोऽयं न्यायः । अतिप्रसङ्गत्वनित्यत्वेन
परिहरणीय इति । येन नाम्नाप्रित्यायवन्मन्याययोः प्रागुक्तमेवैक्यं किञ्चिद्विशेषकत्वेन
द्रव्यितु मुपसंहरति । [तन्मौर्ण्डन्याययोऽपीति] अपिना येन नेति न्यायसमुच्चयः ।
[विधेयविषयश्चेति] अत एव विशेषविहितेन समान्यविहितं बाध्यत इत्युद्धोष इति भावः ।
[भाष्ये स्पष्टमिति] तत्रानवकाशविषयत्वमाद्ये तच्च विधेयविषयत्वञ्च यद्विधायके च
भाष्ये प्रतिपादितमित्यर्थः । धातोरैकाच इत्यादीत्यत्रातद्गुणसंविज्ञानमवबुद्धीहिण नित्यं
कौटिल्य इत्यादिसङ्ग्रहः । धातोरैकाच इत्यादि यद्विधायकोपलक्षणं वा । तत्राद्ये क्रौष्टो जागत

इत्यादावादिद्विधावन्त्योपधाच्छ्रवणवृत्तयोः प्रतिषेधो वक्तव्य इत्युक्त्या, ननु चादिद्वि-
स्त्योपधाच्छ्रवणं वृद्धिं बाधयति इत्यादिना सत्यपि संगवे तन्न्यायेनादिद्विष्टरेस्त्योपधावृद्धि-
बाधकत्वं प्रदर्श्य, विषम उपन्यासः । नाप्राप्ते दधिदाने तद्विधानसम्भवे । तत्राप्राप्ते
आरभ्यमाणं बाधकं भविष्यति । *इह पुनस्त्यासायामन्त्योपधाच्छ्रवणार्थां वृद्धावादिद्विष्ट-
रारभ्यते । सुश्रुतोऽपत्यं सौश्रुत इत्युक्त्या अनुशतिकादिषु पुष्करसच्छब्दपाठादादिद्विष्ट-
रस्त्योपधावृद्धिबाधकत्वमुक्तम् । तेन चानवकाशविषयत्वमन्योः स्पष्टमेव लभ्यत इति
भावः । द्वितीये तु “उत्तरयोर्विग्रहेण विशेषासंप्रत्ययाश्चित्यग्रहणानर्थक्यम् । न वा कुटिलं
कामतीति वदकथ्यत इति गम्यते । अर्थेतेभ्यः क्रियासमभिहारे यदा भवितव्यम् । क्रिया-
समभिहारे च नैतेभ्यो यदा भवितव्यम् । भृशं जपति ब्राह्मणः । भृशं समिधो दहतीत्येव”
इत्युक्तम् । तस्यायमाशयः । उत्तरयोः, नित्यं कौटिल्ये, लुप्तसदेत्यन्योः विग्रहेण, कुटिलं
गच्छति, गृहितं जपतीत्यनेन, विशेषासंप्रत्ययात् = विशेषस्य = वदकथ्यते जगम्यते, इत्यादि
यदन्तप्रतिपाद्यार्थविशेषस्य कौटिल्यभावगर्हरूपस्य, असंप्रत्ययात् = शब्दशक्तिस्त्वानुपगततीति-
स्तादृशवाक्यव्यावृत्तये न यद् विशेषणार्थं नित्यग्रहणमावश्यकम् । तादृशवाक्येन कुटिलं
पन्थानं गच्छति गृहितं मन्त्रं जपतीत्येव संप्रत्ययात् । क्रियासमभिहारे चेत्येतद् लुप्तसदेत्येतद्विषयं
तद्विषयस्यैव भाष्ये उदाहरणात् । गत्यर्थेभ्यः क्रियासमभिहारे यद इष्टत्वाच्च । अत एव
स्थावरप्रतिद्वन्द्वि जङ्गम इति सिद्धम् । स्थितिशीलो हि स्थावरः । तत्प्रतिद्वन्द्वी भृशं गन्ता
हि जङ्गमः । अत एव गत्यर्थकादरेतेश्च क्रियासमभिहारे यदुदाहृतो भाष्ये । एकाज्ज्वादिग्रहणं
च प्रत्याख्यातम् । क्रियासमभिहारे चेत्यत्र चैन विशेषासंप्रत्ययादित्यमुक्त्यते ।
तथाचैतेभ्यः = लुभादिभ्यः क्रियासमभिहारे यदा न भवितव्यम् । यदन्तेन क्रियासमभिहार-
रूपार्थविशेषाप्रतीतितादृशोऽर्थे भृशं जपति ब्राह्मणः । भृशं समिधो दहतीति वाक्यमेव ।
एवञ्च तेभ्यः क्रियासमभिहारे यद् व्यावृत्तये लुभादिभ्यो भावगर्हायामेव यदित्येवमवधारण-
परतया अर्थविशेषणार्थमपि न नित्यग्रहणमावश्यकमिति । सावकाशाविषयेऽप्यन्योः प्रवृत्तौ
तु क्रियासमभिहाराविवक्षायां सावकारोनापि लुप्तसदेत्यनेन धातोरैकाच इत्यादिना विहितस्य
यद आभ्यां बाधसिद्धौ तदर्थं विशेषासंप्रत्यादित्यनुकर्षकचकारवैयर्थ्यार्पितः । एवमनुवाद-
विषयेऽप्यन्योः प्रवृत्तौ कौटिल्यभावगर्हयोर्विशेषविहितेन यदा क्रियासमभिहाराथयदन्तन्न्यायेन
बाधसिद्धौ तद्वैयर्थ्यार्पितः । क्रियासमभिहारादेर्यद्विद्योत्यतया तद्वृत्ताद्धातोरित्यर्थेन तेषां-

क्वचित्तु सर्वथाऽनवकाशत्वादेव बाधकत्वं यथा डेरामो
याडादिबाधकत्वम् । न हि याडादिषु कृतेषु डेराम्
प्राप्नोति निर्दिश्यमानस्य व्यवधानात् । तत्र स्वस्य
पूर्वं प्रवृत्तिरित्येव तेषां बाधः । तत्र बाधके प्रवृत्ते
यद्व्युत्सर्गप्राप्तिर्भवति तदा भवत्येव यथा तत्रैव
याडादयः । अप्राप्तौ तु न, यथा पचेयुरित्यादौ
दीर्घबाधके निरवकाश इत्यादेशे दीर्घाभावः ॥ ५८ ॥

मर्णानामविशेषत्वं स्पष्टमेवेति बोध्यम् । स्पष्टचेदं यद्विधाधकसूत्रे शेषरोचोत्तयोः । नन्वनयोरेष्ये
तन्मन्ययेन बाधकत्वस्थलेऽपवादप्रवृत्तयोरुत्सर्गप्राप्तौ लोकेन्यायसिद्धतया क्वचिदप्यपवाद-
प्रवृत्तयोरुत्सर्गप्राप्तौ “क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशत” इत्यस्य का गतिरत-
आह । [क्वचित्त्विति ।] [निर्दिश्यमानयेति ।] हेरित्यर्थः । [व्यवधानादिति ।] याडादिनेति
शेषः । ननु यादि कृते आगः प्राप्तभावोऽपि तत्समकालं तत्प्रवृत्तौ बाधकभावाच्च सर्वथा
निरवकाशत्वमपि इति वाच्यम् । द्वयो र्युगपत्प्रवृत्तौ वृक्षस्य इत्यादौ दीर्घत्वयोरिव स्वस्मिन्मिता-
नन्तर्वासम्भवरूपविरोधस्य सत्त्वेन तत्समकालं तत्प्रवृत्तेर्व्युत्सर्गवत्त्वात् । [तत्रेति ।] सर्वथा
निरवकाशत्वेन बाधकत्वस्थल इत्यर्थः । [स्वस्येति ।] बाधकस्येत्यर्थः । [भवत्येव स इति ।]
उत्सर्गो भवत्येवेत्यर्थः । तत्र सर्वथा निरवकाशविषयेण मातरकौण्डिन्यन्यायेनामादेर्याडादि-
बाधकतया तत्र बाधकीभूतपरिवेषणोत्तरं भोजनस्य दृष्टतया तदुत्तरोधेनात्रापि बाधकप्रवृत्त्युत्तरं
यद्युत्सर्गस्य प्राप्तिरस्ति तदा भवत्येव स इति भावः । [अप्राप्तौ तु नेति ।] लोकेऽपि
परिवेषणोत्तरं भोजनेच्छया अभावे भोजनस्यादृष्टत्वादिति भावः । ५८

तदेतत्पठ्यते ॥

क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशत इति ॥ ५९ ॥

अपवादशब्दोऽत्र बाधकपरः ॥ तदुक्तं गुणोप-
लुकोरित्यत्र भाष्ये । अभ्यासविकारेष्वपवादा उत्सर्गाच्च

[तदेतदिति ।] तदुत्तरप्राप्तिमदुत्सर्गकर्तृकं भवनमित्येतदित्यर्थः । [पञ्चत इति ।]
आशुनिर्धैरिति शेषः । अपवादप्रवृत्त्युत्तरमुत्सर्गप्राप्तौ तदभावाद्वाह । [क्वचिदिति ।] ननु
वक्ष्यमाणगुणो यद्व्युत्सर्गोऽभिनिविशत इति सत्यप्यभाष्येण येन नेति न्यायेन बाधकविषय एवापवादप्रवृत्त्युत्सर्ग-
समुत्तं प्रतीत्या तद्विषये अपवादप्रवृत्त्युत्तरमुत्सर्गप्राप्तौ न्यायसिद्धतया कथमस्य संकलित आह ।
[बाधकपर इति ।] सर्वथा निरवकाशत्वेन बाधकपर इत्यर्थः । लक्षणयेति भावः । यद्यपि
बाधकत्वं परानित्यादिसाधारणं तथापि सर्वथा निरवकाशत्वेन बाधके बाधकशब्दस्य योगसङ्घट्टिरिति
भावः । [तदुक्तमिति ।] क्वचिदपवादशब्दस्य लक्षणया बाधकपरत्वं तन्मन्यायविषय एवापवाद-
प्रवृत्त्युत्सर्गमिलितेतित्यर्थः । अस्योत्पत्त्यनेनेति वक्ष्यमाणोऽनन्त्यः । तत्रहि डोढैक्यत इत्यादावन्त्य-
सत्त्वकाशयो रभ्यासद्वयदीर्घयोः प्राप्तौ परत्वाद्भ्रं वाधित्वा दीर्घोऽङ्कित इत्यनेनैकारस्त्वौकार-
एव दीर्घस्यात्तथा च डोढैक्यत इति रूपासिद्धिरित्याशङ्क्य “अभ्यासविकारेष्वपवादा
उत्सर्गाच्च बाधन्त” इति परिभाषया समाधाय, तस्याः अवीकारत, भीमांसते, अवीरणदिति
प्रयोजनप्रयुक्तम् । तत्राद्ये सन्मद्भावं परत्वाद्वाधित्वा प्राप्तं दीर्घत्वं, द्वितीयेऽन्तर्ज्ञादित्वं बाधित्वा
प्राप्तं दीर्घत्वं तृतीयेऽनवकाशत्वाद्वादिदेशेण बाधित्वा प्राप्तमूलं चानया परिभाषया न
भवतीति तदाशयः । अनेन च क्वचिदपवादशब्दस्य बाधकभावपरत्वं लभ्यत इत्याशयः ।
अभ्यासविकारोचित्यस्याः परिभाषया उपदर्शितभाष्योक्तप्रयोजनत्रये आद्यं प्रयोजनद्वयं विहाय

बाधन्ते । अजीगणत् । अत्र गणेरीत्वमपवादत्वाद्धलादिःशेषं न बाधते । न गणेरीत्वमपवादत्वाद्धलादिःशेषं बाधते । किं तर्हि । अनवकाशत्वादिति ग्रन्थेन । गणरूपाभ्यासान्त्यस्य णस्येत्वमित्यर्थे हलादिःशेषेण तन्निवृत्तौ तदनवकाशमीत्वे तु कृते न तस्य प्राप्तिरन्त्यहलो

प्रकृतोपयुक्तत्वादन्त्यं प्रयोजनं दर्शयति । [अजीगणदिति ।] तदुपपादयति । [अत्रेत्यादि न बाधत इत्यन्तेन ।] अभ्यासविकार इत्यस्याभावेन हलादिशेषं बाधित्वा णस्येत्वेऽजीगणदिति न स्यात् । परिभाषया बाधकत्वाभावे बोधिते तु हलादिशेषोत्तरमभ्यासकारस्येत्वे तस्मिन्निर्दिष्टि भावः । तदुत्तरं भाष्यकार आशङ्कते । [न गणेरीत्वमिति ।] कृते चारितार्थ्ये यो बाधकस्तस्यैवापवादपदार्थत्वादीत्यस्य च सर्वथा निरवकाशत्वेन हलादिशेषबाधकत्वेऽप्यपवादत्वाभावा बोधकपरिभाषयात्र सिद्धिरिति तदाशयः । अनेन च सर्वथा निरवकाशत्वेन बाधकेऽपवादपदशक्यत्वाभावः स्पष्टमेव लभ्यत इति बोध्यम् । अनवकाशत्वमेवेत्यस्य दर्शयति । [गणरूपेति ।] ई च गण इत्यत्राभ्यासस्येति स्थानषष्ठी । तथा च अलोऽन्त्यपरिभाषासहकारेण लाघवात्सामानाधिकरण्येनान्वये ईदृशार्थलाभ इति भावः । [इत्यर्थे इति ।] सतिसप्तमीयम् । तस्य चानवकाशत्वे निमित्तत्वेनान्वयः । [तन्निवृत्ताविति ।] प्रकारनिवृत्तावित्यर्थः । [तदनवकाशमिति ।] ईत्वमनवकाशमित्यर्थः । गणरूपाभ्यासाभावादिति भावः । न च स्थानिवद्भावेन तत्त्वं सुलभमिति वाच्यम् । अभ्यासस्यानर्थकत्वेन अर्थक्येव स्थान्यादेशमात्मवृत्त्या तदप्रवृत्तेः । एकदेशविकृतन्यायेनापि न तत्क्षमः । अक्षपरिमाणवर्मादित्याशयः । नन्वेवमपि तस्य स्थानिवत्त्वेन हलादिशेषे लभ्यभेदेनाकारस्य पुनरीत्वे रूपसिद्ध्या उक्तपरिभाषया अमवृत्तावपि न दोष इत्यत आह । [इत्वे त्विति ।] [तस्येति ।] हलादिशेषस्येत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । [अन्त्येति ।] अल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाभावाणकाराभावेन न तस्यापिरिति भावः । तथाच रूपसिद्धिरित्याशयः । नन्वेवमजीगणदित्यस्य डेढैक्यत

ऽभावात् अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावाभावेन च साधितम् । तस्मिंश्च सति लोपे कृते सामर्थ्याच्छिष्टस्यान्त्यस्येत्वमिति न दोषः । न च येन नाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वमप्यस्य सुवचं, तस्य चरितार्थविषयताया उक्तत्वात् ॥ इको झलित्यत्र भाष्ये ऽपि ध्वनितमेतत् । तत्र हि अञ्जनेतिदीर्घेण गुणोत्तरं फलाभावेनानवकाशत्वाद् गुणे बाधिते दीर्घोत्तरं गुणः

इत्यादेशश्च कथं सिद्धिरत आह । [अभ्यासविकारोऽस्ति ।] अपवादपदार्थद्वयेन परिभाषान्तरेणेत्यर्थः । चशब्दः पूर्वोक्तसमुच्चायकः । साधितमित्यनन्तरं योज्यः । यद्यनवकाशत्वेन बाधकेऽप्यपवादपदशक्यत्वं तर्हि उक्तपरिभाष्यैव सिद्धे परिभाषान्तरस्वीकारेण तत्साधनाद्यस्तितरेवेति बोध्यम् । [तस्मिंश्च सतीति ।] परिभाषान्तरे सतीत्यर्थः । [सामर्थ्यादिति ।] ई च गण इति सूत्रारम्भसामर्थ्यात्सामानाधिकरण्येनान्वयं विहाय गणधातुसंबन्धभ्यासान्त्यस्येत्वमित्यर्थोक्तिर्जाकारादिति भावः । [शिष्टस्येति ।] अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावाभावादुपस्थितक्रमानुरोधेन पूर्वं हलादिशेषे तदुत्तरमवशिष्टस्य गशब्दस्येत्यर्थः । [इत्वमिति ।] अलोऽन्त्यपरिभाषया तदन्यकारस्येत्वमित्यर्थः । यदा तु येन नाम्नासिन्यायस्तदा अस्त्येवोत्सर्गापवादभाव इति तत्रत्यकैयटोक्तिं स्पष्टयति । [नचेति ।] [अस्येति ।] ईत्वस्येत्यर्थः । तस्य = येन नेति न्यायस्य । [एतदिति ।] येन नेति न्यायस्य चरितार्थविषयत्वमित्यर्थः । [तत्र हीति ।] अस्येत्युक्तमित्युत्तरेणान्वयः । एतदुत्तरं सूत्रभावेचिचिषतीत्यादाविति शेषः । [दीर्घेणेति ।] अस्य गुणे बाधिते इत्यनेनान्वयः । तत्र हेतुनवकाशत्वादिति । ननु कथमनवकाशत्वं गुणोत्तरं तस्य चारितार्थ्यदत्त आह । [गुणोत्तरमिति ।]

स्याद्दीर्घविधानं तु भिनोतेदीर्घं कृते सनि मीमेत्यत्र
मीग्रहणेन ग्रहणे ऽर्थवत्तत्र पश्चात् प्राप्तगुणबाधनार्थ-
मिको झलिति कित्वमित्युक्तम् । अन्यथा ऽपवादत्वेन
बाधे तद्विषये उत्सर्गाप्रवृत्तेर्भाष्यस्य सूत्रस्य चासंगति-
रिति स्पष्टमेव ॥ यत्तु काञ्चनीत्यादावपवादमयद्विविषये
ऽप्यणु भवति क्वचिदपवादविषये ऽपीति न्यायादिति,
तत्र । अणु कर्मणि चेति सूत्रस्य भाष्यविरोधात् ।
तत्र ह्यणः पुनर्वचनमपवादविषये ऽनिवृत्त्यर्थं नोदायो

नन्वेवं दीर्घविधानमनर्थकं स्यादत आह । [दीर्घविधानं त्विति ।] [अर्थवादिति ।] सार्थकमित्यर्थः ।
अतस्तस्मादर्थदीर्घोत्तरं गुणे न भवतीति न वक्तुं युक्तमिति भावः । तथा च दीर्घोत्तरं
प्राप्तगुणबाधनार्थं सूत्रमित्याशयः । तदाह । [तत्रेति ।] चित्रोतीत्यादावित्यर्थः । [पश्चादिति ।]
दीर्घोत्तरमित्यर्थः । [गुणबाधनार्थमिति ।] गुणनिषेधार्थमित्यर्थः । [अन्यथेति ।] सर्वथा
निरवकाशविषयेऽपि येन नेति न्ययेन बाधाङ्गीकारे इत्यर्थः । [तद्विषय इति ।] अपवादत्वेन
बाधविषय इत्यर्थः । [उत्सर्गाप्रवृत्तेरिति ।] पृथक् उत्सर्गस्य गुणस्याप्रवृत्तेरित्यर्थः । [भाष्यस्येति ।]
कित्वविधानस्योक्तफलप्रदर्शनपरमाध्यस्त्यर्थः । सूत्रस्य = इको झलिति सूत्रस्य । सीरदेवाद्युक्तं
क्वचिदपवादविषयेऽपीति न्यायविषयं स्पष्टयति । [यस्त्विति ।] [इत्यादाविति ।] आदिना
“पदीयतां दाशरथाय भैरिली” त्यादावपवादस्यात इवित्यस्य परिग्रहः । [ममदिति ।] नित्यं
वृद्धशरावादिभ्य इत्यनेन वृद्धत्वात्सामर्थ्याद्विषय इत्यर्थः । [पुनर्वचनमिति ।] कर्मण्यणित्येव सिद्धे
पुनर्वचनमित्यर्थः । [अपवादविषय इति ।] आतोऽनुसर्गा इति कविषय इत्यर्थः । [अनिवृत्त्यर्थमिति ।]
अणोऽनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । अन्यथा अपूर्वविधितः प्रतिप्रसवविधौ लघवादानुसर्गाविषय एव पृबुलं
बाधित्वा अणु स्यात् काण्डरुचो व्रजतीत्यादौ । अपवादविषये नोदायो व्रजतीत्यादौ तु स न स्यादतः

व्रजतीत्याद्युक्तम् । काञ्चनीत्यादौ काञ्चनेन निर्मितेत्यर्थे
शैषिको ऽणु बोध्यः ॥ अत्रेदं बोध्यम् । येन नाप्रा-
प्तेत्यत्र येनेत्यस्य यदि स्वेतरेणेत्यर्थस्तदा स्वविषये
स्वेतरयद्यत् प्राप्नोति तद् बाध्यं विध्यन्तरप्राप्तविषया-
भावात् । इयमेव बाध्यसामान्यचिन्तोति व्यवहियते ।
अनवकाशत्वेन बाधे ऽप्येषा वक्तुं शक्या यद्युदाहरण-
मस्ति, विनिगमनाविरहात् ॥ यदि तु येनेत्यस्य लक्षणे-

पुनर्वचनमिति भावः । यद्यस्य न्यायस्य तदुक्त एव विषयस्या तदा अनेनैव न्यायेन कविषये-
ऽणुसिद्धौ तदसङ्गतिरित्याशयः । नन्वेवं कथं काञ्चनीत्यादि सिद्धित आह । [शैषिकोऽणुति ।]
शेष इति विधिसूत्रविहेतोऽणित्यर्थः । वृद्धाच्छ इति त्वधिकारविषयो न विधिविषय इति न तेन
बाधशङ्केति भावः । एवं दाशरथायेत्यत्रापि दशरथेन पुनःपुनः स्मृतयेत्यर्थे शैषिकोऽणु बोध्यः ।
दशरथापत्यायेत्यर्थविशेषायां तर्कात्साधुत्तममनन्त्यम् । परन्तित्यान्तरङ्गेभ्यः पृथक्ते विशेष
इत्याह । [अत्रेदं बोध्यमिति ।] [स्वेतरेणेति ।] अपवादत्वावच्छेदकावच्छिन्नेनेत्यर्थः । सर्वत्र
लक्षणेनानपवादो ग्राह्यः । तथा चापवादत्वावच्छेदकावच्छिन्नकर्तृकप्राप्तिरूपः । [तद्व्याप्यमिति ।]
वीक्षितस्य तच्छब्देन परामर्शा तच्छब्दे न र्वाप्या [विध्यन्तरप्राप्तविषयाभावादिति ।]
विध्यन्तरेणान्यास्य स्वविषयस्याभावादित्यर्थः । [इयमेवेति ।] स्वेतरसकलशस्त्रबाधकत्वमित्यर्थः ।
[एवेति ।] बाध्यसामान्यचिन्तेत्यर्थः । [यद्युदाहरणमस्तीति ।] शास्त्राणि चैतन्मागनीति
वादिसमादिभ्ये सन्दिग्धवचनम् । उदाहरणानु गुणदीर्घोत्त्वानामप्येवमिदं नोदायो नोदायोऽप्या-
प्रसिद्ध एव । [लक्षणेनेति ।] शास्त्रेणेत्यर्थः । शास्त्रस्य लक्ष्यमात्रेऽप्येवमिदं नोदायो नोदायोऽप्या-

नेत्यर्थः कार्येणेत्यर्थो वा तदा बाध्यविशेषचिन्ता ।
अनवकाशत्वेन बाधे ऽप्येतद्बाधेन सार्थक्यमुत तद्बाधे-
नेत्येवं विशेषचिन्ता संभवति यद्युदाहरणमस्ति ॥ ५६ ॥
तत्र येन कार्येणेत्यर्थे पररूपत्वाविच्छिन्ने कार्यारम्भ-
माणाया वृद्धेस्तद्बाधकत्वे निर्णीते किंशास्त्रविहितस्येत्येवं
तद्विशेषचिन्तायामाह ॥

धुरस्त्वादपवादा अनन्तरान्विधान् बाधन्ते नोत्तरान् ॥ ६० ॥
अवश्यं स्वरस्मिन्बाधनीये प्रथमोपस्थितानन्तरबा-
धेन चारितार्थ्ये पश्चादुपस्थितस्य ततः परस्य बाधे
मानाभाव आकाङ्क्षया निवृत्तेर्विप्रतिषेधशास्त्रबाधे
मानाभावाच्चेत्येतस्य बीजम् ॥ ६० ॥

लघवादाह । [कार्येणेति ।] [यद्युदाहरणमिति ।] अत्रापि प्राग्बदेव । उदाहरणस्य
प्रसिद्धत्वात् । यथा अतो गुण इत्यनेन कस्मर्गो दीर्घ इत्यत्रैव बाधो न तु प्रथमयोरित्यस्यापीति ।
एवमेत्येधतीति वृद्धिरेङि पररूपमित्यस्यैव बाधिका नत्वोमाडोश्चेत्यस्यापीतीत्यादि बोध्यम् ।
लक्ष्यानुरोध एवानयोर्बीजम् । एवं सामान्यविशेषचिन्ते निरूप्य विशेषचिन्तायां विशेषान्
निरूपयति । ५९

[तत्रत्यादिना ।] सूत्रपाठक्रमे पूर्वं पठितानि विशेषशास्त्राणि स्वाय्यबहितान्त्येव
सामान्यशास्त्राणि बाधन्ते न तु ततो व्यवहृतानीति परिग्रहार्थः । [आकाङ्क्षया निवृत्तेरिति ।]
किंशास्त्रविहितस्येदं बाधकप्रतियोग्याकाङ्क्षायाः प्रथमोपस्थितसामान्यशास्त्रबाधनेन निवृत्तत्वादित्यर्थः ।
[मानाभावमिति ।] अनन्तरबाधनेन सूत्रस्य चरितार्थत्वादिति भावः । ६०

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तेत्यस्याष्टौषधंशे ङीष्प्रतिषेधत्वा-
वच्छिन्नबाधकत्वे निर्णीते किंविहितस्येत्याकाङ्क्षाया-
माह ॥

मध्ये ऽपवादाः पूर्वान्विधान् बाधन्ते नोत्तरान् ॥ ६१ ॥
तेनैष्टादिषु पञ्चस्वसंयोगोपधादिति प्रतिषेध एव
बाध्यते न तु सहनञ्प्रविद्यमानलक्षण इति नासिकोदरे-
त्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ पूर्वोपस्थितबाधेन नैराकाङ्क्ष-
मस्या बीजम् ॥ ६१ ॥

ननु वा छन्दसीत्यनेन सेह्यपिच्चेत्यनन्तरस्यापित्व-
स्येव हेरपि विकल्पः स्यात् । तथा नेटीति निषेधोऽ
नन्तरहलन्तलक्षणाया इव सिचि वृद्धिमृजिवृद्धयोरपि
स्यात्, अत उक्तन्यायमूलकमेवाह ॥

[मध्ये ऽपवादा इति ।] सूत्रपाठे सामान्यशास्त्रमध्ये पठितानि विशेषशास्त्राणि स्वापेक्षया
पूर्वाप्येव तानि बाधन्ते न तु पराणीत्यर्थः । ६१

[विकल्पः स्यादिति ।] वाच्छन्दसीत्यनेन पक्षेऽभावस्य बोधितत्वादभावज्ञाने च प्रतियो-
गिज्ञानस्य कारणत्वात्सम्पूर्णसूत्रस्योपस्थितानुभयोरपि विकल्पः स्यादिति भावः । विधिमुक्तवा
निषेधमाह । [नेटीति ।] [उक्तन्यायमूलकमेवेति ।] प्रथमोपस्थितबाधनेन चारितार्थ्ये

अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति ॥ ६२ ॥

अत एव संख्याव्ययादेरिति ङीष्प्रहणं चरितार्थम् । तद्वचनन्तरस्य ङीषो विध्यभावाय । न कितचीति सूत्रे दीर्घप्रहणञ्च चरितार्थम् । तद्वचनन्तरस्यानुदात्तोपदेशोत्पत्त्यस्यैव निषेधाभावाय ॥ मध्येऽपवादस्यापेक्षयाऽनन्तरस्येतिन्यायः प्रबल इत्यष्टाभ्य इति सूत्रे कैयटः ॥

पश्चादुपस्थितव्यवहितत्वाये मानभाव इत्येतस्यासतिन्यायमूलक्रमेनेत्यर्थः । एवेन ज्ञापकमूलकत्वनिरासः । न्यायमूलक एवात्रार्थे मानमाप्याह । [अन एवेति ।] उक्तन्यायार्हकारादेवेत्यर्थः । विध्यर्थे मानं प्रदर्श्य निषेधार्थे तदाह । [दीर्घप्रहणमिति ।] अन्यथा यन्तिः रन्ति-रित्यद्वचनन्तरस्यानुनासिक लोपस्यैव व्यवहितस्यानुनासिकस्य किञ्चलोरिति दीर्घस्यापि निषेधे सिद्धे तदनर्थकं स्यादिति भावः । ननु नेदीति निषेधविषये मध्येऽपवादस्यायेन सिद्धिं वृद्धिहलन्त्यशब्दव्याघ्रयोर्परि निषेधः कुतो नेत्यत आह । [न्यायापेक्षयेति ।] [सूत्रे कैयट इति ।] तत्राहृष्टुत्र इत्यादह्रस्वरपदपरत्वावस्थायां सामासिक लुभाव्यकतया प्रसक्तस्यौशादेशस्य वारणाय प्रवृत्तस्य “औशावावस्तु लृक् तत्र षड्भ्योऽप्येवं प्रसज्यते । अपवादो यस्य विषये यो वा तस्मादनन्तरः ।” इति श्लोक वार्तिकस्य व्याख्यावसरे यो वा तस्मादनन्तर इति प्रतीकमुपादाय कैयटेन “औशः षड्भ्यो लुगित्ययमनन्तरः । द्वितीयाध्यायवहितस्तु व्यवहितः । ननु मध्येऽपवादो इति द्वितीयाध्यायवहितस्यैव लृको बाधः प्राप्नोति । नैष दोषः । यत्र द्वावपि व्यवहितौ पूर्वोत्तरौ तत्र पूर्वानुभवाहितसंस्कारोपनिमित्तमलुपागच्छस्य पूर्वस्य लृको बाधः । इह त्वनेकाध्यायव्यवहितो द्वितीयाध्यायवहितो लृङ्महता यत्नेन सप्तमीयोऽनन्तरस्तनुभवनीय इति स एव बाध्यत इत्युक्तम् । अत्र कैयटेन न्यायद्वयमध्येऽनन्तरमिति न्यायस्य प्रवृत्तौ युक्तिः प्रदर्शिता । तेन च तस्य प्राबल्यं तेनोक्तमित्याशयः । तत्रैवाथवेत्यादिना “सत्यामसत्यां चोप-

प्रत्यासत्तिमूलकोऽयम् । लक्ष्यानुरोधाच्च व्यवस्थेत्यपि पक्षान्तरम् । तत्र तत्र क्वचित्स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्येन वा बाध्यते ऽयं न्यायः । यथा टिड्ढेति सूत्रेण डापा व्यवहितस्यापि ङीपो विधः । न षडित्यादिना इयोरपि टाबुङीपोः प्रतिषेधः । इयञ्च शिः सर्वनामस्थानमित्यादौ भाष्ये स्पष्टेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ६२ ॥

✓ ननु दधतीत्यादावन्तरङ्गत्वादन्तादेशो ऽल्विधौ स्थानिवत्वाभावाददादेशो न स्यादिति तद्वैयर्थ्यापत्तिरत आह ॥

पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः ॥ ६३ ॥

लब्धावनन्तरस्यैव बाधेन भाव्यमिति च पक्षान्तरमुक्तम् । तदाह । [प्रत्यासत्तीति ।] नन्वेव-मुभयोरपि न्याययोः प्रत्यासत्तिमूलकत्वेन समत्वात्कर्यं व्यवस्थेत्यत आह । [पक्षान्तरमिति ।] एतदुत्तरं कैयट आह्वेति शेषः । कदाचनहलन्तस्याच इति सूत्रेऽपि भाष्ये स्पष्टमेतत् । [अयं न्याय इति ।] अनन्तरस्येति न्याय इत्यर्थः । [भाष्ये स्पष्टेति ।] तत्रानुसङ्गस्योति प्रसज्यप्रतिषेध इति शिःसर्वनामस्थानमित्यस्यापि प्रतिषेधस्यादित्याशङ्क्यानेन समाहितमिति द्रष्टव्यम् । ६२

[अन्तरङ्गादिति ।] द्वित्यादितः प्रागेवान्तादेशस्य प्राप्त्या पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेनानन्तरङ्गादित्यर्थः । [अदादेशो न स्यादिति ।] अदभ्यस्तादित्यनेन विहितोऽदादेशो इत्याभावात् स्यादित्यर्थः । [तद्वैयर्थ्येति ।] अदभ्यस्तादिति सूत्रवैयर्थ्यापत्तिरित्यर्थः । इदं

लक्षणैकचक्षुष्को ह्यपवादविषयं पर्यालोच्य तद्विष-
यत्वाभावनिश्चय उत्सर्गेण तत्तल्लक्ष्यं संस्करोति ।
अन्यथा विकल्पापत्तिरित्यर्थः । अभिनिविशन्त इत्यस्य
बुद्ध्यारूढा भवन्तीत्यर्थः । अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थ
इति न्यायस्य तु नाल प्राप्तिरन्तादेशाप्राप्तिविषये
चारितार्थाभावात् ॥ ६३ ॥

लक्षणैकचक्षुष्काभिप्रायकमित्याह । [लक्षणैकचक्षुष्क इति । लक्षणेनैव यस्य लक्ष्यपरिज्ञानं
सोऽसावस्मदादिलक्षणैकचक्षुष्कः । [अपवादविषयं पर्यालोच्येति ।] अपवादशास्त्रस्य
विषयविशेषं पर्यालोच्येत्यर्थः । अयं भावः । प्रथममुत्सर्गशास्त्रीयस्मान्न्यायवाक्यार्थबोधः ।
पदपदार्थोपस्थितौ वाक्यार्थबोधस्यापरिहार्यत्वात् । पश्चाद्वाक्यसंभावनायां तदकाङ्क्षया
बुद्ध्यारूढस्यापवादशास्त्रस्य विषयविशेषपरिज्ञानोपयोगी विशेषवाक्यार्थबोधः । ततस्तद्विषय-
परिहारेणोत्सर्गशास्त्रीयो लक्ष्यसंस्कारको महावाक्यार्थबोधः । एवञ्चोक्तो यणचीत्यादेरसवर्णाज-
व्यवहितपूर्वत्वविशिष्टस्येको यणित्यादिरर्थ इति सवर्णजघटिते श्रीश इत्यादावुत्सर्ग शास्त्रीय-
लक्षणोपप्लवाभावादपवादभूतेन सवर्णदीर्घादिना न विकल्प इति बोध्यम् । [तद्विषयत्वाभावेनिश्चये
इति ।] उत्सर्गस्यापवादशास्त्रविषयत्वाभावे निश्चिते इत्यर्थः । [तत्तल्लक्ष्यमिति ।] अपवादविषयं
तत्तल्लक्ष्यमित्यर्थः । ननु जक्षतीत्यादौ समकाल्याप्तान्तादेशाभावेन चरितार्थस्यादेशस्य
दक्षतीत्यादौ पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेनान्तरेणान्तादेशेनापवादो यद्यन्यत्रेति न्यायास्तुतो न
बाध इत्यत आह । [न्यायस्य चिति ।] [चारितार्थाभावादिति ।] जक्षतीत्यादावययन्यस्त
संज्ञामदृष्ट्युत्तरमेवाददेशस्य प्राप्या अन्तादेशस्य चायत्नादिशेषदेशविध्वनेनाभ्यस्तसंज्ञाप्रवृत्तेः
प्रागेव प्रवृत्त्या च न तयोस्समकाल्याप्त्यपत्तिरिति सर्वथा अचरितार्थ एवाददेश इति न चरितार्थ-
विषयस्य तन्न्यायस्यात्र प्रवृत्तिरिति भावः । ६३

लक्ष्यैकचक्षुष्कस्तु तच्छास्त्रपर्यालोचनं विनाप्यप-
वादविषयं परित्यज्योत्सर्गेण लक्ष्यं संस्करोति तस्यापि
शास्त्रप्रक्रियास्मरणपूर्वकप्रयोग एव धर्मोत्पत्तेः तदाह ॥

प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते ॥ ६४ ॥

तत इत्यस्यापवादशास्त्रपर्यालोचनात् प्रागपीत्यर्थः ।
प्रकल्प्येत्यस्य परित्यज्येत्यर्थः ॥ अत एव प्रातिपदि-
कार्यसूत्रे भाष्ये इदं द्वयमप्युक्त्या न कदाचित्तावदुत्सर्गो

[लक्ष्यैकचक्षुष्क इति ।] पाणिन्यादिवदोगबलेन लक्षणानवीनलक्ष्यपरिज्ञानवा-
नित्यर्थः । ननु तादृशस्य योगिनः कुतः शास्त्रापेक्षेत्यत आह । [तस्यापीति ।] लक्ष्यैक-
चक्षुष्कस्यापीत्यर्थः । [धर्मोत्पत्तेरिति ।] एकशब्दस्मरणज्ञातः शास्त्रान्वितस्तुप्रयुक्त स्वर्गे लोके
कामधुम्भवतीति श्रुतिरत्र मानम् । अवयवार्थज्ञानपूर्वकं ज्ञातार्थः शास्त्रेण संस्कृतः शिक्षोक्तविधिना
प्रयुक्त एकोऽपि शब्दः स्वर्गे कामितफलमदो भवतीति तदर्थः । कार्यमात्रस्य योगिभिर्धर्मबुद्ध्यैवा-
चरणाच्छब्दप्रयोगानुष्ठानस्यापि धर्मावृत्त्यन्यथानुपपत्त्या तेषामपि शास्त्रप्रक्रियास्मरणमावश्यक-
मित्याशयः । प्रकल्प्येति वचने ल्यपैवानन्तर्यस्य लोभे तत इत्यस्य वैयर्थ्यमत आह ।
[तत इत्येति ।] तच्छब्दस्य प्रक्रान्तार्थपरामर्शकत्वाददृष्टार्थलभः । अभिनिविशत इत्यस्य
प्रवर्तत इत्यर्थः । एतावानत्र विशेषः । लक्ष्यैकचक्षुष्कः सर्वत्र प्राप्त्योत्सर्गस्य बुद्ध्यारूढेनाप-
वादो न विषयविशेषाविधौ संपाद्यापवादविषये तेन लक्ष्यं संस्करोति । लक्ष्यैकचक्षुष्कस्तत्पवादशास्त्र-
पर्यालोचनमन्तराप्यपवादविषयं परित्यज्य तदविषयं तत्तल्लक्ष्यमुत्सर्गेण संस्करोतीति । [अतएवेति ।]
न्यायद्वयस्य फलत ऐक्यादेवेत्यर्थः । [इदं द्वयमिति ।] पूर्वोक्तिं प्रकल्प्येति च न्यायद्वयमित्यर्थः ।

भवत्यपवादं तावत्प्रतीक्षत इत्यर्थकमुक्तम् ॥ ६४ ॥

[तावदिति] आदिविषयः । [प्रतीक्षत इति] अपवादविषयत्वं कथं चिद्ज्ञात्वा तत्र स्वबुद्धिं निवर्त्य ततोऽन्यत्र स भवतीति तात्पर्यम् । [इत्यर्थकमिति] वाक्यान्तरमिति शेषः । तत्राह “न तावदत्र कदाचित्तिङादेशो भवति । अपवादौ तावन्लटशान्तौ प्रतीक्षतः” इत्युक्तम् । यदि द्वयोर्न्याययोर्भिन्नार्थत्वं स्यात्तदा उपसंहारद्वयं कुर्यात् । तस्माद्वयोः फलत एवमेवेति भावः । यत्तु हरिशशिणिः “लक्ष्यैकचक्षुष्मत्तया शास्त्रव्यवस्थापनमयुक्तम् । तेषां शास्त्रानुपयोगात् । नहि लक्ष्यैकचक्षुष्कानविध्यस्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः । शब्दतत्त्वविदां तेषां जिज्ञासानुपपत्तेः । शास्त्रप्रक्रियासमपूर्वके साधुशब्दप्रयोगो धर्माभ्युच्चय इत्यप्ययुक्तम् । साधुशब्दप्रयोगे प्रयोक्तृणां प्रत्युदयः साधुत्वज्ञानपूर्वके तत्त्वयोगे महानभ्युदय इत्येव प्रमाशाहिकान्तस्थभाष्यमर्यादया लभ्यात् । एतद्भाष्यबलादेकशब्द इत्यादिश्रुतौ शास्त्रान्वित इत्यस्यापि साधुत्वज्ञानविषय इत्येवार्थो न्याय्य इत्यादि” वदन्ति । तदयुक्तम् । शब्दतत्त्वविदां लक्ष्यैकचक्षुष्काणां साधुत्वज्ञानाय शास्त्रस्यानावश्यकत्वेऽप्यभ्युदयसंपादनाय तदवश्यकत्वात् । साधुशब्दप्रयोगेऽभ्युदयः । साधुत्वज्ञानपूर्वके तत्त्वयोगे महानभ्युदय इति विशेषस्य प्रमाशाहिकान्तस्थभाष्यतः कथं चिदप्यलभेन तादृशविशेषकत्वात् नानोपपन्नत्वात् नाना-महत्त्वकत्वात् । तथापि भाष्ये किं साधुशब्दज्ञाने धर्मः, उत तत्त्वयोग इति विकलव्याघ्र पक्षे यथा साधुशब्दज्ञानाद्धर्मस्य अप्रशब्दज्ञानादधर्मोपि प्राप्तोतीति दूषणं द्वितीयपक्षेऽनधीतशब्दशान्त्रैरपि सम्भवसाधुशब्दप्रयोगस्य कृतत्वेन शास्त्रस्य वैयर्थ्यापत्तिरिति च, दूषणमभिधाय “एवं तर्हि नापि ज्ञान एव धर्मो नापि प्रयोग एव । किं तर्हि शास्त्रपूर्वकं यशब्दान् प्रयुज्येतेऽभ्युदयेन युज्यते । तत्तुल्यं वेदशब्देन” इत्युक्तम् । वेदप्रतिपादानामभिधोमादिकर्मणां यथा ज्ञात्वाऽनुष्ठानमभ्युदयहेतु रस्या शब्दानामपि प्रकृत्यादिज्ञानपूर्वकः प्रयोगोऽभ्युदयहेतुरिति, तदर्थं कैयट आह । उद्योत-कारोऽपि शास्त्रपूर्वक इत्यस्य व्याकरणाध्ययनपूर्वक इत्यर्थमभिधाय “तत्र वेदाङ्गत्वादेत्याकरणा-ध्ययनपूर्वकप्रयोग एव धर्म इति प्रामाणिका” इत्याह । उपदर्शितमाध्यादिप्रभैस्तदुक्तार्थविशेषः कथंचिदप्यसुष्ठु इति स्पष्टमेव तद्विदम् । यदि तु तत्तुल्यं वेदशब्देनेति दृष्टान्तेन यथा

एतन्मूलकमेव नवीनाः पठन्ति ॥

उपसंजनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यपवाद उपसंजातनिमित्त-

मप्युत्सर्गं बाधत इति ॥ ६५ ॥

यत्त्वभ्यस्तसंज्ञासूत्रे कैयटेन प्रकल्प्य चेति प्रतीक-
मुपादाय यथा न संप्रसारण इति परस्य यणः पूर्वं
संप्रसारणं पूर्वस्य तु ताद्विमित्तः प्रतिषेध इत्युक्तं
तत्तु तत इत्याद्यश्वरार्थाननुगुणम् । यत्त्वपवाद-
वाक्यार्थं विना नोत्सर्गवाक्यार्थ इति तदर्थ इति

अधुनातनैरविद्वद्भिरेष्वधीषमानानामभिधोमादिकर्मणां यत्किंचिदभ्युदयहेतुत्वं तथाऽज्ञानतः कृतस्य
साधुशब्दप्रयोगस्यापि यत्किंचिदभ्युदयहेतुत्वमिदुच्यते तदा फलान्वित्यसम्पादनायापि वा
लक्ष्यैकचक्षुष्काणां शास्त्रमावश्यकमित्यवधेयम् । ६४

[एतन्मूलकमेवेति] उक्तन्यायद्वयप्रतिलिखन्मूलकमेवेत्यर्थः । एवेन मूलान्तरनिरासः ।
नवीनाः = दीक्षितादयः । दयतीत्यस्य साधनयेति शेषः । द्वितीयवचनस्यान्यकल्पितमर्थं
निरस्यति । [यत्त्विति] एतन्मते प्रकल्प्येति वचनस्यापवादशास्त्रस्य विषयकत्वं कृत्वा तथा
उत्सर्गः प्रवर्तते, यथा तस्यद्व्युत्तरमपवादस्य प्रवृत्तिस्स्यादित्यर्थः । [तत्त्विति] कैयटेनमित्यर्थः ।
[अश्वरार्थाननुगुणमिति] पञ्चभ्यन्ताद्विहितस्य तसिद्धः प्रकारार्थकत्वकथमुत्सर्गशब्दस्य
विधित्वित्यर्थकत्वं चाश्वरत्वात्साननुगुणमित्यर्थः । किंच न संप्रसारण इति ज्ञापकादन्यस्य
यणः पूर्वं संप्रसारणमित्यर्थस्य भावता प्रतिपादितत्वेनास्त्येदृशार्थकत्वमयुक्तम् । तथासति
न्यायेनैव सिद्धे ज्ञापकत्वकथनस्यानावश्यकत्वात् । अस्यान्योक्तमप्यर्थान्तरं निरस्यति । [यत्त्विति]
[नोत्सर्गवाक्यार्थ इति] सामान्योऽपीत्यर्थः । [तदर्थ इति] प्रकल्प्येत्यस्यार्थ इत्यर्थः ।

तत्र । अभिनिविशते उपवादविषयमित्यादिपदस्वारस्य-
भङ्गापत्तेः । पदजन्यपदार्थोपस्थितौ वाक्यार्थबोधाभावे
कारणाभावाच्च । यत्र त्वपवादो निषिद्धस्तत्रापवादविषये
ऽप्युत्सर्गः प्रवर्तते एव । यथा वृक्षावित्यत्र नादिचीति
पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधादप्रवर्तमानस्य वृद्धिबाधकत्वाभा-
वाद् वृद्धिः प्रवर्तते । अत एव तौ सदित्यादि
संगच्छते । अत एव निर्देशाद् भ्रष्टावसरन्यायस्यात्र
शास्त्रे ऽनाश्रयणम् । ध्वनितं चेदमिको गुणेति सूत्रे

न केवलमत्रार्थेऽक्षरस्वरस्य-ङ्ग एव । किन्तुहीदृशार्थस्य संभव एव नैयाह । [पदजन्येति] नन्वेवं
वृक्षावित्यादावभवादभूतपूर्वसवर्णदीर्घविषयतायाः सत्त्वेन तद्विषये वृद्धिरेचीत्यस्याः प्रवृत्तिस्यादत आह
[यत्र चिति] [अप्रवर्तमानस्येति] पूर्वसवर्णदीर्घस्येति शेषः । [वृद्धिःप्रवर्तते इति] अत्रापवाद-
विषयता फलोपधानालिका विवक्षिता नतु स्वरूपसतीति भावः । अत्र मानमाह । [अत एवेति]
अपवादविषयतायाः फलोपहिताया एव विवक्षणादेवेत्यर्थः । [इत्यादीति] इत्यादिनिर्देश इत्यर्थः ।
ननत्तूरीत्येतन्न्यायविषयत्वेऽपि भ्रष्टावसर इति न्यायस्य जागरूकतया कथं तत्र वृद्धिप्रवृत्तिरत आह ।
[अत एव निर्देशादिति] तौ सदिति निर्देशादित्यर्थः । [न्यायस्येति] भ्रष्टावसरो न प्रवर्तते
इति न्यायस्येत्यर्थः । उक्तार्थे सूत्रसमितिं प्रदर्श्य भाष्यसमितिमपि दशयति । [ध्वनितं चेदमिति]
उक्तन्यायस्याज्ञानाश्रयणमित्यर्थः । इको गुणेति सूत्रे इत्यस्य भाष्यप्रदीपोद्योत इत्यनेनाव्ययः ।
भाष्ये इत्यस्य, चान्तभादमिति सूत्रे इत्यादिः । तथा च नान्तःपादमिति सूत्रे भाष्ये इदं ध्वनितमिति को
गुणेति सूत्रे भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितमिति वाक्यार्थः । तत्र हि भाष्ये, सुजाते, अस्वसूत्र इत्यादौ
पररूपनिषेधोत्तरसुसर्गस्थाय देशस्य प्रसक्तिसुद्भाव्यैवो यद्यप्यातं तत्सर्वं न भवतीति बाध्यसामान्य

भाष्य इति भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितम् ॥ अत्र देव-
दत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्योन्मज्जनं नेति न्यायस्य
विषय एव नास्ति । हते देवदत्त उन्मज्जनं न देवदत्त-
हननोद्यतस्य हनने तु भवत्येवोन्मज्जनम् । प्रकृते ऽपि
न पूर्वसवर्णदीर्घेण वृद्धेहननं किन्तु हननोद्यमसजातीयं
प्रसवितमालं प्रसक्तस्यैव निषेधात् । प्रतिपदविधित्वमपि
निरवकाशत्वे सत्येव बाधप्रयोजकम् । स्पष्टं चेदं शेषाद्वि-
भाषेति सूत्रे भाष्ये । तत्र हि शेषग्रहणमनर्थकं ये
प्रतिपदं विधीयन्ते ते बाधका भविष्यन्तीत्याशङ्क्या-

चिन्तामूलकेन व्याख्यानं समाहितम् । प्रकृतन्यायस्यानाश्रयणे त्वनेनैव न्यायेन सिद्धे, किं
तथाविधेन व्याख्यानेनेति तेनेदं ध्वनितमिति भावः । नन्वेकमपि देवदत्तहन्तृद्वयस्य वृक्षावित्यत्र
वृद्धिर्न स्यादत आह । [देवदत्तस्येति] “परिन्यान्तरङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिस्त्रिपात ”
इत्यादिप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सूत्रस्यैक्यटेन, प्रतिपदविधित्वमपि परत्वादिवत्पृथग्भूतं बाधबीजमिति
अमनिरामायाह । [प्रतिपदविधित्वमपीति] [निरवकाशत्वे सत्येवेति] तदप्रतिपदयोऽचारितार्थ-
रूपनिरवकाशत्वे सत्येवेत्यर्थः । एवेन स्वातन्त्र्येण तस्य बाधप्रयोजकत्वनिरासः । तथाच
प्रतिपदविधेः कृते चारितार्थं तत्कन्यायमूलकेन येन नेति न्यायेन, सर्वथा अनवकाशत्वे मातरकौण्डि-
न्यायेन च बाधकत्वमित्युक्तेष्वेव बाधबीजेषु तस्यान्तर्भावो न तु पृथग्भूतं बाधप्रयोजकत्वं, कैयटे
प्रतिपदविधिशब्दश्चान्ततः परिन्यान्तरङ्गेत्यादिपरिभाषापठितापवादपदसमानार्थक एवेत्याशयः ।
अत्र मानमाह । [स्पष्टं चेदमिति] ननु शेषग्रहणभागे उक्तसमासान्तेभ्योऽपि कर्त्तव्यमिति आह ।
[ये प्रतिपदमिति] [बाधका भविष्यन्तीति] तथा च तदन्यविषय एव शेषग्रहणभागेऽपि कर्त्तव्यः

नवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति समासान्ताश्च कवभावे सावकाशा इत्युक्तम् । क्वाचिदनवकाशात्वाभावे ऽपि परनित्यादिसमवधाने शीघ्रोपस्थितिकत्वेन पूर्वप्रवृत्तिप्रयोजकं बलवत्त्वं प्रतिपदविधित्वेनापि, परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधियो विरोधिसन्निपाते तेषां मिथः प्रसङ्गे परबलीयस्त्वमिति प्रत्ययान्तरपदयोश्चेति सूत्रे कैयटेन पाठात् । अत एव स्मे इत्यादौ प्रतिपदोक्तत्वात्पूर्वमेतत्वे आकारप्रस्थेषाद्वल्लङ्घ्यादिलोपो न प्राप्तो-तीत्याशङ्क्यैङ्ह्रस्वादिति लोपेन समाहितम् ॥ ६५ ॥

प्रवृत्त्या तदनर्थकमिति भावः । [इत्युक्तमिति ।] इति समाहितमित्यर्थः । प्रतिपदविधिरस्य स्वातन्त्र्येण बाधप्रयोजकत्वे तत्सङ्गतिरिति भावः । [क्वाचित्त्विति ।] स्वाप्नीत्यादावित्यर्थः । तत्रह्यप-तुञ्जितिदीर्घस्य नुमागमाप्राप्तियोग्ये आप इत्यादौ चारितार्थं सत्यपि प्रतिपदोक्तत्वेन शीघ्रोपस्थिति-कृत्या पूर्वं प्रवृत्तौ ततो ह्यन्तर्लक्षणे नुमि तत्सिद्धिरित्याशयः । [विरोधिसन्निपात इति ।] विरुद्धयोर्द्वयोर्द्वयोश्चाख्योस्मन्निपाते एकवच्ये प्रसक्तौ यत्प्राक्प्रत्ययं तद्वदिति । तेषां = प्र-नित्यादीनां मध्ये, मिथःप्रसङ्गे = परनित्ययो दुर्गप्रसङ्गे उपात्तक्रमेण यत्परं तद्वल्लवदिति तदर्थः । अत्रापि प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितनिमित्तकत्वत्पमान्तर्गतमेव तस्य बलवत्त्वे बीजमिति तत्रापि तन्मात्रस्य न स्वातन्त्र्येण बाधप्रयोजकत्वमिति बोध्यम् । [अत एवेति ।] प्रतिपदोक्तस्य कथं चिदपि पूर्वं प्रवृत्तेरेवेत्यर्थः । [समाहितमिति ।] नव्यैरिति शेषः । ६५

✓ नवयज्ञे इन्द्रमित्यादावन्तरङ्गस्यापि गुणस्यापवादेन सर्वर्णदीर्घेण बाधः स्यादत आह ॥

अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण बाध्यते ॥ ६६ ॥

निरवकाशात्वरूपस्य बाधकत्वबीजस्याभावात् । एवं च प्रकृते उत्तरङ्गेण गुणेन सर्वर्णदीर्घः समानाश्रये चरितार्थो यणगुणयोरपवादो ऽपि बाध्यते । पूर्वोप-स्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वविषय इदम् ॥ यत्वागमा-देशयोर्न बाध्यबाधकभावो भिन्नफलत्वादत एव ब्राह्म-णेभ्यो दधि दीयतां कम्बलः कौण्डिन्यायेत्यादौ कम्बल-दानेन न दधिदानबाध इति च्छ्वोरिति सूत्रे कैयट,

सर्वथा अन्तरङ्गादपवादस्य बलीयस्त्वे प्रसक्तस्यानिष्टस्य वाकत्वेनास्याः पूर्वोप-वादत्वात्तदेवात्रास्यास्तदर्थः । [अन्तरङ्गस्यापीति ।] पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गस्यापीत्यर्थः । [अपवादेनेति ।] सर्वथा निरवकाशात्वाद्बाधकेनेत्यर्थः । उत्सर्गापवादसम्बन्धस्थानिनिमित्तयो रेकत्वे उत्सर्गावाधनेन चरितार्थ अपवादेऽपि तयोर्भेदस्थानि निमित्तस्थलेऽन्तरङ्गेऽप्येव बाध्यते इति परिभाषार्थः । तत्र हेतुमाह । [बाधकत्वबीजस्याभावादिति ।] अन्तरङ्गादिबाधकत्व प्रयोजकस्य निरवकाशात्वाभावादित्यर्थः । एकनिमित्तप्राप्तविष्यन्तरवाधनेन सावकाशोऽपवादोऽन्तरङ्गं बाधितुं न शक्नोतीति भावः । [समानाश्रये इति ।] श्रृंगः, दण्डप्रमित्यादावित्यर्थः । ६६

स्तम्भः। अप्रवादो ननु दीर्घत्वस्येति दीर्घो ऽकित इति
मूलभाष्यविरोधात् ॥ ६६ ॥

नन्वजीगणदित्यादौ गणरीत्वं निरवकाशत्वाद्धलादिः
शेषं बाधेत तत्राह ॥

अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावो नास्ति ॥ ६७ ॥

दीर्घो ऽकितः इत्यकिदग्रहणमस्या ज्ञापकम् । अन्यथा
यंयम्यत इत्यत्र नुकि कृते ऽनजनत्वादीर्घाप्राप्तौ
तैद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥

अप्रवादप्रसंगेन पूर्वपरिभाषया विपरीतं बाध्यबाधकभावं प्रदर्शयितुं क्वचित्तस्यैवा-
भावः प्रतिपाद्यत इत्यस्याः सङ्गतिर्नोपपत्तिः । [निरवकाशत्वादिति] अस्य सर्वथेत्यादिः ।
नाप्राप्तं हलादिस्त्रोषे इत्यस्यास्मात् । अलोन्त्यपरिभाषैकवाक्यतेयेव गण इत्यस्य गणरूपाभ्यासा-
न्यस्येत्वमित्यर्थाद्धलादिस्त्रोषोत्तरं गणरूपाभ्यासस्याभावेन तदप्राप्त्या च सर्वथा निरवकाशत्वादीत्वं
हलादिस्त्रोषं बाधेतेति भावः । एकञ्च णकारस्येत्वे, आदूगणे, तस्याभ्यासह्रस्वे, ऽल्लोपित्वा-
दीर्घो ल्योरित्यस्यापासवजिगणदिति स्यादिति बोध्यम् । एतत्परिभाषाङ्गीकारे तु क्रमेण तेषां
प्रवृत्त्या पूर्वहलादिस्त्रोषे ततोऽकारस्येत्वे तत्तिद्धिरिति भावः । अत्र मानमाह । [अकिदग्रहणमिति] ।
ज्ञापकत्वस्योपपादयति । [अन्यथेति] एतत्परिभाषया अभावे इत्यर्थः । [नुकि कृते इति] ।
हलादिस्त्रोषोत्तरं नुगदीर्घयोः प्राप्तौ तन्मन्ययेनापवादत्वादीर्घं बाधित्वा नुकि कृते इत्यर्थः ।
[अनजनत्वादीर्घापासविति] । दीर्घोऽकित इत्यत्र दीर्घपदश्रुत्या उपस्थितस्याच इत्यस्याधिकृते-
नाभ्यासस्येयमेव समानाधिकरण्येनान्यस्य न्ययतयाऽनन्ताभ्यासस्य दीर्घ इत्यर्थान्नुकि
कृतेऽनन्तत्वभावादीर्घस्याप्राप्तिरिति भावः । [तद्वैयर्थ्यमिति] । अकिदग्रहणवैयर्थ्यमित्यर्थः ।

न च नुको दीर्घाप्रसिद्धिगोऽचारितार्थेऽप्यत इति तपरकरणादीर्घोत्तरं चारितार्थयोगेन कथं
तन्मन्ययेन नुको दीर्घबाधकत्वमिति वाच्यम् । दीर्घोत्तरं चारितार्थयोगावेऽपि तत्प्रवृत्तिसमकालं
तत्प्रवृत्तौ बाधकभावेन तस्य सर्वथा निरवकाशत्वाभावेन तैव न्यायेन तस्य दीर्घबाधकत्वाया
वक्तव्यत्वात् । किञ्च, अभ्यासे सर्वत्र ह्रस्वस्यैव सत्त्वेन दीर्घव्यावृत्त्यर्थं कृतस्य तपरकरणस्य
व्यर्थतया सामर्थ्यात्तस्य बाधाम्यत इत्यादौवैपरीत्यिकदीर्घव्यावृत्तेरेव फलत्वेन वक्तव्यतया प्रकृते
दीर्घोत्तरमपि तत्प्रवृत्तिसुवचतया तदपवादत्वं सुवचमिति बोध्यम् । यद्यपि तन्मन्ययेन बाध-
कत्वस्थलेऽपवादप्रवृत्त्युत्तरमुल्लसर्गाप्रवृत्तिन्यायसिद्धेति तथैव वक्तुं युक्तम् । तथापि समानाधि-
करण्येनान्यस्य न्याय्यतया नुगुत्तरं दीर्घस्य प्राप्तिरेव नेति वक्तुमनजन्तत्वादित्युक्तिरिति बोध्यम् ।
ज्ञापितायां तस्यां परिभाषायामभ्यासविकाराणामसति बाधके परस्परविरोधपरिहारपूर्वकस्मावेशस्यैव
लभास्यति संभवे तेषां क्वचिदुपपदेव प्रवृत्तिः, क्वचित्कामेण प्रवृत्तिः, क्वचिद्वाध्यस्य पूर्वं प्रवृत्तिः,
क्वचिद्वाधकत्वेनाभिमतस्यैव प्रथमं प्रवृत्तिरिति व्यवस्थाया लक्ष्यानुरोधेन स्वीकर्तव्यतया प्रकृतेऽकिद-
ग्रहणसार्थक्यान्याथानुपपत्त्या प्रथमं बाधकस्य नुकि एव प्रवृत्त्या तदुत्तरं प्राप्तदीर्घवारणायकिदग्रहणं
चरितार्थमित्याशयः । नचैवमपि नुगुत्तरमनजन्तत्वादीर्घापाप्त्या न तस्य स्वांशे चारितार्थमिति
वाच्यम् । यावता विनेति न्यायेनाभ्यासविकारविधौ वैयधिकरण्यन्यस्यपि ज्ञापनेनाविज्ञोऽभ्यास-
स्यावयवो योऽव तस्य दीर्घ इत्यर्थान्नुगुत्तरं दीर्घस्य प्राप्ततया तद्वारणाय तदावश्यकत्वात् । अतएव
चच्छददुः कचच्छदुः, किञ्छादीयवति चेच्छदत इत्यादौ तुगुत्तरमभ्यासह्रस्वत्वात्वेत्युपगानां प्रवृत्तिः ।
नचैवमावश्यकेन वैयधिकरण्यान्यज्ञापनेनैवाकिदग्रहणस्य सार्थक्यसंभवात्कथं परिभाषाज्ञापनमिति
वाच्यम् । तज्ज्ञापनेऽप्येतत्परिभाषया अभावे तन्मन्ययेन नुको दीर्घबाधकतया नुगुत्तरं
दीर्घाप्रवृत्तेन्यायसिद्धत्वेन तदर्थमकिदग्रहणस्यानावश्यकत्वेन तद्वैयर्थ्यस्य तदवश्यतया तेन तज्ज्ञापना-
संभवात् । यद्वा ज्ञापनोत्तरमभ्यासविकाराणां सति सम्भवे युगपत्प्रवृत्तेरन्यथाश्रुतक्रमानुरोधेन
प्रवृत्तेर्वा वक्तव्यतया नुक्रमवृत्तिकाले तस्यैव वा प्राप्तदीर्घवारणायकिदग्रहणं चरितार्थमित्याशयः । न
च तस्यामवस्थायामभ्यासविकारित एव सत्त्वात्कृतेऽप्यकिदग्रहणे कथं दीर्घव्यावृत्तिरिति न तस्य स्वांशे
चारितार्थमिति वाच्यम् । अकित इत्यस्य सामर्थ्यात्किदुद्देश्यवृत्तिभिन्नस्येत्यर्थेन नुगादेः
पूर्वमनन्तरं वा अभ्यासस्य नुगुद्देश्यभूतानुवासिकान्नाज्ञावयवाभ्याससंबन्धकारवृत्तित्वेन तद्विज्ञवा-
भावान्नुकिः पूर्वं तत्समकालं वा प्राप्तदीर्घव्यावृत्तेस्तस्य सुवचतया स्वांशे चारितार्थन्यायाहृतत्वात् ।
एवं चोत्तरीत्या आवश्यकेन परिभाषाज्ञापनेनैवाकिदग्रहणस्य सार्थकतया न तेनाभ्यासविकारविधौ

वैयधिकरणान्यज्ञापनसंभवः । नैवे चच्छदुः, चिच्छादयिषतीत्यादि प्रागुक्तश्लेषे तुगुत्तरं
इत्यादीनामसिद्धापातिरिति वाच्यम् । परत्वाद्भ्रष्टादीनामेव तत्र प्रथमं पदस्य भेदाभात् ।
न च तुगुत्तरङ्ग इति वाच्यम् । एकमपि वाणीदाङ्गं बलीय इति न्यायेन तेषामेव प्रथमं
प्रवृत्तेरन्यायत्वात् । न चाङ्गवार्णयोः समानस्थानिकत्वं एव तत्पदस्य आगमविषये तदप्रवृत्तिरिति-
वाच्यम् । तयोः समानकारित्व एव प्रवृत्तिरिति ग्रन्थकृता प्रागुपदेशितत्वेनागमविषयेऽपि
तत्प्रवृत्तेस्तु चत्वात् । निरूपितं चैतद्वाणीपरिभाषानिरूपणावसरे । नचानया परिभाषया
अभ्यासविकारेषु वाच्यवाचकभावाभावोचने श्रुतकमानुरोधेन पूर्वं तुकि इत्यादनापरिरिति
वाच्यम् । द्वयोरेभ्यासत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकत्वं एवैतत्पदस्य प्रकृतेः एतदप्रवृत्तेः । अत एवोक्तुं
रित्यादवभ्यासहृस्वात्पूर्वं न सवर्णदीर्घः । अन्यथा पूर्वं दीर्घं ततो ह्रस्वे तदसिद्धिः स्पष्टैव । यद्यपि
यदन्तशेखरेऽकिद्वहणस्योभयज्ञापकत्वमुक्तम् । तथापि तत्र वैयधिकरणान्यज्ञापन “मकिद्वचन-
मन्यत्र किद्वन्तस्यालोन्त्यनिवृत्त्यर्थः” मित्यादिद्वहणस्य प्रागुक्तलक्ष्यसिद्धयेऽभ्यासविकार-
विधौ वैयधिकरणान्यज्ञापकत्वमतिपादनपरदीर्घोऽस्ति इति सूत्रस्थवार्तिकानुरोधेन । अत एव तत्र
सूत्रेऽस्तिद्वहणस्य प्रागुक्तचच्छदुःरित्यादिलक्ष्यसिद्धये वैयधिकरणान्यज्ञापकत्वमुक्त्वा तेषु तुकिः
पूर्वं परत्वाद्भ्रष्टादीनामेव पदस्य इदमसिद्धे नैतानि ज्ञापनफलनीत्याशयेन “विप्रतिषेधसिद्ध”
मिति प्रतिपाद्य, पुनस्तुकोऽन्तरङ्गत्वादिप्रतिषेधो न युक्त इत्याशयेन “तदन्तःप्रहणद्वारा”
इति वार्तिककृतोक्तम् । तद्व्याख्यानावसरे च भावता विशेषणविशेष्यभावे कामचारादभ्यास-
स्येयजानीनां विशेषणमित्याशयेन “अथवा नैवं विज्ञायते अभ्यासस्याजन्तस्य, ऋक्भारान्त-
स्याकारान्तस्येनन्तस्येति । कथं तर्हि, अभ्यासे योऽत्र अभ्यासे यो ऋकारः अभ्यासे योऽकारः,
अभ्यासे य इति । एवं च कृत्वा यंयम्यत इत्यादौ दीर्घत्वं प्राप्नोतीति दीर्घनिषेधायकिद्वहणं
न ज्ञापनयेत्युक्त्वा “एवं तर्हिदमिह व्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्यपदिशति, अपवादो नुक्तीर्धत्स्ये”
ति, एवं तर्हि भिद्वे सति यद्वक्ति इति प्रतिषेधं शक्तिः । तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा
अभ्यासविकारेषु बाधका न बाधन्त, इत्युक्तम् । एवं चैतद्वाच्यमन्यप्रसङ्गेण ज्ञापकादिशेषा-
विशेष्यभावे कामचाराद्व्या अभ्यासविकारविधौ वैयधिकरणान्यज्ञापकत्वोऽपि तत्क्रान्त्यायेन
नुको दीर्घवाचकतया यंयम्यत इत्यादौ नुगुत्तरं दीर्घांप्राप्त्या अकिद्वहणस्य व्यर्थतया तेन
परिभाषाज्ञापनमावश्यकमिति, परिभाषाज्ञापनेतुकरात्त्याऽकिद्वहणस्य सार्थकतया न वैयधि-
करण्यान्यज्ञापनसंभवः । चच्छदुःरित्यादौ तुकरात्स्या वाणीपरिभाषया सिध्यतीति व्यनितिमिति

इयं परान्तरङ्गादिबाधकानामप्यबाधकत्वबोधिका । तेना-
चीकरत् मीमांसत इत्यादि सिद्धम् । आव्ये सन्वद्भावस्य
परत्वादीर्घेण बाधः प्राप्नोति । अन्त्ये मान्बधेति दीर्घ-
णान्तरङ्गत्वादित्यस्य बाधः प्राप्तः ॥ यत्तु यैवैकै-
प्रवृत्त्युत्तरमपि सर्वेषां प्रवृत्तिस्तथैवेदमित्यत एकेति सूत्रे

बोध्यम् । न चैहकृत्या इत्यस्माद्धातो यङ्ङानाञ्छटि जाहेतीत्यादौ दीर्घवर्णायाम्किन्त इत्यस्य
सार्थकतया कथं तस्य परिभाषाज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । ज्ञापकपरमाप्यप्रामाण्येन हाधोयङ्ङुको-
ऽनभिधानात् । अन्यथा द्विःप्रयोगत्वाद्दीर्घचमस्याभ्यासस्य किन्त्वमेवेयकिद्वहणस्य सार्थकतया
तदसङ्गतिः । यद्वा न विद्यते किवास्मिन्निति बहुव्रीह्याश्रयात्तत्र चानन्तस्येति न्यायेन प्रतिपदोक्त-
परिभाषया चाभ्यासानिमित्तकमित एव ग्रहणदभिधानेऽपि न तत्सार्थकमिति न ज्ञापकत्वानुपपत्तिः ।
अत एव चाच्छायत इत्यादौ माधवाद्युदाहृतो दीर्घसंगच्छत इति बोध्यम् । स्पष्टं चेदमुद्योते ।
अभ्यासत्वावच्छिन्नोद्देश्यताककार्येषु परस्परं न बाधबाधकभावः । किन्तु तेषां परस्परविशेष-
परिहारपूर्वकसमावेश इति परिभाषार्थः । अस्यां परिभाषयां बाधबाधकभावपदं न प्रकान्ताप-
वादत्त्वप्रयुक्तबाधबाधकभावपरमेव किन्त्वन्यपरमपीत्याशयेनाह । [इयं चेति ॥] [परान्तरङ्गादीति ॥]
आदिना नित्यपरिग्रहः । अत एवाभ्यासविकारेव्यपवादा उत्सर्गात् बाधन्त इति नोक्तमिति बोध्यम् ।
[इत्यादीति ॥] आदिना अजीगणदित्यादिसङ्ग्रहः । आव्ये = अचीकरदित्यत्र । [सन्वद्भावस्येति ॥]
तत्र सन्वद्भावस्यावकाशः । अचिक्षणदिति । दीर्घस्य तत्वीक्षितदिति । अन्त्ये = मीमांसत
इत्यत्र । [अन्तरङ्गादिति ॥] सन्प्रत्ययसन्धिव्योभेन दीर्घस्य विधानाप्रत्ययानपेक्षत्वेन तदपेक्षेत्वा-
पेक्षया दीर्घस्य तत्त्वमिति भावः । ननु सन्प्रत्ययकालेऽभ्यासाभावेन कथं दीर्घस्यान्तरङ्गत्वमिति
चेत् । अभ्यासस्यावश्यकत्वेन तावत्पर्यन्तं दीर्घस्यावस्थानेऽपीत्यर्थमवस्थितौ कारणभावेन
तदपेक्षयाऽन्तरङ्गत्वमिति भावः । [बाधभास इति ॥] तथा च दीर्घोत्तरमत इति तत्परकरणादित्वा-
नापत्तिरिति भावः । [एकैकेति ॥] उत्सर्गापवादस्य चेत्यर्थः । [सर्वेषामिति ॥] अभ्यास-

कैयटस्तन्न । नुकि कृते दीर्घाप्राप्त्या धर्मिग्राहकमान-
विरोधान्मानवधादीनां दीर्घे कृते इत्वाप्राप्त्या गुणो
यङ्लुक्कोरिति सूत्रस्थभाष्योक्ततदुदाहरणासंगतेश्चेत्यन्यत्र
विस्तरः ॥ ६७ ॥

ननु तच्छीलालादितृन्विषये ण्युलपि स्यात् । न च
तृन्नपवादोऽसरूपापवादस्य विकल्पेन बाधकत्वादत्
आह ॥

ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिनोस्ति ॥ ६८ ॥

ण्युला सिद्धे निन्दहिंसादिसूत्रेणकाज्भ्यो वुञ्जविधान-

विकारणमित्यर्थः । यथा क्वर्तीत्यादबुदत्वे स्यादीनां तेषु च तस्येति भावः । [नुकि कृते
दीर्घाप्तायेति ।] अनजन्तत्वान्याय्यत्वादिति भावः । भाष्यान्तरविरोधमाह । [मान्बधेति ।]
[तदुदाहरणेति ।] अभ्यासविकारेण्वपवादा उत्सर्गाच्च बाधन्त इत्येतदुदाहरणेत्यर्थः । ६७

असवादप्रसङ्गादाह । [नञ्विति ।] ण्युलपि स्यादिति । कर्तृसामान्ये विहितस्य
ण्युल्लतच्छीलालादिविशेषविशिष्टे कर्तारि प्रवृत्तौ बाधकाभावादिति भावः । [तृन्नपवाद इति ।]
आक्षेपताच्छीलैत्यादिना अन्धविशेषे तस्य विधानादिति भावः । [विकल्पेन बाधकत्वादिति ।]
तथात्र ष्फे ण्युलपि स्यादिति भावः । अत्र मानमाह । [ण्युला सिद्धे इति ।] अनेकाचः
कण्ठ्यादिप्रमानासंश्लेषो ण्युले लिख्येण पूर्वस्योदात्तत्वं वृजि क्लिप्त्यादिरित्यादेरुदात्तत्वमिति
विशेषस्य सन्वात्स्य ण्युल्य असिद्धया आह । [एकाज्भ्य इति ।] कण्ठादिप्रमानोक्तत्रातु-
मिकेभ्यो निन्ददिध्य इत्यर्थः । [अस्या ज्ञापकमिति ।] तद्वि तच्छीलालादिषु कर्तृषु ण्युलं

मत्र ज्ञापकं, तत्र ण्युल्लुओः स्वरे विशेषाभावात् ॥
ताच्छीलिकेष्विति विषयसप्तमी ।

बाधित्वा प्राप्ततृन्वाधनार्थं कृतम् । एतदभावे तु वासरूपन्यायेन तृनो विकल्पेन ण्युल्लुवाधकतया
पक्षे निन्दक इत्यादि रूपसिद्धौ तदर्थं सदुक्तपरिभाषा ज्ञापकम् । ज्ञापिते त्वस्मिन् नित्यं ण्युल्
बाधकतया प्राप्ततृन्वाधनार्थं तेभ्यो वुञ्जविधानं सार्थकमिति भावः । ननु ण्युल्लुको लिख्यमित्व-
प्रयुक्तस्वरविशेषस्य सन्वात्कथं ण्युला सिद्धिरत आह । [तत्रेति ।] एकाक्षु निन्दादिवित्यर्थः ।
[स्वरे विशेषाभावादिति ।] निन्दक इत्यादौ ज्ञातित्यादिनित्यमित्याद्युदात्तत्वे, लितीति प्रत्यया-
सूर्यस्योदात्तत्वे वा विशेषाभावादित्यर्थः । ननु यदि ताच्छीलिकेष्वित्यस्य विकरणसप्तमीत्वं
निर्धारणसप्तमीत्वं वाऽज्ज्ञेयत्वात्सर्गापवादयोस्त्वयोरपि ताच्छीलिकत्वं एवास्याऽप्रवृत्तिरित्युच्यते तद ।
ण्युलोऽताच्छीलिकत्वेन ज्ञापनोत्तरमपि स्वांशो चारितार्थ्याभावादुक्तज्ञापकत्वसङ्गतः । तथा
च निन्देत्यादिसूत्रे निन्ददीनां ग्रहणस्यानर्थक्यापत्तिश्च । यदि त्वनुदात्तत्वं हलादेरित्यनेन विहित
युञ्जैव पदन इत्यादिरूपसिद्धौ पुनर्युञ्जिवायके जुचंक्रयेति सूत्रे कृतं पदिग्रहणमत्रार्थे ज्ञापकम् ।
तद्वि लभ्यदेत्युक्त्वा युचो वाच्ये प्राप्ते तद्वाधनार्थं कृतम् । एतदभावे तु वाऽसरूपन्यायेन
विकल्पेनोक्तो युञ्जवाधकतया पक्षे पदन इत्यस्य सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्युच्यते । तदोक्तार्थे
ज्ञापनसंनवादलंकात्रिणादिसूत्रविहितेन ताच्छीलिकेनेणुचा ताच्छीलिकस्य तृनो नित्यं बाधादलं-
करोत्यादि तृन्नन्तप्रयोगवारणेऽप्यलंकारेणुरिति वदलङ्कारक इत्यपि स्यात् । ण्युलोऽताच्छील-
कत्वेनेणुचा विकल्पेन तद्वाधात् । एवं स्थेयभासेत्यादिसूत्रविहितेन ताच्छीलिकेन कच्चा
ताच्छीलिकस्य अनुदात्तत्वेति सूत्रविहितस्य युचो नित्यं बाधाद्वावर इति वद्वाम्न इत्यस्याभावेऽपि
ण्युलि भासक इत्यप्युक्तीर्या स्यात् । अथ यवपवादस्यैव ताच्छीलिकत्वेऽस्य प्रवृत्तिरित्युच्यते ।
तदा मूलोक्तज्ञापनसम्भवेऽपि जुचंक्रयेति सूत्रे पदिग्रहणस्यानर्थक्यापत्तिः । किञ्च भास्वर
इति वद्वाम्न इत्यस्य अलङ्कारेणुरिति वदलङ्कारोऽप्येतादेः चारित्रोत्सर्गस्यापि ताच्छीलिकत्वादत्त आह ।
[विषयसप्तमीति ।] विषयता चोत्सर्गापवादयोस्त्वयोरपि तत्त्वेनापवादस्यैव वा तत्त्वेन । उत्सर्गस्यैव
तत्त्वेन तु न । असम्भवात् । तथाचापवादस्य ताच्छीलिकत्वं सर्वथा अपेक्षितमिति भावः ।

तेन ताच्छीलिकैस्ताच्छीलिकैश्च वासरूपविधिर्नोति
बोध्यम् । नन्वेवं कम्पा कमनेत्याद्यासिद्धिर्नामिकम्पीति
रेणानुदात्तेतश्च हलदोरिति युचो बाधादिति चेत् । न ।
सूददीपदीक्षश्चेत्यनेन दीपेर्मुञ्जनिषेधेनोक्तार्थस्यानित्य-
त्वात् ॥ ६८ ॥

नन्वेवं हसितं ज्ञानस्य हसनमित्यादौ घञ् इच्छति
भोक्तुमित्यत्र लिङ्लोटदीपत्पानः सोमो भवतेत्यत्र खल्
प्राप्नोतीत्यत आह ॥

विषयसमर्थात्स्वाकारेण लब्धमाह । [तिनेति ॥ [ताच्छीलिकैस्ताच्छीलिकैश्चेति ॥ एतदुत्तरं
ताच्छीलिकानामप्रवादानामित्यर्थः । एवञ्च निन्द्यादिग्रहणस्यैव सामान्यापेक्षज्ञापकत्वाङ्गीकारेण-
भयलभःपदिग्रहणमापि सम्पद्यमिति बोध्यम् । [एवमिति ॥ द्वयोस्तत्त्वेऽपि परिभाषाप्रवृत्त्यङ्गीकारे
इत्यर्थः । [कमेति ॥ कमेति क्तकमनेत्याद्यासिद्धिरित्यर्थः । वैषम्यं दृष्टान्तः । आदिना,
गन्ता, गामुक्तं, विक्रयं, विक्रयन, इत्यादिपरिग्रहः । आद्ये तुन्नुक्तौ, अन्ये विनुष्युचौ ।
[रेणेति ॥ विशेषविहितेनेत्यर्थः । [बाधादिति ॥ नित्यं बाधादित्यर्थः । [उक्तार्थस्येति ॥
उक्तपरिभाषार्थस्येत्यर्थः । [अनित्यत्वादिति ॥ अनित्यत्वापानादित्यर्थः । अन्यथा नमिकम्पीति
सूत्रविहितेन ताच्छीलिकेन रेण युचो नित्यं बाधे सिद्धे तद्वैषम्यं स्पष्टमेवेति भावः । ६८

[एवमिति ॥ ताच्छीलिकेनैव वासरूपविधिनिषेधाङ्गीकारे इत्यर्थः । [वञ्जिति ॥
भावसामान्ये विहितस्य घञो नपुंसकत्वाविशिष्ट भावरूपार्थे विहितयोः कृत्यदोर्विकल्पेन बाधातक्षे
घञापि स्यादित्यर्थः । [लिङ्लोटदिविति ॥ इच्छार्थेषु समानकर्तृकैरुपपत्तेषु, समानकर्तृकैषु
तुमुनित्यनेन विहिततुमुना इच्छार्थेषु लिङ्लोटदिवित्यनेन विहितयोर्लिङ्लोटोर्विकल्पेन बाधातक्षे
तावपि स्यानामित्यर्थः । [खल् प्राप्नोतीति ॥ आतो युञ्जित्यनेन विहितस्य युचो विकल्पेन-

कृत्यदुत्तुमुन्खल्यर्थेषु वासरूपविधिर्नास्ति ॥ ६९ ॥

इदं च वासरूपविधेरनित्यत्वात्सिद्धम् । तदनित्यत्वे
ज्ञापकं चार्हं कृत्यतृचश्चेति । तत्र हि चकारसमुच्चित-
लिङ्गा कृत्यतृचोर्बाधा मा भूदिति कृत्यतृजग्रहणं कियत
इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ वासरूपसूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ ६९ ॥

ननु श्वः पक्षेनेत्यत्र वासरूपविधिना लुङपि प्राप्नोति
कृते आदेशे वैरूप्यादत आह ॥

लादेशेषु वासरूपविधिर्नास्ति ॥ ७० ॥

खत्याधकत्वादिति भावः । अत्र मानं दर्शयति । [इदमिति ॥ उक्तपरिभाषावचनमित्यर्थः ।
[ज्ञापकं चेति ॥ चरत्यर्थे । तत्रत्यं कृत्यतृचोर्ग्रहणमनित्यत्वे ज्ञापकम् न संपूर्णं सूत्रमित्याह ।
[तत्रहीति ॥ यदि तस्यानित्यत्वं न स्यात्तदा वासरूपविधिनैव पक्षे तयो स्तिद्धौ तद्वानर्थक्यं
स्पष्टमेवेति भावः । यदि तु शक्ते लिङ्गचेति सूत्रे कृत्यानुकम्पेन चक्षब्देनैव लघवात्तदनित्यत्वं
ज्ञाप्यत इत्युच्यते, तदा, कृत्यतृचोर्ग्रहणं प्रेषातिसंभोति सूत्रे कृत्याश्चेति च सुलब्धमिति
स्पष्टं कैमुद्यम् । ६९

[नन्वेति ॥ एवमिति शेषः । उभयत्रैव वासरूपविधिनिषेधाङ्गीकारे इत्यर्थः ।
[लुङपि प्राप्नोतीति ॥ भविष्यत्सामान्ये विहितस्य लटोऽनवचनमविध्यति विहितेन लुट् विकल्पेन
बाधादिति भावः । ननु कविषयेऽप्यपत्तिवारणायपक्षकेन नानुबन्धकृतसमाख्यमिति
न्यायेनानुबन्धोत्तरवर्णकृतासारूप्यस्यैव वासरूपन्यायप्रवृत्तिप्रयोजकत्वादनयोश्च तादृशासारूप्याभावा-
त्कथं तन्न्यायविषयेतेत्यत आह । [कृते आदेशे इति ॥ प्रयोगोऽसरूपो यो बाधकः प्राप्नोति स

आदेशकृतवैरूप्यवत्सु लकारेषु स नास्तीत्यर्थः ॥
अत्र च हशश्वतोर्लङ् चेति लङ्विधानं ज्ञापकम् ।
अन्यथा परेक्षे लिङिति लिटा लङः समावेशो ऽसारूप्या-
त्सिद्ध इति किं लङ्विधानेन । शत्रादिभिस्तिङां
समावेशार्थं शतृविधायके विभाषाग्रहणानुवृत्तिलिङः
कानज्वेति वाग्रहणं च कृतम् । तज्ज्ञापयति वासरूपसूत्रे

बाधको वा स्यादेति वासरूप इत्यर्थोऽदित्येव आदेशावस्थायामसारूप्याभावेऽपि प्रयोगे तत्रात-
स्यासिरेति भावः । परिभाषार्थमाह । [आदेशकृतेति ।] परिभाषायामादेशपदं स्वप्नवृत्त्युत्तरकालिक-
कैरूप्यवृत्ति लक्षणिकम् तस्य च ल इत्यनेन कर्मधारयः । कडारादित्वात्स्य पूर्वनिपातः । तथाचा-
देशप्रवृत्त्युत्तरकालिककैरूप्यवत्सु लकारेषु वासरूपविधेरेति परिभाषार्थ इत्याशयः । लादेशोऽप्यस्य
षष्ठितत्पुरुषाग्रहणेन यथाश्रुतार्थपरत्वं न युक्तम् । प्रयोगेऽसरूपाणां वा विधिरिति पक्षे
प्रसक्तद्वेषावधारणाय वाऽसरूप इति सूत्रमाध्योक्तस्य कथ्यमाणलङ्विधानज्ञापकत्वस्यानुपपत्तेः । नहि
सत्र लङ्लिङोः स्थाने तिबादिसूत्रेण विधीयमानानां तिङामुत्सर्गापवादभावोऽस्ति । येन तन्माय-
विक्रयता स्यादिति बोध्यम् । अत्र ज्ञापकमाह । [अत्र चेति ।] चत्त्वर्थे, वाक्यालङ्कारे वा ।
[अन्यथेति ।] एतद्वचनाभावे इत्यर्थः । लिटीति । अनद्यतनपरोक्षभूतकाले विहितेनापवादभूतेन
लिटीत्यर्थः । [लङ् इति ।] अनद्यतने लङित्यनेनाद्यतनभूते विहितस्येत्यर्थः । [असारूप्यादिति ।]
प्रयोगेऽसारूप्याद्वारूप्यप्रायेण समावेशास्तिद्ध इति भावः । प्रसक्तासारूप्य इति सूत्रेऽसरूप-
पदबोध्यप्रत्यये विशेषान्तरमाह । [शतृविधायके इति ।] लट्शतृशानच्चाविति विभक्त्यु-
क्त्यर्थः । [विभाषाग्रहणानुवृत्तिरिति ।] भागवता कृतेति शेषः । सदादिभ्यो बहुलम् ।
इह्यार्थो वेति वार्तिकप्रत्याख्यानस्य भागवता कृतेत्यर्थः । [वाग्रहणं च कृतमिति ।] सूत्रकृतेति
शेषः । [तज्ज्ञापयतीति ।] एतदुभयं ज्ञापकरीत्यर्थः । ज्ञाप्यांशमाह । [अपवाद इति ।]

ऽपवाद आदेशत्वानाक्रान्तः प्रत्यय एव गृह्यत इति
कैयटादौ ध्वनितम् । तत्फलं तु सदादिभ्यो भूतसामान्ये
लिङः क्वसुरेव न तु पक्षे तिङ् इति बोध्यम् ॥ ७० ॥

असरूपपदबोधोऽपवादप्रत्यय इत्यर्थः । [प्रत्यय एवेति ।] एककारो भिन्नक्रमः । आदेशत्वानाक्रान्त
एव प्रत्यय इत्यर्थः । [कैयटादौ ध्वनितमिति ।] तथाचास्य यथाश्रुतार्थपरत्वे लादेशेषु वासरूपविधेः
भार्तेरवभावेन निषेधो विफल एव स्यादित्यतोऽपि हेतोः स्य यथाश्रुतार्थपरत्वं न युक्तमिति सूचितम् ।
[तत्फलमिति ।] उक्तज्ञापनफलमिति व्यर्थः । [न तु पक्षे तिङिति ।] तिङ्क्वसुरोदेशत्वाक्रान्तत्वेन
प्रवृत्त्यन्यायाप्रवृत्तौ नित्यं क्वसुरेव । न तु तयोस्समावेश इति भावः । अत्रेदं बोध्यम् । वाऽसरूप
इति सूत्रे भाष्ये, तत्रासरूपपदेन प्रायोगिकसारूप्यस्य ग्रहणे विवर्तनीनां प्रयोगे रूपाभावात्तिङ्क्ये
उक्तन्यायाप्रवृत्तावपि भिन्नेषां समावेशानापरितः । तथाच ग्रामाणीः, ग्रामनाय इत्यादिशिद्धि-
रित्याशङ्क्य तदर्थं तत्रौपदेशिकमसारूप्यं ग्राह्यमित्युक्तं तत्पक्षे काणोऽप्यौपदेशिकसारूप्यस्य
सत्त्वात्तिङ्क्ये एतन्न्यायप्रवृत्तौ कविष्येऽणोऽप्यपचिरिति दोषमुद्राज्य, सिद्धमनुबन्धनानेकान्त-
त्वादित्यादिना अनेकान्तत्वपक्षग्रहणेन समाधाय सिद्धान्तमूले एकान्तत्वपक्षे ऽपि “ददाति-
दधातोर्विभाषे” ति णवाधकशस्य विकल्पविधानेन “नानुबन्धकृतमसारूप्यमिति” परिभाषां
ज्ञापयित्वा स दोषः परिहृतः । ततः “प्रयोगेऽसरूपाणां वा विधिरन्यथ” इत्यादिना
प्रायोगिकमेवासारूप्यं ग्राह्यमित्युक्तं तत्पक्षे ध्वःपक्षेत्यदौ लङ्क्ये लङपि प्राप्नोति । तयोः
प्रयोगेऽसारूप्यादित्याशङ्क्य हशश्वतोर्लङ्चेति लङ्विधानादौदेशेषु वासरूपविध्यभावज्ञापनेन
समाहितम् । किं रूपाभावादेव स प्रयोगेऽसरूपः । असरूपपदेन च समानरूपाभावानुच्यत इति
तदाशयः । तथाच तद्वाच्याद्वारूप्य इत्यत्र प्रायोगिकसारूप्यस्य ग्रहणे लादेशेषु वासरूपविधि-
तस्य, औपदेशिकसारूप्यस्य ग्रहणे नानुबन्धकृतमसारूप्यमित्यस्य चक्यकत्वमित्यर्थोऽवगम्यते ।
वस्तुतस्तत्रौपदेशिकमेवासारूप्यं ग्राह्यम् । प्रत्यासत्तिन्यायात् । अत एव भाष्ये प्रथमतः
किंवादिष्वेतिप्रसङ्गवारणायौपदेशिकमसारूप्यं ग्राह्यमित्युक्तं, तत्पक्षे काणोर्विक्रये प्रसक्तमितिप्रसङ्गं
सिद्धमनुबन्धनानेकान्तत्वादित्याद्योचितपक्षेण परिहृत्य ततोऽप्येवादिना प्रयोगेऽसरूपाणां

ननु डमो हस्यादित्यादौ डमः परस्याचो ऽचि परतो
डम इति वेति सन्देहः स्यादत आह ॥

उभयनिर्देशो पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् ॥ ७१ ॥

अचीति सप्तमीनिर्देशस्य मय उज इत्युत्तरत्र चारि-
तार्थ्यपञ्चमीनिर्देशो ऽनवकाश इति तस्मादित्युत्तरस्ये-
त्यस्यैव प्रवृत्तिः । यत्र तु ङ सि धुडित्यादबुभयोरप्य-

वा विधिन्याय इत्यादिना प्रायोगिकमसारूप्यं ग्राह्यमित्युक्तत्वा तत्पक्षे लुङादिषु प्रसक्तमतिप्रसङ्गं
लङदेशे वासरूपविध्यभावज्ञापनेन परिहृत्य, पुनः “अथवा प्रयोगोऽसरूपाणां वाचिधौ
न सर्वमिष्टं संपृहीतमिति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते । को सावृणदेशो नामेत्युत्तवा,
तत्पक्षे प्रसक्तः प्राणुक्तोऽतिप्रसङ्गः सिद्धान्तभूते एकान्तत्वपक्षे नानुबन्धमसारूप्यमिति
परिभाषाज्ञापनेन परिहृतः । एतेनात्रैव भाष्यतार्थ्यमित्यवगम्यते । अत एव वाऽसरूप इति
सूत्रे शेखरे औपदेशिकमेवासारूप्यं तत्र ग्राह्यम् । तदप्यनुबन्धेतरणार्कभवेत्युक्तम् । तथाच
तत्पक्षे लुङिष्वे लृङः प्रसक्तेरवभावेन नेयमाकस्यक्षी परिभाषा । ह्यश्चरतोर्लङ्च्चेति
लङ्विवर्धानं च सार्थकमिति । ७०

एवं सपरिकरां पूर्वपरान्तयान्तरज्ञापनामुत्तरोत्तरं बलीय इति परिभाषां निरूप्य
बलवत्त्वप्रसङ्गद्वारास्य निरूपणमुचितमिति याशयेनाह । [निवेति ॥] [सन्देहः स्यादिति ॥] तथाच
वाक्यभेदेन द्वयोरपि कार्यप्रसङ्ग इति भावः । अत्र पञ्चमीनिर्देशस्य बलवत्त्वे बीजमाह । [अनवकाश
इति ॥] इत्यस्यैव प्रवृत्तिरिति ॥ अन्यथा डमो डमुटि कुर्यात्ता इत्यादौ णत्वाणिरिति भावः ।
क्वचित्तरत्नमपि पञ्चमीनिर्देशस्य बलवत्त्वबीजमित्याह । [यत्रचित्ति ॥] [उभयोरप्यचारितार्थ्यमिति ॥]

चारितार्थं तत्र तस्मिन्निति सूत्रापेक्षया तस्मादित्युत्तर-
स्येत्यस्य परत्वात्तेनैव व्यवस्था । एवमुभयोरश्चारितार्थ्ये
ऽपि, यथाऽपि सर्वनाम्न इत्यादौ । तत्रामीति सप्तमी
वेस्त्रय इत्यत्र चरितार्था । आदिति पञ्चम्याञ्जसेर-
मुगित्यत्र चरितार्थेति स्पष्टं तस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये
कैयटे च ॥ ७१ ॥

पञ्चमीसप्तमीनिर्देशयो द्वयोरप्यन्यत्राचारितार्थ्यमित्यर्थः । [तेनैवेति ॥] पाठकृत्परत्वेनैवेत्यर्थः ।
[एवमिति ॥] यथा उभयोरचारितार्थं परत्वाद्यवस्था एवमुभयोश्चारितार्थ्येऽपि । अन्यथापि
द्वयोरुत्पत्त्यवस्थेन विप्रतिषेधशस्त्रप्रवृत्तेरव्याधादादिति भावः । [तेति ॥] सूत्रे
इत्यर्थः । नन्वनुवृत्तादितिपञ्चम्याः पूर्वत्र कृतार्थत्वेऽपि औत्सर्ग्यनाम्न इति पञ्चम्या निरवकाशत्वेन
डमो ह्रस्वाच्चीत्यत्रैवात्रापि अनवकाशत्वस्यैव बलवत्त्वप्रयोजकत्वं न्याय्यमिति चेन्न । तस्य विहित-
विशेषणत्वेन तस्मादित्यस्य तत्रापवृत्तेः । सर्वनाम्नः परस्यामः आपि परे सर्वनाम्नो वेति सन्दिग्ध
पञ्चम्यनवकाशोति भाष्यत्वेकदेशिन इति बोध्यम् । [स्पष्टमिति ॥] उक्तरीत्या पञ्चमीनिर्देशस्य
प्राबल्यबोधकमिदं वचनं स्पष्टमित्यर्थः । एवञ्चोभयनिर्देशेषु पञ्चमीनिर्देशस्य प्राबल्ये परत्वा-
नवकाशत्वयोरैव बीजत्वाच्च क्वचित्सप्तमीनिर्देश एवानवकाशत्वं तस्यैव प्राबल्यं युक्तम् । यथा
आने मुगित्यादौ, तत्र हाने इति सप्तम्यनवकाशा । अत इत्यनुवृत्ता पञ्चमीत्वतो येय इति
पूर्वत्र चरितार्था । एवं पूर्वत्र कृतार्थाया अपि छे चेति सप्तम्या दीर्घादन्तद्वेत्यादौ सेनासुराच्छयेति
ज्ञापकेन प्राबल्यं नलनवकाशाया अपि दीर्घादित्यादि पञ्चम्याः । एकञ्चस्याः परत्वाच्च-
क्राशत्वादिरूपस्याप्यलङ्घन्या तत्र एवास्याः क्वचिदप्रवृत्तिरित्यपि बोध्यम् । ७२

नन्वतः कृकमीति सत्यमयस्कुम्भीत्यत्र न स्यात्कुम्भ-
शब्दस्यैवोपादानादत आह ॥
प्रातिपदिकग्रहणे लिङविशिष्टस्यापि ग्रहणम् ॥ ७२ ॥
सामान्यरूपेण विशेषरूपेण वा प्रतिपदिकबोधक-
शब्दग्रहणे सति लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापि तेन
ग्रहणं बोध्यम् ॥ अपिना केवलस्यापीत्यर्थः ॥ अस्याश्च
ज्ञापकं सामानाधिकरणाधिकारस्ये कुमारश्रमणादिभिरिति
सूत्रे स्त्रीलिङ्गश्रमणादिशब्दपाठः । स्त्रीप्रत्ययविशिष्ट-
श्रमणादिभिश्च कुमारीशब्दस्यैव सामानाधिकरण्यं न
तु कुमारशब्दस्येति तदेतज्ज्ञापकम् ।

उभयनैर्देशप्रसङ्गादह । [नन्वत इत्यादिना ॥] [इत्यत्रेति ॥] इत्यादावित्यर्थः ।
[कुम्भादिशब्दस्यैवैत्यर्थः ॥] परिभाषार्थमाह । [सामान्यरूपेणेति ॥] प्रातिपदिकस्वरूपेणेत्यर्थः । अत्र
च प्रातिपदिकग्रहणेन ङ्याप्ग्रहणस्यानया परिभाषया वैयर्थ्यशङ्कापरं ङ्याप्सूत्रस्य भाष्यं मानम् ।
[विशेषरूपेण वेति ॥] कुम्भादिरूपेणेत्यर्थः । अत्र च तद्विषयेऽयत्कुम्भीत्यादिवहुतरोदाहरणदानं
ज्ञापकस्थलानुरोधश्च प्रमाणं बोध्यम् । [लिङ्गबोधकेति ॥] तत्सङ्घटितकालिङ्गबोधकेत्यर्थः ।
[विशिष्टस्यापीति ॥] अपिना केवलस्य सङ्ग्रहः । [अस्याश्चेति ॥] चत्स्ये ज्ञापकपदोत्तरं
योजः । [षठ इति ॥] षठोऽपीत्यर्थः । अपिना युवासल्लतीति सूत्रे जरतीग्रहणसङ्ग्रहः ।
तस्यापि ज्ञापकत्वसंवाधुवासल्लतीति सूत्रे भाष्ये तस्यैव ज्ञापकत्वमतिपादनाच्च । अत एव
समासदोशे “एतदेव लिङ्गविशिष्टपरिभाषाज्ञापक” मिति कौमुदीग्रन्थस्याख्यावसरे एतदेवेति
प्रतीक्युपादाय, एतदपीत्यर्थः । युवा सल्लतीति सूत्रे जरतीग्रहणस्यापि ज्ञापकत्वादित्युक्तम् ।
ज्ञापकत्वसंयोपादायति । [स्त्रीप्रत्ययविशिष्टेति ॥] एतदाश्रयणे प्रसक्तमतिप्रसङ्गं निराचष्टे ।

इयं च द्विषत्परयोरित्याद्युपपदविधौ समासान्तविधौ
महदात्वे जिनस्वरे राजस्वरे ब्राह्मणकुमारयोर्वहोर्नञ्च-
दुत्तरपदभूम्नि इत्यादौ समाससंघातग्रहणेषु च न

[इयंचेत्यादिस्यष्टमित्यन्तेन ॥] तत्र उपपदविधावेतदप्रवृत्त्या द्विपन्नं तापयति द्विपन्नप इत्यत्रैव
द्विषतीं तापयति द्विषतीताप इत्यत्र द्विषत्सयोरिति खच् न भवति । समासान्तविधावेतदप्रवृत्ते-
र्मदराणां राजा मद्रराज इत्यत्रैव, मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञीत्यत्र राजाहस्याखिभ्य इति टच् । महदात्वे
एतदप्रवृत्त्या महान् प्रियो यस्य महाप्रिय इति बहुवृत्ताविषये महती प्रिया यस्य महतीप्रिय
इत्यत्रान्महत इत्यात्वं न भवति । पुंवद्भावविषये महती जङ्घा यस्याति समासे स्त्रिया इत्यनेन पुंस्त्वे
तत आत्वं भवत्येव । अन्त्रित्स्वराविधावेतदप्रवृत्तेर्दादीत्यादाविविज्जादितो मनुष्यजातेरिति ङीष्
सौवरीणां सप्तमीनां तदन्तसप्तमीत्वाद्विशिष्टस्य त्रिदन्तत्वात्सामाधुदात्तत्वं न भवति । राजखरे
ब्राह्मणकुमारयोरित्येकम् । राजा चेति सूत्रे, अयो ब्राह्मणकुमारयोरित्यतो ब्राह्मणकुमारयोरित्य-
स्यानुवृत्त्या तयोत्तरपदयो राजनशब्दस्य पूर्वपदप्रकृतित्स्वरविधानात् । तथाच तत्रैतदप्रवृत्त्या,
स खरो ब्राह्मणी कुमारीशब्दयोरुत्तरपदयोरनं प्रवर्तते । [इत्यादाविति ॥] अस्य समासेत्यनेना-
भेदेनान्वयः । इत्यादिरूपसमाससङ्घातग्रहणेऽप्यित्यर्थः । अत्रैतदप्रवृत्त्या उत्तरपदार्थबहुत्वे
वर्तमानाहुशब्दात्सरं यत्तदन्तस्य समासस्यानेन सूत्रेणातिदिष्टं नञ्सुभ्यां चेत्यनेन नञपूर्वपदक-
समासस्य विधीयमानमनोदात्तत्वं बहवो गोमन्तोऽस्य बहुगोमान्, इत्यत्रैव बहवो गोमन्तोऽस्या
इति विग्रहे बहुशब्दस्य गोमन्च्छब्देन समासे तत उगितश्चेति ङीष् बहुगोमतीत्यत्रेकारस्य न
भवति । अत्र समाससङ्घातस्य कार्यविवेकैतदप्रवृत्त्या ईकारान्ते समासत्वाभावात् । तत्रवीकारः
पित्वादनुदात्तः । मकाराकारस्तुदात्त एव । अवयवीभूतपूर्वोत्तरपदग्रहणे तु राजखरव्यति-
रिक्तं प्रवर्तत एव परिभाषा । तेन कुसुल्लूफकुम्भशालं विळे इत्यादिना कुसुलदीनां विलशब्दे
परतो विधीयमानः पूर्वपदप्रकृतित्स्वरः कुसुलीबिलमियादावपि भवत्येवेति स्पष्टं भाष्ये ।
विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणमिति परिभाषायाच्चेतदनित्यत्वमुल्लेखेन नापूर्वेति वक्ष्यमाणमतान्तरीत्या

आह । [विभक्तानिमित्तकेति ।] एतत्फलञ्चतुष्टयमेव स्फुटीभविव्यति । [तत्रेति ।] तेषां मध्ये
इत्यर्थः । अत्रयप्रवहण एव नैत्येव व्युत्तर्यमाह । [सङ्घातप्रवहणे ल्याति ।] ततोदशविशेषस्वीकारे
बीजमाह । [स्वरविधावेवेति ।] [तत्रेति ।] द्वाष्ट्यसूत्रे भाष्ये इत्यर्थः । [दोषोक्तोरिति ।]
इदमुत्पलक्षणमयप्रवहण एव समासान्तविधौ दोषोक्तोरपि । तावन्मात्रेणोक्तविशेषस्य
तुर्ब्रुवत्माह । [बहुव्रीहोरिति ।] इदं चाणुपदमेव स्फुटी भविव्यति । [अनित्यत्वादिति ।]
शक्तिलङ्गाङ्कुशेति वार्तिके षट्शब्दात् पृष्ठापदीप्रवहणेन ज्ञापितादित्यर्थः । अत्र प्रमसिद्धान्तं
प्रतिषेधपादयिषुरस्या नित्यकार्ये भाष्यविशेषमाशङ्कते । [नन्वेवमिति ।] परिभाषाया उक्तार्थाङ्गीकारे
इत्यर्थः । अस्मन्नतिमेव दर्शयति । [तत्र हीत्यादिना ।] ननु समासस्य नद्वन्द्वप्रकृतिक-
द्वयत्वानुत्तरपादकत्वाकथं तदाप्रादनमत आह । [इत्यर्थादिति ।] इत्यर्थमभिप्रेदित्यर्थः । त्वबुद्धौषे
पञ्चमी । [बहुव्रीहित्वाभावात्तद् संगतिरिति ।] अयं भावः । सामान्यरूपेण विशेषेण रूपेण
वा यत्र प्रातिपदिकस्य प्रवहणं तत्र तस्य तत्सङ्घटितकालिङ्गोचकप्रत्ययविशिष्टस्य च प्रवहणमिति
परिभाषाया विशेषेण तदन्ततत्त्वरूपगोचरिव, प्रत्ययेन यस्मात्सविहितत्वादि तदन्तरमेव च

कार्यप्रदेशेषु प्रातिपदिकेन तस्य तत्पट्टतिक लिङ्गबोधक प्रत्ययविशिष्टस्य च प्रहणमित्येव लभ्यते । न तु लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टे प्रातिपदिकत्वादेकं कुम्भत्वादेकं वा लभ्यते । तथाच नवदुतश्चेति कविव्यायके प्रातिपदिकत्वव्याप्यस्य बहुव्रीहित्वस्योपादानेऽपि नवन्ते बहुव्रीहित्वस्यानया परिभाषया अलभभाद्रस्तुतस्तत्र नवन्तबहुव्रीहेवोपादानेन तस्य प्रातिपदिकत्वाव्याप्यतया प्रकृतपरिभाषाऽविषयत्वाच्च तत्र कवापादनं सुतरामसम्भन्तिमिति । न-कस्याः परिभाषायाः निरुक्तार्थापरिज्ञानात्तर्पुषिणस्तथोक्तिरिति न तद्व्याप्यसम्भन्तिरत आह । [नवन्तनामिति] [इत्यर्थेन चेति] चो भिन्नक्रमः । परिहृतिमयनन्तरं योज्यः । परिहृतं चेत्यर्थः । तथाच यद्वज्ञानात्तर्पुषिणस्तथोक्तिरत्रा नित्यार्थज्ञापनेन नवन्ते बहुव्रीहित्वाभावाच्च कवापविहित्वेव परिहरेत् । तथा अनुसत्त्वा प्रकारान्तरेण तदपतिपरिहारेण नवन्ते बहुव्रीहित्वं भाष्याभिमतमिति लभ्यते । अस्या निरुक्तार्थकत्वे तदसम्भन्तिः स्पष्टेवेति भावः । समाधेयं । [अन्येति] [तद्विहिते इति] स्त्रीप्रत्ययरहितायां तत्पट्टतौ तदकदेशे वेत्यर्थः । [विशिष्टे पीति] स्त्रीप्रत्ययविशिष्टेर्जात्यर्थः । अत एव दर्शनीयमितिनीत्यादौ क्यङ्मानिनोश्चेति पुंस्त्वान्नः प्रकृतपरिभाषायाः प्रयोजनमित्युक्तम् भाष्ये । प्रकृत्येकदेशगतप्रमाणामनतिदेशे हि गतिकारकोपपदानामिति ह्युत्तरत्तेः प्राक् समासे विशिष्टादेव चान्तलक्षणो ढीविति मानिनीशब्दस्योत्तरपदत्वभावात्तदसम्भन्तिरेव स्यात् । अत एव चायत्कर्णात्यत्र पाककर्णोत्पादिना समुदायात् ढीषि तत्प्रकृत्येकदेशभूतकर्णशब्दनिष्ठदुत्तरपदत्वमनया परिभाषया कर्णाशब्दे आदायातः कुम्भकीति सत्त्वसिद्धिरपीति बोधम् । स्पष्टं चेदं ब्रह्मज्ञानैव इति सूत्रे रोक्षरे । [इत्याशयादिति] एवंच कुण्डोद्दीप्त्यत्र नन्ते विवमानस्य

नन्वेवं यूनः पश्येत्येव युवतीः पश्येत्यत्रापि
अयुवेति संप्रसारणं स्यादत आह ॥

विभक्तौ लिङ्गविशिष्टग्रहणम् ॥ ७३ ॥

स्पष्टा चेयं युवोरनाकावित्यत्र भाष्ये । घटघटीग्रहणेन

प्रातिपदिकत्वव्याप्यबहुव्रीहित्वानया परिभाषया स्त्रीप्रत्ययान्तेऽतिदेशान्न तद्भाष्याङ्गतिरिति
भावः । एवं चेयमितिदेशिकी परिभाषा नतु संकेतमाहिकेत्यवेयम् । ७२

पूर्वपरिभाषानिषेधसङ्गत्या आह । [नन्वेवमिति] उत्कलक्षणविशेषेवेवानित्य-
त्वादप्रवृत्तकल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषाश्रयणे इत्यर्थः । विभक्तिनिमित्तके कार्ये प्रातिपदिकेन
लिङ्गबोधक प्रत्ययविशिष्टस्य ग्रहणं नेति परिभाषार्थः । अत्र विभक्तोर्निमित्तत्वं यथाकथंचित् ।
नतु विभक्तिव्याप्यधर्मपुरस्कारेणैवेत्याग्रहः । अतएवावतरणग्रन्थसङ्गतिः ।
अन्यथा संप्रसारणविधौ तद्विभक्तत्वेन वस्तुतो विभक्तोर्निमित्तत्वेनाश्रयणोऽपि विभक्तिव्याप्य-
धर्मपुरस्कारेणानाश्रयणात्तदसङ्गतिस्मर्यैव । नैवमपि स्वयुवेतिसूत्रे भाष्ये “स्वदीनां संप्रसारणे
नकारान्तरग्रहणमन्वकारान्तप्रतिषेधार्थः” मिति वार्तिकप्रत्याख्यानप्रसङ्गे ऽल्लोपोऽन इत्येतोऽग्रहण-
मपकृत्य स्वदीनामन्वक्तानामिति व्याख्यानेन युवतीःपश्य, मभवतः पश्येत्यादौ संप्रसारणं
वार्तिमिति प्रकृतपरिभाषया अनुपयोगादयुक्तमेवेदमन्तरणमिति वाच्यम् । सुपथी, सलीत्यादि
रुच्यन्तेष्वान्विच्छिद्वाच्यनिष्कारणयावश्यक्या अन्यैव निर्वहिऽनग्रहणपक्षेऽप्येवमिदं व्यर्थं इत्याशयः ।
नच मभवतोऽप्यदौ ब्रूयेश्विनिषेधे संप्रसारणभावाय तथाविधव्याख्यानैकेश आवश्यक एवेति वाच्यम् ।
छान्दस्तत्वादव तादृशेषु संप्रसारणभावस्य समर्थितत्वात् । नन्वत्याः किं ज्ञापकमत आह ।
[स्पष्टा चेयमिति] तथाच सूत्रानारुढत्वेऽपि भाष्ये वचनरूपेण पाठाद्वाचनिक्येषा परिभाषेति
भावः । नेयमपूर्व किन्तुक्तपरिभाषानित्यत्वमूलिकेति कंजं चिन्मतेनाह । [घटघटीग्रहणेनेति]
“यत्किञ्चल्लब्धञ्जुशतमेरयष्टिघटघटीधनुषु ग्रहेरसंख्यानामि” ति वार्तिके घटग्रहणेनैव सिद्धे

लिङ्गविशिष्टपरिभाषया अनित्यत्वात्तन्मूलैषेत्यन्ये ॥ ७३ ॥

नतु तस्यापत्यमित्येकवचननपुंसकाभ्यां निर्देशाद्
गार्ग्यो गार्ग्यावित्याद्ययुक्तमत आह ॥

सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रम् ॥ ७४ ॥

अर्द्धन्नपुंसकम् इति नपुंसकग्रहणमस्या ज्ञापकम् ।

घटग्रहणेनेत्यर्थः । [अन्ये इति] अनेनारुचिसूचिता । तद्धीजन्तु युवोरनाकावित्यादिषु
भाष्येऽस्याः परिभाषात्वेन व्यवहारः । अवश्यमेवा परिभाषा अनेकफलसिद्ध्यर्थं कर्तव्येयुक्ते
श्चास्याः पृथक्परिभाषात्वं प्रतीयते । नचैवं इयामसूत्रे भाष्ये लिङ्गविशिष्टपरिभाषादोषनिरूपणा-
वसरे एतदुक्तिरनर्थकेति वाच्यम् । तस्यैतल्लब्धार्थानुवादकत्वेनादोषात् । अत एव विभक्तौ-
चोक्तम् । विमुक्तम् । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टग्रहणादित्येव तत्रोक्तम् । अन्यथा “उपपद-
विधौ च यजिजोः फगित्यादिवद्विभक्तिविधौ चेत्येव वदेदिति बोध्यम् । ७३

लिङ्गप्रवृत्तेन पूर्वपरिभाषासाधन्यादाह । [नन्विति] [तस्यापत्यमिति]
इति सूत्रेऽपत्यमित्येकवचननपुंसकाभ्यां निर्देशादित्यर्थः । वचनस्य शास्त्रीयत्वेनाभ्यर्हितत्वात्तस्य पूर्व-
निपातः । सौत्रनिर्देशोऽप्यनुवाद्यविशेषणतया गृहीतं लिङ्गवचनं प्रकृत्यर्थपरिच्छेदकमिति परिभाषार्थः
धर्मिग्राहकसाजायाद्भाव इत्यादि सूत्रश्रमण्येण च तथैव लभ्यात् । विधेयविशेषणन्तु
तद्विवक्षितमेव । तत्र तदविवक्षायां मानाभावादिति बोध्यम् । अत्र ज्ञापकमाह । [नपुंसकग्रहणमिति]
अर्थमिति नपुंसकलिङ्गनिर्देशेनैव तदर्थलोभे पुनर्नपुंसकग्रहणमित्यर्थः । नतु समांशवचिनित्य-

नित्यनपुंसकत्वार्थं तु न तदित्यन्यत्र निरूपितम् ॥
 धान्यपलालन्यायेन नान्तरीयकतया तयोक्षपादानमिति
 तस्यापत्यमित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ अत एवाकडारसूत्रे
 एकेति चरितार्थमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ७४ ॥

नपुंसकार्थशब्दभाष्यं तस्यावश्यकत्वात्कथं तत्रोक्तार्थज्ञापकतेत्यत आह । [नित्यनपुंसकेति ।]
 [न तदिति ।] एषोऽहं, एव इति सत्त्वयोर्मध्ये एवो ह्रस्वादेशासनेष्वर्कौकारयोर्विधानं
 स्यादित्याशङ्क्य, “न वेदे नैव लोकेऽर्थ एकारोऽर्ध ओकारो वा अस्ती” त्युक्तम् । तत्र समांश-
 वाचिनोऽप्यर्थशब्दस्य गुणित्वेन निर्देशात्स्यापि नित्यनपुंसकतया अप्रामाणिकत्वाच्च तदर्थमपि
 नपुंसकग्रहणमगो ज्ञापकं भवत्येवेति भावः । [अन्येति ।] शेषरदावित्यर्थः । भाष्ये तु
 न्यायसिद्धत्वेवास्या उक्तार्थमिति आह । [धान्यपलालन्यायेनेति ।] एवहि तत्र भाष्यम् ।
 “यथा कथिद्वान्यायार्थो ज्ञालिकलपं समुहं समलालमाहरी । नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेश-
 तावदादाय तुष्कलपान्मुहज्जीव । तथा कथिन्मांसार्थं मत्स्यान् सशल्यान् सकण्टकनाहरी ।
 नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेशं तावदादाय शल्यकण्टकात्तुहज्जीव । एवमिहापि नान्तरीयकत्वा-
 त्गुणित्वेन निर्देशः क्रियते । एकत्रचनान्तेन च । नह्यत्र निर्देशान्त्र ” मिति । अयं
 भावः । लिङ्गसंख्यासंबन्धमन्तरेण केवलस्य धर्मिण्युपनतेन निर्देशासंभवादप्यस्य च प्रयोगा-
 नर्हत्वावालिङ्गवचनसंबन्धेन निर्देशमशक्यत्वाच्च तत्र तत्र शास्त्रे निर्देशोपपत्तये नान्तरीय-
 कतयोपात्तयेऽप्यनुवाचविशेषणयोस्तयो लोकेऽद्यन्ततेनैव परित्यागसिद्ध इति नात्रपूर्ववचनापेक्षा ।
 नह्यत्रोभाष्यस्यानुवादे इत्यर्थ इति । अनेदं बोध्यम् । सूत्रे अनुवाचविशेषणतया गृहीतं
 लिङ्गमसति यत्र प्रकृत्यर्थापरिच्छेदकम् । यथा भावे, तस्यापत्यमिवादी, सति तु यत्र तस्य-
 च्छेदकमेव । यथा पदाऽस्त्वैरेवाद्यापश्चु चेति सूत्रे लिङ्गसर्वनाम नपुंसकलिङ्गेनैव लववाचिर्निर्देशो
 कार्ये बाह्येति स्त्रीलिङ्गेन निर्देशाच्चद्विशिष्ट एवात्र प्रामगुह्या सेनेत्यादौ क्वप् नतु पुत्रपुंसकयो-
 रर्थयोः । विशेषविशेषणतयोपात्ता संख्या तु विवक्षितेव । “नह्यत्र निर्देशात्तन्त्र ” मिति
 भाव इति सूत्रस्याभाष्यस्य “अत्र = अनुवादे इत्यर्थः ” इत्युच्यतेऽप्यन्येन तत्रैव सूत्रे प्रयोगशुद्ध-

ननु भृशादिभ्यो भुव्यच्चेरित्यादौ विधीयमानः क्यङ्

कत्वादिति कैयटनश्रव्याख्यावसरेऽनुवाचात्तत्त्वादविवक्षितितत्त्व, मित्युच्यतेऽप्यन्येन चानुवाच
 गताया एव संख्याया अविवक्षेति नागोशाशयस्य स्पष्टं प्रतीतेः । सुबुधसंख्याविचारे मंजूषायां
 चास्यार्थस्य स्पष्टत्वात् । अतएवाद्विगुण इत्यादौ गुणद्वयस्य विशेषसमर्पकत्वेन तत्रैकत्वस्य विवक्षितत्वा-
 दुभयोः पूर्वपरयोरेकवाक्यत्वमेव विशेषान्वयेन चागतयोः पुल्ल्योऽर्कं कृत्वादिता इत्येवमयसंबन्धोक्त-
 विशेषस्यैव प्रतीतेरकग्रहणं स्पष्टार्थमित्युक्तं शेषरे । भाष्यकृता कैयटग्रहणं प्रत्याख्यातम् ।
 सुपुष्पेभ्योऽनुवाचाविशेषणतयोपात्तमेकत्वमविवक्षितमेव । सुबुधत्विवाक्ये तेषां बहुत्वसंख्यावपमे
 न तद्विशेषाद्वैकत्ववद्वैकत्वविवक्षाया अयुक्तत्वात् । नचैकमवाया महिष्याश्च क्षीरमित्यादौ सुबुधन्-
 समुदायस्य क्षीरशब्देन समासापत्तिरिति वाच्यम् । सुचित्यादौ जातविक्षेपेणादोषात् । एवंहि यथा
 स्वाङ्गत्वस्य प्रत्येकपरिसमाप्तत्वात्स्वाङ्गग्रहणेन स्वाङ्गसमुदायस्याग्रहणमेव सुबुधत्वादेरपि प्रत्येक-
 परिसमाप्तत्वेन सुबुधत्समुदायस्य सुबुधत्ग्रहणेनाग्रहणत्र प्रागुक्तदोषः । स्पष्टं चेदमव्ययीभावस्योत्पत्तेः ।
 मधुपुद्गलसमर्थसूत्रयोश्च भाष्ये स्पष्टोऽयमर्थ इति । एतेन सुपुष्पेभ्यैकत्वसंख्याविवक्षिता ।
 यत्तस्य सत्त्वात् । अत एवानेकैःसुबुधत्तैरनेकेषां सुबुधानां न समासः । यत्तथात्रानेकमन्यपदार्थ-
 इति सूत्रेऽनेकग्रहणं स्मारितत्वं वेति वाक्यार्थचन्द्रिकाकृतमुक्तमाह । अनुवाचापत्तयेन
 सुबुधत्विवाक्यत्वात्तद्वैकत्वसंख्याविवक्षेन च यथा प्राजापत्या नवग्रहा इत्युत्पत्तिवाक्यवपत्तसंख्या
 विरोधेन ग्रहं संमार्थीत्याद्यनुवाचापत्तसंख्याया अविवक्षा तथा अस्या अप्यविवक्षाया एव
 न्याय्यत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । एवं तदधीति तद्वदेत्यादौ क्रियाविशेषविशिष्टे कर्तारि निर्देशक्ये
 निर्देशो प्रसक्तयोः कालकारक्योश्च परित्यागो न्यायः । नान्तरीयकत्वं चाविनाभावः ।
 विनार्थकादन्तराशब्दाद्वाह्यादित्वाच्छ्रयस्य नृत्तसुखे भाष्यप्रयोगावलोपनामे स्वाधिके कन्
 प्रत्यये च नान्तरीयकशब्दस्य कैयटेन व्युत्पादनादिति बोध्यम् । ७४

सूत्रनिर्देशेषु विशेषभूतद्वयविषये विशेषप्रतिपादकपरिभाषानिरूपणोत्तरं तत्रैव
 विशेषप्रतिपादकपरित्यागान्तरयोपस्थितत्वादाह । [ननु भृशादिभ्यो भुव्यच्चेरिति ।] एतदुत्तरं

क्व दिवा भृशा भवन्तीत्यत्रापि स्यादत आह ॥

नत्रिवयुक्कमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थविवर्गतिः ॥७५॥

नव्युक्कमिवयुक्कं च यत्किंचिद् दृश्यते तत्र तस्माद् भिन्ने तत्सदृशे ऽधिकरणे द्रव्ये कार्यं विज्ञायते हि यतस्तथाऽर्थावगतिरस्ति । न ह्यब्राह्मणमानयेत्युक्ते लोष्टमानीय कृती भवति । अतश्च्यन्तभिन्ने च्यन्तसदृशे ऽभूततद्भावविषये क्यडिति नोक्तदोषः ॥ ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायामित्यादौ विभक्तिग्रहणन्त्वेतन्न्यायसिद्धान्तानुवाद एव । एतेन विभक्तावित्याद्यस्यानित्यत्वे

“ इत्यादिना अभृशो भृशो भवति भृशायत ” इति शेषः । मुख्यच्येरिति विधीयमान इति पाठे तु इत्यादिसूत्रेण भृशाक्त इत्यादौ विधीयमान इत्यर्थः । [क्व दिवा भृशा भवन्तीति] रात्रौ भृशा ये नक्षत्रादयस्ते दिवा क्व भवन्तीत्यर्थः । परिभाषार्थमाह । [नव्युक्तमित्यादिना] [तथा अर्थावगतिरस्तीति] लोके इति शेषः । अब्राह्मण इत्यादौ ब्राह्मणप्रतियोगिकसादृश्य सामानाधिकरण्येन भेदप्रतीतिश्चन्द्र इव मुखमित्यादौ चन्द्रप्रतियोगिकभेदसामानाधिकरण्येन सादृश्यप्रतीतिश्च लोके दृष्टत्वादिति भावः । तदेतदाह । [न ह्यब्राह्मण इति] [लोष्टमिति] मृत्पिण्डमित्यर्थः । [कृती भवतीति] परन्तु ब्राह्मणमिदं पुरुषमेवानयतीति भावः । अनेनास्य लोकेन्यायसिद्धत्वं दर्शितम् । एतत्परिभाषाश्रयणे प्रागुक्तदोषवारणेपायं दर्शयति । [अत इति] [उक्तपरिभाषाश्रयणादित्यर्थः । नन्वेवमोषधेश्च विभक्तावप्रथमायामिति सूत्रे विभक्तिग्रहणस्यानर्थक्यापत्तिः । तत्राप्रथमायामित्युक्त्या अनेनैव विभक्तावित्यर्थलभादत आह । [विभक्तिग्रहणन्त्विति] ओषधेश्चेति सूत्रे विभक्तिग्रहणादियमनित्या । तेनासूर्यं पश्या इत्यादौ प्रसज्यप्रतिषेधसिद्धिरन्यथा सूर्यमिदं तत्सदृशं पश्यतीत्यर्थोपेक्षेति सारदेवाद्युक्तिं खण्डयति । [एतेनेति]

ज्ञापकमिति वदन्तः परस्ताः । अनित्यत्वे भाष्यसंमत-फलाभावात् । अत एवाकर्त्तरि च इति सूत्रे कारकग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातमिति बोध्यम् ॥ स्पष्टा चेयं भृशादिभ्य इति सूत्रे भाष्ये ॥ अत्रान्यसदृशेत्युक्त्या सादृश्यस्य भेदाघटितत्वं सूचयति । निरूपितं चेतन्मञ्जूषायाम् ॥७५॥

तस्य न्यायसिद्धार्थानुवादकत्वेनेत्यर्थः । ननुक्तदोषवारणाय तेनानित्यत्वज्ञापकताया आवश्य-कत्वादनुवादकत्वकथनमनुत्तमत आह । [अनित्यत्वेति] सारदेवाद्युक्तफलस्य सत्त्वादाह । [भाष्यसंमतेति] यथा अब्राह्मणमानयेत्यादाविधाननत्वभाष्याद्ब्राह्मणमिदं तत्सदृशं पुरुष मानयेत्यर्थ-प्रतीतिरेवमभिधानत्वभाष्यादेवासूर्यं पश्या इत्यादौ सूर्यं न पश्यन्तीत्यर्थप्रतीत्या न तदर्थमन्यानित्य-त्वमापश्यकम् । तादृशार्थे तस्य साधुत्वन्त्यसूर्यत्वलाटयोरिति ज्ञापकादेव भगवता साधितमिति न तदनित्यत्वे फलमिति भावः । न च परिभाषानित्यत्वे द्विविधविधानवीत्यादौ सादृश्यवैकल्येन भेदमात्रप्रत्यायकत्वसंभवादसानस्यापि ततो बोधे पुद्गलसेनैवावसानेऽपि द्वित्वसिद्धौ तदर्थमस्मर्थ-समासाश्रयणेन गुरुभूतः प्रसज्यप्रतिषेधो नाश्रयणीय इति फलमस्येवेति वाच्यम् । अवसाने द्वित्वसिद्धये तत्र प्रसज्यप्रतिषेधस्यैव भगवता आश्रयणात्तस्यापि फलस्य तदसंमतत्वादिति बोध्यम् । न केवलमन्यानित्यत्वे भाष्यसंमतफलाभावोऽपि तु तद्विरोधोऽपीत्याह । [अत एवेति] अनित्यत्वस्य भाष्यासंमतत्वादेवेत्यर्थः । [प्रत्याख्यातमिति] अन्यथा अनित्यत्वज्ञापनाय तस्यावश्यकतया प्रत्याख्यानासङ्गतिरिति भावः । अस्या भाष्यरूढतां दर्शयति । [स्पष्टा चेयमिति] ननु परिभाषायामन्येयानर्थकं सदृशाधिकरण इत्युक्तावपि सादृश्यस्य भेदघटितत्वेन निरुक्तार्थसिद्धेराह । [अत्रेति] परिभाषायामित्यर्थः । [इत्युस्येति] इतिपदद्वयोच्चेत्यर्थः । [भेदाघटितं सूचयतीति] तथा च सादृश्यं न तद्विन्नत्वे सति तद्गतभूयो धर्मवत्स्वरूपम् । किन्तु साधारण-धर्मसंबन्धप्रयोज्यं सदृशादिपदशक्यतावच्छेदकतया सिद्धं सदृशदर्शने संस्कारोद्बोधकत्वस्य सर्वसंमतत्वेन तत्कारणतावच्छेदकतया च सिद्धमखण्डमतिरिक्तः पदार्थः । अतएवानेनायं सदृश

ननु व्याघ्री कच्छपीत्यादौ सुबन्तेन समासात्ततो
ऽप्यन्तरङ्गत्वाद् टाप्यदन्तत्वाभावाज्जातित्यक्षणे ङीष् न
स्यादत आह ॥

गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्
सुबुत्पत्तेः । ७६ ।

इत्युक्ते केन धर्मेणनयोऽस्माद्व्यभित्येव जिज्ञासा जायते । न तु को धर्मोऽन्यो स्माद्व्यभिति ।
साधारणधर्मरूपत्वेत्वेमेव जिज्ञासा स्यात् । भेदावदितत्वादेव चोक्ता इत्यादिना, उकारस्य
इत्थसंज्ञासिद्धिरित्यादिमञ्जूषायां निस्तरण निरूपितमित्यवश्यम् । ७५

नञ्घटितसमासप्रसङ्गेनोपसर्गतां परिभाषाप्रवृत्तायति । [नन्विति । व्याघ्रीति ।]
विपूर्वाङ्गपूर्वाच्च प्राधातोरात्तथोपसर्ग इत्यनेन कप्रत्यये आङो घञाब्देन वेराघञाब्देन च
गतिसमासे जातित्यक्षणे ङीष् रूपम् । एवं कच्छपीत्यत्रपि कच्छे पिकतीत्यर्थे सुपि य इति
सूत्रे सुपीति योगविभागात्कप्रत्यये उपपदसमासे प्राक्ङीष् रूपम् । आदिना अन्वकीर्तित्यस्य
सङ्ग्रहः । [सुबन्तेन समासादिति ।] कृतातीति सूत्रे उपपदमिडिति सूत्रे च सुप्सुपेत्स्यानुवृत्तौ
भावः । [ततोऽपीति ।] सुपोऽपीत्यर्थः । [अन्तरङ्गत्वादिति ।] व्याघ्रीदीनां क्रमेणोपस्थित्या
सुबुत्पत्तिप्रयोजकसंख्याकारकोपस्थितेः प्रागेव टाबुत्पत्तिप्रयोजकस्य श्रौतस्योपस्थितत्वेन पूर्वोपस्थित-
निमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वं टाप इति भावः । एतेन समासोपेक्षया टापेऽन्तरङ्गत्वमेतेन
प्रतिपाद्यत इत्याशयेन, “ननु व्याघ्रीत्यादावन्तरङ्गभूतटाप समासबाधनं नोपपद्यते । लृक्प्रयोजक-
समासादीनामप्यन्तरङ्गानपीति न्यायेन प्राबल्यबोधनादि” त्यादिना आशङ्क्य तद्वारणाय बहुना
कोलहलेन क्लिश्यन्त श्वन्दिक्काकृताः प्राक्ताः । सुबुत्पत्तिमन्तरा समासस्य तस्योपेक्ष्यको वा ।
व्याप्या ततः प्रागेवोक्तरीत्या टापः प्राप्या तदानीमन्तरङ्गानपीति न्याय्यविषयताया एवा-
भावादिति बोध्यम् । [कृद्भिस्सहेति ।] तैरेव सहेत्यर्थः । एवं व्याघ्र्यमाह । [प्राक्सुबुत्पत्तेरिति ।]

उपपदमिति सूत्रे ऽतिङ्ग्रहणेन कुमातित्यत्र तदप-
कर्षणेनातिङ्गन्तश्च समास इत्यर्थान्तयोः सूत्रयोः सुप्सुपे-

उत्तरपदे सुबुत्पत्तेः प्रागित्यर्थः । इदमुपपक्ष्यणं टाबुत्पत्तेरपि । कृद्भिरेवेत्यवधारणस्य
व्याख्यानेन वा एतदर्थोक्तम् । अत्र बीजमाह । [उपपदमिति सूत्रे इति ।] [इत्येवेति ।] गतिश्चेति-
विभक्तसूत्रे इत्यर्थः । [तदपकर्षणेति ।] अतिङ्ग्रहणापकर्षणेत्यर्थः । [अतिङ्गन्तश्चेति ।] कश्चापि
तिङन्ताघटित इत्यर्थः । [समास इति ।] तत्संज्ञकसमुदाय इत्यर्थः । [तयोऽसूत्रयोरिति ।]
गतिरिति विभक्तसूत्रे उपपदमितिडिति सूत्रे चेत्यर्थः । [सुप्सुपेत्स्य निवृत्त्येति] सुप्सुपेत्तियद्वयस्यापि
निवृत्त्येत्यर्थः । यदि तयोऽनुवृत्तिस्तथात्वा उपपदं गतिसंज्ञकं च सुबन्तं सुबन्तेन सम्बन्धेन
समस्य इत्यर्थोऽतिङ्गन्तस्य, तिङन्तेन वा समासस्य प्रसक्तेरेवाभावेन तिङन्ताघटितसमास
इत्यर्थकमतिङ्ग्रहणानर्थकमेव स्यादस्तेनानयोः स्वरूपयोस्तयोरनुवृत्तिर्चाप्यत इति भावः । न
च तयोऽनुवृत्तावपि प्रपञ्चितिरामित्यादावामन्तेन गतेस्समासवाराणामातिङ्ग्रहणस्य सार्थकतया
कश्चापि तिङ्ग्रहणं तन्निवृत्तौ ज्ञापकमिति वाच्यम् । सहेतियोगविभागेन तत्र नित्यसमासस्योपेत्या
तदर्थं तस्यानावश्यकत्वात् । न चैवमापि कारको गत इत्यत्र गत इति सुबन्तोपपदस्य कारक इत्यनेन
समासवारणाय तिङन्तार्थक्रियाबोधकपदाघटितसमास इत्यर्थकं तदिति कथं तद्वैयर्थ्यमिति
वाच्यम् । तस्य द्रव्यवचित्या तिङन्तार्थत्वाभावेन तेन तद्वारणस्याशक्यत्वात्, किञ्च क्रियावाचक-
शब्दग्रहणे क्रियायाः साध्यमात्रावस्थाया एव ग्रहणस्य गतिकारकोपपदादिति सूत्रे प्रकृतसूत्रे च
भाष्ये ध्वनिततया, कृद्भिर्हितो भावो द्रव्यसक्त्यात इत्युक्त्या गत इत्यस्य द्रव्यवचित्या
क्रियावाचकोपपदत्वाभावेन पृथु एव तत्राप्तातेः । नैवमापि कारको व्रजतिरामित्यादौ समासवाराणाय
निरक्तार्थकमतिङ्ग्रहणमावश्यकमिति वाच्यम् । अतिङ्ग्रहणशामकत्वप्रतिपादनपरमप्याभाषणेन
तेषामभिव्यञ्जनात् । नचातिङ्गित्यस्य प्रथमान्तयोपपदविशेषणत्वं कृतो न । अतएव कारको-
व्रजतीत्यादौ व्रजतीति तिङन्तोपपदस्य न समास इति वाच्यम् । पूर्वसूत्रे गतेरतिङ्गन्तस्या-
व्यभिचारीतया तत्र तस्य गतिविशेषणत्वे फलभावेन समासविशेषणताया एव वक्तव्यतयाऽप्याप्य-
र्थाविकारादुरोधेन तद्विशेषणताया एव न्यायत्वात् । समासविशेषणत्वेऽपि कारको व्रजतीत्यादौ
समासस्य सुवारात्वात् । नचैवमप्यतिङ्गित्यस्य लक्षणीयान्ततया उपपदमतिङ्गन्तेन समस्यत इत्यर्थः

त्यस्य निवृत्त्यैकदेशानुमत्या कारकांशे च सिद्धये तेना-
श्वक्रीती सिद्धा । अन्यथा पूर्वं टाप्यदन्तत्वाभावात्

कुतो नेति वाच्यम् । अतिङिति ज्ञापयति । अनयोर्योगो निवृत्तं सुप्पुषेति । केनेदानीं समासः । समर्थेनेति भाष्यसङ्गतेः । अतिङित्यस्य लुप्ततृतीयान्तकल्पने मानाभावाच्च । भाष्यरीत्या प्रत्युदाहरणभावाच्च । तथा च तस्य समासविशेषणत्वमेव । न च तस्य समास-विशेषणत्वेऽपि कैयटोक्तदिशा “ अतिङन्तस्मातो भवती ” त्वर्थेतेन सुप्तेत्यस्यैव निवृत्तिज्ञापयितुं शक्या । न तु प्रथमान्तस्यापि । अत एव राजपुञ्ज्येद्यादौ पूर्वपदे नलोपादिपदकार्यसिद्धिः । पदविधित्वेन समर्थपरिभाषोपस्थितिश्च सिद्धेति वाच्यम् । पूर्वसूत्रे गतेऽसुबन्तत्वाव्यभिचारात् तदनुवृत्तेः फलभावेनात्र सूत्रे उपपदमित्यन्वर्थसंज्ञया सुबन्तस्यैव पदत्वेनोपपदत्वात्पूर्वपदे नलोपादेः पदकार्यस्य समर्थपरिभाषोपस्थितेश्च सिद्धतया, अतिङित्यस्य समासविशेषणत्वेन ङिङन्ताघटितस्मास इत्यर्थेऽपि कारको ब्रजरीत्यादौ समासव्यावृत्तिसिद्धेश्च तदनुवृत्तेः फलभावादिति बोध्यम् । एतेन कैयटानुसारेण तृतीयान्तस्यैव निवृत्तिर्नतु प्रथमान्तस्येति वदन्तः चन्द्रिकाकृतोऽन्ये च परास्ताः । स्पष्टं चेदमुपपदमतिङिति सूत्रे शेखरोच्चार्योः । ननुकरीत्या परिभाषाघटकस्यांशद्वयस्य सिद्धावपि कारकांशसिद्धिः । न च कर्तृकरणे कृता बहुलमिति सूत्रे कृद्ग्रहणेन तस्यापि सिद्धिः । तिङन्तेन समासस्य सुप्तेत्यनुवृत्त्यैव वारणसंभवे कृद्ग्रहणस्य तत्र कृदन्तावस्थायांमेवानुसन्ने सुपि समास इत्यर्थकत्वादिति वाच्यम् । काष्ठैः पचितरामित्यादावामन्तप्रकृतिकसुबन्तेन समासवारणाय तदावश्यकत्वात् । न च बहुलग्रहणेन शानजन्तादिभिरिवात्रापि समासस्य वारयितुं शक्यतया न तदर्थे कृद्ग्रहणमावश्यकमिति प्रमुक्तदिशा तेन तस्मिंश्चिरिति वाच्यम् । अथापि कर्तृकरणतृती-यान्तयोः कृदन्तेनैवानुसन्ने सुपि समास इत्यर्थस्य तेन लोभेऽपि कारकमात्रस्य कृदन्तेन समास इत्यर्थस्य ततोऽल्लाभादत आह । [एकदेशानुमत्येति] । एकदेशानुमतिद्वाराविशिष्टपरिभाषाबोधनेन कारकांशे च सिद्धत्याशयः । कारकांशे चेति चेनाऽन्यांशद्वयस्य संसुच्चयः । गत्युपपदयोः फलस्योक्तत्वादाह । [तेनाश्वक्रीतीति] । [अन्यथेति] । कारकांशे एतदनङ्गीकार इत्यर्थः । [पूर्वं टाप्येति] । क्रीतेति क्तान्तात्संबुत्तेः पूर्वमुकरीत्याऽन्तरङ्गत्वाद्वापीत्यर्थः । [अदन्तत्वाभावादिति] ।

क्रीतात्करणपूर्वादिति ङीष् न स्यात् । अस्या अनित्यत्वात् क्वचित्सुबुत्पत्यनन्तरमपि समासो यथा सा हि तस्य धनक्रीतेति । अन्ये त्वनित्यत्वे न मानं तत्राजादित्वाट्टावित्याहुः । अत एव कुम्भकार इत्यादौ

करणवाचिपूर्वावयवकस्य क्तान्तस्यादन्तत्वाभावादिति भावः । [ङीष् न स्यादिति] । तत्रात्-इत्यस्यानुवृत्तेरिति भावः । नन्वेवं सा हि तस्य धनक्रीतेति टाबन्तप्रयोगस्य कथं सिद्धित आह । [अनित्यत्वादिति] । अत्र च अन्वाम्बेति सूत्रे गवादिग्रहणं मानम् । तद्धि गोष्ठ इत्यादौ गवादित्यः परस्य कप्रत्ययान्तास्थाधात्ववयवसकारस्य षत्वविधानार्थम् । अन्यथाऽनया परिभाषया तत्र कृदन्तेन समासे कप्रत्ययान्ते पदत्वाभावात्सात्पादाद्योरिति निषेधाप्राप्तावेदशप्रत्यययोरित्यनेनैव षत्वे सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः । [अन्येति] । सिद्धान्तिन इत्यर्थः । [न मानमिति] । पदस्यादिः पदादिरिति पक्षे तत्र कृदन्तेन समासे निषेधाप्राप्तावपि पदादादिः पदादिरिति सिद्धान्तपक्षे तस्याप्या षत्वविधानस्य सार्थकतया न तदनित्यत्वे मानमिति भावः । [तेनेति] । धनक्रीतेत्यत्रेत्यर्थः । कैयटस्तु उपपदमतिङ् गतिश्चेति सूत्रयोस्तुपुप्तेत्यस्य निवृत्त्या सुप्तेति नियमाभावात् लक्ष्यानु-सारेण यथेष्टं कार्यसिद्धये क्वचिदुत्पन्ने सुपि समासः । कचित् प्राक्सुबुत्पत्तेः । एवं कारकस्य समासोऽपि बहुलग्रहणात्क्वचित्सुबुत्पत्यन्तरं भवतीत्याह । लक्ष्यानुसरणस्य लक्षणैकचतुःकृद्ग्रह-यत्वाद्बहुलग्रहणस्यान्यार्थताया भगवतोक्तत्वादनङ्गीतेति प्रयोगस्योत्तरीत्या सुसाधवाच्च न तदुक्तमिति ग्रन्थकृदाशयः । नचास्या अनित्यत्वानङ्गीकारे धनक्रीतेत्यस्योत्तरीत्या सिद्धावपि गोच्येयादेरसिद्धिः । गामञ्जतीतिविशेषे गोशब्दस्य क्तिन्ननेन समासेऽङित्यस्य पदत्वाभावात् न पदान्तेत्यत्र पदे अन्तःपदान्त इति सप्तमीसमासेऽत्र स्थानिवत्त्वनिषेधाप्राप्त्याऽङ्गोपस्थाचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वे-नानादेशप्रसङ्गादिति वाच्यम् । तत्र पदशब्दस्य पदत्वयोपेक्षकताया ग्रन्थकृतोक्तत्वादिति बोध्यम् । [अत एवेति] । एकदेशानुमत्या सामान्यतः कारकांशेऽप्यस्या अङ्गीकारादेवेत्यर्थः ।

षष्ठीसमासो ऽपि सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव । षष्ठीसमासाभावे चोपपदसमासकृत एकार्थीभाव इति न तत्र वाक्यमिति भाष्ये स्पष्टम् । तत्र हि षष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिषेधेनेति वार्तिकम्, अथवा विभाषा षष्ठीसमासो यदा न षष्ठीसमासस्तदोपपदसमास इति तत्पत्त्याख्यानं च । यद्यप्युपपदसमासस्यान्तरङ्गत्वाभिप्रायकं न वा षष्ठीसमासाभावादुपपदसमास इति वार्तिककृतोक्तं तथापि तदुभयप्रत्त्याख्यानपरमथवेत्यादि भाष्यं परि-

[सुबुत्पत्तेः पूर्वमेवेति] इद्व्योपलक्षणायास्तस्या अपि षष्ठ्याः कारकत्वादिति भावः । ननु तत्र षष्ठीसमासाश्रयणे तस्य वैकल्पिकत्वात्तद्व्ये कुरुभ्यस्य कार इति वाक्यमपि स्यादत आह । [षष्ठीसमासाभावे चेति] तथा च न तत्र षष्ठीसमासोपपदसमासयोर्विशेष इत्यर्थः । तदेव भाष्यमुपपादयति । [तदहीत्यादिना] [विप्रतिषेधेनेति] राज्ञः पुत्र इत्यादौ षष्ठीसमासस्य सम्बन्धेऽस्य इत्यादावुपपदसमासस्य च चारितार्थार्थकृष्णकार इत्यत्र षष्ठीसमासं बोधित्वा परं वादुपपदसमासस्येति भावः । यदि षष्ठीसमासस्य सुबुत्पत्त्यन्तरेमेव प्रवृत्तिस्तदा तयोर्विप्रतिषेधविचारसङ्गतिः स्पष्टेवेति तेन कारकविभक्त्यन्तेन कृद्धिसमासमात्रस्य सुबुत्पत्तेः पूर्वमेवेत्यर्थो लभ्यते इति बोध्यम् । ननु षष्ठीसमासापेक्षयोपपदसमासस्यान्तरङ्गत्वाभिप्रायकेण “ नवा षष्ठीसमासाभावादुपपदसमास ” इति तदुत्तराश्रयेण षष्ठीसमासस्य सुबुत्पत्त्यन्तरेमेव प्रवृत्तिरित्यर्थो लभ्यते । अन्यथा षष्ठीसमासापेक्षयोपपदसमासस्यान्तरङ्गताया दुर्बलत्वात् । तथा च कश्चिदं तदुक्तार्थसाधकमत आह । [यद्यपीति] [तदुभयप्रत्त्याख्यानपरमिति] पूर्वपक्षसिद्धान्तरूपोक्तवार्तिकद्वयप्रत्त्याख्यानपरमित्यर्थः । [भाष्यमिति] न वार्तिकमिति भावः । षष्ठीसमासस्य मुक्तन्तेनैव प्रवृत्तौ सुबुत्पत्तेः पूर्वप्रवर्तमानस्योपपदसमासस्य दौर्लभ्यात्तद्व्यासङ्गतिरिति भावः । ननु परिभाषायां कारकपदोपादानास्त्वामान्यरूपेण विशेषरूपेण वा यत्र तदुपादानं तत्रैव तत्परिभाषापञ्चदशैरित्येक्यत्कथमत्र षष्ठीसमासस्य

भाषायां सामान्यतः कारकोपादानेन कारकविभक्त्यन्तेन कृद्धिभिः समासमात्रस्य सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव लाभात् । एतेनैषा कारकताद्विशेषयोरुपादानं एवेति परास्तम् । अस्या विध्येकवाक्यत्वाभावेन विप्रतिषेधादिशास्त्रवत् कार्यव्यवस्थापकत्वेनोपादानं एवेत्यर्थात्लाभाच्च ॥ ७६ ॥

ननु निदृचामित्यत्र धातोश्चेदुणित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति नियमेनाधातोरेव नुमि सिद्धे ऽधातुग्रहणं व्यर्थमत आह ।

सुबुत्पत्तेः पूर्व प्रवृत्तिरित्यत आह । [परिभाषायामिति] [कारकोपादानेनेति] वस्तुतः कारकपदोपादानेनेत्यर्थः । गुणानाञ्च पदार्थत्वमिति न्यायान्न प्रतिपदोक्तपरिभाषया अप्रवृत्तिः । अत्र चेदमपि भाष्यं मानमित्याशयः । [एतेनेति] षष्ठीसमासविभक्त्यन्तेनाप्यस्य न्या यस्य भाष्यकारैरन्युपपत्तयेनेत्यर्थः । [कारकताद्विशेषयोरुपादानं एवेति] कारकविशेषोपादानं एवास्याः प्रवृत्तिः सापान्नाः कारकोपादानेन समासविधानस्याप्रसिद्धेः । एवञ्च कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासस्य सुबुत्पत्तेः पूर्व प्रवृत्तिः कारकांशे प्रकृतपरिभाषायाः प्रयोजनीमिति तदाशयः । वस्तुतः उपादानं एवेति तदुक्तार्थस्य कथंचिदप्यलभ इत्याह । [अस्या इति] [अलभाच्चेति] चेन निरुक्तभाष्यसमुच्चयः । तथा च यथाकथञ्चिन्कारकग्रहणेऽपि कथञ्चित्कारकत्वमाश्रित्यास्याः प्रवृत्तिरित्यलभाष्यात् । अत एव गापाल्यतीति गोपालः स एव गोपालकत्वस्य स्वीत्यर्थे णुलन्त्यस्य तुलकाभ्यां कर्तरीत्यनेन कारकषष्ठ्या समासनिषेधात् शेषषष्ठ्यन्तेन समासेऽपीति सिद्धिः । शेषषष्ठ्या अप्यत्र वस्तुतः कारकत्वेन प्रकृतपरिभाषया सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव समासप्रवृत्तेः । अन्यथा अपास्तुः परत्वादित्यानापत्तिः । स्पष्टं चेदं पालकान्ताच्चेति सूत्रे शेखरे इत्यवश्यम् । ७६

पूर्वपरिभाषासाधकानिद्वयव्यवहृतिश्च धातोस्त्वित्वादाह । [नन्विति] [अथातुग्रहणमिति] तत्सूत्रेऽधातुग्रहणमित्यर्थः । सांप्रतिकस्येदानीन्तस्य विशेषणस्याभावे भूतपूर्वस्योपा-

सांप्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिः ॥ ७७ ॥

तत्तद्वचनसामर्थ्यन्यायसिद्धेयम् । तत्सामर्थ्यादधातु-
भूतपूर्वस्यापीत्यर्थेन गोमत्यतेः क्वपि गोमानित्यादौ
नुमसिद्धिः । नामीत्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टा ॥ ७७ ॥

बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि ॥ ७८ ॥

अपिनाऽतद्गुणसंविज्ञानम् ॥ तेषां गुणानामवयव-
पदार्थानां संविज्ञानं विशेषान्वयिनाऽन्वयित्वमिति
तदर्थः । यत्र समवायसंबन्धेन संबन्ध्यन्यपदार्थस्तत्र

लक्ष्यस्य तस्य गतिज्ञानमिति परिभाषार्थः । [तत्तद्वचनसामर्थ्यरूपो
यो न्यायस्तत्सिद्धेयमित्यर्थः । तदेतद्वदर्थ्यते ।] अथाग्रहणसामर्थ्यादित्यर्थः ।
कार्यप्रवृत्तिवैलयां शास्त्रगृहीतनिमित्तभूतस्य धर्मस्याभावे तत्तद्वचनसामर्थ्याद्भूतपूर्वं तथाविधं
धर्ममादायकार्यप्रवृत्तिरिति भावः । प्रकृते च गोमत्यतेः क्वपि गोमानित्यादौ नुमिधानकाले
धातुत्वेऽपि पूर्वं विद्यमानमधातुत्वमादाय नुम् प्रवृत्तिराग्रहणसामर्थ्यादिति भावः । ७७

उगिदित्यत्र बहुव्रीहत्वाद्गोमानित्यत्रापि मत्वर्थं बहुव्रीहिरिति सिद्धान्तेन
बहुव्रीहिप्रसङ्गाच्चाह । [बहुव्रीहिविति] तद्गुणेत्यत्र षष्ठीसमासात्कर्म धारये लाघवमित्याशयेनाह ।
[तेषामिति] ते च ते गुणाश्च तद्गुणास्तेषां, अवयवार्थानां संविज्ञानं सम्यक्त्वेन
ज्ञानमित्यर्थः । ज्ञाने सम्यक्त्वं विशदयति । [विशेषान्वयिनेनेति] अवयवार्थानां
धर्मपारतन्त्येणा प्रधानक्रियान्वयित्वमित्यर्थः । एवमवयवार्थमुत्तत्त्वाऽनयोर्बाहुल्येन विविक्ताविषयतां
दर्शयति । [येनेति] यद्यपि कैयटे संयोगोऽयुक्तः तथाऽपि तस्यासम्बन्धताया अन्यत्र
निरूपितत्वाच्छेषवाच्चाह । [समवाय सम्बन्धेनेति] लम्बकर्णं भोजयेत्यादाववयवार्थानां

प्रायस्तद्गुणसंविज्ञानम् । अन्यत्र प्रायोऽन्यत् ।
लम्बकर्णचित्तगू उदाहरणे । सर्वादीनि जक्षित्यादय इति
चोदाहरणे । सर्वनामसंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ ७८ ॥

ननु वदः सुपि क्यप् च इति चेन्नानुकृष्टस्य यतो
भुवो भावे इत्यत्राप्यनुवृत्तिः स्यादत आह ॥

चानुकृष्टं नोत्तरत्र ॥ ७९ ॥

गमस्यनुवर्तमानेऽव्ययेऽयथाभिप्रेतेति सूत्रे पुनर्ण-
मुत्प्राहणमस्या ज्ञापकम् । अन्यथा क्त्वा चेति वदेत् ।

भुजिन्नियानन्वयित्वेन व्यभिचारादाह । [प्राय इति] [अन्यत्रेति] समवायान्वयसंबन्धेन
सम्बन्धिन्यन्यपदार्थ इत्यर्थः । अस्यापि चित्रवाससं पश्येत्यादौ व्यभिचारादाह । [प्राय इति]
[अन्यदिति] अतद्गुणसंविज्ञानमित्यर्थः । क्रमेण तथोलौकिकोदाहरणे दर्शयति । [लम्बकर्णेति]
चित्रगुणशब्दस्यात्प्रायश्चित्तत्वेऽपि क्रमस्य बोध्यत्वाल्लम्बकर्णशब्दस्य पूर्वनिपातः । लम्बकर्णमानाय,
चित्रगुमानयेति वाक्यपटकाविमौ । आद्ये धर्मपारतन्त्येणावयवार्थस्यानयनक्रियाकर्मतया अन्ययो,
द्वितीयेऽनन्वयश्चेति द्वयोरैतादुदाहरणे । लौकिकोदाहरणे उत्तवा क्रमेण शास्त्रायोदाहरणे
दर्शयति । [सर्वादीनेति] अत्रादिशब्दस्यावयववाचित्वेन समवाय सम्बन्धेन सम्बन्धिन-
समहस्यन्यपदार्थतया तद्गुणसंविज्ञानत्वं नानुपपन्नमिति बोध्यम् । ७८

समुच्चयार्थकापिप्रसङ्गादाह । [नन्वितादिना] [अनुकृष्टस्येति] अत्रो यदित्यतोऽ-
नुवर्तमानस्येत्यर्थः । [अनुवृत्तिस्स्यादिति] तथा च ब्रह्मणो भावः ब्रह्मसूत्रमिति क्वत् ब्रह्मसूत्र-
मित्यपि स्यादिति भावः । चकारेणानुवर्तमानस्य परत्र सम्बन्धो नेति परिभाषार्थः । अत्र
मानमाह । [गणस्यनुवर्तमान इति । स्वादुमि गणस्येत्यत इत्यर्थः ।] [अन्यथेति]

तद्धि उत्तरतोभयोः सम्बन्धार्थम् । उदाहरणानि स्फु-
टानि ॥ इदमनित्यम् । अत एव तृतीया च होरित्यत्र
चानुक्कृष्टाया अपि द्वितीयाया अन्तराऽन्तरेण इत्यत्र
सम्बन्धः । लुटि च क्लृप इति सूत्रस्थेनानुवृत्त्यर्थक-
सकलचकारप्रत्याख्यानेन विरुद्धेयम् । व्याख्यानादेवानु-
वृत्तिनिवृत्त्योर्निर्वाह इति तदाशयः ॥ कुलिजाल्लुक्खौ
च इति सूत्रस्य भाष्यविरुद्धा च । तत्र हि द्विगोः पुंश्च
इति सूत्रात् पुनस्तत्र चेनाप्यनुकृष्टस्य खोऽन्यतरस्या-
मित्यस्य चानुवृत्तिं स्वीकृत्य लुक्खौ चेति भाष्ये

एतत्परिभाषाऽभावे इत्यर्थः । ज्ञापिते चारितार्थमाह । [तद्वीति ।] पणुल्लहणमित्यर्थः ।
[उत्तरेति ।] तिर्यचप्रवर्ग इत्यादौ सत्वाणमुत्तोरित्यर्थः । तथा च तिर्यक्कृत्वा तिर्यक्कृत्येति
वर्तियङ्कारं गत इत्यत्र तिर्यक्शब्दे उपपदे कृञो णमुल्सिद्धिः । नन्वेवं षष्ठी चानादर इत्यत्र
चकारेणानुक्कृष्टायाऽसम्भ्याः स्वामीश्वरेत्यत्र सम्बन्धो न स्यादत आह । [इदमनित्यमिति ।]
अनित्यत्वरूपं दर्शयति । [अत एवेति ।] [सम्बन्ध इति ।] अन्यथा तत्र विधेयाश्रयणदा-
काङ्क्षानुवृत्तौ तृतीयाया एव सम्बन्धः स्यात् । तथा च तदुत्तरसूत्रे कालाञ्जनोरित्यत्रापि तस्या एव
सम्बन्धेऽप्यर्थोऽपि तेनैव तृतीयासिद्धावयवो तृतीयेति व्यर्थं स्यादिति तदेव सूत्रमस्या अनित्यत्वे
मानं बोध्यम् । [अनुवृत्त्यर्थेति ।] अनुवृत्तिफलकैत्यर्थः । एतेनान्यफलकाणां चानां न
प्रत्याख्यानामिति सूचितम् । [विरुद्धेयमिति ।] भावता निरर्थकत्वेन प्रत्याख्यातानां तेषा मीदृश-
फलकप्रधानायां तद्विशेषस्मृष्ट एवेति भावः । प्रत्याख्यानापरभाष्याशयमाह । [व्याख्यानादेवेति ।]
स्वरितेनाधिकार इत्येतन्मूलकाङ्क्षायुगदित्यर्थः । उक्तमेवार्थं द्रव्ययति । [कुलिजादिति ।]

प्रत्याख्यातम् ॥ ७६ ॥

नन्वनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तद्व्यञ्जनादेर्व्य-
ञ्जनान्ताच्च न प्राप्तोतीत्यत आह ॥

स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ॥ ८० ॥

स्वरोद्देश्यके विधावित्यर्थः ॥ नोत्तरपदे ऽनुदात्तादाव-
पृथिवीरुद्रपूषमन्थिष्विति सूत्रे पृथिव्यादिपुर्बुदात्तो
ऽस्या ज्ञापकः । अन्यथा पृथिव्यादीनामनुदात्तादित्वा-

[प्रत्याख्यातमिति ।] ठग्लथोरनेन विकल्पेन विधाने तदभावपक्षे प्राप्तस्यौत्सर्गिकस्य ठञोऽप्यर्थेति
लुक्प्रमादस्य रूपत्रयस्य सिद्धत्वा तदनर्थकमिति वार्तिककृत्वा प्रत्याख्यातम् । एतस्मिन्ने वु
द्वौष्ठेश्चैत्यत्र चकारेणानुक्कृष्टस्य स्वप्रत्यययोत्तरत्र सम्बन्धयोगात्तद्व्यञ्जकस्येति भावः । ७९

नहुद्वीहिप्रसङ्गाच्चकारप्रसङ्गाच्चाह । [नन्वेति ।] [अनुदात्तादेरिति ।] “नोत्तर-
पदेऽनुदात्तादप्युथिवीरुद्रपूषमन्थिष्विति” त्वनेन पृथिव्यादिभिर्जानुदात्ताद्युत्तरपदे विशीयमानः स्वर-
निषेधः इन्द्राग्निभ्यामित्यादावेव स्यात् । नतु व्यञ्जनादाद्युत्तरपदे । एव “मन्तोदात्तादुत्तरपदान-
दन्त्यतरस्यामानित्यसमासः” इत्यनेनानित्यसमासेऽन्तोदात्तादेकाव उत्तरपदात्तरपदतृतीयादिविभक्ते-
र्विकल्पेन विधीयमानमुदात्तत्वं परमवाचेत्यादौ व्यञ्जनान्तोत्तरपदात्तराया विभक्तेर्न स्यादिति
भावः । स्वरविधावित्यस्य स्वरकर्मकाविधावित्यर्थ इति सीरदेवाद्युत्तरपदस्य । धर्मिप्रमाद्व्यञ्जनान
विरोधादित्याशयेनाह । [स्वरोद्देश्येति ।] अत्र ज्ञापकमाह । [नोत्तरपद इति ।] [अन्यथेति ।]
अस्या अभावे इत्यर्थः । [अनुदात्तादित्वाभावादिति ।] व्यञ्जनादित्वात्त्वभावा इति भावः ।

भावादप्राप्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥ धर्मिग्राहकमानादेव च स्वरोद्देश्यकविधिविषयमिदम् । अत एव शतुरनुमो नद्यजादी अचः कर्तृयकीत्यादावजादी अच इत्यादेश्वारिता-

[अप्राप्ताविति ।] निषेधाप्राप्तावित्यर्थः । तथाच देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वसूत्रेण पूर्वोत्तरपदयोरिष्टः प्रकृतिस्वरः सिद्ध इति भावः । [धर्मिग्राहकमानादिति ।] उक्तपदुदात्तरूपमित्यर्थः । नोत्तरपद इत्यस्य स्वरनिषेधविधित्वेन स्वरकर्मकविधित्वाभावादिति भावः । [अत एवेति ।] अस्पृष्टशब्दार्थकत्वादेवेत्यर्थः । [चारितार्थ्यमिति ।] तत्रादस्य, अनुम् यक्षस्तु प्रत्यस्तदन्तान्तोदात्तासरा नदी अजादिश्च शसादिक्लिप्तिदात्ता स्यादित्यर्थः । “अच्छाएवं प्रथमा जानती कृष्यते” इत्युदाहरणम् । द्वितीयस्य तूपदेशोऽन्तान्तां धातूनां कर्तृयकं परे आदिरदात्तो वेत्यर्थः । ह्यते केदारः स्वयमेवेत्युदाहरणम् । यद्यस्य स्वरे विधेये व्यङ्ग्यमविधमानवदित्यर्थस्यात्तादोऽद्येन विभक्तैः स्वरस्य विधेयत्वात् व्यङ्ग्यमस्याविधमानवद्भावे, सर्वथा विभक्तेरजादित्वस्यैव सत्त्वेन व्याख्याभावात्तत्र हलादिविभक्तिव्यावृत्त्यर्थं क्रियमाणमस्वादग्रहणमनर्थकं स्यात् । तथा द्वितीयेऽपि हलन्तधातुव्यावृत्तये क्रियमाणमच इति च व्यर्थं स्यादिति भावः । नन्वेवमपि दधती दधतेत्यादौ नद्यजादिविभक्त्योदात्तत्वव्यावृत्तये अथ अन्तोदात्तादित्यनुवृत्तेराकरसमतया स्वरोद्देश्यक एवायं विधिरिति त्वदुक्तार्थेऽप्यजादिग्रहणस्याव्यावर्तकतया तदानर्थक्यस्य दुष्परिहरत्वेन कथं तत्त्वदुक्तार्थसाधकम् । कथं वा तुदङ्ग्यामित्यादौ विभक्त्युदात्तत्वव्यावृत्तिः । यदि तु स्वरोद्देश्यक एव यो विधिर्न तु स्वरप्रापकतया भूतोऽस्य विषय इत्युच्यते तदा प्रकृतसूत्रविषये सर्वत्रैव प्रकृतन्यायाप्रावृत्त्या तुदती, तुदतेत्यादि शक्नन्तेऽन्तोदात्तस्य दुर्बलत्वेन विधेर्निर्विषयत्वप्रसङ्ग इति चेन्न । अत्रार्थे उद्देश्यकोटिप्रविष्टस्वरत्वव्यायर्थमधिष्ठितभर्माविच्छन्नाविषयतायाः व्यङ्ग्यं न प्रतिबन्धकमित्यर्थस्यैवानेन लभालुदङ्ग्यामित्यादौ व्यञ्जनस्य दान्तेऽन्तोदात्तत्वबुद्धिप्रतिबन्धकत्वाभावेऽपि भ्यामादौ विभक्तेरजादिस्वरबुद्धिप्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् । स्वरकर्मके विधावित्युक्तौ तु तत्रापि तस्य तदप्रतिबन्धकत्वादभावात् तस्य व्यवत्यल्लभ इति भावः । एवमुक्तार्थस्य सूत्रारूढत्वमुत्तमा भाष्यारूढत्वमपि

र्थम् । अत एव राजवतीत्यादौ नलोपस्यासिद्धत्वादन्वतीशब्दत्वादन्तोऽवत्या इति स्वरो न उदञ्चित्वानित्यत्र ह्रस्वनुङ्भ्यामिति मत्वुदात्तत्वं च नेत्याकरः । स्पष्टं चेदं समासस्येति सूत्रे भाष्ये । उच्चैरुदात्त इति सूत्रे कैयटस्त्वयमनावश्यकं समभिव्याहताजुपरागेण हल्योऽप्युदात्तादिवदवभासात्तदुपपत्तेरित्याह । तलभाष्येऽपि ध्वनितमेतत् ॥ ८० ॥

दर्शयति । [अत एवेति ।] उक्तोऽर्थः । अस्याकर इत्यनेनान्वयः । [असिद्धत्वादिति ।] स्वरविधावित्यर्थः । [स्वरो नेति ।] अवतीशब्दस्यान्त उदात्त इति तदर्थस्य कृते च नलोपासिद्धत्वेनान्वतीशब्दत्वात्स नेति भावः । स्वरकर्मके विधावित्यर्थे तु नलोपस्यासिद्धत्वेऽपि नकारस्यानेनाविधमानतया तत्र स्वरपक्षिरिति भावः । [मत्वुदात्तत्वं च नेति ।] यद्यप्यत्रान्तोदात्तादित्यनुवृत्त्या ह्रस्वान्तादन्तोदात्तान्मुट्थं परो मत्वुदात्त इत्यर्थादस्य स्वरोद्देश्यकत्वमिति तथाप्युत्तरीत्याऽनेन न्यायेनोदञ्चित्वानित्यत्र व्यङ्ग्यस्य तान्तेऽन्तोदात्तत्वबुद्धिप्रतिबन्धकत्वेऽपि ह्रस्वान्तत्वबुद्धेर्प्रतिबन्धकत्वे मानाभावाच्चान्ते ह्रस्वान्तत्वाभावाच्च तत्प्रवृत्तिरिति बोध्यम् । [कैयटस्त्विति ।] अस्याहृत्यनेनान्वयः । नन्वनुदात्तत्वादीनामर्थमन्तादनुपरागेण व्यङ्ग्यनेषु तदर्थमवभासेऽप्यवात्तविकत्वादनुदात्तादिशब्दैस्तेषां ग्रहणे मानाभाव इत्युक्त एवायं कैयट इत्यत आह । [भाष्येऽपीति ।] ध्वनितमिति । तत्रानुदात्तत्वादीनामर्थमन्तत्वं व्यङ्ग्यनेषु तु सामीप्यमूलकमवभासमात्रमिति व्यवस्थाप्य स्वरोद्देश्यकानामनुदात्तादौरजित्यादीनां व्यञ्जनादौ व्यञ्जनान्ते च प्रवृत्तौ न कश्चिदुपपत्तिः प्रदर्शितः । तेन च प्रातिभासिकानुदात्तत्वादिविधर्मवतामपि व्यञ्जनानामनुदात्तादिशब्दैर्ग्रहणमिति भाष्यकारस्मरचयतीत्याशयः । ८०

नन्वेवमपि राजदृषदित्यादौ समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं
षकाराकारस्य न स्यादत आह ।

हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ॥ ८१ ॥

अस्याश्च यतो ऽनाव इति सूत्रे नौप्रतिषेधो ज्ञापकः ।
नाव्यमित्यत्वादिर्नकारो न स्वरयोभ्यो यश्चाकारस्तद्योभ्यो
नासावादिरिति स प्रतिषेधो ऽनर्थकः ॥ न चादिरेव नकार
उदात्तगुणविशिष्टान्तरतमाञ्जरूपो ऽस्त्विति वाच्यम् ।

[पृथग्भाति ।] उक्तपरिभाषयाऽनुदात्तादेरित्यादौ निर्वह्णोऽर्थः । [न स्यादिति ।]
समासस्यान्त उदात्त इति तदर्थत्वं षकाराकारस्य चान्तत्वाभावात्तस्य स्वरो न स्यात् । तथा च
वक्ष्यमाणरीत्या तकारस्य लङ्कार उदात्तः स्यादिति भावः । हलः स्वराप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति
परिभाषार्थः । यद्यपि स्वराप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति हल्स्वरप्राप्तावविद्यमानवदिति वोक्तावपि
श्रुतसम्बन्धेनोपपत्तावश्रुतकल्पनाया अन्याप्यत्वादल इत्यर्थो व्यञ्जनमित्यर्थो वा लभ्यते ।
तथाप्युभयोस्त्यादानं स्पष्टार्थमिति बोध्यम् । ननुचैतदात इत्यादिषु त्रिवच इत्यस्याचित्यस्य
चानुवृत्त्या उच्चैरुपलभ्यमानोऽनुदात्तस्य चात्रःस्थाने भवतीत्यर्थादलस्वरस्यसोरेवाभावादित्यमसङ्गतेति
चेत् । तत्र षष्ठ्यन्तस्यात्र इत्यस्याननुवृत्त्योदात्तादिप्रदानमशु सङ्केताद्वदिसदात्त इत्यर्थे हलद्वौ
तत्तद्वन्तस्तमः कश्चिद्वच् स्यादिति हलस्वरप्राप्तिसम्भवात् । [अस्याश्चेति ।] त्वर्थकोऽत्र
च शब्दः । ज्ञापकत्वमुपपादयति । [नाव्यमिति ।] अस्यान्यथेत्यादिः । एतदभावे इति
तदर्थः । [न स्वरयोभ्य इति ।] उदात्तत्वादीनां स्वतोऽध्वर्मत्वेन व्यञ्जनस्य न स्वरयोभ्येति
भावः । [अन्तरमाञ्ज्र इति ।] नकारस्य स्थाने दन्त्यत्वादिसाम्यादुदात्तलङ्कारो
विधीयतामित्यर्थः । तथा च तद्वाराण्य प्रतिषेधस्यावश्यकत्वेन ज्ञापकत्वासम्भव इति भावः ।

तथा सति निमित्तभूतद्व्यच्कत्वस्य विनाशादुपजीव्य-
विरोधेनाद्युदात्तत्वाप्राप्तोरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ स्पष्टा चेयं
समासस्येति सूत्रे भाष्ये ॥ ८१ ॥

ननु पूरणगुणेति निषेधस्तव्यत्यपि स्यात् । द्विव
औदित्यौत्वं द्विवेः क्विप्यपि स्यात् । तथा यतो ऽनाव
इति स्वरो ष्यत्यपि स्यात् । ऋदृशो ऽङि गुण इति
चङ्न्यापि स्यात्, अत आह ॥

निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ॥ ८२ ॥

[निमित्तभूत द्व्यक्कत्वस्येति ।] उदात्तस्वरनिमित्तभूतद्व्यक्कत्वस्येत्यर्थः । न च सन्निपातपरिभाषायाः
स्वपठ्यतेऽभाक् स्वनिमित्तभूतो यस्सन्निपातस्तद्विधातकस्य स्वातिरिक्तस्य स्वयमनिमित्तमित्यर्थस्य
वक्ष्यमाणतया स्वस्य तद्विधातकत्वेऽपि नोक्तपरिभाषाविरोध इति वाच्यम् । तत्र स्वातिरिक्तस्य
विशेषणस्य स्ववैयर्थ्यमूलकत्वेन पठ्यते चाव्यमित्यत्र यतो नात्र इत्यस्य चारितार्थ्येन स्ववैयर्थ्य-
मूलकस्य तादृशार्थस्यात्रानाश्रयणेन सन्निपातपरिभाषापठ्यतेऽस्मूपपादत्वादिति बोध्यम् । [अन्यत्रेति ।]
भाष्यादावित्यर्थः । [स्पष्टा चेयमिति ।] इयमपीत्यर्थः । अपिना पूर्वपरिभाषासमुच्चयः
उभयोरपि तत्र स्पष्टत्वात् । ८१

स्वरसङ्गादह । [तव्यत्यपि स्यादिति ।] सर्वत्रापितव्यभातिपदिकादिसमुच्चापकः ।
पूरणगुणेति निषेधः ब्राह्मणस्य कर्तव्यमित्यादाविव स्वकर्तव्यमित्यादावपि स्यादित्यर्थः ।
[द्विवेः क्विप्यपीति ।] अक्षद्वारित्यादावित्यर्थः । तत्रान्तरङ्गत्वादौ हुने एकदेशविह्वलस्या-
नन्यत्वादौत्वापत्तिरिति भावः । द्वितीयपरिभाषाविषये आह । [चङ्न्यपीति ।] तथा सति
ऋदृशोऽङीत्यतोऽङीत्यनुवर्तमाने श्वयतेर इत्यनेन विधीयमानोऽङ्कारः अशिश्च्यदित्यत्रापि स्यादिति

तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य ॥ ८३ ॥

वामदेवाङ्खडङ्खौ इति सूत्रे ह्यङ्खतोऽित्वमनयो-
ज्ञापकम् । तद्धि ययतोश्चातदर्थे इत्यत्र तयोरग्रहणार्थम् ॥
नञः परस्य ययदन्तस्योत्तरपदस्यान्त उदात्त इति तदर्थः ।
एवं चावामदेव्ये ऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति ॥
तन्मालानुबन्धकग्रहणे स चान्यश्चानुबन्धो यस्य तद्-
ग्रहणं नेत्यन्त्यार्थः ॥ एते च प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणे, दिव

भावः । क्रमेणानयोज्ञापकमाह । [ह्य ङ्खतोऽित्वमिति ॥] आद्ये डित्वं प्रथमपरिभाषया
द्वितीये तद्वितीयपरिभाषयाश्च ज्ञापकमिति भावः । तदेतदुपादयति । [तद्धीति ॥] उभयत्र
डित्वमित्यर्थः । [त्योरिति ॥] ह्य ङ्खतोरित्यर्थः । आद्येनाव्यस्य द्वितीयेन द्वितीयस्य च
क्रमेण ग्रहणार्थमिति भावः । अन्यथा क्रमादुभयोभयग्रहणे ऽवामदेव्यमित्यत्र ययोरिति
स्वरपञ्चिरिति भावः । ज्ञापनोत्तरं तदापत्तिं वारयति । [एवञ्चेति ॥] निरनुबन्धकेन येन सानुबन्धकस्य
ह्यस्य तदनुबन्धकेन यथा ह्यनुबन्धकस्य ह्यतश्चाभ्यामग्रहणे चेत्यर्थः । [स्वर एवेति ॥]
तत्पुरुषे तुल्यार्थेति सूत्रेणेति भावः । एवेन ययोरित्यादिविहितस्वरव्यवृत्तिः । स्पष्टत्वा-
दावस्यार्थमुपेक्ष्य द्वितीयस्यार्थमाह । [तन्मात्रेति ॥] तदनुबन्धकेत्यत्र सप्तपण्दी द्वीप्सावदवधारणान्त-
र्भाव्येन वृत्तिस्वीकारादीदृशार्थलाभ इति भावः । स एवानुबन्धो यस्येति विग्रहः । अतदनुबन्ध-
करयेत्यत्रापि पूर्ववदेव वृत्तिः । न स एवानुबन्धो यस्येति विग्रहः । तन्मात्रानुबन्धकमित्येत्यर्थः ।
तत्फलितमाह । [सचान्यश्चेति ॥] धर्मिग्रहकमानादनयोः प्रत्ययमात्रविषयकत्वेति न्यासकाराद्युक्ति
निरासायाह । [प्रत्ययाप्रत्ययग्रहण इति ॥] अत्र मानमाह । [दिव औदित्यादाविति ॥] भाष्ये
इति शेषः । तत्र हि “दिव औत्वे धातुप्रतिषेध” इति वार्तिकम् निरनुबन्धक परिभाषया
प्रत्याख्यातम् । किंवन्तो दिव्धातुसदित्वात्सानुबन्धकः । प्रातिपदिकं त्वद्युत्सन्नाच्चिरनुबन्धकमिति

औत् इत्यादौ संचारितत्वात् । वर्णग्रहणे चानयोरग्र-
वृत्तिरिति स्पष्टमौड आप इत्यत्र भाष्ये । येनानुबन्धेन
सानुबन्धकत्वं ह्यनुबन्धकत्वादि वा तदनुच्चारण एवैषा
धर्मिग्रहकमानात्, तेन जशशसोरित्यत्र नैषेति निरनु-
बन्धकत्वात्तद्वितशस एवात्र ग्रहणं स्यादिति न शङ्क्यम् ।

तदाशयः । दिवशब्दस्य “दिवेडिवि” रित्यौणादिकेन व्युत्पन्नत्वाङ्गीकारे द्वितीयपरिभाषया
धातोरैव ग्रहणं स्यादिति तु न शङ्क्यम् । अनुबन्धविशिष्टोच्चारण एव तत्परिभाषापवृत्तेर्वेक्ष्य-
माणत्वात् । न च व्युत्पत्तिपक्षे उस्तृष्टानुबन्धग्रहणे क्तो र चेत्यादाविव सामान्यग्रहणादुत्तुग्रहणं
दुर्वारमिति वाच्यम् । अव्युत्पत्तिपक्षस्यैव भगवतीस्मिन्नातन्तत्वेनादोषात् । अत्र च निरनुबन्धक-
परिभाषया धातुग्रहणप्रत्याख्यानपरं निरुक्तं भाष्यमपि मानं बोध्यम् । अतिप्रसङ्गनिरासायाह ।
[वर्णग्रहण इति ॥] [औड आप इति ॥] तत्र हि ङकारस्तूच्चारणार्थो वर्णग्रहणमिति श्लोकवार्तिक
व्याख्यावसरे तथासति निरनुबन्धकपरिभाषया प्रथमाद्विवचनस्यैव ग्रहणं स्यादिति दोषमुद्घात्य
नैषा वर्णग्रहणेषु प्रवर्तते इत्युक्तम् । धर्मिग्रहकमानादिति तदाशयः । नन्वेवं जशशसोरित्यादौ
शसदेन निरनुबन्धकस्य तद्वितशस एव ग्रहणं स्यादत आह । [येनेति ॥] द्वितीयपरिभाषा-
विषये आह । [ह्यनुबन्धकत्वेति ॥] एषेत्यत्र जातोवेकवचनम् । [धर्मिग्रहकमानादिति ॥]
ह्य ङ्खतोऽित्त्वरूपवादित्यर्थः । परिभाषाद्वये ग्रहण इत्ययोच्चारणे सतीत्यर्थादीदृशविशेषलाभ
इति बोध्यम् । अस्ति च प्रागुक्तेषु पूरणगुणेत्यादिषु तकाररूपाऽनुबन्धेन सानुबन्धके तव्यति
तकारस्यानुच्चारणमेवमुत्तुकाररूपाऽनुबन्धेन सानुबन्धके दिवि तस्यानुच्चारणं तथा ऋट्शोऽङीत्यादौ
चकाररूपाऽनुबन्धेन ह्यनुबन्धके चङि चकारस्यानुच्चारणमिति तत्रानयोः प्रवृत्तिः । जशशसोरित्यादौ
तु शकाररूपाऽनुबन्धेन सानुबन्धके शसि तस्यानुच्चारणाभावाच्च निरनुबन्धक परिभाषापवृत्तिरिति
भावः । [तेनेति ॥] उक्तार्थाङ्गीकारेणेत्यर्थः । द्वितीयपरिभाषाविषये विशेषान्तरमाह ।

एवमन्त्या अन्यतरानुबन्धोच्चारण एव । तेन वनोर
चेत्यादौ इवनिप्रवनिपोर्ग्रहणसिद्धिः । एकानुबन्धक-
ग्रहणे संभवतीति त्वर्थो न भाष्यादिसंमत इत्यन्यत्र
विस्तरः ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥

ननु कुटीर इत्यादौ स्वार्यिकत्वात्स्वार्थिकानां प्रकृ-
तितो लिङ्गवचनानुवृत्तेन्यार्यप्रासत्वात्पुंस्त्वानुपपत्तिरप-
कल्पमित्यत्र नपुंसकैकवचनयोरनुपपत्तिश्चेत्यत आह ॥

क्वचित्स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्याति-
वर्तन्ते ॥ ८४ ॥

[एवमिति ।] [अन्येति ।] तदनुबन्धक परिभाषेत्यर्थः । [उच्चारण एवेति ।] धर्मिप्राहकमानात्तदनु-
बन्धकग्रहणे सतीति तदर्थश्चेति भावः । [इवनिप्रवनिपोरिति ।] तयोरीत्यर्थः । अपिना
वनिपुंसङ्ग्रहः । नन्वर्थवद्ग्रहण इतिवत् तदनुबन्धग्रहण इत्यस्यैकानुबन्धकग्रहणे सम्भवतीत्यर्थे
कथमोद्देशविशेष लभः । कथं वा वनो रनेत्यत्र इवनिप् क्वनिपोर्ग्रहणमित्यत आह ।
[एकानुबन्धेति ।] [न भाष्यादिसंमत इति ।] तथाहि । मत्तुवसोस्त्वच्चद्वौच्छन्दसीति सूत्रे वन
उपसङ्ख्यानमिति वार्तिकस्य प्रातिरत्य इति क्वनिवन्मुदाहृतम् । अस्मैद्देशार्थकत्वेऽनेन तत्र
वनिप एव ग्रहणात्तदुदाहरणसङ्गतिरिति बोध्यम् । ८२ ८३

निषेधप्रसङ्गादाह । [नन्विति ।] [स्वार्यिकत्वादिति ।] “कुटीरमीशुण्डाभ्योर”
इत्यनेन कुटीरशब्दद्विहितस्य रस्येति शेषः । [न्यायप्राप्तत्वादिति ।] यो यत्र स तद्वर्तमानिति
न्यायेत्यर्थः । [पुंस्त्वानुपपत्तिरिति ।] कुटीरशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वेन तत्प्रकृतिक स्वार्यिकप्रत्ययान्ते
पुंस्त्वानुपपत्तिरिति भावः । [नपुंसकैकवचनयोरिति ।] अप्रत्ययशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात्तित्यवबुधवचनान-

णचः स्त्रियामितिसूत्रे स्त्रियामित्युक्तिरस्या ज्ञापिका ।
अन्यथा कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति स्त्रियामेव
विधानात्किं तेन ॥ स्पष्टा चेयं बहुविविधायके
भाष्ये ॥ ८४ ॥

ननु सुपथी नगरीति युवोरनाकाविति सूत्रभाष्यो-
दाहते इनः स्त्रियाम् इति कप्स्यादत आह ॥

समासान्तविधिरनित्यः ॥ ८५ ॥

प्रतेरंश्चादयस्तत्पुरुषेइत्यन्तोदात्तत्वायांश्चादिषु राज-
ज्जशब्दपाठो ऽस्या ज्ञापकः । अन्यथा ट्चैवान्तोदा-
त्तत्वे सिद्धे किं तेन ॥ द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्द्धसु इति

नत्वाच्च तत्प्रकृतिकस्यवन्तेऽन्योरनुपपत्तिरिति भावः । परिभाषया क्वचिदित्यनेन बहुषु
तदनुवृत्तिसूचिता । प्रकृतित इत्याद्याद्यादित्वात्षष्ठ्यन्ताच्चासिः । प्रकृतिसम्बन्धिलिङ्गवचनान्य-
तिवर्तन्ते । अतिक्रामन्तीत्यर्थः । अत्र मानमाह [अन्येति ।] एतदभावे इत्यर्थः । [किं तेनेति ।]
तत्र स्त्रियामित्यस्याभावेऽपि णचस्त्रियामेव विधानात्प्रत्ययकृतिकस्वार्थिकजननस्यापि स्त्रियां
वृत्तिसम्प्रसारिकं तत्र स्त्रियामित्यनेत्यर्थः । ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वाच्चानांशोऽपि सिद्धिर्बोध्या । ८४

तद्वत्प्रसङ्गादाह । [नन्विति ।] [सुपथीति ।] शोभन-पथ्या यस्येति विग्रहः ।
[अन्तोदात्तत्वायेति ।] प्रतिकूलो राजा प्रतिराजेत्यादावन्तोदात्तत्वायेत्यर्थः । [अन्येति ।] एतदभाव
इत्यर्थः । [ट्चैवेति ।] राजाहससखिभ्यजिति टचि चित्त्वस्यैवान्तोदात्तत्वे सिद्धे इत्यर्थः ।
[किं तेनेति ।] अंथादिषु राजञ्जशब्दपाठेनेत्यर्थः । ८५

स्वरविधायके भाष्ये स्पष्टेयम् ॥ ८५ ॥

ननु शतानीत्यादौ नुमि कृते षट्संज्ञा प्राप्नोति ततश्च लुक् स्यात्तथोपादास्तेत्यत्रात्वे कृते स्थाध्वोरिच्च इतीत्वं प्राप्नोत्यत आह ॥

संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य ॥ ८६ ॥

संनिपातो द्वयोः संबन्धस्तन्निमित्तो विधिस्तं संनि-

इनस्थितिमिति कप इन्नन्तसंनिपातविधातकत्वात्तत्प्रसङ्गेनाह । [नन्विति ।]

[नुमि कृते इति ।] विभक्तिकनिमित्तके नुमि कृते इत्यर्थः । नन्वैमिक्तिकत्वेनान्तरङ्गषट्संज्ञादृष्ट्या बहिरुक्तसर्वनामस्थाननिमित्तकत्वेन बहिरङ्गस्य नुमोऽसिद्धत्वात्कथं षट्संज्ञाप्राप्तिरिति चेन्न । संज्ञानां विधिनित्तमिक्तकत्वेन लुगर्थयासंज्ञाया अपि सर्वनामस्थाननिमित्तकत्वानुपेक्षया तस्याऽन्तरङ्गताया वक्तुमशक्यत्वात् । [आत्वे कृते इति ।] उपाङ्पूर्वोद्दिष्टः धातोर्लुङि च्छौ सिचि, मीनातिमिनोतीत्यादिना आत्वे कृते इत्यर्थः । एतदुत्तरं धुत्वादिति शेषः । [इत्वं प्राप्नोतीति ।] किन्त्सहितमित्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । परिभाषाश्रयणे तु एज्जिषये आत्वविधानादे-
ज्जिष्यतायाश्चाकित्व एव सत्त्वादिकित्व संनिपातेन जायमानमात्वं किन्त्वस्य तत्सन्वित्युक्तेत्यस्य च निमित्तं न भवतीति न दोष इति भावः । परिभाषार्थमाह । [संनिपात इत्यादिना ।] पौर्वपर्यलक्षण एव सम्बन्धोऽत्र संनिपातशब्देन गृह्यत इति प्राचीनोक्ते रयुक्ततां ध्वनयन्नाह । [द्वयोस्सम्बन्ध इति ।] पूर्वपरयोर्विशेषणविशेष्ययोश्चैत्यर्थः । परिभाषायां लक्षणशब्दो निमित्तवाचीत्याशयेनाह । [तन्निमित्त इति ।] सः = द्वयोस्सम्बन्धो निमित्तं गत्येति बहुव्रीहिः । विधिशब्दे कर्मणि किः । विधेयं कार्यमित्यर्थः । परिभाषायां तद्विधातस्येत्यत्र तं विहन्तीति तद्विधात इति कर्मण्यण् । तदाह । [तं संनिपातमिति ।] तथा च पूर्वपरयोर्विशेषणविशेष्ययोर्वा द्वयोस्सम्बन्धं निमित्तीकृत्य जायमानं कार्यं तद्विधातकस्य कार्यान्तरस्य निमित्तं न भवतीति परिभाषार्थः । यत्तु वाचि ह्रस्वश्चैत्येव सिद्धे ङिति ह्रस्वश्च वामीति सूत्रद्वयकरणमत्र ज्ञापकम् ।

पातं यो विहन्ति तस्यानिमित्तम् ॥ उपजीव्यविरोधस्या-
युक्तत्वमिति न्यायमूलैषा । अत एवात्र संनिपातशब्देन न पूर्वपरयोः संबन्ध एव किंतु विशेष्यविशेषणसंनिपातो ऽपि गृह्यते । अत एव ग्रामणि कुलमित्यादौ नपुंसक-
ह्रस्वत्वे ऽपि पिति कृति इति तुम् । प्रातिपदिकाजन्तत्व-
संनिपातेन जातस्य ह्रस्वस्य तद्विधातकत्वात् । तुक्-
जन्तत्वविधातः स्पष्ट एव ॥

तद्धि श्रीणाम् भ्रूणमित्यत्र नुडर्थम् । तच्चैकेनापि योगेन सिध्यति । ओसि तु नदीकार्याभावान्न दोषः । तथा च योगद्वयकरणमनर्थकं संदेनां ज्ञापितायां त्वस्यामजादिप्रत्ययसंनिपातं निमित्तीकृत्य जायमानाया नदीसंज्ञाया तत्संनिपातविधातकत्वानुपपत्तिं प्रत्ययनिमित्ततया नुडगमो न स्यादिति । तदयुक्तम् । न्यायसिद्धेऽर्थे ज्ञापकान्तरानुसरणस्या-
युक्तत्वाद्विषयमाणदोषमाणपक्षेऽप्येवाशयेनाह । [उपजीव्येति ।] उपजीव्यतीत्युपजीव्यमिति णिज-
न्ताहहलोरिति प्यत् । [अत एवेति ।] अस्य न्यायमूलकत्वादेवेत्यर्थः । [संनिपातोऽपीति ।] अन्यथा धर्मिग्राहकसाजात्यासौर्वपर्यलक्षणस्यैव तस्य ग्रहणं स्यादिति भावः । [अत एवेति ।] विशेषणविशेष्यभाववरूपसम्बन्धस्याप्यत्र संनिपातशब्देन ग्रहणादेवेत्यर्थः । [ग्रामणिकुलमित्या-
दाविति ।] व्यस्ते समस्ते चेत्यर्थः । व्यस्ते आह । [नपुंसकह्रस्वत्वेऽपीति ।] अपिना षष्ठीसमासे इको ह्रस्व इति ह्रस्वसमुच्चयः । तत्रेणान्तपूर्वपरसंनिपातनिमित्तकस्य ह्रस्वान्याया परिभाषया तद्विधातकतुगानिमित्तकत्वमिति भावः । [प्रातिपदिकाजन्तत्वसंनिपातेनेति ।] प्रातिपदि-
कस्याजन्तत्वविशेषणेन य सम्बन्धस्तनेत्यर्थः । [तद्विधातकत्वादिति ।] तादृशसंनिपातविधातक तुगानिमित्तकत्वादित्यर्थः । तुक्तत्वादिधातकत्वं दर्शयति । [तुकीति ।] [अजन्तत्वविधात इति ।] अजन्तत्वरूपविशेषणसंनिपातस्य विधात इत्यर्थः । न च ह्रस्वस्य तुक्पि यदागमन्यायेन

न चार्थाश्रयत्वेन ह्रस्वस्य बहिरङ्गतया ऽसिद्धत्वम् ।
अर्थकृतबहिरङ्गत्वानाश्रयणस्योक्तत्वात् । किंच षत्व-
तुकोरसिद्ध इत्येतद्बल्यतत्कृति तुग्रहणाच्च तुविधौ
बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । सर्वविधसंनिपातग्रहणा-
देव वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तं स्यादित्ये-
तत्परिभाषादोषनिरूपणावसरे वार्तिककृतोक्तम् । न हि
प्रत्ययः पूर्वपरसंनिपातनिमित्तकः । स एव च संनिपात-

तुविशिष्टस्याज्ग्रहणेन ग्रहणत्र तद्विधात इति वाच्यम् । आने मुणिति मुन्निधानसामर्थ्येन
तन्म्याप्रयानित्यच्चादिहाप्रवृत्तेः । अस्यान्यथा सिद्ध्या नात्र विशेषणविशेष्यभावसन्निपातग्रहणमिति
कैयट्यादुक्तिं सण्डयति । [न चेति ।] [अर्थकृतेति ।] ननुंसकत्वरूपार्थकृतेत्यर्थः । तदाश्रयण-
मतेऽप्याह । [किञ्चेति ।] [अप्रवृत्तेरिति ।] नाजानन्तर्य इति निषेधेन तदसंस्त्वेऽन्तरङ्गपरिभाषाया
अनित्यत्वेन वा तद्विषये तदप्रवृत्तेरिति भावः । अन्यथा अवीत्य वृत्तहमिरित्यादौ तथैव
पदान्तादावोक्तादेशस्य नलोपस्य चासिद्धत्वे सिद्धे आद्ये तुग्रहणमन्त्ये कृति तुग्रहणञ्चानन्तर्यकं
स्यादिति भावः । एवमत्र फलं प्रदर्श्य, प्रमाणमाह । [सर्वविधेति ।] उभयविधेत्यर्थः ।
[वर्णाश्रय इति ।] प्रतिपदिकस्यादन्तत्वरूपसम्बन्धनिमित्तक इत्यर्थः । [वर्णविचालयेति ।]
वर्णलोपयेत्यर्थः । अत्र तदग्रहणे वार्तिकोक्तसामान्यं दर्शयति । [न हीति ।] [प्रत्यय इति ।]
दाक्षिरित्यत्रात इत्यनेन विहित इन् प्रत्यय इत्यर्थः । [पूर्वपरसन्निपातनिमित्तक इति ।] तथा
च तस्यैवत्र सन्निपात शब्देन ग्रहणोऽत्र तादृशसन्निपातस्यासत्त्वात्परीभाषाप्रसक्तेरेवभावेन
परीभाषादोषाणामप्रस्तावे तदुक्तिसङ्गता स्यादिति भावः । ननु वार्तिककृता तश्चात्रापि
भाष्यकृता उपेक्षित एवायमर्थः । अत एवाग्रे न प्रत्ययरसन्निपातनिमित्तक इत्याशङ्क्य, अङ्ग
संज्ञा तर्ह्यनिमित्तं स्यादिति समाहितम् भाववोक्त्याशङ्क्य तस्यैकदेश्युक्तिवत्त्वात् तद्वाच्यं

शब्देन गृह्यत इति मत्वा न प्रत्ययः संनिपातनिमित्तक
इति शङ्कायां तदभ्युपेत्यैवाङ्गसंज्ञा तर्ह्यनिमित्तं स्यादि-
त्येकदेशिनोक्तमिति न तद्भाष्यविरोधः । किं चैवं शैवो
गार्ग्यो वैतनेय इत्यादावप्याङ्गसंज्ञाया लोपनिमित्तत्वा-
नापत्या वर्णाश्रय इत्यस्य वैयर्थ्यम् ॥ ग्रामणि-
कुलं ग्रामणिपुत्र इत्यादावुत्तरपदनिमित्तके ह्रस्वत्वे

प्रमाणमित्याह । स एव हीति । पूर्वप्रत्यक्षसन्निपात एवेत्यर्थः । एककारेण विशेषणविशेष्यभाव
रूपसन्निपातनिरासः । [मत्वेति ।] अनेनोक्तशायमजानानस्यैकदेशिन इयं शङ्केति सूचितम् ।
[तदभ्युपेत्यैवेति ।] स एवान्न सन्निपातशब्देन गृह्यत इत्यमुमर्थमस्मीकृत्यैवेत्यर्थः । [एक-
देशिनोक्तमिति ।] तथा च शङ्कासमाधानयोः श्रमोप्येकदेश्युक्तित्वेन न तद्भाष्यमुक्तार्थानाश्रयणे
मानमिति भावः । ननुक्तशङ्कासमाधानपरभाष्यस्य तद्वार्तिकाशयवर्णनपरतया वार्तिकोक्तार्थे
अरुचिप्रदर्शनपरतया वा योजनेनैवोपपत्तवाचकेकदेश्युक्तिवत्त्वमन्युक्तमत आह । [किञ्चैवमिति ।]
वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालयानिमित्तमिति वार्तिकस्य प्रत्ययसन्निपातप्रयुक्ता अङ्गसंज्ञा पृच्छति
सम्बन्धिवर्णविनाशकस्येति लोपं प्रति निमित्तं न स्यादित्याशयकत्वे स्मृदायाश्रय
प्रत्ययस्थलेऽप्यङ्गसंज्ञाया लोपनिमित्तकत्वानापत्या प्रत्ययार्शे वर्णाश्रयत्वविशेषणमन्तर्यकमिति
तदज्ञानेन तस्य तादृशाशयवर्णनपरं भाष्यमेकदेशिन एवेति भावः । तदेतदाह । [शैवो, गार्ग्य
इति ।] शिवादिभ्योऽण् गार्गदिभ्यो यञ् स्त्रीभ्यो ढगित्यादिभिर्विहित प्रत्ययस्थलेऽपीत्यर्थः ।
[वैयर्थ्यमिति ।] सामान्यतः प्रत्ययो वर्णविचालयानिमित्तमिति वाच्ये वर्णाश्रय इति विशेषणं
व्यर्थमिति शयायः । ननुक्तरीत्या तुविषये सर्वथा बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तत्वात् च विशेषण-
विशेष्यभाववरूपसंनिपातस्यापि ग्रहणे ग्रामणि कुलमित्यादौ तुव्यपराणस्यैतत्परीभाषाप्रस्तावसाध्यतया
कुन्नेजन्त इति सूत्रे ह्रस्वयेति सूत्रे च प्रकारान्तरेण तद्वारणं भाववोक्तसङ्गतं स्यादत आह ।
[ग्रामणि कुलमित्यादिना ।] [उत्तरपद निमित्तके ह्रस्वत्वे इति ।] ग्रामण्यः कुलं, ग्रामण्यः पुत्र

यथाकथंचिद् बहिरङ्गपरिभाषयापि वारणं संभवतीति कृन्मेजन्त इत्यत्र ह्रस्वस्य पितीति सूत्रे चैकदेशिना तथा परिभाषया तुग्वारितो भाष्ये । अत एव परिभाषा-फलत्वेनेदमुक्तं कृन्मेजन्त इति सूत्रे वार्तिककृत्येति केचित् ॥ संनिपातलक्षणविधिवमस्या लिङ्गम् । स्वप्रवृत्तेः प्राक् स्वनिमित्तभूतो यः संनिपातस्तद्विधातस्य स्वाति-रिक्तशास्त्रस्य स्वयमनिमित्तमिति फलति ॥

इति षष्ठी समासे इको ह्रस्वोऽड्य इति ह्रस्वे इत्यर्थः । नाजानन्त्य इति निषेधस्य जगत्कृत्वादाह । [यथा कथंचिदिति] सर्वथा निषेधार्थानाश्रयणेन यत्र बहिरङ्गेऽन्तरङ्गे वा अचोरानन्त्यं तत्रैव तत्प्रवृत्तिरिति नात्र तत्प्रवृत्तिरित्याशयेन वेत्यर्थः । [परिभाषाभीति] अपिरेतत्परिभाषासमुच्चायकः । [संभवतीति] न तु वास्तवं वारणमिति भावः । अनेन समस्ते घटितवटकनिमित्तकत्वरूपबहिरङ्गान्तरङ्गभावस्य सत्त्वाद्यथाकथंचित्या वारणसंभवेऽप्यसमस्ते ह्रस्वे सर्वथा तथा वारणसम्भवाच्च तद्वारणयात्र निरुक्तसंनिपातस्यापि ग्रहणमावश्यकमिति सूचितम् । [एकदेशिनेति] नाजानन्त्यं इति निषेधपरिज्ञानाद्यस्ते कथंचिदपि तद्विषयत्वाभावाच्च तथा तुग्वारणपरस्य तद्व्याख्यैकदेश्युक्तत्वमिति भावः । [अत एवेति] समस्ते ग्रामणिपुत्र इत्यादौ कथंचिद्बहिरङ्गपरिभाषया वारणसंभवेऽप्यसमस्ते तथा सर्वथा वारणासम्भव इत्याशयेनैवेत्यर्थः । [परिभाषाफलत्वेनेति] सन्निपातपरिभाषाफलत्वेनेत्यर्थः । [इदमिति] समास-व्याससाधारणं ग्रामणिकुलमिमेत्येतदेवोक्तम् । न तु ग्रामणिपुत्र इत्यादीत्यर्थः । [केचिदिति] भाष्यतत्त्वविद इत्यर्थः । एवं परिभाषाफलं प्रदर्श्य, परिभाषया लिङ्गवचनियमात्तदुपस्थापकं लिङ्गमाह । [संनिपातलक्षणविधित्वमिति] तस्य लिङ्गत्वकथनेन फलितमर्थमाह । [स्वप्रवृत्तेः प्रागिति] संनिपातलक्षणविधिवृत्तेः प्रागित्यर्थः । [स्वनिमित्तभूत इति] अत्र उतारत्र च स्वशब्देन संनिपात-लक्षणविधेरेव ग्रहणम् । सर्वत्र स्वेन लेशतस्तद्विधातस्यानिवार्यत्वादाह । [स्वातिरिक्तशास्त्रस्येति]

नन्वेवं रामायेत्यादौ सुपि च इति दीर्घानापत्तिः । अदन्ताङ्गुलैः संनिपातेन जातस्य यादेशस्य तदविधातक-त्वात् ॥ न च यज्यादित्वसापेक्षदीर्घस्य बहिरङ्गत्वायाऽसिद्धत्वान्नात्र संनिपातविधात इति वाच्यम् । आरो-पितासिद्धत्वेऽपि वस्तुतस्तद्विधातस्य जायमानत्वेनै-तत्प्रवृत्तेः । किं चान्तरङ्गे कर्तव्ये बहिरङ्गस्यासिद्धत्वे

स्वेन लेशतस्तद्विधातेऽपि स्वप्रवृत्त्युत्तरं लेशतोऽनुवर्तमानसंनिपातसर्वांशविधातकशास्त्रान्तरस्य स्वयमनिमित्तमित्यर्थः । लोकेऽप्युपजीव्योपजीवकमावस्थले उपजीवकेनोपजीव्यस्य लेशतो विधातस्य नान्तरीयकतया तदभ्युपगमेऽपि स्वातिरिक्तसर्वांशतद्विशोधन एव स्वस्य निमित्ततया अन्याव्य-त्वलाभादस्येदृशार्थकत्वमुक्तिमिति भावः । परिभाषाङ्गीकारे दोषमाशङ्कते । [नन्वेवमिति] [तदविधातकत्वादिति] तादृशादन्ताङ्गुलैः संनिपातविधातकदीर्घविध्यनिमित्तत्वादित्यर्थः । जाति-पक्षेऽपि तत्परिदेशेषु सर्वत्र व्याप्यजातेरेव निर्देशादीर्घे सति ह्रस्वत्वमानाधिकरणालजोतेर्विनाशाद-दन्तत्वरूपविशेषणसन्निपातस्य विनाशः स्पष्ट इति भावः । [यज्यादित्वसापेक्षेति] एतेन परनिमित्त-कत्वेन दीर्घस्य बहिरङ्गत्वमिति सूचितम् । तथैव वाच्ये एवमुक्तिस्तु बहूपेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वमिति-मतसाधारण्येन तत्त्वसूचनार्थेति बोध्यम् । [असिद्धत्वादिति] अत्र दीर्घस्यासिद्धत्वं यादेशदृष्ट्या, न तु परिभाषादृष्ट्या । तथा अन्तरङ्गाया दुर्गत्वात् । परिभाषादृष्ट्या असिद्धत्वेऽपि यादेशदृष्ट्या सिद्धत्वेन परिभाषाप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वाच्च । नन्वारोपशास्त्रसार्थक्यान्याथानुपपत्त्या शास्त्र-बोधितयारोपस्यापि कार्यप्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरनियामकत्वस्यानवश्यमुपेतया इदमयुक्तमत आह । [किञ्चान्तरङ्ग इति] ननु सन्निपातलक्षणविधित्वमेव ह्यस्या लिङ्गम् । ततश्च लक्ष्यप्रवृत्तेः पूर्वं वाक्यार्थबोधकाल एवैषा परिभाषा लेख्य इत्येतच्छ्रौणैकवाक्यतापन्ना सती यादेशस्य तदीयसन्निपातविधातकविधिं प्रति निमित्तत्वाभावं बोध्यतीति तदानीमन्तरङ्गभूतयादेशदृष्ट्या तदेकवाक्यतापन्नापरिभाषादृष्ट्या च बहिरङ्गत्वेनासिद्धतया यत्र सन्निपातविधाताभावबुद्धिस्तत्र

ऽपि तत्र कृते तस्यासिद्धत्वे मानाभावः । किं चाति-
देशिकसंनिपातविधाताभावमादायैतदप्रवृत्तौ गौरीत्यादौ
संबुद्धिलोपे ऽपि स्थानिवत्त्वेन ह्रस्वनिमित्तसंनिपात-
विधाताभावात्तत्रैतस्यातिव्याप्तिपरकृन्मेजन्त इति सूत्रस्य-
भाष्यासंगतिः । संनिपातस्याश्रास्त्रियत्वाच्चात्र स्थानि-
वत्त्वमिति चेत्तर्ह्यत्रासिद्धत्वमपि कथमिति विभावय ।

तथावोधितुमशक्यतया दीर्घविधायप्रवृत्त्याऽनया परिभाषया पश्चादसिद्धत्वाभाववतोऽपि तस्य
निवृत्त्ययोगादिदमयुक्तमेवेत्यत आह । [किञ्चातिदेशिकेति ।] तत्तच्छास्त्रसार्थस्यान्यथाऽनुपपत्त्या,
आहारीपस्याप्यन्यत्र कार्यप्रवृत्तिनियामकत्वेऽप्यत्र प्रमाणान्तरोविधातदभाव इति भावः ।
तदेतदर्थयति । [भाष्यासङ्गतिरिति ।] [एतदप्रवृत्ताविति ।] सन्निपातपरिभाषया अप्रवृत्तावित्यर्थः ।
[स्थानिवत्त्वेनेति ।] आनुमानिकस्थानिवद्भावेन सन्निपातलाभ इति भावः । श्रौतस्थानिवद्भावेन
संबुद्धित्वं तु न भवति । आचार्यकान्तव्यावित्यनेन निषेधात् । प्रत्ययलक्षणेनापि न
संबुद्धित्वम् । एङ्ङादिति सूत्रे हल एव प्राधान्येन वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमित्यनेन
तन्निषेधादिति बोध्यम् । [भाष्यासङ्गतिरिति ।] अस्य कृन्मेजन्त इति सूत्रश्रेत्यादिः । यदि
तु स्थानिवद्भावेन सन्निपातविधाताभाववृद्धिरादेशस्य लुक्प्रवृत्त्यनन्तरमेवेति प्रवृत्तिकालिकं
तद्विधातमादाय तद्विषये परिभाषाप्रवृत्तिर्दुर्वारा । बहिरङ्गविषये तु लक्ष्ये प्रवृत्तिमन्तरैव बहिरङ्गत्वेन
ज्ञातस्याविद्यमानताबुद्धौ कथमपि तद्विधाताभावादप्रवृत्तिरैतस्या इति वैचार्येनैतद्व्याप्योपपत्तेराति-
देशिकमन्निपातविधाताभावोऽपि वास्तविकमन्निपातविधातेन परिभाषाप्रवृत्तिरित्यर्थे नैवं भाष्यं
मानमिदित्युच्यते । तदा “यादेशः स्युपिचेति दीर्घत्वस्य ” तिप्रवृत्तविषये परिभाषाया अतिव्याप्ति-
प्रदर्शनपरमेव तत्सूत्रस्यं भाष्यं मानमिति बोध्यम् । [अश्रास्त्रियत्वादिति ।] तासौ नित्यानिदृत्व-
त्सन्निपातस्याप्यश्रास्त्रियत्वाच्च तस्य स्थानिवत्त्वेनानयनं शक्यमिति भावः । [अत्रेति ।] अश्रास्त्रिये
सन्निपातविधाताभावे इत्यर्थः । [असिद्धत्वमपीति ।] बहिरङ्गासिद्धत्वमपीत्यर्थः । [कथमिति ।]

अश्रास्त्रिये ऽसिद्धत्वाप्रवृत्तेरिदृदेत् इति सूत्रे कैयटेन
रपष्टमुक्तत्वात् । एवं च पूर्वत्रासिद्धीये ऽपि कार्ये
एतत्परिभाषाप्रवृत्तिर्भवत्येवेति चेत् । न । कष्टाय इति
निर्देशेनैतस्या अनित्यत्वात् ॥

ययोः संनिपातस्य विधातकं शास्त्रं तयोः संनिपात-
निमित्तकविधावुपादानमपेक्षितमिति तु नाग्रहः ।

अत एव सन्निपातपरिभाषादेशनिरूपणावसरे भगवता पुष्पकृतस्य, अदीदपदित्युक्तम् । अन्यथा
अन्तर्भूतनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गगुणगमदृष्ट्या बहिर्भूतचङ्गनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गस्य इत्यस्यासिद्धत्वाच्च
सन्निपातविधातकत्वाच्चाभावान्न परिभाषाया अप्रवृत्त्या तदसङ्गतिरस्यैव । भाष्येऽप्यार्थस्य कष्टतोऽ-
नुक्तत्वादह । [कैयटेनेति ।] [एवं चेति ।] आरोपितसन्निपातविधाताभावोऽपि वास्तविकसन्निपात-
विधातामादायैतत्परिभाषाप्रवृत्तेरुक्तमणसिद्धत्वे चेत्यर्थः । [अत्रयेवेति ।] अतिप्रसङ्गत्वनित्यत्वेन
परिहरणीयः । गवाक्ष इति भाष्यप्रयोगेण, एचोऽ यवायाव इत्यादि सौत्रप्रयोगेण च परिगणितानि-
रिक्तविषयेऽपि परिभाषाया अप्रवृत्तेर्वर्जनादिति तत्तदशयः । अन्यथा तत्राद्ये अवज्ञादेशोत्तरं
सर्वणदीर्घस्य द्वितीये उत्त्वोत्तरं गुणस्य पूर्वरूपस्य चानया परिभाषया अप्रवृत्तौ तदसङ्गतिरिति बोध्यम् ।
पूर्वत्रासिद्धीयेऽपि कार्ये परिभाषाप्रवृत्तौ फलं तु दधिभक्त्यादौ नञ्विषयस्यानिसन्तस्येत्यनेन
प्रवृत्तमाध्यातत्वात्माश्रित्य प्रवृत्तस्योपादादनुदात्तस्य स्वरित इत्यस्य शेषनिधातप्रयोजकत्वाभावात् ।
स्पष्टं चेद् “मनुदात्तं पदमेकवर्ज्यं” मिति सूत्रे शेषरे । ननु ययोसन्निपातः कार्यस्य निमित्तं
तयोः सन्निपातलक्षणविधवुपादान एवैषा परिभाषा प्रवर्तते । यथा वेर्द्धातिमुखे विङ्गिते-
रुपादानादेशा परिभाषा गुणस्याप्ययसंज्ञाद्वारा लुक् प्रत्यनिमित्ततां बोधयति । प्रवृत्तेनैव इत्यस्य
ड्ये इति सूत्रेऽनुपादानात्तत्राभ्येत्यारिभाषाविषय इत्यनया परिभाषया रामायत्यत्र स्युपि चेति दीर्घा-
नपत्तिग्रहणा अनित्यत्वेन तत्समाधानं चायुक्तमत आह । [ययोसन्निपातस्येति ।] [उपादानमिति ।]

अत एव दाक्षिरित्यत्राकारान्तप्रकृतीञ्संनिपातनिमित्ताङ्ग-
संज्ञा अनया परिभाषयाह्योपस्य निमित्तं न स्यादित्या-
शङ्क्यानित्यत्वेन समाहितं कृन्मेजन्त इति सूत्रे भाष्ये,
न ह्यङ्संज्ञायामदन्तस्याङ्संज्ञेत्युक्तमस्ति ॥ न च
कुम्भकारेभ्य आधय इत्यादावव्ययसंज्ञाया अनया
परिभाषया वारणपरभाष्यासंगतिः । अनया परिभाषया
लुङ्मा भूत् । अव्ययत्वं तु स्यादेव । लुका हि तदीय-
संनिपातस्य विघातो नाव्यसंज्ञा । संज्ञाफलं त्वकच्
स्यादिति वाच्यम् । एतदुदाहरणपरभाष्यप्रामाण्येन

अस्य विशिष्येत्यादिः । उक्तमर्थं द्रढयति । [अत एवेति ।] तदनाग्रहदेवेत्यर्थः । [समाहितमिति ।]
अन्यथा शङ्काग्रन्थस्यात्रेदृशार्थापिरिज्ञानेन प्रवृत्तस्या एकदेश्युक्तत्वेन योजनेऽपि तथैव समाधेर्वक्त-
व्यतया अनित्यत्वेन समाधानमसङ्गतं स्यादिति भावः । संनिपातलक्षणविधौ विशिष्यतदनाश्रयणमेव
दर्शयति । [नहीति ।] अत्र विशेषं वक्तुं भाष्यविरोधमाशङ्कते । [न चेति ।] [इत्यादिति ।]
आदिना विकीर्षवे इत्यस्य सङ्ग्रहः । [अव्ययसंज्ञाया इति ।] कृन्मेजन्त इत्यनेन प्राप्ताया इत्यर्थः ।
कुम्भकारेण्यणन्तम् । आधीरित्यत्राङ्पूर्वाद्वाज उपसर्गो घोःकिरिति किप्रत्ययः । विकीर्षवे
इत्यत्र सक्नानुप्रत्ययः । एष्वेवाधुत्तरं स्थानिकत्वेन कृत्वाद्यपदेऽशिवद्भावेनैतत्तत्त्वाच्चाव्ययसंज्ञा-
प्राप्तिरिति भावः । [तदीयसंनिपातस्येति ।] एत्वगुणनिमित्तभूतसंनिपातस्येत्यर्थः । ननु
तत्संनिपातस्य लुका विनाशान्नया परिभाषया लुकोऽप्रवृत्तौ फलाभावादव्ययसंज्ञापि नैत्यव्ययत्वं
तु स्यादेवेत्युक्तमत आह । [तत्फलंत्विति ।] अव्ययसंज्ञाफलमित्यर्थः । [अकजिति ।] अव्यय-
सर्वनाम्नामकजित्यादिनेति भावः । [एतदुदाहरणेति ।] अस्या अकम्प्रहितोक्तोदाहरणेत्यर्थः ।

साक्षात्परंपरया वा स्वनिमित्तसंनिपातविघातकस्य स्वय-
मनिमित्तमित्यर्थेनादोषात् । एतेनात्राकच् स्यादित्य-
पास्तम् ॥ न च कार्यकालपक्षे लुगेकवाक्यतापन्नसंज्ञा-
बाधेऽप्यकजेकवाक्यतापन्ना स्यादिति वाच्यम् । अन्त-
रङ्गायां तदेकवाक्यतापन्नसंज्ञायां बहिरङ्गगुणोदरसिद्ध-
त्वात्, लुगेकवाक्यतापन्ना तु न गुणादितोऽन्तरङ्गा-
उभयोरपि शब्दतः सुवाद्याश्रयत्वात् ॥

न यासयोरिति निर्देशाच्चैषाऽनित्या । तेन नाति-

[परम्परया वेति ।] अत एव अस्या मूर्धामिधित्तोदाहरणभूते शतानीत्यादौ लुक्प्रवृत्तिद्वारा
नुमागमानिमित्तभूतसंनिपातविघातकायाष्पसंज्ञाया अनया परिभाषया निवृत्तिरिति भावः ।
[एतेनेति ।] उक्तार्थेनाव्ययत्वस्यापि वारणेनेत्यर्थः । मुख्यं कार्यकालत्वमाश्रित्य पुनस्सङ्कते ।
[नचेति ।] [संज्ञाबाधेऽपीति ।] तत्पक्षे संज्ञाशास्त्राणां तत्तद्विधिरैकवाक्यतया संज्ञाविधानाल्लुगेक-
वाक्यतापन्नायास्तस्याः परम्परया संनिपातविघातकत्वेनानया तदप्रवृत्तावपीत्यर्थः । [स्यादिति ।] तस्याः
कथञ्चिदपि तदविघातकत्वादिति भावः । [अन्तरङ्गेति ।] अनैमित्तिकत्वेनापरनिमित्तकत्वेन वेति भावः ।
[तदेकवाक्यतेति ।] अकजिविधायकशालैकवाक्यतेत्यर्थः । [बहिरङ्गेति ।] सनिमित्तकत्वेन परनिमित्त-
कत्वेन वेति भावः । [गुणादेरिति ।] आदिना एत्वसङ्ग्रहः । [असिद्धत्वादिति ।] तथाचैवन्तत्वा-
भावादव्ययसंज्ञाया अप्राप्तिरिति भावः । नन्वेवं लुगेकवाक्यतापन्नाया अव्यवं रीत्या वारणस्मभे-
ऽनया तत्र तद्वारणपरं भाष्यमसङ्गतमेवेत्यत आह । [लुगेकवाक्यतेति ।] [उभयोरपीति ।]
लुगेकवाक्यतापन्नाव्ययसंज्ञाया गुणादीनां चेत्यर्थः । [सुवाद्याश्रयत्वादिति ।] तदेकवाक्यतापन्नाया
अपि तस्यास्तनिमित्तनिमित्तकत्वादुभयोरपि सुवाद्याश्रयत्वमिति भावः । आदिना प्रकृतिसंग्रहः ।
कष्टायैति निर्देशेन दीर्घविषय एवास्या अप्रवृत्तिस्यान्नान्यत्रेति भ्रमवारणयाह । [निर्देशाच्चैति ।]
[अनित्येति ।] अन्यथा विभक्त्यानन्तर्यं निमित्तौकृत्य जायमानस्य त्यदाद्यत्वस्य परम्परया

प्रसङ्गः । स्पष्टाचयेयं कुन्मेजन्त इति सूत्रे भाष्ये ॥ अस्या अनित्यत्वे फलानि भाष्ये परिगणितानि, वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तम् । दाक्षिः ॥ आत्वं पुण्विधेः । कापयति ॥ पुण्हस्वत्वस्य । अदीदपत् ॥

तद्विधातकन्यापं प्रति निमित्तत्वाभावे तन्निर्देशासङ्गतिरिति भावः । [नातिप्रसङ्ग इति] न कश्चिन्माणा-ति-प्रसङ्ग इत्यर्थः । [भाष्ये इति] तत्र हि आष्ये कुम्भकोरस्य इत्यादावव्ययत्ववारणायारब्धं कुन्मेजन्तश्चानिकारोकारप्रकृतिः अनन्त्यप्रकृतिरिति वेति वार्तिकप्रत्याख्यानोपेयमुक्ता । अर्वाणाश्रय इति पाठे आष्येयादीनामसङ्ग्रहादह । [वर्णाश्रय इति] तेनात्रेयादाविवर्णाश्रयस्येतश्चानिच इति ढकोऽपि सङ्ग्रहः । [वर्णविचारस्येति] वर्णलोपस्येत्यर्थः । [अनिमित्तं स्यादिति] अनया परिभाष्येति भावः । [आत्वं पुण्विधेरिति] क्रीड्यातोर्णिचि वृद्धौ कृतायां ” क्रीड्जीनां णावित्यनेन घातोर्णिजानन्तर्यं निमित्तीकृत्य विधीयमानमात्वं तदनन्तर्याविवातकस्य पुको निमित्तं न स्यादिति भावः । अर्तिर्हीत्यस्याङ्गस्य य आकारस्तस्य पुगित्यर्थादव्ययवक्तुं पुकं मत्वाऽयं दोषोऽन्यासः । अङ्गभक्तत्वे तु यदागमन्यायेन विधानकाल एव तस्य प्रकृत्यवयवत्वाविश्रयात्स्याङ्गस्य नान्यथावयवकत्वात् सन्निपातविधात इति नात्र दोष इति कैयटः । उद्योतकृतत्वाङ्गभक्तत्वेऽप्ययं दोषः । यादृशयोःसन्निपातःपुङ्निमित्तं तस्य विधातसत्त्वात् । यदागमा इति परिभाषया तद्वग्रहणेन ग्रहणेऽपि सूत्रश्रुतसन्निपातस्याभावात् । अत्र चेदमेव आर्थ्य मानम् । परिभाषाप्रयोजनमतिपादपरं ह्यस्त्वं तुक्विधेरित्यादि च । अतःपरिभाषानित्यत्वेनैवायं दोषो वाणीय इति वदन्ति । एतेनात्र कैयटोद्योतयोरैकारयकत्वं वदन्तःचिद्विद्वद्व्याःभराताः । [पुष्पस्त्वस्येति] प्यकारसन्निपात-निमित्तःपुष्कतद्विधातकस्योपवाह्यस्यानिमित्तमित्यर्थः । न च ह्रस्वस्य चङ्ङारणिनिमित्तकस्य णिनिमित्तपुष्पपक्षेया वाहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्कथमत्र परिभाषाप्रतिरिति वाच्यम् । एतद्वाप्यभाषाण्ये-नानया असिद्धस्यापि निवृत्तिश्चिकारात् । किञ्च तया शास्त्रीयकार्येऽसिद्धत्वेऽपि लौकिके

त्यदाद्यकारणविविधेः । या सेति । इङ्विधिराकारलोपस्य । पण्विवात् । ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप्, अन्तोदात्तादुत्तरपदा-दिति मतुब्रविभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्य । अग्निमान् । परमवाचा । नदीह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्य । नदीकुमारी-त्यादि । यादेशो दीर्घत्वस्य । कष्टाय । इतो ऽन्यत्र प्रवृत्तिरेव, दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिता इति भाष्योक्तेरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ८६ ॥

ननु पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्र इत्यादौ

सन्निपातेऽसिद्धत्वाभावाच्च । [त्यदाद्यकारणविविधेरिति] विभित्तयानन्तर्यं निमित्तीकृत्य जायमानमत्वं तदानन्तर्याविधातकन्यापं प्रत्यनिमित्तं स्यादित्यर्थः । [इङ्विधिरिति] कस्वेकाबाद्ध-सामित्याकारान्तलक्षण इङ्विधिराकारलोपस्य निमित्तं न स्यादित्यर्थः । [ह्रस्वनुङ्भ्यामिति] अनेन सूत्रेण ह्रस्वान्तादन्तोदात्तात्परस्य मतुपो विधीयमानमुदात्तत्वं अन्तोदात्तादुत्तरपदादित्यनेन विधीयमानं विभक्त्युदात्तत्वं च शेषनिघातस्य निमित्तं न स्यादित्यर्थः । [नदीह्रस्वत्वमिति] सम्बुद्धिनिमित्तकमन्वार्थनघोरिति ह्रस्वत्वमेङ्ङ्ङात्वादिति सम्बुद्धिलोपस्य निमित्तं न स्यादित्यर्थः । [यादेशस्तुपि चेति दीर्घत्वस्येति] श्रीपायेत्यादावातो लोपे परिभाषा प्रवर्तत एव । तत्र हि यादेशनिमित्तभूत ह्रस्वत्वस्य अकारागतस्य दीर्घेण निवृत्तावयवकारत्वरूपसामान्यमादेशोऽप्यनुवर्तत-एवेति लोपे सन्निपातविधातस्य एवेति वदन्ति । ८६

अस्या न्यायसिद्धताया अपि कश्चिन्माणात्वात्तत्प्रसङ्गेनाह । [नन्विति] [इत्यादाविति] आदिना पञ्चवीज्येयादौ रेफसङ्ग्रहः । तत्र हि पञ्चभिर्धाराभिःक्रीत इत्यर्थे आहर्षयस्य ठकोऽध्यर्थेति छक् । सन्निघोणशिष्टानामित्यत्र निर्धारणे षष्ठी । समुच्चयेन विहितानां मध्ये

द्विगोलुगित्यणो लुकि लुक्तद्धित इति स्त्रीप्रत्ययलुक्क्या-
नुकः श्ररणापत्तिरत आह ॥

संनियोगशिष्टानामन्यतरापये उभयोरप्यपायः ॥ ८७ ॥

अत्र च बिल्वकादिभ्यश्च लुक् इति सूत्रस्य
छग्रहणं ज्ञापकम् । तद्धि छमातस्य लुगबोधनद्वारा कुको
ऽनिवृत्तिर्यथा स्यादित्यर्थम् ।

द्वयोरन्यतरस्य शास्त्रागो निवृत्तौ संभावितया मुभयोरपि निवृत्तिप्रवृत्तिरिति परिभाषार्थः ।
संभावनानिवेशाच्च पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्र इत्येकेन्द्रशब्दान्तस्याकारस्य न निवृत्तिः ।
अन्यथा त्वान्तरङ्गत्वात्सर्वर्णदीर्घोत्तरमानुको निवृत्ताकारस्यापि निवृत्तिः प्रसज्येत । न च सर्व-
विधिभ्यो लुगिर्धिवर्लीयसीति न्यायेन लुगिर्वधेरनवगतौ बलवत्त्वात्सर्ववृत्तिसम्भावनायामन्तरङ्गस्यापि
सर्वर्णदीर्घस्य पूर्वमपवृत्तौ प्रथमतो लुकि तत्सन्निधुक्तस्यान्यानुकस्सर्वर्णदीर्घापूर्वमेव निवृत्तौ नोक्त-
दोष इति संभावनानिवेशो निष्फल एवेति वाच्यम् । पञ्चभिरेनीभिः क्रीतः पञ्चेत इत्यत्र तकारश्रवणस्य
तत्फलत्वात् । अन्यथाऽनेन न्यायेन नकारनिवृत्तावपि देवदत्तहन्तुहन्त्यायेन तकारस्य श्रवणं न
स्यात् । सम्भावनानिवेशो तु प्रसक्तस्यैव नकारस्य निवृत्त्या न दोष इति बोध्यम् । अपयस्त्वान्ता-
त्यन्तिकी निवृत्तिः । तेन एत्या अपयं ऐनेयः, झ्येनेय इत्यादौ ढकि यस्येति चेत्यनेनेकारस्य
लोपेऽपि स्थानिवद्भावेन स्त्रीप्रत्ययबुद्धेस्सत्त्वादात्यन्तिकनिवृत्तेरभावान्तरङ्गपरिभाषाविषयत्वाभावेन
नकारनिवृत्त्यभावः । अन्यथा लोपेनेकारस्य निवृत्तौ तत्सन्निधुक्तस्य नकारस्यापि निवृत्तिः स्यात् ।
नचात्र स्थानिभूतादयः पूर्वत्वेन दृष्टस्य कस्य चित्कार्यत्वाभावाच्च स्थानिवत्त्वप्रसक्तिरिति वाच्यम् ।
तत्र पूर्वविधिशब्दे तन्त्रेण निर्देशादेकत्र विधिशब्दस्य भावसाधनत्वाच्च पूर्वस्य स्थितिं प्रत्यपि
स्थानिवद्भावात्क्यकारसम्मतत्वात् । तदेतद्वक्ष्यति । स्थानिवत्त्वेन सिद्धमिति । छग्रहणस्य ज्ञापकत्व-
मुपपादयति । [तद्वीति ॥ छ ग्रहणमित्यर्थः । [छ मात्रस्येति ॥ छयैवेत्यर्थः । [इत्येतदर्थमिति ॥]

कृतकुगागमा नडाद्यन्तर्गता बिल्वाद्य एव तत्र निर्दिष्टा
बिल्वकादिशब्देन । न चैवमपि छग्रहणं व्यर्थं कृतकुगा-
गमानुवादसामर्थ्यादेव तदनिवृत्तिसिद्धेः । अन्यथा
बिल्वादिभ्य इत्येव वदेत् । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया

अयं भावः । बिल्वकादिभ्यो लुगिलुक्तावपि लुक्शब्देन कृतस्य प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्संज्ञत्वा-
ल्लुगिरित्यनेन प्रत्ययस्यार्थे सति बिल्वकादिभ्यः परस्यान्यस्य प्रत्ययस्यासम्भावच्छस्यैव लुक्सिद्धा-
वतिरित्यमानं छग्रहणं छमात्रस्यैव लुगर्थम् । तत्फलञ्च तत्सन्निधुक्तस्य कुकोऽनिवृत्तिः । येषां
परिभाषा न स्यात्तदा छग्रहणामावेऽपि छमात्रस्यैव लुक्सिद्धौ तदनर्थकं सदेनां परिभाषां ज्ञापयति ।
ज्ञापितेत्वस्मिन्ननेन न्यायेन कुकोऽपि निवृत्तिप्रसक्तौ छमात्रस्यैव लुगर्थं तच्चिरतार्थमिति । ननु
बिल्वकादिभ्य इत्यत्राकारोच्चारणेन स्वार्थकप्रत्ययान्तग्रहणात्तत्प्रवृत्तिकान्यप्रत्ययस्य लुग्यवृत्त्या
छग्रहणस्य सार्थक्यात् कथं ज्ञापकतेत्यत आह । [कृतकुगागमा इति ॥ कुगागमकरणे हेतुगर्भं
विशेषणमाह । [नडाद्यन्तर्गता इति ॥] [बिल्वाद्य एवेति ॥] एवशब्देन बिल्वशब्दप्रकृतिक
कान्तव्यवृत्तिः । [तत्रेति ॥] बिल्वकादिभ्य इति सूत्रे इत्यर्थः । [निर्दिष्टा इति ॥] आगन्तुना
अकारेणेति शेषः । प्रभृत्यर्थकादिशब्देन तेषामेव शीघ्रोपस्थितत्वात्कः ननुनां क्वचिदपि गणे
पाठाभावाच्चेति भावः । आदिशब्दस्य प्रकारवाचित्वं स्त्रीकृत्य कप्रत्ययान्तग्रहणान्तु न युक्तम् ।
सौत्रनिर्देशेष्वादिशब्दस्य प्रभृत्यर्थकताया एव प्रायशो दृष्टत्वात् । किञ्च तथा सति कान्ता-
च्छस्यासंभवेन छग्रहणे कृतेऽपि सूत्रस्य व्यर्थत्वाच्चेति बोध्यम् । ज्ञापनोत्तरमपि स्वार्थो
च्योतिरार्थ्यभावाच्च ज्ञापकत्वसम्भव इति शङ्कते । [न चैवमपीति ॥] ज्ञापितायामपि परिभाषाया-
मित्यर्थः । [तदनिवृत्तीति ॥] कुकोऽनिवृत्तीत्यर्थः । [अन्यथेति ॥] तदनुवादस्य तदनिवर्तकत्वाभावे
इत्यर्थः । [इत्येव वदेदिति ॥] बिल्वकादिभ्य इत्युक्तावपि यद्यनेन न्यायेन कुकोनिवृत्तिस्यत्तदा
नडादिष्वगमरहितानामेव बिल्वादीनां पाठालाघवाच्च बिल्वादिभ्यो लुगित्येव वदेत् । तथा
अनुस्त्वा कृतकुगागमानुवादाद्धकोऽनिवृत्तिसिध्यतीति तदर्थं छग्रहणमनावश्यकमिति भावः ।

विल्वादिपुरस्कारेण विहितप्रत्ययस्यैव लुगविधानाच्चाति-
प्रसङ्ग इति वाच्यम् । ततो ऽपि प्रतिपदोक्तत्वेन
विल्वादिभ्यो ऽण इति विकाराद्यर्थस्य लुगापत्तिवारणार्थं
कुमान्वादचारिताभ्यात् । समुच्चार्यार्थकचशब्दयोगे तु
विषेयपरेककालिकत्वैकदेशत्वानियमान्यायसिद्धापीयम् ।
यत्तु णाविष्टवदित्यनेन पुंवत्वविधानमेतदनित्यत्वज्ञाप-

ननु तथा निर्देशे विल्वादिभ्यः परेषां भवाद्यर्थकाणादीनामपि लुगापत्तितत्त्वद्वाराण्य तदनुवादास्य
सार्थकतया कथं तस्य सामर्थ्यमत आह । [लक्षणेति ।] प्रतिपदोक्तत्वस्वरूपमाह । [विल्वादीति ।]
[विहितप्रत्ययस्यैवेति ।] नडादीनां कुम्भेत्यनेन विहितप्रत्ययस्यैवेत्यर्थः । [नातिप्रसङ्ग इति ।]
न भवाद्यर्थकाणादीनां लुक्प्रसङ्ग इत्यर्थः । एवञ्च तत एवेष्टसिद्ध्या कृतकृत्तानामनुवादाऽनर्थक
एव । अतस्तत्सामर्थ्यात्तदनिवृत्तिसिद्धतया ज्ञापनोत्तरमपि छग्रहणाय चारिताभ्यार्भावाज्ज्ञापकत्वा-
नुपपत्तिरिति भावः । [ततोऽपीति ।] नडादिच्छादार्थार्थः । [प्रतिपदोक्तत्वेनेति ।] विशिष्टो-
च्चारितत्वेनेत्यर्थः । नडादिषु विल्वादीनां पाठेऽपि सूत्रे न तेषां विशिष्टोपादानमिति ततोऽप्यस्य
प्रतिपदोक्तत्वमिति भावः । [इतीति ।] इत्यनेनेत्यर्थः । एतदुत्तरं विहितस्येति शेषः ।
[विकाराद्यर्थेत्येति ।] आदिनाऽप्यवधारिप्रहः । अण इति शेषः । [चारिताभ्यादिति ।] एवञ्च
तत्सामर्थ्यात्तदनिवृत्तिसामर्थ्यात्तथाऽनेन न्यायेन प्राक्कृन्निवृत्त्यभावाय छग्रहणस्य चारिताभ्या-
ज्ज्ञापकत्वं सुस्पष्टमेवेति भावः । क्वचित्तस्या न्यायसिद्धत्वमपि सम्भवतीत्यह । [चशब्दयोगेति ।]
नडादीनां कुम्भ, वनो रचेत्यादावित्यर्थः । तुना तदयोगे इन्द्रकणोत्पादौ विषेययोस्तादृश-
विशेषालाभेन तद्विषये पेक्षेन्द्र इत्यादावानुक्तो निवृत्त्ये ज्ञापकसिद्धत्वमप्यस्य आत्म्यकमिति
सूचितम् । तथा चान्यार्थमन्यार्थस्य ज्ञापकेनावश्यं साधनीयतया तादृशचशब्दयोगेऽनुवादकत्व-
मेवास्या इति बोध्यम् । [न्यायसिद्धापीति ।] अपिना ज्ञापकसिद्धत्वसमुच्चयः । एनेयः, इयैनेय,
इत्यादावैतदप्रवृत्तये कैयटोक्तमनित्यत्वरूपं प्रतिविधानमशुक्रमित्याह । यत्तच्चिति । [अन्यथेति ।]

नार्थमन्यथैतयतीत्यादौ टिलोपेनैव ङीपि निवृत्ते संनि-
योगाशिष्टपरिभाषया नस्यापि निवृत्त्यैतयतीत्यादिसिद्धौ
पुंवत्ववैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति टेरिति सूत्रे कैयट, स्तन्न ।
इडविडमाचष्टे ऐडविडयतीत्यादौ पुंवत्वरस्यावश्यक-
त्वात् । एनेयः इयैनेय इत्यादि तु स्थानिवत्त्वेन
सिद्धमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ८७ ॥

ननु चुरा शीलमस्याः सा चौरীत्यादौ शीलम्
छत्रादिभ्यो ण इति णे ङीप् न प्राप्तोतीत्यत आह ॥

अस्या अनित्यत्वाभावे इत्यर्थः । [टिलोपेनैवेति ।] एककारेण पुंवत्वव्यवच्छेदः । [टेरिति
सूत्रे इति ।] इष्टमेयस्तु टेलोपविधायके टेरिति सूत्रे इत्यर्थः । [ऐडविडयतीत्यादाविति ।]
आदिना द्रव्यमाचष्टे द्रव्ययतीत्यादि सङ्ग्रहः । न ह्यत्र पुंस्त्वमन्तरा टिलोपेन सिद्धिरिति
भावः । तथाचैतदर्थं पुंवत्वविधानस्यावश्यकत्वा न तदुक्तार्थज्ञापकमित्याशयः । नन्वेवं कथमेनेय-
सिद्धिरत आह । [स्थानिवत्त्वेनेति ।] अत्रःपरस्मिन्नितिस्थानिवत्त्वेनेत्यर्थः । एतत्त्वाभ्यान्मिरूपितम् ।
ज्ञापकसिद्धत्वेन तु क्वचिदप्रवृत्तिरस्त्येव । अत एव श्रोत्रियस्य भावःश्रोत्रमित्यत्र युवादित्वादाणि
श्रोत्रियस्य पक्षोपपत्तेरिति वार्तिकेन पक्ष निवृत्तावपि श्रोत्रभावस्य न निवृत्तिः । तत्रहि श्रोत्रियसङ्ख्येऽपीति
इति सूत्रेण छन्दस्शब्दात्तदधीत इत्यर्थे पन्मत्यशङ्क्यशब्दस्य श्रोत्रदेशश्च निपात्यते । अत एव
छन्दोऽधीत इति वाक्यार्थेऽविद्यमानभक्तप्रत्ययविभागःश्रोत्रियमिति निपात्यत इति पक्षेण सह
न फलभेदः । तस्यैव तत उक्तार्थे पक्ष यस्य वा लोपे श्रौत्रमिति रूपम् । ८७

तद्धितप्रसङ्गादाह । [नन्विति ।] [शीलंछादिरप्य इति ।] शीलमित्यधिकारे छत्रादिभ्यो
ण इति णे इत्यर्थः [ङीब्न प्राप्तोतीति ।] विधायकाभावादिनि भावः । तच्छीलार्थे विहितप्रत्ययान्ति-

ताच्छीलिके णे ऽणकृतानि भवन्ति ॥ ८८ ॥

अन् इत्यणि विहितप्रकृतिभावबाधनार्थं कार्मरस्ता-
च्छील्ये इति निपातनमस्या ज्ञापकम् । ताच्छीलिकाण-
न्तादणो द्व्यच इति फिज्मिच्चिरप्यस्याः प्रयोजनमिति
नव्याः । ताच्छीलिक इत्युक्तेस्तदस्यां ग्रहरणम् इति णे
दाण्डेत्येव ॥ कार्म इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ ८८ ॥

ननु कंसपरिमृडभ्यामित्यादौ मृजेवृद्धिर्दुर्वारित्यत

ऽप्यण् कार्थो भवन्तीति परिभाषार्थः । तथाचाणन्तत्प्युक्तो ङीप् णान्तादपि भवतीति चौरिति-
रूपसिद्धिः । ननु छत्रादिभ्य इत्यनेन विहितस्य णस्य शीलमित्यर्थे विहितत्वेनाके सत्च्छीलित्यादि-
वत्तच्छील्यर्थेऽविहितत्वेन कथं तत्रास्याऽप्रवृत्तिरिति चेन्न । प्रथमान्तार्थसम्बन्धिशीलरूपार्थभवेन
तस्यापि ताच्छीलिकत्वमित्याशयात् । यद्वा यस्य तच्चौयोदकं शीलं तस्य तच्छीलत्वात्तत्र भवस्य
णस्य ताच्छीलिकत्वमित्यर्थिकं तमादायस्य ताच्छीलिकत्वोक्तिरिति बोध्यम् । [ज्ञापकमिति ।]
कार्म इत्यत्र छत्रादित्वाणाः । एतदभावे तत्र प्रकृतिर्भावाप्राप्त्या नत्तद्धित इति हिलोपेन रूपसिद्धौ
निपातनमनर्थकमिति भावः । ज्ञापकसिद्धत्वेनासार्थविक्रवात्तदवविदया अप्रवृत्तिरतश्छात्रेत्येव
भवति । न तु तत्र ङीप् । अत एव छत्रादित्योऽणिति न सूत्रितम् । [नव्या इति ।] दीक्षितादय-
इत्यर्थः । अत एव परिभाषायामुपक्रमभाष्ये चाणकृतानीति बहुवचनसङ्गतिरिति तदाशयः ।
अत्राचिबीजं तु तत्र सूत्रेऽप्यर्थक्यैवाणो ग्रहणात्सामान्यातिदेशो विशेषानतिदेश इति न्यायेन
न तस्यानयाऽतिदेशः । अत एवोपसंहारभाष्येऽणन्तादीकारिसिद्धौ भवतीत्येवोक्तं न तु ततः
फिजोऽपि सिद्धिरिति । ८८

प्रत्ययप्रसङ्गादेवाह । [नन्विति ।] [दुर्वीरिति ।] किमन्तत्वेन धातुत्वान्मृज्प्रत्वात्प्रत्यय-
परकत्वोक्तिरिति भावः । इदमुपलक्षणं रज्जुसुडभ्याम् देवदग्भ्यामित्यादौ मृजिहशोरित्यम्,

आह ॥

धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवति ॥ ८९ ॥
भ्रौणहल्ये तत्त्वनिपातनमस्या ज्ञापकम् ॥ धातोः स्वरूप-
ग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमिति पाठस्तु प्रसृङ्भि-
रित्यादावनुदात्तस्य चर्दुपधस्येत्यमापादनेन भाष्ये
दूषितः । यत्कार्यं प्रत्ययनिमित्तं तत्रेयं व्यवस्थापिका ।

इदितो नुमित्यादिना नुमादेशश्च । सामान्यरूपेण विशेषरूपेण वा धातुदेश्यकं कार्यं तादृशधातु-
संशब्दनेन विहिते धात्वधिकारीये प्रत्यये भवति नान्यस्मिन्निति परिभाषार्थः । [तत्त्वनिपातनमिति ।]
दाण्डिनायनेति सूत्रे इति शेषः । तत्र हि भ्रूणजो भाव इत्यर्थे ब्राह्मणादित्वाद्गुणवचनब्राह्मणादित्य
इत्यादिना प्यवि नकारस्य तत्वमनेन निपात्यते । एतदभावे नत्तद्धित इति हिलोपं बाधित्वा
परत्वाद्धनस्तोऽचिणलोरित्यनेन तत्त्वेनेष्टसिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । नचोपधावृद्ध्यभावनार्थं निपातन-
स्यावश्यकत्वात्कार्यं ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । आदिवृद्ध्या तद्भावेन तदर्थं तस्यानावश्यकत्वात् ।
नच वित्स्वरवाधनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्येव्यमाणत्वात् । नचैवमपि हो हन्तेरिति कुलवाधनार्थं
तदिति वाच्यम् । एवमपि निपातनानामनेकप्रयोजनकत्वेन तत्त्वार्थं कृतस्य निपातनस्य ज्ञापकत्वा-
द्धतेः । यद्यपि दाण्डिनायनेति सूत्रे भाष्ये तद्धिते परे तत्वं न भवतीत्यर्थे इदं ज्ञापकमित्युक्तम् ।
तथाऽपि मृजेवृद्धिरिति सूत्रस्यभाष्यैकवाक्यतया अस्यैवार्थस्य ज्ञापकत्वम् तत्र शब्दान्तरेणोक्तमिति-
बोध्यम् । स्पष्टं चेदं तत्रैवोच्यते । प्राचासुक्तिं खण्डयति । [धातोःस्वरूपग्रहण इति ।] विशेषरूपेण
धातोस्मादान इत्यर्थः । [पाठस्त्विति ।] वार्तिककृदुक्त इति भावः । [अमापादनेनेति ।] तद्विधौ
धातोःस्वरूपेणानुपादानादेवं पाठे तत्रास्या अप्रवृत्तौ सुप्यय्यमापत्तिरिति भावः । धर्मिग्राहकमानलब्ध-
मर्थमाह । [यत्कार्यमिति ।] [प्रत्ययनिमित्तकमिति ।] सप्तम्यन्तपदेन यत्र प्रत्ययस्य निमित्तत्वं
तत्रानियमप्रसक्तविधं नियामिका । अत एव नल्लब्धप्रशानिति निषेधसार्थकः । अन्यथा

तेन पदान्तत्वनिवन्धनं नशेर्वा इति कुत्वं प्रणङ्भ्या-
मित्यादौ भवत्येव । इयङादिविधौ तु नैषा । न भूसुधि-
योरिति निषेधेनानित्यत्वात् ॥ मृजेर्बुद्धिरित्यत्र भाष्ये
स्पष्टा ॥ ८६ ॥

ननु सर्वक उच्चकैरित्यादौ सर्वनामाव्ययसंज्ञे न
स्यातामत आह ॥

तन्मध्यपतितस्तदग्रहणेन गृह्यते ॥ ६० ॥

किञ्चनप्रशान्तशब्देऽनया परिभाषया भोनो धातोरिति नक्त्याप्रवृत्त्या नस्यैवाभावेन स निषेधो
व्यर्थस्त्वादिति भावः । एवञ्च प्रत्यये फलतो यत्कार्यं धातोस्त्यक्ते तत्कार्यं तादृशयद्गुसंशब्दनेन
विहिते प्रत्यये भवतीति परिभाषार्थः फलित इति बोध्यम् । [भक्त्येवेति] पक्षे भक्त्येवेत्यर्थः ।
अत एव भाष्ये कचिदुक्त्यवदित एव पाठो दृश्यत इति बोध्यम् । [इयङादीति] आदिना
यणपरिग्रहः । [निषेधेनेति] सुधीशब्दांशविषयकेणेति भावः । [अनित्यत्वादिति] अन्यथा
सुधीशब्दे सुपि परेऽनया परिभाषया परनेकाव इति यणोऽप्याप्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः ।
[भाष्ये इति] तत्र हि कंसपरिमृष्टभ्यामित्यादौ दृढ्यभावायागब्धं मृजेर्बुद्धिविधौ क्वच्यन्तस्य
प्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्तिकं रज्जुसंज्ञभ्यामित्याद्यर्थमाकृत्यस्याऽनया परिभाषया
प्रत्याख्यतम् । ८९

पूर्वपरिभाषयां तद्धितप्रसङ्गेनोपस्थितत्वादाह । नन्विति । [न स्यातामिति] विशिष्टस्य-
सर्वादिषु ख्यादिषु चापाठत्वात्ते संज्ञे न स्याताम् । तथाचाद्ये शीभावस्यान्येऽव्ययत्वप्रयुक्तविभक्ति
लुक्प्रशान्नापत्तिरिति भावः । यद्दृढकपूर्वोत्तरप्रत्ययविभक्तमभ्यन्तेपहितदेशावच्छिन्नविशेष्यताश्रयो
यत्तद्विशिष्टतद्ग्रहणेन तद्बोधकशब्देन गृह्यते बोध्यत इति परिभाषाऽर्थः । अत्र मानमाह ।

नेदमदसोरकोरिति सूत्रे ङकोरिति निषेधो ङस्या
ज्ञापकः ॥ तदेकदेशभूतं तदग्रहणेन गृह्यते इति येन
विधिरिति सूत्रे भाष्ये पाठः ॥ ६० ॥

ननु गातिस्थाद्युपाभूष्य इति सिचो लुपापासीदित्यादौ
पातेरपि स्यादत आह ॥

लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ॥ ६१ ॥

अस्याश्च ज्ञापकः स्वरतिसूतीति सूत्रे सूडिति

[नेदमदसोरिति] [ज्ञापक इति] अन्यथाङ्कोरदेशेऽप्य शब्दान्तरचारेकेवलभ्यां ताभ्यां परस्य
भित्तो विधीयमानस्यैसादेशस्याप्याप्या निषेयोऽन्यर्थकः स्यादिति भावः । गङ्गाप्रविष्टनदीदृष्टान्तेनास्य
न्यायसिद्धत्वं न । परित्थित्वपरिमाणवस्तुविशेषधर्माणं द्रोणत्वादीनामिव तत्तदगुणवृत्तिविशेषपरि-
च्छन्नशब्दधर्माणं सर्वनामाव्ययत्वादीनामपि न्यूनाधिकमावेनान्यथात्वे शास्त्रव्यापारमन्तरेण प्रवृत्त्य-
सम्भवात् । अतो ज्ञापकमात्र एवायमर्थ इति येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । यदि तु
नेदमदसोरिति सूत्रे भाष्ये नेदमदसोःकादिति न्यासं कृत्वा अतो भित्त इत्येव सिद्धेऽप्येदमदसो-
र्भित्तो यथैस्यात्तदा ककारसहितदेव नान्यत्रेति नियामकत्वमाश्रित्याकोरिति प्रतिषेधः प्रत्याख्यत
इत्युच्यते तदा एतत्तदेरिति सूत्रे ककारवत्सुर्दासोऽस्यां ज्ञापकः । विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये
नेदमदसोरिति सूत्रस्य तस्य ज्ञापकत्वमपिपादनन्दु सूत्ररीत्येति बोध्यम् । ९०

धातुप्रसङ्गादाह । नन्विति । [पातेरपीति] ततः परस्यापि सिच इत्यर्थः । अपिनिष्ठि-
नितिपतस्तमुच्चापकः । [अलुग्विकरणस्येति] सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायेनालुग्विकरणस्यैवेत्यर्थः ।
लुग्विकरणालुग्विकरणयोरुभयोरपि ग्रहणप्रसक्तवालुग्विकरणस्यैव ग्रहणं भवति न लुग्विकरणस्येति
परिभाषार्थः । [सूडिति वक्तव्ये इति] सू इति निरनुबन्धकस्योक्तौ तु निरनुबन्धकपरिभाषया वृ

वक्तव्ये सूतिसूयत्योः पृथङ् निर्देश इति कैयटः । तन्न ।
साहचर्यादलुग्विकरणस्यैव ग्रहणे प्राप्ते पृथङ्निर्देशस्य
तज्ज्ञापकत्वासंभवात् । ध्वनिता चेयं परिभाषा यस्य
विभाषेत्यत्र भाष्ये । तत्र हि विदित इति प्रयोगे
निषेधमाशङ्क्य यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेर्निषेधो विभाषा
गमहनविदविशाम् इति सूत्रे शविकरणस्य ग्रहणं
लुग्विकरणश्चायमित्युक्तम् । तत्र चो हेतौ । यतो ऽयं
लुग्विकरणो ऽतो विशासाहचर्याच्चविकरणस्य ग्रहणं
न तु हनिसाहचर्यादस्यापि, एतत्परिभाषाविरोधादिति

प्रसव इति तौदादिकस्यैव ग्रहणं स्यात्तु सानुबन्धक्योर्दौदादिकादिकयो रिति भावः । कैयट इति ॥
स्वरतिसूतीति सूत्रे इति शेषः । [साहचर्यादिति ॥ पूर्वोत्तरसाहचर्यादित्यर्थः । [पृथङ्निर्देशस्येति ॥
एतदुपरं चरितार्थतयेति शेषः । नन्वेकस्याप्राप्त्याप्यप्रसङ्गोऽत आह । [ध्वनिता चेयमिति ॥
[विदित इति प्रयोगे इति ॥ ज्ञानार्थकादादिकाद्विदितो निष्ठाप्रत्यये इत्यर्थः । [निषेधमिति ॥ यस्य
विभाषेतीदनिषेधमित्यर्थः । विभाषा गमहनविदविशामित्यनेन ततः परस्य कसोर्विकल्पेनेद्विविधानादिति
भावः । दिवादिदुदादिरूपादिस्थानां त्वगुदात्तत्वादेव निषेधः । तौदादिकस्याप्यनिष्कारिकासु
पाठस्याकस्मत्तत्त्वादिति तदाशयः । [यदुपाधेरिति ॥ यः उपाधिर्यस्येति बहुव्रीहिः । पञ्चम्यन्तं च ।
अत्रोपाधिभन्देन विशेषणमात्रमुच्यते । नत्वर्थविशेषो लक्षितः । [शविकरणस्य ग्रहणमिति ॥
परेण विशिना साहचर्यादिति भावः । ततश्च ततः परस्या एव निष्ठाया इङ्गनैवो न तु वेत्तेरिति
भावः । [तत्रेति ॥ भाष्ये इत्यर्थः । [अग्रमिति ॥ ज्ञानार्थको विदयतुरित्यर्थः । [अस्यापीति ॥
लुग्विकरणस्यापीत्यर्थः । परसाहचर्येण शविकरणस्यैव पूर्वसाहचर्येण वेत्तेरपि ग्रहणं नेति भावः ।
तदग्रहणे मान्माह । [एतत्परिभाषाविरोधादिति ॥ तथा च लुग्विकरणपरिभाषासुग्राह्य परसाहचर्य-

तदाशयः ॥ अत एव परिभाषायां लुग्विकरणस्यैवेति
नोक्तम् ॥ कण्ठतस्तु भाष्ये एषा क्वापि न पठिता ॥
गातिस्था इति सूत्रे पिवतेग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिक-
कृता, सर्वत्रैव पाग्रहणे ऽलुग्विकरणस्य ग्रहणमिति
भाष्यकृता चोक्तम् ॥ स्वरतिसूतीति सूत्रे कैयटेन च
स्पष्टमुक्ता ॥ ६१ ॥

ननु प्रजिघायायिषतीत्यादौ हेरचङ्गीति विधीयमानं
कुत्वं न स्यादत आह ॥

प्रकृतिग्रहणे प्यधिकस्यापि ग्रहणम् ॥ ६२ ॥

स्यैवात्राश्रयणमिति भावः । अनेन भाष्यग्रन्थसन्दर्भेणैव ध्वतितेति बोध्यम् । [अत एवेति ॥ अस्या
उक्तभाष्येण ध्वननादेवेत्यर्थः । [इति नोक्तमिति ॥ इति विपरीतं नोक्तमित्यर्थः । अन्यथा तथा
ज्ञापनेऽपि पृथङ्निर्देशस्य चरितार्थतया विनिगमनाविरहात्पथमोपस्थितत्वत्वरूपान्तरङ्गत्वानुग्राह्य तथैवोक्तं
स्यात् । उभयं तु न ज्ञाप्यम् । एकैवैव पृथङ्निर्देशस्य साफल्यमिति भावः । ध्वनिता चेत्युक्ति-
स्वरस्यमाह । [कण्ठतस्त्विति ॥ [एवेति ॥ एकामनुपूर्वीकित्यर्थः । उक्तार्थदाढ्याय मानान्तरसम्यक्
दर्शयति । [गातिस्थेति ॥ [उक्तमिति ॥ अस्याश्च मानान्तरसिद्धत्वे एनामाश्रित्य तद्वार्तिकं प्रत्याख्यातं
स्यादिति भावः । अत इयं ध्वनितवचनिकीति बोध्यम् । ६१

धातुप्रसङ्गादेवाह । [नन्विति ॥ [प्रजिघायायिषतीति ॥ प्रपूर्वाद्धिगतौ वृद्धौ
चेयसाणिजन्तात्सनि लटि रूपम् । [न स्यादिति ॥ हिनोतेरङ्गावयस्य योऽभ्यासस्ततः परस्य
कुत्वमित्यर्थेऽङ्गाभ्यासयोरपि शास्त्रेण निमित्तत्वग्रहासत्यासत्याङ्गसंज्ञानिमित्तानिमित्तकाभ्यासस्यैव

अचङ्गीति प्रतिषेध एवारया ज्ञापकः ॥ इयं च कुत्वाविषयेव । हेरचङ्गीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टेयम् ॥ ६२ ॥

ननु युष्मभ्यमित्यादौ भ्यस इत्यत्र भ्यमिति चङ्गेदे भ्यसो भ्यमि कृते उत्पत्यलोपे एत्वं स्यादत आह ॥

अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः ६३

अङ्गे ऽङ्गाधिकारे वृत्तं निष्पन्नं यत्कार्यं तस्मिन्सति

प्रहणत्वकृते हिवागुनिष्ठङ्गसंज्ञानिमित्तस्य णिचोऽभ्यासानिमित्तकत्वात्कृत्वानापत्तिरिति भावः । प्रकृतिबोधकशब्दग्रहणे सति तेन प्यधिकस्यापि प्रहणमिति परिभाषार्थः । अपिना केवलसंग्रहः । ज्ञापक इति । तद्वि हिवातोर्णजन्तल्लङ्घि चङ्घि अजीह्यादित्यत्र कुत्वाभाषार्थम् । एतन्भावोत्प-
ङ्गस्य णिनिमित्तकत्वेनाभ्यासस्य चङ्घिनिमित्तकत्वेन च द्वयोरेकनिमित्तकत्वाभावादुक्तरीत्या कुत्वास्या-
प्राप्त्या निषेधो व्यर्थः । ज्ञापितेत्वस्मिन् हिपदेन प्यधिकस्यापि प्रहणणिणजन्तनिष्ठङ्गसंज्ञानिमित्त-
कङ्घिनिमित्तकत्वस्याभ्यासेऽपि सत्त्वात्तत्र कुत्वाप्राप्त्या निषेधस्सार्थक इति भावः । [कुत्वाविषयैवेति] ।
“हेश्चङ्घि प्रतिषेधानर्थक्यमङ्गाभ्यासात्” ज्ञापकं च न्यत्र प्यधिकस्यापि कुत्वाविज्ञानार्थमिति
भाष्यवार्तिकोक्तेरिति भावः । ६२

अङ्गाधिकारीयकार्यानिषेधानिर्णायकपूर्वपरिभाषानिरूपणे तादृशकार्याविषयकत्वेन प्रहृ-
तपरिभाषया उपस्थितत्वादाह । [नन्विति] । [लोप इति] । लोपे च कृत इत्यर्थः ।
[एतन्मिति] । बहुवचने इत्येदिदमित्येत्वं स्यादित्यर्थः । नन्वङ्गवृत्तदे कर्मभारये बहुव्रीहौ वा
निष्ठान्तस्य पूर्वनिष्पातपत्तेराह । [अङ्गे इति] । अङ्गे वृत्तमिति सप्तमी तत्पुत्रः । अङ्गपदमङ्गाधि-
कारपरमिति भावः । [निष्पन्नमिति] । पठितमित्यर्थः । [कार्यमिति] । शास्त्रमित्यर्थः । अङ्गवृत्त इत्यस्य
सत्सप्तमीत्वादाह । [तस्मिन् सतीति] । तस्मिन् प्रवृत्ते सतीत्यर्थः । पुनः = पश्चात् । पुनस्तत्स्यैव

पुनरन्यस्याङ्गकार्यस्य वृत्तौ प्रवृत्तावविधानं भवतीत्यर्थः ॥
एषा च ज्यादादीपस इत्याद्विधानेन ज्ञापिता । अन्यथे-
कारलोपेनाकृत्सार्ध इति दीर्घेण च सिद्धे तद्वैयर्थ्यं
स्पष्टमेव । अत एव भिन्नस्थानिकाङ्गकार्यविषयाप्येषा ॥
इयं चानित्या ह्योरिति निर्देशात् । अनित्यत्वबल-
लभ्यार्थमादायैव भ्यसोभ्यम् इति सूत्रे भाष्ये निष्ठित-
स्येति पठितम् ॥ के चित्त्वनया परिभाषया न किञ्चि-

प्रवृत्तेरसंभवात्स्यात्पत्तेराह । [अन्यस्याङ्गकार्येणेति] । [प्रवृत्ताविति] । प्रत्यासत्त्या तत्रैव लक्ष्ये
प्रवृत्तौ सत्यामित्यर्थः । अविधिरित्यस्यार्थोऽविधानमिति । अत्र मानमाह । [एषा चेति] ।
[विधानेनेति] । पूर्वशब्दस्मात् योजनया विधानेन चेत्यर्थः । चेन राजनोर्वैति जादेशविधान-
समुच्चयः । अन्यथा ह्यन्यन्तस्य ज्ञापकस्य विधानेऽप्यतो दीर्घो यजीति दीर्घेण जायते जानाती-
त्यादिरुपसिद्धौ दीर्घोच्चारणं व्यर्थं स्यादिति भावः । [लोपेनेति] । बहुलोप इत्यतो लोपग्रहणानु-
वृत्तेरिति भावः । [अत एवेति] । उक्तज्ञापकद्रव्यसिद्धत्वादेवेत्यर्थः । [विषयापीति] । अपिना
समानस्थानिकाङ्गकार्यसमुच्चयः । अस्मान्ज्ञापकाङ्गिन्नस्थानिकाङ्गकार्यविषयत्वं ज्ञानोरेति ज्ञाप-
कात्समानस्थानिकाङ्गकार्यविषयत्वं च ज्ञापकस्याभावात्प्रत्यक्ष इत्याशयः । समानस्थानिकत्वं चात्र
पूर्वपरिभक्तस्थानिकत्वम् । ननु किमर्थमस्या अनित्यत्वं परिभाषायां निष्ठितस्येत्यशस्य सीदेवादिभिः
पठितत्वेन तस्य च भ्यसोऽभ्यमिति सूत्रस्याभ्याससंभवाच्चानित्यत्वाभावेऽपि द्वयोरित्यत्रैकसिद्धेः ।
तद्विना तस्यापरीनिष्ठत्वात् । अत एव द्वाभ्यामित्यत्र गुपि चेति दीर्घसिद्ध इत्यत्र आह ।
[अनित्यत्वेनेति] । [आदायैवेति] । एवेन तस्य ज्ञाप्यानामविधत्वनिरासः । अत एव ज्ञापकपरोक्त-
सूत्रद्वयस्याभ्याससङ्गतिः । अन्यथा तत्रोपपन्नपि दीर्घप्रवृत्तिं विना परनिष्ठितत्वाभावेन दीर्घप्रवृत्त्या
इष्टसिद्धेर्ज्ञानोत्तरमपि स्वाशो चातिार्थार्थाभावाज्ज्ञापकत्वासंगतिरिति भावः । [किञ्चिन्विति] ।

स्वक्षयं साध्यते । अत एव ज्ञानेनोर्जा ज्यादादीयस इति सूत्रयोरेनां ज्ञापयित्वा किं प्रयोजनमिति प्रश्ने पिबते-
गुणप्रतिषेध उक्तः स न वक्तव्य इत्येव प्रयोजनमुक्तम्
न तु लक्ष्यसिद्धिरूपम् तदुक्तम् । भ्यसोभ्यमित्यत्रा-
भ्यमिति च्छेदः शेषे लोपश्चान्त्यलोप एवातो गुणे इति
पररूपेण सिद्धं युष्मभ्यमित्यन्यत्र निरूपितम् । एवं च
सूत्रद्वयस्थमेतज्ज्ञापनपरं भाष्यं भ्यसो भ्यमिति सूत्रस्थं
च भाष्यमेकदेशयुक्तिरित्याहुः ॥ ६३ ॥

भाष्यतत्त्वविद इत्यर्थः । [साध्यत इति] एतस्याध्यक्ष्यणमन्यथापि सिद्धेरनन्यथासिद्धं
प्रयोजनमस्या नास्तीति भावः । [अत एवेति] एतन्मात्रसाध्यफलभावादेवेत्यर्थः । [लक्ष्येति]
युष्मभ्यं, दक्यति, सज्यतीत्यादिलक्ष्येत्यर्थः । तत्राद्यसिद्धिप्रकारमाह । [तदुक्तमिति] अस्या-
लक्ष्यसाध्यकत्वमभिप्रेत्योक्तमित्यर्थः । [छेद इति] अत एव नचादेशो हलादिरस्तीति युष्मदस-
दोर्विभक्त्यादेशस्य हलादित्वाभावकथनपरं युष्मदस्मदोरनादेश इति सूत्रस्थं भाष्यं संगच्छते ।
[अन्त्यलोप एवेति] अत एव लिङ्गभावाङ्गिलोपवचनार्थक्यमिति साम आकमित्यत्र भाष्ये
उक्तम् । शेषग्रहणं तु भाष्ये प्रत्याख्यातमेव । त्यादादीनाम इति सूत्रस्थं टिलोपश्चभावार्थ इति
वार्तिकं तु वार्तिकैकदेशिन इति न तद्विरोधः । दक्यति सज्यतीत्यादवुपयाद्यृच्चभावस्तु
लक्ष्यानुरोधोद्भाष्यानुरोधाच्छेदवदित्यत्राभावातिदेशस्याप्यङ्गीकारान्न भवति । अत एव चास्या असा-
र्वत्रिकत्वात्पयतीत्यादवुपयाद्यृद्विरिति भावः । [अन्येवेति] उद्योतादावित्यर्थः । [एवं चेति]
अस्या लक्ष्यसाधकत्वे चेत्यर्थः । [एकदेश्युक्तिरिति] पिबादेशस्यादन्तत्वस्वीकारादेव
गुणप्रतिषेधवार्तिकस्य प्रत्याख्यानसंभवेऽस्य यत्तस्य गुरुत्वात्किञ्चलत्वाच्चेति भावः । ६३

यत्त्वोरोदिति वाच्ये ओर्गुण इति गुणग्रहणात्
संज्ञापूर्वकविवेधरनित्यत्वम् ॥ ६४ ॥

इयं च विधेयकोटौ संज्ञापूर्वकत्व एव । तेन स्वाय-
म्भुवमित्यादि सिद्धम् ॥ तथा निलोडित्येव सिद्ध-
आनिग्रहणात्

आगमशास्त्रमनित्यम् ॥ ६५ ॥

तेन सागरं तर्तुकामस्येत्यादि सिद्धम् ॥ तथा तनादि-
पाठादेव सिद्धे तनादिकृत्रम्य इति सूत्रे कृत्रग्रहणात्

गणकार्यमनित्यम् ॥ ६६ ॥

अथ संज्ञाप्रसङ्गात्तद्वदितपरिभाषायाः स्वण्डुलत्वेनोपस्थितान्या अपि सीरदेवादि-
भिरनित्यत्वेनोक्ताः परिभाषास्तथा सह क्रोडीकृत्य खण्डयति । [यत्त्वित्यादिविस्तार इत्यन्तेन]
नन्वेतत्परिभाषायुपगमे प्रायशस्सर्वस्यापि शास्त्रस्य संज्ञापूर्वकत्वात्सर्वत्रानिग्रहप्रसङ्ग इत्यत आह ।
[इयं चेति] [संज्ञापूर्वकत्व एवेति] ज्ञापकमाजात्यादिति भावः । साजात्यं च विधेयत्वेनैव
लोकेऽर्थवत्त्वेन प्रसिद्धशब्दत्वेनापि । तेनानुदिति स्वरूपमित्यादिसंज्ञाविकषे नास्याः प्रवृत्तिः ।
अत एव ओरोदित्युक्तौ न तत्त्वमिति बोध्यम् । [स्वायंभुवमिति] स्वयं भूशब्दादिदमर्थे शेषिकेऽणि
संज्ञापूर्वकत्वादनित्यतया गुणस्याप्रवृत्तावुवङि तत्सिद्धिरिति भावः । ६४

[आनिग्रहणादिति] आकारविशिष्टानिग्रहणादित्यर्थः । [इत्यादिसिद्धमिति]
आर्षधातुक्रयेतीदोऽप्रवृत्त्या तर्तुकामस्येति रूपं सिद्धमित्यर्थः । ६५

तेन न विश्वसेद्विश्वस्तमित्यादि सिद्धम् ॥
तथा चाक्षिडो द्विक्रमणात्

अनुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् ॥ ६७ ॥

तेन स्फायन्निर्मोक इत्यादि सिद्धम् ॥

तथा विनार्थनञा समासेनानुदात्तं पदमनेकमित्येव
सिद्धे वर्ज्यहणात्

नञ्घाटितमनित्यम् ॥ ६८ ॥

तेन नेयङ्वङ् इत्यस्यानित्यत्वाच्चे सुभ्रु इति सिद्ध-
मिति । तन्न । भाष्ये उदर्शनात् ।

[इत्यादिसिद्धमिति ।] आदिना “शयामि विमतः पर” मित्यादिसंग्रहः ।
अदिप्रभृतिभ्य ष्यप् इति लुकोऽप्यदृत्त्या विश्वसेदित्यादि सिद्धमित्यर्थः । ६६

[द्विक्रमणादिति ।] सत्यपि द्विक्रमणे विचक्षणः प्रथयन्तित्यादावनुदात्तेत्वलक्षणस्यानु-
दात्तेतश्च हलदेरिति शुचस्सिद्धये इकारस्यानुदात्तताया इत्त्वस्य चावश्यकत्वात्तेनैवात्मनेपदे सिद्धे
द्विक्रमणं व्यर्थं भूयेनां ज्ञापयतीति भावः । नच धातोरन्त्येदित्वव्याधातकत्वेन नुमागमा-
प्रवृत्तये ङकारोच्चारणं चरितार्थमिति वाच्यम् । इकारस्य स्थानेऽकारपाठेनापि तदप्रवृत्तिसिद्धेः ।
[इत्यादिसिद्धमिति ।] शत्रन्तं सिद्धमित्यर्थः । अन्यथा शानच् स्यादिति भावः । आदिना
उदयतीत्यादिप्रयोगसंग्रहः । ६७

नञ्घाटितशास्त्रबोधितः पृथुदत्ते फलितः प्रसज्यप्रतिषेधे वाच्यश्च यो निषेधस्सोऽनित्य
इति परिभाषार्थः । उपदर्शनेतपरिभाषाब्दादौ साधारणं दोषमाह । [भाष्येति ।] नन्वासां भाष्ये-

भाष्यानुक्कज्ञापितार्थस्य साधुतानियामकत्वे मोनाभावात्
भाष्याविचारितप्रयोजनानां सौवाक्षराणां पारायणादाव-
दष्टमात्रार्थकत्वकल्पनाया एवौचित्यात् ॥ किञ्च ज्ञापिते-
ष्यानीत्यस्य न सार्थक्यमाडागमशून्यप्रयोगस्याप्रसिद्धेः ।
आट्प्रहणं तु लोङ्प्रहणवदिति बोध्यम् । अत एव
दोर्लोपो लटि वा इति सूत्रे वेति प्रत्याख्यातम् । लोपे
ऽप्याट्पक्षे आटः श्रवणं भविष्यति दधादिति ।

उदर्शनेऽपि प्रसिद्धप्रयोगसमर्थनाय तत्तत्सूत्राक्षरसार्थक्यान्यथागुपयत्या स्वीकारे को दोष इत्यत
आह । [भाष्यानुकेति ।] लक्ष्यैकचक्षुष्कस्य सकलशिष्टप्रयोगसमर्थनचतुरस्य भवतः फलञ्जले-
रज्ञानकल्पनापेक्षया तथाविधप्रयोगाणामनन्यथासिद्धानामसाधुत्वकल्पनमेव न्याय्यम् । अत एव
“हानितः कासि हेष्टुभ्रु” इति भट्टिप्रयोगस्य प्रामादिकत्वेव दीक्षितैरयुक्तमिति भावः । नन्वेतासा-
मनस्युपगमे तत्तत्परिभाषाज्ञापकानामुक्तसूत्राक्षराणां सार्थक्यं दुर्बलमत आह । [भाष्याविचारितेति ।]
[अदृष्टमात्रार्थकत्वेति ।] भाष्यकृत्स्यात्यातेष्वपि सूत्राक्षरेष्वीदृशफलस्यैव सर्वैरङ्गीकृतत्वादिति
भावः । इदं च सर्वासां ज्ञापकत्वमयुपगम्योक्तम् । कस्तुतस्तासु कासां चिन्नाज्ञापकत्वमेव न
संभवतीत्याह [आनीत्यस्येति ।] आगमशास्त्रस्यानित्यत्वे ज्ञापकस्येति शेषः । [न सार्थक्यमिति ।]
ज्ञापितेऽपि न स्वाशे चारितार्थमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह । [आडागमशून्येति ।] नन्वेवं तत्र सूत्रे
अकारप्रहणं व्यर्थमत आह । [आङ्प्रहणाच्चिति ।] इत्संज्ञकटकारोपलक्षिताकारप्रहणं त्रित्यर्थः ।
यद्वा आटो प्रहणं ग्राहक अकार इत्यर्थः । [लोङ्प्रहणवदिति ।] यथा लोटोऽप्यत्रानेस्मात्तत्र
सूत्रे लोङ्प्रहणं पारायणादावदृष्टमात्रफलकमेवमेव तत्रत्यमाकारप्रहणमपीति भावः । न केवलमेतासु
भाष्याननुग्रह एव, अपि तु, तद्विरोधोऽपीत्याह । [अत एवेति ।] आगमशास्त्रमनित्यमित्यस्या-
भावादिवेत्यर्थः । प्रत्याख्यानप्रकाशमेवाह । [लोपेऽपीति ।] नित्यं लोपेऽपीत्यर्थः । [आट्पक्षे इति ।]

अटि दधदिति । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वे त्वद्वयसति
दधादित्यसिद्ध्या वाग्रहणस्यावश्यकत्वेन तत्प्रत्याख्या-
नासङ्गतिः स्पष्टैव । एतेन यत्कैयटेन केचिदित्यादि-
नास्यैव वाग्रहणस्य तदनित्यत्वज्ञापकत्वोक्ता सापि
चिन्त्या । प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधात् । तनादिसूत्रे
कृग्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्यानाच्च ॥ चक्षिडो डकार-
स्यान्तेदित्वाभावसम्पादनेन चारितार्थ्याच्च । एवमेव ।

आतिदेशिकमनित्यम् ॥ ६६ ॥

लेटोडडाटावित्यनेन लेटोडडाटोर्विधानादिति भावः । [अटि दधदिति] तथा च विकल्पफलसिद्ध्या-
वाग्रहणमनावश्यकमिति तदाशयः । [आट्च सतीति] अनेन न्यायेनाटोऽपबृष्टावित्यर्थः ।
[असिद्धेति] आकारस्य नित्यं लोपे तदसिद्धिरिति भावः । बाधे दृढे इति न्यायेन कैयटविरोधं
परिहरति । [एतेनेति] अस्यैवार्थमाह । [प्रत्याख्यानोति] अत एव तेनाप्यस्मिन्सूचकं
केचिदित्युक्तम् । तस्य च न्यासकारादय इत्यर्थः । तृतीयेऽपि भाष्यविरोधमाह । [प्रत्याख्यानाञ्चेति]
चतुर्थेऽपि ज्ञापकत्वासंभवमाह । [अन्तेदित्वेति] अन्यथा नुमापत्तिरिति भावः । तत्राकारणो
त्वपाणिनीयत्वेनादृष्टहानिरिति भावः । एवंचानन्यथासिद्धैस्तत्साध्यप्रयोगाणां लोकेऽप्याधुत्वमेव ।
अत एव स्वायंभुवमिति प्रयोगस्य लोकेऽप्याधुत्वमोर्गुण इति सूत्रे शेखरे उक्तमिति बोध्यम् । ९८

तथा न्यासकारादिरुक्तास्तदप्रिमा अन्या अपि परिभाषाः खण्डयति ।
[एवमेवेति] उक्तपरिभाषावदित्यर्थः । [अनित्यमिति] स्थानिकसूत्रेणैव सिद्धे प्रत्ययलोप

सर्वविधिभ्यो लोपविधिरिड्विधिश्च बलवान् ॥ १०० ॥

इत्यादि भाष्यानुक्तं बोध्यम् ॥

स्वायम्भुवमित्यादि लोके ऽसाध्वेवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥

यदपि ननु हन्तेर्यङ्लुक्वाशीलिङि वधादेशो न
स्यादत आह ॥

इति सूत्रमत्र ज्ञापकमिति तदाशयः । [लोपविधिरिति] अत एव कानि सन्तीत्यादौ
यणःपूर्वमल्लोप इति भावः । अत्रापि याक्ता विनेति न्यायेन प्रत्ययलोप इति सूत्रमेव
ज्ञापकम् । अन्यथा सर्वत्र पूर्वं प्रत्ययनिमित्तके कार्ये पश्चादलोपेनेष्टसिद्धौ तदसंगतिरिति भावः ।
[इड्विधिश्चेति] तेन श्रथित्वेत्यत्र संप्रसारणात्पूर्वमिति ततो न तत्त्वसिद्धिर्न कित्वनिषेधेन
संप्रसारणाभावः । सनि ग्रहणहोश्चेति सूत्रे उक्तोऽनुकर्णार्थं कृतं चग्रहणमत्र ज्ञापकम् । अन्यथा
दुर्भूतीत्यादाविको झलिति कित्वे श्रुतकः कित्तीत्यनेनेन निषेधे सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।
सत्यां त्वस्यामादविच्छिन्नशलादित्वादिको झलित्यस्याप्राप्त्या कित्त्वावाच्ययुक्तः कित्तीत्यस्याप्रवृत्त्या
तदावश्यकमिति भावः । [इत्यादीति] आदिना क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं क्लीबत्वमेकत्वं च,
प्रतिपदविधानाद्योविभागो गरीयानित्यादि संग्रहः । [अनुक्तमिति] स्थानिकसूत्रेण सिद्धे
प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियामकत्वाया भाष्ये उक्तत्वादनुवृत्त्यर्थक्यकारणां भगवता प्रत्याख्यानाच्चोक्त-
ज्ञापनासंभवाच्चिरूलवं चानगोरिति बोध्यम् । नन्वेवं स्वायंभुवमित्यादिप्रयोगाणां कागतिरत आह ।
[स्वायंभुवमिति] [लोके इति] अनेनाध्वप्रयोगाणां साधुत्वं सूचितम् । [अन्यत्रेति]
उद्योतादावित्यर्थः । ९९

खण्डनीयत्वप्रसङ्गादाह । [यदर्पाति] [वधादेशो न स्यादिति] लुक्वापि प्रत्यय-
लक्षणेन यङन्तत्वाद्विधे तद्विशिष्टया लिङ्प्रकृते हंरूपत्वभावादिति भावः । [यङ्लुङ्गन्तस्यार्पाति]

प्रकृतिग्रहणे यद्भुगन्तस्यापि ग्रहणम् ॥ १०१ ॥

षाष्टद्वित्वस्य द्विःप्रयोगत्वसिद्धान्तेन प्रयोगद्वयरूपे समुदाये प्रकृतिरूपत्वबोधनेनैदं न्यायसिद्धम् । अत एव जुहुधीत्यादौ द्वित्वे कृते धित्वसिद्धिरिति । तदपि न । भाष्ये उदर्शनात् । किञ्च तेन सिद्धान्तेन प्रत्येकं द्वयोस्तत्त्वबोधने ऽपि समुदायस्य तत्त्वबोधने मानाभावः ॥ अत एव द्यतोर्दिगीति सूत्रे ऽस्तेः परत्वाद् द्वित्वे कृते परस्यास्तेर्भूभावे पूर्वस्य श्रवणं प्राप्नोतीत्याशङ्क्य विषय-ससम्बन्धश्रवणेन परिहृतं भाष्ये । अन्यथा त्वदुक्तरीत्ये-

अथिना केवलसमुच्चयः । परिभाषासिद्धिप्रकारमाह । [षाष्ठेति] समुदाये प्रकृतिरूपत्वबोधने हेतुरयम् । [इदमिति] परिभाषारूपं वचनमित्यर्थः । [अत एवेति] षाष्टद्वित्वे समुदाये प्रकृतिरूपत्वसत्त्वादेवेत्यर्थः । [धित्वमीद्विरिति] अन्यथा समुदाये हुबुद्धेरभावात्तद-सिद्धिरिति भावः । अत्रानुपपत्त्येकपरिभाषासाधारणं भाष्यादर्शनरूपं दोषमभिधाय निर्मूलत्वमस्य दर्शयति । [किञ्चेति] [तेन सिद्धान्तेनेति] द्विप्रयोगत्वसिद्धान्तेनेत्यर्थः । [तत्त्वबोधने ऽपीति] प्रकृतिरूपत्वबोधने ऽपीत्यर्थः । इदमभ्युपेक्ष्योक्तम् । समुदाये कथंनिरूपे प्रकृतिरूपत्वस्य इत्यर्थबोधन-स्यैवानभिप्रेतत्वात् । वस्तुतयाषाष्टद्वित्वेवावश्यैव प्रत्ययप्रकृतित्वं नतुभग्नोरिति प्रत्ययग्रहण-परिभाषानिरूपणवसरे निरूपितमिति बोध्यम् । [मानाभाव इति] आनुपूर्वीभेदादिति भावः । [अत एवेति] षाष्टद्वित्वेषु समुदाये प्रकृतिरूपत्वाभावादेवेत्यर्थः । [प्रत्वादिति] भूभावात्प्रत्या-दित्यर्थः । [विषयसम्बन्धश्रवणेनेति] अधिकृतस्यार्थवातुक इत्यस्य विषयसमीक्ष्यधिकारोक्त्यर्थः । तथा च हिट्भगोव तद्विभवे भूभावे ततो द्वित्वे न प्रागुक्तप्रसंग इति भावः । [अन्यथेति] समुदायस्यैव प्रकृतिरूपे इत्यर्थः । [त्वदुक्तीत्येति] हन्तेर्यङ्भुगन्ताञ्छिद्धि त्वदुक्तीत्येत्यर्थः ।

काज्जद्विर्वचनन्यायेन समुदायस्यैवादेशापत्तौ तदसङ्गतिः स्पष्टैव । तस्मादुत्तरखण्डमादायैव यथायोगं तत्तत्कार्य-प्रवृत्तिर्बोध्यः ॥ भूसुवोरित्यस्य तदन्ताङ्गस्येत्यर्थत्वात् प्राप्तस्य गुणनिषेधस्य बोधवति नियम इति न तद्विरोधः । तस्माद्वन्तेर्यङ्भुकि वध्यादित्यादि माधवा-द्युदाहृतं चिन्त्यमेवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥

यदपि ननु वृद्धिर्यस्याचामादिरित्यत्रैकपरिभाषोप-स्थितौ शालीयाद्यासिद्धिरत आह ॥

[तदसंगतिरिति] उक्तशङ्कासमाधानयोगोक्तमिति भावः । नन्वेवं जुहुधीति रूपसिद्धिः कथमत आह । [तस्मादिति] उक्तभाष्यात्समुदाये प्रकृतिरूपत्वादित्यर्थः । [आदायैवेति] भूवादय इति धातुत्वस्यार्थवत्त्वस्य चोत्तरखण्ड एव सत्त्वादिति भावः । नन्वेकमप्यङ्गत्वस्य समुदाय एव सत्त्वात्तत्र च भूरूपत्वाभावात्प्रकृतपरिभाषाया अभावे यद्भुगन्ते भूवुवोरिति गुणनिषेधस्याप्राप्तया अप्राप्तगुणनिषेधविधानाय बोधवित्तिनिपातस्य सार्थकतया तस्य भाष्योक्तं लोप्येवेति नियामकत्वं विरुध्यतेत्यत आह । [भूसुवोरिति] [अर्थादपीति] अथिना अङ्गावयवयोर्मध्युवोरित्यर्थोपर्यहः । [तस्मादिति] परिभाषाया अभावादित्यर्थः । [चिन्त्यमेवेति] आर्थावातुक इत्यस्याव विषयसम्यक्त्वतया अर्थाधिकारानुरोधोत्पद्यते ऽपि तथात्वस्य न्यायत्वात्त-दनुरोधिना लिङ्गीत्यस्यापि विषयसम्यक्त्वताया एवौक्त्याङ्घ्रिक्विये द्वित्वात्तानोव वषादेशे ततो द्वित्वे दीर्घोऽङ्कित इति दीर्घे सत्यभिधाने वावध्यादित्येव रूपमिति बोध्यम् । १०१

खण्डयत्प्रसङ्गादेवाह । [यदपीति] [असिद्धिरिति] यस्याचामादिरिक्-स्थानिका वृद्धिरिति तदानीं तदर्थोदिति भावः । साक्षाद्विषयविशेषण एव परिभाषोपनिष्ठते

विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे ॥ १०२ ॥

अनूद्यमान विशेषणेषु तन्नियामिका परिभाषा नोप-
तिष्ठत इति तदर्थः ॥ विध्यङ्गभूतानां परिभाषाणां
विधेयनासिद्धतया सम्बन्धासम्भवेऽपि व्यवस्थापकत्वेन
चरितार्थानां तद्विशेषणव्यपस्थापकत्वे मानाभाव इति
तर्कमूल्यम् ॥ किञ्चोदीचामातः स्थाने इति सूत्रे स्थाने-
ग्रहणमस्या लिङ्गम् । अन्यथा षष्ठी स्थाने इति परिभाष-
यैव तत्त्वामे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति । तन्न । उदात्तस्वरि-
तयोर्यण इत्यादौ ष्यङः संप्रसारणमिति सूत्रभाष्योक्त-
रीत्याहोपोऽन इत्यादौ चैतस्या व्यभिचरितत्वात् ।

नोद्देश्यविशेषोपि विति परिभाषार्थः । परिभाषासिद्धिकारं दर्शयति । [विध्यङ्गभूतानामिति ।]
विध्युपकारकाणामित्यर्थः । [असिद्धतयेति ।] इदं च तासां विधेयनासंबन्धे हेतुः । विधेयस्या-
पूर्वबोध्यत्वेन परिभाषाणां विध्युपकारकाले तस्यासिद्धतयेत्यर्थः । [तद्विशेषण इति ।] विधेय-
विशेषण इत्यर्थः । [तद्विशेषणेति ।] विशेषणविशेषोपेत्यर्थः । न्यायसिद्ध एवात्रार्थे ज्ञापकत्वमप्याह ।
[किञ्चेति ।] [तन्नेति ।] तदपि नेत्यर्थः । [इत्यादौविति ।] आदिना अचो रहाभ्यामित्यस्य
परिग्रहः । [व्यभिचरितत्वादिति ।] आद्येऽनूद्यमानविशेषणे उदात्तस्वरितयोरित्यत्र षष्ठीस्थान
इति परिभाषाप्रवृत्त्या द्वितीयेऽनूद्यमानविशेषणतया भावतोक्ते स्वादिश्वित्यत्र निर्दिष्टपरिभाषा-
प्रवृत्त्या तृतीयेऽनूद्यमानविशेषणे रहाभ्यामित्यत्र तस्मादिति परिभाषाप्रवृत्त्या चास्य व्यभिचार
इति भावः । ननु संख्याव्यायादेरित्यत्रादिग्रहणादस्य अनियताया अन्यैरुक्तत्वाभावे दोषोऽत

भाष्यानुक्तत्वाच्च । स्थानसंबन्धो न परिभाषालभ्य
इत्यर्थस्य षष्ठी स्थाने इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वेन
त्वदुक्तज्ञापकांसंभवाच्च । तत्र स्थानेग्रहणं तु स्पष्टार्थ-
मेव ॥ किञ्च विधौ परिभाषेति प्रवाद इको गुणवृद्धी
अचश्च इत्यनयोर्विधीयत इत्यध्याहारमूलकोऽन्यत्र तु
नास्याः फलमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ १०२ ॥

ननु नमस्करोति देवान्नमस्यति देवानित्यादौ नमः
स्वस्तीति चतुर्थी दुर्वोरित्यत आह ।

आह । [भाष्येति ।] ननु भाष्यानुक्तत्वेऽपि न्यायसिद्धायास्तत्राक्षरानुगृहीतायाश्चास्या आश्रयणे
को दोषोऽत आह । [स्थानिसंबन्ध इति ।] स्थाननिरूपितसंबन्ध इत्यर्थः । [परिभाषालभ्य इति ।]
षष्ठीस्थान इति परिभाषालभ्य इत्यर्थः । किन्त्वन्तरङ्गन्यायलब्ध इति भावः । नन्वेवं
तत्र स्थानपदस्यानर्थक्यं स्यादत आह । [तत्रेति ।] एवं सार्वत्रिकत्वेनास्या असत्त्वं प्रतिपाद्य
त्वदुक्तान्यमूलिकाया अस्याः कचिदङ्गीकारेऽपि न दोष इत्याह । [किञ्चेति ।] [अध्याहारमूलक
इति ।] तथा च तत्परिभाषाद्वयविवेक एवायं न्यायः । वृद्धिर्यस्येयादौ च वृद्धिपदस्य
विधेयबोधकत्वाभावेन तेष्वपरिभाषाया अनुपस्थित्या न शालीयाद्यसिद्धिरिति भावः । १०२

अङ्गवृत्तपरिभाषानिरूपणानन्तरं संज्ञाप्रसंगेनोपस्थितसंज्ञापूर्वक इति परिभाषां ततः
खण्ड्यत्वेनोपस्थिता अन्या अपि परिभाषा व्याख्याय पुनरतीतविभक्तिप्रसंगानुसन्धानेनोपस्थितां
परिभाषामवतारयति । [नन्वेति ।] अत्र प्राञ्चः । क्रियान्वयित्वं कारकत्वं तदर्थिका च विभक्तिः
कारकविभक्तिः । तद्विज्ञा तूपपदविभक्तिः । सर्वस्यापि वाक्यस्य क्रियया परिस्मात्त्या
क्रियायाः प्राधान्येन प्रधानकार्याणां बलवत्त्वाद्विशेषोपभूतायास्तस्याः प्रथममुपस्थितत्वेन तन्निमित्तक-

उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी ॥ १०३ ॥

कारकविभक्तित्वं च क्रियाजनकार्यकविभक्तित्वं तच्च प्रथमाया अप्यस्तीति सापि कारकविभक्तिरिति सहयुक्ते इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये ध्वनितम् ॥ इयं च वाचनिक्येव । अत एव यस्य च भावेन इति सप्तम्यपेक्षया अधिकरणसप्तम्या बलवत्त्वमनेन न्यायेन तत्र च दीयते इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितं कैयटेन स्पष्टमुक्तम् ।

कार्याणामन्तरङ्गत्वाच्च कारकविभक्तेर्बलवत्त्वसिद्ध्या न्यायसिद्धेयमित्याहुः । वक्ष्यमाणदृष्टौ तत्रासां गत्यं मन्थमानोऽप्यथा व्याचष्टे । [कारकविभक्तित्वं चेति] क्रियाजनकत्वं कारकत्वं न तु क्रियान्वयित्वम् । कारकाणां क्रियान्वयनियमस्तु जनकं प्रति बन्धस्य नियताकाङ्क्षात्सिद्धमित्याशयः । [तच्चेति] ईदृशं कारकविभक्तित्वमित्यर्थः । [भाष्ये ध्वनितमिति] तत्र ह्यनया परिभाषया तृतीयातः प्रथमायाः प्राक्त्वमाश्रय्य पुत्रेण सहागतः पितेत्यादौ प्राधानव्यावृत्तये कृत्तमप्रधानग्रहणं प्रत्याख्यातम् । यदि तु क्रियान्वयित्वमेव कारकत्वमित्युच्यते तदा प्रथमान्तार्थस्य तिङ्शान्वयिवेदपि क्रियान्वयभावात्कारकविभक्तिरभावेन तदसङ्गतिरेवेति तेनेदं ध्वनितमिति भावः । [वाचनिक्येवेति] एवकारेण प्राचीनोक्तप्रधानान्तरङ्गन्यायमूलकत्वानिरासः । [अत एवेति] वाचनिकत्वादेवेत्यर्थः । [ध्वनितमिति] एतदुत्तरं, स्पष्टमुक्तमित्युत्तरं च संगच्छत इति शेषः । तत्राहि मासकार्यस्यापि मासभवत्त्वाच्छरीदि कार्यं शारदाभित्यत्रापि तत्र भव इत्यपौव सिद्धे तत्र सूत्रे कार्यग्रहणमनर्थकमित्याशयेन वार्तिकद्वया “कार्यग्रहणमनर्थकं भवेन कृत्तत्वा ” द्विति कार्यग्रहणे प्रत्याख्याते, भाष्यद्वया “कार्यग्रहणमेव भवान् प्रत्याचष्टे न पुनर्दीयते ग्रहणमपि यथैव यन्मासे कार्यं तन्मासे भवं भवति, एवं यदपि यन्मासे दीयते तदपि मासे भवं भवति । अतस्तत्रापि तत्र भव इत्येव सिद्धम् ” इत्याशाङ्क्य ततो “न सिध्यति, नैतन्मासे दीयते किं

एतेन क्रियान्वयित्वं कारकत्वमित्यपास्तं, यस्य च भावेनेति सप्तम्या अपि क्रियान्वयित्वात् । ये तु प्रधानीभूतक्रियासंबन्धानिमित्तकार्यत्वेन कारकविभक्तीनां बलवत्त्वं वदन्ति तेषामुभयोरपि क्रियासंबन्धानिमित्तकत्वेन तद-

तर्हि मासे गते एवं तर्हि औपश्लेषिकमधिकरणं विज्ञास्यते ” इति शङ्कसमाधानाभ्यां दीयतेग्रहणमपि प्रत्याख्यातम् । तद्व्याख्यास्यावसरे कैयटेन च “मासे दीयत इति नैषा अधिकरण सप्तमी किं तर्हि यस्य च भावेनेति । तत्र भव इत्यत्र चाधिकरणसप्तम्याश्रिता उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायादिहृत्त्वतिदेशसामर्थ्याद्वावलक्षणसप्तमीपरिग्रहः ” इत्यावात्तरशङ्कसमाधानप्रत्ययाशयमुपपर्य “मासे अतिक्रान्ते यद्दीयते तस्य मास औपश्लेषिकमधिकरणं भवत्येव वटे गाव इति वत्स्यापि मासेन सामौपिकसम्बन्धस्य सत्त्वापत्त्या च तत्रापि तत्र भव इत्यनेनैव सिद्धम् । कारकप्रकरणे च गौणस्यापि संज्ञा भवती ” ति चरमसिद्धान्तभाष्याशय उक्तः । अनेन च भाष्यकैयट्यन्यसन्दर्भेणस्य वाचनिकत्वं ध्वनितमिति भावः । तदेतद्व्यति । [एतेनेति] उक्तभाष्यकैयट्यन्यविरोधेनेत्यर्थः । तमेवदर्शयति । [सप्तम्या अशीति] तथा च तदुक्तदिशा तस्या अपि कारकविभक्तित्वेन तत्रैतन्न्यायसंचारासंगतिरिति भावः । प्रधानन्यायमूलकेति सीरदेवाबुक्तिकं लण्डयति । [ध्वनिति] सीरदेवाद्य इत्यर्थः । [उभयोरपिति] अधिकरणभाववलक्षणसप्तम्यो रूपयोरेत्यर्थः । [क्रियासंबन्धेति] प्रधानीभूतक्रियासंबन्धेत्यर्थः । [तदसंगतिरिति] तत्र च दीयत इति भाष्यासंगतिरित्यर्थः । नन्वेवमपि दानक्रियासंबन्धस्योभयसाधारणत्वेऽप्यधिकरणसप्तमीनिमित्तभूतक्रियाकारकभावसंबन्धस्य शीघ्रोपस्थितिकत्वादान्तरङ्गत्वम् । भावलक्षणसप्तमीनिमित्तभूतज्ञाप्यज्ञापकभावस्य तु क्रियाकारकभावसंबन्धमूलकत्वाद्विलम्बोपस्थितिकत्वेन बहिर्लक्ष्यम् । नहि ज्ञापनक्रियासंबन्धमन्तरेण संबन्धिनो ज्ञाप्यज्ञापकभावसंभवति । ततश्चान्तरङ्गन्यायेनैवाधिकरणसप्तम्या बलवत्त्वसिद्ध्या कैयटाबुक्तदिशा अस्या अन्तरङ्गन्यायमूलकत्वाङ्गीकारे नोक्तभाष्याविरोध

नन्वदमुयडित्यादौ पूर्वस्यापि मुत्वापत्तिरत आह ॥
अनन्त्यविकारे अनन्त्यसेदशस्य ॥ १०४ ॥

अनन्यसदेशानन्त्यसदेशयोरेकप्रयोगे
वन्त्यसदेशस्यैवेति तदर्थः । अन्यथा धात्वादेर्नत्वसत्त्वे
नेता सोतेत्यादावेव स्यातां न तु नमतिसिञ्चतीत्यादौ ॥
अनन्यविकार इति च लिंगम् ॥ अन्येन समानो देशो

वाचनिकत्वसाधयेगोपस्थितत्वादाह । [नन्विति ।] [अदमुयङिति ।] अदश्शब्दे
रूपपदेऽङ्घतोः ऋत्विति यादिना किंनि विष्वदेव्योरित्यनेनादस्येष्टद्वयादेशो यणादिषु रूपम् ।
[पूर्वस्येति ।] दस्येत्यर्थः । प्रत्यासत्तित्ययेनाह । [अन्यसदेशेति ।] [युगपदिति ।] कार्यस्येति
शेषः । सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायेनाह । [अन्यसदेशस्यैवेति ।] [अन्येति ।] प्रत्यासत्ति-
न्यायेनैदृशार्थाङ्गीकार इत्यर्थः । [धात्वादोरिति ।] अस्य विधीयमान इति शेषः । [इत्यादाविति ।]
तत्रान्यवर्णतद्धर्णयोरेचा व्यवधानेनान्यसदेशत्वाभावादिति भावः । आदिना तदोस्मस्साविति सत्वं
स इत्यत्रैव स्यान्ननु स्य इत्यत्रेत्यस्य संग्रहः । परिभाषया लिङ्गवचनियमादाह । [अनन्यविकार
इति ।] तथाच यत्रानन्यविकारोऽन्यस्य विकाराप्राप्तिः प्रत्यासत्या चात्यसदेशानन्यसदेशयो
युगपत्कार्यमपिश्च तादृशस्यविषयकत्वेनोपप्लुते शास्त्रेऽन्यसदेशस्येत्युपनिष्ठत इति भावः ।
अन्यसदेशस्येत्यस्याद्वयार्थमाह । [अन्येनेति ।] निपातनाद्वह्रीहिः सादेशश्च । नन्वेतत्परि-

वाचनिकत्वसाधयेगोपस्थितत्वादाह । [नन्विति ।] [अदमुयङिति ।] अदश्शब्दे
रूपपदेऽङ्घतोः ऋत्विति त्यादिना किंनि विष्वदेव्योरित्यनेनादस्येष्टदायेदो यणादिषु रूपम् ।
[पूर्वस्येति ।] दस्येत्यर्थः । प्रत्यासत्तिन्यायेनाह । [अन्यसदेशेति ।] [युगपदिति ।] कार्यस्येति
शेषः । सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायेनाह । [अन्यसदेशस्यैवेति ।] [अन्यथेति ।] प्रत्यासत्ति-
न्यायेनैदृशार्थाङ्गीकार इत्यर्थः । [धात्वादोरिति ।] अस्य विधीयमान इति शेषः । [इत्यादाविति ।]
तत्रान्यवर्णतद्धर्णयोरेचा व्यवधानेनान्यसदेशत्वाभावादिति भावः । आदिना तदोस्मस्साविति सत्वं
स इत्यत्रैव स्यान्ननु स्य इत्यत्रेत्याय संग्रहः । परिभाषया लिङ्गवचनियमादाह । [अनन्यविकार
इति ।] तथाच यत्रानन्यविकारोऽन्यस्य विकाराप्राप्तिः प्रत्यासत्या चात्यसदेशानन्यसदेशयो
युगपत्कार्यमपिश्च तादृशस्यविषयकत्वेनोपप्लुते शास्त्रेऽन्यसदेशस्येत्युपनिष्ठत इति भावः ।
अन्यसदेशस्येत्याद्वार्यमाह । [अन्येनेति ।] निपातनाद्वह्रीहिः सादेशश्च । नन्वेतत्परि-

यस्य सोऽन्यसदेहाः । तत्त्वं चान्त्यवर्णतद्वर्णयोरितरा-
व्यवधानेन बोध्यम् । अत एव विद्व इत्याद्यर्थं न
संप्रसारणे इति चरितार्थम् । अहोपोऽन इत्यादेरनस्त-
क्षणेत्यादावाद्याकारादावप्रवृत्तिरप्यस्याः फलं, यजादि-
स्वादपराङ्मनाङ्गस्याकारस्य लोप इत्यर्थस्यैवाङ्गो प्रत्यय-
स्योत्थिताकाङ्क्षेत्यौचित्यादङ्गावयवयजादिस्वादपरस्यान-
इत्यादिकमेणानेकज्ञानेककृष्टकल्पनापेक्षयास्या उचित-

भाषाश्रयणे कलीकलप्यत इत्यादिवृत्त्यत्र लृत्वं न स्यादत आह । [तत्त्वं चेति] अन्यसदेहात्वं-
चेत्यर्थः । [इतरेति] अत्रेतरपदेनान्त्यवर्णविजातीयवर्णस्यैव ग्रहणम् । तेनादभुवद्विद्यादान्त्य-
वर्णसजातीयेन रेफेण व्यवधानेऽप्यस्य प्रवृत्तिः । वर्णश्चात्राक्षरसमाध्यायिक एवेति न नियमः ।
तेन कलीकलप्यत इत्यत्रान्त्यवर्णविजातीयेनाङ्गागेन व्यवधानेऽपि नास्याः प्रवृत्तिः । अत्रार्थे
मानमाह । [अत एवेति] अन्यवर्णतद्वर्णयोरितराव्यवधान-
एवैतत्प्रवृत्तेरित्यर्थः । [चरितार्थमिति] अन्यथा तदुदाहरणभूते विद्व इत्यादानेनैव न्यायेन संप्रसारणवारणसंभ्रात-
इत्यर्थं स्पष्टमेवेति भावः । परिभाषाफलं दर्शयति । [अहोपोऽन इत्यादेरिति] अत्रादिना
सान्त महत इत्यस्य संप्रहः उत्तरत्रादिशब्देन हंसशिरांसीत्यस्य सङ्ग्रहः । ननु व्यङ्ग्यसंप्रसारणमिति
सदृशभाष्योक्तदिशाङ्गसंज्ञाक्षितप्रत्ययस्याना विशेषणत्वाद्याकारे लोपप्रसक्तिरिति नेदमस्याः फलमत
आह । [यजादिषादिपरेति] [औचित्यादिति] ननु तथा औचित्येऽपि परिभाषानाश्रयण-
प्रयुक्तत्ववचनान् विशेषणत्वमेव कुतो नेत्यत आह । [अनेकमेवेति] अहोपोऽनविभाषादिश्येः
सान्तमहत इत्यादिव्यतिरिक्तः । [अनेककृष्टकल्पनेति] अनन्तरक्षण इत्यादावाद्यानाङ्कारस्य
लोपवारणाय संज्ञासु सर्वथा दुरुपपादस्य पदैकवाक्यत्वस्य स्वीकारः तत्राप्युत्थिताकाङ्क्षातुरोवे-
नाङ्गासंज्ञाक्षितस्य प्रत्ययस्याङ्गविशेषणताया औचित्येऽप्यनादिविशेषणवचनान्त्य इत्येवं रूपेऽप्यर्थः ।
[अस्या इति] परिभाषाया इत्यर्थः । ननु व्यङ्ग्यसंप्रसारणमिति सूत्रे भाष्ये फलानामन्यथासिद्धि-

त्वात् ॥ न चैषा व्यङ्ग्यः संप्रसारणम् इति सूत्रे भाष्ये
प्रत्याख्यातेति भ्रामितव्यम् । वार्तिकोक्तफलानामनेक-
कृष्टकल्पनाभिरन्यथासिद्धिं प्रदर्श्यापि यान्येतरस्याः परि-
भाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेव कर्तव्या प्रतिविधेयं
दोषेषु, प्रतिविधानं चोदात्तनिर्देशात्मिद्धमित्युपसंहारात् ।
मिमार्जिषतीत्यर्थं चैषा । तत्र वृद्धेः पूर्वमन्तरङ्गत्वाद-

प्रदर्शनेनास्या अनादृत्यफलभाक्कथमस्या औचित्यमत आह । [नचेति] [वार्तिकोक्तफलानामिति]
“प्रयोजनं न संप्रसारणे संप्रसारणमिति वार्तिकोक्तैतरभिभाषाफलानामित्यर्थः । [अनेककृष्टेति]
[प्रयुक्तानेककृष्टेत्यर्थः] [प्रदर्श्यापीति] अस्योपसंहारादित्यनेनान्वयः । [एषा कर्तव्येति] अनेक-
कृष्टकल्पनाभिर्यथा कथंचित्तदुक्तफलानां केषां चिदन्वयासिद्धवेऽन्यन्यथासिद्धफलसिद्धयेऽप्यथा-
सिद्धेऽप्यन्येककृष्टकल्पनाव्यावृत्तये च परिभाषा आवश्यकीति भावः । [दोषेऽप्यिति]
आदिसदादिविधिसंयोगादिशेषकृत्तद्वत्त्वभावावकाशत्वात्वेऽतिप्रसङ्गः इति वार्तिकद्वन्द्वकदोषेऽप्यित्यर्थः ।
प्रतिविधानं दर्शयति । [उदात्तनिर्देशादिति] यथा स्वरितेनाधिकारस्तथाप्रतिज्ञाप्रतिनेदोत्तै-
तत्परिभाषाप्रवृत्तिः । तथाचा “नन्याविकारेऽन्यसदेहात्त्वोदात्तनिर्देशः” इति पाठ्यमिति तद्वाशयः ।
तथा च यत्रस्याः प्रवृत्तिरिष्टा तत्रोदात्तनिर्देशः कार्यः । यत्र तु नेष्यते यथा त्यदादीनाम्, णोः
धात्वादेऽप्यस्य इत्यादिविषये तत्र न कार्य इति तद्वाशयः । वस्तुतस्तोऽपि न कार्यः ।
अन्यसदेहान्त्यसदेहायोरेकप्रयोगो युगपत्कार्यप्रपातावन्त्यसदेहात्त्वैवेति नियमाश्रयणेन तदुक्त-
दोषाणां सर्वेषामपि ह्युपात्तादिति तत्रैव भाष्ये स्पष्टमिति बोध्यम् । अस्यास्सर्वथा आकस्यकल्पमेव
ध्वनयन् “मुनेवृद्धविषा” इति वार्तिकोक्तप्रयोजनविषय एव भाष्यद्वन्द्वकमन्यथासिद्धं
प्रयोजनमस्या दर्शयति । [मिमार्जिषतीत्यर्थं चेति] तदेतदुपपादति । [तत्रेति] मिमार्जिषतीत्यनेत्यर्थः ।
[अन्तरङ्गात्वाद्वा इति] सम्यङ्गोरित्यस्य षष्ठ्यन्तवेनापरनिमित्तकत्वं द्रव्यपेक्षया द्वित्यस्यान्त-

द्वित्वे परत्वादभ्यासकार्ये ततोऽभ्यासेकारस्य वृद्धिवारणा-
यावश्यकी । न च वृद्धौ पुनरभ्यासह्रस्वत्वेन सिद्धिः ।
लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनरप्रवृत्तेः ॥ यत्तु न
संप्रसारण इति सूत्रे भाष्ये नैतस्याः परिभाषायाः प्रयो-
जनानीत्युक्तं तस्यायमर्थः । एतत्सूत्रप्रयोजनान्येतस्याः
परिभाषाया न भवन्ति व्यधादावन्त्यसमानदेशायणो
ऽभावादिति । नैतान्येतस्याः प्रयोजनानीति पाठो ऽपि
क्व चिद् दृश्यते ॥ वाचनिक्येवैषा । स्पष्टा च प्यङ्
इति सूत्रे ऽदसो ऽसेरिति सूत्रे च केचिदन्त्यसदेशस्ये-
त्यनेन भाष्य इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १०४ ॥

नन्वव्यक्तानुकरणस्यात इति पररूपं पठत् इति
पटितीत्यादावलो ऽन्त्यस्य प्राप्नोतीत्यत आह ॥

रज्ज्वमिति भावः । [इति न्यायेनेति ।] विकारकृतलक्ष्यभेदस्य तत्रानाश्रयणादिति भावः । एतत्परि-
भाषाश्रयणे आपातः प्रतीयमानं न संप्रसारण इति सूत्रस्य भाष्यविरोधमुद्गाह्य तदाशयं दर्शयति ।
[यत्स्वित्यादिना ।] [प्रयोजनानीति ।] विद्ध इत्यादीनीत्यर्थः । [यणोऽभावादिति ।] अन्यवर्णतद्ध-
र्णयोरकारेण व्यवधानादिति भावः । अहमुद्यङित्येतत्सिद्धयर्थमप्यस्या आकस्यकत्वं भावतोक्तमिति
सुखबन्नाह । [अदसोऽसेरिति ।] १०४

अनन्त्यविकार इत्यत्र प्रतियोगित्वेनोपस्थितालोऽन्त्यपरिभाषासम्बन्धादाह । [नन्विति ।]
[पटितीति] पटितीत्यादिसिद्धयर्थके पटितीत्यनुकरण इत्यर्थः । . [प्राप्नोतीति ।] तथाच

नानर्थके ऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे ॥ १०५ ॥

अनभ्यासेत्युक्तेर्विभतीत्यादौ भृत्रामित् इत्याद्यन्य-
स्यैव । अभ्यासो ऽनर्थको ऽर्थावृत्त्यभावात् किं तूत्तरखण्ड
एवार्थवानित्यन्यत्र निरूपितम् । एषाऽलोऽन्त्यात्सूत्रे भाष्ये
स्पष्टा । फलानामन्यथासिद्धिकरणेन प्रत्याख्याता चेति
तत एवावधार्यताम् ॥ १०५ ॥

पटेतीति स्यान्न तु पटितीति भावः । अभ्यासविकारविषयमिन्नेऽनर्थकेऽलोऽन्त्यविधिर्न प्रवर्तते
इति परिभाषार्थः । [विभतीत्यादाविति ।] आदिना अर्जाणदित्यादिसंग्रहः । उत्तरत्रादिशब्देनेव
गण इत्यस्य संग्रहः । नन्वनभ्यासविकार इति व्यर्थम् । अभ्यासस्यार्थवत्त्वेन निषेधस्यैवाप्राप्तेरत
आह । [अभ्यासोऽनर्थक इति ।] तत्र हेतुमाह । [अर्थावृत्तीति ।] शब्दद्वयश्रवणवत्ततोऽर्थ-
द्वयाप्रतीतेरिति भावः । [अन्येति ।] तनादिशेखरादावित्यर्थः । विवृतं चैतदस्माभिः
प्रत्यग्रहणपरिभाषानिरूपणावसरे इति ततोऽवसेयम् । [अलोऽन्त्यादिति ।] उपधासंज्ञासूत्रे इत्यर्थः ।
[अन्यथासिद्धेति ।] नाधोडित्यान्यस्य तु वेति ज्ञापकात्पटितीत्यादिसिद्धिः । अनाप्यक इत्यतो-
ऽनित्यनुवर्त्य हलि लोप इत्यनेनानो नकारस्य लोपविधानादाभ्यामित्यादिसिद्धिः । द्विशकारक-
निर्देशेन ध्वसोरिति लोपस्य सर्वदेशत्वसिद्धिः । अत्र ग्रहणादत्रलोपोऽभ्यासस्येति लोपस्तत्त्वदेशः ।
अत एव तस्य लोप इत्यत्र सर्वदेशत्वाय तस्य ग्रहणं चरितार्थमित्यादिरीत्येत्यर्थः । इयं
वाचनिकीति केचित् । इदमो मः, इददथ । यस्मै, अय् पुंसीत्येव सिद्धे दग्रहणमाद्यांशे
ज्ञापकम् । अर्तिपिप्योरिति निर्देशोऽनभ्यासविकार इत्यंज्ञापकमिति परे ।

ननु ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणीवत्सश्चेत्यादौ पुमान्
स्त्रिया इत्येकशेषापत्तिः स्त्रीत्वपुंस्त्वातिरिक्ककृतविशेषा-
भावादत आह ॥

प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसंप्रत्ययः ॥ १०६ ॥

तेन प्रधानस्त्रीत्वपुंस्त्वातिरिक्काप्रधानस्त्रीत्वपुंस्त्व-
कृतविशेषस्यापि सत्त्वेन न दोषः । स्पष्टा चेयं पुमान्
स्त्रिया नपुंसकमनपुंसकेनेत्यनयोर्भाष्ये ॥ अन्तरङ्गोप-
जीव्यादपि प्रधानं प्रबलमिति हेतुमति च इत्यत्र भाष्य-
कैयटोः ॥ १०६ ॥

ननु स्वसादित्वप्रयुक्तो मातृशब्दस्य ङीविनिषेधः
परिच्छेत्तुवाचकमातृशब्दे ऽपि स्यादत आह ॥

षाष्ठद्विवेचनखण्डयार्थवत्त्वबोधनेन समुदायान्प्रसङ्गादाह । [नन्विति ॥ प्रधान
इत्यत्र निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः । तन्मात्रनिरूपितकार्यसंप्रत्यय इत्यर्थः । [तिनेति ॥ उक्तपरी-
भाषाङ्गीकारेणेत्यर्थः । [प्रधानेति ॥ स्वाश्रयवत्सद्धारेत्यर्थः । [अप्रधानेति ॥ तद्विशेषणब्राह्मण-
निष्ठेत्यर्थः । [न दोष इति ॥ नैकशेषापत्तित्तेत्यर्थः । [स्पष्टा चेयमिति ॥ तत्राद्येऽन्योक्त-
स्थले एकशेषो वारितः । द्वितीयेऽनिज्ञातिर्दर्थे गुणसंदेहे विदूरेऽप्यन्तरूपे च नपुंसकलिङ्गस्यैव
प्रयोगदर्शनात्तस्य प्रधानत्वेनानया तत्सूत्रं प्रत्याख्यातम् । परिभाषया विषयान्तसमप्याह ।
[अन्तरङ्गेति ॥ अपिना परादितोऽप्यस्मात्पाबल्यं कैमुत्यन्यायसिद्धमिति सूचितम् ।

प्रधान्येन प्राबल्यप्रसंगादाह । [नन्विति ॥ [मातृशब्देऽपीति ॥ व्याप्तिन्यायद्वान्य
मातृशब्दात्स्यादित्यर्थः । तस्य यौगिकत्वेन व्यतयादिविशेष्यकत्वे स्त्रियामपि दूतेरसंभवाङ्गीपः

अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसी ॥ १०७ ॥

तेन शुद्धरूढस्य जननीवाचकस्यैव ग्रहणं न परि-
च्छेत्तुवाचकस्य ॥ योगजबोधे तदनालिङ्गितशुद्धरू-
ढिजोपस्थितिः प्रतिबन्धिकेति व्युत्पत्तिरेव तद्वीजम् ।
रथकाराधिकरणन्यायसिद्धोऽयमर्थः ॥ कश्चित्तु दीधीवे-
वीटाम् इत्यत्रानया परिभाषया दीधीङ्वेवीडोरेव ग्रहणं
न दीङ्धीङ्वेऽर्वादीनामिति । तन्न । तथा सति दीवेधी-
वीटामित्येव वदेदित्यन्ये ॥ १०७ ॥

प्राप्तिरिति भावः । [तिनेति ॥ समुदायप्रसिद्धिर्बलवत्ताङ्गीकारेणेत्यर्थः । अत्र न्याये बीजमाह ।
[योगेति ॥ रूढ्यर्थतावच्छेदकानाक्रान्तमात्रविषयकयोगजबोध इत्यर्थः । [तदनालिङ्गितेति ॥
अवयवशतयनालिङ्गितेत्यर्थः । तथा च यौगिकरूढस्थल एवायं प्रतिवच्यप्रतिबन्धकस्यावो न
योगरूढिस्थल इति भावः । नन्वीदृशप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावकल्पन एव किं मानमत आह ।
[रथकारेति ॥ रथकारशब्दः । “माहिष्योऽग्नौ प्रजायेते विद्मश्शङ्खान्योर्नृणां । शूद्रायां कर्णो
वैद्याद्विन्नरूपेऽप्यविस्मृतः । माहिष्येण करण्यं तु रथकारः प्रजायत ” इति मनुवचनाज्जातिविशेषे
रूढः । रथकरणकर्तारि तु यौगिकः । तथा च तस्मिन्नाधिकरणे योगेन रथकर्ता द्विजातिप्रभा
वा उत्तोरूपजातिविशेषभावचेति संशय्य विद्यादिमत्त्वावधारणं एव प्राज्ञ इति पूर्वश्रुत्यैव
योगादूर्ध्वलीपस्त्वात्स एव गृह्यते । तदन्यथादुपपत्त्या चाव्ययनादिकं कल्प्यत इति सिद्धान्तितम् ।
[अयमर्थ इति ॥ पूर्वोक्तप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावतन्मूलकोऽयं न्यायश्चेत्यर्थः । अस्य केन
चिदुक्तं फलमनूद्यखण्डयति । [कश्चिदिति ॥ इतीति ॥ अस्याहेति शेषः । [इत्येव वदेदिति ॥
असंदेहायेति भावः । तथा अनुत्पत्त्या च न तेषां ग्रहणमिति न तद्वारणमस्याः फलमिति
निष्फलैवेयं परिभाषेति तद्वशतः । [अन्ये इति ॥ न्यासकृदादय इत्यर्थः । अनेनात्मनिस्सूचिता ।

ननु वातायनार्थे गवाक्षे ऽवडो वैकल्पिकत्वाद् गोक्ष
इत्याद्यपि स्यादत आह ॥

व्यवस्थितविभाषयापि कार्याणि क्रियन्ते ॥ १०८ ॥

लक्ष्यानुसाराद्वयस्या बोध्या ॥ शास्त्रोरिति सूत्रे
लटः शतित्यादिसूत्रेषु च भाष्ये स्पष्टा ॥ १०८ ॥

तद्वीचं त्वेवमपि इडो संदेहत्यावारणचदर्थमुपायान्तराश्रयणस्यावश्यकत्वे तेनैवात्रापि निर्वाह
इति नैव प्रकाराश्रयणम् । किञ्चावतरणोक्तफलसत्त्वेन सफलत्वायाण्डुकम्बलादिनिरित्यावर्थमप्यस्या
आवश्यकत्वान्निष्पत्तेरिति ।

योगिकरूढप्रसङ्गेन योगरूढविषयमाह । [नन्विति ॥] [वातायनार्थे इति ॥]
अभिधेयवाच्यार्थशब्देन बहुव्रीहिः । तथा च वातायनवाच्यके गवाक्षशब्दे इत्यर्थः । यद्वा
वातायनरूपेऽर्थे गवाक्षे इत्यर्थः [इत्याद्यपीति ॥] आदिना गो अक्ष इत्यादिपरिग्रहः । [अवस्थितिरेति ॥]
विशिष्टविषये अवस्थित्या विभाषया विकल्पेनेत्यर्थः । तत्त्वं च विभाषाशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकमूलं
यद्वावागवान्तरचद्विधायकत्वमिति केचित् । अपिस्सर्वत्रिकाव्यवस्थितविभाषासमुच्चायकः ।
[क्रियन्त इति ॥] कचिदिति शेषः । तदेतद्वाह । [लक्ष्यानुसारादिति ॥] [व्यवस्थेति ॥]
कचिद्व्यवस्थितविकल्पस्य कचिदव्यवस्थितविकल्पस्येत्येवं व्यवस्थेत्यर्थः । लक्ष्यानुसारमेव दर्शयन्नाह ।
[शास्त्रोरिति ॥] तत्रहि । “देववातो गलो ग्राह इतियोगे च सद्विधिः । मिथस्ते न विभाष्यन्ते
गवाक्षस्संशितस्त” इति तासां परिगणनं कृतम् । वस्तुतस्तु नेदं परिगणनम् । किन्तु
दाहरणमात्रम् । अतोऽन्यत्रापि कचिद्वाच्यमाग्यादाश्रीयत इत्यन्यत्र विस्तरः ।

विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायान् ॥ १०९ ॥

नियमे ह्यश्रुताया अन्यनिवृत्तेः सामर्थ्यात्परिकल्प-
नमुक्तानुवाददोषश्चेति लाघवाद्द्विधिरेवेति बोध्यम् ॥
यस्य हल इजादेः सनुम् इत्यादौ च भाष्ये
स्पष्टेयम् ॥ १०९ ॥

विकल्पप्रसङ्गेन विधेरुपस्थितत्वादाह । [विधिनियमेति ॥] अपूर्वविधित्वानियमत्वयोरपि
संभवेऽपूर्वविधित्वमेवव्याप्य इत्यर्थः । संभवेऽत्यनेनासंभवे नियमस्यावकाशः प्रदर्शितः । यद्यपि
“विधिरत्यन्तमप्राप्तौनियमः प्राक्षिके सति । तत्रचान्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्ख्येति गीयत ”
इति जैमिनीयोक्त्या ग्रन्थस्य पाक्षिकप्राप्तिर्यथा व्रीहीनवहन्तीत्यादाविष्टयावहनस्य पाक्षिकप्राप्ति
स्तादृशेष्वेव नियमत्वव्यवहारः । अत्र तु शास्त्रे इष्टानिष्टयाधारणेन सामान्यशास्त्रप्राप्तौ
समारभ्यमाणानां धातोस्तद्विमित्तयेत्यादीनां पञ्च पञ्चनवाभक्ष्या इत्यादेरिव परिसंख्याविधित्वमेव
ननु नियमविधित्वम् । तथाप्यन्यनिवृत्तिसामर्थ्येण परिसंख्यापि नियमपदेनात्र भाष्यकारादि-
भिर्यवहित्यत इति बोध्यम् । विधेर्ज्यार्यस्त्वे हेतुं सूचयन्नत्र बीजमाह । [नियमे हीति ॥]
हि यतो नियमे अश्रुताया अन्यनिवृत्तेः सामर्थ्यात्कल्पनमतो लाघवाद्विधित्वमेवेति भावः ।
नियमशास्त्राणां विधिसुखेनैव प्रवृत्तेस्मिद्वान्तितत्वादाह । [सामर्थ्यादिति ॥] विरुद्धलक्षण्या
निषेधमुत्वेन प्रवृत्तौ त्वितोऽपि गौरवमिति बोध्यम् । [दोषश्चेति ॥] चेन प्राप्तवाचसमुच्चयः ।
तथा च नियमत्वे दोषत्रयसत्त्वेन ततो लाघवाद्विधित्वमेवेति लाघवमूलकोऽयं न्याय इति
बोध्यम् । [भाष्ये स्पष्टेति ॥] तत्रहि यस्येति संघातग्रहणमिति पक्षेऽन्त्यलोपे पूर्वेषुसिद्धे-
सामर्थ्यादिप्राप्तस्सर्वलोपो विधेयः उत हल एव यस्य लोपो नान्यतो लोख्येतित्यादाविति
संशयानया अपूर्वविधित्वमेवेत्युक्तमिति बोध्यम् ।

नन्वाशंसायां भूतवञ्चेत्यनेन लुङ् इव लङ्लिटोर-
प्यतिदेशः स्यादत आह ॥

सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः ॥ ११० ॥

सामान्योपस्थितिकाले नियमेन विशेषोपस्थापक-
सामग्र्यभावो ऽस्या बीजम् । तेनानद्यतनभूतरूपे विशेषे
विहितयोस्तथोर्नातिदेशः । इयमनित्या न ल्यपीति
लिङ्गात् । तेन स्थानिवत्सत्वेण विशेषातिदेशो ऽपि ॥
स्पष्टं चैतत् सर्वं स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये ॥ ११० ॥

विधिसंभागादिदेशिकविधेरप्युपस्थितत्वादाह । [नन्वाति ॥] [स्यादिति ॥] तथोपि
भूते विधानेन व्याप्तिन्यायादिति भावः । सामान्यशब्दोपादानेन यत्र कार्यमितिदिश्यते तत्र विशेष-
प्रत्ययशब्दार्थत्वात्तदश्रयस्य कार्यस्यानतिदेश इति परिभाषार्थः । यद्यपि तत्वादिद्वयुक्ते अशब्दार्थ
प्रत्ययत्वादेरप्यतिदेशो भवति । तथापि व्याप्येन व्यापकानुमानात्तदुपस्थितिकव्याप्योपस्थितौ
मानाभाव इति भावः । सामान्यातिदेशासंभवे तु विशेषस्यैवातिदेश इति बोध्यम् । अत्र
बीजमाह । सामान्योपस्थितिकाल इति । दुपस्थापकसामग्रीकाल इत्यर्थः । कचिदन्तत्वेऽप्याह ।
[नियमेनेति] । व्याप्येन व्यापकोपस्थितिकव्यापकेन व्याप्योपस्थितं नियमेति भावः । [तेनेति] ।
परिभाषाङ्गीकारोत्तरार्थः । [तथोरिति] । अनद्यतनभूते, अनद्यतनपरोक्षभूते च विधीयमानयोर्लुङ्
लिटोरित्यर्थः । [नल्यपीति लिङ्गादिति] । अन्यथा न तत्वासेविति निषेधेन सेटःत्वायाः
किन्त्वाभावात्किन्त्वस्य तत्वाविशेषधर्मत्वेन तत्तद्देशे ल्यपि तस्यानेन न्यायेनातिदेशदुपपन्नव्यवस्थाया
प्रदायेत्यादावीकस्याप्यस्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः । अनित्यत्वप्रख्याह । [तेनेति] । विशेषाति-
देशो ऽपीति । अत एवाप्रहीदित्यादौ दीर्घे स्थानिवत्त्वेनेत्यादिदेशादिदृष्टीति लोपनिश्चिः । प्रत्यय
प्रबन्धेत्यादावातन्त्रिकत्वादितिदिश्व । [एतत्सर्वमिति] । न्यायबीजानित्यत्वरूपं त्रितयमित्यर्थः ।

ननु तित्स्वरितिमिति स्वरितत्वं चिकीर्षतीत्यादौ
स्यादत आह ॥

प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्य ग्रहणम् ॥ १११ ॥

इयं चाङ्गस्येति सूत्रे भाष्ये पठिता । वर्णग्रहणे च
न प्रवर्तते इति तत्रैव कैयटे स्पष्टम् । अत एव सना-
शंसभिश्च उः वले इत्यत्र सन्वलयोः प्रत्यययोर्ग्रहणम् ॥
परे तु तित्स्वरितिमिति सूत्र एषा परिभाषा लक्ष्यसंस्काराय
भाष्ये क्वापि नाश्रितेति कैयटेनोक्तम् । अङ्गस्येति
सूत्रे तत्प्रत्ययस्यानायैषा भाष्य एकदेशिनोक्ता । अत
एव तिति प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिककृतोक्तम् ॥

प्रत्ययप्रसङ्गादाह । [नन्वाति ॥] [स्यादिति] । विधेयविषये उच्चारणार्थानामपी-
त्संज्ञालोपायानेव निवृत्तेरन्यत्र सिद्धान्तितत्वेनेकास्य तित्त्वादिति भावः । [पठितेति] ।
अनेनास्यावाचनिकत्वं सूचितम् । [वर्णग्रहणे चेति] । ग्रहणेत्वित्यर्थः । [तत्रेवेति] । अङ्गस्येतिस्वर-
एवेत्यर्थः । अन्यथा इको यणचोत्यादि अस्यापत्यमिः । एयनं ययनमित्यादावेव स्यात्तु
दध्यन्त्रेत्यादिविति भावः । अस्याः परिभाषायाः फलान्तरमाह । [अत एवेति] । वर्णग्रहणादन्यत्र
परिभाषाङ्गीकारदेवेत्यर्थः । [प्रत्ययोरिति] । तथोरेवेत्यर्थः । लक्ष्यसंस्कारयत्युक्तेः स्थास्यमाह ।
[अङ्गस्येति] । [तत्प्रत्ययान्यायेति] । अङ्गाधिकाप्रत्ययान्यायेत्यर्थः । [एकदेशिनेति] । परिभाषा-
पक्षेयाङ्गाधिकारे लाघवादस्यासर्वेष्वेष्टासाधकत्वाच्चाप्यस्या तत्प्रत्ययान्यायेनेकदेशः शुक्तिरिति भावः । [अत-
एवेति] । तत्र तदर्थमस्या उक्तत्वेऽपि लक्ष्यसंस्कारकक्या वस्तुतोऽस्या अपभावादवेत्यर्थः ।
[उक्तमिति] । अन्यथा अन्यैव किञ्चिदिति धुभ्यामित्यादौ स्वरितत्वावरणसंभवे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति

उक्तसूत्रयोर्व्याख्यानात् प्रत्यययोरेव ग्रहणमित्याहुः ॥ १११ ॥

ननु विपराभ्यां जेरित्यात्मनेपदं परा सेना जयतीत्यर्थके परा जयति सेनेत्यत्र प्राप्नोतीत्यत आह ॥

सहचरितासहचरितयोः सहचरितस्यैव ग्रहणम् ॥ ११२ ॥

तेन विशब्दसाहचर्यादुपसर्गस्यैव पराशब्दस्य ग्रहण-

भावः । नन्वेवं सन्त्वयोः प्रत्ययोयोरेव कथं ग्रहणमत आह । [उक्तसूत्रयोरिति ॥] सनाशंसेत्या-
हुक्तसूत्रयोरित्यर्थः । [व्याख्यानादिति ॥] गीर्दिषु शब्दपाठरूपज्ञापकमूलकादाद्ये, द्वितीये
मतौ बह्वच इति मनुप्साहचर्यमूलकादुपसर्गस्य धवीत्यतो, बहुलग्रहणानुवृत्तिमूलकाद्वा व्याख्याना-
दित्यर्थः । अन्यथा आद्ये धातुसाहचर्याद्वातरेव, द्वितीये व्याप्तिन्यायादुपसर्गस्य ग्रहणं स्यादिति भावः ।

साहचर्यमसङ्गात्साजात्याच्चाह । [नन्विति ॥] [परा सेनेति ॥] उक्तृष्टा सेनेत्यर्थः ।
[इत्यत्रापीति ॥] व्याप्तिन्यायादिति भावः । [तेनेति ॥] परिभाषाङ्गीकारेणेत्यर्थः । [विशब्द-
साहचर्यादिति ॥] नच पक्षिवाक्यविशब्दस्यानुपसर्गस्यापि सत्त्वात्कथं तत्साहचर्येणोक्तार्थलाभ इति
वाच्यम् । तस्य नियतपुङ्क्तिन्या त्प्रत्ययेन व्यवधानात्ततः पराजिधातोः समवेनोपसर्गस्यैव तस्य तत्र
ग्रहणात् । यदिदु लक्षणप्रतिपक्षोक्तपरिभाषया दाबन्तस्य पराशब्दस्य लक्षणिक्त्वादुपसर्गस्यैव
प्रतिपक्षोक्तस्य पराशब्दस्य ग्रहणमित्युच्यते, तदा नास्तीह प्रकृतपरिभाषायाः प्रयोजनमिति फलान्तर-
मन्वेष्टव्यम् । परंतु भाष्यानुसारादेवयुक्तमिति बोध्यम् । ननु साहचर्यस्याभिधानिन्यामकत्वरूपदेव
हि न्यायादस्य सिद्धिः । सहचरणरूपं च तत् प्रसिद्धमेव लोकेऽभिधानिन्यामत्वेन दृश्यते । यथा
रामलक्ष्मणावित्यादौ । विपराशब्दयोः रूपसर्गयोर्न कचिच्चाहं साहचर्यं प्रसिद्धमिति कथमनया

मिति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् ॥ सहचरणं सदृशयोरेवेति
सहचरितशब्देन सादृश्यवानुच्यते । रामलक्ष्मणावित्या-
दावपि सादृश्यमेव नियामकम् । सदृशयोरेव सहविवक्षा
तयोरेव सहप्रयोग इत्युत्सर्गाच्च ॥ ध्वनितं चेदं कर्म-
प्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति सूत्रे भाष्ये । तत्र हि पञ्चम्य-
पाङ्परिभिरिति सूत्रेण लक्षणादिद्योतकपरियोगे पञ्च-
मीमाशङ्क्य “यद्यप्ययं परिदृष्टापचारो वर्जने चावर्जने
च । अयं खल्वपशब्दोऽदृष्टापचारो वर्जनार्थ एव कर्म-
प्रवचनीयस्तस्य कोऽन्यः सहायो भवितुमर्हत्यन्यो
वर्जनार्थाद्यथास्य गोः सहायेनार्थ इति गौरवानीयते
नाश्वो न गर्दभ” इत्युक्तम् । तेन हि सदृशानामेव

तत्र सिद्धिरत आह । [सहचरणमिति ॥] सहगमनसदृशयोगादिरूपमित्यर्थः । [सहचरितशब्देनेति ॥]
कर्तृकान्तेनेत्यर्थः । [सादृश्यवानिति ॥] तथाच समभिव्याहृतपदार्थनिरूपितं सादृश्यमेवा-
नेकार्थकेष्वभिधानिन्यामकं नतु सहचरणमिति भावः । संयोगो विषयगोश्वेत्यभियुक्तकारिकायामपि
साहचर्यशब्देन सादृश्यमेव विवक्षितमिति बोध्यम् । [सादृश्यमेवेति ॥] एवेन सहचरणादिरूप-
साहचर्यनिरासः । सादृश्यस्यैवाभिधानिन्यामकत्वे हेत्वन्तरमाह । [सदृशयोरेवेति ॥] आद्यन्तावित्यादौ
कचिद्यभिचारादाह । [उत्सर्गाच्चेति ॥] युक्तिसिद्धत्वेऽपि प्रमाणाभावादयुक्तोऽपमर्थ इत्यत आह ।
[ध्वनितं चेदमिति ॥] परिदृष्टापचार इति । अनियतार्थक इत्यर्थः । तदेवाह । [वर्जने चावर्जने-
चेति ॥] अवर्जने लक्षणादावित्यर्थः । अस्य कर्मप्रवचनीय इत्यनेनान्वयः । [अपशब्द इति ॥]

प्रयोगे सहायभावो बोधितः ॥ द्विस्त्रिश्चतुरिति सूत्रे साहचर्येणैव कृत्वोऽर्थस्य ग्रहणे सिद्धे कृत्वोऽर्थग्रहणा-
देषाऽनित्या । तेन दीधीवेवीटामित्यत्र धातुसाहचर्ये
ऽप्यागमस्येदो ग्रहणमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ११२ ॥

नन्वस्थित्याद्यनङ् प्रियसक्शा ब्राह्मणेनेत्यत्र न स्याद-
ङ्गस्य नपुंसकत्वाभावादत आह ॥

श्रुतानुमितयोः श्रुतसंबन्धो बलवान् ॥ ११३ ॥

श्रुतेनैव संबन्धो नानुमितेन प्रकरणादिप्राप्तेनेत्यर्थः ।
प्रकरणादितः श्रुतेर्बलवत्त्वादिति भावः । एवं च तत्र

अपेक्ष्यं शब्द इत्यर्थः । अदृष्टापचार इत्यर्थैव विवरणं वर्तनार्थं एवेति । [बोधित इति] एवं च
विशब्दसाहचर्यालराशब्दोऽपि प्रकृतपरिभाषयाऽत्रोपसर्ग एव प्रत्याव्यत इति न काप्यनुपपत्तिरिति
भावः । [साहचर्येणैवेति] द्विस्त्रिंशब्दसाहचर्येणैवेत्यर्थः । [कृत्वोऽर्थस्येति] चतुश्शब्द-
स्येत्यर्थः । अनित्यत्वफलमाह । [तेनेति] आह्वानमहनेत्यादौ, ऋशतोर्ग्रहणाभावाऽपि फलं
बोध्यम् । [अन्यत्रेति] उच्चातादावित्यर्थः ।

साहचर्यसंबन्धप्रसंगादह । [नन्वेति] [नपुंसकत्वाभावादिति] नपुंसकस्य श्लव
इत्यतोऽनुवृत्तस्य नपुंसकस्येत्यस्य प्राधान्यादङ्गेन विशेषणादिति भावः । परिभाषायां वाच्यवृत्त्यानिय-
मस्यप्रतीतिर्वापि फलशालस्य प्रतीकमानतया नियमकारिणीषु परिभाषास्वस्याः पादो नानुचित इति
ध्वनयन्माह । [श्रुतेनैवेति] श्रुतानुमितयोर्भाष्यश्रुतेनैव संबन्धो बलीयान्श्रुतिमितेनेत्यर्थः । तन्नात-
न्यायासिद्धत्वस्या दर्शयति । [प्रकरणादित इति] तदुक्तं जैमिनीयैः । “श्रुतिलिङ्गाक्यप्रकरण-

लिङ्गमरथ्यादीनामेव विशेषणं नाङ्गस्य, शिशिलुब्धनुम्बि-
धिषु तु गृह्यमाणस्याभावात् प्रकरणप्राप्ताङ्गस्यैव विशेष-
णम् । अत एव वा नपुंसकस्येति सूत्रे वा ज्ञाविति न
कृतम् । तत्र नपुंसकग्रहणं हि गृह्यमाणस्य शत्रन्तस्यैव
नपुंसकत्वे यथा स्याद् बहवो ददतो येषु तानि कुलानि
बहुददतीत्यत्र मा भूद्, बह्वनि ददन्ति येषु ते बहुददन्त
इत्यत्र यथा स्यादित्येवमर्थम् ॥ स्पष्टं चेदं स्वमोर्नपुंसका-

स्थानसमाख्यानां पारदैर्बलमर्थोविप्रकर्मा ” इति । अत्र हि श्रुतत्वं साक्षादुच्चारितत्वम्, अन्यतर-
काङ्क्षारूपशानप्रमाणलब्धत्वं च अनुमितत्वं तूभयाकाङ्क्षारूपप्रकरणप्राप्तत्वम् । [अस्थ्यादीनामेवेति]
सूत्रे श्रुतत्वादिति भावः । तत्फलंरूपादमहनेत्यादिना क्रियमप्यान्तत्वेन व्युत्पादिते विशेष्यनिम्ने
दधिशब्दे स्त्रीपुंसयोरनङ्गदेशाप्रवृत्तिः । यदि तु योगाद्ब्रूहिर्वलीयसीति न्यायेन धीरविकारवाचिनो
नित्यनपुंसकस्यैव तत्र ग्रहणमित्युच्यते तदा स्त्रीपुंसयोः कचित्संभेदितानामस्थ्यादीनामनङ्गा
देशाप्रवृत्तितत्फलं बोध्यम् । इदं च श्रुतस्य संभवे । अस्संभवेत्तन्मुमितेनापि संबन्धो
भवतीत्याह । [शिशीति] जहशसोश्शिः, नपुंसकाच्च, नपुंसकस्य श्लव इत्येतेर्वित्यर्थः ।
अन्यतरकाङ्क्षारूप स्थानप्रमाणलब्धस्याप्यत्र श्रुतत्वमिति ध्वनयन्यायासिद्धेऽप्यत्रार्थे ज्ञापकमाह ।
[अत एवेति] एतद्वचन सत्त्वादित्येत्यर्थः । [न कृत्वामिति] अन्यथा नपुंसकग्रहणस्याङ्ग-
विशेषणत्वे न्यासद्वयेऽपि फलभेदाभावेन लाघवात्तत्रैव कुर्यादिति भावः । [नपुंसकग्रहणं हीति]
अस्य इत्येवमर्थमित्यनेनान्वयः । [गृह्यमाणस्येति] श्रुतस्येत्यर्थः । तस्यश्रुतत्वंकथ्यतरकाङ्क्षा-
रूपशानप्रमाणप्राप्तत्वेनेति बोध्यम् । [इत्यत्र माभूदिति] अङ्गस्य नपुंसकत्वे माभूदित्यर्थः ।
[इत्यत्र यथा स्यादिति] शत्रन्तस्य नपुंसकत्व इत्यर्थः । [स्पष्टं चेदमिति] अष्टिदधीत्यादौ

दित्यत्र भाष्ये ॥ के चित्त्वचो रहाभ्यां द्वे इत्यत्र श्रुतेन रेफस्य निमित्तत्वेन यरन्तर्भावादनुमितं कार्थित्वं बाध्यत इत्येतदुदाहरणमाहुः । तन्न । तत्क्रकौण्डिन्यन्यायेन सिद्धेरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ११३ ॥

ननु तत्पुरुषे तुल्यार्थ इति स्वरः परमेण कारकेण परमकारकेणेत्यादौ स्यात्तथा गातिस्थाधुपाभूम्य इति लुक् पैऔवैशोषणाइत्यतः कृतात्वात्परस्यापि स्यादत आह ॥

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् ॥ ११४ ॥

नपुंसकग्रहणस्य श्रौतास्थ्यादिविशेषणत्वं श्यादिविधवङ्गविशेषणत्वं चेत्यर्थः । सीरदेवाद्युक्तं खण्डयति । किंचित्त्विति ॥ [अन्यत्रेति ॥ उद्योतादावित्यर्थः ।

श्रुतत्वसङ्गादाह । [नन्विति ॥ इतिस्वर इति ॥ इत्यादिसूत्रेण तत्पुरुषसमासे तृतीयास्तस्य पूर्वपदस्य विधीयमानः स्वर इत्यर्थः । [परमेण कारकेणेति ॥ परिनिष्ठितविभक्त्यन्तेन विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति समासः । [इत्यादाविति ॥ आदिना परमे च तस्मिन् कारके च परमकारक इत्यादिपरिग्रहः । [स्यादिति ॥ विशिष्टे समानाधिकरणतत्पुरुषत्वस्य तृतीयास्तस्यन्तपूर्वपदयोश्च सत्त्वादिति भावः । ननु लोके स्वरस्यानियतत्वाच्छब्दसि च छान्द-सत्त्वादेव दोषवारणसंभवाच्चायं दोषोऽत आह । [तथेति ॥ [परस्यापीति ॥ सिच इति शेषः ।

लक्षणं लक्षणिकमुपचारात् ॥ तत्तद्विभक्तिविशेषाद्यनुवादेन विहितो हि समासादिः प्रतिपदोक्तस्तस्यैव ग्रहणं शीघ्रोपस्थितिकत्वात् । द्वितीयो हि विलम्बोपस्थितिकः । पै इत्यस्य पा इति रूपं लक्षणानुसंधानपूर्वकं विलम्बोपस्थितिकं पिबतेस्तु तच्छीघ्रोपस्थितिकम् । इदमेव ह्येतत्परिभाषाबीजम् ॥ इयं च वर्णग्रहणे ऽप्योत्सूत्रे

परिभाषायां लक्षणशब्दस्याश्यादित्वकल्पने लक्षणायां वा विशेषाभावादाह । [उपचारादिति ॥ लक्षणयेत्यर्थः । लक्षणशब्दो लक्षणया लक्षणिकपर इति भावः । अत्र प्रतिपदोक्तत्वं स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकज्ञानयोपयुज्यमानानुपूर्वीमत्सद्वधितशास्त्रविधेयत्वरूपम् । ततोऽन्यत्वं च लक्षणीकत्वम् । अति च तत्पुरुषे तुल्यार्थेति शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकीभूततृतीयान्तत्वज्ञानापोपयुज्यमान-तृतीया त्वरूपानुपूर्वीधटित्वं, तृतीयतत्कृत्रार्थेनेत्यादिना विहिततत्पुरुषस्येति तस्य प्रतिपदोक्तत्वम् । विशेषणं विशेष्येणेत्यनेन विहिततृतीयासमासस्य तु न तादृशं प्रतिपदोक्तत्वमित्याशयः । एवं परंपरया गातिस्थितिशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन गृहीतपात्वरूपानुपूर्वीमत्सद्वधितत्वापान इति शास्त्रविधेयत्वं पिबतेरेव नत्वादेच इत्यादिना कृतात्वस्य शोषणार्थकस्य पैधातोरिति बोध्यम् । तदेतद्दाह । [तत्तद्विभक्तिकविशेषेति ॥ तृतीयादिरित्यर्थः । उक्तरूपप्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणे बीजमाह । [शीघ्रोपस्थितिकत्वादिति ॥ तत्पुरुषे तृतीयान्तं पूर्वपदं ग्रहयेत्युक्ते तृतीयापदवधटित्वस्यैव तत्पुरुषस्य पुरः स्मृतिकत्वादित्यर्थः । [द्वितीय इति ॥ विशेषणं विशेष्येणेत्यनेन विहितस्तृतीया समास इत्यर्थः । [विलम्बोपस्थितिक इति ॥ तृतीयापदाघटितत्वादिति भावः । [शीघ्रोपस्थितिकमिति ॥ लक्षणानुसंधानरूपव्यवधानाभावादिति भावः । [इदमेवेति ॥ शीघ्रोपस्थितिकत्वविलम्बोपस्थितिकत्वरूपमेवेत्यर्थः । वर्णग्रहणेऽस्या अप्रवृत्तिरिति प्राचां मतं दूषयितु माह । [वर्णग्रहणेऽपीति ॥ [ओत्सूत्रे भाष्ये इति ॥ तत्रहि अदोऽभवत्पुरोऽभवदित्यादावोत्सूत्रेण प्राप्ता प्रगृह्यसंज्ञा अनया परिभाषया परिहृता । वर्णग्रहणेऽस्या अप्रवृत्तौ तु तदसंगतिरेव । दीक्षिताद्युक्तिं खण्डयति । यच्चिति ।

भाष्ये संचारितत्वात् । यत्तु वर्णग्रहणे नैषा । आदेच
इत्यत्रोपदेशग्रहणादिति, तत्तु तस्मिन्नेव सूत्रे शब्देन्दु-
शेखरे दूषितमिति तत एव द्रष्टव्यम् ॥ अनित्या चेयं
भुवश्च महाव्याहृतेरिति महाव्याहृतिग्रहणादित्यन्यत्र
विस्तरः ॥ ११४ ॥

नन्वेवं देङो दोधातोश्च कृतात्वस्य घुसंज्ञा न
स्यात्तथा मेङ आत्वे प्रणिमातेत्यादौ नोदनेदति णत्वं
न स्यात्तथा गौ इत्यस्यात्वे घुमारभ्येतीत्वं स्यादत आह ॥

अथमत्र प्राचीनानामाशयः । लिटि धातोरित्यतो धातुग्रहणमनुवर्त्य, एकस्त्वस्य धातोरित्यर्थेन
गोभ्यां नौभ्यामित्यादावात्वधारणसंभवात् तदर्थमुपदेशग्रहणम् । किन्त्ववैगीदत्तौषीदित्यादावात्व-
धारणार्थम् । वर्णग्रहणेऽप्येतत्त्वत्तौलनयैव तत्रात्वधारणसंवादुपदेशग्रहणं मन्यकमेव स्यात् ।
अत्रान्तनाम्ना वर्णग्रहणेऽप्यवृत्तिरिति । [दूषितमिति] । तत्र धातुग्रहणानुवृत्तेरणिओरनार्थयोरिति
सूत्रस्थभाष्यसंमतत्वात्तदनुवृत्तौ चानुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव न धात्वितिसूत्रस्थभाष्याद्वातुल्यभेनोदीचां
माङ इति निर्देशानुपपत्तेश्च तत्र धातुग्रहणानुवृत्तेः कर्तृमशक्यतया गोभ्यामित्यादावात्वधारणयो-
पदेशग्रहणस्य सार्थकतया न तेनैतदर्थलभ इति तत्र दूषितमिति भावः । नन्वेवं घट आत्वस्य
लाक्षणीकत्वाद्वाप्यततीत्यादौ पुष्पाणामो न स्यात् । तथा चिकीर्षतीत्यादौ ऋकारस्य लाक्षणीकत्वाद्
इन्द्रातोरीतिचानाप्रतिर आह । [अनित्या चेयमिति] । [महाव्याहृतिग्रहणादिति] । तद्वि-
भूतव्यप्रकृतिक्रान्तस्य डसन्तस्य वा तत्राग्रहणार्थम् । अन्यथा तस्य लाक्षणीकत्वेनानयैव
वारणार्थमेवे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः ।

उक्तपरिभाषया अपवादप्रसङ्गादह । [नन्वेवमिति] । [न स्यादिति] । तथाचेत्वाद-
ि न स्यादिति भावः । गामादाग्रहणेषु सामान्यमेव गृह्यते न्तु विशेषोपस्थापकपरिभाषाभिर्विशेष

गामादाग्रहणेऽप्यविशेषः ॥ ११५ ॥

अत्र च ज्ञापकं दैपः पितृत्वम् । तच्चयदाबिति
सामान्यग्रहणार्थम् । अन्यथा लाक्षणीकत्वादेव विधौ
तदग्रहणे सिद्धे किं निषेधे सामान्यग्रहणार्थेन पितृत्वेन,
तेन चैकदेशानुमतिद्वारा संपूर्णा परिभाषा ज्ञाप्यते ॥
इयं च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानिरनुबन्धकपरिभाषा-
लुक्विकरणपरिभाषाणां बाधिका । दाधाध्विति सूत्रे
भाष्ये स्पष्टा ॥

इत्यर्थः । [अदाबिति] । अस्या निषेधे इति शेषः । [सामान्यग्रहणार्थमिति] । दाद्वैपे-
स्सामान्यग्रहणार्थमित्यर्थः । [अन्यथेति] । एतत्परिभाषाया अभवात् इत्यर्थः । [विधाबिति] ।
विधेयगो इत्यर्थः । [तदग्रहण इति] । दैपोऽग्रहणे सिद्धे इत्यर्थः । ननुक्तमशक्यत्वादग्रहणेऽप्यविशेषस्य
सिद्धत्वेपीतरगो तद्वसिद्धिरत आह । [एकदेशानुमतिद्वारेति] । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया
अनन्तरमस्योद्देशेन तदपवादत्वमेवेति तदनित्यत्वादेव सिद्धेऽप्य नैषक्यमेवेति च अग्निरासायाह ।
[इयं चेति] । [परिभाषाणां बाधिकेति] । तत्र घुसंज्ञायां दाग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया
निरनुबन्धकपरिभाषायाश्च बाधनम् । तेन दीङ् देङ् दो दाबां चतुर्णां ग्रहणम् । नेगदित्यत्र-
माग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया एव बाधनं मेढो ग्रहणाय । न्तु लुक्विकरणपरिभाषायाः ।
लुक्विकरणस्य मा मान इत्यस्य तत्र सूत्रे माङिति शानुबन्धकपाठेनैव व्यावर्तनीयत्वात् ।
घुमारभ्येत्यत्र गाग्रहणे तिसृणामपि परिभाषाणां बाधनाल्लक्षणीकस्य नैषातोरीडादेशस्य गङ्गस्मानु-
बन्धकस्य लुक्विकरणस्य च ग्रहणमिति बोध्यम् । नन्वेवं गातिस्थेत्यत्र कृतात्वस्य नैषातोर्ग्रहणं

गातिस्थेति सूत्रे इणादेशगाग्रहणमेवेष्यत इति न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ११५ ॥

ननु वृद्ध्यादिसंज्ञाः समुदाये स्युरत आह ॥

प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः ॥ ११६ ॥

देवदत्तादयो भोज्यन्तामित्यत्र भुजिवत् ॥ ११६ ॥

नन्वेवं संयोगसंज्ञासमाससंज्ञाभ्यस्तसंज्ञा अपि प्रत्येकं स्युरत आह ॥

क्वचित्समुदाये ऽपि ॥ ११७ ॥

गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भव-

दुर्वारमत आह । [गातिस्थेति] गणोर्ग्रहणे इण् पिबत्योर्ग्रहणमिति भाव्योक्तेरिति भावः । [अन्यत्रेति] उद्योतादावित्यर्थः ।

लक्षणप्रतिपदोक्तयोरित्यस्य न्यायसिद्धत्वात्तत्तावर्थ्येणाह । [नन्विति] वृद्ध्यादीत्यादिपदेन गुणसंज्ञायास्तसंग्रहः । [समुदाये इति] आदेच् समुदाये, अदेड्समुदाये चेत्यर्थः । तथा च मूर्जेर्बुद्धिरित्यादौ समुदाय आदेशस्स्यादिति भावः । [वाक्यपरिसमाप्तिरिति] वाक्यजन्यग्रोधीयोद्देश्यताविश्रान्तिरित्यर्थः । न्यायसिद्धत्वस्य दर्शयति । [भुजिवदिति] भुजेरिव भुजिवदिति षष्ठ्यन्ताद्धतिः । भुजिक्रियावदित्यर्थः । यथा लोके देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्ताः पियुक्ते विधेयभूतसुविक्रियानिरूपितोद्देश्यता देवदत्तादिषु प्रत्येकं परिसमाप्यते, एव मत्र शास्त्रे वृद्ध्यादिसंज्ञानिष्ठविधेयत्वानिरूपितोद्देश्यताप्यादैशु प्रत्येकं परिसमाप्यत इति न दोष इति भावः ।

[नन्वेवमिति] उक्तन्यायेन प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तेरिवाङ्गीकार इत्यर्थः । [समुदायेऽपीति] वाक्यपरिसमाप्तिरिति शेषः । अस्यापि न्यायसिद्धत्वमाह । [गर्गा इति]

न्तीत्यादौ दण्डनवत् ॥ लक्ष्यानुरोधेन च व्यवस्था ॥ ११७ ॥

ननु यू स्वार्थख्यावित्यत्र व्यक्तिपक्षे दीर्घनिर्देशादनणत्वेन ग्राहकसूत्राप्त्योदात्ताद्यन्यतमोच्चारणे ऽन्यस्वरकस्य संज्ञा न स्यादत आह ॥

अभेदका गुणाः ॥ ११८ ॥

असति यत्ने स्वरूपेणोच्चारितो गुणो न भेदको

[दण्डनवदिति] शततण्डनवदित्यर्थः । यथा तत्रार्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्तीति वाक्यशेषेण शतस्य प्राधान्यावमादप्रधानगणानुरोधेन प्रधानस्य शतस्यावृत्त्ययोगाद्गर्गसमुदाय एव विधेयभूतशतदण्डनरूपक्रियानिरूपितोद्देश्यताविश्रान्तिलोके तद्वदत्र शास्त्रे संयोगसमासादिरूपसंज्ञानिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताविश्रान्तिस्समुदाय एवेति भावः । ननु न्यायद्वयस्यापि लोकसिद्धतया कश्चनयोरत्र शास्त्रे व्यवस्थेत्यत आह । [लक्ष्यानुरोधेन चेति] चेनान्वर्थत्वादिरूपमक्रमसुच्चयः । तथा च क्वचिदित्यस्य तादृशगमकवतीत्यर्थः । एवं च यथा तत्र वाक्यशेषाच्च तत्रापि लक्ष्यानुरोधान्वर्थत्वादिरूपमकमकवलाच्च समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति भावः ।

संज्ञाप्रसङ्गात्तद्विषयकविशेषनिर्णयार्थमाह । [नन्विति] जातिपक्षेऽस्यानुयोगस्य वक्ष्यमाणत्वादाह । [व्यक्तिपक्ष इति] [अनणत्वेनेति] अणुदित्सूत्रे वर्णसमान्यायस्यानामेव ग्रहणादीर्घस्यानणत्वमिति भावः । [संज्ञा न स्यादिति] व्यक्तिपक्षे एकस्या एव व्यक्तेर्ग्रहणाद्यद्वगुणकस्य सूत्रे उपादानं तस्यैव संज्ञा स्यान्नान्यगुणकस्येति भावः । [स्वरूपेणोच्चारित इति] सर्वथा गुणराहित्येनोच्चारणसंभवाद्गुणोच्चारणस्य नान्तरीयकतया ध्यान्यपलाखन्यायेन स्वरूपेणोपातोऽपि गुणो भेदको विवक्षितो न भवतीत्यर्थः । अतो नान्तरीयकतया अशोकवनिकान्यायेन केन चिद्गुणेनोच्चारितायामपि वर्णव्यक्तौ तदन्यगुणकस्यापि ग्रहणं भवतीति भावः । स्वरूपेणोच्चारितत्वं च श्रावणज्ञानविषयवर्णवृत्तित्वम् । गुणा उदाचानुदात्तस्वरितानुनस्मिक्यानीति केचित् ।

न विवक्षित इत्यर्थः ॥ अत्र चास्थिदधीत्यादावनडादे-
रुदात्तस्यैवोच्चारणेन सिद्धे उदात्तग्रहणं ज्ञापकम् ॥
स्वरूपेणोच्चारित इत्युक्तेरनुदात्तादेरन्तोदात्तादित्युदात्ता-
दिशब्दोच्चारणे विवक्षैव । उग्र ऊँ इत्यत्राननुनासिक एवो-
च्चारणीये यत्ताधिक्येनानुनासिकोच्चारणाद्विवक्षा बोध्या ।
पथिमथ्यभुक्षामित्यादौ स्थान्यनुरूपतथानुनासिक एवो-
च्चारणीये निरनुनासिकोच्चारणात्तद्विवक्षा । एतदर्थमेवा-
सति यत्र इत्युक्तम् ॥ न चैवमभ्यधादीनां नव्विषयस्ये-

एकोऽग्रमात्रा उदकं नामेति दृष्टान्तरभाष्याङ्गत्वादयोऽपि गुणा इति परे । अत्र पक्षे
जातिपक्षसमानफलकोऽयं गुणभेदकत्वपक्ष इति निरूपितं तत्परसूत्रे मुख्यमादे । नवैकत्र पक्षे
दीर्घनिर्देशे ह्रस्वादीनामपि ग्रहणं स्यादिति वाच्यम् । द्वित्रिमात्रिकोच्चारणरूप्यत्वसत्त्वेन तत्र
गुणभेदकत्वस्यैव स्वीकारात् । ह्रस्वनिर्देशे तु विधेयाविषये दीर्घादीनां ग्रहणमिष्टमेवेति बोध्यम् ।
[अत्र चेति] परिभाषायामित्यर्थः । [इत्यादावेति] आदिना चतुरन्तद्विहोरमुदात्त इत्यस्य
संज्ञः । [उदात्तस्यैवोच्चारणेनेति] एककारस्य भिन्नक्रमतया उदात्तस्योच्चारणेनैवेत्यर्थः । ह्रस्वो-
णोच्चारित इति विशेषणस्य फलमाह । [अनुदात्तादेरिति] व्युत्क्रमेणाह । [उदात्तादीति]
[शब्दोच्चारण इति] शब्दैरुच्चारण इत्यर्थः । [विवक्षैवेति] असत्त्वार्थमुदात्तादेरनुदात्तान्ताच्च
न भवतीति भावः । यत्रविशेषोऽसतीत्यर्थकस्यासति यत्र इत्यस्य फले आह । उग्र ऊँ
इत्यादि । [यत्राधिक्येनेति] एकस्थानसाध्यवर्णोच्चारणानेकस्थानसाध्यवर्णोच्चारणे द्वैश्वजनकं
यत्राधिक्यमनुभवसिद्धमिति भावः । एतद्विशेषणोपादाने ज्ञापनोत्तरमायुदात्तग्रहणस्य स्थाने
चातितार्थ्यार्थावाज्ञापकत्वानुपपत्तिरित्याशङ्कते । [नवैकमिति] अस्मति यत्र इति विशेषण
इत्यर्थः । [नव्विषयस्येति] अनिसन्तस्य नांप्रत्यक्ष्यादिरत्यात्त इत्यर्थकेन नव्विषयस्यानि-

त्याद्युदात्ततथान्त्यादेशस्यानङः स्थान्यनुरूपेऽनुदात्त एवो-
च्चारणीय उदात्तोच्चारणं विवक्षार्थं भविष्यतीति कथमस्य
ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । परमास्थिशब्दादावनतोदात्त उदा-
त्तगुणकस्यापि स्थानित्वेन विवक्षायां मानाभावात् ॥ “चत-
सर्थाद्युदात्तनिपातनं करिष्यते, वधादेश आद्युदात्तनिपा-
तनं करिष्यते, पदादयोऽन्तोदात्ता निपात्यन्ते, सहस्य स
उदात्तो निपात्यत” इत्यादिभाष्यं त्वेकश्रुत्याष्टाध्यायीपाठे
क्वचिदुदात्ताद्युच्चारणं विवक्षार्थमित्याशयेन । त्रैस्वर्गेण
पाठ इति पक्षे तु ज्ञापकपरं भाष्यमिति कैयटादयः ॥
परे तु निपातनं नामान्याहशो प्रयोगे प्राप्तेऽन्याहशप्रयोग-

सन्तस्येति फिद्द्विशेषोऽर्थः । [उदात्तोच्चारणमिति] तद्वृत्ते यत्र इत्यर्थः । [अन्तोदात्त इति]
समासस्वरूपेति भावः । नव्विषयस्येति त्वत्पठ्याति पदिकविषयम् ज्ञापकपरमाध्यप्रमाध्या-
दित्याशयः । [गुणकस्यापीति] अपिः केवलेऽनुदात्तगुणकसमुच्चारकः । [स्थानित्वेनेति]
एतदुत्तरं स्थान्यनुरूपोच्चारणस्यैव सत्त्वेन यत्रविशेषणभावादिति शेषः । [विवक्षायामिति]
स्वरूपेणोच्चारितस्योदात्तस्य विवक्षायामित्यर्थः । नन्वष्टाध्याय्यात्त्रैस्वर्गेण पाठपक्ष एव
हि ज्ञापकत्वोपपत्तिः । अन्यथा सर्वत्रैकश्रुत्या पाठे क्वचिदुदात्तोच्चारणं विवक्षार्थं
भविष्यतीति, उदात्तग्रहणस्य स्वांशे चातितार्थ्यार्थयोगाच्चदनुपपत्तिरेव । एवं च निपातनस्थलेऽपि
यत्रविशेषणभावाच्चतसरीत्यादि भाष्यासङ्गतितर आह । [चतसरीत्यादि] नन्वेवं ज्ञापकपरमाध्या-
संगतिः । तत्राद्युक्तरीत्या तदुच्चारणस्य विवक्षार्थत्वं संवादात् आह । [त्रैस्वर्गेण पाठ इति]
अष्टाध्याय्या इत्यादिः । एवं चोक्त भाष्यद्वयप्रामाण्यात्तद्व्युत्पादं भाष्यकारभिमतामिति
भावः । कैयटादय इत्यनेन सूचितामशेषं प्रकथ्यन् स्वसिद्धान्तमाह । [परेति]

करणं तत्तद्विरूपाधत्वात्तत्रतत्रोदात्तादिविवक्षा। तिसृच-
तसित्यत्र द्वन्द्वप्रयुक्ते ऽन्तोदात्त उच्चारणीय अद्यादा-
त्तोच्चारणमन्यत्र स्थान्यनुरूपे स्वर उच्चारणीये तत्त-
दुच्चारणं विवक्षार्थम् ॥ संपूर्णाष्टाध्याय्याचार्यैर्गैकश्रुत्या
पठितेत्यत्र न मानम्। क्वचित्पदस्यैकश्रुत्यापि पाठो
यथा दाण्डिनयनादिसूत्र ऐक्ष्वकेति। यद्यप्यध्येतार
एकश्रुत्यैवाङ्गानि पठन्ति ब्राह्मणवत्तथापि व्याख्यानतो
ऽनुनासिकत्वादिवदुदात्तनिपातनादिज्ञानमित्याहुः ॥

[अन्यत्रेति] वधादावित्यर्थः। [स्थान्यनुरूप इति] स्थानिनो हनित्यस्य धातुस्वरणान्तोदात्तत्वं
रूपेण साधुत्वबोधनदनुनासिकलोपार्थमनुदात्तोपदेशत्वप्रतिज्ञानाच्च तदनुसृतोऽन्तोदात्ते सर्वानुदात्ते
वोच्चारणीये आद्युदात्तोच्चरणं विवक्षार्थमिति भावः। [स्वरे इति] अन्तोदात्ते सर्वानुदात्तेवेत्यर्थः।
[तदुच्चारणमिति] आद्युदात्तोच्चरणमित्यर्थः।

कैयट्यादय इत्यनेन सूचिता मर्शित्वं ध्वनयन्नाह। [सम्पूर्णमिति] त्रैस्वर्येण
सम्पूर्णा सा पठितेति ध्वनयनपूर्वत्र सम्पूर्णेत्यस्य फलमाह। [क्वचिदिति] [एकश्रुत्याऽपीति]।
अपिभिन्नब्रह्मः। पाठोऽपीत्यर्थः। [ऐक्ष्वकेति] क्षत्रियवाचकादिश्वाकु शब्दाज्जनपदशब्दात्
क्षत्रियादित्यत्र, त्रिस्वरेणाद्युदात्तस्य देशवाचकाज्जातार्थे कोपधादणित्यनेनापि प्रत्ययस्वरे-
णान्तोदात्तस्य च स्वरभेदादेकोक्त्या तयोस्कारलोपार्थं निपातनासम्भवादुपसर्गसङ्ग्रहाद्यर्थैकश्रुत्या
तत्सदस्य निपातनमाश्रितं भाष्यकारैरस्यानन्तरत्वेन। प्रकृतपरिभाषयापि तत्र सिद्धेः। एवञ्च
सर्वत्रैकश्रुत्या पाठे विशेषेण तत्र तदभिधानमसङ्गतं स्यादिति भावः। नन्याचार्येणाष्टाध्याय्याल्लैस्वर्येण
पाठे ऽप्यचेतृर्ब्राह्मणादिवदेकश्रुत्यैव पाठदर्शना च्छद्धानेन निपातनेनापि कथं मुक्तस्थलेषु-
च्चारितस्य तत्तत्स्वरस्य विवक्षार्थत्वसिद्धिरत आह। [यद्यपीति]। [ब्राह्मणवदिति]। मन्त्रे
त्रैस्वर्यम्। ब्राह्मणएक श्रुतिर्वह्निचानामित्युत्प्रेयेति भावः। [ज्ञानमिति] उक्तेषु चतस्त्रादित्यित्यर्थः।

विधेयाण्यविषये त्वप्रत्यय इति निषेधान्न गुणाभेदकत्वेन
सवर्णग्रहणम्। अत एव घटवदित्यादौ मतोर्मस्य
नानुनासिको वकारः। अत एव तद्वानासामिति सूत्र-
निर्देशः। अन्यथा प्रत्यये भाषायामिति नित्यमनुनासिकः
स्यात्। जातिपक्षे तु नास्योपयोग इति बोध्यम्। यू
इत्यादौ दीर्घमालवृत्तिजातिनिर्देशान्न क्षितिरित्यन्यत्र
विस्तरः ॥ ११८ ॥

ननु सर्वनामानीत्यत्र गत्वाभावनिपातने ऽपि लोके
सणत्वप्रयोगस्य साधुत्वं स्यादत आह ॥

बाधकान्येव निपातनानि ॥ ११९ ॥

तत्तत्कार्ये नाप्राप्ते निपातनारम्भात्।

[सवर्णग्रहणमिति] गुणाभेदकत्वपक्षप्राप्तसवर्णग्रहणस्यापि भाव्यमानेत्यनेन निषेधादिति भावः।
[निर्देश इति] संगच्छत इति शेषः। [अन्यथेति] विधेयाविषयेऽप्यनेन सवर्णग्रहण इत्यर्थः।
[अनुनासिक स्यादिति] तद्वानित्यत्र मतोर्मस्यान्तरतस्या दनुनासिके वकारे तस्मिन् परे
दकारस्य प्रत्यय इत्यनेन नित्यमनुनासिकस्यात्। तथाच तन्निर्देशाद्यङ्गतिरिति भावः। अवतरणे
व्यक्तिपक्ष इत्युक्तेः फलमाह। [जातीति] [नास्योपयोग इति] तेनैव तज्जात्याक्रान्तानामुदा-
त्तानुदात्तादीनां ग्रहणसंभवादिति भावः। नन्वेवं दीर्घनिर्देशेषु ह्रस्वस्यापि ग्रहणं स्यादत आह।
[यू इत्यादाविति] द्वित्रिमात्र ग्रहणरूपत्वविशेषेण तन्मात्रपर्याप्तैव तत्तज्जातिराश्रीयत इति भावः।

संज्ञाप्रसङ्गाच्चद्वयोधकशब्दस्वरूपतसाधुत्वनिर्णयिकां परिभाषामवतारयति [नन्विति]।
[नाप्राप्ते इति] यथा कप्रत्यये नाप्राप्ते विशेषेण व्यस्यसर्वनामानामकजित्यकज्जाम्भादिकञ्

पुराणप्रोक्तोऽपि निपातितपुराणशब्देन पुरातन-
शब्दस्य बाधः प्राप्तो ऽपि पुषोदरादित्वाच्चेति बोध्यम् ।
पुराणेति पुषोदरादिः पुरातनेति चेत्यन्ये ॥ इयं
सर्वादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ अबाधकान्यपि निपातना-
नीति तु भाष्यविरुद्धम् ॥ ११६ ॥

कप्रत्ययस्य नित्यं बाधकः । एवं पूर्वप्रदात्तज्ञायामाग इत्यनेन णत्वे नाप्राप्ते तदभावस्य-
निपातितत्वात्निपातनमयुत्सर्गस्य णत्वस्यनित्यं बाधकमिति भावः । नन्वेवं पुरातन
शब्दस्य लोकेऽसाद्युत्पापत्तिः । पुराण प्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पोद्भवति सूत्रेण तत्र तलोपस्य
निपातितत्वेन तस्य सर्वथा बाधकत्वादत्त आह । [पुराणेति] [पुषोदरादित्वाच्चेति]
पुरातनशब्दे निपातनाक्रियं प्रातो ऽपि तलोपः पुषोदरादिपाठस्य तक्ष्णे न भवतीति भावः ।
[अन्ये इति] सत्यापि निपातने एकस्य पुषोदरादिपाठस्यावश्यकतया, आवश्यकतेन तेनैवोभयोरपि
साद्युत्पत्त्य सिद्धतया एकस्य निपातनेनान्यस्य पुषोदरादि पाठेन च साद्युत्पत्त्यनेन गौरवमिति
तदाशयः । [भाष्यविरुद्धमिति] सर्वादीनीति सूत्रस्य भाष्यविरुद्धमित्यर्थः । तत्र हि येन नाप्राप्ति-
न्यायेनाकजादीनामिव निपातनस्यापि बाधकत्वमुक्तत्वा “ यदि तर्हि निपातनान्येवं जातीयकानि
भवन्ति । समस्तते दोषो भवति । इहान्येवैय्यकरणः समस्तते विभाषालोपमारभन्ते । समो
हिततयोर्वा, सततं सन्ततम् । सहितं संहितम् । इहपुनर्वाचनिपातनाच्चलोपमिच्छति ।
अपरमराः क्रियासातस्य इति । यथाप्राप्तं चालोपमिति । एतन्न सिद्ध्यति । कर्तव्योऽत्र
यत्नः । बाधकान्येव हि निपातनानि भवन्ती ” लुक्तम् । तस्याप्यभाशयः । यदिनिपातनानि
बाधकान्येव तदा तत्र शब्दे परे समो मकारस्य अपरमराः क्रियासातस्य इति निपातनेनैवत्र
शास्त्रे लोपस्य वक्तव्यतया तेन सततमित्यस्य सिद्धावपि संततमिति न सिद्ध्यति । अतो
ऽबाधकत्वमपि स्वीकार्यं मित्युक्त्वा बाधकान्येव निपातनानि । सततं संततमिति रूपद्वयं तु सात्य-
इति निर्देशेनैकदेशानुमतिद्वारा व्याकरणान्तरमसिद्धस्य “ लुपदेकश्चमः कृत्ये तुं काममनसोरापि ।

✓ ननुखधातोर्द्वित्वे स्वत एव ह्रस्वत्वात्पूर्वमभ्यासह्रस्वा-
प्रवृत्तौ हलादिः शेषे सवर्णदीर्घे ह्रस्वापात्तिरत आह ॥

पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिः ॥ १२० ॥

एवं च ह्रस्वस्यापि ह्रस्वे कृते लक्ष्ये लक्षणस्येति
न्यायेन न पुनर्ह्रस्वः । तदुक्तमिभिको झालिति सूत्रे भाष्ये ।
“कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्यवदिति ।” सिद्धे ऽपि
ह्रस्वादिकारीत्यर्थः ॥ न च लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव
प्रवृत्तिरित्यत्र न मानमिति वाच्यम् । समो वा
लोपमेक इति लोपेनैकसकारस्य द्वित्वेन द्विसकारस्य
पुनर्द्वित्वेन च तिसकारस्य सिद्धौ समः सुटीति

समोवा हित ततयोर्मासस्य पचिद्युइ धनो ” रिति श्लोकस्यान्यार्थमावश्यकस्यानापि शास्त्रे
आश्रयणमित्यर्थस्य ज्ञापनात्तेन विकल्पेन मकारलोपे सिद्धम् । न तु निपातनाच्च लोप इति ।

संज्ञाप्रसङ्गाच्चदुर्दृश्यक विधिप्रवृत्ति व्यवस्थापिकां परिभाषामवतारयति । [नन्विति]
अस्मति बाधके लक्ष्यतावच्छेदकावच्छेदेन लक्षणप्रवृत्तेरन्यथेत्या पर्यन्त्यो यथा निष्प्रयोजने ऊरे
सप्रयोजने अन्तरे च वर्णति तथा सत्यमिति वा स्वरूपकृते विशेषे, सर्वत्रैव स्मिन्विधे
लक्षणं शब्दसंस्काराप्रवर्तते इति परिभाषार्थः । नन्वपूर्वकार्यकारित्वस्यैव शास्त्रस्वरूपत्वावयव
शास्त्रप्रवृत्त्यपवृत्त्योर्वैशेषतयैव तस्यवृत्तिर्युक्ता । न त्वन्यत्र तदुक्तं भाष्ये “अकृतकारि सत्यपि
शास्त्रमभिवाच्य, तदथा अर्धवर्णद्वयं कदाचित् । यत् पुनर्द्वयं तत्र कदाचित् ” ति । तथा च कप्रमत्र पूर्व
ह्रस्ववृत्तिरित्यशब्दयोक्तोऽपि मानं दर्शयति । [तदुक्तमिति] भाष्ये कृतकारित्वस्य अर्थमाह ।
[सिद्धेऽपीति] स्मृतिसिद्धेऽपीत्यर्थः । प्रसङ्गाच्छस्ये लक्षणस्येति न्याय निरूपणाय शङ्कते । [नन्वेति]

सूत्रस्यैव मानत्वात् । संप्रसारणाच्च सिचि वृद्धिरित्यादौ
भष्ये स्पष्टमुक्तत्वाच्च ॥ अवविकारकृतो लक्ष्यभेदो नेति

[सूत्रस्यैव मानत्वादिति ।] न च लोपस्य चार्तिककृतोक्तत्वेऽपि सूत्रकृताऽनुक्तत्वान्मकारनिवृत्त्या
त्रिसकारकरूपसिद्धये सूत्रस्यावश्यकत्वात्कथमस्य मानत्वमिति वाच्यम् । “सूत्रेणैव हि तत्सर्वं
यदुच्यते यच्च चार्तिक” इत्यभिप्रेत्युक्तोक्तस्य चार्तिकोक्तार्थस्य सूत्रकृतसम्मतत्वात् । ध्वनितं चेदं
षिचिबृहस्पृष्टयो र्वेति सूत्रेभाष्ये । यत्तु “इयोरै” इति सूत्रस्य द्विवचनग्रहणमत्र शापकम् ।
तद्धि दध् इत्यत्र लिङादेशस्य इत्येरेरिति तस्य रेभावे क्कादिनियमात्स्येऽटि तद्धिशिष्टस्य पुना
रेभावावर्थम् । एतत्परिभाषाभावेत्विङागमोत्तरमयत्नत एवास्य पुनः प्रवृत्तेस्सिद्धतया तदर्थं
द्विवचननिर्देशो जन्यक एव स्यात् । नच रेभावोत्तरमिङागमे रेभावविधानस्य व्यर्थतया
इङागमाप्रवृत्त्या द्विवचननिर्देशस्य ज्ञापनोत्तरमपि चारितार्थार्थयोगात्कथमुक्तार्थं ज्ञापकत्वमिति
वाच्यम् । इङागमाप्रवृत्ति विषये चक्र इत्यादौ रेभावविधानस्य चारितार्थत्वात्तत्सामर्थ्येन
रेभावोत्तरमिङागमाप्रवृत्तेर्वक्तुमशक्यतया इङ्निशिष्टस्य पुनरेभावविधानाय तच्चारितार्थ्यादिति
चदन्ति । तत्र । स्वविधेयस्य स्वस्मिन्नुद्देश्यत्वासम्भवात्सामर्थ्यात्तत्प्राप्तये द्विवचननिर्देशस्य
चारितार्थतया तस्य प्रकृतार्थज्ञापनसम्भवात् । किञ्चेङागम विशिष्टस्य रेभावस्य लाक्षणिकत्वेन
तस्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया रेभावाप्राप्त्या उभयसङ्ग्रहाय द्विवचन निर्देशस्य सार्थकतया
न तस्य ज्ञापकत्वसम्भव इति बोध्यम् । आनन्त्यापत्तिरैवैन्यन्यायवीजमिति मतान्तरमपि
सिचि वृद्धिरिति सूत्रस्थभाष्यविरोधादयुक्तमिति स्वरसन्धिप्रकरणे शब्दरत्ने वित्तरेण
निरूपितमिति तत् एवावसेयम् । नन्वस्य सूत्रवार्तिक सम्मतत्वेऽपि न भाष्यारुढत्वमिति
अमनिरासायाह । [संप्रसारणेचेति ।] तत्रहि शकहर्थमित्यादौ पूर्वरूप वारणाय चार्तिककृद्धारब्धं
“संप्रसारणं पूर्वत्वे समानङ्गं ग्रहणं कर्तव्यम्” मिति चार्तिकमतेन न्यायेन प्रत्याख्यातम् ।
ननुह्रस्वादिमित्यत्र, उदावह् स् तामित्यवस्थायां ह्रस्वादीनामसिद्धत्वादकास्य हलन्त लक्षणया
वृद्धौ ततो ह्रस्व धात्व, पुंत्व ह्रस्वोपवाकारस्य सहिवहोरित्येत्वे तस्य ह्रस्वादीनामसिद्धत्वा-
नुर्हलन्तलक्षणा वृद्धिः कुतो न । लक्ष्यभेदेन प्रकृतन्यायामप्रवृत्तेरत आह । [विकारकृत
इति ।] [लक्ष्यभेदो नेति ।] किंतु तद्व्यवस्थामेवेत्यनेन न पुनर्वृद्धिरिति भावः । तद्व्यवस्थं

सिचि वृद्धिरिति भाष्यात्प्रतीयत इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १२० ॥

च स्वप्रथमप्रवृत्ताबुद्देश्यत्वेन गृहीतसमुदायघटकवर्णं विधीयमानैतदुभयातिरिक्ताघटितत्वे सति
स्वप्रथमप्रमासिकालिक प्राप्तिरित्येताभाववन्त्वम् । पथ इत्यादौ, स्वप्रथमप्रमासाबुद्देश्यत्वेन
गृहीतसमुदायघटकवर्णं विधीयमानैतदुभयातिरिक्ताघटितत्वस्य स्वप्रथमप्रमासिकालिकप्राप्ति
योग्यत्वाभावास्य च सत्त्वात्तद्व्यवस्थेन टिलोपोत्तरमनेन न्यायेन न पुनश्चिलोपः । एतेत्यादौ
स्वप्रथमप्रमासाबुद्देश्यत्वेन गृहीतसावर्वावतुक लिङ् प्रत्ययरूपसमुदायघटकवर्णातिरिक्ताघटि-
तत्वेन द्वितीयसकारलोपे तद्व्यवस्थावारणाय विशेष्यदलम् । परमराजपुरुष इत्यादाववान्तर-
समासप्रयुक्तान्तोदात्तप्रवृत्तिवर्णयो विशिष्टसमासप्रयुक्तस्यान्तोदात्तस्य प्रवृत्तियोग्यताया अभावेन
तत्प्रवृत्तौ तद्व्यवस्थावारणाय सत्यन्तम् । तथा सति स्वप्रथमप्रवृत्ताबुद्देश्यत्वेन गृहीत-
समुदायघटकवर्णं विधीयमानैतदुभयातिरिक्त पुरुषपदघटितत्वेन तद्व्यवस्थावारणाय
न्यस्याप्राप्त्या पुनरन्तोदात्तत्वनिर्दिष्टः । उदबोहमित्यादौ हलन्तलक्षणवृद्धिरूपदेशविशिष्टस्य
तद्व्यवस्थसिद्धये सत्यन्तघटक पुरुषदयमानकौटौ विधीयमानत्वनिवेशः । नचैव भूयादित्यत्र
संयोगादिलोपोत्तरमनेन न्यायेन पुनरसंयोगादि लोपो न स्यादिति वाच्यम् । तत्र झलपर
संयोगादिलोपोत्तरं पदान्तसंयोगादिलोपे बाधकाभावात् । लक्षणभेदेन प्रकृतन्यायप्रवृत्तेः । तद्व्यवस्थे
तद्व्यवस्था सङ्गदेव प्रवर्तते इत्यर्थेन लक्ष्यभेदे लक्षणभेदे वा पुनः प्रवृत्तौ बाधकाभावात् ।
ननु सिचि वृद्धिरिति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात्तत्स्थानिकविकारविशिष्टस्य तद्व्यवस्थेऽपि तस्य
तदन्यस्य च स्थाने यो विकारतद्विशिष्टस्य तद्व्यवस्थे मानाभाव इति चेन्न । शकहर्थमित्यादौ
प्रकृतपरिभाषया पूर्वरूपवारणसंप्रसारणा चेति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन तथाभूतस्यापि तद्व्यवस्थाया
आवश्यकत्वात् । न चैवं गाते इत्यत्र शपा सह सवर्णदीर्घोत्तरं पुन स्सवर्णदीर्घो न स्यात् ।
तथा चिकीर्षन्तीत्यत्र शवकारेण पररूपोत्तरमन्यकारेण तत्र स्यादिति वाच्यम् । उक्तालोऽजिति
निर्देशेन परिभाषया अनित्यत्वज्ञानात्कचिदप्रवृत्त्यानिर्वादितीति दिक् ।

इत्थंश्रुतानुमितयोरिति परिभाषानिरूपणोत्तरं प्रसक्तानुप्रसक्तया परिभाषायाप्यु-
पन्यस्य पुनरिदानीं सिंहावलोकन न्यायेन बलवत्तवोद्यक परिभाषाप्रस्तावमनुसन्धाय प्रकृतं

ननु स्पन्दधातोः स्पन्स्वतीत्यादावात्मनेपदनिमित्त-
त्वाभावनिमित्तत्वाच्च वृद्ध-यश्चतुर्थ्य इति निषेधस्य
बाहिरङ्गत्वेनान्तरङ्गत्वाद्विद्विष्यणस्येङविकल्पस्यापत्तिरत
आह ॥

निषेधाश्च बलीयांसः ॥ १२१ ॥

अन्तरङ्गादुपजीव्यादपि बलीयांस इत्यर्थः ॥ चतुर्थ्य
इति तु स्पष्टार्थमेव । अत एव तत्प्रत्याख्यानं भाष्योक्तं
सङ्गच्छते ॥ अत एव स्वर्णसंज्ञादेर्निषेधविषये न

परिभाषामवतारयति । [नन्वितीति] [धातोरेति] प्रकृत्यविकृतिभावसम्बन्धे षष्ठी । स्पन्द-
धातुप्रकृतिके स्पन्स्वतीत्यादावित्यर्थः । इत्यादावित्यस्य विकल्पापत्तिरित्यनेनान्वयः । सकाराद्यर्थ-
धातुकत्वरूपनिमित्तत्वस्योभयत्र तुल्यत्वादाह । [आत्मनेपद इति] तथा चाधिकनिमित्त-
कत्वात्परिचित्यनिमित्तकत्वाद्वा विकल्पापेक्षया निषेधस्य बाहिरङ्गत्वमिति भावः । [निषेधाश्चेति]
चोद्देशः । स च हेतोः प्रसिद्धिं द्योतयति । बलवत्त्वस्य सापेक्षत्वेन कस्मादिति नियताकाङ्क्षायामाह ।
[अन्तरङ्गादिति] तथा च तत्तानाया उत्तरङ्गापि विकल्पं बाधित्वा न वृद्धयश्चतुर्थ्य इति निषेध-
इति भावः । नन्वेवं न वृद्धय इत्यत्र चतुर्थ्य इति व्यर्थम् । तद्वि प्रत्येकं सर्वेषु
निषेधव्यापापवोधमद्वारा स्पन्देरुद्विष्यणविकल्पाद्विषयस्य प्राबल्यबोधनाय, एतत्सत्त्वे तु
तदानर्थक्यं स्पष्टमेव । नच कृपि व्यावृत्तये तदाकस्यकमिति वाच्यम् । तासि च कल्प इत्यत्र
चक्रारेण ततः परस्य सकाराद्यर्थधातुकस्य तेन विशिष्येडिनिषेधादत आह । [चतुर्थ्य इतीति]
ननु परिभाषाङ्गीकारेण सूत्रस्य चतुर्थहणस्य स्पष्टार्थत्वकथनं नोचितमत आह । [अत एवेति]
एवमन्तरङ्गतो निषेधस्य प्राबल्यमुत्तवा, उपजीव्यादपि तस्य तत्त्वं दर्शयति । [अत एवेति]

विकल्पः । अन्यथा मीमांसकरीत्या विधेरुपजीव्यत्वेन
प्राबल्यात्तस्य सर्वथा बाधानुपपत्त्या दुर्वारः स इति
मज्जूषायां विस्तरः । अत एव द्वन्द्वे च विभाषा जरसीति
चरितार्थम् ॥ विध्युन्मूलनाय प्रवृत्तिरस्या बीजम् ॥ न
लुभता कर्मेणिङित्यनयोर्भाष्ये स्पष्टेषा ॥ १२१ ॥

नन्वत्यन्तस्वार्थिकानामर्थप्रत्यायकत्वरूपप्रत्ययत्वानु-
पपत्तिरत आह ॥

उपजीव्यादपि निषेधस्य बलवत्त्वादेवेत्यर्थः । [अन्येति] उपजीव्यादपि निषेधस्य बलवत्त्वबोधने
इत्यर्थः । [दुर्वारस्य इति] निषेधविषये शास्त्रद्वयप्राभाष्यात् षोडशिमहणस्येव विकल्पो
दुर्वार इत्यर्थः । अत्रांशो ज्ञापकमपि ध्वनयत्वाह । [अत एवेति] उपजीव्यादपि निषेधस्य
प्राबल्यादेवेत्यर्थः । [द्वन्द्वे चेति] अर्थोक्तिरुक्तेऽपीति शेषः । [चरितार्थमिति] अन्यथा विधि-
निषेधाभ्यां द्वन्द्वे जसि विकल्पस्य सिद्धतया तद्व्यर्थं स्यादिति भावः । अस्या लोकेन्यायसिद्धत्वं
च दर्शयति । [विध्युन्मूलनायेति] प्राप्तस्य विधेर्नोक्तत्वाय निषेधशास्त्रप्रवृत्तिरेवास्या बीजमित्यर्थः ।
यदुन्मूलनाय यस्य प्रवृत्तितस्य तद्बाधकरत्वं लोकेसिद्धमित्यपवादव्योनेनैवास्या अन्तरङ्गादि-
बाधकरत्वमिति भावः । अस्या भाष्यारूढत्वमाह । [न लुभतेत्यादिना] तत्राद्ये उत्तरपदत्वे
चापवादिविधाविति वार्तिकप्रत्याख्यानावसरे परमवागित्यत्र समुदायप्रकृतिकामन्तर्वर्तिनीं वा
विभक्तिमाश्रित्य प्राप्ता पदसंज्ञा प्रतिषेधाश्च बलीयांस इत्यसर्वनामस्थान इत्यनेन प्रतिषिध्यते ।
तथा च कुत्तानापत्तिरित्युक्तम् । द्वितीयेऽप्ययमर्थः स्पष्टः । यद्यपीदं भाष्यद्वयमेकदेशिन एव,
तथापि भाष्यान्तरूढत्वशङ्कानिरासयेदमुक्तमिति बोध्यम् । १२१

न्यायसिद्धत्वासामर्थ्यादाह । [नन्वितीति] [प्रत्ययत्वानुपपत्तिरिति] अन्तर्भावितव्यर्थत्वात्
प्रतिपूर्वादेण धातोः कर्तृधरेत्यनेनाच्च प्रत्यये प्रत्येत्यर्थे बोधयति यस्य प्रत्यय इत्यर्थलभ्यात्सर्वथा

अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे ॥ १२२ ॥

यस्यार्थः प्रकृत्या प्रत्याय्यते सोऽपि प्रत्यय इत्यस्या-
प्यङ्गीकारादस्य प्रत्ययत्वमिति न दोषः । स्वार्थ इत्यस्य
स्वीयप्रकृत्यर्थ इत्यर्थः ॥ महासंज्ञाबलादर्थकाङ्क्षाया-
मन्यानपस्थितिरस्या बीजम् ॥ सुपि स्थ इत्यादिसूत्रेषु
भाष्ये स्पष्टेषा ॥ १२२ ॥

योगविभागादिष्टसिद्धिः ॥ १२३ ॥

इष्टसिद्धिरेव न त्वनिष्ठापादनं कार्यमित्यर्थः । तत-

निरर्थकानामत्यन्तस्वार्थिकानां तदनुपपत्तिरिति भावः । [सोऽपीति] प्रत्यय इत्यत्र कर्तृकर्म
साधनयोरन्तर्भावितव्यर्थयोः प्रत्ययशब्दयोस्तन्त्रेण निर्देशात्ममर्थं प्रत्येति बोधयति यस्स प्रत्ययः,
प्रतीयते प्रकृत्या बोध्यते स्वार्थो यस्य स प्रत्यय इत्यर्थद्वयलाभेन स्वार्थप्रत्ययकानां, धातोरित्यादिना
विहिततनादीनां सर्वथा निरर्थकानां समासान्तादीनां च प्रत्ययत्वं सिध्यतीति भावः । अत्यन्त-
स्वार्थिकानां सर्वथा निरर्थकत्वात्परिभाषायां स्वार्थ इत्यनुपपन्नमत आह । [स्वार्थ इत्यस्येति]
परिभाषायां स्वशब्द आसीद्यवाची नत्वात्मवाचीति भावः । अस्या न्यायसिद्धत्वं दर्शयति ।
[महासंज्ञेति] प्रत्यय इति महासंज्ञेत्यर्थः । [भाष्ये इति] तत्र हि अबुध्य इत्याद्यर्थ
योगविभागेन विहितः प्रत्ययो भाव एव न कर्मादौ । अनिर्दिष्टार्था इति न्यायादित्युक्तम् । १२२

बौद्धयोगविभागप्रसङ्गादह । [योगविभागादिति] असति बाधके सर्वं वाक्यमिति-
न्यायेनाह । [इष्टसिद्धिरेवेति] एव व्यवच्छेद्यमाह । [नत्विति] अत्र बीजं दर्शयति ।
[तच्चदिति] यदि विभक्त्यसूत्रस्य सर्वविषयत्वं तदा द्वितीयसूत्र्यानर्थक्यं स्पष्टमेवेति
तेनाद्यनित्यत्वं ज्ञाप्यत इति भावः । १२३

तस्माननविधिकद्वितीययोगेन विभक्तस्यानित्यत्वज्ञापनमे-
तद्वीजम् ॥ १२३ ॥

पर्यायशब्दानां लाघवगौरवचर्चा नाद्रियते ॥ १२४ ॥

तत्र तत्रान्यतरस्यां विभाषा वेति सूत्रनिर्देशज्ञापित-
मिदम् ॥ १२४ ॥

ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र ॥ १२५ ॥

स्पष्टमेव पठितव्येऽनुमानाद् बोधनमसार्वात्रिकत्वार्थ-
मित्यर्थः । तेन ज्ञापकसिद्धपरिभाषयानिष्टं नापादनीय-
मिति तात्पर्यम् । भाष्येऽपि ध्वनितमेतन् ङ्याप्सूत्रादौ ॥
ज्ञापकेति न्यायस्याप्युपलक्षणम् ॥

सजातीयवैयर्थ्यमूलकज्ञापनविषयत्वप्रसङ्गेनाह । [पयथिति] [चर्वेति] विचार
इत्यर्थः । [निर्देशज्ञापितमिति] अन्यथा लाघवास्तर्वत्र वेत्येव वदेदिति भावः । १२४

ज्ञापकप्रसङ्गादह । [ज्ञापकसिद्धमिति] अत्र बीजमाह । [स्पष्टमेवेति] ज्ञापक-
शब्दार्थमाह । [अनुमानाद्बोधनमिति] [तेनेति] तस्यासार्वात्रिकत्वेनेत्यर्थः । अस्या भाष्याभि-
मतत्वं दर्शयति । [भाष्येऽपीति] तत्र तत्र प्रमाणमनपेक्ष्यापि परिभाषणमनित्यत्वादिनिष्टेष्व-
प्रवृत्तिं वदता भागवताऽयमर्थो ध्वनित इति भावः । नन्वेवमपि न्यायसिद्धानां सार्वात्रिकत्वापत्ता-
वनिष्टापत्तिरत आह । [उपलक्षणमिति] परिभाषायां ज्ञापकेति न्यायस्याप्युपलक्षणमित्यर्थः ।
ननुक्तरीत्या ज्ञापक सिद्ध्यासार्वात्रिकत्वलाभेऽपि न्यायसिद्धस्य तदलाभादुपलक्षणवोक्तिरयुक्तैक्यत-

न्यायज्ञापकसिद्धानामपि केषाञ्चित्कथनमन्येषामनित्यत्व-
बोधनायेति भावः । यथा तत्स्थानापन्ने तद्धर्मलाभ इति
न्यायसिद्धं स्थानिवत्सूत्रं, ज्ञापकसिद्धं च तत्रानलिवधा-
विति ॥ १२५ ॥

ननु द्रोघा द्रोघा द्रोढा द्रोढित्यादौ घटादीनाम-
सिद्धत्वात्पूर्वं द्वित्वे एकत्र घटत्वमपरत्र ढत्वमित्यस्याप्या-
पत्तिरत आह ॥

आह । [न्यायेति] [किपाञ्चदिति] अर्थानामित्यर्थः । [कथनमिति] सूत्रादौः-कथनमित्यर्थः ।
[अन्येषामिति] सूत्रकारादिभिरकथितानां न्यायज्ञापकसिद्धानां परिभाषार्थानामित्यर्थः ।
[बोधनायेति] एवं चेदमेव ज्ञापकपदयोपलक्षणत्वे मानमिति भावः । अन्योद्वाहरणमाह ।
[यथेति] इति न्यायेति] यथा गुरोःस्थाने शिष्यो याज्यकुलानि गत्वा उपासनादीनि क्मते,
तद्वत्स्थानिकार्यमादेशो दग्ध इति भावः । इदं च खं रूपमिति सूत्रप्रत्याख्यानं तस्मिन्ने ऽपि
तद्विषये च बोध्यम् । [ज्ञापकसिद्धं चेति] अतो ज्ञातिं सूत्रे लब्धव्यमस्मिन्ने स्थानिवत्त्वाभावे
ज्ञापकम् । अन्यथा ल्यप्यपि स्थानिवत्त्वेन तादिकेत्तत्त्वादाय जग्यदेशसिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति
भावः । एवं च ज्ञापकन्यायसिद्धानां केषांचित्तुनः पाठ एवान्येषां तथाविधानामनित्यत्व-
बोधनद्वारेणोक्तार्थं निर्वचिकेत्सं प्रमाणमिति, ज्ञापकसिद्धानामभिद्धं बहिरङ्ग इत्यादीनां
न्यायसिद्धानां सन्निपातलक्षणो विधिरित्यादीनां नापूर्वमनित्यत्वज्ञापनमावश्यकमिति बोध्यम् । १२५

वाचनिकानांत्वसार्वात्रिकत्वं वचनैकसाध्यमिति सूचनायोपन्यस्यति । [नञिति]
[इत्यादाविति] एतदुत्तरं द्रोह्, ता द्रोह् ता इति स्थिते इति शेषः । [एकत्रेति] द्विरक समुदाय
घटकयोरेकत्रेत्यर्थः । [इत्यस्यापीति] अपिर्निःशङ्कमः । इत्यस्यापत्तिरीत्यर्थः । अपिरेष्ट
समुच्चायकः । नचैकस्या आह्वतेश्चरितः प्रयोगो न द्वितीयस्यास्तीत्यस्यश्च भविष्यतीति न्यायेनै-

पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे ॥ १२६ ॥

द्वित्वभिन्ने पूर्वत्र कर्तव्ये परमसिद्धमित्यर्थः । पूर्वत्रा-
सिद्धमित्यधिकारमवं ज्ञास्त्रमस्या लिङ्गम् ॥ यत्र च

वेद्यमपत्तिर्गारयितुं शक्येति वाच्यम् । यत्रान्याहृतिकरणे भिन्नार्थत्वसंभावन। यथा गवामश्नेषु
च स्वापीयुक्ते गवां स्वामी अश्नेषु तिष्ठतीत्यर्थस्य संभावन। तद्विषय एव तन्मायप्रवृत्ते-
रनुपदं व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात्सद्वृत्ते च तदभावात्तदप्रवृत्तेः । पूर्वत्रासिद्धशब्दो उत्राधिकारमः ।
ततो गृहादेराहृतिगणत्वाद्भावे छप्रत्ययः । ततश्च पूर्वत्रासिद्धे भवं यच्छास्त्रं तत्राद्वित्व-
इत्युपलिखत इत्यक्षरार्थः । तथाच वाहदेत्यादौ पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य अद्वित्व इत्यस्य चोपस्थित्या
द्वुहादीनां हस्य धो वा स्यात् । इदं च शास्त्रं पूर्वत्रासिद्धं द्वित्वरूपपूर्वशास्त्रविषये तु ना
सिद्धमित्येवमेत्या वाक्यभेदेन संबन्धः । अतो द्वित्वविषयेऽन्यस्यासिद्धत्वाभावा एव लभ्यते ।
नक्तन्यहस्याऽपि द्वित्वस्य तदभावाः । अत एव णत्वं द्वित्वं चतुर्णामिति दीक्षितोक्तिरसंगच्छते ।
द्वित्वविषये ऽसिद्धत्वं नेत्युक्तौ तन्महस्याऽपि द्वित्वस्यासिद्धत्वाभावात्तदसंगतिः । वाक्, वाक्
इति भाष्योद्वाहरणसिद्धये कर्णद्वित्वेऽप्यस्य प्रवृत्तेरावश्यकत्वात् । अन्यथा चर्तव्यस्यासिद्धत्वात्स्यैव
द्वित्वेऽन्यस्य कर्तव्यं पूर्वं गकारस्य श्रवणपातिः । नच पूर्वस्य स्वरि चेति कर्तव्यं न दोष इति
वाच्यम् । अवसाने चर्तव्यस्यासिद्धत्वेन सर्वरत्नाभावात्तदप्रवृत्तेरित्यादि हलन्तप्रकरणे शेषे
स्पष्टम् । एवं च प्रवृत्ते द्वित्वविषये घटादीनामसिद्धत्वाभावात्तत्त्वादित्यदि कृतेषु द्वित्वे न दोष
इति बोध्यम् । अत्र द्वित्वप्रदेन षाष्ठं धातुद्वित्वाष्टमिकं पदद्वित्वं कर्णद्वित्वं च गृह्यते विनि-
गमनाविरहादिति स्पष्टं प्रदीपेद्योतयोरिति बोध्यम् । तदेतत्फलितमाह । [द्वित्वभिन्न इति]
द्वित्वरूपे पूर्वत्र कर्तव्ये तु परं नासिद्धमिति भावः । परिभाषाया लिङ्गवत्त्वनिष्पादाह ।
[पूर्वत्रेति] ननु वर्णद्वित्वेऽपि प्रवृत्तगरीभाषाप्रवृत्तौ कृष्णादिरित्यादौ द्विचारपूर्वं कर्तव्यस्य
प्रवर्तनीयवत्या तदुत्तरं दकारस्य द्वित्वे प्रक्रियादशायामपि द्विषत्त्वविषयोरनुपपत्त्या तत्र द्विवत्त्वादि
प्रतिपादनपरस्य कौमुदी प्रत्ययसङ्ज्ञातित आह । [यत्र चेत्यादि] ननु द्विचारपूर्वं कर्तव्यप्रवृत्तौ

सिद्धत्वासिद्धत्वयोः फले विशेषस्तत्तैवेयम् । कृष्णार्द्धि-
रित्यादौ जशत्वात्पूर्वमनन्तरं वा द्वित्वे रूपे विशेषा-
भावेन नास्याः प्रवृत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ सर्वस्य द्वे
इति मूले भाष्ये स्पष्टेयम् ॥ १२६ ॥

ननु गोष्वश्वेषु च स्वामीत्यादिवद् गोष्वश्वानां च
स्वामीत्यपि स्यात्स्वामीश्वरेति सूत्रेण षष्ठीसप्तम्यो-
र्विधानादत आह ॥

सकृदेव तस्य प्रवृत्तिः । द्वित्वेत्तरं तु द्विवारमित्यस्ति प्रक्रियायां विशेष इत्यत आह । [रूपे इति ।]
तदानीमपि रूपे विशेषाभावात्तैतदप्रवृत्त्या द्वित्वेत्तरमेव जस्तत्प्रवृत्त्या न तदसङ्गतिरिति भावः ।
[नास्याः प्रवृत्तिरिति ।] अनियमे नियमकारिण्या अस्या न प्रवृत्तिः । नियमानियमौ च
प्राधान्यात्कार्यतावेव ग्राह्याविति भावः । [अन्यत्रेति ।] शेखरादावित्यर्थः । १२६

पूर्वपरिभाषाविषये द्रोण्या द्रोण्या, द्रोढा, द्रोढेत्यादावनया परिभाषया दृत्वत्वयो-
र्व्यवस्थापनं पूर्ववैयाकरणानामुक्तमिति चोतयितुमेनामक्तास्यति । [नन्विति ।] [इत्यादिवदिति ।]
आदिना गवामश्वानां च स्वामीत्यस्य संप्रहः । [विधानादिति ।] प्रयोगभेदे इवैकप्रयोगेऽपि
तयोर्द्विवारत्वादिति भावः । अत्र समुच्चयादिना यादृशार्थलाभायैकस्याः शब्दाकृतेः प्रयोगः
प्रक्रान्तस्तादृशार्थबोधिकायास्तदन्यस्या स्शब्दाकृतेः प्रयोगो न भविष्यति । किं तु तस्या
एवाकृत्येति परिभाषार्थः । यथा गवामश्वानां च पुरुष विशेषेण सह स्वस्वामिभावकूपं
संबन्धं बोधयितुं गोशब्दात् षष्ठ्याकृतेरुपक्रमे तस्या एवाश्वशब्दादपि प्रयोग उचितो नतु तदर्थं
बोधकत्वाविशेषेऽपि सप्तम्याकृतेः प्रयोगः । तथा सति यत्किंचिक्रियानिरूपिताधिकरणताया
अपि प्रतीत्या तद्वारणाय प्रकरणाद्यन्वेषणे गौरवात् । प्रक्रान्ताया एवाकृतेः प्रयोगे तु तद-
नपेक्षणाह्यधमिति तदेवात्र परिभाषायां बीजम् । ननु पूर्वपरिभाषाविषयेऽप्यनया परिभाषया

एकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च
न भविष्यति ॥ १२७ ॥

यत्रान्याकृतिकरणे भिन्नार्थत्वसंभावना तद्विषयोऽयं
न्याय इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ कृञ्चानुप्रयुज्यते इति सूत्रे
भाष्ये स्पष्टेयम् ॥ १२७ ॥

ननु विव्याधेत्यादौ परत्वाद्द्वयादिःशेषे वस्य संप्र-

धत्वदत्वयोर्व्यवस्थापयितुं शक्यतया तयोस्तदुदाहरणत्वमुक्तमत आह । [यत्रेति ।] [भिन्नार्थत्व
संभावनेति ।] अस्ति चात्र गोष्वश्वानां च स्वामीत्युक्ते अध्वानां गोषु लिङ्गतीत्यर्थान्तरस्य
संभावनेति प्रकृतपरिभाषाविषयता । पूर्वपरिभाषाविषये तु धत्वदत्वयोः सम्युक्ततापि प्रकृति-
प्रत्ययोरभिन्नत्वेन भिन्नार्थत्वसंभावनाया अनावात्र तस्यानया मिद्धिरिति भावः । ननु जैमिनीय
तन्त्रे यूपधिकरणे स्वादिरे वा वज्राति पालाशे वेत्यादिना श्रुतिविकल्पितेषु क्रतुसाधनेषु येनैव
साधनेन क्रतोरुपक्रमस्तेनैवासौ निर्वाहो न तु तदन्येन । साधनभेदे कर्मवैयुष्यादपूर्वानुपपत्ति-
प्रसत्तोरित्येतन्न्यायमूलकस्मिद्वान्तो व्यवस्थापितः । तथा च यूपान्तो प्रवर्तितस्यास्य न्यायस्य शब्द
प्रयोगानपेक्षणात्कथं भिन्नार्थत्वसंभावनाविषयत्वमिति स्यादेव द्रोण्याद्रोष्येत्यादावनेन न्यायेन व्यवस्था
विश्व स्वादिराभावे तत्साधन्याद्वदुरः प्रतिनिधित्वेन ग्राह्य इति च तत्रैवोक्तम् । तेन चावयव-
संस्थानरूपाकारविशेष एवात्राकृतिपदेन ग्राह्य इति प्रतीयत इति गवोरश्वयोश्च स्वामीत्यादावाकृति
साम्यात् षष्ठीद्विवचनसमीक्षिवचनयोरीह प्रयोगप्रसङ्ग इति चेन्न । तत्रापि पूर्वसंस्कृतस्य यूपस्य
भेदेऽपूर्वोत्सात्तिरूपफलभेदसंभावनायास्सत्वेनाप्यास्तद्विषयत्वे तद्विरोधाभावात् । एकत्र प्रयोगस्संस्कार
रूपमनुष्ठानसम्यत्र शब्दप्रयोग इति । भिन्नार्थत्वं चैकत्र भिन्नफलकत्वमन्यत्र भिन्नाभिधेयत्वमित्येव
भेद इतीदृशार्थं कल्पने न तद्विरोधः । किंचोक्तप्रयोगसमर्थनाय सर्वस्य द्वे इति सूत्रे पूर्वत्रासिद्धी-
यमद्विर्वचन इति परिभाषावलम्बनमपि भावकोऽप्या ईदृशविशेष विषयत्वे मानमिति बोध्यम् ।

द्विर्वचनप्रसङ्गेन द्विरूपेषु विशेषप्रतिपादिकां परिभाषामक्तास्यति । [नन्विति ।]
[परत्वादिति ।] व्यवो लिङ्गीत्यनेन विहितासंप्रमरणादित्यर्थः । संप्रमरणाश्रयस्यान्यस्यापि

सारणं स्यादत आह ॥

संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत् ॥ १२८ ॥

तदाश्रयं संप्रसारणाच्चेति पूर्व रूपम् ॥ वस्तुतो

लिट्वाभ्यासस्येति सूत्रे उभयेषां ग्रहणस्योभयेषां संप्र-
सारणमेव यथा स्यादित्यर्थकत्वेनेदं सिद्धमित्येषा व्यर्थेति
लिट्वाभ्यासस्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । फलान्तरान्यथा-

संभवेनातिप्रसङ्गादाह । [पूर्वरूपमिति] संप्रसारणं तन्निमित्तकं पूर्वरूपं च परापेक्षया प्रबलमिति
परिभाषार्थः । वाचनिकीयं परिभाषा । फलान्तरान्यथासिद्धिमूलकं भाष्योक्तं परिभाषा
प्रत्याख्यानप्रकारं दर्शयति । [वस्तुत इति] [उभयेषां ग्रहणस्येति] अस्त्येत्यर्थकत्वेनेत्यने-
नान्यः । वक्त्यादीनां ग्रहादीनां चानुवृत्त्यैव सिद्धे तत्रत्यमुभयेषां ग्रहणं सामर्थ्यादुक्तसंप्रसारण
विधायकं तेन च विध्यन्तराणां बाधादुभयेषामभ्यासस्य संप्रसारणमेवेत्यर्थो लभ्यत इति भावः ।
[इदं सिद्धमिति] विद्याय, कर्मश्चेत्यादिवृत्तरीत्या हलादिशेषासर्वं संप्रसारणप्रवृत्त्या
परिभाषा प्रयोजनं सिद्धमित्यर्थः । [व्यर्थेति] ननु विद्याधेत्यादीनामुक्तरीत्या सिद्धावपि, भृष्टो
भृष्टवान्, जुहुवतुः, जुहुतुः, शुश्रुवतुः, शुश्रुतुः, इत्यादौ क्रमेण परत्वात्सारणभावात् लोपेयङ्
यणो बाधित्वा संप्रसारणपूर्वरूपयोः प्रवृत्तये प्रवृत्त परिभाषाया आकस्यकत्वाकथं वैयर्थ्यमन्त
आह । [फलान्तरान्यथासिद्धिरपीति] भृष्ट इत्यादि फलान्तराणामन्यथासिद्धिरपीत्यर्थः ।
तथाहि भृष्टो भृष्टवानित्यादौ नित्यत्वात्संप्रसारणे इष्टसिद्धिः । न च कृतेऽपि संप्रसारणे
वौक्कदेशा वर्णप्रहणेन गृह्यन्त इति ऋकारैकदेशं रेफमादाय रमाऽम प्रसक्त्या नित्यत्वोभय-
साधारणत्वाकथं तेनेष्टसिद्धिरिति वाच्यम् । बरीभृष्टत इत्यादावागमसंबन्धिनं रेफमादायाति-
प्रसङ्गावगाप्य भ्रष्टोरोभयोरित्यनुदात्तोपदेशोत्पन्न उपदेश ग्रहणानुवृत्त्या औपदेशिकरेफस्यैव तेन
रमागमविवानात्संप्रसारणोत्तरं तदप्रसक्तेस्तस्य नित्यताभावात् । एवं जुहुवतुः, शुश्रुवतुरित्यादा-
वयानोलोपेयङादेशाभ्यां नित्यत्वात्संप्रसारणस्य तदुत्तरमातोलोपयणादेशाभ्यामन्तरङ्गत्वा-
स्यैरूपस्य च प्रवृत्त्या इष्टसिद्ध्या नैतानि प्रयोजनापीति स्पष्टं भाष्ये इति बोध्यम् । ननु
प्रवृत्तपरिभाषाया अभावो णौ च संश्रद्धोरित्यनेन श्रयते श्रद्धरे णौ विधीयमानात्संप्रसारणा-

सिद्धिरपि तत्रैव भाष्ये स्पष्टा । णौ च संश्रद्धोरित्यादौ
संश्रद्धोरित्यादि विषयसममीति तत्रापि न दोष इत्यन्यत्र
विस्तरः ॥ १२८ ॥

यत्तु

क्व चिद्विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति १२९

तेन निसमुपविभ्यो ह्व इत्यत्र द्वाप्रहणेन ह्वेजो
ग्रहणसिद्धिः ॥ तथा

औपदेशिकप्रयोगिकयोरौपदेशिकस्यैव ग्रहणम् ॥ १३० ॥

तेन दादर्थोतोरित्यालोपदेशिकधातोरेव ग्रहणमिति,
तत्र । तयोर्निर्मूलत्वाद् भाष्याव्यवहृतत्वाच्च । न

णिज्भात्र निमित्तकत्वेन विधीयमानयोर्द्व्ययादेशयोरन्तरङ्गत्वापूर्वं प्रवृत्तकक्षवदित्यादि न
सिध्येदत आह । [णौ च संश्रद्धोरित्यादाविति] [विषय सममीति] तथा च तयोर्वैकक्ष्यामेव
संप्रसारणप्रवृत्त्या न दृढयायादेशयोरन्तरङ्गत्वमिति भावः । आदिना स्मरित्यभिप्रेक्षां यदीत्यस्य
संप्रहः । अन्यथा वेवीयत इत्यत्र संप्रसारणात्पूर्वमपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वात्सम्यङ्जोरित्यनेनाद्वित्वे
तदुत्तरमुत्तराखण्डे संप्रसारणप्रवृत्तावप्यभ्यासे न संप्रसारण इति निषेधेन तदप्रवृत्तौ रूपासिद्धिः । न
संप्रसारण इत्यस्य तु दूतस्तिरिति निर्देशात् व्यवधानेऽपि प्रवृत्तिरित्यन्यत्र क्लृप्तः ।

प्राचीनवैयाकरणतन्त्रे वाचनिकम्पादं परिभाषाद्वयं भाष्यार्थिकस्योनु-
पनिबन्धात्तद्विशेषाच्च प्रत्याचष्टे । [यच्चिति] [निर्भूलत्वादिति] तत्त्वं
च तदुपष्टम्भकज्ञापकन्याययोर भावादिति भवः । ननु ज्ञापकन्याययोर भावेऽपि
फलानुरोधेन यस्मिन्वाधिरित्यादिवत् वाचनिकतया स्वीकारे किं बाधकमत आह ।
[भाष्यकाराव्यवहृतत्वाच्चेति] न केवलमव्यवहृतत्वमेव । किंवायाया दूषितत्वात्तद्विशेषोऽपीत्याह ।

च विकृतिः प्रकृतिं गृह्णातीति ग्रहियेति सूत्रस्थ-
भाष्येणाद्यायास्तिरस्काराच्च । निसमुपविभ्यो ह्व इत्यादौ
ह्वेओ ऽनुकरणे सौत्वः प्रयोगः । आत्वविषय एवात्मने-
पदं प्रयोगस्थानामेवानुकरणस्य घुसंज्ञासूत्रे भाष्ये
स्पष्टमुक्तत्वादित्यन्ये । अन्त्यापि तत्तत्त्वोपदेशग्रहणं
कुर्वतः सूत्रकृतौ वार्तिककृतश्चासंमता । इह हि
व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते
यत्वास्यैतद्रूपमिति रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण
लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे
सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीतिकृत्वा द्वितीयः प्रयोग
उपास्यते । क उपदेशो नामेति घसंज्ञासूत्रस्थभाष्येण
प्रायोगिकासंभवे तद्ग्रहणमित्यर्थस्य लाभेन भष्यासंमता

[न च विकृतिरित्यादि ।] [ग्रहिज्येति] तत्रहि वयिग्रहणेन वेओ ऽग्रहणार्थमिदमुक्तं भाष्ये ।
नन्वेवं निसमुपविभ्योह्व इत्यत्र शिद्धिष्ययानात्वभूतस्य ह्वेओऽग्रहणे निह्वयते, उपह्वयत इत्यादौ
क्रियाफले परागमिन्यात्मनेपदस्याभीष्टत्वासिद्धिरत आह । [सौत्वः प्रयोग इति] । सौत्वत्वादेकारस्य
लोप इति भावः । सिद्धान्तमाह । [आत्वविषय एवेति] । कृतात्वस्यैवानुकरणादिति भावः । अत्र
हेतुमाह । [प्रयोगस्थानामेवेति] । न हि काव्येकारान्तस्य प्रयोग इति भावः । द्वितीयपरिभाषायामपि
सूत्र वार्तिककृतोरस्संमतिं दर्शयति । [अन्याणीति] । औपदेशिकेति परिभाषणीत्यर्थः । एवमत्र
सूत्रवार्तिककृतौ संमतिं प्रदर्श्य भाष्यासंमतिमपि दर्शयति । [इह हीत्यादिना] । [भाष्यासंमत्त
चेति] । यदीयं परिभाषा प्रामाणिकी स्यात् तदा औपदेशिकग्रहणस्यैव न्यायप्राप्ततया लौकिके
प्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति हेतुना द्वितीयः प्रयोग आश्रीयते । कोऽसावुपदेशो नामेति

च ॥ भाष्ये सानुबन्धकेत्यादि प्रकृताभिप्रायेण । दादे-
रिति सूत्रे दादिपदस्यौपदेशिकदादित्ववति लक्षणेति न
दोष इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १३० ॥

यदपि 'नन्वजर्घा बेभिदीतीत्यादौ तत्तद्गणप्रयुक्ता
विकरणा यङ्लुकि स्युस्तथा यङ्लुकि बेभिदितेत्यादा-
वेकाच इतीर्णनिषेधः स्यादत आह ॥

शितपा शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद् गणेन च ॥

यत्रैकाज्यग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि ॥ १३१ ॥

भाष्योक्तिरसंज्ञता स्यादिति तेनास्य तदसंमतत्वं सुष्ठुम् प्रतीयत इति भावः । नन्वेतद्भाष्य-
प्रामाण्यात्सानुबन्धक ग्रहणेषु तदनाश्रयणे ऽपि सर्वत्र तदनाश्रयणे न मानमित्यत आह ।
[प्रकृताभिप्रायेणेति] । अनुबन्धप्रस्तावेन तथोक्तावपि सर्वत्र रूपग्रहणे स्वरूपमित्यनेन स्वरूप-
ग्रहणस्य तुल्यतया न सानुबन्धकग्रहणविषयकमेव तद्भाष्यमिति तेनास्यास्सर्वथा असंमतिरेव
सुचितेति बोध्यम् । नन्वया अनाश्रयणे दादेर्घातोर्ध्व इत्यत्रोपदेश इत्यर्थलाभः कथमत आह ।
[लक्षणेति] । इदं च शेखरादौ स्पष्टम् । [अन्यत्रेति] । उच्योतादावित्यर्थः ।

भाष्यानुक्तत्वेन पूर्वपरिभाषाद्वयं खण्डयित्वा तत्समझेन तादृशीमन्यामपि कैयट-
दीक्षिताद्युक्तं खण्डयति [यदपीति] । [अजर्घा इति] । गृध्र अभिकाङ्क्षायामित्यतो यङ्लुगन्ता ह्रडि,
सिपि यङो वेतीडभावपक्षे दधेति सत्वे रूपम् । तथा भिदिर् विदारण इत्यस्माद्यङ् लुगन्ताह्रडि
तिपीट्पक्षे बेभिदीति रूपम् । [विकरणा इति] । आद्ये स्थानः अन्ये श्रमश्च प्रवृत्तिस्स्यादित्यर्थः ।
[इर्णिणषेध इति] । उपदेशे एकाचत्वस्य सत्त्वादिति भावः । निर्दिष्टम् निर्देशेन विहितम् ।
ततश्च शितपादिद्व्युक्त निर्देशप्रयोज्य विधिविषयमेकाच् पदघटितशास्त्रविहितं चेयेतत्सर्वं यङ्लुकि

अनुबन्धनिर्देशो द्विधा स्वरूपेण हित इत्यादिपदेन च । हन्तिधातिवाति, सन्निवन्तेति सूत्रे भरेति, दीङ्गो-युडचि, अनुदात्ताङितः दिवादिभ्यः श्यन्, एकाच उपदेशे, इत्युदाहरणानि । द्वित्वं सनाद्यन्ता इति भूवादय इति धातुत्वं च भवत्येव गुणो यङ्लुकोरित्यादिभिर्निषेधानित्यत्वकल्पनात् । तेन भग्भावो ऽप्यजर्था इत्यदौ भवति । अत एव श्रीदित इति सूत्रे कैयटे यौक्ताज्ग्रहणं किञ्चिदिति पाठः ॥ एकाच उपदेशे ऽनुदात्तादिति सूत्रे एकाज्ग्रहणेनैकदेशानुमत्येषा ज्ञाप्यते । अन्यथोपदेशे ऽनेकाचमुदात्तत्वस्यैव सत्त्वेन तद्वैयर्थ्यं

न प्रवर्तत इति परिभाषार्थः । [उदाहरणानीति] क्रमेणेति भावः । नन्वेकमेकाचो द्वे इत्यधिकृत्य विहितस्य सन्ध्योरिति द्वित्वस्यापि यङ्लुक्प्रवृत्तिसंज्ञादत्त आह । [द्वित्वमिति] सनाद्यन्ता इत्यस्य प्रत्याख्यानान्नास्मपक्षेऽपि यङ्लुकि सनाद्यन्ता इत्यस्य, भूवादय इत्यस्य वा प्रवृत्तौ विनिगमना विहाद्विशेषाभावेन परत्वादेरत्यवश्यपकत्वाच्चाह । [भूवादय इतीति] [इत्यादिभिरिति] आदिना दीर्घाङ्कित इत्यादि सङ्ग्रहः । अन्यथाऽऽयासाभावेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः । [निषेधेति] एतत्परिभाषात्रोध्यनिषेधस्येत्यर्थः । अनित्यत्वस्य फलान्तमाह । [तेनेति] [भग् भावो ऽपीति] अपिना द्वित्व धातुत्वयोः सङ्ग्रहः । अस्या अनित्यत्वे वृद्धसमिति दर्शयति । [अत एवेति] अस्या अनित्यत्वादेवेत्यर्थः । किञ्चिदित्यस्य सर्वत्र संतन्धः । तथा च केषां निदेव तादृशानां तत्राप्रवृत्तिर्न सर्वेषामिति भावः । अत्र दीक्षिताद्युक्तं ज्ञापकमाह । [एकाज्ग्रहणेनेति] तदर्थकैकाच इति पदेनेत्यर्थः । ज्ञापकत्वमस्या उपपादयति । [अन्यथेति] एतत्परिभाषाभावे इत्यर्थः । [तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति] उपदेशे ऽनुदात्तादित्यनेनैकमेकाचं व्यावृत्ते-

स्पष्टमेवेति । तदपि न । भाष्यानुकृत्वात् । एकाज्ग्रहणस्य बाधिव्यावृत्त्यर्थमावश्यकत्वाच्च । न च वधिरस्थान्युपदेशैकाजोवेति वाच्यम् । साक्षादुपदेशसम्भवेनैतद्विषये स्थान्युपदेशाग्रहणादुपदेशत्वावच्छेदेनैकाजित्यर्थाच्च । किञ्चोत्तरार्थमेकाज्ग्रहणम् । अत एव जागरित्वा-नित्यादावुपदेशाङ्गान्तत्वमादाय श्रुतः किर्तीतिणिनिषेधो न । तत्रोपदेश इत्यनुवृत्तिश्च स्तीर्णमित्यादाविष्णुनिषेधाय-

सिद्धतया तदर्थं कृतस्थानेकाज्ग्रहणस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः । ननु तदनुकृत्वे ऽपि निरुक्तफलानुरोधेनोक्तज्ञापकानुक्तो न तत्स्वीकार इत्यत आह । [एकान् ग्रहणस्येति] [बाधिव्यावृत्त्यर्थमिति] अवधीदित्यादाक्तो हलादेरिति वृद्धिवाण्याय तस्यादन्तताया आकस्य-कत्वेनानेकाचत्वात् स्थान्युपदेशे ऽनुदात्तत्वेनोपदेशेऽनुदात्तादित्यनेना व्यावृत्तेश्चेति भावः । ननु कृतेऽपि तस्मिन् कथं तद्व्यावृत्तिरिति शङ्कते । [नचेति] [एका जेवेति] तथाचोपदेशे ऽनुदात्तत्वस्योपदेशे एकाचत्वस्य च सत्त्वात् कृतेऽपि तस्मिन् न तद्व्यावृत्तिरिति भावः । [स्थान्युपदेशाग्रहणादिति] उपदेशे ऽन्तत इति सूत्रस्यैक्यदत्तारस्येन स्थान्युपदेशादादेशोपदेशस्य मुख्यत्वलाभाभ्युत्पद्ये संभवति गौणाग्रहणादिति भावः । मास्तु तयोर्मुख्यमुख्यविचारः । तावतापि न दोष इत्याह । [उपदेशत्वावच्छेदेनेनेति] अवच्छेदकावच्छेदेनान्यस्यैवास्तीर्णकृता-दित्याशयः । वधादावाद्युदात्त निपातने तत्सामर्थ्यादुपदेशमात्रावच्छेदेनानुदात्तादित्यर्थं स्वीकारेण तद्व्यावृत्तिस्वीकारे च गौरवमिति भावः । किञ्च तावतापि न ज्ञापकत्वं संभव इत्याह । [किञ्चोत्तरार्थमिति] श्रुतः किर्तीत्यत्रानुवृत्त्यर्थमित्यर्थः । तत्र तदनुवृत्ति फलं दर्शयति । [अत एवेति] [उपदेश इति] तत्कालिकमित्यर्थः । ननु तत्रोपदेशाग्रहणानुवृत्तौ मानाभावा द्गुणोत्तरमनुगन्तत्वेन तत्र तदप्राप्तेश्च नेत्तरार्थत्वमेकाज्ग्रहणस्य संभवतीत्यत आह । [तत्रोपदेश इति] नन्वुत्तरार्थस्याप्येकाज्ग्रहणस्येह किञ्चित्त्वमेवेति न्यायेन प्रकृतपरिभाषाज्ञापकत्वमावश्यकम् ।

त्याकरे स्पष्टम् । न च भाष्ये यङ्लोपे बेभिदितेत्या-
दाविट्प्रवृत्त्यर्थमुपदेशे ऽनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादङ्गा-
दित्यर्थे सनीट्प्रतिषेधो वक्तव्यो विभिन्सतीति दोषोप-
न्यासवद्यङ्लुकि दोषानुपन्यासेन तत्रेडिष्टः । यङ्लोपे-
त्यादिभाष्यं तूपक्रमोपसंहारबलेन न यङ्लुग्विषयम् ।
किंच तस्य तद्विषयकत्वे यङ्लोपे स्थानिवत्त्वस्यैव
यङ्लुक्पुपायाप्रदर्शनेन न्यूनतापत्तिरिति वाच्यम् ।

अन्यथा यङ् लुकीष्टस्येडागमस्यासिद्ध्यापत्तिरिति शङ्कते । [न चेति] [प्रवृत्त्यर्थमिति] एतदुत्तर-
मङ्गीक्रियमाणे इति शेषः । [इत्यर्थे इति] उपदेश इत्यस्यानुदात्त विशेषणत्वेनाङ्गीक्रियमाणेऽर्थे
इत्यर्थः । [दोषोपन्यासवदिति] उपदेश इत्यस्यैकाङ्गिदोषणत्वाभावेन द्विलोत्तरसङ्ख्या-
नेकाच्चलादिग्निषेधाप्या तत्रेड्प्रतिषेधो वक्तव्य इति दोषकथनवदित्यर्थः । [दोषानुपन्यासेनेति]
तत्रापि द्विलोत्तरसङ्ख्यानेकाच्चलान्निषेधाप्या तत्रेणिषेधाय यङ्लुकीट् प्रतिषेधो वक्तव्य इति
दोषकथनेनेत्यर्थः । [तत्रेति] यङ्लुकीत्यर्थः । [इडिष्ट इति] उपदेश इत्यस्योभयविशेष-
णत्वमिति सिद्धान्तार्थेऽपीडिष्टः । स च स्तिपा शपेति निषेधं विना अनुपपन्नः । अत उक्तन्याया-
दुत्तरार्थस्यायैकाङ्गग्रहणस्यैतपरिभाषाज्ञापकत्वमावश्यकमिति भावः । ननु तद्व्याप्यं यङ्लुग्विषय-
कमेव । तत्सिद्धयर्थमेव च भावता तादृशोऽर्थ आश्रित इति तदर्थं तत्र दोषाभावेन तदनुपन्यास इति
कथं तेन त्वदुक्तार्थं सिद्धिरत आह । [इत्यादिभाष्यं चिति] लोपदेनोपक्रममादुपदेशपदयोभय-
विशेषणत्वमिति सिद्धान्तार्थेऽपि पञ्चमीसमासेनाङ्गोपस्य स्थानिवत्त्वेनाकारेण व्यवधाना देकाच
इत्यस्याप्रवृत्तिरित्युपसंहारेण न तन्मात्रविषयकं तद्व्याप्यमिति भावः । ननु तद्व्याप्यस्य तन्मात्राविषय-
कत्वेऽपि लोपपदयोभय साधारणतया तस्य लुकोऽप्युपलक्षकत्वेन वोभयविषयकत्वं कुतो नेयत
आह । [किञ्चेति] [तत्सेति] उपक्रमभाष्यस्येत्यर्थः । [तद्विषयकत्वे इति] उक्तरीत्या तद्विषयकत्वे
ऽयङ्गीकृते इत्यर्थः । [न्यूनतापत्तिरिति] तथाच तस्य कथंचिदपि तद्विषयकत्वं वक्तुमशक्यमिति

इड्विषये यङ्लुको लोके ऽनभिधानेन छन्दसि सर्व-
विधीनां वैकल्पिकत्वेन च तत्र दोषानुपन्यासेनादोषात् ।
अन्यथैकाङ्ग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नस्योत्तरत्र जागर्त्यर्थ-
मिह वध्यर्थमित्युत्तरस्य च भाष्ये निरालम्बनत्वापत्तेः ॥
न चार्धधातुकाक्षिसधातोरैकाच इति विशेषणम् । एवं
च विभिन्सतीत्यादावुत्तरखण्डस्य धातोरैकाचत्वमस्त्येव
उत्तरखण्डे ऽस्तिवत् । एतच्च दयतेरिति सूत्रे भाष्ये
स्पष्टम् । एवं च प्रकृतभाष्यासङ्गतिरिति वाच्यम् । आक्षेपे
आक्षिप्तस्यान्वये च मानाभावात् । अङ्गत्वं तु विशिष्ट

तेन प्रागुक्तार्थसिद्धिरिति भावः । नचेत्यादि शङ्काग्रन्थस्य समाधिमाह । [इड्विषय इत्यादि]
[तत्रेति] यङ्लुकीत्यर्थः । [दोषानुपन्यासेनेति] इण्निषेधानापत्तिरूपदोषानुपन्यासेनेत्यर्थः ।
[अदोषादिति] तत्प्रयुक्तप्रकृतपरिभाषाङ्गीकारापत्तिरूपदोषाभावादित्यर्थः । अत्र बीजमाह ।
[अन्यथेति] तत्र तस्यानभिधानानाश्रयणे इत्यर्थः । [निरालम्बनत्वापत्तिरिति] उक्तरीत्या
यङ्लुग्व्यावृत्त्यर्थत्वेन तस्य साफल्ये प्रभोक्तयोर्निरालम्बनत्वापत्तिरिति भावः । न चेत्यादि
शङ्काग्रन्थस्य दृष्टान्तसिद्धिं परिहरति । [नचेति] [एवं चेति] तत्रोत्तरखण्डस्य धातो-
रैकाचत्वमादयेण निषेध सिद्धौ चेत्यर्थः । [भाष्यासङ्गतिरिति] सनीट्प्रतिषेधो वक्तव्य इति
भाष्यासङ्गते रेकदेश्युक्तत्वेन तस्य नोत्तार्थासाधकत्वमिति भावः । [मानाभावादिति]
आर्धधातुक्रस्योत्तौ धात्वपेक्षत्वेऽपि ज्ञाने तदनपेक्षत्वादाक्षेपे मानाभावः । घटपदात्मवायेनो-
पस्थितयाकाशस्य शब्दबोधधारणाय वृत्त्युपस्थापितस्यैव शब्दबोधविषयत्वमित्यर्थस्यावश्यकतया
ऽक्षितस्य शब्दान्वये च मानाभाव इति भावः । नन्वेवं धातुत्वदङ्गत्वस्याप्युत्तरखण्ड
एव सत्त्वेनैकाङ्गादित्युक्तेऽपि विभिन्सतीत्यादावदोषेण तत्र दोषकथनपरभाष्या-
सङ्गतिरेवेत्यत आह । [अङ्गत्वंत्विति] [विशिष्ट एवेति] एवकारेणोत्तरखण्डव्यावृत्तिः ।

एवेत्येकाचो द्वे इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । निरूपितं च तनादिशेषे शब्देन्दुशेखरे । धातुत्वं तृत्तरखण्ड एव । अत एवैकाचो ब्रह्मो भविति सूत्रे धातोर्वयवस्यैकाच इति वैयाधिकरण्येनान्वये गर्भपुंसिद्धिः प्रयोजनमुक्तं भाष्ये न तु प्रसिद्धमजर्भा इति । अजर्भा वेभिदीतीत्यादौ श्वमश्वद्वादयस्तु चर्करीतं चेत्यस्यादादौ पाठेन यङ्-लुगन्ते गणान्तरप्रयुक्तविकरणस्याप्राप्त्या न भवन्ति ॥

[भाष्ये स्पष्टमिति ।] तत्र हि सिन्धेचेत्यादावुत्तरखण्डे पदत्वमादय सात्त्वद्याोरिति फलनिषेधः कृतो नेत्याशङ्क्य “तान्वेद्युसिद्धौ । यौ ततः परौ । सैव च प्रकृतिराद्या । समुदायपदत्वमेतेने” लुक् । उत्तरखण्डस्यागन्तुकत्वेनाभ्यासस्यैव प्रत्ययप्रकृतिचाद्विशिष्ट एव सुबन्तत्वनिकथनं पदत्वमिति तदाशयः । तथा चाङ्गत्वमपि तदादेरेवेति बोध्यम् । निरूपितं चैतदस्माभिः प्रत्ययग्रहण-परिभाषानिरूपणावसरे इति तत एवावसेयम् । नन्वेवं धातुत्वमपि समुदाय एवेत्येव कृतो न समाहितं भावतेत्यत आह । [धातुत्वं त्विति ।] अभ्यासस्य निरर्थकत्वेन क्रियावाचकत्वानिकथनं धातुत्वमुत्तरखण्ड एव । अङ्गत्वं तु निरर्थकेऽपि । तत्रार्थवत्परिभाषाया अनुपस्थितिरिति भावः । इदमपि तत्रैव विस्तरेण निरूपितम् । अत्र भाष्यान्तरमपि प्रमाणयति । [अत एवेति ।] धातुत्वस्योत्तरखण्ड एव सन्त्वेनेत्यर्थः । [भाष्ये इति ।] दादेरिति सूत्रे इति भावः । नन्वेतत्परि-भाषाया अभ्यावे अजर्भा इत्यादौ विकरणाणि कृतो नेत्यत आह । [अजर्भा इति ।] [पाठेनेति ।] यङ्लुगन्तस्य चर्करीतमिति संज्ञा प्राप्ताम् । तेन च यङ्लुगन्तत्ववच्छिन्नस्यादादौ पाठो बोध्यते । तच्च ततः परस्य शेषो लुगर्थम् । यदि ततो विकरणान्तराणामपि प्रवृत्तिस्त्यादा तदसंगतिरेवेति तेन तस्माच्छब्देवेति बोध्यत इति भावः । नन्वेकमप्यत्रोक्तानां कार्यान्तराणां यङ्लुक्प्रपञ्चिः कथं

छान्दसत्वादेव कार्यान्तराणामपि छन्दसि दृष्टप्रयोगेष्व-दृष्टानामभावो बोध्यः । भाषायां तु तादृशानामभाव-एव शितप्रशवादिनिर्देशारस्तु भवतेर इत्यादिसूत्रस्थतद्विर्दे-शवन्नार्थसाधका इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १३१ ॥

ननु जभोऽचि, रथेश्च, नेट्यालिटीत्येव सूच्यतां किं द्वी रथिग्रहणेनेत्यत आह ।

पद्गौरवाद्योगविभागो गरीयात् ॥ १३२ ॥

प्रतिवाक्यं भिन्नवाक्यार्थबोधकत्वेनेन गौरवं स्पष्ट-

सिध्यतीत्यत आह । [छान्दसत्वादेवेति ।] नन्वेकमपि भाषायां स्युत आह । [भाषायांत्विति ।] [तादृशानामिति ।] परिभाषाविषयाणामित्यर्थः । नन्वेवं श्रित्वादिनिर्देशानर्थक्यमत आह । [श्रित्वादीति ।] इति वदिति । यथा लिङ्निमित्तस्य तस्य यङ्लुक्प्रमाप्त्या तत्र तद्विर्देशः केवलं परायणादावदृष्टमात्रफलक एवमन्येऽपि तथैव । भाष्याविचारितप्रयोजनानां सूत्राक्षराणा-मदृष्टार्थत्वस्यैवान्यत्र सिद्धान्तितत्वादिति भावः ।

प्रशान्ते व्याख्यातु श्लेषाणामनुषङ्गिकत्वाऽप्युदय संपत्तये लघवप्रशंसनेनोत्सव-प्रतिपादिकास्तुरपरिभाषां निरूपयिष्यन् प्रसङ्गादौरेवं दूषयितुमिमां परिभाषां दर्शयति । [नन्वेति ।] [सूच्यतामिति ।] इष्य रथेरित्यस्यानुवृत्तये त्रिवृत्तौ क्रियातामित्यर्थः । अन्यथा-द्वन्द्वनिर्दिष्टत्वेन तन्मात्रस्योत्तरयानुवृत्तिर्न स्यादिति भावः । गरीयान् = अतिशयितगौरव-विशिष्टः । तदेव गौरवं दर्शयति । [प्रतिवाक्यमिति ।] गौरवस्य क्लेश जनकत्वाद्देयत्वम् । लघवस्य सुवृत्तजनकत्वेनोपादेयत्वं च सकललोक प्रसिद्धमिति नान्योपरिभाष्योरपूर्वता । पद्गौरवापेक्षया

मेव । परन्तु भाष्यासम्भेदेयम् । टाडसीति सूत्रस्थ-
भाष्यविरुद्धा च । तत्र च इनादेशे इकारप्रत्याख्यानं
योगविभागेनैव कृतमिति बहवः ॥ १३२ ॥

अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः ॥१३३॥
एओङ्ऐऔजितिसूत्रयोर्ध्वनितेषा भाष्ये तत्त्वानेकपद-

योगविभागेन तत्प्रत्याख्यानं ज्ञानगौरवम् । तच्च ततो गुरुतरमिति भावः । [कृतमिति]
एतस्तत्त्वे तु पदैकदेशस्वेकारमात्रस्य योगविभागेन प्रत्याख्यानसंगतमेव स्यादिति भावः ।

गौरवप्रसंगेन ग्रन्थान्ते व्याख्यातृश्रौतृणामनुषङ्गिकमङ्गलाय चोत्सवपदधटितो
परिभाषां व्याचष्टे । [अर्धमात्रेति] [लाघवेनेति] हेतावेषा तृतीया । अर्धमात्रानुच्चारण-
प्रयुक्तलाघवजन्यमुत्सवं वैयाकरणाः पुत्रोत्सवपदकारकं जानन्तीत्यर्थः । कैमुत्यन्यायेन
मात्रादिलाघवस्य ततोऽप्युत्कर्षं सिद्धः । सर्वथा लाघवमत्र श्रेयस्तदर्थमेव प्रतिपादपाठं
विहायानुशासनस्य प्रवृत्तेः । [एओङिति] तत्र हि सन्ध्यक्षराणि तपराणि वा अतपराणि वा
अपदिश्येरित्याशङ्क्य तपरोपदेशे तपरोच्चारणं कर्तव्यमित्याद्युक्तत्वात्, अतपरोपदेशे एव इष्टत्वादेश-
इति सूत्रं कार्यमन्यथा, वर्णसमाम्नायिकेन सावर्ण्यादूक्त्यपि ग्रहणे तस्याप्यच्चादेचो ह्रस्वदेश-
शासनेषु मात्रिकयोरप्येकारौकारयोर्विधानं स्यादित्याशङ्क्य “न तौ स्तः, यदि हि तौ स्यातां,
लाघवाच्चावेषोपदिशो” दियुक्तम् । ताभ्यामुपदिष्टाभ्यां दीर्घप्लुतयोरपि प्रदेशेषु ग्रहणं सिद्ध्यति ।
नन्वेवं मात्रिकयोरैव तयोर्गुणसंज्ञा स्यात्तत्परत्वादिति चेन्न । तत्र दीर्घयोरैव स्वरूपेण निर्देशादिति
तदाशयं कैयट आह । एव मयत्र पक्षे वर्णसमाम्नाये ह्रस्वपाठे मात्राद्वयं, गुण संज्ञायां दीर्घयोः
स्वरूपेणोच्चारणे मात्राचतुष्टयमिति षडैव मात्राः । सिद्धान्ते तु वर्णसमाम्नाये दीर्घपाठे चत्वारो
मात्राः । गुणसंज्ञायामेजिति पाठे सार्धमात्राद्वयमित्याह सार्धषष्मात्रा इत्यर्धमात्रालाघवं ह्रस्वपाठे
ऽस्तीति तदाशयः । तथा च तेनैषा ध्वनितेति भावः । मात्रापदलाघवव्यवस्थामाह । [त्रेतेति]

घटितसूत्रे प्रायेण पदलाघवविचार एव न तु मात्राला-
घवविचार इति उक्तालोच, अपृक्त एकालित्यादिसूत्रेषु
भाष्ये ध्वनितम् । तत्र हि सूत्रे अल्ग्रहणहल्ग्रहणयो-
र्विशेषविचारे संज्ञायां हल्ग्रहणं प्यक्षत्वियेति सूत्रे अणि-
ओरिति वाच्यमिति त्रीणि पदानि, अल्ग्रहणे तदेकं स्वादि-
लोपे हल्यग्रहणं प्येति सूत्रे अणिओरिति न वाच्यमपृक्त-
स्येति वाच्यमिति त्रीण्येव पदानि नास्ति लाघवकृतो
विशेष इत्युक्तम् । अचि शिन्वति सूत्रे इण इत्येव सिद्धे
श्वोरिति संमृद्य ग्रहणान्न पूर्वेणैणग्रहणम् । तत्र विभक्ति-
निर्देशे संमृद्य ग्रहणे च सार्धास्तिस्त्रो मात्रा इणग्रहणे

तयोर्मध्ये इत्यर्थः । [त्र हीति] अयुक्तएकालिति सूत्रे हीत्यर्थः । [अल् ग्रहण इति]
अस्य संज्ञायामित्यादिः । [तदेकमिति] अल्ग्रहणमेकमित्यर्थः । [इत्युक्तमिति] यदीदृशेषु
मात्राप्रयुक्तमपि लाघवं विचार्येत तदा संज्ञाविधावल्यग्रहणे सार्धमात्रा । छुन्विधावणिओरित्यस्य
स्थाने अपृक्तपद निवेशे सार्धषष्मात्राः । स्वादिलोपे हल् ग्रहणे द्वे मात्रे इति संकलन्या दश
मात्राः । संज्ञाविधौ हल्यग्रहणे तु द्वे मात्रे छुन्विधावणिओरिति करणे सार्धषष्ठ्यमात्राः । संकलन्या
च सार्ध सप्तमात्रा इति विशेषस्य स्पष्टतया नास्ति विशेष इत्युच्चिरसंगता स्यादिति भावः ।
प्रायेणेत्यस्य फलमाह । [अचि शिन्वति] [संमृद्येति] [संहितया वर्णानां संक्षेपं सम्मर्दः ।
[तिस्रो मात्रा इति] इदं पदच्छेदाभिप्रायेण । संहितायां तु रत्नवत्यल्लोपेषु सार्धमात्राद्वयमपीति
बोध्यम् अत्रेदमवधेयम् । मात्रागौरवे तदभिप्रेत्यक्तिजनककण्ठतात्वादिव्यापाराधिक्यतत्केशः । पदाधिक्ये
तु तदीयपदार्थोपस्थित्यादिजनकमनोव्यापारप्रयुक्तो ऽपीत्युभयथा परिक्षेपान्मात्रागौरवात्पदागौरव-
मधिको दोषः । नहि कायिकहेजजनकमुच्चरणगौरवमेव दोषो नतु मानसिक हेजजनक

तिस्रो मात्रा इति लृणसूत्रे भाष्योक्तेः, तथा ओतश्च-
नीति सूत्रे श्रिताति वक्तव्यम् । तत्रायमर्थः । श्विबुक्कु-
न्विति सूत्रे श्रिताति न कर्तव्यं भवतीति भाष्ये न के-
वलं मात्रालाघवं यावदयमप्यर्थ इति कैथटोक्तेः
प्रायेणेति शिवम् ॥ ६३३ ॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायशिवभट्टसुतसतीगर्भज-
नगोजीभट्टकृतः परिभाषेन्दुशेखरः समाप्तः ॥

मनो व्यापारौचमित्यत्र मानमिति । परं तु कायिक क्लेशान्मानसिक क्लेशस्येवाधिक्यमनुभूयते
सर्वैः । एवं च पदप्रयुक्त एव गुरुलघुभावो मुख्यत्वाद्विचार्यते । मात्राप्रयुक्तं गौरवं तदपेक्षया
अल्पत्वाच्चिद्विचार्यते कचिन्न । एवं पदलाघवानुपहितं मात्रालाघवमपि कचित्तरम् । पदलाघवं
तु मात्रालाघवानुपहितमपि श्रेय एवेत्योतस्त्वर्नाति सूत्रस्य भाष्यकैयटो निर्कर्षः । तदेतत्
प्रायेणेत्युत्तरसंहरन्नुपाध्यायस्त्वयतीति शिवम् ।

इति श्री मद्गुरुत्रयणकमलसेवासंज्ञातरेमुनीशेखरेन श्री विजयनागरमहाराज
संस्कृतमहापाठशालाविश्रान्तप्रधानोपाध्यायेन, कृष्णापरिसरगिरिपरिश्रीमार्कण्डेयसंस्कृत महापाठ-
शालाध्यक्षेण, नरसांजानाश्रयतन्त्रजन्मना, वैद्यकरणशेखरेत्यादि विरदाङ्कितेन, शिरोमण्युपाधि-
धारिणा, परे वेङ्कटेश्वरशास्त्रिणा विरचिता नागेशगार्हपत्यदीपिकानां श्री परिभाषेन्दुशेखरव्याख्या
संपूर्णा । इति शिवम् ।

ओंनमः पाणिनिकात्यायनप्रह्वलितभ्यः शब्दविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यः परमर्षिभ्यः ।

शिरसा प्राणिप्रत्येयमर्पिता गुरवे मुदा ।

ब्रह्मविष्णुशैलरूपस्य तस्यास्तु परितुष्टये ।

स्वतन्त्रभारतशके वसरे वसुसङ्कलके । समापितेष्टकप्रया गुरोर्नमसि मान्दये ॥

शुद्धाशुद्ध पत्रिका

श्रीः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२	व्या - १	मूलमासीनं	मूल आसीनं
३५	व्या - ११	प्रत्यया	प्रत्यया
४८	” - ५	ग्रहणस्य दाधाधि	ग्रहणस्य वक्तव्यतया दाधाधि
४८	” - ७	द्वित्यादिना समाहितम्	द्वित्यादिना अवदात मित्यत्र युत्वा पतिषेधापासि माशंक्य, “सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वा” द्वित्यादिना समाहितम्
४८	” - ७	एकान्तत्वेऽपि	एकान्तत्वेऽपि
५२	” - ५	पक्षे वधादेशमात्रं	पक्षे वधादेशपतिः, यदिदु घनादेशमात्रं
६४	” - ११	द्वित्व निमित्तत्वाभावेन	द्वित्वनिमित्तत्वाभावेपीस इत्यकार विशिष्टस्य निमित्तत्वे बाधकाभावेन
७२	” - ८	अनित्यत्वाङ्गीकारे	अनित्यत्वानङ्गीकारे
२०४	” - ६	शाखादित्वादिबोधेयः	शाखादित्वादिबोधेयत्
२४८	सू - ५	तदपि वक्तुं मुचितम् । मम	तदपि वक्तुं मुचितम् । प्राथम्या चदेववावक्तुं मुचितम् । मम-
२६२	” - २	खट्वा ऊट्टेत्यत्र	खट्वा - आ - ऊट्टेत्यत्र

